

Олексій Дмитренко

АІСТ

СИЛЬНІШИЙ
ВІД СМЕРТІ

Олексій
Дмитренко

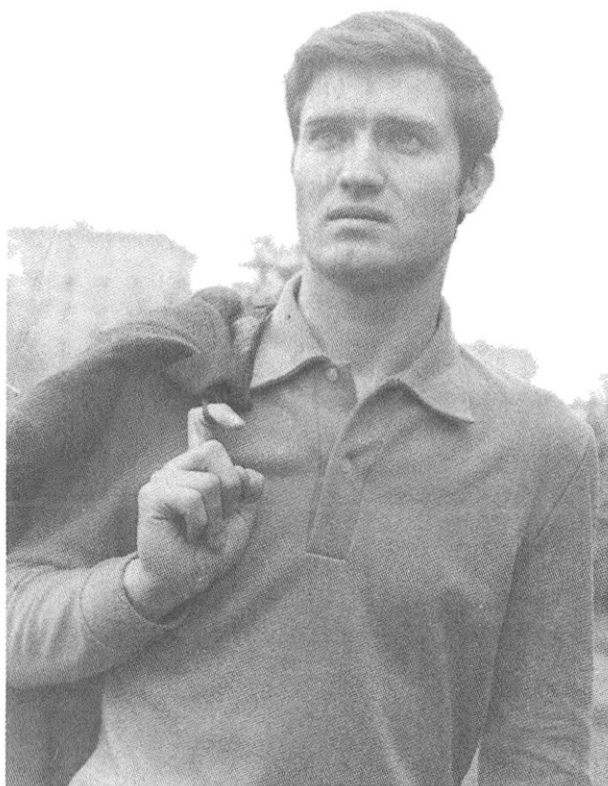

ЛІСТ
СИЛЬНІШИЙ
ВІД СМЕРТІ

КРИНИЦЯ

Олексій Дмитренко

Ол. Дмитренко

АІСТ

СИЛЬНІШИМ
ВІД СМЕРТІ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «КРИНИЦЯ»
2011

Олексій
Дмитренко

«АІСТ»:
СИЛЬНІШИЙ
ВІД СМЕРТІ

Художньо-
документальна
повість

Вступне слово

Видавництво «Криниця»
спеціалізується на виданні
художньої, науково-
популярної, духовної та
довідкової літератури,
зокрема словників,
а також літератури для дітей,
книг із історії і теорії
мистецтва, історії України,
альбомів та ін.

*Художня документалістика
видатного сучасного
письменника Олексія Дмитренка -
одна із найяскравіших
в українській літературі.*

У цій книзі (доповнений та перероблений україномовний варіант повісті «АІСТ», 1985, Шевченківська премія 1987 р.), розповідається про життя та смерть поета, лейтенанта з Дніпропетровщини Олександра Стовби, що загинув у замовчуваній війні в Афганістані у 1980 р. Автор порушує непроминущі проблеми формування гідної особистості, громадянина і патріота, відношення до військового обов'язку, а також висвітлює тему афганської війни 1979- 1989 років.

Цей твір у своєму переображенні та відродженні українською мовою служитиме активним чинником у формуванні патріотично-громадянського та гуманістичного світогляду наших сучасників.

Повість містить багато історичних

фактів, документальних свідчень очевидців, вона спонукає до роздумів.

У цій книзі використано любительські фотознімки, що не завжди давало можливість видавцям забезпечити якість їхнього відтворення.

ПРАВДА
МОЄЇ
ДОЛІ
ПРОСТА,
МОВ
ЯБЛУКО

ПРОЛОГ ДО МАЙБУТНЬОГО

«Важливо жити не довго, а — красиво...»

Пітер Пауел Рубенс

«Світязи іншим, згоряєш сам...»

Ван Тульп

(Із записних книжок Олександра Стовби)

У березолеві-березневі ночі їй постійно вчувалися телефонні дзвінки. Вона прокидалася, знімала трубку. Але телефон мовчав.

Тільки безперервні тривожні гудки...

А потім посеред ночі мати прокинулася від того, що хтось стоїть над її ліжком. То був юнак — високий, широкий у плечах. У руках він тримав чи то книжку, чи то листа. Якусь мить юнак мовчки дивився на неї, а потім почав розглядати раптом чомусь обірвану, що світилася, лінію життя на долоні...

Лідія Петрівна майже реально бачила його. В них на подвір'ї ніч крізь ніч електролампочка світить прямо в щибки. Обличчя гостя роздивитися не вдалося, але в що він був одягнений, добре запам'ятала: кітель кольору хакі, панама монострільця.

Від несподіваного передчуття вона схопилася з ліжка, злякано затермосила чоловіка: «Іване, прокинься мерщій!»

Той одірвався від сну, розгубленим поглядом роззирнувся довкіл, але нічого й нікого не побачив. А юнак тихенько повернувся спиною до матері й попрямував до дверей...

Іван, він же — Іван Андрійович, батько її двох синів, потім весь день сердився: «Вічно в тебе якісь увижання...»

А наступної ночі вона знову аж кнулася зі сну: хтось підійшов до її ліжка. Розплющила очі — перед нею стояв усе той юнак. І знову все те ж мовчання...

Вона розбудила чоловіка. Все повторилося, як уперше. Нічого не бачачи, той недоспано погойдувався на краю ліжка, а гість повільно віддалявся до дверей...

І вона у відчаї закричала:

«Та встань же, Іване, затримай його!..»

Удосвіта, знепритомнілу, її відвезли до лікарні. Як для сорока п'яти літ діагноз був надто жорстокий — інфаркт, нервовий стрес.

Там, у лікарні, нестримна сила материнського передчуття вела її до телевізора. Розгублена, вся стиснута в клубок, зі сльозами, що текли по щоках, вона наче б потряпляла то в холод, то в жар, і, геть знеможена, просила, щоб їй дали подивитися інформаційну програму «Сьогодні у світі».

Сутінки, змішані з відстояною, затаємниченою тишею, огортали палати. Лікарня завмирала до ранку. Тільки час від часу за якимись дверима чувся приглушений стогін котрогось із недужих, і в коридорі розлунювали обережні кроки чергової медсестри...

Невідчепні думки затерзували матір.

Щоб хоч якось відсторонитися від них, заспокоїтися, вона брала книжку й повними сліз очима читала про південні гори та звичаї, читала і як би разом із сином блукала далекою землею, яка стала місцем служби її Сашка: в уяві вона проходила весь шлях, усю дорогу від України до Афганістану...

З боєм, тривогою і сподіваннями.

За стопою стопа — слід у слід за сином і разом із сином.

Подовгу, наче застигла статуя, вона вдивлялася у вікно кудись далеко-далеко, нічого не бачачи й нічого не чуючи, а на губах запікалися рядки з книжки Лариси Рейснер «Афганістан»:

«Є країни з такою пустельною далиною, з таким вимерлим небом, де навіть кудись квапитись якось незручно...»

І нестримний плач жорстоким зашморгом перехоплював подих.

А з суботи на неділю — це був передостанній день березня-березолю 1980 року — матір усю ніч мучили ввижання.

...Незнайомі холодні гори, де немає ні доріг, ні рослин, ні людей. Печери у диких скелях. Мертвий камінь і вітер, вітер-афганець...

Та ось на засніженій сопці, дуже схожій на стару селянську хату під посіченою соломою, якийсь нахабний дикун руйнує гніздо молодого лелеки (в її рідному селі на Кіровоградщині лелек називали «чорногузами», «буслами», «бузками», а ще — «аїстами»), а маленьких пташат той нахаба скидає в безодню.

Невідомо куди полетіла лелечиха-аїстиха, і білий аїст один б'ється, змагається в герці з дикуном.

Мати обдирає до крові коліна й руки, хоче відборонити пташине гніздо, але перед нею враз стають круті сопки, та ще отой варвар колючим гіллям норовить виколоти їй очі.

І раптом у цьому жорстокому, неймовірному сні вона згадує народне повір'я, що його почула в дитинстві: якщо хтось

злий скривдить мирного птаха, посягне на його гніздо, білий лелека-аїст підпалить хату зазіхальника. Й мати квапливо починає збирати сухе гілля, щоб розікласти багаття під скелею.

Скинений униз, поранений аїст падає до її ніг. Діткнувшись до людини, він знову набирається сил, вихоплює вогненну головешку і в дзьобі несе полум'я на скелю.

Спалахнула, горить шерсть на дикуні, його, хижака, геть усього огортає полум'я, от-от він задихнеться від диму. Мати чує несамовите виття. Вона усвідомлює, що це просто сон, вона все відчуває, розуміє, і все ж намагається ухилитися, закритися від хижака пасмом смоляної коси. Й у ту ж мить гострий біль проймає все тіло й душу — чорніючи в огні, дикун із останніх сил розмахується головешкою, скидає зі скелі хоброго птаха, від чого щось гаряче впивається матері в очі...

Ліда Петрівна зіскакує з ліжка. Ввижання чіпке, не зникає. Все затягується в багряний траурний дим. Не стає сил навіть для крику — щось непоправне сталося з її правим оком: син, її первісток, старший син... Це вона й уві сні відчуває...

Вся в крові, мати хапається рукою за очі... За праве — що значить старшого сина, око...

Ввижання — як не було.

Від чогось страшного затерпла душа й серце, а потім ураз мати вся здригнулася, благально прошепотіла:

«Сашку, Сашунько, рідний мій Аїсте...»

Було близько десятої ранку.

Це вона чітко згадала пізніше, через тиждень, коли до Дніпродзержинська привезли цинкову домовину, а в ній — закритій, лише з невеличким вічком — тіло її сина. І бойовий побратим Саші — лейтенант Параскева, також Сашко, передав їй годинник з розбитим склом. Наручний годинник її загиблого сина. Стрілка на циферблаті, що світився, зупинилася на позначці, від якої обімліла душа: 8 година 58 хвилин...

...Гордістю і печаллю були сповнені слова, що пролунали під склепінням зали: «...Закоханому в життя романтикові, поету, здібному молодому командирові, виповнилося ледве двадцять два, коли він грудьми прикрив друзів по зброї. Подвиг Олександра Стовби став ще одним свідченням нероз-

ривного зв'язку поколінь, сцементованих єдиною волею, високим почуттям патріотичного й інтернаціонального обов'язку».

Делегати ХХІV з'їзду комсомолу України, що у квітні 1982 року зібралися в київському Палаці мистецтв «Україна», затамувавши дихання, вслухалися в слова. І кожен брав їх у серце. І той, вибілений сивинами дідусь, хто ще з Миколаєм Островським та його незборимим Павлом Корчагіним «разом із комсомольським квитком одержував гвинтівку й двісті патронів» і кидався у знавіснілі атаки громадянської, а потім під хльостким безперервним дощем, під хуртечами, в завірюху, викорчовував пеньки, лопатою і заступом збивав закрижанілі, мов камінь, горбики, щоб надійно вкласти на розмоклій землі важкі палючо-холодні рейки вузькоколійки; і той, хто по дванадцять-шістнадцять годин на добу босоніж місив бетон під фундаменти Дніпре-льстану; і той, хто разом із країною зводився на смертельний герць із фашистами; й ті, зовсім-зовсім юні, соромливі у своїй молодості студенти, робітники, колгоспники, курсанти військових училищ...

Майже в усіх у них, мудрих, досвідчених, хто бачив радість і горе, і в тих, хто тільки-но відкрив для себе, що життя — воно і є найдорожчим для людини, майже у всіх у них просяяли очі й у тих очах зупинилися сльози, бо з гордістю переплівся біль: наш сучасник Олександр Стовба, він же — АІСТ (за першими літерами імені, по батькові й прізвища — коли російською, як він і підписував свої вірші та іноді листи), він, український талановитий і мужній юнак, поет і воїн, хто безмежно й ніжно любив отчий дніпровий світ і так непогамовно не встиг долюбити його, він, Олександр Іванович Стовба, АІСТ — раптом для всіх став ураз чимось незбагнено-недосяжним — як небесний яскравий метеорит, ба — навіть болід, як легенда.

Про подвиг лейтенанта заговорила преса. Уроки патріотизму й мужності з його ім'ям зайшли до шкіл та вузів, схвилювали серця мільйонів хлопчиків і дівчат; його ім'ям названо вулицю, якою Сашко ходив до школи в рідному Дніпродзержинську, і в тій же школі, в Музеї бойової слави, цілий стенд розповів про героїзм недавнього випускника. Понад п'ять тисяч шкільних піонерських загонів колишньої країни включилися були в боротьбу за право носити ім'я непохитного поета-воїна. Експозиція, присвячена Сашкові, відкрилася в Дніпропетровському музеї імені Олександра Матросова, бо гордим пориванням до подвигу навік поєдна-

лися імена двох земляків-дніпровців. То чи не реліквія — той посмертний орден із зображенням «вождя світового пролетаріату», і чи його це «провина» — безстрашного юнака, жертви, воїна, який від найперших класів школи, ще зовсім дитина дитиною, мріяв бути військовим, полководцем, захищати рідну землю, тобто відповідати своєму імені: **Олександр** у перекладі з грецької мови означає **захисник**... То чи провина мужнього, що через десять років після загибелі, його, Олександра Стовбу, здогнала Золота Зірка Героя, героя вже не існуючої держави — Зірка Героя Радянського Союзу, чи не єдине таке високе відзначення через такий тривалий відтинок часу — посмертно? Автор повісті, далі я дещо прокоментую, поміркую разом із читачем.

А вірші юного лейтенанта, віршаря, який за життя не надрукував жодного рядка навіть у шкільній стіннівці, вже по смерті поета з'являться окремою збіркою «Пісня сильніша грози», — книжечка, що її випустило видавництво «Промінь» (нині «Січ») у Дніпропетровську... Поезії враз стали крилатими, розлетілися вмить! Чи не метеоритний спалах українського юнака? Вони, ті поезії АІСТА — Олександра Стовби, — через рік по з'яві в Україні були опубліковані ще й у Москві, у Воєнвидаві та «Молодой гвардії» — одразу трьома книжечками: «Подвига полет бессмертный», «Звезда рождается в огне», «За тебя — в атаку!..» И він, уже член Спілки письменників СРСР (читаємо: України), став знову ж

— посмертно лауреатом літературного конкурсу імені Миколи Островського на кращий твір про радянську (така була дійсність) молодь (1984), лауреатом премії Ленінського комсомолу (1987) і премії Міністерства оборони СРСР (1988). Поезії обдарованого юнака вийшли в багатьох країнах зарубіжжя. Особливо приємне ташкентське видання — «Аланга» («Полум'я»). Не змігло вгамувати читацьку спрагу «на Стовбу» і найповніше видання віршів, яке випало впорядковувати мені за Сашковими записниками, що дивом уціліли в офіцерському планшеті — бойові побратими перехопили їх в одязі мертвого моджахеддіна, який, очевидно, катував лейтенанта. Рядки й строфи тих віршів, написаних рукою Олександра Стовби російською мовою, читач може бачити в цій книжці. Збілочка «Мама, я вернусь...» (1987), випущена в «Радянській школі» і яку, повторюся, я мав честь упорядковувати, з'явилася нечуваним, як для поезії, — сотисячним накладом. Та й того було мало. Бо в тисяч і тисяч людей, захоханих у живе, талановите слово, виникло непогамовне бажання зазирнути в молодий, неспокійно-тривожний світ, гостра духовна потреба зігріти своєю людською турботою до кінця не зміцнілі й не відкриті пелюстки й галуззя поетичних почуттів, переживань АІСТа, почути й пізнати його і про нього коли не все, то багато і якнайбільше:

*Що вічне — гроші а чи слава,
машини,
неприсутність стін?..
Віків нестримна, дужа лава
все повертає в прах і тлін.*

*Палаців осяйні склепіння,
шедевр,
що вийшов з-під руки,
й до нас доносить
дим гіркий,
цей потіл думки
й нетерпіння.*

*О істино,
скажи мені,
чим вабиш ти людей
і хто ти?
За тебе йшли на ешафоти,
не каючись в людському: ні!*

*За тебе падали завжди.
І ти була над все дорожча.*

*Іду до тебе,
мов на прощу...
До себе світ весь — приведи!**

Так сказав про себе й про час поет-воїн Олександр Стовба.

...Доторкуєшся — гортаєш і перечитуєш — його акуратні, потерті від часу й доріг записники, зошити, листи, вірші... Й не схожа на будь-чию іншу доля лицаря честі й обов'язку Олександра Стовби вражає чимось таким, що вже хвилювало, бентежило твою душу: пригадуються Тарас Шевченко, Джордж Ноел Гордон Байрон, Михайло Лермонтов, Яків де Бальмен, Василь Симоненко ... Може, то гіркого рано обіграного рядка, може, особлива буряність буквально метеоритного спалаху в саможертвності, а може, біль запізнілого визнання, що здогнало автора після довгих надій і поневірянь, після смерті...

Тепер уже вічно двадцятидвохрічний, лейтенант Олександр Стовба за життя не видрукував жодного рядка. Мало хто навіть із близьких людей знав, що Сашко віршує. І раптом — такий яскравий спалах, безсмертя після закатувань. Подвиг у житті й слові.

Для поезії — навіть визнаної — тиражі в десять-тридцять тисяч примірників вважаються немалими. Але в даному випадку, щоб угамувати спрагу тих, хто віддав учора нікому не відомому поетові симпатію, ці шість книжечок виявилися краплиною в морі.

Йй-же, в нашій особливій країні під ім'ям ПОЕЗІЯ — багато яскравих особистостей: Андрій Вознесенський, Євген Євтушенко, Дмитро Павличко, Ліна Костенко, Василі Симоненко й Іван Драч, Микола Вінграновський, Борис Олійник, Олжас Сулейменов... Хтось закоханий у їхнє слово до самозабуття, хтось — просто шанує, читає... А вірші ще не зміцнілого юнака Олександра Стовби, кого по-звірячому замучили в ушелині Дігаль за Гіндукушем, під Джелалабадом «невловимі», там, де десятиріччями не стихає жорстока неоголошена війна, — юнь переписує від руки, акуратно зшиває у саморобні збірочки, підписує крилато: АІСТ...

Пояснень цього чимало. Наведу лише один рядок із листа самого Сашка, ще абітурієнта військового училища (1975 рік)

*В цій книзі вірші Олександра Стовби подано українською мовою в перекладах та переспівах Олексія Дмитренка (Ред.).

до коханої дівчини: «**Правда моєї долі проста, мов яблуко...**» Звичайно ж, мають рацію ті, що стверджують: письменник — то передусім цікава біографія, особистість, запалена «Божою іскрою», незвичайним талантом. У Сашкових віршах свіжість простого порівняння, яке «лежить на поверхні» і яке, здається, міг знайти кожен, але не знаходить, — просто вражає. Кілька слів, що склали фразу, а в них — уся людина, її духовний ідеал, його світ, життєва позиція.

Поезія Сашка — і в несподіваному для читача сприйнятті квітки, зірваної побіля полігону, на тому боці Дніпра, і в, здається, звичайних відблисках яскравого сонця в ранкових краплинах на листку подорожника, і в загадковості стежини, якою нам судилося йти, продовжуючи дорогу батьків. Вона в невловимо зворушливій мові струмка, що жебонить «біля семи криниць», у глибокому почутті солдата до матері, до коханої, до Батьківщини...

Правда його долі і як поета, і як воїна, справді проста. Але як широко і рельєфно віддзеркалюють витoki тієї простоти, живлючі джерела нашої історії, справді чоловіче усвідомлення причетності до всього й необхідності особисто відповідати за все в цьому складному, єдиному для людського життя світі під Сонцем, Місяцем і Зорями. Не споглядання, а глибока філософія в Сашковій прозорості стилю, нехитрій правдивості рядка. Після його прочитання зворушливі асоціації викликають ім'я, по батькові, прізвище лейтенанта й складене з їх перших літер слово: АІСт. **Олександр** — «захисник», а словом «**стовба**» в Україні називають *прямий, головний корінь у дереві*.

Автор книги про Сашка, я часто замислююся над, здається, неймовірним: Олександр Стовба народився 19 липня 1957 року, коли в нашу країну з дружнім візитом прибула афганська делегація на чолі з тодішнім королем Афганістану Мухаммедом Захір-шахом, а загинув у передостанній день березня-березоля 1980 року, в мій день народження. І то зовсім не фаталізм, але ж треба було потягтися ланцюжку неймовірних збігів: через чотири роки (після загибелі) саме в передостанній день березня, Олександра Стовбу причислено до Спілки письменників України. І треба ж — саме 30 березня 1987 року (тому і вводжу в давно опубліковану повість таке доповнення) над прикордонним узвозом Цамкані афганської провінції Пактія екстремісти вчинили ще один злочин — збили ракетами афганський цивільний літак, загинуло сорок осіб, у тому числі двійко дітей...

З ім'ям АІСТА, птаха сонця й весни, птаха доброго й особливо шанованого під Дніпровими небесами, йому судилося безсмертя. В це я вірю. Й це ми зрозуміємо з відстані, коли наші діти й онуки відкриють, вповні осягнуть ЙОГО і ЙОГО САМОЖЕРТОВНЕ ПОКОЛІННЯ, прийдуть до нього й до них, як ми приходили у своєму дитинстві до Миколи Островського та Павла Корчагіна, до Валерія Чкалова, Олександра Матросова, Олексія Маресьєва, Улі Громової... Тут, на дніпровій, на волзькій, забайкальській землі, і там, за холодними перевалами Гіндукуша та Сулейманових гір, в Афганістані, АІСТ уже сьогодні — і яскравий характер — приклад — ідеал, і жива легенда, і позивний цілого покоління двадцятирічних, хто в горнилі неоголошеної війни, ракетно-партизанської складної війни, навіть загинувши, звівся над життям і над смертю. Мужній і ніжний, він, як здається мені, і в останню мить на землі притискав до гарячого серця уламок метеорита, — своєї голувої, недосяжно бентежної мрії. Й відкритою, живою раною для нього й для нас залишився біль обірваного рядка, що він не встиг і не міг донести до людей, до скупого і невлаштованого життя. Вогненне пекло, в якому опинилися наші хлопці, вчорашні діти, на палаючій землі Афгану, змушують кожного пильніше глянути на спалену молодість, відкрити, аби не записнитися, буквально пристрасний клекіт сердець і душ вісімнадцятирічних, і в повсякденні, ідучи ліктем об лікоть і плечем до плеча з ними, вірити в їхню надійність і людський талант. Живучи разом із ними й живучи замість них, ми зобов'язані берегти найсвятіше, що вони не долюбили. Й пам'ятати: **той, хто віддав своє тепло, хай буде жити вічно.** Так кажуть на Сході. Так мовимо й ми.

Опинившись на охопленій полум'ям афганській землі, наш мужній воїн-захисник усім серцем сприйняв чужі болі, як свої, й до останнього подиху виборював інтереси багатостражденого народу, пам'ятаючи, що це той народ, який ще в 1919 році подав руку дружби північному сусідові. Ті, хто знав Сашка, повідають: він цінував приклади з історії нашої взаємовиручки, з гордістю називав легендарного повпреда Вігалія Примакова, талановиту Ларису Рейснер, не раз цитував рядки з їхніх книжок про Афганістан (відповідно — «Афганістан в огні» та «Афганістан»). В ім'я свободи афганського народу він без вагань віддав життя. **«Хто ж, якщо не я?!»** — таким було його кредо.

Вдячна пам'ять людей урешті віддасть сторлицю Сашкові і як воїну, і як поету, чию волю не зламали ні тяжкі рани, ні

звірячі, нелюдські знущання. Його друге, крилате ім'я АІСТ заявило про своє право на життя поруч із ім'ям, по батькові та прізвищем. Це й про нього просто й сильно сказала народна поетеса Дагестану Фазу Алієва, з нею восени 1985 року в Афганістані я зустрів офіцера Алі, одного з її синів. Місцем його служби й бойових випробувань була дуже й дуже «гаряча» точка на самісінькому півдні гірського краю.

Я зустрівся з ним, із капітаном Алі (Аліком) Алієвим, у Кабулі. Після виступів нашої групи (до слова, виснажливих, по сім-десять спілкувань на добу в афганських і наших воїнських аудиторіях, ми «сприяли» підняттю бойового духу насамперед «шураві», тобто радянських воїнів) наш літак мав приземлитися в Кабульському аеропорту. Але несподівано передвечірній виліт із Мазарі-Шаріфу затримали, нас попрохали залишити літак і повезли до військового гарнізону, де ми виступали ще до ранку. Як з'ясувалося, моджахедди, дізнавшись про нас, про виліт письменницької групи, на місце нашого приземлення (ніхто не міг пояснити потім — звідки дізнались вони), кинули дев'ять ракет «земля — земля». Безумовно, то була б загибель. Адже ракети настільки потужні, що у випадку попадання під обстріл вибухова хвиля могла розшарпати, розкидати руки-ноги потерпілих на кілька сот метрів...

Ще коли літак пішов на посадку, в ілюмінатор я вгадав Алі серед натовпу тих, хто з нетерпінням і знервовано чекав нашого прибуття, адже що таке небо Афгану, не треба казати воїну, а тут ще нагода побачитися з найдорожчою людиною, яка дала тобі життя, з рідною матір'ю. Алі не стримався після тривожних чекань, він побіг до літака, що тільки викинув шасі, й коли я в числі перших ступив із трапу на землю, то ми, знайомі тільки через фотознімки, опубліковані в афганській восній газеті, обнялися. Схвильований, зблідлий, Алієв одразу почав розпитувати, як тривожно чекав він на приліт ще вчора, як у безсонні провів цілу ніч, адже ніхто до ладу не міг пояснити йому — де ми і що з нами? А тут буквально розрита земля, дев'ять глибоких вирв, які обслуга аеропорту продовжувала зарівнювати при нас...

Алі говорив схвильовано, юнак, котрий кожного дня дивився в очі смерті, знав, як підступно чагує вона скрізь на воїна, що ступив у гірський кишлак вже не стільки з благородною миротворчою місією, а зі зброєю в руках як чужинець, не кажу окупант... Раптом я помітив зблиск якоїсь металевої шматини в руках капітана. Що то?.. Алі пояснив, що то уламок ракети «земля-земля», й дав мені. І я бережу той уламок, ту, призначену і мені, і всій моїй групі, смерть. Адже ми мали приземлитися в сутінках.

Шарпка, наче гнуче плавлене лезо складаного ножа з дамаської, найміцнішої криці, — рвана шматинка надзвичайно твердого, покрученого металу... Бережу її в старій, вицвілій на сонці панамі невідомого воїна, її подаровано мені під час одного з виступів, і я не знаю, чи живий колишній господар, чи впав у смертельному бою. Чомусь переконаний: панама, зелена, вицвіла на вітрах і сонцях, прикривала голову чесних помислів юнака.

Горді поняття «інтернаціональний обов'язок», воїнське виконання наказу — непорушність і святість кожного з них... Своїми очима, диханням своїм, кожним кроком вони - воїни відчули, що таке достоїнство, воїнська честь.

Олександр Стовба, АІСТ — один із них, із тих, хто увійшов у безсмертя. Мабуть же й про нього думала талановита Фазу Алієва, про нього і про свого сина Алі:

*К бессмертному подвигу,
высшему из вдохновенный,
не как на вершину
идут, от ступени к ступени,
к бессмертию взлетают,
подобно пылающим птицам, —
себя целиком отдавая,
а не по частицам...*

В Кабульському аеропорту вона не приховувала сліз — і то були слюзи радості матері, що бачить живим свого сина. Нехай у тривогах, до краю зболена, але вона пригортала до материнських грудей рідну дорослу «крихітку». Серце ж матері Олександра Стовби не витримало, правильніше — не лише серце, а й душа. Лідія Петрівна не впізнає не те що мене, а й свого другого, молодшого сина Сергія.

Й те, що в країні понад п'ять тисяч піонерських загонів і дружин носили ім'я її сина, те, що мільйони людей захоплені щирістю душі і таланту її лейтенанта, вона вже не сприймала — все у затьмаренні, все повз неї.

І нехай круто змінилося життя, справжні людські цінності залишаються непохитними. Написавши художньо-документальну повість про Сашка, я, зізнаюся, майже розгубився від безсилля відповісти на сотні листів, незчислення прохань: «пришліть», «розкажіть ще...» бодай щось про Аїста, про його рід, про батьків, брата, про друзів, школу, вчителів, про училище, службу, загибель... Надішліть його вірші, фото... Фото Михайла Литвинова, Володимира Валишева, Альоші Ільїна, Славіка Богомоллова, Саші Гуріна, юних звитяжців, хто разом із Сашею зустрів свою смерть... Зі всіх кінців колишньої країни. Відчувалося щось схоже на жадобу живого стebelьця напитися живлющої вологи...

Чим же так підкупив і освітив серця багатьох і таких різних людей юний АІСТ? — знову й знову запитував я себе.

Одного разу дуже обдарований поет на порозі свого життєвого полудня зізнався мені: він за всієї природної, як і в кожного, жаги до життя, «шкодує», що доля не відміряла йому цього «юного метеоритного розчерку», тобто десь несподівано не обірвала його шлях, не проставила крапку там, де він досяг свого найвищого, найяскравішого спалаху, там, де набрала найенергійніших висот його душа, життєві й творчі сили. «Пам'ятаєш, — казав він, — як відомий збирач мистецтва Павло Михайлович Третьяков «вихоплював» іноді, здавалося, недомальовані картини, щоб художник «не перестарався», «не перемудрив», «не перемалював», прагнути зробити річ геніальною...»

Так і тут, коли сприймаємо «недомальованого» Сашу...
Адже немає потреби знімати, скажімо, таку строфу:

*Лорентина, Лора, Лоріетта,
ти любовь моя, моя мечта,
паутинка сонячного света,
как ты для меня свята!*

В перекладі:

*Лорентино, Лоро, Лоріетто,
ти любов, що з мрії пророста...
Павутинко сонячного світла,
о яка для мене ти свята!*

Не склалося — не доля: купили навіть обручки, кохання палюче, налетіло як вихор і вимагало дії. Саша (курсант) поїхав з Полтави до Києва, а вона, люблячи його, єднається з іншим...

Тому кохана дівчина — «павутинка сонячного світла» й, навіть ошуканий та принижений, юний поет не переступає в почутті межу і дозволеного.

Ми ж, без жодної ніяковості перед пам'яттю того, хто більше не стисне перо, перед світлим образом обдарованого юнака, який загинув, — викинули, вилучили цю прекрасну (як на Сашкове нелітературне, непрофесійне захоплення віршуванням) строфу із опублікованого в багатьох збірках вірша...

Далі в поета був рідкісний перехід від образу коханої дівчини до образу Батьківщини:

*Ты страна моя, моя Отчизна,
часть того, что называю Русь.
Если нужно, не жалея жизни,
за тебя в атаку поднимусь... —*

В перекладі:

*Ти — земля моя, моя Вітчизно,
часточко того, що зветься Русь.
Я за тебе, рідна і пречиста,
без вагань в атаку піднімусь!*

А тут втрутилися, за нього переписали, «перемалювали», замінили слово «жизни» на слово «силы», порушивши неписаний закон: де зупинилося серце воїна, кров'ю проставивши крапку, там не має права втручатися нічия рука... Надто — роблячи правку в гірший бік.

Вірш «Лорентино, Лоро, Лорієтто...» — один із найкращих у поезії Аїста. Він свідчить про чистоту почуттів. На їх стрімкому гребені запалилася перлина юного таланту і, як стверджували ще давні греки, повідаючи про аргонавтів, відбувалося загадкове перетворення людини в дерево, у птаха, в легенду (щось таке знає й український фольклор).

Сашко Стомба нагадав мені про гіперборейів, про казковий, вічно юний народ, який населяв райську північнопричорноморську країну і насолоджувався сонячним світлом. Гіперборей, що мешкали по той бік північного вітру, не знали війн, їх благословляла Немезіда, богиня долі. Ці казкові юнаки могли жити й тисячу літ, але коли хтось втомлювався від людської дороги на землі, той міг вкоротити її, кинувшись зі скелі в море.

Сашко ніби з того казкового племені. Він свідомо, ще не встигнувши розчаруватись, віддав життя в ім'я афганського народу і заради порятунку побратимів по зброї. Як горьківський Данко — освітив шлях людям полум'ям свого серця. Згадаємо тут записники, нотатки, вірші Сашка — в них простежується цілеспрямована дорога самопожертви, повна віддача всього себе мрії.

В шість літ малюк-Аїстєня пише свого першого вірша. То рядки про захисників Сталінграда — мужність уже напинає вітрила. На аркушику з журналу «Юність», де надруковано прощальне слово про Михайла Светлова, рука Саші залишає хімічним олівцем запис:

*Помер співак.
І світ зірок погас.
О скільки він водив в походи нас.
Його «Гренада» — мрія голуба,
моя країна, клич та боротьба.*

Сашко захоплено читає літературу і про мушкетерів, і про безстрашних корсарів, привітерів, флібустьєрів... Але не удаване флібустьєрське прагнення до свавільної невпокори сповнило вогнем серце школяра.

Відкриваючи для себе світ і відчуваючи себе його часточкою, Сашко натхненно пише про чекістів, про учасників революційної боротьби проти фашистів ув Іспанії, про Олександра Матросова, Джордано Бруно, Віктора Хара і Прометєя... Поезія — то втілення совісті, громадянськості, боротьби за бережливе ставлення до людини, світу сонця й неба, до блакитної квітки й лісового струмка. «Збережіть ніжну квітку, вона з того боку Дніпра...», бувши курсантом, писав він матері та коханій, клав у конверт то білі конвалії, то васильки, то матіолю (нічну фіалку)...

*Любові квітка,
ніжна та безмовна,
не займана вітрами перемін,
у полі долею залишена
немовби,
і ти їй цілунком опромінь.
Чий дар вона,
і як про те повідать —
чому дівча сумне
без довгих кіс...
Моєї долі випадковий свідок —
волошка,
скошена в липневий сінокіс.*

Поезія Аїста природна, в ній усе єднається просто, як у пов'язі квітів і трав під Божими небесами: велично й красиво:

*Цей квіт землі,
лиш він не втратив ніжність
до вуст, що запеклись,
забули аромат...*

Але й тут той, хто дозволив собі втрутитися, на свій лад переінакшив: *«Цей квіт землі, лиш він не втратив ніжність до рук, що стиснули холодний автомат...»* Очевидячки, той замислювався не дуже... А Сашко ж — поет-початківець, має граматичні помилки, не завжди знає, де і як правильно поставити розділові знаки... До того ж, мертвий не напише скаргу, не шукатиме захисту. Й до слова тут: на поетичному святі Тараса Шевченка, один із літераторів із Дніпропетровщини, коли зайшла мова про Олександра Стовбу, раптом почав хизуватися, що він буквально «виручав» цього юного поета, бо в нього, мовляв, усе вимагало перепису. Цей невизнаний метр не знав, що то мій «АИСТ» і знаю я лейтенанта, може, навіть краще, ніж знали його навіть батько та мати; коли шановний із блазнюватою осмішкою на обличчі вже збирався підвести «перекреслювальну» рису, я тактовно втрутився: не судіть, будь ласка, бо й самі будете судимі; той не живе по правді, хто ворушить праведника в його домовині, будь ласка, не чіпайте те, що Вам не осягти! В мене є неспростовне — записники Олександра Стовби, які Вас заперечують повністю. Так, як поет, він тільки починався. Але ж як тільки красиво й перспективно; яка світла та благородна душа була в цього юного курсанта і лейтенанта, яке сонцебризне відчуття! Юнак мріяв про мирне падіння дощової краплини в траву, а не куль і свинцю, він уявляв незбагнено манливу блакитну волошку, що бентежить вразливе серце. Й «автомат», що, мабуть-таки, Ви «підсунули» в рядок курсанта військового училища, щоб якнайгучніше «стріляв» рядок, насправді порушив сам лад лагідної душі, не зміг стати отим найнеобхіднішим, найорганічнішим, що народилося в серці поета, а не політпрацівника. Бо такі тут не *«автомат»*, а осердечено тепле слово *«аромат»*, саме — *«аромат»* квітки. Й він — патріотичніший, сильніший від *«автомата»*!

Сконцентрувавши мету написання повісті на істині ще київського князя Святослава: «Мертві-бо сорому не мають», як автор я шукав очищення діям пера: про загиблих у нерівному бою або кажуть високі слова, коли їх можна сказати, або мовчать. Таких загиблих не мають права осуджувати, хто не опинився, не побував на їхньому місці, ще й у їхній «шкурі», хто не стояв віч-на-віч із смертю. **Й написане, те, що ти виніс із війни, із спілкування з героєм, вже буде уроком для сотень і тисяч, бо очевидне для кожного — вороженці та кров суперечать світлому сонячному промінню, чистоті прищестя Людини під Божі небеса.** Історія людства, життя народів — зіткані з нескінчення війн, бойовищ, перемог і поразок, із болю, крові й раптом обірваного, останнього кроку, подиху, биття серця, навіки зупиненого життя і життів.

А тому, зголосився розповісти про лейтенанта, чие захолоде тіло приніс до матері на крилах «чорний тюльпан» із вантажем-200, тобто з тілом загиблого, приніс у цинковій домовині у квітні 1980 року... Й ту домовину, закриту, оплакану найгіршими сльозами, вже навіки затисла товща землі на найнижчому, що для померлих, поверсі землі, куди ніколи не сягає проміння сонця. Я шукав тільки чесних шляхів, брав надзвичайно талановитого хлопця в його справжності, таким, яким він був, але трохи все ж «попереду себе», в якомусь притаманному тільки йому біополі. «Енергетика» Аїста, Сашка Стовби, живодайна — їй довго передбачено не розтратитися, бути живильною для юного серця й душі. Передусім художній документаліст, я знав, що взагалі немає нецікавих

людей, немає людей неталановитих, про будь-кого можна написати не те що нарис, а й цілу повість, роман. Мій же герой без жодних натяжок мав право на розповідь про себе. Без жодних ідеалізувань — напиши тільки правду! — він заслуговував на те, щоб його полюбили, за ним потяглися до правди й краси життя сотні й тисячі тисяч...

І рамки якогось визначеного жанру стали б мотуззям, путами для розповіді. А тому вимальовувалася навіть Не повість, а довільне есе, якась спроба соціологічного портрета героя, вписаного в характер часу по ще не зачехлених слідах втрати і втрат, своєрідний — через людей, котрі знали Сашка особисто або читали його вірші, — роздум про молоду й сильну особистість, що не встигла до кінця розгорнутися, але могла стати поруч чи й на місце подалених відгучалих позитивних героїв, заповнити порожнечу, що виникла в безмежжі нашої вчора заідеалізованої літератури соцреалізму, й раптом під тиском антиморалі, гендлярства й етсетера, легко підколупнула поверхові і позитиви, і негативи ура-бомбастики.

Головне, що він відбувся як високих моральних якостей людина, воїн, чесно став на стежку батьків, не схитнувся у хвилини немислимих катувань й, урешті, тяжко поранений, стікаючи кров'ю, знайшов у собі сили, щоб вийти з нерівного бою хай і мертвим, але — не переможеним. А тому вулицею, названою його ім'ям ідуть і ще йтимуть і йтимуть молоді покоління мужніх воїнів, патріотів, що самовіддано готують себе до служіння рідному народу і захисту Вітчизни.

Особисто ми не були знайомі, доля не дала авторові можливості мати таке щастя. Хоч протягом добрих чотирьох обертань Землі довкола Сонця, цілих чотири роки мешкали ми в найзеленішому на світі місті каштанів, ходили нерідко одними й тими ж вулицями, відвідували оперний театр, зі щемом душі вдивлялися у виснажену течію легендарної Либеді й широкополого Славути-Дніпра, який зеленів від ток-

сичного фітопланктону в пору межині. Може, як те трапляється в житті, десь і бачилися випадково, я не раз спілкувався з курсантами військових училищ, і часто ловив на собі немов знайомі погляди юнаків у красивих і ладних курсантських строях десь на ескалаторі метро, на Хрещатику чи в затінку дерев на Дніпровому схилі.

Тільки тепер, втративши, мені здається, що знав його, що бачу його, вгадую в кожному курсанті, в кожній гідній і красивій людині з погонами...

Віднині він — в них.

Навіть його мама, Лідія Петрівна, коли приїхала в Київське вище загальновійськове командне училище імені М. В. Фрунзе (на жаль, нині розформоване), навіть його рідна няня, прибувши на прийняття сином присяги, розгубилася — де він, серед високих, струнких, підтягнутих, зовсім не схожих на «наших», цивільних дітей, що ходять перевальцем, де він — її син Сашко?!

А тому я щиро вдячний усім, хто писав про Афганістан — давній і новий, хто прагнув увічнити саможертвоних вісімнадцяти-двадцятирічних молодих людей, які в мирні дні на собі спізнали, що таке війна, неоголошена, неочікувано люта — на чужій землі, в горах і пустелях, під чужим небом, Сонцем, Місяцем, зорями. Він обпалився, загинув у нечуваних муках тієї неоголошеної війни — до кінця ще не зміцнілий ні фізично, ні духовно український юнак, якого я назвав Аїстом, бо так у кількох листах до рідних підписав він себе. Наш і мій — АІСТ, легенда про кого живе в його пісні «Зозуля» (відома серед воїнів-афганців «Кукушка»), яку я далі подаю в цій книзі в українській моїй інтерпретації (с. 387).

...Пісня — то взяте на крила Сашкове слово.

Шкодную, що АІСТ не писав рідною українською мовою; не розмовляв вічним гомоном своєї співучої Над'ятрані батько Іван Андрійович, хоч колоритними діамантами далекої Полтавщини відгранювало українське слово на вустах Лідії Петрівни, Сашкової матері...

Він воістину став легендою — земний, але і неймовірний. І земну розповідь про нього почнемо з мандрівки до незвичайної країни реальних див, захоплень і вигадок. Адже була вона — красива і неймовірна, родинна республіка під назвою «ЛІ ОС-100».

РЕСПУБЛІКА «ЛІОС-100»

ТОБІ РОСТИ НА ЗЕМЛІ ЛЮДИНОЮ

Зі шкільної лави нам відомо про відкриття Колумбом Америки й про те, що в центрі Європи, в Альпах, знайшло свій прихисток князівство Ліхтенштейн — одна із найменших у світі держав, нараховує вона двадцять чотири тисячі громадян...

Республіку «ЛІОС-100» не вказано на жодній із географічних мап. Але вона існувала й існує нині. Є в неї своя дата народження — 1965 рік; є своя територія в п'ятдесят шість квадратних метрів корисної площі; є своя символіка. Загадка республіки «ЛІОС-100» — це звичайна родина, що об'єднала чотирьох людей: матір, батька і двох синів. ЛІОС — початкові літери імен Лідія, Іван, Олександр та Сергій, а цифра 100 — скорочення від прізвища Стомба. Її адреса: Україна, місто Дніпродзержинськ (історичне Кам'янське).

Ідея створення республіки виникла з народженням другого сина, Сергія. По-особливому горіло тут домашнє вогнище, і, зігрітий людською щирістю, роками складався неповторний образ родини.

Все найкраще з народної педагогіки Лідія Петрівна й Іван Андрійович успадкували від своїх батьків. І вже самі, виховуючи дітей, по можливості, підкріпляли цей досвід наукою, радячись і з мудрістю повчальної казки, байки чи притчі, і з Костянтином Ушинським, Антоном Макаренком, Василем Сухомлинським... Праці вчителя з Павлиша дуже шанували в родині.

На землі ти повинен рости людиною, і найперша турбота батьків якраз і полягає в тому, щоб відкрити дитині її людське призначення в цьому світі.

Кожен твій крок, кожна прожита хвилина мають бути сповнені яскравого горіння, випромінювати добре світло високого сонця, зелених трав, білих ромашок і птахів, що відгостріють крила в небі, наче мрію ясну.

Із маленьких краплинок нагортаються цілі потоки, струмки, бурхливі ріки чи безкраї моря; із невлотимих секунд складаються години, тижні, місяці й роки; із коротких миттєвостей набирається ціла нива чийогось життя; і ти не марнуй даремно ні миті, наповни людським змістом життя, вдумливо використай величаве благо — час.

Предки зобразили час в образі мудрої змії, що надкушує свого хвоста. Мабуть тому невлотима плинність часу — таємнича та безповоротна. Не втрачай ні хвилини. Для цього в книжках, зошитах, у кімнаті, у стосунках однолітків, зі всіма

людьми, в самому собі, у своїх думках встанови твердий, непохитний лад віднині й назавжди, точно знай свої обов'язки та обов'язки інших у цьому нескінченному й такому тісному маленькому світі.

За виховання беруться всі, а як правильно виховувати, — знають лише одиниці. Ця істина стала наріжним каменем у створенні сім'ї Стовбів домашнього затишку, в якому на роки й роки мав горіти племінь родинних чуттів і стосунків.

Тут усе на поверхні, просто, доступно для кожного. Щоб не пригріла собі місце тепличність і не було ґрунту для печення маминих синопків, мазунчиків, вискочок, білоручок і ябед... Усі рівні, всі активні в стосунках, діях, думках...

«Мамо, — одного разу запитав Сергійко, — чи ти бачила коли-небудь нашого тата п'яним?» — «Ні, ніколи не бачила...» — аж розгубилася Лідія Петрівна. «І я не бачив. А чому?» — «В нашому роду й у роду батька знічев'я не прихилилися до чарки. В нас, пам'ятаю, так і казали: той, хто втрачає контроль над своїм розумом і тілом, той сам губить себе: ненадійні його дружба, думки. Наш п'яний сусід недавно підпалив дерев'яний хлів, а потім пояснював, що то якась нечиста сила штовхнула його на безглуздий вчинок. Із таких як із гуся вода...»

На конкретних прикладах відкриваючи дітям життєві істини, Лідія Петрівна та Іван Андрійович ніколи не нав'язували свою точку зору. Вони знали: грубощі й сила — погані помічники в делікатній і трудомісткій справі — вихованні людини, в копійкому вирощуванні зернят доброти, чесності, порядності.

«Наша дружна родина — частина неозорої, великої Вітчизни, що народилася в боях за волю ціною життів тисяч і мільйонів простих людей; ваш батько — селянського кореня, а мама — з робітників, і сама працює з гарячим металом, із людьми, що плавлять чавун і творять хімію. Й ви будьте горді з цього».

Авторитет батька в «республіці» був безперечним. Урівноважений, спокійний, він умів, коли того вимагали обставини, бути твердим і непохитним. Безхребетні людиці, безголосі, покірливі — живі напівтіні — викликали в нього огиду і співчуття; сини знали про це чи не з коліски. І тому постійна, може, й не особливо помітна для погляду збоку боротьба за становлення вдачі й життєвої позиції тут велася не втомно за днем день.

З літ, коли дитина під стіл пішки ходить, дітям прищеплювалося почуття людської гідності та моральності в житті:

ти мусиш рости не лялькою, а отже назавжди вичавити з душі сльозу слабодухості. Й у всьому виявляй характер. Не сподівайся, що хтось виконає завдання за тебе, а ти полежебочиш, тихенько заховаєшся за чийсь спину... Хто звикає плентатися в обозі, пасти задніх — той не для атак, про таких кажуть: не чоловік, а тютя...

Із країни дитинства прихопив дорослий Олександр девіз, достойний справжнього лицаря:

«Якщо не я, то хто?!»

Цей принцип Олександра Стовби і нині особливо дорогий і зрозумілий для тисяч і тисяч юнаків та дівчат нашої країни, які усвідомлюють свою відповідальність за її майбутнє.

Одного разу трапився прикрий випадок.

Телефонує класний керівник Антоніна Євдокимівна Феоктистова: так, мовляв, і так, ваш Сашко організував втечу з урока.

Накричати, взяти в міцну руку хльосткого ремінця?.. Тільки не це. Й Іван Андрійович, ніби нічого не сталося, звертається до сина: «Ну, козаче, ходімо до ванної (це значить, на чоловічу розмову) — справа до тебе є». Зачиняються вони там, і батько по-дружньому поклавши руку на плече бешкетника, що вже відчув свою провинку, говорить: «Ну, кажи, що там у тебе, тільки чесно...»

Сашко від рідних нічого й ніколи не приховував, тільки відвертість. Так було й тут. — «Хлопці, ми всі гуртом вирішили піти в кіно. Всі як один. І чи ж міг я відбитися від гурту, кулак — він кулак, коли всі пальці разом. Ніби простенька собі втеча з уроку, а я — староста, сказати б, їхній вожак. Заперечити чи почати вмовляти когось, то було б несерйозно. А так — сміливість, виклик. Дитина ж не росте, коли не падає, не набиває гуль. Зрозумій: усі вирішили, а староста раптом штрейкбрехер. І я подався з класу перший. Потім ми й самі зрозуміли, що вчинили погано, піддалися стихії натовпу. Але в біографії класу з'явився карб, сказати б, сміливості, зухвальства — ми втекли з уроку класної керівнички. Були хай поганим, але все ж колективом. Зробивши гірку міну, все ж випробували себе: хто є хто. І хоч уроки ті казенні та нецікаві, ми на себе взяли вину. Я сказав без присилування, що сам підмовив друзів утекти з уроку. Але обіцяю, ми обіцяємо, що це востаннє. Ти віриш мені? Пробач...»

Чоловічі розмови надійніші будь-яких нотацій, моралізувань чи паска. Обидва замкнуті в собі, мовчкваті, часто замислені, немов поринулі в себе, вони — син у батькові, а батько — в синові знайшли і знайдуть ще не раз справжньо-

го друга. Й не дозволять жодних сентиментів, що принизили б чоловічу гідність.

Ось перший лист Саші з Києва. Лаконічно, як хронікер, абітурієнт повідомляє, як він доїхав. Жодного зайвого слова:

«Драстуй, Іване Андрійовичу!

Доїхав добре. Влаштувався нормально. Конкурс — четверо чоловік на місце. Першого дня поселяємося. Нічого особливого поки що не відбулося. Моя адреса...»

Це, на перший погляд, офіційне звертання до батька «Іване Андрійовичу» (натомість такого рідного «тату»), зустрічається майже у сотні листів абітурієнта, курсанта, а потім офіцера, свідчить не про відстань і відчуженість, а про повагу, про серйозність ліплення чоловіка, а ще про непохитність дисципліни відношень між тим, хто колись був військовим, і тим, хто мріяв ним стати, продовжити шлях батька:

«...до випуску залишилося 120 із хвостиком днів. Я вже спокійний і, як ніколи, відчуваю радісне піднесення. Моя мрія збулася, я успадкував професію батька.

...на моєму прикладі мусить навчитися той, хто сподівається ступити на ту ж стежку. Справа в тому, що в нас лепетання не буває, — сказав, значить, так потрібно».

Останні слова звернені до брата Сергія, який також хотів стати військовим.

«...ВІД ШАЛУ, ЩО В КРОВІ, СЕРЦЯ ВОГНЕМ ГОРЯТЬ»

Син, дитя батькове, з віком, кажуть, його найперший товариш, надія і продовження.

Іван Андрійович ніколи не запобігав перед Сашком чи Сергієм, не шукав легкого авторитету. Був по-батьківському вимогливий, суворий і справедливий. Він не нав'язував дітям думку про невпинну — за днем день — роботу, тобто того, з чим зрісся сам, пізнавши неймовірні труднощі дитинства та юності, без чого просто не уявляв себе людиною, не бачив людського життя. Одначе приклад був очевидний. Батько немов забував, що таке втома: лекції в училищі, клопоти по господарству — з кельмою, молотком, фарбами, вечірні й нічні години над конспектами...

Діти з нетерпінням чекали, коли батько викроїть вільну хвилинку для них. Вони придивлялися, цінували й захоплювалися його простою працею, й ті години, що він проводив з

ними, були для них справжньою наукою і насолодою. Глибока внутрішня порядність у всьому — це в синах передусім від батька. Матері досить було тільки зронити: «Хлопчики, ну ми з вами набідокурили!.. Що тепер скаже батько?» Й діти в ту ж мить розуміли, що взялися не за свою справу.

Взаємоповага матері та батька, той життєбудний мікроклімат в сім'ї, який вони створили і завдяки якому захочувалися й розвивалися інтереси й захоплення кожного, — все це врешті-решт не могло не принести свої добрі плоди.

Сповідуючи порядність і чесність, діти стали на дорогу батьків. Їхня щира чуйність і добропорядність, допитливість розуму притягували до себе, імпонували всім. А працездатність захоплювала, викликала подив. Їй-же, тернистий шлях батька від кочегара на паровозі до майстра, начальника депо й викладача технікуму промислового транспорту був повчальний для хлопчиків. Вони зрозуміли, як складно поєднувати працю із заочним навчанням в інституті, а тому школяреві також треба віддавати всі свої сили для набуття знань.

Все просто: течуть два людські життя, мовби дві річечки у своїх берегах, жебонять хвилями по рідній землі, доки долі не заманеться з'єднати їх в одному вируючому спраглому до життя потоці.

Й поведися, ступили на невідомі шляхи діти — в чомусь схожі на батька, в чомусь — на матір.

Сам по собі факт, що ти явився в цей світ, — дивовижний. Ти народився з любові найдорожчих, найрідніших для тебе людей; усвідомлення цього постійно живило поезію Олександра Стовби. Ти зелене деревце, в якому переплелися коріння-руки двох стійких до життя родів — батька та матері. Це твоє коріння — в кіровоградському селі і в робітничому місті Кам'янське, на місці якого виріс промисловий Дніпродзержинськ. Вони дали життя твоїм рідним, а значить, і тобі, й твоєму братові. Розвиваючи своє молоде віття, людина мусить добре пам'ятати, як мужніло на вітрах невблаганного часу зелене дерево, по стовбуру якого текла життєстійкість предків. Сашко прекрасно сказав про це:

*Від болю та чуттів,
од зустрічей і втрат,
від шалу, що в крові,
серця вогнем горять.*

*Та більше через те,
що все ж ми — від батьків,*

*їх поле золоте
нас ніжить справіків.*

*Яке розкрилля брів,
яке тепло долонь!
О роду мій полон,
новолітуй в добрі!*

Якщо від матері синам передалася романтичність, одухотвореність душі, вибухова емоційність, рішучість, порив, то від батька в них передусім — поважність характеру, самозаглибленість, любов до точності, до техніки й, найголовніше, — чітке розуміння призначення чоловіка на землі, на якій ти зобов'язаний берегти сокровенне, бути громадянином і воїном, сильним, непохитним у всьому.

Із листа першокурсника Олександра Стовби:

«Цей виїзд до табору був не схожий на інші вже тим, що нас обкатували танками на психологічну стійкість.

Шість днів табору — шість діб не справжньої, та все ж війни.

Ми і з кулеметів стріляли, і з бронетранспортера, вели наступ на «Прохорівку»*, взаємодіючи з танками та бойовими машинами піхоти, пропускали через себе танки, боролися з ними у ближньому бою протитанковими гранатами. «Мала війна» коштувала нам великого поту.

Мене та ще двох хлопців із нашого взводу обкатували більше інших утричі-вчетверо. Справа в тому, що ми були як би заводіями. На нас ілюстрували показові заняття всієї роти. Було багато диму, вибухів, ми стріляли, танки стріляли, вибухали шираси — імітаційні набой вибухової речовини, здавалося, все горіло.

Обкатування було по етапах:

зустрічаємо танк в окопі, кидаємо гранату, пропускаємо над собою, знову кидаємо гранату;

лягаємо прямо під гусеницю танка, за п'ять-сім метрів од неї відкочуємося в кювет, пропускаємо танк, кидаємо гранату;

лягаємо впоперек дороги, танк суне на нас, за десять метрів переміщуємося так, щоб танк пройшов над нами, пропускаємо його, і кидок гранати навздогін;

танк мчить мимо двохповерхового будинку, стрибаємо зверху, імітуємо розбивання приладів спостереження й стрибаємо з нього на ходу.

*Прохорівка — селище міського типу, побудоване на тактичному полі для ведення вуличних боїв; створене за проектом старшого викладача інженерної підготовки С. Л. Прохорова. — Авт.

...Послав до редакції листа «для контакту». Поки що відповіді немає. Якщо не надійде, то бог з ним, буду вдосконалюватися сам у собі й далі, головне те, що я зрозумів: у мені щось є, і цього цілком достатньо. Тим паче, що Ви, «тітонько Лідо», послали, на мій погляд, один із третьосортних віршів — «О жінки! За вас...»

За десятками літ, коли подвиг лейтенанта осяяв його мужність і непохитність, вельми цікаві для нас витоки: хто ж і ким були вони, предки, що явили нам через роки й роки такого славного хлопця?

По лінії батька й матері були вони потомственими, з діда-прадіда сіячами, бережно цінували працю й засіяну ниву, що дарує стигле колосся. Солоний піт і чесна невтомність рук, що добувають хліб, передавали з покоління до покоління й діди Стовби, й діди Бурхани та Мельники (предки Сашка по матері). До слова, родом з Дніпродзержинська... був поет, медик за фахом Валентин Мусійович Бурхан (1937–1999). Не сліпо та покірно гнули діди і прадіди спини до землі, а вміли, коли треба було, оборонити себе.

Сашко тонко підмітив *«той шал, що в крові»* своїх предків. За родинними переказами, через непокору пан звелів прив'язати кріпосного селянина до стовпа й до крові відбатожити, звідси й виникло прозвісько Стовба, від українського «стовп».

А ще пояснювали походження прізвища від міцної дощечки в плузі, яку називають просто: *стовба*. Без неї, кажуть, не виораш землю. Та, мабуть-таки, справжня істина відкрилася Сашкові у словах діда Прокопа: «Ми, Стовби, від предків непохитні й дужі, як головний корінь у дереві. «Стовба» — так називає народ найсильніший корінь, який вертикально росте у глибини отчої землі».

Сашко був живим уособленням предків, рослий, ладно складений, тонкий у талії, він попервах в училищі не міг підібрати чоботи. Три дні ходив у кедах. Сорок перший розмір, а курсантське взуття ніяк не підходить у халявах. Довелося шити чоботи на замовлення. Хода спокійна, рухи легкі та плавні — уроки ритміки, які він отримав у дитинстві, не зійшли на марне: під час розмови не розмахував руками, був стриманий і м'який.

Друзі по школі та військовому училищу свідчать, що Стовба володів дивовижним талантом людяності, якоюсь привабливою силою притягував до себе. А тому по-своєму пояснювали: **Стовба** — від **стовп**, від надійного, глибокого

стояння на рідній землі; **Стовба** — від **сто-лба**, тобто розумний, як **сто лобів**...

Мати згадувала випадок.

Стоїть вона, залякла від холоду, як борулька, — чекає у скверуку, коли син закінчить біг. Лютий місяць, за триста метрів чути, як рипить під ногами сніг. Підбігає Сашко, весь в інеї, розпачілий. «Ти не простудишся? Дуже ж холодно, синку». А він сміється: «Мені тепло, мамо. Я загартований. А от ти чому вся тремтиш?! Як же можна таке допустити, щоб у живому тілі замерзла кров, га? А ну-ну, розслабся!» Вона розслабилася й відчула — одразу зігрілася...

А одного разу, це було ранньої весни...

Тане сніг, потоки нуртливої води заливають асфальт, хвилями накочуються на брівку. Лідія Петрівна й син кудись поспішають. Часу обмаль. Буквально вилітають з квартири, біжать по калюжах... І раптом на вулиці дівча, що йшло назустріч їм, каже: «Саню, потримай мій портфель, будь ласка...» — «Що трапилося, маленька?» — «Та шнурок розв'язався...» Сашко хутко знайшовся: «А ну, мамо, потримай», — і передав портфель у руки Лідії Петрівни, сам опустився на коліно, зав'язує дівчинці шнурок. Коліно у воді... Він помічає, що мати сердиться, адже вони запізняються, квапляться, а тут непередбачена затримка. Нарешті шнурки зав'язані. Сашко бере маленьку на руки й каже: «Ти тільки поглянь, які ми красиві стали, чи не так, мамо?»

В одному з листів Сашко пише, як він засумував за рідним, *«прокопченим, як оселедець, повітрям Дніпродержинська»*, по-хлопчачому зізнається, що йому *«сниться розцвітка шпалер в кімнаті й диван»*, і повідомляє, що в червні-липні *«помре, але дома буде»*, а для цього неодмінно вирушить у дорогу *«за маршрутом Київ — Фастів — Дніпродержинськ швидким поїздом № 79»*. Причому його козацька, з далекою (відшумілих південних степів...) домашньою кров прагла багатого викупу за довге мовчання матері й батька: *«От який я — Сашко — мужичок, син Іванів, з деревоподібним прізвиськом Стовба!»* Й далі автор листа задьористо хилить жарт до того, що він *«тепереча вже не дерево, що несе в собі риси дикої природи, непідвладної людському розуму», а «дерево з незакінченою вищою освітою», а значить, і «стовп» цивілізований і людському оку приємний... Гедзь мене не бере, сліпень десятою дорогою оминає... Я увійшов у смугу заліків та екзаменів, почуваю жорстоку кільову хитавицю. Але я вірю в свою зорю на півдні, в шестистах кілометрах звідси. Вона не підведе — там завжди знайдеться тиха бухта, ковток прісної, з джерел води та скромний біфштекс...»*

У громадянську війну Андрій Іванович Стовба, дід Сашка, воював з басмачами на Туркестанському фронті, а потім із бандами в Україні. Стовби любили називати своїх синів Іванами та Андріями. **Й** складалося так, що добрий птах аїст (лелека), який, за народним повір'ям, приносить немовля в людську хату, через покоління неодмінно дарував АІСТА. «АІСТом» — від скорочення: Андрій Іванович Стовба — друзі називали діда Андрія. Ворожа куля, що в громадянську не раз цілилася в його гаряче серце, через війну й через покоління на афганській землі зупинила серце внука. Також АІСТА, але вже Олександра...

Бойовий кулеметник Андрій Іванович Стовба після громадянської війни став конюхом, а потім головою колгоспу, головою і секретарем сільради. І знову — відважним кулеметником, який поклав голову на вогненній Курській дузі.

В рядку Сашка знаходимо схвильоване:

*Дух подвигу на карти чесні
з відлунням бою все ж проник.
Нас вбито в березні і в червні
в той день війни
і без війни...*

Бо таки він передбачив і свою смерть, як загибель діда — там і там: у бою.

Батько Сашків не приніс фронтових нагород.

У сорок першому він прагнув вступити до артилерійського училища. Але війна перекреслила всі плани.

Ще зовсім хлопчика фашисти намагалися погнати його в Німеччину, до фатерлянду.

Іван Андрійович пам'ятає все, ніби те відбулося оце от, сьогодні.

До станції Капустине, де розташувався збірний пункт, його супроводжував дід Іван. На прощання, змахнувши рукавом сльозу, проказав: «Ти, Іванку, добре запам'ятай одне — зайдам не доведеться надовго тут зачепитися. З весною повернуться наші, скрутять в'язи катам. Бо *«ніколи, ніколи не буде Україна рабою німецьких катів»*. А поки що стисни зуби. Тобі моя рада: їхати, Іванку, треба, а доїхати — ні. На шляху тікай...»

І внук улаштував втечу двадцяти юнаків і дівчат.

...Осінній нічний набридливий дощ. У вагоні були прочинені вузенькі віконця, та все ж — людині й крізь них пролізти! Під ранок у Білій Церкві, коли підпілі гітлерівські конвойні вибилися зі сну, почали носами вуделити рибу, Іван Стовба допоміг одному із втікачів спуститися через отвір, за

ним мурашиним чіпким ланцюжком — усім бранцям. А сам протиснувся останнім, проліз через люк, стрибнув...

У тому сорок першому йому не було шістнадцяти літ.

Довго ховався, блукав у лісах та байраках, виліз із ярища весь у павутині й сухому листі, а тут — ручища фашиста... Але все це відбулося за кілька тижнів до звільнення. Доля відвела кулю. Івана в холоднечу погнали етапом через Буг. Та він знову втік, був щасливий на втечу.

Після Ясько-Кишинівської операції пробрався до наших, потрапив у піхотний полк, по розкислих, грузьких дорогах тяг «сорокап'ятку», уплав долав Дністер та Збруч. В Ужгороді тямущого парубчака чи півпарубка послали в школу молодших командирів.

П'ять років служив в армії. Був старшиною. А після демобілізації працював кочегаром...

Примітна пам'ять і материнського роду.

Сьогодні важко довести, коли поселилися Бурхани та Мельники в Кам'янському. Прибилися вони сюди з Запорозької славної Січі. Й нині в Дніпродзержинську Лідія Петрівна нараховує понад чотириста душ рідні, що беруть родовід від запорозьких козаків.

Там, де вростала в землю вкрита соломою мазанка прадіда, підпирає тепер небо висока труба цементного заводу, а де раніше зеленим вруном гоїдалися луки та плавні — красуються сучасні квартали.

Непоборною вдачею в роду славився Федір Бурхан. На стику епох, коли життя всіх Бурханів міцно пов'язалося із заводом та залізницею, Федір закінчив три класи церковно-приходської школи й зажив шани грамотія. В першу імперіалістичну його забрали до армії. В одному з боїв куля навиліт прошила його нижче серця. Але залишився живий... Пізніше не раз він пересипав свої розповіді веселим жартом, як цар хотів відкупитися від нього, закритиши Георгіївським хрестом солдатську рану, що кровоточила.

Понюхав Бурхан удоста пороху. Пропадав по госпіталях, подірявлений кулями, отруений газами. Але кожного разу воскресав, живучий. Революцію зустрів у Феодосіївських казармах Катеринослава.

Кам'янські діти любили діда, переповідали про нього мало чи не легенди. Бурхан був серед тих, хто зривав із себе царські регалії, топтав їх і, обнімаючись із солдатами, братаючись із робітниками, кричав, не приховував радості: «Царя скинули! Хай живе революція й воля!» Віра у справедливість привела його до Червоної Армії. Й потім, повернувшись до-

дому, він ще довго не скидав військову форму. Із завмиранням серця діти слухали прадіда, коли той, уже в глибокій старості, темпераментно вимахуючи руками, кидав зблиски з розкосих карих очей і повідав про великий час і прекрасних людей, які, не шкодуючи життя, відвойовували волю, витримували неймовірні страждання, кров, голод, руїну і смерть.

Іван Андрійович, батько Сашка, як дві крапельини схожий на прадіда по материнській лінії Федора Бурхана — високого, вусатого, сіроокого...

Зберігся документ — посвідчення нагрудного значка за № 11324 — «Відмінник соціалістичного змагання чорної металургії». Старенький, лобастий, з густими вусами, Федір Спиридонович Бурхан відкрито дивиться з фотознімка. Вагомість слів, надрукованих у положенні про нагороду, не викликає сумніву: *«Нагороджені значком «Відмінник соціалістичного змагання чорної металургії» беруться на персональний облік в Наркоматі чорної металургії. Переміщення нагороджених по роботі проводиться тільки за згоди народного комісара...»*

В сорок четвертому році інвалід другої групи, колишній георгіївський кавалер, Федір Спиридонович Бурхан по дванадцять-п'ятнадцять годин поспіль працював ув ім'я перемоги на металургійному заводі. Син діда Бурхана Микола був на війні танкістом, загинув під Кам'янцем-Подільським. Це були надійні, з чистою душею і незаплямованою совістю люди. Й цілком правомірна переконаність Сашка:

«Не сумнівайтеся у своєму синові; в мені так багато від вас самих, що в дев'яности випадках із сотні ви можете передбачити будь-який мій крок».

Дивитися, не боячись, прямо правді в очі, мислити самотійно, відповідати за свої вчинки й дії... — риси, що він виніс із дитинства. Світ був неповторний і прекрасний. І він же постійно піддавався тривозі. Й дома, в Дніпродзержинську, і в селі на Кіровоградщині, куди кожного літа їхала до рідні вся родина, Сашко часто перехоплював щемливі сльози на очах посивілих вдів, він застав криваві сліди на понівеченій загарбницьким чоботом нелюда, розораній снарядами материнській землі, яка по горло, по зав'язку спізнала, що таке гітлерівська окупація. Пам'ять терзала, не давала спокою нікому. Здавалося, йде розважливий, навіть усміхнений чоловік, а заглянь у його душу, коли він на хвилинку залишається зі своїми думками, й зрозумієш, який бурелом стоптав його душу, занурив у минуле всього, як багато горя завалила на нього війна і які неймовірні сили треба тепер шу-

кати йому в собі, щоб не зігнути від щемкої пам'яті: кожна шоста людина на дніпровій, рідній Сашкові землі не повернулася з війни — вісім мільйонів дорогих, неповторних життів забрала, назавжди підгребла з собою чорна фашистська хвиля тільки з його Дніпра... І хлопчина рано усвідомив, що неповторному диву Всесвіту — Землі, де зародилося людське життя, необхідні сердечність матері та мужність чоловіка-мужа.

Багато чого про життя дізнався Сашко й від свого діда Петра Мельника. Найцирніший хлібосол, Мельник любив, коли в його хаті було повно людей. На початку війни, коли гітлерівці дерлися до Дніпра, Петро Мельник рив протитанкові окопи, евакуйовував заводські цінності. Вибухова хвиля від фашистської авіабомби контузила Мельника, він став погано бачити й чути. Гітлерівський концтабір, страждання, голод, хвороби...

Але ніколи й нікому не скаржився дід Сашка, стоїчно терпів болі й невлаштованості. Коли до нього приходили внуки, відкладав грілку ачи лікарство, сідав під гарячу пічку-грубу і дарував казку, яку пряз завше так: «Як пішов я на базар, купив собі качечку...» Знав Мельник незлічення неповторних казок, народних жартів, примовок, часто, очевидно, вигадував сам. Дуже соромлячись своєї глухоти, Мельник навчився вловлювати смисл сказаного за рухом губ, за виразом очей. Нервував, коли не міг правильно когось зрозуміти, іноді спалахував, гарячкував.

Приклад діда, який не розгубив своїх добрих людських рис і в тяжку хвилину, був повчальним для внука. Щоб бодай якось відсторонитися від страждань, дід вставав із ранковою зорею, щось майстрував. Часто до нього приєднувався зять, і тоді в майстерні завзято співав фуганок і вистукував молоток.

...Після втрати рідного батька Іван Андрійович також замкнувся в собі, й мовчазна робота поруч із оглухлим тестем дещо розраджувала його в горі.

Щедрими на вигадку росли наймолодші в роду Стівб — внуки Сашко й Сергійко. Вони рано збагнули: і війна, і мир, і любов, і родина — то тяжкий, за днем день, постійний труд. Скажімо, щоб навчитися щось винаходити, необхідні глибокі знання і впертість. Вони бачили, як пристрасно любив свою залізничну справу батько. Тяга до техніки в нього була неймовірна, жартував, що залізо він би з радістю підклав би собі під голову натомість подушки. Але часу для сну ніколи не вистачало. До пізньої ночі вимучував очі — на столі лежали

розкриті книги студента-заочника. Цілеспрямованість відчувалася в кожній справі, за яку брався батько. Лідія Петрівна у всьому прагнула бути схожою на чоловіка й дітей навчала цього.

Домашні не раз чули, з якою великою повагою відгукувалася мати про працю Івана Андрійовича: «Це таткова справа, синку». І хлопчечня завжди з хвилюванням брало до рук котрийсь із інструментів батька чи списаний аркушик паперу: «Це все татове, ти мусиш ставитися до нього бережно...»

Одного разу Лідія Петрівна включила праску, а з неї раптом полинула музика, потім почувся голос диктора: «Увага, передаємо останні вісті...» Прочинила двері в дитячу — біля вікна стоїть її старшенький — в очах горді іскрини: «Не сердься, матусю. Я ж — як тато, зрозумій...»

Будь у всьому акуратний, старанний, не шкодуй своїх рук. І не чекай, щоб заняття тобі шукали дорослі, ти ростеш людиною самостійною, як батько й мати, сам мусиш бачити, що криво лежить. Кожен у відповіді за все, у всіх в сім'ї однакове право. Допоможеш підмести на кухні, помити посуд — викроїть хвилину в матері для казки, для веселого спомину, гри. Допомога — це завжди здорово; спільні зусилля у кожній справі — ще один крок до дружби, до гарного настрою всіх. Винагорода — тиха усмішка батька, похвала матері, проказана стримано, немов ненароком: «Ну, Іване-батьку, здається, ми потрудилися на славу. Треба й міру знати. Так біля нас дитина може звалитися з ніг. Ти тільки поглянь, як він старається, молодчина, весь мокрий, спітнів. Як там, Сашуню, потіє все живе в невтомному світі, коли встигає перетрудитися, га? Віслюк, звичайно ж, тільки за вухами. А кінь? Той усією поверхнею шкіри, всім тілом. А Стовби? У нас потіють, стають мокрими одразу всі сто лобів... Ти це помітив? Тоді зробимо перерву. Ніхто не втрачав даремне часу — батько поклеїв стільці, я приготувала обід; Сашунька, мій Аїст, вже перемив тарілки, поставив на стіл. У родині нашої робітничій всі добре попрацювали. А синуля навіть відмінно. У нас, — променисті карі очі Лідії Петрівни відсвічували, як двоє лагідних сонць, — все, як у поета: «Які є ми — такими будуть й діти...» Рoste весь у тебе, Ваню. Ми заслужили на обід. То де ж вона, моя велика ложка?!»

І це — на все життя.

Принести в бідончику молоко, розкласти на столі ложки, тарілки, протерти вологою ганчіркою підлогу. Все мусить підмити, не прогавити син, зробити сам, виявити ініціативу. Не за солодку цукерку чи копійку, не для того, щоб тебе похвалили, віддячили морозивом чи квитком у кіно. Все це

необхідність, дисципліна, порядок, щоб у родині, під рідною стелею, складався благодатний мікроклімат такий потрібний для всіх, щоб гарний настрій, миле родине світло, як смачні ласощі, дісталися всім.

Сашко-школяр буде швидко чистити в полі качани кукурудзи, не зважаючи на першій осінній морозець, що обпалює руки, він буде вміло й кмітливо стискати держак лопати, саджаючи з однолітками молоду липову алею; йому, курсанту, не видадуться важкими наряди на кухні, в хліборізку, на чистку картоплі:

«Взагалі на кухні наряд — для душі... Працювати доводиться здорово. Перечистили п'ять ящиків картоплі — один ящик приблизно половина нашого погребя, трохи менше. Почали о п'ятій вечора, закінчили о другій ночі».

Праця, у всьому й завжди праця.

А ще — вірші, поезія...

«Написав» до «Работниці» — відповіді немає вже місяць. Спробую домовитися на кафедрі, щоб мені передрукували на машинці. Відішлю в «Юність».

Лист написано о 1 годині 30 хвилин ранку.

Сімнадцятого грудня 1975 року».

На полігоні він навчився **«встигати закопуватися в землю по шию, при цьому занаючи з тіла води відер зо два»**, причому зберігаючи **«бадьорий настрій»**. Та ще помітити білий острівець дзвінких конвалій, разом із листом надіслати **«гербарій, зібраний на полігоні»**, і з жартом — **«Живу, дихаю, покашлюю»** — подарувати своїм домашнім кілька рядків:

*Я здалеку вам видаюся злочинцем:
ні слова, ні півслова — напівтьма!
Повірте: сам не свій, бо треба вчиться,
й на лист хвилинки зайвої нема...*

Або ось не альбомне, серйозніше:

*Величний плин Дніпра,
немов орла політ,
і полум'яний схід,
де тісня в росах трав.*

*А хвиля та,
що в молоці туману, —
етамує сину біль
і зцілить рану.
За матір поведе на бій.*

В КОЛООБІГУ ЧАСУ

Виняткові внутрішня зібраність і дисципліна стануть для Сашка необхідністю. Дотримуватися ладу у всьому, найсуворіше виконувати свою справу, знати й уміти. Органічно, пристрасно вписувати себе в колообіг часу й життя — все це ненав'язливо прищепив він собі ще в сім'ї.

Любові й поваги до тебе не буде без твоєї взаємності, чуйності. У кожного співмірно силам та віку були свої доручення. В родині Сашкові довірили посаду інтенданта й начальника постачання; Сергійко був головним розпорядником їдальні, в його обов'язки вписувалося — помити посуд, накрити стіл.

Хлопчики прибирали разом, але пилочку з меблів витирав молодший. Сашко з поважним виглядом доскіпливого старшини перевіряв роботу брата. Якщо помічав недобросовісність, був невідкупно суворий: «А це що? Пере-ро-би-ити!» І Сергійко без зайвих слів брав ганчірку.

Дружно, разом, без примусу, щоб із першим, найранішим променем сонечка ти вже був на ногах і брався за необхідну справу. Допоможи, не озирайся, не кивай на якогось чужого дядька — й сам відчуєш поруч найнадійніший лікоть.

Рано подорослілий первісток Івана й Лідії Стовб самостійно підганяв на себе шинель, підбивав каблуки чобіт, міг вив'язати шарф. Цьому його непомітно навчили батьки, люди із золотими руками.

Був дуже напружений період у житті курсанта. Випускники військового училища гостро відчули дихання фінішної прямої. Останні курсові, останні семінари з наукового комунізму; оцінки йдуть у диплом, а тут ще наряди. Навіть у звільнення Олександр не проситься — таке непогамовне бажання закінчити училище на відмінно, з червоним дипломом. Тут усе так, як у цивільних вузах, — одні зубрять, інші тремтять... А треті — пізнають, запам'ятовують.

Рядки з листа:

«Чи то деградація, чи то з усіх предметів по всіх кафедрах так багато дають, що мозок автоматично включає блокування проти потоку інформації. От і маємо: у школі я виходив до дошки й відповідав урок, а зараз мушу написати весь урок на паперину, яку називають «тезисним планом відповіді» й лише після цього... йду відповідати».

Реакція на надмірну перевантаженість, на іноді непродумане, поверхове накопичення знань та своєрідний «курсантський галоп»?

І все ж, незважаючи на завантаженість, Стовба завжди викроював час для читання гарної книги:

«Прочитав Герцена «Былое и думы». Як усе ж цікаво переплелися долі двох надзвичайно цікавих людей свого часу!.. Герцена й Огарьова.

Зараз закінчую вибрані повісті та оповідання Герцена. Потім прочитаю Гончарова «Обыкновенную историю», «Обрыв». «Обломов» я читав давно, дома.

Завершив воєнну енциклопедію видання 1911 року, сімнадцять томів її збереглися в нашій бібліотеці».

І далі він радиться з батьком.

У їхній кімнаті, поряд із його ліжком, стоять дві тумбочки, вони будуть використані як тумби для столу, сам же стіл — звичайна дошка. До неї Сашко приладнає на підставці розетку; шнур з вилкою прислужиться для включення розетки торшерчика, а підставка — для утримання книжок під потрібним кутом. Вдень — видно й без лампочки, стіл стоїть біля вікна, а вночі й звечора світло буде падати зліворуч направо. І — нікому не заважатиме.

Необхідно для «продовження» дня.

Конче потрібно — щоб спресувати час.

І навіть зручно: роззувся — й ноги на батарею. Тепло, розслаблюєшся. Єдина заковика — абажур: немає матеріалу для обтяжки каркаса.

І син, детально знайомлячи батька з ідеєю, малює схему, лампочки, ліжко, прокреслює стрілки, проставляє номери, радиться, як зробити найкраще:

«А тому, найвірогідніше, візьму звичайний відбивач, що крипиться у вигляді пластинки на патроні, зігнутий та розширений доверху...

От що можна робити й про що думати, не дивлячись на те, що до кінця залишилося 234 дні...»

Батько вчив з дитинства: «От сьогодні на роботі в мене сиділо тридцять хлоп'ят. Я їм прямо сказав: не всі з вас стануть добрими механіками. Лемішка, бамбула, мамула, тютя, кваша, тобто розмазня, не витримає. Зійде з дистанції і лінивий, і той, хто причаститься до чарки... Тільки одержимий, наполегливий, хто не боїться роботи й любить свою професію, тільки той досягне успіху, зійде на вершину — піт, солоний, рясний, буде йому в насолоду.

Адже що виходить?

Приходить до мене вчора мати одного з вас і давай ні сіло ні впало, ні за що ні про що: «Чому ви поставили моєму синові двійку? Як ви посміли позбавити його стипендії? Чому?! Адже в наших кишенях вітер свистить...» А я ось так і

відповідаю: «А що ж тут бавитися в жмурки — отак і посмів. Тільки скажіть мені чесно, поклавши руку на серце — ви сядете в тепловоз, який буде вести ваш ненавчений син, якщо знаєте, що він розіб'є состав? Ні, не сядете. Не сяду і я. Тому сваритися нам ні до чого. І перед тим, як ображатися, треба гарненько подумати, поглянути й зважити, що може осилити у своїй справі ваш син.

От і ти, Сергію, запитуєш мене: що таке штафет контрольний?.. А ти не полілуйся, сам розгадай, знайди відповідь, подивися. А потім порадилося.

Бачиш, тяжко прожив вік мій батько, тяжка випала доля й мені. Але ніколи ми не гріли свій бік зимою на гарячій лежанці, а влітку на призьбі, на сонечку. У невтомній, виснажливій праці всі Стовби виростили й ставали людьми. З раннього досвітку й до пізньої зорі в роботі.

Я викладаю в технікумі. І хоч починав із замурзаного коцегарика, тепер робота в мене чиста, без пилінки. Але не став білоручкою, бо до кінця своїх днів не забути мені, що таке одні порвані чоботи на трьох, пісна баланда-крупник. Я не кину під ноги й крихтини хліба.

Кажуть, інтелігент, замдиректора, а бере в руки мішок і косу, іде в завечір'ї на велосипеді через все селище, щоб десь на узбіччі дороги накосити кролям трави.

А що в цьому поганого чи ганебного?.. Зневажати людину за добровільну працю після роботи — просто не бачити життя».

До одвірка дитячої кімнати Іван Андрійович приладнав турнік — не минаючи його, Сашко й Сергій повинні були починати свій день, ступити в коридор, умитися й сісти до столу.

«*Саме в праці і тільки в праці*, — слова Максима Горького, знайдені в Сашкових записниках, — *велика людина*».

Стан запаморочливої знемоги, коли від втоми нили руки, ноги й спина, дарував Сашкові гордість, він відчував себе мужчиною. У практику життя входили красиві слова Миколи Заболоцького, поета: «*Не пусти в душу лінощі!..*»

Не дозволяй!

Брати Стовби забули про існування слів: ні, не хочу...

Повертався Сашко зі школи, ставив портфель, запитував матір, куди піти, що принести. Пізніше безвідмовна готовність зробити, допомогти виявилася і в характері наймолодшого Стовби.

Все рухалося за складеним, продуманим графіком. Так прибувають хіба що поїзди. Але й у них трапляються запізнення. Тут же — ні хвилини для лінощів, вдумливо і природно змінюється режим фізичних та розумових наванта-

жень. І, як наслідок, на все життя здобуваються звички — точність в розподілі часу, перевіреність дій, обов'язковість, дисципліна мислення і вчинків.

ЗА ТАЇНОЮ — ТАЇНА...

Був випадок, про який розповіла мені Лідія Петрівна — жінка-романтик, яка захоплювалася всім незвичайним у Божому світі. Цього разу її вразила розповідь Сашка про народження струмка. Він бачив це в підліску, на Кіровоградщині, біля легендарної Ятрані. Той струмочок народжувався на дитячих очах. Зовсім слабенький, він немов промацував шлях, обережно звіряв, пробував пружкість кожного стебельця, корінця; попервах оминав, обгинав камінчики, камінці й каміння, був безсилий зрушити ту вагу з місця, просочувався між ними і в тій боротьбі з перешкодами міцнів, накопичував сили й ставав «досвідченішим», щоб, поступово переборюючи перешкоди, перетворитися в бурхливий, стрімкий потік.

Щось схоже відбулося із самим Сашком, який відмовився ходити до дитячого садка. Залишаючись у світі, обмеженому стінами квартири, а також побаченим через вікно, дитя поступово й майже самотуж осягало довколишній світ. Вироблялася допитливість, спостережливість; зусилля маленького розуму цілком спрямовувалися на пізнання явищ природи, запахів, квітів. Маля з нетерпінням чекало повернення батьків з роботи, щоб задати їм одразу десятки запитань: а це що? звідки? чому? для чого?

За допомогою дорослих кмітливий «чомучка» («почемучка») осягав за таїною таїну. Завтра він знову фантазував, вигадував, ліпив із пластиліну, насолоджувався дивовижною чародійною силою кольору й форм.

Винесені з країни раннього дитинства враження, іноді підсвідомі, яскраво проявилися пізніше, — Сашко лаконічний у судженнях про людей, стриманий в оцінках. Ніби струмочок, що постійно міцніє, він шукав у всьому свій шлях, мав на все свою думку, не заперечував, що таке ж людське право може мати будь-хто інший. Усамітнення дало можливість Сашкові, як тому чародійному майстрові-гончару, власними руками десятки й сотні разів переминати, перелопачувати, випробовувати і «пісок», і «глину», і «пластилін», перш ніж навчитися самому «ліпити».

Судження дитини не по роках глибокі. Знайомих вражало, звідки і як, зовсім маля, він, вихований головним чином

у родині, встигав осягати, що таке чесність, порядність, культура й інтелігентність. Складені скрупульозно — цеглинка за цеглинкою, вони ставали чим далі міцнішими, вражали. Відповідальність і вимогливість, набуті в ранньому віці, при таманні майбутньому поету-курсанту-воїну. Тут узагалі взірцевим можна назвати його ставлення до дружби, кохання. Або, скажімо, до прожитого дня.

«Помер підполковник... І ми іздили на Байкове кладовище зробити прощальний залп. Кладовище мене вразило. Тут поховані Тичина, Сосюра, Ковпак, Дегтярьов, Панас Мирний, Леся Українка... Дуже багато військових... Могили з гранітними барельєфами. Є й могили молодших лейтенантів — просто горбик із дощечкою — воєнних днів. Там же екіпаж пасажирського літака, два пілоти, бортмеханік, стюардеса.

Із «Работниці» надійшов лист, в якому мені пропонують, щоб я вислав їм ті вірші, які вважатиму за необхідне, звичайно, жіночої тематики».

«Вчора, в неділю, відвідав Палац спорту — ансамбль «Блакитні гітари». Найбільше запам'яталися, точніше — сподобалися Олексій Уланов та Людмила Смирнова (почав писати листа в понеділок, продовжив у середу. В понеділок ввечера ми заступили в наряд на кухні. У вівторок увечері повернулися в роту. І от в середу я продовжую писати...). Уланов і Смирнова відкаталися так чітко, що я захопився, може, частково тому, що фігурне катання раніше дивився по телевізору, а тут у світлі прожекторів — блакитні костюми, підсинений лід...

Видовище пречудесне!»

По нотатниках Олександра Стовби, школяра й курсанта, наче добрі зерна, яким у майбутньому судилося пророцтва, розсипані висловлювання про людську мораль, добро та облуду, про вічну боротьбу добра й зла, світла і темряви.

Іх сотні й сотні...

Плутарх, Леонардо да Вінчі, Григорій Сковорода, французький лексиколог П'єр Буаст, класик казахської літератури Мухтар Ауезов, Мольєр...

Час від часу ми звертатимемося до цих Сашкових виписок як свідчення незаспокоєності його розуму, щоб ще й ще підкреслити, чим жив він, до чого прагнув...

«Коли ти гудиш інших, дивися, щоб ти сам був далеким від того, за що докоряєш іншим».

«Ворог, що викриває твої помилки, значно корисніший, аніж приятель, що приховує їх».

«Уникай людей, які, бачачи твої вади й недоліки, виправдовують їх, навіть схвалюють. Такі люди або брехуни, або боягузи, або просто дурні. Від них не сподівайсь допомоги ні в біді, ні в будь-якому нещасті».

*«Того, хто не прислухається до добрих порад, переко-
нувати даремно».*

*«Зізнатися у своїй неправоті — це стати розумнішим,
ніж був».*

*«Не зрозумівши достоїнств, говорити про недоліки не-
справедливо».*

*«Той, хто хоче звинуватити, не має права поспіша-
ти...»*

Тонко й делікатно підмічаючи найхарактерніше в людях, Сашко пише «Портретну залу» — дружні шаржі на однокласників, причому починає з себе, й досить самокритично. (Зважаючи на іронічність та повне початківство рядків, тексти наводжу в оригіналі):

*Решил портреты написать
товарищей своих,
но чтобы не обидеть их,
начну с себя.*

*Действительно, кто я?
Немногословен от природы,
бывает, грустен иногда...
Из тех людей, что, зная броды,
не выдают их никогда...*

Останні два рядки — тепер це вже перевірено часом — не данина марнославству, не відсутність скромності.

Або ось характеристика своєї «симпатії» в класі:

Нагаше Аделунг.

*Всегда возвышенна и страстна,
к чему-то просто безучастна.
Горда. Сердита и смела,
довольно в общем-то мила.
Нетерпелива, но упорна,
и этого вполне довольно,
чтоб жизни золотые зерна
ей доставались неволью...*

Сашко дуже любив Шекспіра й добре знав, що блазні в короля мали право казати правду прямо в очі володареві, зіронізувати, підмітивши хай і гірке зерно істини. Він же виступав у ролі поета, вічний староста класу. Де ніжність, а де жарт та легка іронія простежуються в нехитрих словах:

Толє Ш.

*За всем спешить,
все время торопиться —
искать, любить,
но только...
не жениться.*

Вале В.

*Кругом успеть
и всюду побывать,
просунуть носик
и наставит ушко.
Вздыхать, краснеть,
поспорить, помолчать,
без устали
до ночи проболтать.*

Игорю К.

*Приятель мой
и верный Санчо —
болтлив, подвижен,
честен, но — ленив.
С ним было очень интересно,
он всех нас веселил.*

А. С.

*Приветлив, но хитер.
На все есть отговорка.
Где нужен, его — нет,
«где не посеешь, там взойдет»,
хлопот всем массу принесет...*

Довіряючи думки чистому аркушу паперу, Олександр Стовба говорить про своїх однокашників те, чого в силу не боязні образити когось, а замкнутості своєї вдачі і вродженої делікатності не скаже навіть у вузькому колі. Поезія, творчість народжує цю «розмову вголос».

Поет на це має право.

Щось подібне зустрічаємо і в курсантських листах до рідних. Він вимогливий і суворий в пошуках щирого друга, скупий на похвальбу чи епітет. І дехто, познайомившись із суто особистими згустками сподіванок та сумнівів курсанта, сприйняв декотрі зізнання Сашка як образу. А автор, їй-же, зелений хлопчинка з невеликим життєвим досвідом, зовсім і не думав, що пише листи «у вічність», а не до рідних — матері, батька, брата, коханої...

Народжені у коротку хвилину привалу, «на коліні», «на дровині», на планшеті, нашвидкоруч — у поході, в лісі, листи не передбачали іспиту на особливу ерудицію чи філософську глибину. Вони повинні були просто скоротити відстань між серцями. Й безглуздо сьогодні, коли людини більше немає, декому сприймати Сашкову запальність у пристрасному пошуку справжнього друга мало чи не за роздвоєність особистості.

«Скупість одноманітності, пригнобленість знайомих облич, вчинків, слів — вбиває... Але навіть це допомагає в становленні твердого характеру».

«Morturi vivos docent» (*«Мертві вчать живих»*)... Ці слова, зіходячи на кафедру анатомічного театру, урочисто виголошував колись середньовічний анатом — зодягнений у мантию, він потрясав жезлом і ланцюжком на грудях. І... ніс ахінею, оперуючи цитатами з Галена, Гіппократа й Авіценни... Навіщо прикидатися, не розуміти там, де треба добренько замислитися — у повсякденні нам усім потрібно бути кращими й чистішими, а не кивати на дзеркало. Адже маврацію поет: *«Це потрібно не мертвим, це потрібно живим...»* Змінитися в кращий бік має можливість лише той, хто здатен почути, зрозуміти. Стовба ж залишиться для нас таким, яким його знали, любили, запам'ятали, тобто таким, яким він був:

«Мене зафотографували біля розгорнутого прапора училища. Один знімок мають надіслати на батьківщину, чи то в школу, чи то рідним, а другий дадуть мені.

...Що ж до Л. Днями вона написала мені листа, в якому розсипається у всьому. Не знаю, чого там більше... Якщо вона ще щось напише, я просто не відповім».

Сашко не нав'язувався нікому. Й до нього не варт записуватися в друзі. Втім, це проекція у майбутнє.

А ми ще в Сашковому дитинстві.

Безконтрольність, яка втягує у потік часу, що летить нестерпно, втягує дозвілля багатьох хлопчаків; до сьомого поту зранку й до вечора «забивання» м'яча; крики, стогін, брязкіт вулиці, подвір'я, що й швидко брязчать; вкрадена у чужому садку ягода; синці на ліктях і колінях; розірвані об чийось загорожу штани; небезпечний, зроблений на заздрість інших хлопчаків самопал... Все це не характерне для дитинства Сашка. Є над чим замислитися педагогам — адже Сашко не виростав під недремним оком батьків, коли на кожному кроці тебе осмикують: туди не лезь, того не роби, не чіпай, туди не ступи; там — обпалить, там — ударить електрострумом... І здувають кожну пилінку з біленького комірця мазуна...

Залишаючись на цілий день у квартирі, Сашко був ізольований від безконтрольних бешкетств подвір'я, що частенько таки схиляють юних до порожнього проведення часу. Змушена самотність вчила дитину самотійності. Без батьків вісім-десять годин, цілісний день. А потім наставала нестримна атака, стрімкий прорив самотності — у сльозах радості Сашко повисав на шиї матері... Закони життя природи, дитини, а потім колективу... До всього й у всьому треба шукати найнеобхідніші шляхи. А вони, як правило, завжди прості, як у решеті зерня, відсіяне мудрістю віків...

Його день пізнання продовжується!

Назустріч рідним він виводить своїх пластилінових коней, гетьманів із булавами, танки, малюнки із зображенням червоного сонечка, що обіцяє на завтра жорстокий мороз, взято читає завчений вірш.

ХВИЛЯ, ЩО ЖАДАЄ БЕРЕГА

Бажання поспілкуватися, як могутня хвиля, що жадає берега, переповнює душу хлопчика з народженням брата Сергіяка. Вчорашньої замкнутості в собі як не було.

Сашкові шість-сім років, а він перетворюється в турботливого й ніжного вихователя. Він купає і пеленає братика й, підтримуючи матір, забавно співає йому колискові пісні.

Братик — неприхована радість Саші, яка стає своєрідною ниткою, що його зв'язує з хлопчиками подвір'я та школи. Батьки на роботі, а в будинок вчити уроки з Сашком приходять діти. Вони уявляють себе космонавтами, водіями, медсестрами, а найчастіше вихователями дитячого садка, де один вихованець — Сергіяко. Треба було бачити всю ту серйозність, стриманість — навіть не вірилося, що кожному з них не виповнилося й восьми літ.

Країна ясных, щирих оченят була чутливою на чесність та захоплення. Значки, колекції листівок, марок, монет... А значить, пробудження зацікавленості до мандрівок у світ загадковості, пристрасне прилучення себе до незвичайних таїн, до історії, до долі, доброти й людяності, до твого майбутнього рішучого кроку... В цій далекій країні дитинства, наче в краплинах джерела чи дощу, також тамується нестримна повнота річки, в ній пристрасно прагнули пробитися витоки прекрасних рис, набутих у дитинстві на все життя. Там, у глибинах дитинства, — коріння, без якого не було б ні крони, ні самого дерева. Над цим можемо поміркувати, замислитися з відстані, коли багато що стало яскравим фактом — тур-

бота про простого солдата, про честь людини, про її чистоту — в душі, в квартирі, в зошиті, турбота про чужу працю, про зібране дітьми або надбане школою та батьками...

Турбота про Сергія проходить через усе коротке життя Олександра. Зворушлива, воістину братня, вона відсвічує в рядках листів курсанта:

«Як здоров'я головного Стовби та маленького Стоббенятка? Дядько Сергійко, напевне, концерти влаштовує перед тим, як до магазину сходити, або чекає моменту, щоб за спину дядька Сашка заховатися?»

«Дякую дядькові Сергію за купу каракулів, що їх надрпала курка ряба з обцянькою навчитися красиво писати. Сергію Івановичу! Не бери приклад з брата в його каракулях, хоч він (тобто я) також іноді може писати розбірливо».

«Як там Сергійко? Він ще не передумав поступати до військового училища?»

«Нехай Сергійко вирішує сам, так як простіше всього, заплющивши очі, ступати протореною стежкою...»

Брати в усьому й завжди були разом.

Звідти, із країни дитинства, доброта й щедрість — примітні риси Сашка, що прагнув стати військовим, розділити з товаришами тепло багаття походу, шматок хліба й склянку чаю десь у складних умовах, у холоді, на вітрах...

«Мамо, — сказав одного разу син, — не вези мені дві цукерки, два шматочки торта... Або нічого не треба, або — вези, щоб вистачило на всіх. Неприємно ж, коли я запишатимуся сам, а хлопці збоку будуть ковтати слину...»

В листі, відповідаючи матері, чи смачні були яблука, син жартома зазначив:

«Мамо, ти ж зверху яблук поклала листа, доки його дочитав, озирнувся, а в ящикку тільки й залишилася стружка. Доведеться тобі, любя Лідіє Петрівно, прислати синочкам яблук ще».

До речі, пізніше ці яблука стали причиною деякого докору.

Коментуючи листи, один із «друзів» назвав Сашка мало чи не егоїстом за те, що він «тягав на собі посилки від мами». Очевидячки, не кожному дано зрозуміти любов матері до сина та її зізнання: «По двічі, по тричі на місяць я їздила до Сашка, не могла заспокоїти серце, що засумувало за сином. Він докоряв за це — і під час зустрічей, і в листах: «Мамо, ти ж тільки-от бачила мої оченята, і знову їдеш...»

«Я знову й знову їхала до Києва, кидала все, але берегла вдячні слова сина:

*Бурі минуть і негоди пройдуть,
стрінуться сонце і небо.
Й де б я не був, тебе, рідна, знайду,
ти мого серця потреба.*

Я їхала до Києва, не шкодуючи ні грошей, ні сил. А коли б знала раніше, що його спіткає така жорстока недоля, то влаштувалася би прибиральницею, двірничкою десь поблизу, ким завгодно — тільки б дихати одним з ним повітрям, бути поруч, надивитися на нього, намілюватися, по-материнському відігріти...»

ЯК БИТТЯ КРОВІ У СКРОНЯХ

Наші далекі предки уявляли час у вигляді змії (змія — символ мудрості), що відкушує свого хвоста. Час танує невблаганно. Перефразуємо: не зупинити мить, навіть якщо вона прекрасна.

Наче лунке, прискорене биття крові у скронях, ми відчуваємо смуток у вірші, в листах школяра, курсанта, командира, що розпланував свої дні до хвилини:

«Біжить між пальців час, немов пісок...»

«Скаржуся на час — не вистачає його, хоч плач!»

«Часу абсолютно немає, ні крапельночки!»

«Немає часу, й нізвідки його взяти. Будь-яке щось доводиться робити на шкоду чомусь».

«Весь час забирає складання конспектів першоджерел... З ранку — стройова підготовка на плацу, сніданок; шість годин самопідготовки; обід; самопідготовки ще дві години; робота; вечеря; перегляд програми «Час»; особистий час; сон. І так по колу, як цикл чотирьохтактного двигуна: впуск, стискання, робочий хід, випуск, впуск, стис... і т. д., і т. п....»

«Треба б годинника, в якого 26 годин на добу...»

«Робота зранку й до вечора. Ходимо в наряди, здаємо заліки, заступаємо на кухню, приходимо, вчимося, здаємо заліки, заступаємо на кухню... От і витрачено весь день курсанта...»

Але:

«Син живий і здоровий, його сіра мозкова речовина працює як ніколи активно і, напевне, натерла не одну мольою об тісну черетну коробку».

Й ще:

«Часу абсолютно немає: курсовий проект з деталей

машин; курсова робота з вогневої підготовки; семінари; періоджерела; контрольні; хочеться почитати; хочеться відпочити; хочеться скласти хоча б п'ять рядків; хочеться написати додому; треба займатися наукою кожного дня до 24.00, підйом о 6.30 ранку; треба осилувати фізо; треба працювати для себе (блокноти, виписки...); треба активізувати громадські справи...

Я вже другий місяць, як добре відладнаний механізм, тягну все це й, наприклад, не поступаюся ні перед ким у питаннях самодисципліни й організованості.

Тяжко. Зате добре спиш. Ліг, встав; що було вночі — стріляли, пожежа, землетрус чи всяка інша сума стихійних лих — про те дізнаєшся вранці. Апетит здоровий. Самопочуття спокійне. Температура задовільна. Вологість повітря в Прибалтиці 75% (жарт).

Цілую, пам'ятаю, люблю».

Він розписав свій день до хвилин. І розумно витрачав час, щоб знати більше, більше осягти.

Проглядає через сторіччя зв'язок нашого сучасника з відомим винахідником телеграфу й лампочки розжарювання Томасом Алва Едісоном: «Геній — один відсоток натхнення й дев'яносто дев'ять відсотків поту». (Слова, які також не проминули увагу Сашка).

Тепер, озираючись на його короткий і такий яскравий шлях, всі, хто знав Стовбу, пригадують, що він завше був розвиненим не на роки. Скромна дитина, навіть сором'язлива. До того ж, не дуже охочий до розмов, завжди занурений в себе, в думки. Цей хлопчик, юнак — улюбленець класу, потім напівпарубчак-пожежник, що сміливо увіходив у полум'я, був схожий своєю замкненістю й самозаглибленням на міцний горіх, попервах спробуй — розлуц! А наблизився до серця — зачарує: «Як він устиг осилити так багато!»

НЕБО ЛИПНЯ, СТИГЛЕ СОНЦЕ СЕРПА

Олександр МІТЕЛАП. Він вчився з Олександром Стовбою в одній роті Київського вищого загальновійськового командного училища. Потім вони опинилися в одному полку... Сміливо дивилися в очі небезпеці. Вони не були близькими друзями, однаке симпатію відчували. Зближувала чесність, відданість улюбленій справі.

В 1978 році Мітеліапа й Стовбу, та ще Володю Щупляка і

Юру Єгорова, залишили для занять з абітурієнтами. На стажуванні, живучи в бору в одному наметі, заприятелювали.

На природі Стовба був зовсім іншим, аніж у стінах училища. Там Мітелап бачив його завжди мигцем — у бібліотеці, на плацу. Стовба запам'ятався занурений у думки, замислений, завжди за книгою.

Тут же Сашко невпізнанно змінився: небо липня, стигле сонце серпа-серпня, перші зорепади. Жарінь... Тиха річечка під лісом.

Підйом о 5.45. Стовба — командир 3-го взводу: стройова, курс молодого бійця, а потім до впаду госпробота, переобладнання табору. На руїнах «Прохоровки» навчали «зелених» хлопчиків тактики.

І ось там, з-поміж завзятих юнаків, що прагнули бути командирами, схожими на Фрунзе, Примакова і Черняховського, Сашко Стовба став загальним улюбленцем. Внутрішньо зібраний, він встигав і вмів поділитися з кожним часточкою душі.

«Саша вразив мене своїми простотою і тактом, — пригадує Мітелап, — сам ще зовсім молодий, він знаходив шляхи до взаєморозуміння з юними хлопцями — без панібратства й запобігань. Він був порядний, відкритий, у всьому, як мовлять, наш хлопець. Без жодних поривань до дешевого авторитету. Поза, бравада, пиха... були чужі йому. Я дивувався, як вміє він блискавично реагувати на ситуацію, глибоко проникати в душу кожного бійця довіреного йому взводу. По очах хлопців я відчував їхню повагу до Сашка. Вони швидко прив'язувалися до нього, любили й вірили йому. Із Стовби буде душа-командир. Не солдафон чи сухар, а тонкий психолог, що вміє працювати, відчувати, впливати. Хлопці мають бути вдячні долі, що вділила їм частинку Сашкового «командирства» на їхній найранішій, найпершій порі.

Ми ж, командири взводів, — Щупляк, Єгоров і я, — в особі Стовби знайшли розумного співбесідника».

З відстані важко відновити розмови. Мітелап пригадує, що часто, коли сутінки лягали на береги тихої річечки, горіло багаття, у загадковому високому небі мигтіли зорі, бешкетував, набігав легкий вітер, лоскотав прохолодою, підхоплював, ніс кудись до маківок сосон сизий димок вогнища, а вчорашні хлопчики-школярі мислили вголос про безмежжя світу, про людину та рух Землі в космічному нескінченні. Чи є щось там, за хмарами, щось схоже на людське, земне життя, на людину й лісові блакитні дзвіночки; чи й десь хижі катаклізми, війни, руїна, ворожнеча, піт, кров нівечать дівочу цноту, обпалюють болем втрат; чи є десь там, далеко-далеко,

світ, що схожий на наш — зі своїми солдатами, призваними захищати, берегти тишу, своїх матерів і дітей, свій мир і злагоду?..

Стовба у таких випадках, у таких розмовах був неповторний, він любив уявляти, фантазувати, малювати щось реальне й водночас фантастичне, живописати щось незбагненне, залишаючись усе ж надійно, душею прив'язаним до землі.

Там, на березі тихої річечки, пригадували матерів і коханих. Й одного разу Стовба прочитав Мітеллапу поетичні рядки:

*Я зайду в затишний отчий дім,
давній,
мов історія планети.
Дім, в якому жив я і радів.
Дім, який беріг мої секрети...*

Стовба не відкрив тоді, що вірш цей — його, він тільки мрійно опустил очі — й у них затамувалася тиха печаль: вибираючи шлях військового, знав, що буде неминуче приречений на розлуки з рідними, з невимовною звабою наймиліших у світі річок, лісів і лук.

А тому він рахував дні до відпустки, до зустрічі...

Може, розчулені віршем, може, неймовірно засумувавши за матерями, але, пам'ятає Мітеллап, вони, не змовляючись, подалися в село. Там, на пошті не було ані шматочка паперу, й вони прямо на бланках «повідомлень на посылку» написали листи додому.

Той лист Стовби зберігся:

«Стажуюся на абітурі. Спочатку був взвод — 72 чол., залишилося — 32. Після двох іспитів половини як не було. Здав стажування й іспит по ППР — 5 балів, реферат — 5 балів».

Про батальйон курсантів, колишніх курсантів, повідає ще один лист без дати:

«Конкурсні іспити в цьому році відзначалися особливо жорстокістю до знань абітурієнтів, тим більше, що набір на наш факультет скорочується щорік. Із всіх абітурієнтів було зараховано після мандатної комісії кілька десятків чоловік. Відкинь від цього числа вісім медалістів, що витримали співбесіду, і чоловік десять-двадцять тих, хто мав «переваги», й аж ніяк не легка прогулянка цей вступ: конкурс — 5—6 чоловік на місце!!!»

Стовба любив свою професію, він розумів, що його життя буде постійно піддаватися небезпекам і ризикам. Але від долі не втекти. Вибір зроблено, за кроком крок ти утверджуєш себе як чоловічина:

«Завтра вдосвіта махнемо в навчальний центр і повернемося через тиждень. Цього разу нас чекає добова тактика, в полі за будь-якої погоди. Копатимемо окопи під БМП, ритимемо щілини для схову особистого складу, будемо розкладати багаття, їсти із казанків. Буде холодно, а головне, сиро, ні на що буде сісти.

...Живеться мені, загалом, непогано, не пишу, ніхто не зобіжає... претензій немає... Мене вибрали заступником секретаря комсомольської організації взводу».

Дорослішаючи, мужніючи прямо на очах, він проте залишається зворушливо турботливим, чуйним сином, котрий важко пересилює розлуку з рідними, з такою щирою і необхідною «республікою»:

«Ну що вам іще написати, мої любі, далекі родичі?

Іноді сумно мені стає без вашого затишку, без ваших очей, без тієї обстановки в хаті, яка постійно на вологій ганчірці їздить, передислоковується з місця на місце під керівництвом невтомної Ліди Петрівни. Без Гашика, пустотливого й неслухняного. Без мого столу, за яким я просидів усю свою юність... Без нашого балкона, на якому я відлітував свої червні, липні та серпні... Шкода, звичайно, що я не з вами, але без цього не можна.

На те батьківський дім і гніздо, щоб молодняк, який вбився в пір'я, залишав його. Але люди не птахи, хоч і птахи повертаються в місце, де народилися. В нас же, в людей, тяга до домівки значно сильніша. В пернатокрих це не любов, а так... інстинкт.

...Я готовий і ти далі вибраною дорогою. Ніщо, ніяка небезпека не зупинить мене.

Людина не має свого продовження у майбутньому, якщо вона не відривається від минулого, але в тій же мірі не матиме вона продовження, якщо буде погрузати тільки в минуле. Відкидаючи його, вона вибирає з нього найвитонченіше, найпрекрасніше. Як той, хто вирушає в дорогу, — бере найнеобхідніше.

Так що ви за мене не хвилюйтеся, я всіх вас пам'ятаю і ви для мене найдорожчі.

Погода в нас сира, непривітна, тому й лист написався якийсь сируватий, меланхолійний».

Сашко Мітелеп перейнявся щирою повагою до цього не по літах врівноваженого юнака. Він здогадався, чиї то були вірші. Не раз бачив, як побіля вечірньої річки Стовба притискався то до стовбура сосни, то всамітнювався десь на галявині й щось писав, писав... У руках молодого командира були записник і ручка...

Мітелеп без запросин не заглядав ніколи в чуже: якщо

хтось щось замислено тамує в собі, то, значить, є в цьому потреба, значить, працює людська думка.

Стовба знає багато, він просто «мандрівна енциклопедія». Мабуть же, обігруючи не тільки й не скільки прізвище, курсанти називали його: «Саня — сто-лба». Навіть дружні шаржі в стіннівці з'явилися:

*Красные погоны —
четвертый курс,
черноволосый,
бритьи ус.
Улыбка Джоконды,
умен, как сто-лба,
повадки анаконды
у Саши Стовба.*

І ще:

*Умен, умен
наш Грекус
и красив,
он нашу жизнь,
как солнце,
осветил.*

Усе це — і гарні віршики, й «Грекус» — звичайно ж, за добре ставлення до товаришів, розуміння їхніх душ.

БЕРЕГТИ ТИШУ

Кожного, хто вперше зустрівся з Сашком, вражав його проникливий, пильний погляд, що ніби проймав зустрічного наскрізь. Щось глибоке ховалося в ньому від прадіда Федора Бурхана й матері, щось зухвале, козацьке, із тієї Запорозької славної Січі, що була за порогами Дніпра.

Син, кажуть, неодмінно щасливий, коли схожий на матір...

Зроду-віку народ уміє підмічати.

Очі ж — душа людини.

Сашко не жив без товаришів, але не кожного вважав своїм другом. Він радів, коли доля надавала йому втіху зустрічі з мудрою людиною, тому в дитинстві більше тягся до дорослих.

Батько та мати тут, звичайно, поза конкурсом: любов і синівну прив'язаність до них він не розтратив до останньої миті. Син відчував постійний майже фізичний біль розлуки.

Навіть у листах іноді проскакує його бажання захистити то матір, то батька, турбота про виховання Сергійка:

«І велике до вас прохання — не зобижайте дядечка Ваню».

Або:

«Шановна матусю! Дивіться, як би там Сергійко взагалі не закуснув у чотирьох стінах нашої квартири... Не теплюйте, не закутуйте хлопця, він уже не дитина...

Я погоджуюся, потрібно бережно поводитися з кришталевою вазою, що її звано: здоров'я, але краса вази і полягає в тому, що вона стоїть на телевізорі відкрито й досяжно для всіх, а не ховається в кладовці, закутана в ганчір'я.

Шановна мамо! Минуло не більше 50 день, як ти дивилася «в мої оченята», не сумуй — не за горами зимові канікули. І приїздити тобі, гадаю, не варт...

Я всіх вас пам'ятаю і люблю».

Він цінує думку батьків, втім встановлена ще з дитинства самостійність дозволяє йому кожного разу залишатися самим собою.

«...Мене дивує те, що ви іноді легко піддаєтесь паніці. Не сумнівайтесь в надійності моїх переконань».

Це аж ніяк не спірка чи непослух, це норма — якщо правда на твоєму боці. Твоя відвертість не викликає чийсь прихованої образи, ти маєш завжди казати правду й тільки правду, хоч хай вона буде для когось гіркою. Не криви душею й, говорячи, дивись прямо в очі людині — ось логіка вічного взаємного виховання в родині. Від самісінького дитинства...

Й, звичайно ж, іноді маленькі хитрощі, щоб прилучити до гарного, змусити поцікавитися, захопити. Ніколи не засоромлюй довірливу душу, що так відкрито та беззахисно тягнеться до дорослих. Родину ж недаремно називають джерелом життя дітей.

Намалює, було, Лідія Петрівна танк з гарматою під днищем та ще зафарбує його в блакитний-блакитний колір, а потім віддасть хлопчикам: «Ось який блакитнющий танк подарували мені на роботі!»

А діти одразу те піддають на глуми: «Та хіба ж це малюнок?! Гармата не буває внизу, під колесами, вона завжди зверху. І колір у неї не блакитний. Вона своїми траками поважає не в небі, а по землі!»

І починають переробляти все заново. Пихтять, стараються.

Дитяча кімната в «республіці» перетворилася на творчу лабораторію. Малювали, клеїли, придивлялися до реального

й вигадували. Передача «Очевидне й неймовірне» або «Клуб мандрівників» — і відкладалися будь-які інші справи: діти й дорослі прикипали до телеекрана.

Й цілком зрозуміло, що все найнеймовірніше, те, що вабило розум, душу і зір, хутко перемальовувалося, майструвалося: політ веселкового метелика і стрімкий відрив од поверхні води «трифібій» (літаючих підводних човнів); загадкові сліди «снігової людини», НЛО й мерехтіння пульсарів, цих нейтронних зірок, що посилають до інших світів і Землі свої загадкові імпульси з недосяжно далекої Крабовидної туманності; таємниця Бермудського трикутника, народжена гігантським снопом вогню, що впав ув океан, — незбагненна загадка віку, що не раз забирала невідь-куди і людей, і літаки, й пароплави; звідки і як з'явилося, виникло на нашій планеті життя, може, це комети дали початок біологічній еволюції, приносячи звідкись і зародки життя, і страшні віруси епідемії?..

Наче намісто, вирізане з білої слонової кістки й розсипане на лазуровому шовку неба, відкривалися перед захопленим поглядом Сашка зоряні скупчення, вабили незбагненою загадковістю туманності й атмосфера, в якій згоряли метеорити, — стрімкі, розтинаючі пільму, як непогамовна думка людини.

Галактика; космічна пилюга; пориста, схожа на бджолині соти, поверхня Місяця.

І — звичайні пилінки, підхоплені вітром; сірий шлейф пилюки під ногами швидкого хлопчика, що біжить за матір'ю по Землі...

Все рухається в невтомному й вічному колообізі; все створено, щоб проростала, зеленіла й квітнула рослина, плодоносила, жила.

Сашко пише фантастичне оповідання, яке завершує філософським ствердженням, що ніякі катаклізми в природі не виведуть Галактику з рівноваги. Закони Чумацького Шляху непохитні, земний відсвіт завітчаної вогнями новорічної ялинки буде вічно мигтати над Землею, навіть тоді, коли якась зла, іноді некерована людина прагнутиме щось порушити...

І тут, як і мерехтливі метеорити, що нестримно притягують думки хлопчика, душа й прагнення Сашка захоплені звичайними земними проблемами — як зробити, щоб було краще?

Нерозривний зв'язок неба, поля й хлібного колоска, як єдність скріплених дружбою та сердечністю рук; тільки не потрібно більше зіткнень, кошмарів атомних чорних грибів,

моторошшя, сатанізму... Мають, урешті ж, заторжествувати усмішка, небо, вода й земля!..

Невтомні рученята Сашка майструють, ліплять трактори й танки, фантастичних птахів, літаки, окатих морських багатоніжок та місяцехід... І багато-багато піхотинців, які біжать в атаку з автоматами напровісі!..

Маленькому диву Всесвіту — Землі, де зародилося людське життя, потрібна сердечність матері й мужність чоловіка, мужчини. Все вирішено: він виросте й стане військовим, буде берегти тишу.

Чому саме військовим?

Ми про це вже казали: прадід Сашка Федір Бурхан отруївся німецькими газами в першу імперіалістичну; дід Андрій Стовба воював з басмачами в Середній Азії, а потім із бандами в Україні в Михайла Фрунзе, в останню війну смертю хороброго він загинув на Курській дузі; батько, зовсім юний артилерист, у весняну розквась 1945-го тяг «сорокап'ятку», до знемоги місив грязюку...

Й дома, і в селі Сашко часто бачив щемкі сльози на очах посивілих удів...

Маленький, зовсім ще хлопчик-мізинчик, Сашко уявляв себе, як він швидко виросте й стане захисником матері, бабусів, старших, захисником землі. Він повинен берегти тишу й землю для миру і для людей. Гордий з того, що в нього вже є цілий арсенал іграшкових пістолетиків, найрізноманітніших дерев'яних і пластилінових гвинтівок, танків, він відчував незвичайний приплив сил, на прогулянці з дорослими сміливо забігав далеко вперед, не боявся темряви, що наповзала в кущі, між віття.

Годинами з однолітками він бавився у війну, в «червоних» та «білих», під оглушливий вогонь «ворожих батарей» рішуче кидався в рукопашну атаку.

Два поняття — «наші» й «вороги», як вічно непримиримі «добро» і «зло», розділили дитячий світ навпіл, поставили перед ним, майбутнім безстрашним воїном, вимогу непохитності в боротьбі.

Лідія Петрівна пам'ятає подерті на колінах штанці підлітка, протерті на ліктях сорочки — з однолітками Сашко повзав у травах по ярах, рівчаках, як справжній розвідник, прокрадався в розсташування «ворога».

Не по літах рослий, він вдався міцним і прудким. Хлопчики знали, що цей кмітливий Сашко — свій, він не підведе, не схибить, знайде вихід із найскладнішої ситуації; в критичну мить їхній командир збереже незворушність, зуміє не-

сподівано розгорнути бойовий лад бійців, зробить гру змістовною.

І мало хто міг здогадуватися тоді, що до звичайних ігор у війну Стовба ставився з недитячою серйозністю. Дома, залишений сам на себе, Сашко брав олівець, папір і малював бойовища, ліпив із пластиліну макети, виготовляв карти. Солдати супротивних сторін розташовувалися на висхідних рубежах, забиралися в траншеї та окопи, злітали в небо літаки-корегувальники, й починалася артпідготовка — небо змішувалося з землею, в атаку зводилася піхота, вдиралися на головні рубежі танки та бронетранспортери. Стикалися взаємна хитрість, мистецтво тактики...

Сашко ще не ходив до школи, а від батька вже знав багато про зброю та полководців, запам'ятовував деталі гармат, форми крейсерів і підводних човнів, згиби фюзеляжу пікірувальника чи, скажімо, емблеми родів військ, погони, нагороди...

Батько читав синові мемуарну літературу, передплачував для сина воєнні журнали (й кращого дарунка не було!), прищеплював пристрасть до колекціонування тематичних вирізок із газет та журналів (і ті альбоми ставали найсправжнісіньким скарбом сина!).

Малюнки та фотографії всеможливих пістолетів та автоматів підклеювалися в окремі теки: ручний кулемет 1927 року, кулемет Токарева, пістолет-кулемет Дегтярьова, автомат Федорова... Й не просто малюнки заради малюнків. Сашко із заплушченими очима міг усе те «розібрати», «розкрутити» й швидко «скласти», вказати вагу набою, далекість лету кулі, швидкість, убивчу силу...

Недитяча серйозність малюнка. Тут немає срібного струмочка, що жебонить у лісовій шалині, біжить під соловейкове щебетання, немає романтичної дівчини з відрами води на коромислі, немає сільського перелазу, на який аж лягають віти завітливих вишень...

Суворість. У всьому напруження сил; вітер і дерево, берг і розшаліла хвиля...

Сашко малює полярних пілотів. У комбінезонах, в шкіряних шлемофонах. Сніги й сніги, біле хмаровиння. А ще непривітне й солоне, колюче північне море. Просочені кров'ю бинти...

Саме від цієї постійної дитячої зацікавленості до військової справи ще з раннього віку й перекидається той міцний місточок — від рідних домашніх стін до казарм та аудиторій військового училища. Саме там, у республіці «ЛІОС-100», він почав формувати цінні людські риси — відданість задумам, серйозність підходу до будь-якого питання, прагнен-

ня докопатися до істини, знати точно й усебічно, зберегти, застосувати те, що не могло залягти в пам'яті мертвим баластом.

«ВСЕ ОДНО, ЩО ВИРВАТИ ЧАСТИНКУ СЕРЦЯ...»

В процесі написання повісті мені не раз довелося звертатися до близьких для Сашка людей, до його друзів, а також тих, хто зустрів у житті вже не його, а лише газетні й журнальні розповіді про молодого лейтенанта, розповіді про його життя та загибель. І звернення до їхніх слів, думок, почуттів, сподіватимусь, не порушить розповіді.

Земляк Стовби з Дніпропетровська В'ячеслав КОДЕНЕЦЬ, колишній курсант КВЗКУ. Сьогодні він йде дорогою Аїста, прекрасний вихователь молодих воїнів. Для В'ячеслава зустріч із Аїстом незабутня — Олександр Стовба був першим, хто зустрів майбутнього курсанта на КПП.

Липень 1978 року. А В'ячеславу здається, що все було ніби вчора: привітний смагливий курсант, одразу привабив абітурієнта.

«Гадаю, саме Сашкові симпатичність і скромність допомогли мені, абітурієнту, відчутти себе легко в новій, незвичній обстановці.

За кілька днів нас передали нашим командирам-стажистам, і я не приховував радості, що моїм першим наставником буде мій земляк Сашко Стовба, мовчазний, розважливий юнак. Я взагалі любив мовчунів, точніше — людей не розмови, а справи. Стовба командував нами впевнено, вмів кожного зацікавити, а якщо була потреба, то й осмикнути, своєчасно поставити на місце. За два незначні недогляди я отримав від нього два наряди на прибирання туалету. І суворість до мене була справедливою, вона зачепила мою чоловічу самозакоханість, викликала підсвідоме бажання якнайшвидше поринути в бурхливий курсантський потік, випробувати себе: а хіба я не зможу? Чи ж я гірший від інших? Зумій у найтяжчу хвилину знайти в собі приховані сили, переінакш себе, переступи навіть через «не можу», не чекай легкої, встеленої червоними ружами офіцерської дороги. Воїн — це й мужність, і праця до сьомого поту, й ніжність, і розум, благородство, й суворя інтелігентність. Це і непримиренність до зла, самовідданість у герці з ворогом.

Він так і сказав: «Славику, якщо ти відчуваєш, що до тебе може прийти розчарування, то краще все одразу залиш на

початку шляху, щоб потім не шкодувати протягом років, не розкаюватися».

Мені приємні були його увага й турбота. Коли розпочалися вступні іспити, я особливо відчув Сашкову безкорисливість; він годинами допомагав, опікувався мною — радив, давав практичні вирішення тієї чи іншої ідеї. Стовба від природи був педагогом, психологом, його розважливість впливала на мене, як заспокійливі ліки, надихала.

Пам'ятаю одну з неділь. Ми зробили ранкову зарядку, а потім забігли в його кімнату № 5. Пізніше в цій кімнаті я часто бачив Сашу, що буквально «коптів» над підручниками. На столі, як правило, завжди лежали стоси книг. Як багато він читав! Ночами, у вихідні: Белінський, Добролюбов, Шевченко, Лермонтов, Писарев, Салтиков-Шедрін, Леся Українка, Антуан де Сент-Екзюпері... Зацікавленість психологією, біологією, фізикою, новинками техніки... Не кажу вже про воєнну літературу.

Про його магнетизм думаєш більше тепер, а тоді ти просто не уявляв жодного дня без зустрічі — хай навіть на хвилину, на п'ять хвилин... Щось необхідне, наче ковток свіжого повітря...

Заповітом на все життя звучать почуті від нього слова німецького композитора Людвіга ван Бетховена: *«Для людини з талантом і любов'ю до праці не існує перешкод»*.

Так от — той ясний та голий недільний день, кімната № 5. Наче зараз, відчуваю хвилювання: Стовба пришиває на лівий рукав мундира чотири золоті стрічки-курсочки. Треба було бачити осяяні радістю його жаскі карі очі!.. Не знаю, що спрацювало тоді в мені — бешкетство, хлоп'яцтво, прагнення просто пожартувати? Але тільки не задрість... Скориставшись тим, що Сашко був зайнятий, я пришив його кашкет до ковдри. З нетерпінням кілька моїх товаришів чекали розв'язки сцени. Сашко, не підозрюючи нічого, неквапливо наблизився до ліжка, взявся за кашкет. Й аж пересмикнувся весь: кашкет піднімався разом із ковдрою. Хлопці не стрималися від сміху. На мить Сашко розгубився, зблід, повернувся до нас і запитав так суворо, що в мене підігнулися коліна: «Хтто-о?!» Всі враз притихли. В ту ж хвилину четвертокурсник вишкикував усіх нас. І я отримав наряд у найнеприємніше і найвіддаленіше місце казарми...

Ми з Сашком вже давно приятелювали, а тому я дуже злився на нього, було принизливо й соромно до сліз. Й у той же час я розумів: чому це якийсь зелений хлопчисько-пацан може підсміюватися над старшим, та ще й на очах у хлопців? Сашко мав рацію, без сумніву, мав.

Одначе через кілька годин все було забуто, ми знову були разом.

А як пишався я, коли у звільнення ми пішли удвох. Він знайомив мене з Києвом, і мені здавалося, що всі перехожі звертають на нас увагу, заздять мені, що я йду з таким славним юнаком!

Саме він, Аїст, відіграв головну роль у моєму становленні й формуванні як офіцера.

«Хто ніколи не носив важких тягарів, не в спроможі нічого перенести», — не раз нагадував він слова Жана Поля. Від нього першого почув, як важко буває курсанту на полігоні, на «малій війні», де, наче ніжні пелюстки в бурю, миттєво, від найпершого вибуху, зриваються твої романтичні уявлення про бій і про себе, коли опиняєшся в рясноті солоного поту й гарячого пороху, в постійному відчутті небезпеки, — без них немає тяжкої професії військового, офіцера, що не є собою без оволодіння складним мистецтвом воювати. Завжди чомусь відвертий зі мною, він не приховував, що йому іноді буває тяжко, подеколи навіть страшно: адже не так-то просто людині кинутися під траки танка, що мчить на шаленій швидкості на тебе; адже не так просто, захидаючись від диму, бігти наперестріч вогню, в несамовиту пащеку полум'я... А раптом і з тобою щось трапиться, і наступна мить стане для тебе останньою... Цей крок на межі життя й смерті — як вічність, як прірва... Але ніколи Сашко не виказував сумніву в тому, що він обрав не той шлях.

Жити б і жити йому...

Стоячи поруч із Аїстом на стрімкій київській кручі і вдивляючись у повноводі розливи Славути, як несе він «повні води свої», я ніколи не міг припустити, що так несправедливо рано обірветься життя друга...

В київському чистому небі розбрикувало проміння яскраве сонечко. Може, воно, як завше, просто світило, але в нас від переповнення душ почуттями аж паморочилося в головах. Може... Тільки Стовба в той липневий день був удивовижно красивий і душею, і зовні.

З неабиякими зусиллями я вгадав його в натовпі юнаків у новеньких парадних строях кольору морської хвилі. Аксельбант біля правого плеча, золоті погони — вже з двома зірочками, золотистий ремінець, білі рукавички, воронований збрис хрому...

Море усмішок, квітів. Я також подарував йому квіти. Я заздрив променистій усмішці Сашка, хотілося й самому якнайшвидше надягти таку красиву форму, а до сподіваної хвилини залишалося цілих три роки...

Тріумфальна мідь оркестра, прощальний марш молодих, сильних офіцерів! Здавалося, все трепетало в моїй душі від радості за Сашка, за його друзів. Якою невимовною гордістю були переповнені їхні душі, задьористі очі, як тішилися, не приховували захоплення їхні батьки, і як щиро виказували їм симпатію вродливі дівчатка, стріляли, кидали в їхній бік найприємнішими стрілами Ероса!..

Прощальні хвилини, проведені поруч із Сашком, для мене незабутні. Востаннє ми пішли в наше кафе випити лимонаду, а потім довго блукали між чагарів та дерев на території училища. Сашко лагідно торкався рукою до стовбурів яблунь, каштанів, тополь; він також саджав їх... Не вірю, досі не вірю, що все те було востаннє...

Провів його до КПП. Ми обнялися по-чоловічому міцно і подивилися в очі один одному. Пам'ятаю його останні слова: «Ну, вчися, малюк, не вітрогонь, а то приїду, дізнаюся, — й відвалю тобі найсуворіший наряд поза чергою, як тоді, вперше, не зважатиму, що ти мій друг. Ну, бувай. Я напишу тобі...»

Він зник за поворотом алеї, а я ще довго дивився навздогін йому, благав долю, щоб вона повернула цього красивого, вимоголивого юнака на цю нашу стежину.

Одного квітневого дня мене перепинив Сашин командир взводу капітан Смиківський, обняв за плече й відвів убік від нашого гурту.

«Славку, — він уперше назвав мене «Славком», — ти знаєш — Саша загинув...»

«Непра-ава, ні-і-і!!!» — мені здалося, що від цих безжальних слів аж здригнулося гілля беріз і враз принишкло, мені здалося, що виривається моє серце з грудей. Так, для мене все це було надзвичайно жорстоко — з болем виривалася часточка мого серця... Одна мить, щоб почути страшні слова, — а я постарів на кілька літ... І немає втіхи ні в чому, коли більше немає Саші, немає друга. І не просто друга, а людини, яка могла зробити для інших дуже багато гарного. Чому, подумав я, життя так суворо кривдить таких людей? Адже ж живуть іноді довго, нівечать ім'я людини всілякі заглядальники в чарку, всіляка патолоч, покидьки... А тут така неправова втрата...

Бачу його живого, бо не можу звикнути до думки, змиритися. Відкритий, щирий і чесний, він дивиться на мене зі сторінок поетичних збірочок, з газет і журналів. Ті ж задумливі рідні очі. Як тоді...

От і все. Пробачте, важко писати — ніякі зворушливі спогади не заповняють втрачу живої людини. Може, щось не так

написав, з помилками. Я не стежив за ними, я писав так, як воно було, як живе і як залишається жити в душі, як пам'ятаю. Дякую за вирізку з журналу. Мені було дуже приємно ще раз зустрітися з Аїстом. Він був сильною людиною. Так, саме — неймовірно сильною людиною».

Микола ІВАНОВ схожий на одного з друзів Сашка. Про це йому сказала під час знайомства Лідія Петрівна. І тепер морського офіцера з Севастополя мама Аїста інакше не називає, як — «друг Саші».

А познайомилися Микола й Саша вже після загибелі Аїста, в 1982 році на комсомольській конференції Дніпропетровської області. Тоді Лідія Петрівна читала вірші сина, а вони, делегати конференції, немов чули його голос, його вірші. Кожен рядок поета хвилював, був співзвучний їхнім думкам, вражав не за роками глибоким змістом, громадянською причетністю до світу й відповідальністю за світ, а ще — мудрістю.

Потім Микола Іванов зустрівся з Лідією Петрівною на ХХІV з'їзді комсомолу України. Морський офіцер певен, що активний девіз Сашка — «Хто ж, якщо не я?!» — завжди будитиме свідомість і совість молоді: «Бо справді ж — хто ж, якщо не ми, молоді, здорові люди, кому випадає творити наше майбутнє? За нього ми сьогодні у відповіді, воно неминуче запитає нас — чи такими були ми вчора, чи все зробили, залежне від нас, щоб іти далі? Й у нашому завтрашньому дні Аїст буде достойним прикладом, мірилом високого обов'язку, невичерпної любові до Вітчизни, до матері, до всього красивого, справного до життя на Землі. Сашко — як той Данко, що віддав своє серце людям, освітив дорогу. Про це подумав кожен із 2917 делегатів форуму, хто під склепіннями Палацу «Україна» в Києві уперше почули про подвиг лейтенанта з Дніпропетровська. І якщо серед нас є такі юнаки, то людина — не пилінка, разом ми — сила!»

*Зорі світло землянам несуть,
воно холодне, зорі ж — гарячі.
В кожного є — й саме в цьому суть —
зірка своя — і жива, ще й зряча.*

*Впала зоря — обірвалось життя.
Скільки ж бо даль в зорепадді розтало!
Народження й смерть, і нема вороття:
колесо Сонця, за нічю світанок...*

*Зоре моя! Недосяжна й далека,
тремтять під тобою сторіччя круті.
Мій ангел-хранитель
чи добрий лелека
мрію підхопить на крила в путі...*

Аїст, який залишив людям свої пристрасні, щирі рядки, — то свідчення того, що не переводиться в будь-яких історичних, суспільних страшищах наш вічний український козацький рід, його лицарський дух.

Раїса Олександрівна ШАЛІМОВА з міста Чайковський Пермської області:

«Мій син Ігор закінчував Челябінське вище військово-авіаційне училище штурманів і захворів. Лікарі виявилися безсилими допомогти бодай чимось.

Ігор розумів, що тане його життя, залишає тіло. Останні дні, лічені навіть хвилини... Із Свердловська його перевезли до Москви. Боротьба лікарів за юне життя до останнього... Ігор знав про наше передчуття, а тому заспокоював мене та батька:

«Пишу вам ще кілька рядків, адресу не повідомляю. Бо доки дійде мій лист до Свердловська, я буду вже в Москві. А там, може, й хтось із вас під'їде, звичайно ж, ви не витримаєте — приїдете. Я знаю вас. Вам захочеться знати правду — що з вашим сином? Чи неправильно розмірковую? Але ви не переживайте, в мене все нормально, не хвилюйтеся, бережіть свої нерви, особливо ти, матусю. Тобі ж не можна впасти у відчай...»

Цей лист надійшов до Шалімових, коли сина вже не стало. Але за три дні, доки лист був на шляху, підліток відчув, що таке у тяжку хвилину турбота друзів. До Ігоря в московський госпіталь надійшла телеграма з училища про присвоєння йому звання лейтенанта. Тій радості недужого не було меж! Він знав, що залишає життя. Але — збулася його мрія:

«Із безлічі професій я вибрав цю єдину (я вибрав сам, а не хтось за мене!). Недобре, мамо, так хвилюватися. Зрозумій. Даремно не переживай. Часті приїзди до мене ні до чого... Не сердься, мамулько, але кожна людина має право вибирати тільки свою стежину, плекати свою долю. Де чий кінець, де останній крок — ніхто не знає. Один, зводячись в атаку, прикриває собою товариша, падає, інший першим ви-

пробує літак, щоб надійними були в небі крила; ще інший просто випадково потрапляє під колеса... В будь-якому випадку треба передусім, я так розумію, бути на землі людиною, душею бачити свій обов'язок... Мені, мамо, дали незвичайного вірша українського поета, який рано пішов у далекі світи. Вірша Василя Симоненка, я переписав його повністю, й одразу вивчив напам'ять. Але особливо зверни увагу на першу строфу: *«Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя — єдина, Мука твоя — єдина, Очі твої — одні»*.

Бо така істина, що кожен із нас неповторний, єдиний. Ігор — звичайнісінький хлопчина з Сибіру, наш Аїст із Дніпропетровщини, де відбувало славне козацтво, чи Василь Симоненко — яскравий поетичний діамант, витязь цілої молодії української поезії, хто згас у двадцять вісім, і він — двадцятидвохрічний:

*Полів безмежжя
в снігових заметах,
аж до небес
і простір, й чистота.
Моя дніпрова
Голуба Плането,
моя карпатська
в едельвейсах висота!..*

Незнайомі, зведені горем, сказати б, воєдино, до одного гурту, зовсім не знайомі недужі люди лікарняної палати... Далеко-далеко від Москви, в Челябінську, однокурсники бажали Ігореві здоров'я, терпіння, сил: ти кріпись, друже, сподівайся на краще. А він щирим серцем відчував усе те й на відстані просяював од щастя, й ніби бачив обличчя дорогих йому курсантів... У рідному училищі Ігоря завершувався випускний вечір. І через відстані й Ігор також бажав однокурсникам удачі й щастя, він радів за них і за себе. Безмежно, ненаситно й непогамовно. І то була остання висока радість — удосвіта зупинилося його серце, Ігоря не стало...

Й дві матері, на Уралі й на Дніпрі, розділили своє горе пополам.

«Я так, як і Ви, Лідо Петрівно, шукала знайому дівчину, сподівалася... Я ж мати... На мене покладено Господом продовження роду... Ігор був у нас один, як мізинець. Окрім нього, нікого немає більше... Я боялася народити ще дитину, не могла допустити в думках, що могу полюбити когось сильніше від Ігоря, Ігорка... Тепер плачу й плачу... Постаблю перед собою фотографії Саші й Ігоря і починаю з ними роз-

мовляти. Зараз у нас із Геннадієм Васильовичем, моїм чоловіком, два сини— Саша й Ігорок. Приходжу додому з роботи, одразу до серванта й запитую: «Ну, мої хлопчики, як ви тут? Що будемо готувати?» І розмовляю з ними і розмовляю. Потім кажу: «Ігорку, не ревнуй мене до Сашеньки, що я більше звертаюся до нього, — таку вже найжорстокішу смерть зустрів він...» Іноді бачу наших дітей уві сні — веселі, взявшись за руки, вони біжать за великою блакитною кулею... То — Земля... Друзі Ігоря підтримують нас листами. Дехто з них навіть назвав своїх дітей іменем нашого сина. Всі працюють, стають на крило, літають. Робота небезпечна, складна. Але всі вони задоволені тим, що збулася мрія. Всі — горді. А ми читаємо їхні листи, відповідаємо на них, плачемо.

Зустріла на вулиці випадково хлопчика, схожого на Ігорка. Він вчиться у тій же школі, в якій навчався наш син. Погомоню з ним, нагодою всім тим, що любив Ігорок, проведу хлопчика додому. В нього немає батька, а мама — інвалід другої групи, жалюгідна пенсія, сама дуже сувора. А тому ми зустрічаємося таємно. Він приходить до мене на роботу або додому. Мешкає поруч. От і зараз восьма година вечора, а щойно провела його. Мати хлопчика здогадується про все, але поки що не подає виду. А ми з ним переживаємо. Не зустрічатися ж не можемо. Він розуміє нашу втрату, безвихідь. Хлопчикові дванадцять років. Як він схожий на мого сина! Навіть звички, хода... — від мого Ігорка. Чоловік, буває, не стримається, дорікає. А погляне на світлоголове диво і ледве ховає сльози, — йому також хлопчик, як дві крапельиночки, схожий на Ігоря. Хлопчик розуміє, що ми втратили не просто сина, а одержимого мрією юнака. І прагне стати сам кращим, здійснити свою красиву мрію...

Восьмого березня Ігоркові сповнилося б двадцять три роки. Тепер уявляєте, який буде для мене цей день...

Життя для нас втратило смисл, стало одноманітним, пішло наперекосяк. Робота, дім, сльози, сад, друзі Ігоря, листи. Їздили на Мітинське кладовище, до Ігорка... Прибрали могилку, висадили квіти, але знову, напевне, там усе повсихало. Одна жінка доглядає могилку, але в неї слабе здоров'я. У вересні посаджу тюльпани... Нам із Вами треба жити довго, щоб шанувати пам'ять про наших синів. Хто їм зараз потрібніший, аніж ми, мами?! Давайте, Лідо Петрівно, будемо жити довго, давайте прагнути до цього!.. В нас дуже гарний садок. Ягоди, яблуні, порічки, полуниці... Допомогає садити Ігорок, наш незабутній Гошка. Це його дерева. Цілих шість соток!.. Я надішлю Вам варення...

На роботі — колективом — читаємо й перечитуємо кожнісіньку вісточку про Сашу. В мене надзвичайно чуйні співпрацівники, у багатьох діти, в деякого ростуть сини, в одних — служать в армії, в деякого підрастають... І наші Сашенька й Ігорок для них — наче рідні. Майже всі вірші АІСТА кожен знає напам'ять. Свіжу газету, журнал, де написано про Стовбу, читаємо вголос, радіємо: «До нас прилетів АІСТ!» Ми розуміємо, як багато душевного, щирого і духовного він зробив і робить — для цілого покоління АІСТІВ, для майбутніх АІСТЕНЯТ. Щоб виростили вони надійними, закоханими в рідну країну, в милі материнські краї та життя, яке дається кожному тільки раз.

І в мене син був неповторний, єдиний, а значить, і горе моє непоправне. Але як мати я все ж горда — мій син постійно з Сашенькою; і не тільки тому, що їхні фотознімки стоять у серванті поруч, плечем до плеча й лікоть-о-лікоть, я кожного дня розмовляю з ними, а тому — й це найголовніше! — кожен із них у житті не тлів, не жеврів, а горів пристрасно, й у житті залишився від кожного яскравий слід. І не зітреться про них добра пам'ять...»

*Ясних зоряниць кришталеві спалахи,
скрик сича в запівнічній імлі,
в багатті ліснім ми ніяк не допадімо
цурпалля сухе та пеньки чималі.*

*Зоряних покладів руди багаті
струшують срібло на обрії з висот.
Як же ж то лісу довклі багато,
і все колючий, сосновий народ!*

*Чуй, за байраками та узліссями,
на перехресті в'юнких стежин,
ген соловей
захлинається піснею
над скромним квітом ячменю й ожин.*

*Ясних зоряниць кришталеві спалахи,
скрик сича в запівнічній млі.
...В'яжеться казка,
й до ранку не спати нам —
іній трисити в долоні землі.*

ОДВІЧНИЙ ЛІРИЧНИЙ
ТРИКУТНИК

Але вернімося до стежки, що веде в дитинство. Простежимо, як по-чоловічому, по-мужському суворо шліфується характер малюка, хлопчика, юнака. Мужніючи, Сашко вміє бути стриманим, не допускаючи, щоб його розчарування, невдачі стали набутком інших.

Рання відповідальність, яку він відчув з народженням братика, наклала помітний відбиток на лінію поведінки: в тобі закипає, тебе обпалює образа — знайди сили стримати її в собі, не перетворюйся на скиглія й не винось нічого на поверхню. От затявся Сергійко, маленький, ще зовсім дитя. І Сашко, не потураючи братові, сказав руба: «Витри сльози, ти ж — мужчина. Тобі ще треба рости, бути дядьком. Відкинь ниття!»

Так забавне, дитяче «дядько» перейшло в лагідне звертання в листах до брата: «дядько Сергійко», «як там справи у дядька Сергійка?»

Суворість та вимогливість до себе й до інших відгукнеться в дорослому житті невдаваною чистотою і порядністю, що помітні від найпершої зустрічі з Сашком. Прийде до курсанта одвічне в житті почуття, а з ним відкриється глибока рана душі — дівчина, яка відповіла, здавалося б, щирістю на щирість, несподівано віддає перевагу спокійній, забезпеченій, справді позбавленій постійних тривог дружини військового долі: забуті й потоптані найперші оспівання, відкинені в небуття осквернені обручки... Тільки вчора Сашко повідомив рідних та найближчих друзів про наречену й про можливе під час відпустки весілля. І от... кохана знаходить іншого... Така ж ситуація виникає і в Сашкового приятеля — Олега. Але там у стосунки молодих примішується міщанський відтінок, відкрита гонитва за майбутнім благом спокійного життя в затишку та багатстві. Поспішність рішення вчорашньої обранки Олега швидко закінчується каяттям та благанням прощення... Ось як буває в житті: й та, й інша ладні будь-якою ціною спокутати провину...

Приголомшений драмою Олега, що заготувала йому незavidну роль жениха-невдахи, легко перевтілюючись у свого приятеля (бо ж відчув подібний удар на собі) Сашко пише вірша, й того вірша Олег відсилає колишній нареченій: ні й ні, Інно, Глафіро, Маргарито... в тому, що ти «помилилася», «поквалилася», «зробила дурість», тамується не просто

якась засліпленість, схожа на наслання. Втеча від попередніх почуттів, слів, запевнень та зобов'язань — то обман, якщо не сказати точніше — зрада; нам треба відкрито й чесно дивитися правді в очі: шлях двох сердець, що вчора кохали, в житті не встелений ружами, навіть учора закохані можуть розминутися, і тут кожного можна зрозуміти, виправдати чи звинуватити, але навіщо обдурювати дорогу тобі людину, кривити душею, а потім просити пробачення чи помилування; брехня — погана звичка, вона може повторитися й завдати нового болю чи зла; все — кінець.

У листі до матері, яка, шкодуючи наречену, хотіла все ж примирити, пом'якшити ситуацію, син нагадав, що він у своєму рішенні твердий:

«...Все відмінється. Все. Не печальтеся. Я це передбачав. І тому, як ніколи, спокійний і впевнений у собі. Попереджую: не піддавайтеся гіркоті. Попереджую й дуже переконливо прошу: не засмуційтеся. Що зробиш, коли мені випала така карта. Третій курс вирішальний. Пульс нормальний. Туди більше не пишу й не буду писати. Навіщо лізти в чужу драму...»

Поетові ж, психологові, одвічний ліричний трикутник надає щемливу можливість зодягти все те, що він відчув сам, і що спіткало товариша, в пам'ятну художню плоть: народилося кілька віршів.

Тут зупинимося на «Цвіркуні» («Сверчке»).

Алегоричність вірша дозволяє авторові романтично передати кохання цвіркуна до метелички, цієї прекрасної королеви, що пурхає від квітки до квітки. Знову ж, аби відтворити простоту письма юного поета, не втратити саме йому притаманну іронічність, вірша подаємо в оригіналі. «Сверчок старался, песни распевая, ему внимала сонная трава», із музики він «создавал планеты» і діставав з «неба пламя звезд», надсилав своїй коханій «тихие сонеты». «Порхающая» королева, здавалося, заслухалася, здивована вкрай: ніщо в світі не могло порівнятися з тією піснею закоханого поета, що переливала в слова і звуки найсокровенніші почуття. Виникла взаємність. Метелик-метеличка-королева і ніжний цвіркун пережили справжню радість, бо що могло бути щирішим кохання, яке відсвічувало природностію «кришталю»!

Але ж...

*Но в звуки радости весенней, чистой,
звнящей нотой сквозь напев сверчка
ворвался жук в жилете серебристом —
лоснящиеся тучностью бока.*

*Он бабочке — и платья, и запястья,
браслеты, кольца, броши и часы...
Он ей сказал: «Мы созданы для счастья,
и пусть во мне не сыщешь ты красы,
но я богат: машина, дача, вилла...
Купайся в роскоши...»*

Кохання збезчещене.

Кожен має право творити щастя в своєму розумінні.

І метеличка-«бабочка», що звикла перелітати від квітки до квітки, і гладкий жук-міщанин-спокусник, й ошуканий, але відданий пісні цвіркун.

Так спливали роки, із яких складається життя.

Одного разу «*вся в зайчиках-лучах*» повернулася в наші краї весна. І знову заспівав цвіркун! І так він здорово заспівав, що на балкон палацу, раптом згадавши про набезвік утрачене, вийшла «*не королева*», а «*бабочка-старуха, его любовь — морициниста, суха*», «*без прежнего румянца на лице*».

*Зато она порхала во дворце!..
Ушел певец, ни слова не сказав.
К чему правдивые, возвышенные фразы?
Уж лучше петь любовь,
ее и не познав,
чем выполнять любви ранящие заказы...*

А що ж — той жук?

У відповіді за все — на все й за все відповідає поет.

Удари долі, очевидячки, потрібні нам, людям: щоб сповна оцінити, що таке радість і вірність, треба самому якнайглибше відчутти — що таке смуток і втрата.

В цьому також смисл життя.

Про мотиви сварки ні Олег, ні Сашко не сказали нікому з хлопців, вважаючи так: отже, помилився сам, не роздивився, поквапився; вину й причину шукай у собі, і навіщо в свою душу пускати когось. Хай лише зовні, але Сашко зберіг незворушність. Втім сам усе пережив тяжко. Про це ми знаємо з багатьох віршів.

Військові, взагалі молоді хлопці, яких до армії проводжають дівчата, дуже важко переживають, коли (це все ж буває...) раптом їм перестають писати кохані, коли їх не чекають, здавалося, єдині оті суджені назавжди...

Мужні, прості, юні-юні хлопчики-солдати-воїни у свої пристрасні вісімнадцять-двадцять літ, вони, кому випало стояти на варті найсвятішого, найнеобхіднішого і найсокровеннішого для рідної землі й народу...

Боляче за нещирість і ту пекучу, таку швидкоплинну любов, правильніше — гру в почуття: «Я буду чекати...» Чому ж раптом мовчанка... немає листів... обман?..

Восени 1985 року там, за Гіндукушем, в Афганістані, у Кабульському болючому госпіталі, що надзвичайно вражає тебе стражданнями й мужністю-терпінням, я зустрів юного лейтенанта К. Найскладніша вогнепальна рана... Наскрізна рана грудей... Зачепило легені. А серце?.. В мить поранення воно якимось неймовірним дивом одхилилось від кулі... На три доби Юрій втратив свідомість. І тепер, після реанімації, він був блідий і слабкий... Але не фізичний, а найглибший, найжорстокіший біль душі змусив цього мужнього лейтенанта, зовсім хлопчиська, несподівано поділитися своєю печалю з незнайомою людиною. Із зусиллям стримуючи набігли сльози, Юрій відвернувся від мене, дивився кудись у гори, із запечених та пошерхлих губ зрилося трепетне: «Що мої поранені груди, легені?.. Я не кричав навіть. А от інший біль, сердечний, — даруйте за малодушність — запік, зігнув мене, знищив...» Військовий, хто зводився в атаку, — раптом заплакав. — Адже Віра кохала мене, не могла ж вона так швидко й легко забути про все. Повірте, її мовчанка обпалює мене сильніше, ніж той, гіркодолий, прихований, за скелею, постріл... Тут обман страшніший, болючіший від кулі... Хай би забула, сказала правду, коли я повернувся додому... Я, може, зрозумів би, навіть пробачив, усе зрозумів... А так не знайду виправдання...»

На превеликий жаль, ситуація з Юрієм не поодинокі. В гірському підрозділі солдати дали мені пожовклу газету, в ній, річної давнини, зачитаній і потертій, була надрукована стаття «Після розлучення». Кореспондент «Красной звезды» полковник Борис Ляпкало розповів про вражаючий випадок. Було це в Києві. Студентка Людмила З. одружилася з офіцером Олегом Антоненком, який під час відпустки відвідав стареньку матір. Після одруження молодята відбули на Далекий Схід на місце проходження служби чоловіком. А потім в долі Олега був Афганістан. Саме під час проходження служби й виконання інтернаціонального обов'язку на зашарпаній вибухами чужій землі родинний човен не втримався на плаву. Гори Гіндукуша розділили безпечний київський побут Людмили й тяжку службу Олега в чужих, небезпечних горах. Ось тут усе й почалося: прокляття та образи тещі й тестя на адресу зятя, наполеглива вимога розлучення: «Ми насмикаємо нерви Олегові, підпортимо його кар'єру, — безсоромно пліткували на роботі й Олена Леонардівна й Володимир Аб-

рамович З. — А наша Людочка не залишиться одна, до неї є кому залищатися».

Листи з вимогою розлучення затерзали Олега. Й він, нарешті, дав згоду.

У травні 1984 року шлюб розірвали. Олег не був на суді. Далеко від Дніпра його, тяжкопораненого, друзі несли небезпечною гірською стежкою. За кілька годин, як суд виніс своє рішення, Олег Антоненко помер од втрати крові...

А далі відбулося те, чого навіть уявити не можна. В редакцію, захищаючи честь старшого лейтенанта від брудного й блюзнірського наклепу, а потім ще підступніших «захистів» колишньої дружини, тестя й тещі, що раптом одумалися, почали шукати користі й від мертвого, саме «мертвого» зятя, на захист незнайомого офіцера стали працівники Київського торгово-економічного інституту. Дізнавшись через місяць про загибель колишнього зятя, З. вирішили «замінити» урочистість порятунку від нелюбого зятя ілюзією трауру й раптом засумувати: бачите, раз так уже трапилось, то їхній дочці вигідніше бути не розлученою, а вдовою. Вдовою старшого лейтенанта, який загинув, виконуючи інтернаціональний обов'язок в Афганістані! Блюзнірство: але ж вдова навіть краще звучить, аніж роз-лу-че-на!

Й почалося. Листи, вимоги — до суду, військкомату... Все, мовляв, недійсне, не має сили, суд мусить видати на руки дочці посвідчення про загибель чоловіка. Бачите, для тих, хто нічого не знав і не знає, ця молода жінка — тепер, на людях, у райсуді, райвійськкоматі... — опечалена вдова («Хочу вважатися вдовою. І все!..»), а її батьки — люди, «які колись витратилися на весілля», також зобиджені вдруге витратою п'ятдесяти карбованців на... розірвання шлюбу. Й це тоді, коли дочка «повинна мати всі пільги», якими користуються дружини загиблих у неоголошеній війні...

Хіба це не наука, не мораль для тих, хто волів би купатися в розкошах, у кристалі та бездумності пурхань облудниць-королев од квітки до квітки, чи це не відплата їхнім масним і нахабним батькам, цим годованим, ситим жукам, про яких так чітко й справедливо сказав у вірші Олександр Стовба?

Й ми вернімо до нього, до щиро спраглого на справжнє кохання Аїста: з яким-тільки бодем пише він про «холодні й черстві серця» (звідки вони тільки беруться?!), доходячи до думки, що любов «в этом звездном мире» залишається «по-прежнему в силе», — і нехай від неї запалюється серце, випливають надія і ніжність.

*Пусть будет жизни бег
со счастьем соразмерен.
И первый белый снег
зиме пусть будет верен.*

*Пусть первые цветы
любимую согреют.
И светлые мечты
пусть в каждом сердце зреют.*

І ще:

*Что делать?
В этом звездном мире
любовь по-прежнему
осталась в силе...
По-прежнему любовь —
надежда,
по-прежнему любовь —
тоска...
И ты со мной нежна,
как прежде,
и до смущения
робка...*

ВІТРИЛА РОМАНТИКИ

Свідки подвигу Олександра Стовби, його однокурсники, друзі, одностайні у твердженні, що Сашко був простий, звичайний, як усі. Звичайно, були в нього і свої слабкості, сумніви, вагання, але його непоборна воля змушувала постійно працювати над собою, боротися й перемагати — у всьому.

Стовба не потребує прикрашань.

Його духовні сили, як і кожного, хто явився у світ людський, сама доля звірила на міцність, випробувала добром і злом.

На це воно й дається людині — життя, щоб людина до всього могла доторкнутися бодай ледь-ледь, всього хоча б трохи випробувати на собі.

Артист, котрий правдиво й невимушено грає в дійстві якогось п'яничку чи паскудника, в своєму звичайному житті має передусім глибоко знати ціну благородності й честі, тобто бути добродішним, — тільки тоді він зі всією художньою

виразністю буде здатен розкрити, висміяти зло, тільки тоді кожне його слово, рух і жест будуть винятково правдиві, а отже, й досягнуть необхідного ефекту й мети.

Отож, навіть артисту потрібний досвід.

Великий Хемінгуей, людина мужня, віддана непоборній ідеї пізнання життя на власному досвіді, одного разу висловив думку, що письменник до того часу не втрачає захоплення, доки в ньому не розтратить бажання «побешкетувати», доки не вичерпається відвага на ризикований крок, доки не в ньому вирує зацьористість дитинства.

Щось зухвале прочитуємо в деяких, із легкою познакою хлоп'яцтва, що прагне побешкетувати, поприндитися, покостричитися, нашвидкуруч складених віршиках. У них хлопчики «постигають долю», плавають по морях «с Едвардом Тичем, который — Борода»; у кожного з них «была удача и были деньги всегда». Той Тіч «словно рожден был в рубахе, с «Роджером» в руке», він «кончил дело на плахе, а не в плимудском кабаке».

Поет, що тільки почав причащатися словом, звичайно ж, прагне не відстати від тимчасової хвилі подвір'я, від хвацькості деяких хлопчаків, що благоговіють перед прицільним пострілом ковбоя чи ходою — перевальцем — моряка в смугастій тільнящі, з душею нарознах, фіксує невпевнені рухи своїх кроків:

*А как хотелось еще раз
вместе на палубу стать,
и сильным, протитым голосом
его команду подать...*

Хоч як відгороджуємо себе, а напускне іноді вдирається в життя ще зовсім недосвідченого підлітка. І де шукати той справжній вододіл? Мушкетери — добре чи погано? Романтика, відчайдушна сміливість, стрибок на спину коня з четвертого поверху... Здається, то смерть, кінець, але неймовірна живучість знову й знову залишає на екрані ковбоя, викликає неймовірне захоплення.

Гра в мужність, бажання якнайшвидше стати дорослим, мужчиною, мужнім і сильним. Розумна сміливість — чи не їй судилося доповнити прекрасні приклади саможертвості, що полюбилася всім нам ще від дитинства — в поколіннях революції, Дніпрельстанів, війни?..

Справді: зухвале до відчайдушності море, де чорна несамовита хвиля й зухвалий, на межі смерті розбій... Відкиньмо накрани або й зовсім накрап бандитизму, часто аморальність

чорного заробітку чи наживи за рахунок інших, здобуття багатства будь-якою ціною. Той світ мужності все ж навчав мужності Сашка, був найпершим банком, зібранням людських рис, які хотілося перехопити, взяти з собою в дорогу життя. Мужні, хто не боїться хижих акул і чорної хвилі дев'ятого й дванадцятого моревалу; незламні хлопці Джека Лондона, чия непохитність долає надголоді, сніги й льоди; олюднення дельфінів, наших братів по розуму, що закохуються в блондинок... — і думка Сашка плине до Віргінських островів, до наукової лабораторії острова Сент-Томас... — наш Аїст вимріює день, коли допитливий землянин на загадковому «лінкосі» (лінгвістика космосу), базованому на математичній логіці, налаштує контакт із дельфінами, і стане благодатною для людини сенсація американського нейрофізіолога Джона Ліллі: дельфіни допоможуть нам прочитати таємниці загибелі кораблів, вони розумніші від мавп; від собак... Десятки прикладів дружби людини з дельфінами, і вражаюча мрія Наполеона форсувати Ла-Манш, — щоб поставити на коліна Англію, воїни непогамовного завойовника мали сісти на спини дельфінів...

Світ загадкового постійно хвилює майбутнього витязя, поета; безстрашя і мужність, романтика й реальний незлам. Тільки не зло, часто — того ж Голлівуда. Маленькі фрагменти, епізоди безпритульної, затьмареної наркотиками молоді, що розчарувалася у всьому. Таки зло — наркоманія, психомесі, сеанси галюцинацій, масовий гіпноз...

Сила, зухвала одержимість старших взагалі причаровують хлопчиків. Стовба тут не виняток. І в нього викликали захоплення й подив типові картини «розкидань» героєм (ковбоєм, партизаном, розвідником...) ворогів навсебіч...

Стати якнайшвидше сильним, дорослим — природне прагнення. Не тільки ж знаки оклику, барабанний бій і дзвінкі мідні сурми виводять у хвилини випробувань наших хлопчаків у герої. Тут статистика таки незбагненна й непохитна: з-поміж тих, хто може без натяжок бути ідеалом, — ой ще ж як багато! вчорашніх зірвіголів, запеклих розбишак, відчайдушних, здатних на все, на будь-який мужній крок тих, хто важко піддавався вихованню чи перевихованню. Для Вітчизни ж усі вони — діти, вона не списує їх у пасив, вона на них сподівається.

Хлопчик, ти мусиш сьорбнути, ковтнути і поганого, й доброго, випробувати його дію на собі. Перевірити, як скажімо, перевіряв експерименти на собі невстрашимий лікар-епідеміолог Данило Заболотний.

Жорстокість? Парадокс?! Суперечливість?!

Але щоб усією душею відкинути зло, викликати реакцію огиди, виробити імунітет проти осоруги, для багатьох молодих людей зло треба випробувати у власних клітинках.

Це далеко не заклик дозволяти, допускати безвілля й уседозволеність. У всьому треба відчувати й знати міру й не переступати її. Для життя ж — просто часто потрібне чуття досвіду, тверезого, власного досвіду.

Були хвилини, коли Сашкові-підлітку хотілося похизуватися, пофасонити перед однолітками, перед дівчиною, щоб відвести підозру, що ти ж не «тепличний, не мазунець, не мамин чи татин синочок». А може, то просто включення в гру, входження в роль, щоб у вузькому колі віддатись веселошам, на очах перевтілюючи свою здорову суть у чуже, незвичне й несприятманне тобі.

Не ми вигадали й перевірили істину: заборонений плід завжди солодкий. І не будемо забувати, що все ж уживаються з вогнем плями, що їх відкрив Галілей, плями на ясному Сонечку.

Заспівали не на той лад «Черемшину», спаплюжили диво-пісню — й, бачиш, те оскверніння дорослими чару вже підхопили діти, тягнуть не тим, не своїм голосом, перекручують, переінакшують... і «А я еду, а я еду за туманом...», і «Рідну матір» або «На долину туман...» Розбишакувати, чутливі до фальшу хлопчики — вони завжди «тут як тут»...

І зрозумій, не знаючи, не відкривши справжньої чистоти Сашка, про кого насправді цей вірш, нав'язаний піснею з кінострічки, — про себе самого, про друзів чи про тих, хто вечорами, буває, зігнутий у знак запитання, підпирає стовпи й кіоски, щоб ті раптом не впали... Знову ж подаю в оригіналі, щоб не втратити правдивості імпровізації Сашка.

*Нас вел добычи пьяный ветер,
и в голове было от радости хмельно.
К пивным ларькам известны тропки
давным-давно, давным-давно.*

*Пока в стаканы льется водка,
то на душе от этого светло,
и, чтобы пить, дана нам глотка
давным-давно, давным-давно...*

*Весь день сквозь зубы тянем пиво,
а на похмелье пьем вино.
Все пьют с рассвета до рассвета
давным-давно, давным-давно...*

*На что нам школа иль работа,
зачем театр или кино.
С тобой мне выпить так охота
давным-давно, давным-давно...*

Зухвалість, заперечення запереченням. Й тут же інтимно-колочий експромт школяра, очевидячки, складений для співу під гітару в переповненому сміхом колі однакашників:

*О чудный класс 10-А,
толпа бродяг и хулиганов,
учителя ругали нас,
и все искали грубиянов...*

*Мы не стремились ни к чему,
зачем искать, коль все открыто.
Теперь же знаем, почему
нам двери в вуз почти закрыты.
Считали мы себя людьми,
на деле, видно, хуже были.
С английским, физикой и др.
никак мы не дружили...*

Без далекого прицілу й узагалі без будь-якого прицілу, а для бешкетництва, гри, просто так, від нічого робити: коли ж ми, загалом гарні, задьористі хлопчики й дівчатка, всі зі шпилькою, із родзинкою, коли ми подурачимось в майбутньому, якщо на прощання з дитинством не встигнемо заповнити пробіл?

Все, безумовно, просто жарт; у перехідному віці багатьом видається, що коли ти не здатен трохи навитворяти, то мужності й сміливості в своїй душі не шукай. Щоб до глибини зрозуміти щось добре, треба співставити його з поганим, з чимось порівняти. Іноді наверхані гори в пошуку істини даремні.

В пам'яті Сашка на все його коротке життя рідний 10-А залишився близьким, здруженим, наче одна родина. Вони й справді були однодумцями, дружили, ці звичайні хлопчики й дівчатка, кому разом випало рости й мужніти...

Будуть відходити у вічність, «словно кораблі за горизонт», роки за роками, і відпливатиме у плавання пам'ять. Немов забігаючи вперед, Сашко написав вірша про нашу велику земну важкість «забування» людиною того й тих, кого встиг покохати. Хтось згадає колись, як по-дитячому променилися очі юних романтиків-пустунів і як звивався таємничим віялом дим багать на привалах, хлопчики й птахи співали пісень під зорями. Тепер, змужнілих, їх чекала «вахта бойова», яку «Вітчизна їм довірила нести».

Тоді ж у рукописній збірочці віршів поет-початківець записав рядки про чекістів. Спить людство, а вони, «солдати незримого фронту», несуть варту, в невтомній праці беруть «наш спокій». Їхні сестри — «безсоння» й «тривоги». Відважні, готові в будь-яку мить пожертвувати своїм життям заради життя інших, вони «щит і меч на емблему свою... взяли не даремне». «Щит — то серце чекіста, чисте наче зоря». Їхній меч — «їхнє право захищати всіх од зла».

Досвіток і сонце приходять на землю, а з ними животворче проміння, наче рентген, просвічує землю й душу підлітка, який на полум'яному прикладі сонцелюбів зароняє в думки зерна боротьби за активне, чесне життя. Народжується діалог. Сашко уявляє себе учасником національно-революційної боротьби проти фашизму в Іспанії:

*Ты помнишь, товарищ,
испанское небо,
дымящую горечь земли
и корку засохшего черного хлеба,
что с другом, испанцем, делил...*

Кров за краплею крапля скрапала на непокорену землю, «горели в дьму и закатном пламени... вершины, что ты защищал», а в серцях воїнів із інтербригади закипала гіркота од втраг — там, на землі, де «горы Испании», де чулося «жгучее слово: «Про-ща-ай!...», вони навічно залишили могили своїх незабутніх друзів, яких більше немає...

Якось вражаюча проникливість відкривається у віршах підлітка. Що це — інтуїція, яку народила пристрасна уява поета, котрий прагне дотикнутися до всього на шляху активного пізнання світу, чи передчуття, вгадування власної долі? Таким і такими безстрашними воїнами, здатними на самопожертву, постануть невдовзі Сашко Стомба та його юні воїни з полотен багатьох художників, зокрема киянина Володимира Євтушевського (триптих «АІСТ»).

Але найвдаліші вірші народжуються, коли Стомба пише про Вітчизну, —

*Синява небесна скрізь,
ріки і поля.
Сонячна душі яскрінь —
це моя земля!*

*Зорі хором водяться,
небокрай сія.
В калинах-шовковцях
щебет солов'я...*

Уява поета перемиряє степи й моря, пам'ять історії за хвилиною хвиля вертає в далеке минуле, де стикаються люди й коні, де схрещуються мечі... Але все заростає «змійною травою», тирсою, ковилою, «шовковою косицею»...

На галявині, побіля білокорих беріз, хлопці розкладають багаття, щоб приготувати смачний, наваристий плов.

Степ...

І щось трохи степове — в рисах юного поета, у його зовнішньому вигляді, характері, пориві:

*Ген світи шепочуться —
скільки ж тих висот!
Світку, в тебе хочу я
брати мед із сот.*

*Прийде мить прощатися,
й, краю мій, повір...
Душу, мов лещатами,
здушить хижий звір...*

Зорі Півдня ваблять Сашка... Вітер романтики напинає вітрила на хвилях бурхливих морів, і поет щиро зізнається: «Море, я люблю тебе, чуєш?!», він погоджується стати «на березі скелею, пильним вартовим» голубих володінь; він же, вітер романтики, розвіює гриву розгарячілих коней і йоржистих чубищ вершників.

Поміркуємо за російським оригіналом поета. «Прерши и скалы, лошадей табун и пыль за ним...» Юний поет і його побратим Дарбі Грін весь день скачуть до перевалу.

Хто він — цей відчайдуха Дарбі Грін?

В цьому образі, як ствердили рідні Сашка, він вивів свого двійника.

Вночі, «стреножив верных скакунов», поет і Дарбі Грін куталися в попони, грілися біля вогню в чеканні солодких снів. А потім знову — «чуть рассвет, лучей раскинув стрелы», піднімав «в небе солнца яркий диск» — двоє вершників «спиной к светилу в седла сели и навстречу теням понесли».

*Много лет прошло,
но помню твердо:
капли крови на сухой траве,*

*Дарби Грин
в седле свисает
мертвый
и рукой волочит по земле.
Дикий Запад, прерии и скалы,
лошадей табун и пыль за ним,
мы беде навстречу весело скакали —
я
и мой напарник
Дарби Грин...*

У блокноті під номером 1, перш ніж занести в нього вірші, Олександр Стівба зробив цікаві записи.

Перший:

«Усе є отрутою, і все є ліками — треба лиш мати почуття міри. Парацельс».

Парацельс — лікар і природознавець, один із засновників ятрохімії, справжнє ім'я *Пилип Ауроел Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм* (1493—1541).

І другий:

«Усі слабості людини пробачаю актору і жодної слабості актора не пробачаю людині. Йоганн Вольфганг Гете, «Вільгельм Мейстер».

Можна вважати, що саме вміння швидко знаходити спільну мову з людьми, простота й чесність робили можливим те, що в Саню — беззмінного старосту класу, в Сашка — комсорга курсу, в Олександра — командира вірили всі: однокашники, курсанти, солдати. Стівба до всього й завжди підходив з розумінням. Не обов'язково «для досвіду» занурюватися в щось з головою, але необхідно своєю людською сутністю відчувати й вирішувати проблему вибору: сприйняти або навзажди відкинути.

Одного разу, щоб підтримати приятеля Олега, який вирішив одружитися, Сашко переступив поріг незнайомого дому. Зійшлася рідня, знайомі нареченої. Було щось схоже на заручини.

І тут майбутній тесть Олега вирішив викликати курсантів на відвертість: навіщо, мовляв, вам, молодим, здоровим хлопцям, вічний мундир, команди, дисципліна, казарми...

«Погони та зірочки, хлопці, — так і сказав, — гарно, коли ви ще молоді, а з роками життя на колесах захочеться змінити на тиху гавань та сімейний затишок. У твоєї нареченої, Олеже, пристойна спеціальність, батьки корінні кияни, вони здатні, хай у найгіршому випадку, забезпечити кооператив. Навіщо ж дівчині тягтися в невідомі краї, до дідька на

кулички, якщо можна залишитися в столиці? Ти гарненько подумай, козаче... Пухова перина все ж у сотню разів м'якша від напханого соломою чи деревною стружкою дорожнього матраца або, того простіше, — підмошеного під голову кулака. В космічний атомний вік і жити, й спати людині треба не на дереві, не в печері, а із задоволенням та комфортом...»

Тоді смагляве обличчя Сашка враз зблідло як стіна: у словах чоловіка, який висловився несхвально про майбутні невлаштованості військового, може, й була якась правда, але ж ганьбування їхнього вибору тільки з цієї причини принижувало курсантів, ображало їхню чоловічу гідність, чужу мрію.

Курсантам було важко стриматися, але ж перед ними були старші, досвідчені люди, які не просто знали життя, а й сьорбнули чимало горя, декотрі з них пройшли війну... А тому Олег і Сашко, не сказавши й слова, залишили той дім назавжди...

«Заручини» Олега своєрідно трансформувалися в серці поета, драма товариша була близька йому, чужа розмова зачепила за живе чутливу душу. Віддаючи належне щиросердному каюттю вчорашньої коханої, дещо пом'якшуючи її провину, Сашко кидає виклик «взагалі тестям, які не відбулися», які часто в ім'я тихого благополуччя дочок, умовляють курсантів переводитися в цивільні вузи, а вже потім думати про одруження:

*Приятно умным быть и молодым,
а быть живым — приятнее вдвойне.
Но можно жить со шрамом и седым,
своя есть прелесть в седине...*

В тій розмові «начистоту» щиро висловлювалися тільки натяком деякі життєві міркування. Але подальші події внесли ясність: наречена Олега дослухалася до слів батька, не особливо замислювалася й мучилася вона над серйозністю почуття. Згубність міщанства очевидна. Поступка перед совістю відбулася — адже довкіл, про це Олегові й Сашкові відкрито казали, стільки вигідних, поважніших женихів...

Образа юнаків, які за велінням серця вибирали важку дорогу військового, передбачаючи неминучі небезпеки та невлаштованості, й надійну супутницю життя, знайшла вихід у безкомпромісності рядка. Й слово поета — наче той постріл на дуелі:

*Что ж, сударь, вам — перина,
мне — наган,
он тоже средство для спасенья кожи,*

*мы заново открыли океан,
а новое всегда и всех тревожит.
Бывает ведь... Все не предусмотреть,
наган недаром отягчает стан,
спасет от смерти и спасет от ран,
в чужом краю не даст мне умереть...
Я вас не упекаю, сударь, нет:
здоровый цвет лица, над головою крыша,
страховка, гарантирован обед...
В моей судьбе все это бы не вышло:
горячий ветер гонит облака,
скрипят без дела
застоявшиеся мачты,
земное все — оставлено пока!..
И ей сказала теща:
«Хоть поплачь ты!..»*

Вірш підкупує відкритістю погляду на те, що молодий, рішучий чоловік бере в дорогу й що залишає.

Ні крапельночки компромісу з совістю, з думками:

*Прощай, земля!
Большие города,
серванты, телевизоры, портьеры...
О вас мы, может, вспомним иногда.
Ну, а пока мы чистим револьверы.*

Розчаруванню не місце, якщо ти в дорозі, про яку мріяв з дитинства. Слабкі не беруть крутих перевалів, їм протипоказане сходження на верховини. І співчуття у словах курсанта:

*Да, сударь, сильно сдали вы:
одышка, валерьяновые капли,
настои пьете из степной травы,
и ваши мускулы
в бездействии обмякли...*

Яка поетична спостережливість і яке прагнення до сюжетності в продовженні назавше перерваної розмови!

Це вже вирок, що не потребує пояснень.

Секрет мудрості завжди надзвичайно точний і простий: біль і честь людини здатен зрозуміти лиш той, хто знає, що ці поняття означають...

Ну а наречена?.. Бо хіба ж в образі та зруйнованому весіллі суть?! Не могла, не здійснилася змова із совістю — двоє несумісні, коли один із них оддавав перевагу благополуччю, безпечності, багатству, а інший — весь свій шлях до

зупинки серця подолав би навіть під вибухами, тільки б у чистому небі побачити свого синього птаха:

*Меня, быть может, тот же омут ждал,
ждала и в меня верила карьера.
Но видно, вовремя своей рукою сжал
я рукоятку револьвера.
Я вас не упрекаю, сударь, нет.
Ведь это здорово —
над головою
крыша!..
А я в пути за сказочной мечтой,
в моей судьбе
иначе бы —
не вышло!*

Гідна стриманість і непримиренність. Можна скорочувати, стискати фрази, бути лаконічним, але ж дослівне звернення до поезій юного Аїста, розгортає перед нами те, безсумнівне, до чого прагнула й чого сягла прихована пристрасть хлопця, який для оточення був завжди просто Сашком, мудрим, вдумливим, мовчазним, замкнутим у собі, таємничим. А яке ж бо незвичайне було те внутрішнє світло й осіяння Стовби!

Сьогодні багато хто гадає, на якому шляху він би здобув у кінцевому підсумку своє істинне покликання — на стежі поета чи військового, і яка з доль була ближчою все ж для нього самого?

Олександр Стовба встиг сам дати відповідь на всі запитання: жодних сумнівів, ні грамини роздвоєння. Перед ним завжди була одна непохитна дорога — шлях воїна-поета. Тільки такий шлях. Неймовірних випробувань, удач, радостей, страждань і праці...

ВИБУДОВУВАТИ КОЖЕН МАЙБУТНІЙ ДЕНЬ

Щоб знати, треба невтомно трудитися, мати свого «синього птаха» й мету, зоравши, засіявши й виплекавши ниву твого власного досвіду.

«Велике дерево виростає з маленького, дев'ятиповерхова вежа починає вибудовуватися зі жменьки землі, мандрівка в тисячу лі починається з одного кроку» (Лао-цзи, він же — Лі Ер, автор давньокитайського трактату «Лао-цзи»).

Були невпевнені, важкі, але завжди лагідні, як ясного Сонечка й Землі, стосунки батьків і сина. Ненав'язливі під-

казки, прилучення до певного захоплення, бережливе формування лінії поведінки, утвердження понять честі, совісті, правдивості. І все — з тактом, без присилування. Розберися, зрозумій сам, осягни, зроби свій вибір і висновок. Це погано, а це добре. Ти сам дійшов до такої думки. Сковорідку на вогні не чіпай, трохи обпікся — будеш знати: вона гаряча. Гаряча, пекуча й жорстока сірничина — в ній може приховуватися зло, не бери без дозволу... Телевізор нетерпиться увімкнути, одразу з'являються кумедні дядьки й тітки, цікаві вулиці, машини, квартали... Адже красиво, чи не так? І тобі не скучно. Але довго дивитися у «віконце» не можна: дядьки й тітоньки згорять, як сірники, й ти не побачиш більше ніколи маленьких звірят і їхніх діток, більше не вигляне з «віконечка» казка. Тому ти натисни кнопочку телевізора тільки тоді, коли на годиннику ось тут і ось тут на цифрах зійдеться велика й мала стрілочка. А стече кудись казка, знову натисни кнопочку, щоб дітки й звірята відпочили й прийшли до тебе із казкою в таку ж годину. Тільки завтра. Сам же візьми пластилін або олівець — виліпи, намалюй те, про що тобі розповіла казочка. А там, дивися, й мама з роботи повернеться...

Входячи людиною в загадкові лабіринти життя, Сашко переймався непереборною пристрастю пізнати, жагучою одержимістю, яка приходить до тебе з відчуттям причетності до щоденної роботи цього світу, до роботи, що дає тобі відчуття глибокої, вічної твоєї рідні з деревом, лісом, струмком, стежкою, небом, які колись обласкали твого предка, пробудили в ньому непогамовну потребу очей, рук, душі й серця здивлятися, мислити, творити; тепер — це твоя нива, поле твоєї творчості, твоєї боротьби за виявлення в тобі людини, твоєї непогамовності, сподівань, розчарувань, безумовно, єдина й ніколи більше не повторювана нива в безконечні многот світів цілого Всесвіту. Й ти в тій неосяжній многоті залишаєш свій слід. Слід людини, поета, воїна.

Ти подивований, аж серце завмирає у трепетанні — адже того, хто написав ці рядки, вже немає давно й він не перекаже їх мовою рідних неба й землі

*Я кришталеву чару піднімаю,
хвалу складаю Божим небесам —*

*хай квітне дух природи у розмаї
і множаться всесвітні чудеса!*

*Річок могутніх весняні розливи,
стрімкі тополі, що сягають хмар...
Духмяні пахощі васильків після зливи
пробуджують душі співучий дар.*

Ця поезія філософська, важка для перекладу, але ж бо— яка цікава вона то провисанням думок поета в присипані пиллюгою сторіч віки, то поверненням світобачення в сучасне, де знайшла, звила собі гніздечко вдячна душа. Будь неспокійний і невтомний, але не забувай бодай на хвилину, що жити тобі все ж... на землі.

*То хто ж то був?
Холоп чи кочівник,
чернець, що вирушив
у піст святий в пустелю?
Одне я знаю:
над собою стелю
роздер він —
в небо поглядом проник.*

*То хто ж він був?
Мислитель а чи воїн,
що подвигами здивував свій вік?
Та, вірю,
над тайнами живими
не міг склепити він повік.*

Нагнітання думки сягає ефекту священнодійства, хоч усе тут просто: для Сашка слова — не крем'яхи: навіть під чародійними пальцями відполіровані камінчики все ж тримаються, повертаються до землі, бо така воля й сила земного тяжіння. А тому той, найперший, досить земний і зрозумілий:

*Він бачив наші зорі та планети,
ламав ті ж списи в течиві буття.
Його тривожило:
людино — хто ти? й де ти?
Й чи є до витоку у річки вороття?..*

*...А небо в зорях, у метеоритах —
лопатою цей світ не перерити.*

*І колісниця мчить —
тільки варавить грім.
Чогось Господь навчить,
щось бацне нас між брів...
Та ми неспинні
і свіча святоєдина
горить і кличе
матір і дитину
дерзати,
вивільнятися від пут.
І хоч піщинка ти,
хоч зростом ліліпут,
а в Космос спрагло
тягнешся думками,
і вже виносиш на орбіти камінь.
Ти — розуму вінець, творець.*

На мою прикрість, Лідія Петрівна вже не познайомиться зі своїм сином як українським поетом, який у моїй інтерпретації має, вдруге відкрившись, дійти до рідних людей. Я не дозволив собі переказати Сашка — скрупульозно, за рядком рядок. Через близькість мов, а ще простоту стилю, початківство у віршуванні, як видалося мені, вірші мали право на «корекцію», певну «скидку на молодість» автора. Інтерпретуючи Сашка-початківця, можна «перестаратися, перемалювати аж надто», а тому в повісті оживають і оживатимуть зовсім несподівані, легко й вільно відчуті й подані строфи. Але, певец, в них саме він, бо ніхто інший саме так не відчув наш крутий і несправедливий світ, ніхто так сумлінно не пройшов юнаковими стежками, не глянув його очима і серцем:

*То хто ж то був?
Холоп чи кочівник,
чернець,
що в піст гріхи замолював в пустелі?
Я знаю:
спину гнути він не звик —
відкрив під зорями
земну свою оселю.*

Проникнення в суть давноминулого супроводжується такою словесною енергією, що тріпоче серце, звукопис рядка чіткий, бездоганий. І все це тому, що поет — людина багатой душі, неабияких знань, відчужань. У нього до всього причетність і відповідалність за все.

Ще в одному з ранніх віршів знаходимо в Сашка цікаве порівняння: *«людина — мов пароплав, — багато бухт на її шляху...»* Найзатишнішою для нашого героя «бухтою» був дім рідних батьків. Дитячу кімнату цього будинку, немов продовжуючи казковий сон, з найпершим промінням сонця осяювала ніжна усмішка матері, а потім чулися обережні кроки й на порозі поставав високий чоловік, ховав чисту небесну синяву в озерах трохи примружених очей.

Батько...

До цієї миті він встигав завершити свою найпершу по господарству роботу, доглянути кролів, накосити трави, а в дім принести з погребя картоплі та якусь солодку й приємну досвітню свіжість.

Ці двоє людей відкривали світ перед своїм первістком, ніжно люблячи його, тішачи й вимагаючи постійного, надійного росту. *Перед тобою, як перед зерням, що увібрало в себе всю життєву силу попередніх поколінь, стоїть звичайнісіньке, вічне завдання — глибоко пустити коріння в рідну землю, в самісіньке серце її й тягтися з глибини до сонця, жити, дихати, розвиваючи закладене в тебе природою. Й ніколи не забувати, що ти прийшов на Землю під Сонце, Місяць і Зорі мислячою Людиною — з напродив спостережливими, жадібними очима, вони, мов радари, своєю блакиттю чи каризною налаштовані ловити, відчувати світло й тіні; з чутливою душею, яку не можна калічити; з руками вмілими, здатними творити прекрасне, приголубити ніжне, захистити кохане; з думками — чистими, чесними, що вивищують тебе над усім живим і мертвим у цьому світі.*

«Цінність зерня визначається його врожайністю та якістю, цінність людини — тією користю, яку вона може дарувати своїм найближчим. Народитися, жити, їсти, пити й, нарешті, померти може й комаха... Людина живе життям, корисним для багатьох, справжнім духовним життям» (*Джузеппе Гарібальді, видатний борець за визволення Італії від національного гніту*).

Ці вислови записані рукою Олександра Стовби в блокноті.

Ранок, сонячний промінь і вечірня мла; ніжна долоня мами та палочка, гаряча праска; тиша й раптом — різкий, що роздирає душу, крик дитини й відчайдушний скрип-лящання гальм авто, під колеса якого мало не потрапила старенька жінка; сльози за відняту іграшку; образа; прихильність та уподобання; дружба; любов...

І дедалі вище й ширше, дедалі більше та більше!..

Спостережливість, кмітливість, подолання страху, вміння аналізувати, самозаглиблюватися, в чомусь відмовляти собі, чекати, терпіти, мовчати... Тут ні в чому не було баловства, піщо не лилося через край, а тому душа жадібно й пристрасно шукала контакту з навколишнім світом.

Природа дарувала Сашкові прекрасну пам'ять.

В училищі він самостійно опанував есперанто, стенографію, навчився друкувати на друкарській машинці, а ще в школі отримав права водія.

«В час технічного прогресу, — вважав (цитую із Стовбиного блокнота), — кожна людина, особливо військова, повинна багато знати й уміти: швидко занотувати інформацію, зрозуміти іноземця, друкувати на машинці, приготувати салат, зварити борщ...»

Вмінню працювати багато Сашко й Сергійко навчилися з дитинства.

Скажимо, святкове застілля. Хлопчикам подобалося накривати стіл, кожен фантазував, готував свою страву. Дорослих тішила непогамовна фантазія маленьких помічників: нечувані «космічні салати», «папуаське олів'є», «картопля» із країни Мумбу-Юмбу.

Мати втягувалася в забави, повзала з дітьми по підлозі на колінах, залазила під ліжко й столи, ховалася за дверима, за шафою і в шафі, шила кобури для іграшкових пістолів, «стріляла» з дерев'яних гвинтівок, стояла на вахті й сиділа на гауптвахті, ходила в розвідку, розшифровувала коди, була найближчою подругою дітей і медичною сестрою...

Робити все гуртом, продумувати, вибудовувати кожні-сінький майбутній день — ось у чому полягав головний принцип родини. Ти у відповіді за все і перед усіма, оскільки твоя «республіка» — часточка республіки Української. В ній немає дрібниць. Все тут важливе, значне, необхідне.

Іван Андрійович, і Лідія Петрівна у своїх родинях були найстаршими дітьми, первістками. В дитинстві на їхні плечі лягла найвідповідальніша ноша й по господарству, і по вихованню молодших братів і сестер. Отож, був досвід, вони знали, що потрібно робити і як керувати. Той досвід передавався дітям.

У Сашка іспити, а він виносить із підвалу картоплю; в Сергія термінові креслення, а він добровільно миє посуд.

Сумлінність, виняткова совісність передавалися від роду й до роду: від бабусів і дідусів — батькові й матері, від батька й матері — дітям.

Бабуся Марія — про це з добрим усміхом розповідали дорослі дітям — сіла в трамвай, а в гаманці не виявилося проїзного квитка, ні копійки... Вона, червоніючи й осиковим листом тремтячи, дісталась до своєї зупинки, зайшла до хати, лягла спати, а совість мучить, «заячий» проїзд не дає спокійно заснути. І от удосвіта бабуся Марія подалася на трамвайну зупинку й поклала на рейку трьохкопійчану монету...

Саме совість лежить в основі творчості Аїста. Вона породжує його бережливе ставлення до людей, до світу сонця і неба, до голубого джерельця і квітки за Дніпром. Совість для поета й воїна рівновелика вірності самому собі, своїм ідеалам, матері й Вітчизні.

Ідеали у всіх літератур красиві, натхненні: кожен народ невпинно шукає провідників, лідерів нації, хто був би активним узірцем, прикладом для наслідування. Це не обов'язково вожді чи наділені багатирською силою Іллі Муромці. Сашко, скажімо, зачитувався книгою **Веніаміна Каверина «Два капітани»**, а її герой — **Олександр Григор'єв** став для нього на довгі роки життєвим ідеалом. Каверіну належать слова: **«Совість завжди була душею російської літератури»**. Збагачуючи духовний світ дітей і юнацтва, роман письменника і приклад його героя допомогли багатьом розвинути в собі виявлення такої безцінної моральної категорії, як **СОВІСТЬ**. Ось чому на противагу злу, зрадництву, брехні Сашко часто висуває поняття **СОВІСТЬ**.

До нього, Олександра Стовби, як тонко підмітив у листі до автора цієї розповіді одесит **Віктор Іванович Тропин**, цілком пасують рядки із поетичної збірки Віктора Бокова «Ветер в ладонях»:

*Я весь на ходу,
И словесные знаки
Во мне прорастают
От встречи с людьми.*

*Где песня — я в песне,
Где драка — я в драке,
Где руки любовно хрустят —
Я в любви!*

Діти в «республіці» були морально готові і працювати, й поважати жінку. Вони розуміли, що на них, коли виростуть, ляжуть головні турботи по вихованню й матеріальному забезпеченню родини, а коли виникне небезпека — й відповідальність за долю народу, землі.

Мужчини (мужі), вони завжди мусять бути попереду.

На перший погляд, звичайнісінькі питання родини: гроші, речі, одіж... А поглянути глибше — скільки тут тамується не-вирішених, вічних проблем. Тому хлопчикові-мазунчикові батьки потурають: шоколадки, під час шкільної перерви бутерброди із шинкою, червоною й чорною ікровою; кіно, велосипед; з віком — мотопеди, магнітоли й магнітофони, диски, джинси, велюри... Від найменших літ, від малоліт... Хочеш — будь ласка, ще треба — бери...

І псується розніжена, розбещена душа, вкривається іржею, пліснявіє, зневажливо ставиться до всього чистого, що добувається ціною власних мозолів, ціною праці.

Щоб вимагати, брати, ти все мусиш зросити своїм потом. Фундамент всьому — твоя праця. До розуміння цього Сашко й Сергійко дійшли ще малюками, коли допомагали в селі на косовиці, приносили в степ воду, пололи разом із дорослими буряки, знищували довгоносика й чортополох, білили хату вапном, фарбували двері в хатах дідів Прокопа й Фільки; з сьомого класу кожен із них під час канікул працював на заготівлі зерна. Батьки тішилися, що їхні діти люблять працю душею, не за гроші. Грошима вони цікавились мало.

Лідія Петрівна пригадувала:

«Це все від Івана Андрійовича.

Принесе батько зарплату, покладе переді мною. І ніколи не питає, куди потім розбіглися гроші. Навіть навпаки, я йому кажу: так, мов, і так — багато грошей розтринькала й сама не знаю, куди вони розбіглися. А він: ну й що, значить, знайшли свою дірку.

Дітей ми також привчили не бути жадібними. Хлопцям я давала по три карбованці на місяць, щоб вони в нас не просили на всяку дрібницю, але потихеньку цікавилася, куди й на що вони тратять. Бувало, знаю, що в них затрималася грошина, і поскаржуся зумисне: і як жити в цьому світі, витратилася зовсім, навіть на хліб не можу нашкребти... І хлопчики мої пропонують самі свої заощадження.

Республіка є республіка... Іноді для гри скажеш жартома: «Готуйте, хлопчики, звіти — сенатор вимагає тільки в письмовій формі...» І їм цікаво, відповідально, а в результаті — порядок.

Чотири рази на рік робилися «ревізії».

Що це означало?

Перевірялися взуття, одіж, кишенькові гроші, зошити, столи, ящички...

Уявляєте: переполо-ох! Кумедно й радісно було зі сміхом дивитися на зосереджені й серйозні личка дітей, як кожен

прагнув одержати картонову медаль, що переходила раз на квартал від одного до іншого. На лицевому боці медалі були зображені серп і молот, на зворотньому — зірочка й сонячне проміння. Написи відповідно «За акуратність та відзнаку в побуті й навчанні», «Республіка ЛІОС-100».

Іван Андрійович ще замолоду привчив дружину не бігати знічев'я по магазинах. Раз на рік у нього була двохмісячна відпустка, коли він приносив додому «цілу купу грошей», все клав на стіл і скликав родину: «Ну, тепер кажіть, що кому треба!»

Сашко, для прикладу, хотів мати нові черевики, Сергійко — пальто. Мати також була не проти того, щоб придбати найнеобхідніше.

«А батько — голова, — продовжує Лідія Петрівна. — Так, каже, несіть сюди всі свої речі. Ті, що хочете замінити на нові». Сидить, уважно розглядає чобітки, черевики, туфлі, сорочки, костюмчики, брюки, пальто. Змушує одягати, по-старшинському, прискіпливо дивиться й виносить рішення: Сергійко буде носити Сашкове пальто, Саші потрібне нове, а ботинки ці ще пограють у футбол, нові будуть ходити до школи. Шапка переходить до Сергія, Сашкові купуємо нову. І все це на найповнішому серйозі...»

Сашко починає протестувати: «Мені не потрібно нічого, а тільки потрібні черевички. Все інше купіть Сергію, йому, зрозумійте, соромно ходити в моїх недоносках. Та й вам, тату, треба поміняти свою шапку та шарф».

Батько незворушно відсував речі вбік і перекладав усі гроші поближче до Лідії Петрівни: «Мені поки що нічого не треба, я потерплю, а от нашій мамі ми повинні віддячити за турботу про нас, мужчин, трішечки привдягти. Ну, Аїстєня, що тут ми вигидаємо для неї?»

Крізь смуток Лідія Петрівна намагається усміхнутися:

«Зовсім маленьким Сашко ніколи не вимагав: «Да-ай!...» Не виривав із рук дітей чужі цяцьки. Не кричав і не впадав у сльози: купіть мені те, я хочу це. Щедрість душі передалася йому від батька. І я вважаю, що мені дуже пощастило, що саме мій Ваня знайшов мене і ми разом прожили довгі роки в дружбі й ладу».

...Назавжди забув про усмішку Іван Андрійович — горе зламало його, витіпало, зім'яло — він тяжко пережив втрату найближчого друга, сина (й за кілька років по смерті Сашка й сам, затерзаний ввижаннями, вирушив у несходимі світи; на Дніпродзержинському міському кладовищі його могила сиротіє неподалік синові; Ліда ж Петрівна посвятила жит-

тя розповідям про старшого Сашка, де тільки не виступала вона перед школярами й віськовими в колишній країні — і в Карпатах, і на крайній Півночі, і в Таджикистані та Узбекистані, й на Далекому Сході... Тисячі зустрічей і стільки ж нервових перегорань, терзань: вже більше п'ятнадцяти років вона не бачить світу, не впізнає не те що мене, а й рідного сина Сергія, який повикручував усі дверні ручки, позабивав намертво вікна й, гірничий інженер, після вузу перетворив себе добровільно в няньку, в домашнього доглядальника хворої, безпам'ятної матері...).

Але нині ще мовимо слово про матір, красиву й добру Лідію Петрівну до її страшного нервового стресу, про синів. Каже про них із лагідністю батька Іван Андрійович:

«Діти, вони завжди з матір'ю. Я це бачив, відчував, знав. Адже до чого тут ревнувати? Мати у неймовірних муках дала їм життя. Сашко любив мене чоловічою суворою любов'ю. Не раз казав: «Мам, не зобиджай батька». До мене переживав він якесь особливе почуття. Як, буває, до найщирішого друга. В дев'ятому класі почав мій Аїст, ще Аїстєня, залицятися до дівчини. Іду сквериком, і раптом вони — мій Сашко й дівчинка — назустріч. Побачив мене, засоромився. А дівчинка з ним була бойова, очичками карими так і світить. Я прямо до них: «Постійте ось тут», — кажу. А сам мерцій до магазину, купив цукерок, почастував обох. Мої діти були завжди щедрими, вміли цінувати все — гроші, будь-яку річ, рослину, людину... Ось так. Я взагалі хотів, щоб ті ж гроші для моїх дітей не були самоціллю, щоб вони знаходили їм справжнє застосування. Непотребу не було шляху до нашої хати. Й ще що робив? А те, що діти бачили: зароблене не можна транжирити, сіяти на вітер, щоб мої сини росли розважливими, я клав зароблене на стіл і казав: «Давай, Лідо, відкладемо на харчування, а от на ці гроші купимо необхідне дітям». Гроші ми не вovali від дітей і вони ніколи не крали їх. Навіть що там — три копійки на газовану воду з сиропом, дрібниця, а вони запитували — чи можна взяти? В нашій «республіці» дитячий місячний заробок — три карбованці. Сказати б, на морозиво, на солодощі. Хочеш — трать, хочеш — накопичуй. Інші гроші — подумали, розподілили. За участю дітей. Ця купка — за квартиру, ця — на це, ця — на це. «А мені пістолетик!» — «А на пістолетик, як бачиш, не вистачає. Може, вдасться іншого разу». А іншого разу, коли купували, то діти вже берегли пістолетик. Ну а костюмам, дорожчим речам, здавалося, не було зносу. Досі Сергій ходить у Сашковому пальті й плащі. Подивившись на них, ніколи не скажеш, що їх носили сім-вісім літ. Однокласники, згадуючи Сашка,

казали, що вони завжди милувалися моїм сином. Акуратний, на одязі ні плямочки, завжди чистий. До того ж — красиво, ладно складений, некваплива й владна хода, по ній впізнавали його. Може, ця сувора армійська вимогливість до себе — в нього від мене. Був я старшиною. І подобалася мені не показуха, а справжній, справедливий порядок. У дітей усі шкільні речі мали своє визначене місце. З пластиліну ліпили кульки, продавлювали двохкопійчаною монетою — отримували відтиск герба. Це — їхня пломба. Закріплювали на ниточці до дверей, і це означало, що господаря нема дома, — сейф зачинений. Для моїх хлоп'ят справа була передусім. Навіть мене, коли я заходив до кімнати під час їхніх занять, вони, сміючись, попереджували: «Ми в роботі, зайдіть, будь ласка, через годину». Мені імпонувало їхнє серйозне ставлення до справи, до людей, до речей».

Складався список на купівлю речей, але дома, у своїх магазинах, не брали нічого, а їхали в інше місто. По-перше, й річ була цікавішою, з історією, а по-друге, — і найголовніше, — купуючи, дорослі й діти могли подивитися незнайомі міста.

Сашко дуже любив радувати брата сюрпризами. Привозив, уже будучи курсантом, то уламок із цегляної кладки якоїсь фортеці, то гільзу, то осколок від снаряда, а то й деталь, яку виточив сам. Розіклавши всі «скарби» на столі, на підлозі, вони обмацували кожнісіньку залізачку, тому що з дитинства мріяли стати військовими.

А як багато було розмов!..

Й не дивно, що стіни їхньої кімнати були завішені зображеннями літаків, танків, гармат, солдат, що бігли в атаку...

Іван Андрійович любив книги про війну та воєначальників. Завдяки йому, колишньому гвардії старшині артилерії, який п'ять літ свого життя віддав фронту й армії, діти також захопилися читанням літератури про полководців, про бойовища, про снігові найтяжчі переходи в горах...

Книги, книги, книги... Вони нікого й ніколи в «республіці» не залишали байдужим. Найкращий, найдорожчий дарунок для кожного — книжка.

Сашкове ластів'я — «Песня грозы сильней» збірка вийшла 1981 року в дніпровському видавництві «Промінь» — Лідія Петрівна довго відігривала в долонях, пестила пучками пальців, зацілювала. А коли лягла спати, то обняла її, немов відчуваючи тривогу незміцнілих роздумів, немов вбирала серцем биття живого дитяти...

Так і заснула.

Світлим святом для дітей, особливо Сашка, було спілкування з українським і російським художнім словом. Читання забирало весь вільний час старшого з братів — казки, вірші, оповідання...

Все це зерня за зерням заронялося в дитячу душу, будило почуття, фантазію, привчало поетично сприймати світ.

У блокноті Олександра Стовби є виписка: **«Тисячоліттями накопичуються й вічно живуть у слові незчисленні скарби людської думки й досвіду»** (Михайло Шолохов). Вони, діти, повинні були відчутти слово, відкрити його красу, переживи звуків, глибину і смисл. Поступово слова розставлялися одне за одним, витягуючись у цілі казкові вулиці, в чудесні квартали й міста. В слові й ланцюжку слів тамувалося завжди щось загадкове, і всю ту таємничість хотілося неодмінно осягти.

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.*

Від дотику до слова з'являлося бажання віршувати, бо слово на очах творило диво, від якого в одну мить народжувалося й тепло, і печаль, і сміх, виникали неймовірні картини казкового та реального життя.

Виявлялося, що слово вміє відсвічувати всіма барвами райдуги-веселки, вміє говорити. І немає німих слів, усі слова живі, і за кожним постає цілий світ. Підбери тільки чарівний ключик до слів — і тобі відкриються скарби.

Попервах читала мама, а потім прохала, щоб він читав сам. Хлопчик був незвичайним читцем і слухачем; коли якийсь оповідання виявлялося для нього складним, і Лідія Петрівна запитувала: «Ти все зрозумів?», Сашко певний час мовчав, а потім раптом проказував, що він би вчинив по-іншому. Він з дитинства прочитане приміряв до себе, як би сам написав.

Так непомітно в родині з'явилися усні продовження оповідань, імпровізації, проби рим, віршів...

Зупиниться Лідія Петрівна в якомусь місці прочитано-го — і син вигадує, як далі поступить герой. А тому кожна книжка народжувала бажання писати самому.

Оповіданнячка в Сашка складалися фантастичними. Й завжди починалися так: спочатку шикувалися рядки й цілі абзаци із твору, все те, що найбільше вразило хлопчика, а потім тільки текст самого Саші.

«А я повернув би ось так...»

І продовжував розповідь.

Сміливість уяви відзначала Сашка з малоліт. Фантазуючи, він перевтілювався в багатьох літературних персонажів...

То він — «вождь гуннів», самотній як перст:

*Ты бережно берешь мерцающий огонь,
он обжигает тебе руки, сердце...
Невинный шар ложится на ладонь
и возвращает тебя снова в детство.
Итак, начата сказка.
Есть помост,
спектакля действующие лица.
Есть замок
(стража опускает мост),
есть гений-шут
и есть король-тушица.
Собрались гости разных королевств,
различных вер, языков, нравов.
Есть гуннов вождь,
он одинок, как перст,
есть предводитель чернокожих мавров...*

То, в шістнадцять літ, — Дарбі Грін...

Захоплення словом привело до видання домашньої стіннівки. Якщо вже існує республіка, то хіба ж існувати їй без преси?

В підготовці випусків беруть участь всі. Ну а діти, вони любили мріяти, щось складати, малювати, клеїти. Газета завжди була оперативною і злободенною. В ній піддавалися критиці недоліки будь-кого з членів родини, кожного з «республіканців».

Вірші, жарти, епіграми, карикатури, але спрямування завжди доброзичливе.

Найчастіше перепадало главі «республіки» Івану Андрійовичу, «сенатору», котрий ніяк не міг відвикнути від армійської звички ковтати дим. Пачки «Шахтарських» на день йому було мало. Й діти вирішили врятувати батька від нікотину, намалювали його в хмарах диму, з довгим, наче качиним, носом, з жовтими пальцями. А одного разу підклали в ліжку книжку про шкідливість куріння. Й Іван Андрійович кинув курити.

Звичайно, в цій непослабній виховній праці робилися проєкції і в майбутнє. Скажімо, хтось із синів раптом запишався, задер носа — якимось наче сам по собі запам'ятався віршиком, без особливих зусиль поталанило виліпити пластиліновий літачок. І батьки вже помітили, ввіймали тему й ниточку: необхідно поговорити про гордість і гордівливість.

«Ось погляньте тільки на індика, як він бундючиться, костричиться, дметься, чваниться, бундючно несе свою незугарну маленьку голівку, просто фу...»

І — добиралися вірші, притчі, байки, оповідання... Вигадувалися сюжети, персонажі, тема ставала центром стіннівки. Робили скрупульозний рентген, а потім анатомічний розтин лінії поведінки, риси характеру.

Гордість і гордівливість, на перший погляд, два близькі поняття. Але це не дві сестри-близнючки, а навпаки — антиподи...

Гордість за Вітчизну, за людину на землі, гордість за батька, за матір, за сина, за клас, за училище. Це велике почуття, що надихає й вивищує тебе.

Але гордівливість, гординя, яка близька до бравади, зарозумілості, бундючності, гордовитості, гордуватості, пихи, пихатості... — це мізерно, вбого й принизливо. Вона віддаляє людину від людей. Позбавлений скромності, чванливий чоловік не бачить світу, в якому живе, отже, він — самозакоханий, сліпий.

Прокреслено лінію, і тепер ми бачимо вже її конкретну проекцію у майбутнє, про неї кажуть виписки, що зробив сам Стовба.

В Івана Тургенева сказано:

«Надмірні гордоці — вивіска мізерної душі».

Максим Горький зазначив:

«Прагнення людини бути центром загальної уваги людей — згубне для неї, бо ж ніщо так швидко не вмертвляє душу, як намагання подобатися іншим».

Незриму суперечку продовжує Дмитро Писарев:

«До дивовижної й зовсім не штучної скромності можуть підноситися тільки дуже незвичайні люди».

Сашка Стомбу, земного, звичайного юнака, піднесла в очах людей не тільки героїчна смерть, але й дзеркальна чистота його душі, найсправжнісінький талант людяності.

Співпраця в стіннівці привчала дітей творчо мислити; в їхнє життя природно увійшли поняття: такт, працелюбство, стриманість, совісність. І дружній шарж, і веселі віршики вимагали кмітливості, винахідливості, змушували дошукуватися до витоків, знаходити причину явища, переходити до наслідку й результату: чому, звідки, навіщо й що врешті-решт буде?

Виникала цікава пов'язь між кімнатою батьків і дитячою. Зв'язок телефонний і зв'язок письмовий. В сутінках під двері

підкладалися листи-трикутники. З дитячої писали: «Я [такий-то й такий-то], зобов'язуюся виправити трійку з фізики на гарну оцінку [до такого-то числа], бо інакше...» На місці багатьох крапок малювався пасок. У відповідь надходив лист: «Дуже сподіваємося, що це не порожня фраза...»

В родині відстань між батьками й дітьми була скорочена до мінімуму. Все будувалося на взаємній довірі.

Через день-другий після обіцянки Лідія Петрівна виходила на «нейтральну смугу», і, немов ненароком, голосно запитувала в Івана Андрійовича:

— Щось, Ваню, я починаю старіти, чому б це — ти не знаєш?

В дитячій тієї ж миті затихало будь-яке шарудіння. Іван Андрійович також голосно відповідав:

— А що ж ти хотіла? Адже синочок, наша надія, трійку приніс!

А в стіннівці Лідія Петрівна виводила великими літерами:

«Найдорожче в житті — бути завжди бійцем, а не плен-татися в обозі третього розряду» (Микола Островський).

Або ж:

«Любов до Вітчизни полягає передусім у глибокому, пристрасному й недремному бажанні їй добра та просвіти, в прагненні нести їй на оltар надбання й саме життя; в гарячому співчутті до всього гарного в ній і в благородному обуренні проти того, що уповільнює шлях до вдосконалення» (Микола Некрасов).

І ніяких моралізувань.

Чи боялися діти та батьки невдач?

Не боялися. А тому ніколи не кривили душею.

Сашко, вже курсант училища, писав у «республіку»:

«Одержав зауваження — виправив, одержав двійку — перекрив п'ятіркою».

Якщо у хлопців траплялися невдачі, прагнули спокійно розібратися в причинах. Ніколи не ображали одне одного криками, натиском, погрозами, як те, на прикрість, трапляється в деяких родинах.

Батьки розуміли, що їхнім дітям і так боляче від невдачі, навіщо ж сипати сіль на рану?

Але в силу вступав контроль.

Стоїть Лідія Петрівна на кухні, куховарить і підкликає до себе одного з хлопчиків: так, мов, і так, я — вчителька, буду перевіряти домашні завдання. Кухня не дає можливості відірватися від каструль ні на хвилину, але мати уважно слухає, час від часу перепитує, підтакує або пропонує все переповісти братиківі. А син радий — розповідає то про моря, то про квадрат гіпотенузи...

І надходила добра вість: п'ятірок — дві, одна четвірка. Тоді мати, стоячи перед дзеркалом, запитувала чоловіка: «Чому б це, Ваню, я сьогодні така молода? Чи не тому, що Сергійко п'ятірку отримав?» Чоловік зазвичай відповідав: «Чому б тобі, люба, не бути такою молодою якщо наші хлопці бояться зробити тебе старушенцією, почали самі п'ятірки й четвірки приносити!»

Діти стихали, радісні.

Повернеться Лідія Петрівна з нічної зміни, приготує обід, годині о дванадцятій приляже відпочити. Та де там! Уже прокинулася від того, що хтось побіля неї стоїть. Це Сергійко. Він перший повертається зі школи.

«Ну, що там у тебе, синку?»

А у відповідь:

«Мамуню, ти сьогодні молода?»

Лідія Петрівна не збагне, до чого це, а оченята синочка так і розтрушують іскорки: «Мамо, я п'ять отримав!» — «Молодчинка ти в мене. Я вірила, що ти найсправжнісінький син!»

Тільки задрімає — Сашко повернувся, знову Лідія Петрівна прокидається від того, що хтось пильно дивиться на неї. І вона просить вже з досадою: «Та чи дасте ви, нарешті, мені після зміни поспати?»

А Сашко з усмішкою: «Мамо, ти сьогодні найкрасивіша. Немає на світі вродливішої від тебе. Я п'ять одержав. З алгебри й української літератури. Читав «Вічного революціонера». Ти пам'ятаєш: «...Дух, що тіло рве до бою, Рве за поступ, щастя й волю, Він живий, він ще не вмер...» — «Пам'ятаю, все пам'ятаю, синку. І твого Суворова також — «Без добропорядності немає ні слави, ні честі».

НА ВІТЕР, ДО БЛИСКАВИЦЬ!..

Лідія Петрівна, звичайно, все пам'ятала: як читали вірші, і як випромінювали найщасливішу дитячу радість обличчя її малюків, і як раділа їм вона.

Де б не була й куди б не їхала, навіть на лікування, не могла витримати відсутності дома більше десяти днів. Адже без неї їм важко. Серцем, а може, якимось іншим почуттям вловлювала сигнали з дому.

Одного разу поїхала на лікування до Ялти.

І сниться їй сон, немов Сергійко приходять додому сумний-сумний. Вона запитує: «Що з тобою?» А він відповідає: «Мене вдарили по голові».

Вранці побігла подзвонити до Дніпродзержинська. Чоловік заспокоює: дома все нормально, відпочивай. А вона кидає лікування й бере зворотний квиток.

Виявляється, й справді Сергія дуже вдарили сніжкою в

голову, та так, що у матері й за кілька сотень кілометрів здригнулося серце...

Це не містика — їхні біоструми завжди працювали на одній хвилі, тому що вони жили одне для одного, дорожили й безмежно вірили кожен кожному.

В «республіці» був непохитний батьківський авторитет.

Чоловік, батько — годувальник родини — має втілювати в собі енергію. А мати? Їй відводиться роль не менш важка й почесна — вона мусить бути душею, серцем, вірою, сподіванням і любов'ю своїх дітей. Від її мудрості, гнучкості, доброти й такту залежить, якими виростуть її діти.

Жінка, що стала матір'ю, зобов'язана всю себе присвятити домашньому вогнищу. Лідія Петрівна аж ніяк не проти жінок, які працюють. Вона сама все життя невтомно трудилася, була робітницею. Та й без роботи жити просто не можливо. Але, як мати, суть життя добре розуміє: духовні нитки, що зв'язують батьків і дітей, треба постійно скріплювати, не порушуючи зв'язку поколінь. Усю силу своєї душі, часто жертвуючи своїми інтересами, мати віддає дітям. Усе добре неминуче має перелитися з живого дзбанка в живий, заповнити його, як нічну сутінь заповнює ранкова зоря.

Дітей необхідно природно підготувати до розуміння моральності, що виробляють покоління людей.

«Що таке моральність? В чому полягає моральність? У твердому, глибокому переконанні, в полум'яній, непохитній вірі в достоїнство людини, в її високе призначення. Це переконання, ця віра є джерелом всіх людських добротинств, усіх дій» (Віссаріон Белінський).

І ще. Свої зацікавлення конче потрібно поєднувати з інтересами дітей, щоб вони виростили справжніми синами, щоб тобі ніколи не було соромно за них.

Сьогодні Сашко Стовба — життєвий ідеал. Та й родина батьків Саші для багатьох може служити прикладом. Усе найкраще, що батьки зуміли виховати в собі, вони передали дітям.

І перед собою також бачили чудесний приклад. Не заради красивого слова:

«Прочитала Вашу розповідь про Василя Симоненка. У двадцять вісім літ жорстока недуга розіклала тіло «витаєзя молоді української літератури», але Василь невпинно продовжував боротися за Україну: *«Україно! Ти для мене — диво! І нехай пливе за роком рік, Буду, мамо горда і вродлива, З тебе дивуватися повік. Ради тебе перли в душі сію, Ради тебе мислю і творю — Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з то-*

бою говорю!» Я робітниця, чие материнське серце заповнила безмежна любов до сина. Я від дитинства любила Тараса Шевченка, читала зі сцени його Катерину; любила поезії Івана Франка, Лесі Українки, Павла Грабовського... Сподівалася, що й син, коли зміцніє його слово, прихилиться до рідних джерел. Тому й переслала, правильніше передала йому ще в січні вісімдесятого року, до нашого з вами знайомства, Василю книжечку «Тиша й гімн» та Вашу розповідь про поета. Сашко мій, так гадала, ще юний, зможе зрозуміти, як то жити, коли ти чужий на рідній, несвоїй землі. Його справжнє зміцнення, вірила, прийде до нього, коли він повернеться до Дніпра, до рідних людей...»

Очі в Лідії Петрівни красиві, променисто-карі, такі ж були й у Сашка. Наче золоті в росах каштани. Обличчя втомлене, а волосся чорне, наче смола, — невблаганно пошарпала сивина...

Після школи, в 1953 році, стала вона ученицею апаратника водоочистки. Та оскільки в цеху трапився прорив — не вистачало робочих рук, вона, комсомолка, відважилася піти на найтяжчу ділянку, стала золівідкатницею, тобто перехоплювала, відводила попіл. Добре пам'ятає себе під гігантським котлом з двометровим сталевим ломом у руках, пробиває шлак у колосниках. Він сиплеться у важку вагонетку, яку треба штовхати по рейках до бункера. Сім потів зіходило, доки лопатами розгрібали шлак по вагону. Загавишся — одразу ж утвориться ціла гора жужелі, яку важко розкидати.

Але тоді легкої роботи не шукали: всі горіли бажанням звести з попелу рідну країну.

І от одного разу зійшов з колії паровоз, що підвозив вугілля до котлів. На місце аварії прибув молодий майстер. Ліда стояла на вагоні. Брудні рукавиці, вся в пилюзі... Той молодий майстер звернувся до жінок: «Чого ж ви мучите дитину?» — «А тобі що, шкода?» — не розгубилася одна з робітниць. «Так, шкода». — «То візьми й одружись на ній, коли так шкода, вона в нас незаміжня». — «Якщо піде за мене, то — візьму!» — усміхнувся майстер так, що у всіх присутніх від тієї веселої певності у щемній радості тьохнули серця.

Ліда тоді толком не встигла розгледіти зухвальця, але відповіла в тон жарту: «І піду!»

На цьому й завершилася розмова.

Тієї ж ночі, під ранок, приснився їй незвичайний сон, наче б здирається вона на високий насип залізничної дороги. Насип крутий, і ноги час від часу ковзають, з'їздають униз.

І тут, невідомо звідки, з'являється парубок-залізничник, бере її за руку, сильний, високий, він допомагає їй зійти на залізничне полотно. А далі йдуть вони удвох прямо й прямо...

Але то був тільки сон.

А через кілька днів золовідкатниця Ліда Мельник та молодий майстер Іван Стовба познайомилися.

Була Ліда веселою ще й сміливою дівчиною.

Любила горобині ночі. Інші дівчата верещать, ховаються мало чи не під ліжка, наглухо зачиняють вікна й двері, вуха та очі... А вона — на вітер, до блискавиць! Біжить під скісним дощем, немов знавісніла чи ошаліла...

«Часточка моєї душі, — пригадувала потім, — для мене самої завжди залишалася таємницею. Росла я з-поміж хлопців. Як у тій приказці, тільки трохи перефразую: вісім хлопців — одна я, куди хлопці — туди я...»

І росла впертою, затятою, норовливою навіть. Хлопчаки боялися не послухатися, коли щось попросила чи наказала капітанша. Жоден навіть із парубків не міг так відчайдушно, як Ліда Мельник, стрибнути через багаття; зовсім (так якось трапилось) не вмючи плавати, у весняну повинь відважилася вибратися на крижині на середину Дніпра, присутні аж затремтіли від страху: крижина ж та посіріла, була вся ніздрювата, в дірках, тобто підтала й погрожувала от-от розсипатися...

«Цех, у якому я працювала, був дуже шумливий, гамірний. Я почала хворіти, не могла витримувати монотонних звуків. Послали мене до професора в інститут. Був той знаменитим гіпнозером. Із трьох десятків людей під час сеансу вигнав трьох, що не піддалися навіюванню. Й сказав мені: «Жінко, ви сильніша від мене»... Звичайно ж, перебільшував мою волю. Але знаю: я здорова, доки вірю, що я здорова. Це — самонавіювання.

Наш рід — коріння чорноволосих, смаглявих. Я, мама, Сашко й Сергійко — всі схожі на дітей Півдня, на циганчат чи афганців. Ніхто з нас не знав, що таке страх, від природи в наших жилах текла непоборна й зухвала запорозька козацька кров. Іван часто називав мене Лілою: «Ліло, пробач мені, — але ти... — відьма, не боїшся ніяких ані блискавиць, ані грому, ти лізеш у самісіньке пекло і... як з гуся вода...»

Одного разу Сашко прочитав матері слова Фрідріха Шіллера: «Тільки хвилини небезпеки — перевірка для чоловіки (чоловіка)». А потім змовк на деякий час і всміхнувся: «І для жінки, звичайно ж, мамо. Ти мене, гадаю, добре розумієш...»

Вона схилилася перед людьми, які, подолавши неймовірні випробування, знаходили себе. Чуттєвість у неї ніби у Джен Ейр, її улюбленої героїні, коли, пам'ятаємо, Джен Ейр залишається сама в саду і раптом чує, що хтось кличе її: «Дже-ен!!!» Це господар. Вона біжить садом і кричить: «Іду!» За тисячі кілометрів чує голос...

Був березоль, передостанній день березня... Близько дев'ятої ранку... Мати серцем відчула біду, але не вірила, твердячи собі, що Сашко неодмінно прийде, живий і неушкоджений. Він і в поезіях переконував її в цьому:

*Я обрав би й пекло для життя,
коли б пекло те було шляхом додому...*

Але непоправне залишилося невідворотним.

«Мені, матері, витримати все надзвичайно тяжко...

Тепер відомо, як він загинув, яких неймовірних мук, яких нестерпних катувань зазнав, але серце його не здалося. Він сміявся в очі смерті, я це знаю напевно. Не здригнувся, не зрадив. А він же передчував, що загине саме ось так, у руках катів, відчував задовго до рокової хвилини березня, усе те знав мій Аіст. І це підтверджують рядки, написані його рукою:

*Дух подвигу на карти чесні
з відлунням бою все ж проник.
Нас вбито в березні і в червні
в той день війни
і без війни...*

Це про рідного діда Андрія Стовбу, який загинув під Курськом, на вогненній дузі. А про себе ж конкретніше, немов передчуваючи пекучу хвилину звірячих катувань у руках нелюда, звиклого до немислимого кровомісива:

*Юність!..
Не шкодую ні за чим —
жив вигнанцем я,
та трепетно беріг
Пам'ять,
і в руках катюги
не здригнувся,
бо до безтяму
Вітчизну я любив...»*

Справді-бо, її Сашко був дуже мужнім і від дитинства готувався до подвигу. Й здійснив його, витримавши звірячі катування в далеких горах 30 березня 1980 року.

«Здавалося, лиха доля нагадувала про себе кожні десять років, — пригадувала Лідія Петрівна. — Сашкові ледве виповнилося три роки. Моя мама Марія гуляла із внуком на вулиці, нахилилася, щоб зав'язати шнурок на черевіку — і в ту ж мить із-за рогу вулиці вискакує велосипедист, збиває Сашу... Травмоване око...

В тринадцять літ син знову опиняється на грані смерті. Рятуючи хлопців, він кидається навперейми автобусу. Сильний удар у голову, вибиті передні зуби — верхні й нижні, розсічено губу, обдерто шкіру обличчя.

Понад місяць син пробув у лікарні...», — то було 1970 року, в його тринадцять літ...

Дорога Сашка до останнього кроку тамувала багато перешкод і випробувань. Рідні сприймали все це, як випадковий збіг обставин, у які може потрапити будь-хто. Адже Сашко не пестій у родині, не вундеркінд, не круглий відмінник у школі, а звичайний хлопчина — тільки в силу материнської любові, може, найкращий із усіх синів на світі.

«Я вже говорила про травму в три роки. Одразу після цього син захворів на туберкульоз легень. Лікування у тубдиспансері тривало до семи літ. Скільки сил і сина, й наших, батьківських, затратилося на боротьбу за здоров'я!

Але на довгі роки сину не вистачало дихання. Я в різні способи стримувала його від бігу, щоб він випадково не наковтався холодного повітря й не поглибив лихо.

Сашко не панікував, а виявляв характер. Набираючи сили, він займався ритмікою та лікувальною гімнастикою, потім боротьбою, велоспортом. Турнік на дверях дитячої, гантелі, гирі — все це зміцнювало здоров'я.

У вісімнадцять років гирю в двадцять чотири кілограми Сашко піднімав шістьдесят два рази, а Сергій у тому ж віці — тридцять разів.

На подвір'ї, що прилягало до будинку, можна було описати коло у двісті вісімдесят метрів, і кожен із дітей — Саша й Сергій — повинні були щоденно промчати на велосипеді з лічильником десять кілометрів.

Поступово в сина покращилося дихання, біг. І вже на четвертому курсі навчання в училищі 1977 року він навіть виконав норму розрядника...»

Стовба був наполегливий у досягненні поставленої мети.

Під час канікул Сергій та його друзі не мали спокою від гостя: о шостій ранку побудка й «розумний», як підкреслював Саша, біг. Приклад курсанта захопив усіх. Багато хто з хлопців їхньої вулиці подали заявки до військових училищ. Саша немов рекламував військову справу, чоловічий

обов'язок хлопців. Навчання у військовому училищі захопило його до самозабуття. Не поступивши до свого улюбленого загальновійськового за першим разом, він сказав батькам, що буде й п'ять разів підряд тримати іспити, а свого все одно досягне.

«Ми раділи силі, могутню наших юнаків, коли вони, карбуючи крок, крокували святковим Хрещатиком.

Тра-авень!!!

Хотілося кинутися до телевізора, розцілувати на екрані всіх, хто брав участь у тому величному параді. В струнких лавах КВЗКУ, щасливий і гордий, крокував і Сашко, наш син. Захоплені, ми бачили його за сотні кілометрів! Ми торжествували: то було многотрудне утвердження мрії, невтомне подолання себе й перемога над собою!»

А тоді, після травми, яку він одержав у тринадцять років, Сашко ще більше замкнувся в собі, почав дуже багато й напружено читати. Чи то була потреба поетичного натхнення, яке народжувало вірші й жадало свіжого літературного ковтка, чи то було остаточне становлення характеру, бажання будь-якою ціною досягти своєї мети? Нині на те важко відповісти напевно, але Сашко переливав у поезію всі свої мрії. Йому потрібно було стати військовим. Це переконання знову й знову з новою силою спалахувало у віршах: мужність, захист рідних полів та лісів. Він бореться, він воїн, солдат!.. Перед ним — подвиги Прометея, Джордано Бруно, Олександра Матросова, захисників Північного Кавказу, яким він присвячує вірші.

Тепер Лідія Петрівна сприймає все те, як передчуття подвигу й готовності до подвигу. Де від Дніпра той Кавказ — відстані й відстані, а Сашко, наче живий учасник боїв у горах, описує подвиг солдат Великої Вітчизняної. Віршеві передують слова: *«Їхня дивізія, саме наближалася зима (ворог захопив опорні пункти на перевалах). Солдати стояли на смерть, відступати було — нікому...»*

Ситуація повторилася. Стовба писав немов про себе.

Він також вибирав стежки, *«яких і дідько не знав»*, і перебував там, *«забуваючи про те, що можна відступити...»* Бо для нього, командира, *«в долини з гір шляху не було»*.

У вірші, присвяченому воїнам Великої Вітчизняної, солдати сповнені мужності, до рідного порога їм *«не повернутись ніколи»*. У нічній тиші крізь *«мертвий спокій прорветься пам'яті уривок»*, і згадається бій і *«твій друг, твій брат, який не повернувся»*...

*И вот пройдут года,
и ты придешь сюда,
и вспомнишь это самое мгновенье,
положишь на гранит
медаль, что до сих пор
хранит
тепло груди его
и пальцев мертвое сцепленье.*

Описане у вірші відбулося з ним самим.

І від непоправності трагедії стискається в горі материнське серце.

*Ти тільки не забудь,
кому хто вдячний, друже.
Твій подих в цвіті рут,
його ж — в могилу грузлий...*

Найстрашніше горе зробило матір геть сивою, але не зломило її. Сотні й сотні листів зі всіх куточків країни, підтримка незнайомих людей, добрих, співчутливих — військових, робітників, школярів, студентів... Для них її син став ідеалом, яскравим прикладом. Діти звертаються до неї, як до своєї матері, радяться. Дома також ласка і чуйність Сергія та Івана Андрійовича. І все ж пам'ять не дає спокою.

«Ми жили душа в душу. Найкращий час у нас завжди був із нашими дітьми. Найщасливіший час! Нам не вистачало його, цього швидкоплинного часу, ми постійно відчували, як тале час. І ми боялися цього.

Яка велика радість — виростити дитину, побачити в ній відображення твоєї мрії, того, до чого ти прагнув сам, але через збіг обставин за своє життя досягти не встиг!

Я пишалася своїми синами, відчувала їхню любов до себе, до батька й людей. Коли б у Сашка була дружина, він, знаю, провів би її через усе життя спокійно і впевнено. Як і мій чоловік мене. Він би навчив її чеснотам і радощам, з ним було б їй легко і в безперервних переїздах, і в курені...»

Вона не знає, чи може взагалі бути в людини сильніше почуття, аніж було воно в її Аїста. До батька. До матері. До коханої. До Вітчизни. Таємничі слова народжувалися в глибині його душі, линули з самісінького серця. Так народжуються, піднімаються до сонця й неба із лона зігрітої материнської землі тільки квіти.

Зовсім маленького, вона навчила його берегти й любити квіти.

Лежить десь на шляху квітка, яку хтось покинув, — без стебла, відірвана голівка... — й Сашко вже підібрав, несе додому, ставить у вазу з чистою водою, жаліє пелюстки, яким боляче.

Пішли вони одного зимового дня в кіно. І якийсь хлопчик сильно брязнув дверима. А Саша до нього: «Не стукай дверима, дерево спить, йому боляче!» Той першої миті навіть розгубився, а потім насмішковано засумнівався: «Хі, хіба ж воно живе?» — «Так, живе, — незворушно відповів Сашко. — Весною воно листячко розпустить...»

Ти прийшов у цей світ, щоб жити. І все приходить в цей світ, щоб жити. В очах дітей природа завше була одухотвореною.

Хоч як ти зайнятий, а дівчині, вчительці, матері мусиш подарувати квітку. Й не тільки на Восьме березня, на свято. Хоч одну квітку подаруй.

«Я плакала від щастя й радості, коли з полігона, з лісу Саша надсилав мені в листах квіти й листочки, які я берегла, як святиню, вицілювала...»

І в його поезіях часто зустрічається ніжне слово «квіти».

Доброта живить любов.

До людини, до світу, який явив нас.

Ця людська ніжність переходить до природи, до тиші.

Від любові — глибина поняття Батьківщини, велике почуття до неї.

Він відкрився для багатьох своїм навдивовижу несподіваним довірливим тяжінням і до далеких манливих зірок, і до милої землі.

Із усвідомленням цього стає ще тяжчою втрата. І для неї, матері, й для чоловіка, батька, і для Сергія, брата. Батько Саші був колоритний, яскравий: променисті небесні очі, гордо піднята голова. А після втрати сина він якимось згас. Була соковита кольором і свіжістю картина — й вилиняла в мить. Так потрясла його смерть.

Як мати, вона робила все, і, здається, трохи більше. Але тепер усе — втрата безповоротна, незаповнювана.

Сотні й тисячі листів, в яких люди захоплюються її сином, кажуть про нього, як про яскравий приклад для багатьох.

Рядки з листа **Таїсії Самійлівни ЛУПИНІНОЇ**:

«... Пише Вам зовсім незнайома жінка. Може, за віком я Вам — мати, але за гіркою долею — сестра. Моему чоловікові сімдесят три роки, я молодша від нього на шість літ. І наш син — ми назвали його також Олександром — загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку, посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. А значить, непоправна й наша втрата — втрата сина, найдорожчої і єдиної кровини — в розквіті молодих сил, і ця втрата зрівняла наші материнські, батьківські долі.

Горе жорстоко підрубало, зістарило нас. Сергій Іванович, мій чоловік, — інвалід Вітчизняної війни другої групи, на фронті він залишився без ніг, але працювати не кинув — двадцять чотири роки, будучи інвалідом, трудився на заводі ковалем.

І вся наша надія, наш захист рухнув безповоротно, в один день. Усе враз звалилося на наші ослаблі плечі — хатинка, грядка, п'ятнадцять соток землі стали для наших рук непосильними, без допомоги турботливого сина важко все те обробляти.

Саша з родиною — дружиною Людмилою та донькою Танечкою — мешкав поряд із нами, завжди був чутливий і лагідний. Він любив життя, природу, людей.

Після сільськогосподарського технікуму екстерном закінчив вище військове училище. Не раз писав: «Мамо, доки я солдатів не погодую, сам їсти ніколи не сяду...»

Донька Таня кожного ранку чекає його, коли нарешті її тато повернеться з відрядження, чому його так довго немає?

Коли хоронили Сашу, вона міцно вхопилася за руку військового й повторювала одне: «Я цього тата не хочу, це не його хата... Це його портрет, а я хочу тільки живого тата!..»

Справді, все-все в душі його доньки, в душі материнській бережеться, як запис на магнітофонній стрічці, яку зітерти ніколи, боронь Боже, не можна. Його голос, його очі... Наші діти прожили мало, дуже мало. Але зробили вони безміру багато. З відкритим серцем вони прагнули допомогти народам. І ту місію, те поривання до відчуття дружнього ліктя далеких народів не перекреслити нікому. Вони, юні, хто не встиг у цьому єдиному світі насолодитися небом, долюбити, без страху та вагань віддали молоді життя. Їхня місія — місія братів по духу (принаймні, так гадали вони. — *Авт.*), місія безсмертних. Вони віддали молоді кипіння й сподіванки в ім'я мирного неба над Планетою, над землею Півдня, над нашою Дніпровою землею — це переконання додавало їм сил.

Подорослішавши, це зрозуміє маленька — мила, неповторна — донечка нашого Сашка, вона, вірю, пробачить йому, надзвичайно красивому батькові, за своє сирітство. Це сьогодні розуміємо ми, ті, хто бачив ще найжорстокішу війну з фашизмом, хто кожного дня відчуває, яких величезних зусиль доводиться докладати нашим людям, цілій країні, щоб зняти міжнародне напруження. Ми роззброїлися, закликали всі народи приєднатися до без'ядерних сил, стати нейтральними. Але...

Ні,
ні

Й ще раз — ні ядерному, атомному, нейтронному, балістичному божевілля, хижому злету «першингів» та крилатих ракет, жахливому привиддю «зоряних війн».

Щоб цього безуму не було, віддали життя — найдорожче для нас — наці кохані сини.

Ваш Аїст віднині й наш син, його дивовижні вірші звернені до Батьківщини, до матері, до людства, я сприймаю і як звернення до мене, матері, яка втратила сина. В голосі Вашого сина я вчуваю голос мого Сашка. Ми назвали їх, народили їх — **захисниками**. Завжди вірили в це. Для цього ростили. Мріяли, вірили.

Саші, Сашки, наці незабутні, найрідніші і наймиліші діти...»

Доль сотні, тисячі, мільйони... Й ще одна з них...

Клавдія Миколаївна та Яків Павлович ШЕВЧЕНКИ багато років мешкають під Санкт-Петербургом (Ленінградом). Їхній син Сашко в двадцять один рік посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. І для них також немає й не може бути заспокоєння в цій вічній розлуці: є в них тільки гіркі гордість та слези... Вони стали жертвою в непотрібній війні, підтримавши свідомо чи несвідомо загарбницьку авантюру червоних зазіхальників Кремля. Й утіха чи заспокоєння тих, хто вийшов із пекла живий, це те, що вони все ж не втратили честі, навіть сліпо чи в сумнівах виконуючи бузглузді накази.

Саша Шевченко ступив на військову стежку батька. Не раз Яків Павлович брав синочка з собою на роботу, і той уже з п'яти літ почав бути з батьком нерозлийвода. Як солдат, рано вставав разом із дорослими, з трудом (ледве дотягувався) застеляв ліжко.

Яків Павлович, учасник війни, людина суворих правил, визначив вибір Сашка. Після суворовського Олександр Шевченко з відзнакою закінчив вище військове училище, в якому працював на викладацькій роботі батько.

І тепер перед очима рідних, коли настає серпень, оживають картини, в яких не знайти заспокоєння. Саме в серпні син уперше надів військову парадну форму і в серпні після випускного вечора познайомив батьків зі своєю дівчиною. П'ятого серпня вони розписалися, а через дев'ятнадцять днів Саша поїхав на службу.

Без вагань він став на одну з найважчих чоловічих доріг, так і сказав матері:

«Ви, мамо, хотіли б, щоб я служив, де легше й безпечніше, але ж для кожної матері її син – найрідніший, дорожчий від власного життя. Туди когось також необхідно послати. Чи ж я кращий від інших?»

Він поїхав 24 серпня 1981 року, а через два місяці й два дні загинув...

Орден Червоної Зірки викарбуваний на сірому граніті його могили.

Біль непоправних втрат навечно зв'язав цих матерів, батьків, вони стали сестрами, братами, бо одне в них горе й страждання.

«Мій Сашко також був незвичайним хлопчиком, – пише Клавдія Миколаївна, – вчителі захоплювалися його математичними здібностями. Посидючий, начитаний, він повсюди від найпершого слова викликав симпатію. У взводі хлопці обрали його комсоргом, тяглися за ним.

Страшно, що дорогих наших Сашків більше немає...»

Як кожен із синів, так і кожен з батьків розуміє: нелегкий крок до подвигу.

Сашко Шевченко казав:

«Зрозумій, мамо, не можна допустити того, щоб хтось в один день, раптом розстріляв тишу, яку такою дорогою ціною добували для нас батьки; не можна, щоб агресор порушив мир, змішав у кроваве місиво землю й небо, націлив ракети, від яких задвигтять, проваляться гори й на мертву пустелю перетвориться вчора родюча земля. Нам, дітям Сонця, годі моторошних уроків атомного зла Хіросіми та Нагасакі. Що моє життя, якщо у світі й на душі у мільйонів матерів, окремої матері неспокійно...»

Дорога ціна миру сьогодні. Тим вагоміший подвиг наших хлопців.

Рядки з листа Клавдії Миколаївни:

«Мій чоловік – українець, з Донецької області, я – із Сумської. В липні не витримаю, поїду на батьківщину, може, зустрінемося. Наші діти схожі в найголовнішому – в безмежній любові до рідного краю під Сонцем. Їх відзначало працелюбство, висока свідомість і відданість ідеалам батьків. Горе наше в тому, що їх більше немає. Я відвідую кладовище. Й так хочу сама померти! Наші сльози над фотокартками не

повернуть у світ сонця й неба наших синів...

На могилі читаю вірші:

*Куда б ни шел, ни ехал ты,
но здесь остановись,
могиле этой дорогой
всем сердцем поклонись.
Кто б ни был ты —
рыбак, шахтер, ученый иль пастух,
навек запомни:
здесь
лежит твой самый лучший друг,
и для тебя, и для меня
он сделал все, что мог...*

В двадцять один рік, не вагаючись, віддати життя, яке було так потрібне людям... Як би ще прислужилися наші сини рідній країні — і в полі, і біля робочого верстата, і в лабораторії вченого!

Багато горя на планеті. Я сама якось несподівано й докорінно змінилася. Раніше все робила з піснею, брала участь у самодіяльності, танцювала й співала... Усе те навіки похоронила з втратою сина. Якби ж то він був живий!

Я вдячна за чуйність земляків Саші Стовби з Дніпродзержинської середньої школи № 20, їхня постійна уважність тримає мене на землі. Я вдячна за листи журналістів з редакції газети «Дзержинець».

Учора ходила на кладовище: поруч із нашим сином похоронили ще одного Сашка — Сашу Бойка, він закінчив училище разом з моїм сином. Один тиждень в Афганістані — і цинкова домовина... В нього також залишилася матір. І для нього прикладом у всьому був Ваш син, наш крилатий Аіст».

Усе в тих листах співзвучне думкам і переживанням Лідії Петрівни:

«Справді, для багатьох матерів мій син став начеб рідним. І чи може бути для кожної з нас, посивілої, настраждалої, щось дорожчим, аніж освідчення Саші:

*Не треба нам хліба, не треба й вина,
в стихію потрібна лиш пісня одна!*

*Йї, босоногим, співала нам мати,
співала для мене, співала для брата.
Нуртує, вирує смарагдовий вал,
і як повернути промерзлий штурвал
до берега рідного, де мене жде
матуся в сльозах*

день крізь день?

Я горда, що в мене був і є такий чесний син, здатний у будь-яку мить покласти життя в ім'я життя інших. І коли б не його вірші, оці ще не вмілі, але бережливі, рідні слова, що тримають мене на землі, я, певне ж, втратила б розум (от і знову передбачення свого майбутнього... — *Ред.*) від усвідомлення непоправності, що спіткала мою кровину в чужих, мертвих горах. Я постійно чекаю його, живу вірою, що він прийде. Він, а не його посланець у кітелі кольору хакі та панамі мотострільця... Адже він запевнював не в снах, а — на папері:

*Я прийду, рідна, вір мені,
і не треба жодних тут запевнень.
Як там ясенюк мій,
він, напевне,
як Сергійко-брат підріс,
зможнів?..
Знаю, що в печалях ночі й дні
зустрічаєш ти — зима чи літо.
Ждеш листа від сина,
ждеш привіту
й поринаєш у думки сумні..*

Я одна з тисяч і сотень тисяч матерів, мене роздвоїли гордість і горе — як світло й пітьма, як добро й зло. І не знайти мені втіхи. Серце моє відчуло до донець, до останнього нерва непоправність втрати і як це, пропрацювавши сорок літ, стати враз пенсіонером. Кожного дня, залишившись дома одна, я годинами просиджую в дитячій, у кімнатці моїх дітей, дивлюся вшосте й усоте на турнік, що над дверима, пересідаю до стола, перегортую книги, зошити, в які заносили свої записи його очі й руки, вчуваю запах його долонь, пахоц волошок та конвалій, і падаю в ліжку вся в сльозах, пригадую, плачу — подушки ж досі пахнуть його волоссям, і я пригадую, плачу й сама до себе всміхаюся.

Все наче б учора, мовби вві сні...

Й ніби нічого не трапилося. Ми всі разом.

Здається, ось знову зберу всі сорочки, штанці, черевики, щоб відвезти малюка до бабусі Марії Федорівни Мельник, моєї мами. І кажу, загинаючи на лівій руці смагляві пальчики, — один, два, три...

«Вранці сонечко відкриє очка — це буде, Сашуню, один день; вдруге сонечко зійде — це вже настане другий день, а втретє сонечко усміхнеться — і мама твоя прийде до тебе, повернеться, тільки ти, синку, синичко моя, не плач, уважно ряхуй очичка сонечка і слухайся бабусю».

Але ніяк не змогла приїхати — затрималася на роботі на день. Приїхала, а синочок весь у сльозах, показує на пальчиках — і раз, мовляв, і два, і три, й чотири рази сонечко відкривало очичка, а тебе, мамо, не було й немає...

І тоді хапаюся за сонечко, як за рятівну соломинку, починаю розповідати своїй малюсінькій крихонці, як ми з мамою Марією поспішаємо в поле. Золота осінь. Мама щось каже про дива-чудасії, перетрушує свою казку приповідками, то співає... Голос у неї спокійний, плавний, ніжний, як течія джерельця... І взагалі моя мама звікувала вік дивовижною співачкою, трудівницею. Будь-яка справа дивотворила в її золотих руках, будь-яка приказка, жарт, все чародіяло і на її золотих вустах.

Ідемо. А я слухаю і не слухаю, що вона говорить, біжу побілілим полем, дивлюся, як рання роса зодягла в срібло траву, як небо на овиді рожевіє, от-от сонечко проклюне блакитну запону своїми променями, наче дзьобами золотих незчисленних птахів, і тоді зраділо заіскрилося, замерехтять очка світила.

Все те озветься в рядку — неспокійному, щирозлотому, що то поринав у казкову незорість хвиль, то злітав гордим птахом над долами, переярками й чагарями. Бо все було миле, наймиліше і найрідніше, й він мав узяти з собою і ласку, й гнів, пам'ятати:

*...що Всесвіт є тим храмом,
який береться із малих джерел.
Тут велич нагорталась
грам за грамом,
щоб заширяв над горами орел;*

*тут злагода зірок,
і хмар,
і вітру,
тут чистота струмка, мов тих очей...*

Мрія підносить до небес сильних, він мріяв бути таким. Тому рано, ще десь у перших класах, написав про захисників Сталінграда, а юнаком заявив:

*Твою сльозу, Кавказе гордий, витру,
схились тобі, Паміре,
на плече.*

Розповіді й епізоди, один красивіший за інший, накладаються, зворушують мозок, серце й душу. Наче марево — невимовно казкове, заворожливе — й чи то слухає мама бабусю, а він — маму, тільки, здається йому, що він біжить і за тією, й за іншою, а перед ним рідний степ, колись дике поле, колись гомін Запорозької козацької славної Січі, де гартувалася непохитна вояцька вдача, дух незборимого предка — з вусами, на які сідали бджоли, бо по них тік солодкий мед, і незламні, як харалужної криці мечі, речі воїнів-волелюбів, що писали зухвалого листа турецькому султанові:

*Краю мій,
з тобою ми до скону,
все довкіл і до глибин —
моє.
Я — людина,
світку мій,
не сон це,
ген житами поле виграє!*

Все зливається в дивну мелодію: і голос бабусі Марії, і спів матері Ліди, й щебетання птахів у леті над шелестом пожухлої від спеки трави, «шовкової косиці», що ховає в своєму лоскоті гадюк.

А лагідний вітерець, що бабуся назвала його «леготом», щиро остуджує спітнілого лоба, шукає щось по-під руками, обвіює шию: все те озветься в ясній пам'яті колись:

*Я люблю степи і в них — дороги,
сонцем пересаяні міста.
Краю мій, крізь радощі й тривоги
я із твого лона проростав.*

Розуміння роду свого — через матір, через батька, через перекази бабусів-дідусів. Як і кожен із попереднього покоління, він чарувався лагодою звуків і, здавалося, то цілий незборимий козацький, хліборобський рід гречкосіїв, крицеплавів, водіїв електротягів... — втягувався в таємничий колообіг життя, в якому не було переводу доброти, чесності, працелюбству...

Що то за священнодійство — творення рядка: вчароване дивозвуками серце дозволяє душі з незбагненою легкістю летіти над полем і лісом, брести в золоті першого опалого ли-

стя в багрянцевому підліску й ураз потрапляти в струмені повітря, густого й лоскїтливого, наче шовк: батьківцино, рідне моє поле! Почуття радості, що я живу, а зі мною вони, мої діти, переповнює всю мене через край.

...На сорокаріччя сина якби перечитала його рядки, та, на превелике горе, вражена жорстокою недугою «Альцгеймера», розладом пам'яті й рухів, тільки й мала контакту із світом — що безвинно посміхалася до нього...

Та я пам'ятаю часті зустрічі с матір'ю Саші за її ясної думки, коли вона вмїла страждати, співчувати згорьованим матерям, своїм посестрам. Тоді її розповіді були чїткими, вражали незвичною деталлю, шовком золотого українського слова. От хоч би про сонечко, до якого йшла вона, дівчина, полем із бабусею Марією й за бабусею Марією. Це продовження трохи вище згаданого епізоду.

Дитя аж підстрибує від радощів, коли холодна й колюча роса обпалює ступні ніг. Але вже на овиді палахкотить, немов вивалюється з ями, вогняна діжа, яка швидко росте, розтрушує проміння довкіл, сіє тепло й світло.

«Я біжу за бабусею, біжу й кричу:

«Драстуй, любе моє сонечко, зійди над долами й горами!»

І складаю йому молитву:

«Золоте моє сонечко, відігрій мене, замерзлу, своїми променями, освіти тишу лісу, стеблинку в полі, швидко рибку в річці Ятрані, отій, що круто в'ється, отій, де з-під каміння б'є вода, натепли серце в людині, що остудилося, мов крижинка...»

Сміється бабуся.

Сміялася бабуся. Сміявся Сашунька, її синичка, яка засумувала за матір'ю.

Сміялася й Лідія Петрівна...

Й, одинока, приголомшена горем, брала до рук у дитячій кімнаті Сашкові блокноти з віршами:

*Вода джерел.
Вона перед тобою —
то жебонить побіля ніг,
то віддалік...
Припасти б спраглому
ось тут до водопою,
черпати пригорщами,
звестися з колін...*

*Та мова у струмка
аж надто пахне веснами.
В струмку тім
знімеш втому,
змиєш тіт...*

*Криниця —
мого роду перевесниця.
Нам і баклаги стачить.
Ну ж бо,
пи-ить!!!*

«Я, — твердила мені Лідія Петрівна, — переповідала про себе Сашкові слова вголос по тисячу разів. Вони звучали й звучать, як заклик до всіх матерів, до всіх батьків, до всіх синів, до військових і хліборобів, до лікарів, поетів, бджолярів, президентів, міністрів, усіх людей зеленої, голубої, найріднішої і найнеобхіднішої для нас у всьому Всесвіті планети Земля... — звертаюся з закликом берегти **МИР**. І читаю їм Сашину поезію, в якій, здається, мій син словом не обмовився про це святе слово, а як глибоко й зворушливо стяг цією думкою лаконічні строфи, тільки своєю поезією, я так розумію, син може захистити чистоту душі цього свого покоління, кого із зброєю кремлівська система штовхнула в чужі краї, бо в поезії, мій син справжній, не окупант: він — син рідних батьків і свого покоління — дітей не війни, а — миру:

*Не потривожмо тишу лісову,
струнких дерев святе заціпеніння,
густого листя миле безгоміння...
Не потривожмо тишу лісову.*

*Не потривожмо тишу лісову,
дерев осінніх золоту корону,
їх відданість
німотну,
безборонну...
Не потривожмо тишу лісову.*

Це звернення мого сина до всіх, хто живий...

Так, я любила й люблю дітей.

Я заздрила їм, коли вони казали: кафедра, професор, доцент, диплом, ЕВМ, стипендія, студент, інтеграл... Мій Сергій навчається в інституті. Мені також хотілося вчитися далі, але проклятий фашизм розруйнував цілу країну. Мої

вчителі, професори поклали голови на полях бойовищ. У переростків, які відвідували школи одразу після війни, не було ні радіо, ні телевізора, ні шматка паперу, ні навіть чорнила. А писали між рядками в газетах і книгах, а чорнило робили з бузини... В кого був зошит, той вважався мало чи не мільйонером... Країні були потрібні наші молоді й сильні руки — щоб звестися з попелу й руїн, відродитися й стати тим, ким стали ми сьогодні. Тяжко було. Але ні на день не кинула я завод. Усілякі гулянки, гамірні підпили компанії ми з чоловіком не відвідували.

Робота,
робота,
робота...

Всі мрії, всі сподівання я поклала на своїх синів...»

МАТИ Й ЗЕМЛЯ НЕ РОЗРІЗНЯЮТЬ НАШИХ ПОГОНІВ

Робота, робота, робота...

Діти також казали: «Ну, бувайте, ми пішли на роботу!»
(А не: «Ми пішли в школу»).

Простота у стосунках, необхідна, робоча простота в побуті. Ні Лідія Петрівна, ні Іван Андрійович не вистоявали години, не штовхалися в чергах за килимами, за модними велюрами й джинсами... «Фарцовщик», «міщанин» — ці слова в родині були як презирство, як осуд.

У республіці «ЛІОС-100» відчувався ненаситний голод на гарну книжку, а тому витав добрий дух мудрості мислителів минулого й сучасності — від Сократа, Платона й Арістотеля й до тих, хто значно пізніше підніс знамено непогамовності людського розуму.

Що-що, а педагогіка в родині була в пошані. Василя ж Сухомлинського всі Стовби вивчали особливо ретельно, багато що з його заповітів Сашко переписав собі в блокнот. Любив Олександр твір мудрості — «Листи до сина» англійського письменника, графа Пилипа Дормера Стенхона Честерфілда (1694–1773).

А тому, ставши вихователем, молодий лейтенант, командир взводу, швидко знаходив спільну мову з солдатами.

Не туло, не сокирно, не з криком налаштувати взаємини з підлеглими, а вивчати душевний стан, психологію й характер солдата. Тут, як і в школі, було багато невтомної

роботи й роботи з кожним, щоб відірваний від рідного дому воїн, юнак, повірив тобі, все зрозумів, довірився й за тобою в огонь і воду пішов...

І непробачно, коли командир списує свої помилки, прогалини у знаннях на когось, на те, що в бою, мовляв, ніколи розбиратися. Бій — та ж школа, тільки набагато суворіша, тут виконане безглуздя може коштувати життя. Ти не маєш права користуватися владою, щоб тільки гамувати свої амбіції, свій гонор, на мить утвердити себе, віддавши нерозумний наказ.

«Скоро ходячий» не завжди приходиться до фінішу першій.

Командир і в бою, і на перепочинку, передусім, бережливий, турботливий вихователь, приклад, на якому розвивається підлеглий. (Скороход — таке прізвище було в ротного, який послав на передчасну і невинуватну смерть АІСТА).

Тільки добре знаючи солдата, ти маєш моральне право вдатися до влади, віддати наказ.

Лист із Калініна до Сергія. Писав сержант **В'ячеслав ГУЛЯЄВ**:

«Твій брат був моїм взводним. Перший мій командир. І знаєш, як мені поталанило! Якою яскравих рис людиною він був! Як турбувався про нас! Він так і казав: «Для вас я і батько, і мама».

Першою справою Саша (дозволь мені тепер його так називати) змусив нас зрозуміти й усвідомити, що ми — захисники Вітчизни. А значить, повинні знати, вміти робити все необхідне для солдата. Щоб дитина навчилася ходити сама, вона, передусім, повинна міцно стояти на ногах; щоб той, хто стискає в руках зброю, тобто захисник, не просто навчився носити шинель, а став справжнім воїном, він зобов'язаний, ступивши крок, зрозуміти, що служба в армії не відбувалівка, не тремтливе рятування себе від кулі й до кулі (тут і народжений «у щасливій сорочці» врешті спіткнеться, натрапить і потрапить у яму), військова справа — то надзвичайно відповідальна праця, небезпечна, бо в ній найчастіше на грані життя й смерті ти випробовуєш свій обов'язок, свою совість — чи здатен ти, не вагаючись ані миті, віддати найдорожче, боронячи спокій народу, його й свою честь, совість, обов'язок. У дитини з рук може випасти ложка, мати підніме й подасть. А захисники землі — це передусім мужчини. І коли ти солдат, тримай свій автомат міцно, надійно, будь завжди на варті.

То була сама доля: наша мотострілецька рота, наш батальйон.

Сашко одразу ж повів нас у кімнату, де зберігалася зброя, він якось легко, без принуки почав запитувати, з чого складається автомат, кулемет. І ми зрозуміли, як ще багато не знаємо, адже зброя, окрім бойового товариша, — останнє, що здатне вирвати бійця із рук смерті, коли в тебе цілиться ворог.

Наш командир раніше всіх приходив у роту й залишав нас якнайпізніше, іноді навіть уночі. Взвод став найкращим у полку.

Аїст зумів об'єднати хлопців дев'яти національностей. Не забуду його слів: «За кілька тижнів ви будете дивитися в дзеркало й не впізнаєте себе — так змінить вас боротьба за велику справу, в ім'я якої ми всі тут. Постійна небезпека й ризик неодмінно облагородять, зроблять мужнішим ваш відбиток у дзеркалі».

Пам'ятаю ніч біля вогнища в далеких горах.

У відблисках полум'я Сашко відкривав нам, як багато для солдата, особливо того, хто виконує інтернаціональний обов'язок, означає кровна армійська згуртованість і дружба; вони виручають за будь-яких несподіванок. Ми, казав він, єдині духом і пориванням до справедливості, ми — одна родина, брати. Й офіцери, й прості солдати для Вітчизни — всі сини; земля й мати не розрізняють наших погонів — їм усі рідні, найдорожчі... Й поскільки перед Батьківщиною, перед матерями і перед смертю ми всі рівні, нам велено долею вищувати, берегти одне одного, щоб не червоніти тим, хто залишиться жити. «Мертві-бо сорому не мають...» — як мудро сказав Київський князь Святослав.

Аїст був командиром і вихователем з великої літери. Розумний, сильний, чутливий. Кожен його наказ виконувався швидко й чітко. І я шкодую, що в тому фатальному нерівному бою не міг стати поруч із ним.

У снах бачу його — у відблисках нічного вогню, чую наші тихі, перейняті співучою, найріднішою щирістю українські пісні, які ми співали в горах, де часто свистіли кулі.

Так, часто свистіли кулі. І я шкодую, що Аїст, чи зі своєї скромності, чи може, не до цього було йому, але ніколи не читав мені своїх поезій. Вже після Афганістану я вивчив його «Пісню», ту, що стала «*сильнішою від грози*». Вона близька мені душею...

І ще: часто думаю про подвиг Сашка. Про його нагороди, найперше орден Леніна. Мій командир удостоївся цієї відзнаки посмертно. Але ж казали, що за незборимість його подано на Зірку Героя. Чи не загубилися де документи? Чи

не відклав їх хтось, не замислюючись особливо? А може, першим, як і у Велику Вітчизняну, завжди далі до нагород... Він особистість, яка світитиме на віки. Про це свідчать тисячі листів. І цілком справедливо журналіст Василь Изгаршев у своєму нарисі про Героя Радянського Союзу Руслана Аушева «Двічі випробуваний» не приховує гіркоти, кажучи про нашу іноді черствість. Адже частенько-таки ті, хто ризикують життям, вели за боями бої, а ось залишалися без орденів та медалей. І мав рацію Аушев, двічі випробуваний Афганом: «Чому ж ми такі скупі на нагороди? Не можу збагнути — чому не можемо пробити наших кадровиків, які не поспішають подати по команді нагородні документи на тих, хто відзначився в боях». І далі з гіркотою: «А може, взявши на озброєння досвід Великої Вітчизняної, треба деяких командирів наділити правом нагороджувати від імені Президії Верховної Ради... Їм же тисячі життів довіряються, невже не можна довірити нагороджувати? Не слати реляції по інстанціях, а одразу, на місці вручити нагороду. Дехто твердить: не та, мовляв, війна, не ті масштаби... Масштаби-то, зрозуміло, не ті. Але ж кулі все ті ж. І ноги-руки, трапляється, відривають усе ті ж. І мужність, і відвага в синів Батьківщини — ті ж самі...

...Невже, товариші кадровики, знову турбуємося про юних слідопитів, щоб не залишилися вони без роботи?»

ХУСТИНА НАВПІЛ

1

І його також названо Сашком — рядового взводу Олександра Стовби. Він був одним із тих, кого ціною життя прикрили лейтенат і його четверо солдатів у межигір'ї похмурої березневої ночі 1980 року.

Й тут повне драматизму, рано обірване, але яскраве життя. З кольорового знімка на нас дивиться вродливий юнак: великі, відкриті з-під довгих вій блакитні очі; немовби підведені тушшю суворі чорні брови й покроплені ранньою сивиною вуса; прямий, рівний ніс слов'янина; м'який, від матері, овал обличчя; розкішне, кольору стиглих каштанів волосся, обпалене на скронях грозовицями південних огненних гір.

Світлана Олександрівна, мама **Сашка Гуріна**, розповіла мені:

«На вокзалі, коли зустріла свого Сашуньку, була я найщасливішою матір'ю в світі — ми знову разом, стоїмо на рідній землі, я обнімаю, цілую сина, дивлюся й ніяк не можу надивитися, відрадіти за мого змужнілого мужчину! Навіть

у думках не припускала, що моя материнська радість виявиться такою нетривалою...

Все немов добре складалося в мого синочка.

Якби тільки не пам'ять людині!

Скільки було тих ночей, коли Сашко заглиблювався у спомини, й тоді не заплющував очі до ранку!

А було, схоплювався посеред ночі, весь мокрий від поту, й побачивши, що я захвилювалася, квапився заспокоїти: «Та ти не хвилюйся, матусю; я не захворів, я просто вві сні стояв поруч із Аїстом, хотів прикрити його, коли він, жертвуючи своїм життям і життям найближчої четвірки, рятував усіх нас».

Син міг мовчки прокурити всю ніч до ранку. А то взяти гітару або акордеон і тихо-тихо заспівати. Пісні в нього були задушевні, линули вони з глибин серця, незнайомі мені, обпалені, з запахом пороху та бою, як колись наш «Синенький скромний платочек» («Скромна синенька хустина»)... Ці пісні, я розуміла, народила жорстока неоголошена війна.

*Пролетают машины
под грохот далекого боя,
унося наши жизни
навстречу врагам и судьбе.
Все, кто здесь побывал,
мои братья по боли и крови,
и по жизни — вдвойне...*

Пісні мало кому відомих поетів — капітана Миколи Кирженка, підполковника Віктора Верстакова, старшого лейтенанта Володимира Шевчука, лейтенанта Августа Лебедева... І, звичайно ж, його, пісні Аїста, над якими мій син уже почав працювати, клав їх на музику, підбирав мелодії. Тяжко працював мій син у неймовірних бойових обставинах — війни в горах, де куля може дістати тебе будь-де й будь-коли... З піснями вирували думки. Думки й думки... І спогади... Все це не давало синові заспокоєння, навіть після повернення додому, коли син брав волейбольного м'яча й виходив на спортивний майданчик, він майже ніколи не сміявся...»

Народився Олександр Гурін, як і Аїст, також у Дніпропетровську, коли матері виповнилося ледве за двадцять, 1960 року. Важко уявити, як Світлана Олександрівна, працюючи верстатницею на складному вузлі машинобудівного заводу, де потрібно знати і токарний, і револьверний, і фрезерний, і шліфувальний процеси, встигала ще брати найактивнішу

участь у громадському житті заводської молоді, забувши про втому, вона співала, танцювала, керувала танцювальними колективами двох гуртожитків, виїздила з концертами в колгоспи та до воїнів у військові частини. Нагорода — грамоти за призові місця на міських та обласних оглядах-конкурсах, визнання самодіяльного мистецтва.

На заводі зустріла Григорія Холявка, одружилися. Подружжя працювало лікоть об лікоть і, здавалося, могло б вікувати в ладу. Та от лихо — тулилися молодята в тісенькій кімнатці сімейного гуртожитку, чотирнадцять квадратних метрів, а їх там було — дві молоді родини та ще одна старенька вдова...

Григорій не кури́в, не пив і трудився чесно. Хотів поступити в технікум, але не вдалося. І тут через невлаштованість як закрутило... Почалися сварки. Залишилася Світлана в гуртожитку сама біля розбитого корита, ще й із чотирьохмісячним сином на руках. Від батька-карася одержувала на сина — по чотири, по шість карбованців на місяць. От і весь бюджет, хочеш — накопичуй, хочеш — поглядом їж...

На щастя, заводчани не залишили молоду матір у біді. В тому ж гуртожитку профком виділив кімнату, допомогли з дитячими яслами. Заочно закінчила технологічний технікум. А коли Саша переступив семирічний рубіж, зустріла молодого чоловіка, який став синові не просто вітчимою, а й щирим другом. Віктор тільки-от відслужив армію. Уважний, стриманий, він пропрацював водієм автобуса понад двадцять літ, шанував свою машину й любив перевозити людей.

З'явилися в Саші дві сестрички — Вікторія та Олечка, і кожна з них в особі брата знайшла турботливу няню. Така ж добра «няня» до того була і в Саші. Не сповнилося йому й двох місяців, як малюк страшенно завередував, розплакався... Щоб заспокоїти первістка, мама поставила платівку, і полилася музика. Скільки линула музика, стільки малюк прислуховувався. Як тільки «няня» замовкла, Саша захвилювався, залився слізьми й криком.

Знову й знову ставила довгогральну платівку, при звичаючись заодне прати пелюшки, готувати їжу...

До школи пішов із радістю, але в п'ятому класі, після великої перерви почав запізнюватися на уроки, а то й пропускати їх. Виявилось, у крамниці, яка була поруч із школою, хлопчика зацікавив акордеон. Бачачи, якими жадібними очима хлопчик дивиться на інструмент, продавщиця дозволила дитині пограти. Й той одразу, прямо на очах, почав підбирати мелодії.

Світлана Олександрівна дізналася про все, коли син, гор-

до усміхаючись, уже грав «Рідна мати моя, ти ночей не до-спала...»

І на виплат — в той час Сашко був у школі — мати купила акордеон. Розхвильований, знічений і збуджений, син то пригладжував своє несподіване багатство, то цілував матір. А потім до кінця свого життя не розлучався з цим акордеоном.

За рік до армії Сашу взяли вихованцем до військового оркестру... То був рік сподівань. І, певно б, музична доля юнака склалася би вдало, коли б не тяжко захворіла мама. Мікроінфаркт... Лікарня. Батько на роботі, а вдома без на-гляду залишені маленькі сестрички.

Не сказавши нікому нічого, Сашко звільнився з оркестру. Готував обіди, навчився навіть пекти печиво, прати сорочки, церувати й прасувати...

Коли мати дізналася про історію з оркестром, син заспо-коїв її: «Ти, мамунько, не хвилюйся тільки, мені одначе цієї осені йти до армії». — «Так ти б і відслужив свої два роки, може, тут, в оркестрі...» На це Саша відповів: «Одіграти два ро-ки може будь-хто, а я відслужити хочу».

І поїхав до піонертабору музикальним керівником, забрав з собою на все літо сестричок.

Проводи в армію були дуже урочистими.

Зібралася рідня, друзі, прийшли хлопці з його ансамблю.

Саша записав на магнітофонну стрічку і свою гру, й свої пісні. І тепер із хвилюванням звучить його голос:

«Дорогі мої матусю й татусю, сестрички Віточко та Олен-ко, завтра я їду на службу. Дякую вам за те, що виростили, нічого для мене не шкодуючи, і за те, що подарували мені на все життя музику. В армію беру свій акордеон, а вам зали-шаю цей запис. Коли засумуєте, нехай він нагадає вам про мене...»

Та що там нагадає...

Всі думки, всі болі кожної хвилини, кожного дня, кожно-го місяця — про нього. «Мій Саша також був талановитим хлопчиком, грав на восьми інструментах, писав вірші...»

Наприкінці грудня мати одержала листа вже звідкись із півдня...

Й ні слова про те, де він відбуває службу.

Відчула серцем: Аф-га-ні-стан...

Потім надійшли листи з госпіталю.

Один із них зберігається в Дніпропетровському обласно-

му Музеї комсомольської слави імені Олександра Матросова. Туди ж мати передала фото й негативи сина, його листівку.

В листі Саша Гурін розповідає про землю та природу півдня. «Температура +45°С в затінку, купаюся в душі по двічі-по тричі на день». На знімках, вкладених у лист, Сашко знятий з молодими афганцями, з якими щиро подружив; Гурін в афганській шапочці, під кітелом тільняшка...

З Олександром Стовбою йому не судилося бути довго разом. Після загибелі Аїста Сашу Гуріна призначили на кінопересувку: ще до армії він мав спеціальність кіномеханіка. Й писав додому: «Мамо, я тепер агітбригада в складі однієї людини».

На машині їх було двоє: водій і Саша. Дороги вкрай небезпечні, снайпери часто цілилися з-за каменів, з «вовчих ям»... Одного разу довелося витримати запеклий бій із засідкою. Врятувало те, що до армії Сашко рік працював на цілині, навчився добре кермувати автомобілем. Коли пригнав машину, кузов був зрешечений геть, побита кіноапаратура, весь в дірках акордеон...

Випадок...

Дружина Кості Стельмашенка була при надії. І ось настали останні дні. Треба їхати додому, але Костя — водій, ніким замінити. Й Сашко, помітивши, як засумував товариш, ублагав командира відпустити водія додому, а сам довів конкретно, що впорається з машиною самостійно.

Вдячний товариш привіз із відпустки безцінний дарунок: новоявленого батьки назвали Олександром.

Потім кіномеханік опинився в госпіталі: жовтуха... Й водій надіслав йому разом із зворушливим листом свого нехитрого вірша:

*Теперь пустует наша передвижка,
у птиц моих прощанье на крыле...
Кручу кино и бегаю, как мышка,
на этой солнцем выжженной земле.*

Все просто, як і має бути у простих, звичайних людей.

Сашин командир Юрій Яковлев написав Світлані Олександрівні, що вона може пишатися таким сином.

В армію Саша Гурін взяв із собою акордеон. Не раз в обпалених сутінках командир і солдати сідали до вогника, згадува-

ли матерів, далеку Вітчизну, гомоніли про життя і смерть. Стовба читав солдатку свої вірші, і захоплений акордеоніст не раз казав: «Ми ще заспіваємо твої пісні, командире!..»

Але разом їм не судилося бути довго. Гурін чув од Стовби, як той зневажливо відгукувався про ротного, про «Скоро ходячого» (справжнє прізвище: Скороход), який не завжди приходив до фінішу першим. Як у дзеркала є два боки — лицевий і зворотній, так і в долі того, хто йде у бій, виявляються два рішення: рятівне і фатальне, або життя — або смерть. Ротний повністю замінив взвод Стовби, дав йому перед другою дорогою на Сераї зовсім інших, майже незнайомих молодих людей. З-поміж них уже не було Саші Гуріна... Для останнього в Афгані те було відверненням од смерті.

Бої тривали. Й Олександр Гурін писав до матері:

«Кожного дня уявляю хвилину, коли приїду, ту секунду, коли візьмуся за ручку своїх рідних дверей, як ми всією родиною сядемо за наш стіл у залі...»

«Рідні мої, треба побувати так далеко від рідної землі, щоб зрозуміти сповна, що таке Батьківщина і як вона необхідна, і яка вона найдорожча для людини, для тебе. Рідне повітря, рідна земля, вода, трава, струмки, дощові краплини, сонячний лагідний промінь, люди... — все це Батьківщина».

«Напевне, в нас, у Дніпрі, вже купаються. О як тільки хочеться мені бодай ноги прополоскати в рідній воді!..»

«Тільки музика, мила й добра пісня матерів та надійний лікоть друга допомагають перебороти тугу за Батьківщиною».

До незабутніх рідних джерел повернула зустріч у квітні 1980 року. Та й чи могло бути по-іншому? Саша Гурін познайомився з відомим співаком Йосипом Кобзоном. То були тяжкі найперші дороги на афганській землі. Потім Йосип Кобзон побував за Гіндукушем ще шість разів. Що це? Легкі гастрольні прогулянки артиста, бажання помалюватися, вищитися в очах інших, ось, мовляв, який я — ходжу по лезу вогню й смерті й нічого не боюсь?! Ні ж! Тільки не це. Небезпека чатувала на кожному кроці на землі і в небі. В ущелинах на них чекали завали, зірвані мости, а над горами — нищівний вогонь прихованих зенітних ракет... Але якою справжньою радістю запалювалася душа, коли раптом там, де свистіли кулі й мить за миттю вибухами мін і смертями нагадувала про себе жорстока неоголошена війна, коли там, здавалося, у самісінькому вогненному пеклі, раптом з тихою печаллю або завзяттям тихо линула рідна мелодія, пісня, —

родинна, неповторна, необхідна, як те повітря, без якого немає наступного подиху. І тоді поїздка артиста в гарячу точку планети ставала рівною подвигу солдата. Адже слово і пісня — також зброя. Животворні струми, що йдуть від тих, хто слухає, не можуть не одухотворити, не можуть не схвилювати — ти приносиш солдатів, ще вчора хлопчиську, школяреві, в найтяжчі хвилини випробувань усмішку матері та коханої, шелест дніпрового чи волзького вітереця й рідного поля, а значить, непогамовну надію на життя. Так, це велика очисна, благодворна робота в душах тих, хто вагаючись чи не вагаючись, боячись смерті чи не боячись, але в будь-якому випадку переборюючи страх і в ту палахку хвилину зважуючи смисл життя на користь рідних людей, зводить подих свій у рішучому безумстві, притаманному хоробрим. Одна мить робить молоду людину витязем, мужем. І все те треба відчувати, випробувати на собі, щоб так мученицьки, як породілля жадану дитину, народити в собі щось велике, доти не зване, безцінне.

Справді, коли без пафосу й патетики, то безвимірна очисна робота, що відбувається в душі того, хто йде в бій, а може, в силу тут вступає ота найрішучіша воля небес, що визначає долю. Й треба самому на чужині побувати, випробувати на собі, товаришеві, щоб знемагаючи від спраги і втоми зрозуміти до кінця, що таке ностальгія, туга за Батьківщиною, за батьком, матір'ю, коханою... **«И снится нам трава, трава у дома, зеленая, зеленая трава...»** Так ненаситно хотілося жити, боротися за життя, незважаючи на тривоги, кулі та кров... Про це вони — артист і солдати — говорили стримано, по-чоловічому, з відстані серця. Вони знали багато пісень фронтів останньої війни, народних пісень, любили їх. Але тут народжувалися нові слова — нестримні, як гірські весняні потоки. «Є особливі пісні, — казав молодим воїнам Йосип Кобзон, — пісні ваші, афганські. Вони схвилювали мене одразу, тільки-но ступив на афганську багатостражденну й горду землю. В них голос вашої душі злився з боєм цілого народу». Він співав, вкладаючи в щемке, мов рана, серце солдата, біль людини, котра пізнала чуже горе не з відстані й для якої те горе стало своїм. І вони, майже хлопчики, вчора школярі, діти, просили, щоб він співав ще. І він співав: «С чого починається Родина», «А я в Россию, домой хочу...», «Бери шинель...»

От і він, Сашко, зневаживши власну смерть, зводився на бій, без зайвого слова виконував воїнський, чоловічий обов'язок у цьому розшарпаному світі, захищав мир... Не кожен із його друзів повертався у свій модуль (солдатський барак), і тоді молодий солдат життя, яке йому залишалось прожити, мусив був прожити й за друга... Як у сорок першому, так і у вісімдесятому найпершим було найважче, тим першим...

Багато сторінок інтернаціональної допомоги, що забрала сотні життів молодих юнаків з України, Уралу, Зауралля канули в Лету... Про це він говорив під час і після концертів-сповідей юнакам, які мужніли, буквально на очах. Чесно й пристрасно зі сторінок газети Йосип Кобзон висловив свою думку

: «І зроби ми тоді їх (ці події) відомими всім, може б, це стало сильними ліками від зневіри, байдужості, соціального егоїзму. Воїни з Афганістану живуть за іншими моральними мірками. Повертаючись, вони тримаються один за одного, тому що атмосфера суворого та благородного воїнського братерства несумісна з нелюдськістю, суспільною глухістю, кар'єризмом, рвацтвом, з якими їм обличчям до обличчя доводиться постійно зустрічатися в мирному житті». Щиро, як друзів, не як далека знаменитість, він ділився своїми сумнівами, сподіваннями: «Чому ж ми досі не попрохали їх самих розповісти про те, що є для них Батьківщина, в чому вони бачать свій обов'язок перед нею?» Він був певен, що молода людина, яка до служби в Афгані не відривалася від навушників, від гуркотнеч heavy metal, віднині стала іншою. Під покровом чужих грізних гір, у несподіваній підступності мальовничих ущелин, у наметових містечках аудиторія завжди була неймовірною: заспіваймо це, заспіваймо про Батьківщину, про маму, про кохану... Його запитували: що тягне його в Афганістан? У безпечних, затишних залах Москви, Києва, Оренбурга він відповідав просто й вичерпно: «Приїздіть, побачите самі». А тут, на обпаленій землі Оріани, землі, що дихала вогнем і смертями, він говорив просто: «Я люблю цю землю. І — люблю вас, хлопці. Доки ви тут, я не уявляю свого життя без вас. Тому приїздитиму до вас кожного року. Ви потрібні мені, як акумулятору зарядка — моральна, духовна зарядка, яка допомагає людині зберегти в собі людину. А бути людиною для людини — це найголовніше. Тут гостро пізнається чуття фронтової дружби, все

зайве, наносне, дрібне, що в благополуччі дискотек могло з роками закріпитися в душі, випаляється небезпекою, помноженою на загострене почуття воїнського й громадянського обов'язку. До кореня зникає проблема батьків і дітей, підтинається геть. Того, хто на собі спізнав, що таке Афганістан, немає чому вчити — він кожному може дати урок мужності, вірності, справедливості. І зовсім неправда, що наша молодь інфантильна, егоїстична, некерована. Якщо трапляються випадки, то вони є просто випадками — упущення батьків, школи, комсомолу. Й наша вина, людей усе ж ідеології, мистецтва. Й коли сьогодні ми стали перед фактом повальної «рокової» хвороби, постійно зростаючих молодіжних, так званих «неформальних» об'єднань, то запитувати передусім треба з себе. Це ми самі втратили з ними контакт, захоплюючись «огромними прожектів», забули про них, а коли озирнулись, то вони пішли від нас, живуть за своїми поняттями та законами. Їх годі в чомусь звинувачувати. Де б не виникла небезпека — вони першими беруть удар на себе. Але, справедливо звинувачуючи школу, киваючи на вплив вулиці, давайте не забувати про свою вину, вину батьків. Ми десь втратили уважність, не були достатньо обачними... Знявши рожеві окуляри, ми можемо побачити, що в житті нерідко порушувалися якісь основні зв'язки. Жити далі своїм відокремленим життям просто не можна. Оновлення має бути. Тимчасовій реанімації не підмінити справжнього, необхідного руху вперед. Публічно ми вже вчимося говорити правду... Чи надовго?... Назавжди?... Хто хоче витягти воза, має тягти його на одному диханні, в єдиній упряжі. А це вдається не завжди. Й дуже нелегко. Питання виникають за питаннями. **Запитання складні. Й серед них таке: що таке інтернаціональний обов'язок? Чому мусимо собі багато в чому відмовляти, щоб допомогти іншим? Чому юнак у солдатській гімнастерці має воювати за межами своєї мирної батьківщини, когось вбивати й підставляти під кулі своє життя? Відповідь на це повинні знайти наші ідеологічні органи й політпрацівники. А подвиг юнаків вражає...**

У квітневий перший приїзд Йосипа Кобзона до артиста підійшов хлогчина й попросив: «Заспівайте, будь ласка, «Ты же выжил, солдат!..» Той проспівав, а потім запитує: «Скажи, звідки ти приїхав?» — «З України». — «А звати, як тебе?» — «Сашко». — «А які пісні, Сашо, ти любив до служби — пісні матері, фронтові, пісні Володимира Висоцького, Джо Дассена чи модні шлягери?» Сашко відповів: «Різні. Але найбільше — рідні. Тут вони співаються по-особливому, ти відчуваєш їх якось устократ сильніше, всією душею. За ними знемагає серце. Так у тобі поглиблюється патріотизм, туга за

рідним, ти стаєш дивним інтернаціоналістом, що починається з любові до рідного, українець — до українського передусім, білорус — до білоруського... Хоч навколо — все російське, армія, мова, пісні. Але тут, як ніде, ти сумуєш, тобі не вистачає Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Василя Симоненка... За ними знемагає душа. Адже кожного дня ми дивимося в очі смерті, кожного дня, кожнісінької години, хвилини... Ми відірвані від рідного порога, від матіол, ясенів... Рідна земля не забуває про нас, вона постійно в нашій душі, хоч розум пам'ятає, що вона надзвичайно далеко, вона десь там, за горами... Іноді сльозою матері та надією вона підтримує солдата, але не завжди вона може відвести кулю від серця... Тут ми гостро сприймаємо і слова, і мелодію пісні... Вона найперше, що об'єднало людей у колектив, підкріпивши чистотою почуття товариськості, дружби, чуття лктя. По-іншому не буває і не може бути. Сьогодні ти й твій товариш живі, а завтра — хто його знає... Чи не відвернеться доля?.. Я також граю. І коли повернуся додому, вірою, що музика й пісня стануть змістом мого життя. Василь Симоненко, Аіст... Їх я вперше почув за чужими горами. Їхні слова справді крилаті, я докладаю всіх сил, щоб їх заспівали. Вони повернули мені віру в життя, в себе. Треба, ой як треба поселити в юну людину віру. А почати треба з пісні, що тече з глибин душі. Твоєї, твого народу...»

Вже вдома Саша Гурін по-справжньому почав писати. Тільки почав... І те захоплення одухотворило, переінакшило, зробило лагідними його вдачу, зовнішність, обличчя. Він значно змузнів, про нього можна було сказати: інтелігентний, особистість.

Світлана Олександрівна раділа незвичайним змінам у синові: невловимо тонка внутрішня делікатність, турботливість, такт... — усе це приємно було помічати в, на перший погляд, сором'язливому, тихому сині. Відповідь вона знаходила, повертаючись до листів з Афганістану:

«Мамо, де ти взяла, від кого наслухалася, що ми в небезпеці, що нам важко? Не хвилюйся й не плач, а пишайся, що твій син — солдат. І взагалі ми тут у повній безпеці. Врешті-решт, для чого ми тут? Щоб виконати свій солдатський та інтернаціональний обов'язок.

Цікаво складається моя служба. Всього за два роки багато встиг побачити, багато чого навчився, зробив висновки про життя. Ні за чим не шкодую й іншої служби не хотів би, так як моя служба справжня, відчуваю, що я потрібний людям. Обов'язково буду вчитися далі».

«Ти тільки не переживай, матусю, все буде добре, я вірю, що ми з честю виконаємо свій інтернаціональний обов'язок.

Ти тільки подивися, які славні афганські хлопці на знімках разом зі мною! Вони не дадуть зобидити свою землю і революцію. А на армійські труднощі не належить скаржитися...»

Але вузли афганської війни не розплутані й досі.

Не раз Саша зізнавався, що служба — не весела гра в місцевому військовому оркестрі, де він міг відслужити свій термін, але відмовився, — тут і страшно, навіть моторошно буває. «Ти, мамусю, не хворій, тримайся; коли розносиш пошту — більше роби зупинок, у затінку відпочинь на лавочці. Намагайся в цей час думати про щось гарне, і тобі стане легше. Я це на собі випробував, переборов власний страх».

Детально й красиво описує син звичай дружнього народу:

«Паранджу дівчатка одягають з чотирнадцяти літ, раніше з цього віку їх брали в дружини. Жених платив батькові нареченої крупний викуп-калим. Якщо чоловік помирав, то дружина (вдова) носила траурний одяг і повторно могла вийти заміж тільки з дозволу рідні покійного. Безтактно запитувати чи цікавитися дружиною господаря. Це вважається за образу. У крайньому випадку, можна запитати так: «Як здоров'я матері твоїх дітей?» Хати в афганців глиняні, одно- або двохповерхові. В стінах бійниці-дірочки. Кожен афганець розмірковує так: «Мій дім — моя фортеця». Жінки, головним чином, сидять дома, займаються господарством і дітьми. Дуже рідко в автобусах можна побачити жінок. Помста в афганців кровна, ворожнеча — родова. Афганістан вважається найгостиннішою країною. Якщо, наприклад, один афганець мав у визначений час зустрітися з іншим, але не зміг, то він неодмінно зобов'язаний відшкодувати своєму другові втрачений час, заколовши для нього барана або заплативши йому ту чи іншу суму афгані.

Розповідати можна багато, але я все най-най до зустрічі прибережу.

Привідівся мені цікавий сон, наче купили ми електроакордеон і не помітили, що в нього облицювання з дефектом. Я сиджу й граю на цьому акордеоні, а поряд ще один хлопчина, також грає на такому ж інструменті, і я йому дуже заздрю, що в нього акордеон кращий, ніж у мене. Мамо, обов'язково напиши мені, що означає цей сон, я чомусь дуже хвилююся...»

І ось усі тривоги, здавалося, позаду. В рідному Дніпропетровську обдарований юнак, який грав на восьми інструментах, поступив у музичне училище, організував прекрасний ансамбль, музикою він жив і дихав. Писав вірші, сам вигадував мелодії, а потім із ансамблем вивчав. Мріяв зробити все, щоб молодь заспівала пісні Аїста.

В липні 1982 року Дніпропетровський Музей комсомольської слави імені Олександра Матросова проводив зустріч молоді з Лідією Петрівною, матір'ю загиблого командира. У взводі Стовби Саша Гурін розпочинав свою службу в Афганістані.

Був учорашній солдат на тій зустрічі, але, вийшовши на трибуну, не зміг сказати жодного слова: спазми здушили горло... Й він просто вибіг із зали, щоб ніхто не бачив сліз.

«Мамо, — зізнався потім, — я пам'ятав, чітко пам'ятав останні слова наказу Аїста. Й не міг тепер дивитися в очі його матері... Я живий, а її сина — немає!»

Час поступово заліковував рани. Облаштовувалося особисте життя. Він зустрів дівчину, яку покохав, готувалися до весілля.

І тут у двері постукало горе.

10 вересня 1982 року Сашко купив електроорган, про який давно мріяв. Після занять чекав матір біля ЦУМу. Усмішка осяювала його голубі очі, він тільки-от послухав інструмент.

Світлана Олександрівна запропонувала взяти таксі, але син відмовився.

«Та що тут, мамо, я сам відвезу на моторолері. Він маленький. Ти тільки допоможи мені його прив'язати. Й біжи на роботу. Шкода, що ми другий шолом не взяли, заодне я відвіз би й тебе».

Світлана Олександрівна попервах не погодилася, а потім побачила, що інструмент не виступає за габарити моторолера, й змирилася.

На прощання Саша ніжно поцілував матір, погладив рукою по чохла інструмент: «Ти знаєш, мамо, я просто не можу повірити, що це вже мій електроорган».

То були останні слова, які вона почула від сина.

Саша благополучно доїхав додому. Вмився, надів свіжу сорочку й заквапився на репетицію: послухати, як звучить в ансамблі його орган.

На окружній дорозі, тільки виїхав з двору, в багажник ударила технічка-тролейбус. Сашу кинуло правобіч, від несподіванки він не втримав кермо, воно вивернулося, вдарило в печінку...

Реанімація...

...І над домовиною, що встановили у школі, схилилися знамена.

Більше немає сина.

Залишилися його ноти, пісні, музика, листи, друзі, електроорган — все, чим він так дорожив...

«Люся часто відвідує нас. Вони подружили в училищі. Тільки Люся — скрипачка, а Саша був би диригентом. За дівчиною син довго впадав, але вона його уникала. Він здався їй надто дорослим і навіть старим, тому що після Афганістану в нього були сиві вуса й такі ж срібні скроні.

Але Саша не відступав, так дуже сильно він покохав цю миловиду дівчину. На всі свята й урочистості Саша дарував Люсі квіти. Й одного разу вони з Люсею прийшли до нас удвох. Я одразу здогадалася, що це і є вона, його Люся, скрипачка з його ансамблю

Восени сподівалися відзначити весілля...

Люся, як і всі ми, важко пережила смерть Сашка.

Часто зустрічаю її на кладовищі. Біля могили сина вона бере в руки скрипку — і плачуть вони над могилою вдвох...

Час, кажуть мудрі, найкращий лікар.

Сьогодні в Люсі концерт, вона запросила всіх нас на свій дебют. І ми, звичайно ж, підемо з квітами. Був би живий Саша, він би засипав її квітами...»

В останній рік життя Саша Гурін натхненно писав вірші та музику. Пісні були ліричні, задушевні, м'які, музика, як пригадують друзі з його ансамблю, дуже красива. Одну з мелодій він назвав «Завітала весна», вона без слів. Але відчувається пробудження землі, жебоніння струмків, навіть чути, як проростає трава...

В його піснях, які записали сестри Оленка й Віта, відлунює незглибима любов до життя, ніжність і благородність чуттів до людини, до дітей, природи, дерев, квітів, неба за те, що вони зіграють кожного з нас своєю свіжістю й теплом.

Непоправність втрати надмірно важка.

З листа матері Саші Гуріна до матері Сашка Стовби:

«Після служби мій Саша майже рік працював і навчався в одинадцятому класі вечірньої школи. Я часто перечитую його виробничу характеристику, в якій вказується, що Олександр Гурін «грамотно розуміється в електромузичних інструментах, їх настройці та ремонті, грає на фортепіано й електронному акордеоні, на ударних інструментах, гітарі бас і ритм. За ініціативою Гуріна було проведено вечори-лекції «Пісні воєнних років», «Хвала рукам, що пахнуть хлібом», де тов. Гурін О. В. на фортепіано й акордеоні супроводжував

весь монтаж, а потім надав увазі глядача тематичний концерт у своєму виконанні. Вокально-інструментальний ансамбль Гуріна О. В. на обласному огляді самодіяльності училищ посів друге місце».

Знавши, як мало хто, щедру душу свого сина, я знову й знову вражаюся його таланту.

Буває, замислюся — й уявляю його зовсім крихіткою, дивуюся, як він, такий маленький, прислухається до музики із платівки; а то бачу його, вродливим і струнким, в ансамблі поруч із тепер уже названою дочкою Люсею; то уявляю його в кітелі солдата серед залотих хлібів цілинного степу, де він служив до Афганістану, то до відчайдушності рішучого на обстріляній, зрешеченій кулями кінопересувці...

Мій син стояв насмерть поруч із Аїстом, Ваш син ціною свого життя відвів смерть од мого сина. І за це Вам, мамо Аїста, мій материнський уклін до землі. Ви стали рідною для мене людиною.

І як свого часу я розділила Ваше горе, так Ви, дорога Лідіє Петрівно, приїхали до мене й розділили моє горе. Складне випало життя: маленьким дівчам я втратила батька, — без вики скулвали наручниками його руки в тридцять сьомому, забрали серед ночі. Й нас, осиротілих, оминали десятою дорогою навіть близькі родичі. Відмовилися, кинули в горі. Через роки, коли мені було двадцять літ, мене — з чотирьохмісячним Сашею — знову спіткало горе, мене залишив чоловік, і я з маленьким синочком на руках залишилася в гуртожитку; кімнатка в чотирнадцять метрів, дві родини та ще якась старенька... — третя!.. А тепер я втратила найдорожче — неповторного сина. І не десь в Афганістані, а тут, на мирній землі...

Й усе ж я заспокоюю себе, із втіхою думаю, що розрізала я гіркий платок-хустину пополам, дарунок сина, який він привіз із Афганістану, й поділилася з Вами, щоб і Вам була пам'ять від наших синів. І коли б могла, то й половину своєї душі, свого серця віддала б Вам, моя мужня, рідна Людино.

Хоч я й далека від професійного віршування, але своєму синові присвячую вірші. Пишу їх серцем... В цих віршах я не вірю в те, що могла бути обманною зустріч на пероні вокзалу після того, як усе найгірше, здавалося, вже було позаду; в тих віршах відсяюють блакитною радістю васильків ясні очі мого сина, оживає, пробуджується його усмішка і доброта, його музика.

Все горе в тому, що наших талановитих синів більше немає на землі; вся трагедія в тому, що ми самі ще не досягли

життєвого полудня й наші діти не встигли зробити нас бабусями.

У своїх віршах (їх нікому не читаю) я розповідаю про мир, який би не дозволив матерям втрачати синів. І звертаюся до Бога, благаю небеса над землею будь-чийого народу, до неба, до якого так прагнув Аїст, ведучи за собою аїстенят: **людині, щоб бути людиною, щоб жити, потрібен мир...**

2

Лист до мене... А потім — листи **Надії Павлівни**, настраждалої матері юного сапера **Юрія ОРЛОВА...** Вони гіркі, як сльоза, — листи... Від цього не відвернешся, не втечеш: ще одна цинкова домовина, найпекучіший вантаж-200, прибув на крилах «чорного тюльпана» з-за Гіндукушу, ще одне чорне горе зім'яло душу матері, сльози зронилися на сторінки книги про Аїста.

«Нам, матерям, що рано посивіли, читати цю книгу доводиться із здриганням і завмиранням серця, адже кожна з тих, хто не дочекався свого сина, пережила кошмари снів Лідії Петрівни. Читаючи про дитинство Саші, я бачила й переживала перші кроки в життя і моїх дітей. Старший Анатолій служив у прикордонних військах, був сержантом. Юра вибрав дорогу брата.

Що можна сказати про юнака, який загинув у неповні дев'ятнадцять? Здається, й життя ще не починав... Але навіть я, мати його, помиляюся. Коли не стало сина, пам'ять за ніччю ніч, за днем день почала прокручувати до найдрібніших подробиць усе його життя. Як ми любили погомоніти з Юрою! Щоправда, більше говорила я, а він уважно слухав, дивився на мене щирими, все розуміючими очима й мовчав. А коли з чимось не погоджувався, то лагідно клав свою долоню на мою руку, немов зупиняв мою неправду, й казав: «Мамо, а давай послухаємо, що скажуть про це Тато й Толя...» Цим його обережним доторком вичерпувалося будь-яке запитання й навіть конфлікт...

Юрі було років дванадцять, коли він приніс звідкись яблуньку й посадив її навпроти вікна. Деревце легко прийнялося, розгідкувало й завітло — білий квіт буквально залив яблуню. Йде мій син до школи, а пізніше на роботу і, знаєте, неодмінно заверне на грядку. І вже аж позує перед вікнами — щасливий, усміхнений — кишені віддуваються. В тих кишенях свіжі яблука з його дерева!

В останню синову весну яблунька особливо щедро завітла. Одного разу я виглянула у вікно і душа заусміхалася: «Ось я напишу Юрі, як він радітиме!..» Написала, а

відповіді немає й немає... Попервах я і всі ми захвилювалися, але мовчали, приховували тривогу одне від одного, щоб не накликати лиха. Але раптом просто перелякалися, нас переповнила тривога: здається, вчора яблунька стояла вся наче молоком облита, вся у квіті — біла-біла, та враз почала в'янути, чомусь почав рано опадати цвіт... Чи не трапилося чогось недоброго, чи не відчула, бува, вона біду, чи не занедужала?! Про щось страшне навіть у думках не дозволяли собі подумати... Я буквально пучками й долонями обмацала стовбур, а він хитається, як зуб, що вмирає...

І ось привезли цинкову домовину...

Тоді я ще не чула про пісню «Монолог пілота «чорного тюльпана». Її, пізніше, наспівав нам друг Юри. «Чорний тюльпан» — це літак, на якому привозили наших хлопчиків... Пісня, звичайно, моторошна, від якої рветься на частинки душа... Але ж людина врешті зі всім змиряється: сказали летіти, так летіти:

*В «черном тюльпане»
те, хто с заданий
едут на родину,
в милую землю залечь...*

Зів'яле гілля, мабуть же, почуло нашу людську печаль про того, хто посадив яблуньку...

Після всього, що трапилося, осиротів наш будинок. В нього я не захотіла нічого змінити, нехай усе буде так, як було при Юрі. І зошит його нехай лежить розгорнутий на тумбочці, і його книги, фотознімки, щоденники, платівки... І його ліжко нехай стоїть... Часто, уткнувшись головою в його подушку, я хочу сльозами відвернути страшні сни...

Але непоправне стоїть і стоїть перед очима — і де, і в чому знайти заспокоєння?! На світі багато прекрасних, добрих, чуйних людей... Вони розділили наше горе, допомогли... Але ніхто і нічим не замінить нам сина та брата, Юра в нас був наш і тільки наш, неповторний, єдиний. Неймовірна туга затерзує душу вночі й удень, немає заспокоєння...

На травневі свята приїздили друзі Юри по Афганістану. Привезли тюльпани. А з тюльпанами — знову палючу пісню про літак, який несе на Батьківщину, до рідних материнських — отчих домів рідне захололе тіло дитини, закованої в цинк. На могилі в пам'ять про Юру салютували. Такий же щемкий салют-стрілянина, за словами хлопців, був і під час бою.

До листів Юра був неохочий, не любив писати, відбувався завжди кількома наспіх кинутими словами, повідомляв найголовніше, що, мовляв, живий і здоровий, не хвилюйтеся, служба складається, як у всіх, вільного часу немає ані крапе-

лини. Де він і що з ним, не дозволяв запитувати. Взагалі, природа — чудесна, «в мене все нормально...» В того, хто прочитає такого листа, може скластися враження, що в солдата не життя — а малина, суцільне лежибочення, відпочинок під сонячними скелями.

З Афганістану ж не було жодного листа. Й поновити події можна лише за розповідями тих, хто був поряд із Юрою. Напередодні фатального дня до хлопців не прилетів вертоліт, а тут ще закінчилися продукти. Трохи порятувала алича, яка росла в долині. Юра ще жартував, що це ота його яблунька без нього здичавіла, проросла корінням крізь гори, з рідної землі простягла руку з плодами. Він жартував і коли починали вирушати з ущелини, переслідуючи невловимого Хасана.

Найманці першими захопили зручну висоту, це бачили наші розвідники... Але випередити Хасана вже було неможливо. **І командир відмовився вести солдат на очевидну загибель, сказав, що то було б самовбивство. Одначе надійшов повторний наказ...** Юра вирушав у першій групі з дванадцяти чоловік.

Хтось помітив, як угорі, на щолобку гори, метнулася тінь, потім пролунав оглушливий постріл... Бій тривав весь день. Поранених змогли винести тільки з настанням темряви...

Коли до тяжко пораненого Орлова підійшов земляк, що служив у Афганістані, Юра лежав із відкритими очима. Але не стогнав, нічого не казав... Тільки важкими порухами пересохлих губ просив пити... Очі ж повільно згасали... І що навіки зникло в них? Туга за матір'ю, за рідним краєм?... А чи запитання — чому він тут, на цій чужій, непривітній землі, де можна добути лиш цинк, а не золото. Та й то — кожному на одну домовину. На ці запитання вже не відповісти. Він помирав на мулькуму, на чужому камінні — цей сильний кремезень, що змалку любив бути лиш дома. Очевидячки, передчуваючи, що життя йому судилося якнайкоротше, Юра не любив прощань.

Ріс він у батьків хворобливою дитиною. Запалення легень, безконечні уколи... А він не прохопиться, не подасть жодного слова, що означало б — болить... Ані сльозини. Навпаки: «Мамо, давай прочитаємо ще вірша, я вивчу, доки лежу». І вона читала йому Лермонтова, Єсеніна, Євтушенка...

Біля недужого часто сиділа прабабуся Євдокія Ільківна Орлова. В неї кровоточили вічні рани: один син загинув на війні, а другий син і дочка повернулися з фронтів каліками... Часто, усміхаючись крізь смуток, Юра чув звернені до нього ласки бабусі: «мій маленький», «моя цукерочка»...

Опинився в лікарні Юра й коли йому було десять літ. Лікар попросив роздягтися до пояса й, схвально повівши го-

ловою, проказав: «Ну й м'язи! Яким же видом спорту ти захоплюєшся?» Відповідь не забарилася: «Хожу на лижах, рубаю з батьком дрова, підтягуюсь на турніку... Та чим тільки не набирають м'язів сільські хлопчачки! Іноді ще брат бере мене з собою на полювання...» — «Воно й видно», — весело підсумував лікар.

Тільки виписався, як біжить хлопчик із села:

«Юрко Орлов упав з дерева, а стати на ноги не може...»

Мати злякалася, що перебив хребта...

Не хтось, а Юрко Орлов організував хлопців, і ті зробили місток через струмочок. Задзвеніли пилки; застукотіли сокири, молотки...

Тим місточком Надія Павлівна досі ходить на роботу, оберігає його, адже той місточок зводили спритні руки і її сина...

Немає більше Юри... А вона немов чує його голос: «Толь (це звертання до брата), ходімо купатися...», «Толь, давай відрегулюємо мотоцикл...», «Давай підемо в ліс...» Мало чи не цілий спортивний комплекс вибудували власноруч діти. Турнік для підтягування досі стоїть...

Влітку в село приїздили хлопці з інших міст, село їхнє стоїть на узвишші, а довкіл низиння, привілля. Але найбільше любили хлопці збиратися в них, в Орлових. Тут і пара-друга справжніх боксерських рукавичок, і боксерська «груша» (Юра набив стружкою старе літнє пальго, зашив його міцно-преміцно...).

Брати дуже дружили. Не хлопчики, а нерозлийвода. Тому найсильніші почуття переповнили Юру, коли Анатолій ішов до армії. Всі одяглися, щоб провести призовника. До району їхати далеко... А тут зник Юра. Мати побачила його на кухні, він умивався, слюзи нестримно текли по щоках... Тоді Анатолій обняв брата: «Не сумуй, два роки, як один день, пролетять, не спохопишся. Тільки — частіше пиши...»

Юрі було тоді дванадцять. І почав він захоплюватися всім, чим захоплювався старший брат: фотографував, гасав на мотоциклі, грав на гармошці... Коли батьки йшли до лісу, щоб заготувати дров, він ішов з ними, брав із собою їжу, термос. Десь на галявині знаходив затишне місце, розкладав цурпалля, що найтонше — і вже горіло багаття...

Бувало, звечоріє, а вони після роботи — мати й син сідають на мотоцикл і — в ліс. Хлопчик знав кожнісіньке дерево, вмів відшукати білі гриби, всяку ягоду.

Ріс уважний, чутливий. В сім років із сусіднього села приніс квіти. Може, сам здогадався, а може, хтось підказав, тільки вранці на березолеве свято три свіжі брости гвоздик діткнулися до губів матері.

«Юрушка, розумничок мій, дякую рідний, адже мені ніхто в житті ще не дарував квіти...»

І — просльозилася від щастя.

Після цього звідки б не повертався, обов'язково приносив матері квіти. Ромашки, васильки... Ранній квіт верби...

В узголів'ї його ліжка також завжди стояла вазочка з квітами.

Коли був у армії на іранському кордоні, то писав, що там «у горах квітнуть тюльпани, море тюльпанів».

До армії, на батьківській раді, вирішили, що Юра піде в машинобудівний технікум, він погодився, а потім подумав і сказав просто: «Знаєш, мамо, через навчання в технікумі я «запізнюся» в армію на півтора року, а я хочу відслужити зі своїми друзями». А тому поступив у гурток ДТСААФ, вивчився на водія. Кожного дня він брав старенького мотоцикла «Иж» і їхав у далеке село. Мотоцикл доводилося ремонтувати по півдня... Й коли в село привезли «Юпітер», батьки позичили грошей, купили цей мотоцикл. І що ж! У сина радості зовсім не було. Юра навідруб відмовився від такого дорогого дарунка: «Півтори тисячі карбованців на мотоцикл?.. Та, знаєте, я ж його зажену за кілька днів на таких дорогах... Ні, я не дозволю собі таку розкіш...» І того ж вечора батько поїхав за сотню кілометрів і вранці пригнав синові мотоцикл «Минск». На ньому Юра їздив до інтернату.

А пізніше, у вісімнадцять, — армія... Попервах писав часто, а потім листів не було. Й мати зрозуміла все.

Відтоді почалися нічні ввижання. Це тільки той, у кого немає дітей, хлопців, сьогодні може спати без тривоги...

Ввижання, ввижання... — вони затерзали Надію Павлівну. Пам'ять постійно поверталася до минулого. Ось купила вона Юрі шкірянку, змушує сина одягти, а той відмовляється: «Нехай вона буде Толі». Ні й ні. А ввечері Юра повертається пізно, роздягнений, розгублений — куртку вкрали...

Був незвучий якийсь... — Мати не може схвати сльози. — Вранці поїхав до інтернату лише у шкільній формі. Я завжди проводжала його. І завжди — зустрічала... Спершу Юра гадав, що хтось пожартував, і шкірянка повернеться. Три дні сподівався... А потім приходжу з роботи, дивлюся: Юрушка лежить на дивані — опечалений украй. «Що з тобою? Чи не занедужав?..» — «Ні, — каже, — в мене куртку вкрали...» — «Ну й що? Хіба вже така велика втрата, щоб так зводити себе? Нехай горює той, хто вкрав, йому доведеться колись відповідати за зло. А тобі, Юрку, що — надягти немає чого? То візьми капронову...» Він одразу переінакшився, радісно глянув на мене. З дивана, мовби вітром здуло, побіг

до річки. А увечері всівся за читання. Він дуже багато читав. Особливо останнім часом. Про техніку. А потім — про Афганістан. Я також збирала йому все про службу хлопців. Щоправда, писали тоді дуже мало, попервах... — так ніби й не було війни... А коли прочитав про Аїста, то довго ходив опечалений. Здавалося, промерз від горя, увібрив у самісіньку душу всю печаль непоправної втрати. Той великий огонь непоборності Аїста запалив душу Юри. Одразу, з першого читання... Я не раз чула, як він лагідно казав: АІСТ... І зрозуміла одразу, що та синова любов — назавжди. Аїст — для нього любов, часточка серця...

Любив пісні Володимира Висоцького, Юрія Антонова, Рози Римбаєвої... Недавно мати знайшла його пісенник, на перших сторінках записано: «Прости, мама...», «Отчий дом»... Його пісні...

Що це — випадковість, збіг обставин? Чи може, передчуття того, що незабаром йому випадає прощатися з рідними назавжди? Може, й передчуття. Але в армію він поривався всією душею, відчуваючи в собі силу, знання, розуміння слова: ТРЕБА!

В коханні Юрі не пощастило. На вечірні блукалки ходив рідко, тільки в кіно. А потім раптом почав джиджулитися, дивитися в дзеркало кожного вечора. Повернеться з роботи, стане перед дзеркалом і доскіпливо розчісує свої кучерики. Й озирнешся — його вже немає, тільки мотоцикл захурчав під вікном...»

Мати спробувала дізнатися, хто ж вона, його перше кохання? Він тільки усміхався — загадково і таємниче.

«Так було до п'ятнадцятого серпня.

А шістнадцятого дівчина поїхала. І Юра більше нікуди вечорами не ходив.

Одного разу, бачу, біжить через подвір'я, весь сяє — наче його сонечко підсвітило! В руці лист, а в листі знімок збавливої дівчини. «Це Маринка, — дає подивитися, — ми з нею зустрічаємося. Вона поступила на дошкільний...»

Променисте обличчя дівчини...»

27 жовтня були проводи Юри. Але Марина не приїхала. Мати запитала сина: «Чому?» Запитала й коли він служив: «Чи пише Марина?..» Він відповів: «Так». А в червні мати дізналася, що Марина вийшла заміж. Юрі мати про це не повідомила — нехай, мов, час розсудить, він найнадійніший лікар. Не написала Юрі й Марина. Вона сказала подрузі: «Не дурний, сам усе зрозуміє, коли повернеться».

«Я мати... Й після втрати сина вчинок Марини мене про-

сто обморозив. Ми ж чекали суджених усю війну, чекали наші матері... Як надійно й вірно вони любили. Адже скільки дівчат по-справжньому кохають, чекають. Віра допомагає хлопцям. Та віра відводить кулі... Тому для мене це друга рана. Юра вірив по-справжньому, по-справжньому він кохав... Але, так розумію, він знав усе про Марину. З-поміж фото, що збереглися в сина, знімка Марини (Юра брав його в армію) вже не було. Очевидячки, він одіслав їй... Або ж — порвав. Він розумів тільки одну дружбу, одне кохання — без зради. На все життя. На мого листа Марина не відповіла... Й — нехай. Хоч боляче, я часто повертаюся до минулого. Весь вечір проводів був записаний на магнітофон. А вдосвіта під'їхав автобус, щоб до п'ятої ранку встигнути до військкомату. Далі все стоїть перед очима: заїздить автобус, вікна напіввідкриті, дивлюся, мій Юрочка мало чи не по пояс висунувся з вікна, махає рукою. А я раптом не втрималася — закричала: «Юр-ра-а!» Й мені здалося — сильніше всіх голосів повис мій крик... Через рік їздила на це місце — постояти і побалакати. На тому місці ми бачилися й попрощалися з сином назавжди, востаннє...»

А 30 серпня до Орлових зайшов голова колгоспу й запитав Николу Васильовича, тобто Юриного батька. Мати притиснулася до стіни, почувши, що за вікном зупинилася машина, а потім ще три. Не встигла опам'ятатися, як до хати зайшли медик і офіцер. Все зрозуміла без слів, але не могла повірити, що в мирні дні може трапитися неймовірно. Цього разу — з її сином. А воно вже трапилося. Вибігла на вулицю, закричала. Й побачила все, як уві сні...

Чоловік іде до неї, плечі обвисли, лице землянисте, посіріло, ну враз постарів, старий... Вона запитала тільки: «Юра-а?!» — «Так, зараз привезуть...» Усе немов обірвалося, впала в непам'ять... Все ніби не з нею. «Пам'ятаю тільки, я заголосила: «Юрочко, пробач мені, адже я писала тобі: може, тобі важко, може, тобі жарко, може, тобі страшно, але ти думай і вір, що я завжди з тобою, поруч — і тобі буде легше. Але я обманулася й обдурила тебе — нічим не допомогла, нічого не знала, може, там за чужими гіркими горами, в чужій ущелині, тобі не вистачило материнського вогню і спасіння, і моя рука не дотяглася в останню мить, не відвела від тебе кулю... Ти пробач... Я проплакала б усі ночі, місяці, роки, щоб мої сльози затопили ущелину, щоб у ній потонуло все зло...»

В ту страшну хвилину вона подумала, що син на цій крутій несправедливій землі завжди беріг лише доброту для інших, не думав про себе. Беріг, залишав для живих. А сам зовсім не

встиг пожити, насолодитися життям. Мотоцикл? Якнайдешевший. Пальто? Костюм? Черевики?.. Найскромніші. Погане якимось не прищеплювалося до нього. «А ми ж і грошима балували Юру. В його гаманці завжди лежало тридцять-сорок карбованців. Але він не вмів розтранжирювати на дрібниці. Навіть не навчився, скажімо, курити. З армії Юра писав, що не курить і курити не збирається. А про Афганістан він приховав од нас, не прохопився жодним словом. Тільки близькому товаришеві повідомив, що вилітає на особливе завдання. Листа ж прохав порвати. В останньому бою Юра був тричі поранений у руку, але бою не залишив, прикривав товаришів, виносив поранених... І до самісінької смерті не втрачав свідомості. Коли зіходили до підніжжя гори, він благальними очима прохав пити, але йому відповіли — не можна, поранення в живіт...»

Свідомість утратив на злетній смузі, коли його занесли у вертоліт. Ще було дві найскладніші операції, відчайдушні спроби врятувати... Але — почалася гангрена...

Й ще зі сльозами матері:

«Може, він міг відповзти за камінь. Але, як розповіли хлопці, які привезли його тіло, тоді загинули б усі солдати. Юра в жодному випадку не міг відповзти, коли поряд ще билися живі серця. Інша справа, коли б з-поміж живих він залишався один, останній... І на місці бою, як у Аїста, більше не було смислу залишатися».

Маги згадала проводи Юри. На них хлопці співали пісню:

*А если придет домой
письмо с черной каймой...
Мама, не плачь моя,
сын погиб, как герой...*

Але мама є мамою... Їй плакати довго, і скільки судитиметься жити, вона не перестане докоряти своєму серцю...

У сніги й слякоти, кожнісінького дня вона зустрічає когось біля Юриної могили. Вона, юна могила, розповідає, що до болю рано зупинилося серце її сина на чужій колючій землі. Адже дев'ятнадцять років — це все ж не життя. А як багато він встиг — простого, людського. Хтось, може, колись кине докір у його бік, скаже недобре слово — чому з автоматом опинився в чужих горах... Але він вчинив так, як було велено цілому його поколінню, цілій сороковій армії. Совість і честь воїна він не заплямував. Батьківщина завжди буде сумувати за ним, завжди його пам'ятати. Він її син.

Важко бути десантником — це знають всі, бути завжди безвідмовним, надійним. За мужність і простоту Юру пова-

жали. Про це вона дізналася з його найперших листів ще до Афганістану. Тоді на його заставі все квітнувало, а вишенька стояла вся немов молоком облита, і тюльпани між каміння виглядали, наче живі вогники. Там він чув нічні поединки шакалів; бачив гордих, як вічні гори, верблюдів, які повільно проносили на крутих горбах зоряне небо півдня. В листах син непокоївся про всіх — про матір, батька, брата...

Про службу в Афганістані розповів товариш Юри Валерій Білецький із Києва. Вони заприятелювали ще на заставі. Юра завжди був справжнім. Останнього літа таким він був і дома. Важкий збір урожаю. Юра захворів. Жажлива температура. А він поривається на роботу, він помічник комбайнера... Треба встигнути, адже вже надійшов наказ, настав час іти до армії. Треба б відпочити хоча б день, але Юра вчинив інакше: «Ну як же я можу гуляти?! Збір урожаю ще не завершився. Для відпочинку мені вистачить і ночі. От зберемо все, все відчистимо, вимиемо і тоді я приляжу...» Його працелюбство й чесність — з дитинства. В школу ходив за вісім кілометрів — це з першого класу по восьмий, а десятирічку закінчив у школі, яка розташовувалася за п'ятнадцять верст. І не пропустив жодного дня...

Мати завжди проводжала й зустрічала сина.

«Стою довго-довго... Вітер... Хуртеча... Промерзну наскрізь... Але думаю: а як же він там, мій хлопчик... Піду назустріч, півдороги відміряю... А проводжаю, довго дивлюся вслід, замовляю долю сина. А вона дісталася йому пекуча — доля дідів Орлових. Один з Орлових, лейтенант, загинув смертю хоробрих на Орловщині, на Орловсько-Курській дузі, другий — під Смоленськом, у драглистих болотах Мшар, де народжується Дніпро. Батько Юри — активіст колгоспу, будівельник. А я понад тридцять років завідую сільською бібліотекою Калязинського району, село Збуйнево.

Юрині листи вислати не можу. Кожного разу, коли бачу їх, мало не виривається серце... В ньому — тільки один гіркий та відкритий біль...

Загинув Юра в районі Куфабе, кишлак Чатнів. Місце дуже віддалене, глухе. В бою загинуло четверо солдат, одинадцятьоро були тяжко поранені, їх довго виносили з бою, що не стихав. Виносили то водою, то берегом річки, то зіходили по схилу підніжжя Паміру. Була сильна засідка, а вертольоти ніяк не могли злетіти...»

В листі з частини повідомлялося, що сапер Юрій Орлов, беручи участь у бойовій операції 24 серпня 1984 року в ра-

йоні населеного пункту Чатнів, виявив виняткові мужність та героїзм. Будучи в головному дозорі, він отримав поранення в руку, але продовжував вести бій, змушуючи душманів вести розгублений, неприцільний вогонь. Він прикривав відхід поранених, коли закривавило його другу руку. Тільки смертельне поранення вивело бійця зі строю. За хоробрість рядовий Орлов Юрій Миколайович удостоєний ордена Червоної Зірки. Посмертно.

Мати Юри ходить на роботу мимо погосту (сільського цвинтаря в північноросійських областях), де похований син. І щоразу повертає до могили, розмовляє, пригадує... А на Новий рік вона приходиться до сина з подарунками, завітчує ялинку, ставить її в узголов'ї могили, запалює свічку...

3

Про Сашу Стовбу говорить **Микола ІВАННИКОВ**.

У задумливих блакитних очах товариша по службі Аїста, який устиг багато побачити, пізнати, оцінити в цьому докраю напруженому світі, неприхований смуток.

«Одразу скажу, що знав його мало. Коли Стовба прибув у наш полк, я вже прослужив у ньому три роки, мав друзів і шукати іншої дружби не мав потреби.

Саша також контактував більше з офіцерами свого випуску. Але враження на мене він справив сильне.

Це тепер я вже можу трохи аналізувати, оцінювати з відстані в просторі й часі, що поезія освітлювала всього його особливим внутрішнім вогнем і пристрастю. Тоді ж я не здогадувався, що лейтенант пише. Головне, що вражало в цьому дещо стриманому чоловікові, — це його порядність, виняткова людська порядність. В роботі ж молодого офіцера відзначала далеко не юнача розважливність. Я ніколи не чув, щоб Стовба підвищував голос на солдатів або діяв з притиском. Він завжди знаходив можливість вплинути на підлеглому переконанням. Мав добре почуття гумору, але жартом не ображав людину.

В поезії я не фахівець. Але, як на мене, вірші Олександра Стовби вигідно відрізняються від публікацій багатьох авторів, чії твори широко тиражуються. Ці вірші — дзеркало навдивовижу чесної душі, в них із величезною синівською пристрастю зафіксувалися найсокровенніші почуття любові, гордості людини, наша вічна вдячність рідній землі, матері за єдину, даровану нам можливість прийти у цей світ.

Строфи його нехитрі.

І, звичайно ж, надійні.

Це поезії не тільки воїнів, солдат, і не лише одного дня.

Про загибель Саші нічого конкретного не скажу, оскільки в той час був я у від'їзді. Багато розмовляв із тими, хто служив із ним. Всі одностайні в думці: безумовно, Сашко зустрів свою смерть не здригнувшись. Подвиг очевидний. Обговорювати тактичні прорахунки, яких міг припуститися командир, — то доля задрісників.

Як я зрозумів із багатьох розмов, Стовба та його четверо солдатів потрапили у найскладнішу ситуацію, вийти з неї живими було неможливо. І тут п'ятірка виявила себе з найкращого боку. Вони прикрили собою своїх товаришів, вчинили так, як тільки могли вчинити на їхньому місці справжні чоловіки.

І ще.

Може, третє, четверте покоління, вже діти і внуки наших дітей, побачать у Стовбі, в таких, як він, легендарних героїв. Таких, як для нас у нашому дитинстві були Фрунзе, Чапаєв, Гастелло, Матросов...

Сили непримирення й «холодної війни» стискають над прогресом і справедливістю своє ракетне, ядерне кільце, а тому по-особливому благородною постає місія воїна-інтернаціоналіста.

Сашко, він, так гадаю, був переконаний у цьому, жертвував своїм життям в ім'я життя, щастя тих, хто був молодший від нього, а може, й тих, хто ще не встиг народитися».

4

Людина на землі. Її справа, її мораль, Кожне життя, як розорана для засіву нива, сповнене чекань і сподівань. Бери родючі шматки землі, засівай їх безмежною самовіддачею — й, доглянута працею, полита потом, твоя зелена нива винагородить тебе сторицею за старання.

Так і з душею дитини, вона — та ж нива. А ти — той же сівач, і що посієш, те й пожнеш через роки. Процес проростання тут прихований, як пробудження підснігової води. На «ниві» зусиллями батьків, дорослих постійно обробляються невидимі, таємничі знаки, доточуються рисочки й штрихи. Наче той гончар-штукар свій посуд, так життя ліпить, змінює форми характеру, схильності, прагне не просто повторити, а «вितворити», зробити їх бодай трохи кращими, яскравішими.

І Стовби невтомно працювали. — в них мусить вирости гарна людина. А для цього шохвилинна, щоденна праця, що у своїй невтомності була схожою на дошукування золотошукача, селекціонера. Невтомно, по ясній піщинці і по доброму

зерняті накопичувати яскраві, правильні риси вдачі. Відбирати, просіювати, давати їм засвітитися, розвинути, про-рости!

...Ця «нова людина» з'являється на світ дуже й дуже не хотіла. Але прийшла в нього у «білій сорочці», після найтяжчих для матері трьох днів пологів. Вся заплутана пуповиною, з довгим волоссячком на великій голівці.

Тихою медовою благодаттю горнувся до землян дев'ятнадцятий липневий ранок 1957-го року, п'ятниця.

Тільки вставало сонце.

І зворушливими для молодих батьків були найперші цифри вимірів істоти, яка заявила про себе: вага — 4 кілограми і 200 грамів, зріст — 58 сантиметрів.

Лідія Петрівна пригадує:

«На третій день у мене вже не залишилося сил. Коли б не старенька акушерка, то я могла б або зовсім його втратити, або не витримати сама. Він зовсім обм'як, а я лежу без свідомості. Несподівано розплющую очі й чую голос акушерки: «Си-ин!..»

Звичайно ж, і пташки були, і сонечко усміхалося, адже липень, літо. Але мені просто було не до того.

Дуже пам'ятаю радісні очі чоловіка, молоді та блакитні-блакитні. Він приніс мені польові волошки, ромашки, чудесний букет, а в тому букеті — розквітлий, гарячий, як сонце, соняшник. Щоб ми всі були здорові та радісні завжди, як небесне світило, що дарує землі й людям проміння.

Ваня так і сказав: «Ліло, в мене з'явилися крила, і я мерщій полетів у поле, в степи. Всі квіти світу твої. Я — на сьомому небі! Спасибі за сина! Назовімо його Олександром, нехай береже землю, квіти й тебе».

Десь у рік посадила Лідія Петрівна свого первістка на табуретку, наказала: «Дивися, Сашо, бух, упадеш!», а сама хутенько побігла до магазину, щоб «одна нога там, а друга — тут». Повернулася, дитина сидить на табуретці, як і сиділа, тільки сама себе повчає: «Сася, бух, бу-ух!» Не втрималася від сміху. А він і собі сміється. Тоді підхопила крихітку на руки, поставила на підлогу, щоб він потримався за коляску. Колясочка раптом покотилася, і маля, чи то злякавшись, чи то повіривши, що може втриматися на ногах, ступило крок, пішло...

В дитячий садочок ходити відмовився.

Лідія Петрівна кілька разів залишала свого первістка в

колі малюків, відводила туди вранці, а сама квапилася на завод. Але не тут було! Саша тікав із дитячого садочка та біг за матір'ю до заводської прохідної.

«Доводилося по кілька разів повертатися назад, до дитячого садочка, вмовляти, благати: «Я ж, Сашунько, на роботі. Не можу, зрозумій...». А він — у сльози й просить, щоб я залишила його дома. Нарешті, відважуюся, залишаю. Але не складається прибігти в обід. Вже не відчуваю серця: як же він там, кровиночка моя, один? Мені б крила — чайкою полетіла б додому... А він стоїть на підвіконні, заплаканий, нічого не їв; біля дверей розбита скляна банка. Так по-дитячому виказаний протест...

Здається, цілих вісім материнських літ помістилися в ті вісім годин моєї відсутності, які досі не можу собі пробачити. Адже ж Саші було тоді лише три роки. Що ж він пережив, мій хлопчик! Навіть зараз страшно згадати той день...»

В чотири роки швидко читав, і цим дуже пишався. Його любили, ним тішилися й не могли натішитися всі знайомі. Зайдуть, було, мама й Саша до книгарні, і синочок починає вголос читати назви книг, декламувати вірші.

Лідія Петрівна знала багато віршів, пісень, загадок, жартів-примовок і скоромовок... Кімната була маленька, формою схожа на чобіт, Іван Андрійович був тоді заочником, і щоб йому не заважали, мати розділила кімнату ширмою й тихо співала, читала з сином вірші. Під вірші, пісні й казки він засинав.

У їхній хаті взагалі володарював культ книжки. Треба було бачити, з якою осяйною радістю брали в руки цікаву книжку мати чи батько. Читали в будні майже цілісіньку ніч при світлі настільної лампи, читали у вихідні, позручніше примостившись у кріслі, біля вікна.

Скільки було розмов потім, оповідей, переказів!..

Для Саші стало безсумнівним, що книга вчить, як треба жити, осягати довколишній світ. В ній віднаходить людина відповіді на тисячу запитань, які часто безсилі вирішити навіть батьки.

Крила ластівки, відточені в небі, казковий килим-літачок і стрімкий турбогвинтовий лайнер, що несе пасажирів над білими кучугурами хмаровиння; повстання рабів Савмака, Спартака й загибель Помпеї; таємничі велетенські статуї острова св. Пасхи; кам'яні скульптури скіфських степів, ці «скіфські, половецькі баби» й огненний Дніпрельстан на козацьких, запорозьких, вчора грізних порогах...

Допитливий розум Саші схожий на племінкий смолокип. Батьки змушені були завести товстого зошита, в якого записували цікаві всячини, найнеймовірніше про грозу та блискавицю, про риболовлі й рибалок, про моря, вулкани, джунглі, про тарпанів, про коней...

І, звичайно ж, — про волю та здібності людини.

Часто мало чи не в усіх гріхах «недовиховання» або правильніше — надмірного «перевиховання» дітей ми звинувачуємо телевізор, що поглинає час, наче свою жертву удав, цей «собачо-котячий ящик» відбиває у багатьох бажання читати.

З'явився телевізор і в хаті Стовб, і Лідія Петрівна полегшено зітхнула — Сашко жадібно всмоктував у себе все, як губка. Мультфільми, кінострічки про війну, цікаві передачі про мандрівки, науку, тварин, про людей і техніку... Фільм про Павку Корчагіна, про Чапаєва...

Залишаючись наодинці з собою, маля в той же час залишалося око в око з несподіваними поворотами долі, що раптом поставили перед кимось своє запитання та відповідь — бути чи не бути тобі людиною, бути чи не бути твоєї совісті, честі, а то й життю, і в силу обставин змушеного усамітнення він часто шукав сам відповіді на запитання, що виникали тієї ж миті і тут же. Неспокійний розум маляти довгі години до повернення з роботи матері напружено працював — фантазував, винаходив, мучився, жадав значно розширити світ, окреслений будинком і бачений з вікна.

За відсутності дорослих Саня був маленьким господарем цілої «республіки». Й не тільки. Він сам прибирав у кімнаті, наводив лад у царстві іграшок та книг, у фантастичному краю, що називався «республіка ЛІОС-100», уявляв себе полководцем, натхненником, відповідальним за поведінку блакитного слоника, рух поїздів та планет, на нього покладалися обов'язки полоти квіти й відкрити кватирку сонечку, що зіходить чи заходить. З поверненням рідних хлопчик прагнув переконати всіх, що дома йому найкраще.

ТАЄМНИЦЯ ДАВНО ПРОМОВЛЕНОЇ ФРАЗИ

Приблизно за дві тисячі триста років до появи Аїста на світ стали крилатими слова Гіппократа про те, що могутній дух здатен зцілити навіть ослабле тіло.

За дві тисячі триста літ до нього...

Сьогодні на прикладі Саші Стовби ми можемо стверджувати, що і йому, нашому сучасникові, у випробуванні на міцність було назначеновано сягти цю істину, відкрити найглибший смисл давно промовленої фрази.

Там, високо в горах, тяжко поранений, а потім закатований і понівечений, лейтенант продовжував боротися. До останнього подиху він не зломився, доказував своїм прикладом, що таке людські невстрашимі велич, благородство та мужність.

Воістину дивовижні загадки тамує в собі людина.

Бігають безпечні кирпаті хлопчиська, у веснянках дівчиська — і розпізнай, у кому з них приховані майбутні Ковалевські, Кюрі, Шевченки, Моцарти, Корольови та Гагаріни... Адже то тільки в чудесній казці можливе чародійство — перетворення непримітного хлопчика в богатира; це тільки в метеоцентрі легко (й то на перший погляд) роблять прогноз погоди на завтра; це тільки сейсмологічні прилади здатні зафіксувати ледве вловимі погойди й передбачити землетрус...

Чи можливо було вгадати у звичайному хлопчикові майбутнього мужнього воїна й поета?

Звернемося до рядків ще юного поета — вірш «**Олександр Матросов**»:

*В кривавім герці кожна мить —
на терезах життя і смерті.
Він, рядовий, в атаці впертий,
в снігу під кулями лежить.*

*І враз — схотівся і по-бі-із!!! —
о подвигу порив незгасний! —
тобі завдячні, далєбі,
за звагу у бою прекрасну!
Бо куль коса поклала б роту,
всіх ще безвусих штрафників...
А він — хоч жити як хотів!
закрив собою жало доту.*

*Той крок...
В очах і жах,
і біль,
і подив:*

*невже ж немислимий
кінєць?!
Мій тезко — смолоскип...
взірець
безсмертним став у слові:
Подвиг!*

І доповнимо поезію словами матері:

«Син розумів і відчував усю швидкоплинність людського життя, а тому в цьому світі він не втрачав спокою, готувався, якщо того вимагатимуть обставини, ступити свій останній крок. «Усяке достоїнство, всяка сила, — не раз наводив він мені, як доказ, слова Віссаріона Белінського, — спокійні саме тому, що впевнені в самих собі». Рішучість, якщо хочете, відчайдушна самовідвага і в той же час збереження зовнішнього спокою — в цьому коріння мого роду й роду чоловіка.

Сашкові було ким пишатися, було з кого брати приклад: діди, батько, Микола Островський, Олександр Матросов...

Ще й ще засвідчивши ідею спадкоємності поколінь, він, «друзей и Родину любя», навіть перед власною смертю думав не про себе, а — про інших.

Так, рядки історії й сьогодні пишуться мужністю та відвагою, доблестю й саможертвоністю, а то й кров'ю серцець. Хто забуває про це, той існує поза нашим кипучим часом.

Саша жив, творив, боровся в цьому часі.
Він народився в ньому і ним».

Отож, відповідь проста.

Втім, за тією нібито простотою — дорога, тисячоліть людського розуму й духу до верховин подвигу. Й задовго до Ньютона на землю падали яблука, збиваючи з трави росу, а значить, об'єктивно існував доти ніким не відкритий закон земного притягання; ще до великого Ейнштейна рух планет і самого життя був підвладний непохитному взаємозв'язку енергії та матерії ($E=mc^2$), і, як тонко підмітив письменник Курт Воннегут, людську енергію можна виразити формулою: матерія, помножена на свідомість у квадраті.

Саме спадкоємність людської свідомості змушує Овода звернутися до Спартака — через сотні й сотні років торується дорога від людини до людини, від серця до серця, від душі до душі...

Так, від мужніх Спартака, Савмака ми приходимо до пристрасного Овода, до сотень і тисяч полум'яних, гідних бути прикладом. Від Овода, у свою чергу, запалюється Павка Корчагін.

Але, щоб стати Островським-Корчагіним, одної пристрасі Овода все ж мало; мало стати лише повторенням Овода, коли ти захищаєш і власними руками будуєш новий світ. І Островський у кипучому житті знаходить Павку.

Феномен справжньої людини й відповідного їй літературного героя треба бачити в торжестві нової свідомості й непогасної віри в нове життя.

Як невтомний каменяр в'яже цементовим розчином камінь за каменем, зводячи дім, так Островський своєю силою духу спресував час до хвилини й до останнього удару серця, щоб подарувати людям зізнання Павки про смисл і неповторність людського життя, зізнання, що стало девізом мільйонів.

Змінюються людські орієнтири, буває, ми рухаємося якимись концентричними колами, буває, перекреслюємо все, що надбали наші попередники, навіть батьки, знаходимо слова осуду чи захисту, але без ідеалу, без активного закликту та бажання — все життя і всі сили віддати «найпрекраснішому у світі — боротьбі за визволення людства» — нам не утвердити світлу й здорову мораль.

Приклад життя й утвердження в собі людини — він, Саша Стомба, дав конкретний.

**...ПІЗНАТИ САМОГО СЕБЕ,
або ВІД МОНСЕГЮРА, «ХРАМУ СОНЦЯ»
І МОРСЬКИХ СТЕЖИН «ДЖЕНТЕЛЬМЕНІВ
УДАЧІ» ДО ЗАГАДКОВИХ КРАТЕРІВ І МОРІВ
НА МІСЯЦІ ТА ЯСНОГО ПОЛУМ'Я ПЕРСЕЯ,
МЕТЕОРИТНИХ «ЗАЛІЗНИХ ДОЩІВ»...**

Численні виписки, які ми знаходимо в зошитах Сашка Стомби, дуже й дуже промовисті.

Адже як буває.

Починає зелений хлопчисько захоплюватися віршуванням, піснями, береже окремий альбом. Безсистемність записів нерідко вражає. Жахливе нерозбери-бери. Міщанство межує з несмаком.

Або інший варіант.

Дискотеки, модні пляжери, що запаморочили голову й забили баки молодика. І той не знає, що час безповоротний. Тратити його, гаяти на розпусту, на порожнечу — недозволений розкіш, бо людина, яка добровільно дозволила іржі калічити свою душу, відчахає разом із собою і гілку покоління, які ще не прийшли в цей світ.

Вернімось до записів Сашка.

Тільки в Дніпродзержинську школяр, а потім столичний курсант Олександр Стовба був записаний в чотири бібліотеки одразу, й не лише записаний, а відзначався з найкращого боку в колах жадібних «поглиначів» мудрості, про що свідчать його густо списані читацькі формуляри.

Навіть під час канікул він постійно звертався до бібліотеки — до енциклопедій, до оригіналів творів, щоб дізнатися глибше — хто ж він, цей Лонгфелло або, скажімо, Парацельс? Щоб визначити свої людські можливості й пізнати самого себе. «*Пізнай самого себе*» — цей напис на Дельфійському храмі постійно бентежив думки Сашка...

За чотири роки навчання в Києві Сашко придбав кілька сот книжок, на яких поставив екслібрис: «*Із особистої бібліотеки О. І. Стовби*».

Курсант, про що розповідають уже рідні, однокурсники, бібліотекарі училища та безпристрасні читацькі формуляри Аїста, його листи, штудіює, конспектує, вісімнадцяти томову «Военную енциклопедию 1911—1915 гг.» за редакцією заслуженого професора Миколаївської інженерної академії генерал-лейтенанта К. І. Величка й полковника Генерального штабу В. Ф. Новицького, універсальний словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона, перечитує повні зібрання творів Олександра Герцена, Миколи Огарьова, а в одному з листів зізнається: «...Взявся за Салтикова-Щедріна, заглядаю в Т. Г. Шевченка. Його «Гайдамаки», «Кавказ»... — щось неймовірне. Остання поема наштовхнула мене на український слід художника й поета Якова де Бальмена, кому наш Геній присвятив цілу воєнну поему. Звідки він і чому таке прізвище?.. Щоправда, все це за рахунок того, що лягаю спати в годину, в дві ночі, а встаю о 6.30».

В одній із розмов Лідія Петрівна сказала мені, що Яків де Бальмен був не випадковим захопленням сина. Михайло Лермонтов і його також Кавказ — то цілий світ, який хвилював київських курсантів, хто непохитно вірив, що в пролитій крові найкращих синів народу яріє зерня, здатне прорости жадобою і потребою боротьби за волю.

Про свою цікавість до родоводу Якова де Бальмена Сашко не раз відкривався друзям і матері.

Жага пізнати. Людська пам'ять — як плівка, на якій записана інформація, — одне стирається, інше поновлюється і поповнюється. І записник, зошит, нотатник, до якого ти повертаєшся час від часу, освіжають пам'ять і розвивають її.

*Тече між пальців час,
немов пісок,
нестримними секундами
біжить...*

*З низин ще не дійшли ми
до вершин,
а вже у скронях сивизни мазок.*

*Поквапсь, мій друже,
все ще може быть,
до дії з утоми
розбуди мене,
і підкажи —
хай нас не промине —
затята віра в мрію голубу.*

У те важко повірити. Але я тримав у руках, переглядав ті численні записи: альбоми, загальні й школярські зошити, густо списані, вдумливо переповнені цікавинками, знахідками, найрізноманітнішим знанням. Вони ще не зникли, але пропадають і пропадуть, якщо ми не повернемося до буквально титанічної особистості Олександра Стовби, якщо передамо в майбутнє тільки перекази про нього — мої або чийсь. Адже й зараз багато хто каже, що все це вигадка. Через роки скаже й поготів.

*Наївні, легко входимо в життя,
не розрізняємо, де справжнє,
а де сон.
Зіниць своїх гарячих сотні сонць
віддаємо у світ без вороття.*

Мальовничий до казковості малюнок, який міг створити тільки хлопчак із проникливими, спрямованими до висот очима: в лазуровому небі золотими, нечувано червоними, оранжевими, синіми маковими зернятами, що світяться, розсіявся Чумацький Шлях, а під ним усміхається планетам ясне Сонечко, йому немов підспіває у срібний ріг Місяць, що його поверхнею під космічний акомпанемент незворушно крокує радянський лунохід; а ось закучерявлена, як рудий лисячий хвіст, унікальна комета Шезо, що має шість «хвостів»; у 1744 році комета розпустила над обрієм свої віяла, наче стовпи північних сіянь; тут же — Земля із космосу: у провітках хмар із запаморочливої висоти в осінньому багрянці відкриваються неозорі ліси, зачеплені серпанком туману закрути блакитноводих річок; зелене поле хлібного Оренбуржя, на яке приземлився під білим куполом парашута перший космонавт Юрій Гагарін...

Аіст — його сучасник, першого зореплава. І в нього також битя серця прискорене.

Манлива неозорість Галактики, цього вічного «дерева життя», на честь якого людина прикрашає новорічну ялинку, що світиться вогнями й зорями. Й усюди, можливо, свої тривоги, зіткнення, порушення законів руху та рівноваги. Десь колись мільйони років тому зірвалася гіпотетична планета

Астероїдія... Її частини, як стверджують звіздари, досі блукають за Плутоном.

Та ж легенда оповідає про хвіст комети, що складається з мечів та списів...

Гаряче дотикання серця хлопчиська, юнака до всього хвилюючого, що створила людська думка, найширша амплітуда його інтересів. Наведу деякі виписки тільки з двох зошитів Олександра Стовби — дуже таки яскравий цей вражаючий «метеорита розчерк синій»:

*Метеорита розчерк синій
крізь смерть прямує до землі,
його життя —
в яснім горінні,
що розтинає груди млі.*

*І хочу я за далиною
років,
сум'ять
і чистоти
метеорита яснотою
горіти людям з висоти...*

Світ поезії захоплює, не дає заснути.

Хлопці в казармі додивляються треті сни, а Сашко, порушуючи казармний режим, приладнавши до ліжка саморобний маленький ліхтарик, часто до глибокої ночі «подовжує» день, пише вірша чи осягає мудрість віків і народів.

Що той хто то — у тих виписках?..

Частково ми вже торкалися цього. Платон, Софокл, Арістотель, Овідій... Крилаті фрази, вірші, особливо пам'ятні, повчальні рядки... А ще — військова мемуаристика, хитросплетіння філософії та політики — соціалістичні країни, США, НАТО, їхнє озброєння й економіка; кібернетика; космос; біологія; Макс Борн, Курчатов, Корольов, Кибальчич, Кондратюк, Джеральд Даррел, Бернгард Гржимек і Тур Хейердал, Юрій Сенкевич і Петро Капиця...

За цеглинкою цеглинка міцно в'яжеться гігантська споруда невтомності, яку він проектує. Щось буде дивовижне!

Без Афганістану, без посмертних орденів Леніна та Золотої Зірки Героя...

АіСТа закатували в його двадцять два роки. На «теплого Олексі», 30 березня 1980 року, коли мені, його автору, виповнилося рівно сорок літ. Тепер, сьогодні, стільки ж років було б і йому — Сашкові. Несподіваний автор книжки про значно молодшу від мене людину, я, подивований, озираюся на цей справді метеоритний спалах долі: невже ж ми сліпі, невже ж такі німі, черстві, холодні, бездушні, що заздriamo навіть мертвому, що він за життя все ж яскраво горів, що він не сірий, не такий, як... дехто.

На кожному перехресті мовимо про свободу віросповідань, людського вибору, про демократизм суспільства та право кожної людини... Що політика — то справа політиків, а не звичайних людей... А тут — від ще юнака, який тільки став на власну стежку вимагаємо того, на що ми, з життєвим досвідом, навряд чи наважились би навіть через роки, сьогодні, коли постсоціалістичний світ перевернувся на всі сто вісімдесят, а потім ще на триста шістьдесят градусів, і всі ми мудрі в хаосі уседозволеності й плюралізму. Мертві-бо сорому не мають!..

Горять — ніби очі, серце й душа тих, хто дивиться з інших світів у наш людський, сонячно-сонячний світ.

Мертві-бо сорому не мають...

І його шлях, його крок, його істина були тільки його:

*О істино,
скажи мені,
чим вабиш ти людей
і хто ти?*

*За тебе йшли на ешафоти,
не каючись в людському: ні!
За тебе падали завжди.
І ти була над все дорожча.
Іду до тебе,*

мов на прощу...

До себе світ весь — приведи!

У Дніпродзержинську закрили чи майже закрили музей Олександра Стовби, що був гордістю його 20-ї школи; в Дніпродзержинську не раз паплюжили могилу, в якій лежить цинкова домовина, може, навіть не з ним, навічно двадцятидвохрічним юнаком, її ніхто не відкривав, не посмів розрізати автогеном... Просто повірили, що там лежить він, понівечений, весь у ранах-кривавицях. Дві кулі мало не зачепили серце; ще одна куля протягла передпліччя... У стані тяжкопораненого він потрапив у немилосердний полон, і вже там, у чужих нещадних ручищах, йому розрізали п'ясткові кістки на лівій руці; нижче коліна понівечили шкіру — робили «чорну панчошу», тягли жили; чимось дерли груди; ще різали ступні ніг... **Перед тим на вогні замучили його чотирьох солдатів — Мишка Литвинова, Володю Валишева, Альошу Ільїна, Славіка Богомолова...** Може, на його очах — в одного вирвали око, в другого ножем розвернули колінну чашечку, в третього вирізали груди, в четвертого...

Звірство не має іншого імені, як — звірство. Це завжди і скрізь. І, може, саме тому навіть із непам'яті, із забуття він видерся, знайшов у собі останні сили.

Бородатий горець, кого господарі перевалу залишили біля тяжкопораненого «щураві», раптом вирішив чомусь одягти Сашкову шапку. Він був глибоко переконаний, що «щураві», коли не майже мертвий, то зовсім мертвий — то вже не воїн, а місиво з ран, кривавиць, потрочених кісток... Він сміливо (та все ж неабачно) ступив до тяжкопораненого під новим Місяцем і яскравими березневими зорями; ступив від скелі, під якою доти стояв. Ногою перевернув бездиханне тіло, нап'яв на свою голову чужу шапку.

Може, не встиг до кінця це зробити, може...

Постріл був точний, прицільний, бо... стріляв «мертвий».
АІСТ: сильніший від смерті!

Що то за диво!

Дала б тільки доля віку. А то накувала зозуля чи ж йому?..

Коли-не-коли в гурті вже посивілих його однолітків, не юнаків, а батьків, навіть дідів зрине трепетна пісня «Зозуля» («Кукушка»), автором якої, кажуть, був він, український юнак, лейтенант Олександр Стовба — АІСТ. Може, то правда, а може, легенда. Те й те — істинне, бо правдою і легендою були і його життя, і його метеоритний спалах.

Тільки переносить та пісня уяву у світ неймовірних переживань юнака з Дніпра, кого жорстока доля кинула світ за очі, за кривавий пруг Гіндукушу і Сулейманових гір.

Про його «Зозулю» ми згадали вище. Тільки ж пісня обривалася на вустах тих, хто в горах натнувся грудьми на кулі:

*...А для воїна, ой тоскно, ти повір...
Чи світає, чи заходить сонце...
Юність, зіткана із крові хижих війн,
на життя дивлюся — чи не сон це?!*

*Хто він — в шалі дикості солдат,
наш, чужий — у надголодях, втомах...
Біль очей, страшнюща борода,
А душа — у ранах та бездомна!*

*Смерть то й смерть. Хай буде вже, як є.
Скільки впало із-над Волги і Дніпра тут!..
Ти ж, зозуле, без кінця куєш,
мов не знаєш про солдатські втрати.*

*А тому опам'ятайся, стара,
постривай без сорому брехати.
Грім «тюльпанів чорних» — то не гра:
юні кості годі вже орати!..*

4

Поезія і не тільки...

Мусимо відчутти, як жадібно його молодий розум, його легені й уста прагнуть вдихнути й пізнати світ рідного неба й

сонця і як прискорено й пристрасно пульсує в гарячих жилах його невтомна кров. Це не химера, не вигадка: тих зошитів десятки, а виписок сотні, їх обшир і наповненість вражають:

- ісландські саги, сонети Шекспіра й Данте;
- Ян Кохановський, байки, напучення, притчі;
- улюблені рядки — Олександр Пушкін і Сергій Єсенін;
- українські, білоруські народні пісні;
- ковзани всіх часів;
- чому хокейний суддя смугастий?;

– тайландський бокс, тренери й менеджери; арбітр, що вдається до трьох команд: «шок», себто — бокс, «жуд» — стоп, «жаек» — бій закінчено; удари дозволяється завдавати в усі частини тіла — кулаком, коліном, п'ятою;

– Андалузія: могутні бики, що точать вістря рогів об скелі, та безстрашні тореро в убраннях «кольору світла»;

– теорема Піфагора, виведена жовто-гарячою вохрою на холодному камені неоліту під зображенням стріли;

– таємниця Монсеґюра: здається, в самісіньких небесах, начеб над затвердленими потоками водоспаду, на визубні дикої гори ще у XII столітті вперті еретики вивершили замок; сотні літ він хвилював уяву мандрівника, й тільки недавно в задушливому повітрі підземель смолоскипи спелеологів освітили на взятій павутинням і цвіліло стіні два кістяки з вістрями стріл і слідом удару списа... А потім на стіні знайшли схему підземелля. Одного разу археолог Фернан Ніель прийшов у замок до схід сонця і присів на відполірованому камені біля амбразури південно-західної стіни. І раптом навпроти, в прорізі амбразури північно-східної стіни, з'явився краєчок сонця, що сходило. Через кілька днів о тій же порі сонце в амбразурі вже не з'явилося. І тут учений згадав, що вперше він опинився в башті у день літнього сонцестояння. «Невже, — подумав він, — будівничі зумисне так зорієнтували прорізи амбразур, що мить сходу сонця можна побачити тільки в день сонцестояння?..» День у день Ніель сховався на вежу і сів навпроти амбразури, але знову побачив сонце в ній тільки через рік, у день літнього сонцестояння!.. Відкриття Ніеля стало сенсацією: Монсеґюр не замок, а — обсерваторія! Цей «храм Сонця» осмілилися звести непокірні альбігойці. Вогнища інквізиції не змогли остудити жаги до знань еретиків із французького міста Альбігой. «Світ існує вічно, він не має ні початку, ні кінця... Землю не міг створити Бог, бо це означало б, що Бог створив порочне... Хрест — не символ віри, а знаряддя катувань, у Римі на ньому розпинали людей...» Вони говорили про Платона й Арістотеля, про філософії та історії Давнього Єгипту, Персії, Палестини; дітей

бідняків вони вчили грамоти в школах, що самі відкрили, — їхня ересь, за словами Маркса, «була зв'язана з високорозвиненою освітою, яка панувала тут», що й накликала гнів римської церкви та пресвятої інквізиції. Майже рік десять тисяч озброєних до зубів професійних убивць не могли заволідати твердиною. І коли «орлине гніздо» впало, двісті п'ятдесят сім монсеґюрців — чоловіків, жінок, старих і дітей, усі, хто витримав жорстоку облогу, — спокійно й урочисто стали на печучі жала вогню: «храм Сонця» було обернено на руїну;

— детально Сашко аналізує загадковий шлях вікінгів; скрупульозно й доскіпливо, як справжній учений, прокручує в уяві нерозхитаний п'єдестал адмірала Колумба;

— море вабить, голуба стихія напинає вітрила, тут — і «трифібія», літальний підводний човен фанатичного винахідника Рейда; і вітрильні суденця-брандери, вщерть начинені вибуховими речовинами, а з ними, з торпедами-смолоскипами, і лінійні пароплави; Сашко мальовничо описує історію лінкорів, фіксує довжину по кілю, надбудови корми, палуби; Англія, Франція, Голландія, Росія... фрегати, корвети і шлюпи; бриги та бригантини; «справжня бригантина», морська шхуна;

— коротко про піратів, безстрашних грабіжників морських доріг, відчайдухів, які плавають під чорним прапором із зображенням скелета, прозваного «Веселим Роджером»; корсари, капери, привітери, флібустьєри; відомі вожаки «джентельменів удачі»: Генрі Морган, Едвард Тіч, Жамба де-Буа (Дерев'яна Нога), Франсіс Дрейк, Рок Бразилець, Бартоломео Португалець, Жан Лафітт, Джон Ейвері (він же — Каліко Джек); пірати в спідницях Анна Бонні та Мері Рід; Ліберталія, Країна Свободи на Мадагаскарі й мужні рицарі абордажної сокири Міссон та Караччіолі, які ствердили: в людському суспільстві володарюють закони, створені людьми, а не Всевишнім;

— все про «летючого голландця», неприкаяного капітана Ван-Страатена із Дельфта, який поклявся кістками своєї матері, що він усупереч бурі обігне мис Горн, і тепер бовтається вічно, геть висохлий, між небом і землею, лякаючи моряків;

— підводні човни, їх еволюція;

— авіаносці;

— знаки розпізнавання моряків; морська міжнародна прапорцева азбука й прапори всіх країн;

— герби;

— шифри й коди;

— малюнки погонів Радянської Армії та інших армій;

— обличчя знайомих акторів; кадри з кінострічки «Визволення»;

- льодовики, водоспади, скелі, вершини гір;
- гірські й морські краєвиди Півдня;
- марки;
- жарти, курйози, забавні пісеньки;
- вірш про аїста-гайстра-лелеку-чорногуза-бусла...

Потяг у небо, до зірок і невідомих далеких світів притаманий АІСТу-школяреві, курсантові. Йому б ті крила — летів би назустріч зорепадам, що у вересні 1973 року освітили орбіту космонавтів Василя Лазарєва та Олега Макарова.

Сашкові зошити з астрономії надзвичайно багаті інформацією, що бентежить уяву й розум. Це не просто розробки програмних тем, а могутнє вкорінення у глибини матерії і в дальину світів з позиції філософа, який осягає, що є насправді Земля, Місяць, Сонце, Венера, Юпітер, Марс, цілий Всесвіт і нескінченність. Думки рухаються в логічній послідовності, дедалі чіткіше: Арістотель, Коперник, Бруно, Галілей, Едмонт Галлей, Шаргей-Кондратюк, Ціолковський, Амбарцумян, Сахаров...

*Мій Всесвіт, переораний віками, —
в правічній думі про свою судьбу...
Під зойки нагая знедолені селяни
ростили хліб, і сльози, і журбу...*

В небі горіла комета Любаша Когоутека — з довгим хвостом, вона з'явилася над обрієм і рухалася через сузір'я Володія, Риб, Пегаса, Андромеди, Овна і Персея...

Сашко малює в зошиті сузір'я, пильний погляд його жаских, карих аж блакитних, очей легко вирізняє в безкрайому зоряному океані Ліру, Волопаса, Великого й Малого Козацького Вожа; Кассіопею, Волосожара, Лебедя...

Білі, жовті, оранжеві, голубі зорі!.. Вони чарують, бентежать уяву: Земля також шматочок космосу, частинка Зорі, а потім Сонця; й він, Сашко, народився в огні неймовірного руху, вийшов із вічного космічного полум'я, щоб горіти вічно.

Він, ЛЮДИНА, непогасний смолоскип знань.

Сашко ретельно описує систему «подвійної планети» Земля—Місяць. Зображення на його малюнках такі деталізовані, що складається враження: він щойно сам побував на поверхні Місяця, бачив гігантську вирву, яку пробив, пропавив, розплавив «залізним дощем» метеорит.

Метеорити, комеди — його особлива пристрасть.

Юнак уклеює в зошит фантастичний малюнок: астронавти в пошуку метеоритів, глибоке море, а вони, мов риби, у червоних скафандрах пливуть у воді, дістаючи уламки

«залізних дощів», що прoderлися через гравітації з далекого сузір'я Персея.

Тунгуський метеорит, «метеоритні дощі» над відрогами Сіхоте-Аліня; метеорит Гоба, що важить десятки тонн...

Схоже на розчerk метеорита людське життя. Це — безперечно. Цільність поезії і душі, що має можливість запалитися, мов полум'я зірок, — ось у чому феномен, у чому весь він, Сашко, наш АІСТ.

Саме тут згадаймо знову його поезію про метеорита розчerk синій. І замислимося: довгий, який же довгий шлях довелось відміряти уяві-погляду юнака від Землі до сузір'я, скажімо, того ж Персея, перш ніж повернутися назад, до людей, до землян, до рідного берега у всеозброєнні знань, цілеспрямованим і переконаним, «полум'яним метеоритом», що спалює на своєму шляху незгоди, підлість, облуду, насилля й, урешті, згоріти «в ім'я життя на землі».

Думками звернений до землі й до неба, Сашко стає філософом, який прагне осягти сутність минулого і майбутнього: як сучасник, громадянин, він утверджує золоті істини справжньої людської моральності, над якими не владні ні швидкоплинний час, ні сторука гідра мішанства чи будь-яка ерозія роз'їдання:

*До нищості дух не опуститься,
із жадібних люди сміються.
За гроші не все купується,
за гроші не всі продаються.*

*Калитка повна щоденно:
ієни, долари, франки,
фунти, ескудо, гульдени
в кишені течуть і в банки.*

*Хай гріш за грошем карбуються, —
куються вони й додаються...
За гроші не все купується,
за гроші не всі продаються.*

Планети; Сонце; туманності!..

Сашко характеризує сонячних побратимів по «крові», по руху довкола світила: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Маса, температура, відстань од Сонця, період обергання навколо нього і своєї осі; можливість життя.

Спалахи в надрах нашого головного світила, безмір потужніші вибуху водневих бомб. Сонячна активність, записує

Сашко, впливає на здоров'я людей, на звіра й на дерево; унаслідок спалахів на Сонці зриваються пилові бурі та полярні сніга, через потужні термоядерні реакції зміщуються діамагнітні пласти Сонця й Землі, несамовитіють магнітні вихори...

Людина під Сонцем — і приголублена, і обпечена. Навіщо ж їй, маючи над головою цей одвічний, може, згубно занесений «дамоклів меч», готовий умити зітерти все живе, мов пилинку, навіть ж їй, вінцеві розумного, мати в собі сатану, винаходити всілякі тротили, напалми, бактеріальні й хімічні жахи?!

Мир,
мир,
мир!.. —

то вічний заклик, звернений до неба, до Сонця, Місяця й Зірок, то заклик звернений до совісті й серця.

Прискорено й дедалі прискореніше — це відчуваємо!.. — б'ється його неспокійне серце; дедалі яскравіше й напруженіше, кудись далеко-далеко сягають його думки, і вже «зоряний шепіт летить до землян», і «зоряний пил» лягає «на минуле світу». Варто лише переглянути його зошити, записники, щоб од самих лише переліків зацікавлень подивуватися бурхливому кипінню, що виривало в мозку й душі юнака. Бо того, хто зробив ці записи, вже немає...

У сум'ятті душі ми вражаємося ясновиддю школяра, курсанта, закоханого в астрономію, а отже, — і в небо, в політ.

Деревом життя розгілкував над старенькою планетою Земля, черкаючи дахів і вишневих квітів у садах, білий Чумацький Шлях. Це на його честь людина заклучує вогнями-зорями новорічну ялинку, мовби віддячує цілу Галактику за народження в її неспокійному куточку життєвої зав'язі, людського ростка...

Якщо в розумному житті ми не перші, то поряд із нами і далеко-далеко неодмінно ж відбуваються схожі й несхожі народження. Матерія — то розмаїття. Може, ті народження відбуваються в інших формах, виявах і вимірах, але відбуваються вони — неодмінно. Адже життя — нескінченне, а нескінченність — також життя.

Посланці людини, що скорочують відстані між Землею, Місяцем, Венерою, Марсом;

НЛО — «лігальні тарілки» — реальність чи ілюзія, обман?;

— пульсари...

Велетенська непогамовність душі, неспокій розуму;

знати,
знати,
знати!..

АІСТ просто нестримний у прагненні в межах можливо-го осягти, відчутти розуміння сенсу життя великими філософами, письменниками, воїнами всіх часів і народів... Звідси його така хвилююча амплітуда інтересу до людини і богів на Землі від міфічного Прометея і Джордано Бруно до Олександра Матросова й Віктора Хари. Яскравість цих мислячих, чутливих життів незвичайна — вони охоплені тривогою за долю тисяч і мільйонів сучасників, за долю цілої Планети й прийдешніх поколінь, за долю Всесвіту. Кожен із них, точно відчувши пульс, енергію свого часу, зумів пильно глянути на довколишній світ, і по-синівському знайти своє місце серед творців. У громадянській далекозорості вони здобули свою справжню художню сутність.

Цю справжню сутність здобув і він, лейтенант, полум'яний АІСТ, який за життя не надрукував жодного свого вірша бодай у стіннівці школи чи училища. Мабуть, йому треба було справді загинути, вмерти, щоб жорстока смерть повернула його ім'я. Так, саме загинути, щоб стати сильнішим, дужчим від смерті.

Що ж до зброї в руках та останнього кроку з нею на афганській пекучій землі, то тут... — *мертві-бо сорому не мають...*

Але ж!..

Біблія твердить, що настає врешті час не розкидання, а збирання каміння.

Збереглося в записниках закатованого в Афганістані багата такого, що змушує дбайливого нащадка замислитися. Незалежна Україна не така багата, щоб не помічати духовні скарби. Хоч би оці рядки із звичайного листа ще абітурієнта військового училища до коханої дівчини. Написані вони у вісімнадцять літ. Дівчина завагалася раптом — чи вступати їй до вузу, чи ні. Й Сашко знаходить прості й незвичайні слова, щоб розвіяти будь-який сумнів (лист зберігся):

«...Те, що ти пишеш — вступати не хочеться, — викинь із голови. З такими думками на іспити краще не йти. Обираючи свій шлях, хіба можна вагатися чи бути невпевненим у виборі? Я не вагався, рішення моє тверде, мрія — ясна. І правда моєї долі проста, мов яблуко...»

Йй-же, ще раз повернімося до історії: князь Святослав

повторив приказку: мертві-бо сорому не мають...

Істинно сказано!

Істинно й у нього, в АІСТа, який мріяв бути полководцем:
«Правда моєї долі проста, мов яблуко...»

Вміла б так мудро, красиво й просто завжди казати молода Україна у вісімнадцять літ!

*Кулю, що Земна, —
нерівну та овальну,
зміряв я уперек і вздовж,
сходив на високі перевали,
всю, як є, любив у спеку й дощ.*

*Крізь піски та гуркіт водоспадів
я проніс, Вітчизно, подих твій,
шкодував — бо із тобою поруч
я не був, як вдерся буревій,
у криваву, ув огненну пору.*

*Доля дарувала нам навіки
рідний край — і все тут,
все моє!*

*Тут відкрив уперше я повіки,
берег мій тут в росах постає.
Я закоханий у рідне поле й луки,
в мову мами й синяву Дніпра,
і взаплюю в серці біль розлуки,
коли доля скаже:*

*що ж, пора!..
Інших див мені тепер не треба,
не в заморськiм полюбив краю:
прагнути —
глибин!—
така потреба,
дихати —
в Дніпровому раю!*

І знову — Арістотель, Джордано Бруно, Спартак, Овід...

Для нього — то земні зорі першої величини. І все ж —
Островський-Корчагін посідає особливе місце.

Островського потім вийняли, талановиту людину, з історичного потоку.

Але ж був його вплив на цілі покоління тоді, коли ми голі-босі, як треба було — зводили мости й захищали Дніпро!.. Островський і його персонаж стали надбанням історії, нашої долі, яка і з його допомогою відвела найжорстокішу руку посягань у війні з фашизмом. *«Зроби все, що можеш, і трохи більше...»* — це немов рядки самого Миколи Островського, але слова належать його побратимові, людині також складної долі — Льву Берсеневу. Тисячу разів мав рацію Берсенев, визначаючи яскравий слід Островського, який той залишив у долі поколінь: *«Він, нерухогий, осліплий, зробив те, що не зміг до нього зробити ніхто. Нерухогий і сліпий, він рушив на бітї мільйони найрухливіших, з орлиними очима юнаків нашої країни. Своїм прикладом він запалив серця, змусив напружити волю до перемоги мільйонів читачів...»* Чи не це потрясло ширу увагу Сашка й так конкретно простежується в його девізі: *«Хто ж, якщо не я?!»*

Людині з молодим спраглим серцем і рішучим розумом-волею потрібний життєвий ідеал, а не розпусти й побойща з чужинецьких бойовиків, не оте озлоблене денне й нічне насилля, що заповонило наш кіно- й телеекран, нашу сучасну літературу. Руйнувати, підрубувати завжди легше, аніж створювати. Принаймні я не дозволю собі перекреслити ім'я трагічноїдолі письменника, якого знищує безсистем'я та бездуховність. Твердість у погляді на героя найгіркотнішого періоду історії України (а то були революції, колективізації, війни...) мушу висловити тому, що сам пишу й хочу захистити від можливих цинічних очернень юного АІСТА. Адже самовідданий Микола Островський — то віра, яка залишилася для живого Стовби непохитною. Може, звідси й оте друге, рвійне ім'я — АІСТ, яким мужні підкорювачі гір назвали стрімку верховину в Таджикистані. У записниках Стовби-школяра збереглася пісня про цього красивого птаха:

*Тренує аист аистят
перед будищим воздушним маршем:
на гнезде своем они сидят
и подолгу крыльшками машут.
А потом кружатся над селом
друг за дружкой птицы молодые.
И седой их тренер тяжело
чертит в небе плавные кривые.
Отстают уставшие ттенцы...
Но упрямо тянет старый аист,
синь вычерпывая крыльями.
Отцы
не имеют права на усталость...*

Справді-бо: ми не маємо права на перетворення світлого ідеалу в темний. Тяжко занедужалий Микола Островський не схитнувся, привів у наше життя персонаж, у який він вірив, а чи витримав той персонаж, чи склав іспит часу? Мабуть, двох думок тут бути не може: без надриву, без зайвих агітацій життєвий приклад незламності Миколи Островського — Павки Корчагіна був безсумнівним. Принаймні для Олександра Стовби, для Володимира Забаштанського... Він, цей ідеал служіння народу, — провідна зоря цілого покоління.

Прагнення в небо, до зірок і незнайомих далеких світів відзначає Аїста-школяра. Йому ще б крила — летів би назустріч зорепадам, що осяяли вересневе небо 1973 року, коли Сашко робив записи про це, на орбіту злетіли радянські космонавти Василь Лазарев та Олег Макаров.

*З правіку зерня сповиваємо в ріллі.
Й людина, —
хоч би як любила море, —
собі на радість
і собі на горе
душею тягнеться до чорної землі...*

Можна без жодних коментарів цитувати й цитувати рядки з віршів, бо то його художнє переосмислення життя, його муки та сподівання на шляху справжнього становлення, яке, на прикрість, до кінця не розгорнулося, бо юнак загинув у чужих горах, під чужими зорями — наш красивий птах-Аїст, який не встиг долюбити, але постійно прагнув якнайсильніше розгорнути крила, сягнути верховин.

*Росте гора...
Крутішою стає.
Минає вік то стрімко, то безкрило...*

*І ти скажи: вгадає хто своє
обличчя, що в кінці шляху відкрилось?*

*Біжить мій час з годинником Землі...
Й коли погасне вже... остання мить,
життя,
прошу:
дай крила відшуміть
мені з ключем прозорим журавлів!*

Останні рядки російською мовою, взяті із записника Олександра, — *Жизнь, прошу: дай крылья улететь с прозрачной стаей белых журавлей...* — викарбувані на граніті його могили у Дніпродзержинську... Вони ж, ті слова, як образно підмітив дніпропетровський поет Михайло Селезньов, лауреат обласної літературної премії імені Олександра Стовби, *«горять горячим вогнем тюльпанів над Сашиною п'яддю землі...»*

Але ми перегорнімо ще кілька сторінок Сашкового блокнота. На них його рукою записано думки незрадливих шкільних і курсантських друзів Аїста.

А серед них —

Михайла САЛТИКОВА-ЩЕДРИНА. Це його, титулярного радника військового міністерства, за зв'язок з революційними петрашевцями у квітні 1848 року сам цар Микола I, найжорстокіший «жандарм Європи», без слідства звелів заарештувати і в наручниках заслати в далеку Вятку, під найсуворіший нагляд, а він устиг сказати Сашкові: *«Немає небезпечнішої людини... аніж та, що байдужа до долі рідної країни»;*

...а серед них —

Олександра СУВОРОВА. З ним у хуртечі хлопчик переходив снігові Альпи й, коли було нестерпно тяжко, чув од генералісімуса: *«Я забував про себе, коли справа стосувалася користі Вітчизни»;*

...а серед них —

українського поета-генія **Тараса ШЕВЧЕНКА**, який сказав за них двох: *«Ми не лукавили з тобою. Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою»;*

...а серед них —

Максиміліана РОБЕСП'ЄРА. Цей якобінець в останню хвилину підтримав поета своєю непоборністю, бо *«Для Вітчизни зроблено недостатньо, якщо не зроблено все».*

Про дружбу АІСТА з ними я дізнався із нотатників Олександра Стовби. Й так розумію: у своєму безсмерті він тепер на рівних з ними...

Двадцять два роки, двадцять дві орбіти навколо Сонця... Прожито не так і багато, якщо не сказати — зовсім мало. Але якою цільною, наповненою виявилася ця молода, рано обірвана особистість, це незвичайне і надзвичайне життя АІСТА, що яскраво загорілося вже після смерті полум'ям талановитих рядків, його мужністю.

Ще й ще хочеться повертатися до його провідних зоряниць: учасник руху італійських карбонаріїв і національно-визвольної боротьби в Греції Джордж Ноел Гордон Байрон і гордий поручик Михайло Лермонтов, засланий у нескхимі й чорні казахські степи без права писати й малювати Тарас Шевченко, Яків де Бальмен, а з ними витворений уявою невстрашимий вожак «джентельменів удачі» Дарбі Грін, і знову реальні й подиву гідні Олександр Грибоедов, Павло Грабовський, Василь Чумак і Володимир Булаєнко, близькі подихом і вільнолюбством Василь Симоненко, Віктор Хара... Їхні життя, як і в нього, в АІСТА, справді схожі з розчерками метеоритів, а яскравість думки, саможертвності охоплені громадянською тривогою за долі тисяч і мільйонів сучасників, за долю цілої Планети й майбутніх поколінь людей на Землі. Кожен із них, чітко відчувши пульс свого часу, зумів пильно побачити довколишній світ, а в ньому — людину й по-синівському усвідомити своє активне місце в життєбудному строю. У громадянській зрілості й далекозорості вони здобули свою справжню художню яскравість. І в цьому безсмерті людському стали неспинними — навіть коли зупинилися їхні серця.

Юрій ПОПОВ, військовий журналіст:

«У редакції нашої газети є куточок Саші. Кілька його збірок, листи матері... Це наші святині. З нетерпінням чекаємо кожного прильоту Аїста, бережемо хвилюючу чистоту його талановитих рядків, що на землі замінити чимось іншим просто не можливо. Він у серці кожного солдата як — оте несподіване «друге дихання». І поруч із солдатом. В побуті, на варті, в бою...»

Олександр СУДАК, однокурсник Олександра Стовби. Місцем їхньої служби був Афганістан, але товариш побачив синь Гіндукушу, коли Аїста вже не було серед живих.

«Я попервах немов не замислювався. А вже все перемирявши, випробувавши на собі — зрозумів. Зрозумів їх, нині вісімнадцяти-двадцятирічних, кому рік за роком час додаватимете віку. Нехай у буденному, нашому мирному житті вони всі наче звичайні. Хлопці, як хлопці, буває, сперечаються,

буває, б'ються за ніщо, за дрібницю... Але все те не знічев'я, врешті, кожен із них у вирішальну мить стає здатен на багато що, вміє відрізнити справжнє золото від породи. На громадянці їх іноді ми не називаємо ідеальними: гуляти — так гуляти: дискотеки, бравада, поза...

А там — і в огонь, і в воду — першими. Не замислюючись, що раптом може зупинитися життя, стрибають на ходу на БМП, кидаються назустріч гранаті чи кулі... Революція дружнього народу, а наші хлопці стоять за неї горою, всюди попереду, де ти найпотрібніший, де найнебезпечніше і де найважче. Де — потрібно. Армія дисциплінує, збиває пиху, наносне. Приклад таких, як АІСТ, як Микола Чепик, Володимир Задорожний, Славко Шепьоткін, Валерій Гринчак, Сергій Червонописький, Саша Мироненко, Віталій Пустанов, Ігор Веклич, Володя Шевчук, — запалює.

Наказ, бойовий наказ, що пов'язаний із ризиком, з небезпекою, хлопці виконують надійно, на всі сто. Навіть — із запасом, пересилоючи самого себе. У прорив — так у прорив! Про цих хлопців будуть написані книги! Їхні імена вже в назвах вулиць, шкіл та бібліотек... Михайло Литвинов, Володя Валишев, Альоша Ільїн, Славко Богомоллов, Анатолій Костенко, Віктор Мирутенко, Саша Гурін... Яке яскраве світло моральної чистоти, яка пристрась гарячих юних сердець!

І Саша. Наш і мій Саша. В училищі мешкали на різних поверхах, різні викладачі, дві різні півроти... Особливо приятелювати не випало. Хтось запам'ятався як спортсмен: нарощені м'язи, поважна фігура; хтось до завмирань і ойкань серця крутив «сонце» на турніку; хтось легким розчерком кисті малював стіннівку й виразно зі сцени читав чужі вірші та гуморески, ще хтось за товариша вмів написати ліричного, лоскитливого листа, від якого мліло серце... А Стовба? Чомусь найбільше запам'яталися його відкриті, добрі, як сама юна душа, карі очі... Так, саме його карі очі! — на смаглявому обличчі очі... Він був першим із нашої роти, хто до кінця виконав воїнський обов'язок...»

Сивий-сивісінський, з широкими, міцними не по роках долонями і твердою — степовою людиною — ходою **Михайло Ігнатович СТЕЛЬМАЩУК** написав багато листів рідним Олександра Стовби, кілька разів він приходив до мене, і ми з ним гомоніли про все. Досвідчений педагог, що спізнав голодне дитинство у родині безземельного волинського селянина, майже піввіку навчав він життєвих істин у школах, інститутах, а в останні роки читав лекції на географічному факультеті Київського університету, а отже, добре вивчив

психологію та характер молодого людини на відтинку різної складності років для країни й народу. АІСТ для нього в нашому бурхливому морі долі — то любов, сподівання й віра, що молодь мирних атомних літ не тільки здатна на рішучий крок, а й досить мудра, вона висуває зі своїх рядів ідеал натхненний і в той же час життєвий, правдивий.

Він так і сказав мені, поклавши на стіл кілька аркушів, списаних густим і красивим почерком:

«Це мій лист, моє освідчення Аїсту, погляньте, будь ласка... Тільки не сумнівайтесь у щирості: чому, мовляв, юнак може навчити посивілого, втомленого довгим життям старого, який спізнав і що таке голод, і що таке війна... Але ж ні: минають дні й ночі — і ви не повірите... — я в уяві майже кожного дня дедалі нестримніше повертаюся до цього лейтенанта, поета, чий подвиг підняв людину над смертю, і я схиляю свою сиву голову перед ним. Кожного тридцятого березня, коли ще не розквітли яблуні, а невтомні бджілки вже роблять свій перший обліт..., тобто на «теплого Олексія», я з неприхованим хвилюванням дивлюся на велич красивих дерев, що тягнуть своє гілля до сонця й тепла, і думаю про дерево і про Сашу. От-от із бростей яблунь вибухне білорожевий нестримний квіт... І що коли раптом ударять морози? Що коли життя квіту обірветься так же рано, як те сталося із юністю Аїста?.. То було б несправедливо, гірко та боляче...»

Знаєте, як невтомний Сантьяго з хемінгуейвського «Старого й моря» — я почав вставати з пробудженням сонця, й чим далі — раніше й раніше, щоб якнайдовше прожити в цьому єдиному світі під сонцем, щоб якнайбільше встигнути... Й, повірте, у всьому вина цього Сашка. Його вміння берегти час, його розписаний буквально до хвилини день, його талановите слово... — усе це стало еліксиром для моєї душі. Все в ньому переконливо, надійно, без хитроплетив — просто, все — як саме життя. Навіть у цьому слові «АІСТ», що стало псевдонімом, увесь він, чистий, крилатий, нехитрий. Він, може ж, не замислювався, як щиро сприймуть ровесники це слово після його смерті і яке це слово співзвучне, яке гармонійне з його особою: Аїст. Він просто любив цього птаха — розумного, доброго, скромного та безстрашного. Знав, що люди — дорослі й діти — люблять аїста, лелеку, бузька, бусла... радіють його весняному поверненню, турбуються про нього. Особливо щасливий той, на чиєму обійсті, на чиєму даху птах звив гніздо. В народі про аїста складено легенди. Там, де зів'є гніздо цей птах, ніколи не спалахне пожежа, не буде зла, аїст ще — приносить у людську хату немовлят, новонароджених...»

Сам педагог, Стельмашук із хвилюванням задавав запитання, як і чому в простій робітничій родині могла виховатися така яскрава особистість. Треба сказати, що Лідія Петрівна й Іван Андрійович від найперших кроків малюка вміло, зі знанням дитячої вдачі, її прагнень, бажань, устремлінь виховували самостійність. Усе підводилося до пробудження цікавості, кожна справа ставала немов захопленою грою. Розв'язка завжди дарувала дітям радість перемоги, пробуджувала бажання поринути в загадкове осягнення нерозкритого, таїни. Такий вічний у своїй розумності підхід до виховання розвивав працелюбство, впертість і наполегливість в досягненні мети, викликав цікавість до події, до виру неспокою в очевидному й неймовірному світі. Відкривалося гарне й погане, корисне й шкідливе, що можна й чого не можна. Від малоліт Аїсту були чужі *жадність, заздрість, чванливість та гонор*. Рідними стали — *скромність, відвертість, милосердя, справедливість, душевність, все те, що облагороджує людину*.

Витокі ж його устремлінь, вчинків та посмертної слави — в любові до світлого, до людини, до Батьківщини, до поезії, що передали батьки, що відкрила школа. Він душею і серцем всмоктав у себе це бурхливе й прекрасне життя, став його творінням.

Молодість Аїста співпала з космічним віком, неспокійною порою в розвитку людства: над людиною нависла загроза ядерної війни. І, юний, він правильно зрозумів грізну небезпеку для життя цілої Планети. І зробив мужній вибір, став військовим. І не можна, в жодному випадку не можна віддати на відкуп політиканам, зажерливцям найсерйознішу справу на землі. Надто нафаршировану атомним і нейтронним злом нашу милу стареньку Планету. Тривоги рідних синів, неспокійні сни матерів...

Повернімо до курсантських років Саші, згадаємо, як гірко, з болем він пише в листах до рідних, відчуваючи, як у повітрі нагнітається напруженість, що виникла на східних рубежах країни внаслідок чорної деструкції, процесу, що потопив у крові завоювання китайської революції. Там, на далеких рубежах, виникла найреальніша, непередбачена вчора небезпека. Мао та хунвейбіни несамовитіли, знищуючи тисячі й мільйони. Після перегляду кінострічки «Ніч над Китаєм» Саша — завтра вже лейтенант... — написав рідним:

«...У цілому групі товаришів, які знімали фільм, вдалося показати найголовніше, на мій погляд, звичайно, те, що маоїзм страшний не Мао і не Хуа Го Феном. Він страшний тим поколінням, двома поколіннями, трьома поколіннями, які від свого народження не чули нічого доброго про Радянську країну.

Він страшний тим, що все найкраще було знищено за роки «культурної революції».

Він страшний тим, що це аграрна країна і населяє її обмежений, зумисне обмежений, неписьменний у своїй більшості народ, селянин.

А якщо дати в його руки гвинтівку і щораз намуштровувати на одних і тих догмах, втовмачувати в його голову одні й ті ж цитати, а потім показати ворога (а це не одному, не десятком, а мільйонам), то він (вони) підуть, не замислюючись.

Хто винний, що Китай, перша в світі країна за валовим збором сільгосппродуктів, сьогодні має на душу населення менше, аніж найвідсталіша країна?

Ворог.

Хто винний, що робиться натиск на так звану політику «трьох прапорів» і вона зазнає краху?

Ворог.

Хто винний в чергах та в картковій системі?

Ворог...

Ворог...

Ворог...»

Він, Саша, гадав, що і йому випадає розділити долю героїв на річці Уссу. Військові, вони були стривожені напруженими стосунками з Китаєм. Не вірилося й не хотілося вірити, що раптом загине квіт цілих поколінь, виплеканих і вихованих революцією, і найгустонаселеніша країна Планети піде на повідді у маніяка, який зарвався.

Сашко готував себе до майбутніх примх долі. В останньому листі з Києва він повідомляв рідним:

«...червоний диплом мені перебила оцінка з вогневої. Але залишаюся задоволеним своїм дипломом — лише три оцінки «добре», це також непогано.

...Призначення моє змінилося, їду командиром взводу, ще не знаю — куди...

Настрій добрий, але якось трохи не по собі — не віриться, що через тиждень-другий буду у відпустці, а потім на працю... На комсомольську роботу мене не взяли, оскільки раніше зачислили в артилеристи, а тепер пізно. Але гаразд — почну командиром взводу, а там буде видно».

Його людська надійність, надійність солдата й офіцера означилася в іншій гарячій точці Планети — дорогою ціною,

беруть участь в боротьбі за наказом Вітчизни, він, не вагаючись, віддав життя.

Спізнавши не з книг, а на власному досвіді, що таке війна, Михайло Гнатович Стельмащук глибоко розумів, що керувало вчинками Аїста в ту фатальну, екстремальну мить у горах: «Віддати життя в ім'я інших — сказано високо і навіть із патетикою. А він же міг вчинити інакше, піти врозріз зі своєю душею, зі своєю совістю. Але в ньому не спрацював чужий душі егоїзм, бажання вижити за будь-яку ціну. Адже ж буває... Під нашим безхмарним небом трапляється бачити роздвоєння, убогість душі.

Як часто, до болю часто над совістю бере гору іржа душі — егоїзм, домінуючий над совістю егоїзм!

Чи не з ним, трошачи його, змагався Аїст?

*До ницості дух не опуститься,
Із жадібних люди сміються.
За гроші не все купується.
За гроші не всі продаються.*

Так і з ним! І тому, як мислячий поет, він для мене надзвичайно цікавий. І тому піднесений девіз, що кличе вперед, він, мій онук АІСТ, залишив для поколінь: «ТО ХТО Ж, ЯКЩО НЕ Я?!»

Прекрасний, звернений до чутливої людської душі, девіз».

Думки про Аїста відомого поета, кореспондента «Комсомольської правди» **Євгенія НЕФЬОДОВА**. І його ж вірш без перекладу.

*Улетает аист, улетает...
Тень ложится на громады скал,
ждет его дорога непростая,
а простую он и не искал.
Выбирал такую, чтоб открыла
истину — одну и навсегда:
лишь в полете отрастают крылья,
лишь в огне рождается звезда!*

Там, де гаргується молодість вісімдесятих, дні й ночі стукає в серце солдата неоголошена війна; східна мудрість набирає конкретного смислу: честь і з могили встає... Такі вже забаганки слави. Редакційна пошта газет і журналів, телебачення й радіо буквально задихалися від листів: розкажіть про футболіста, про фігуристку, про кінозірку... Про Володимира Висоцького, про Михайла Булгакова... А тут — раптом, несподіване й незбагненне: звичайнісінький хлопчина, який

мріяв просто про зорі, про офіцерські погони, про тишу на материнській рідній землі... — спалахує яскраво, наче зоря! Його подвиг схвилював і водночас обморозив душу, але й вивищив, збагатив її! Сотні й тисячі юних загонів і бригад робітників носили його ім'я. Його, воїна і поета, знала вся країна — це смагляве, відкрите обличчя, великі карі очі, чисті, як його устремління. І яка проста, сонцебризна і промениста поезія, — поезія, що саме своєю простотою і ясністю зігривала серця тисяч простих людей.

*Улетає аист, улетає,
к ясним далям устремляя взор.
Но смотри: тяжелая, литая
туча затянула горизонт.
Увернись!..
Но как же те, кто вместе
с ним, за ним рискнул уйти в полет?
Вот и выбор: грозы или песня —
что сильнее? Чья в бою возьмет?!*

Непоправне горе рідних, тяжка втрата для тих, хто зобов'язаний життям цій молодій людині, його чотирьом хлопчакам-солдатам. Але ще несправедливішою видається загибель Аїста з тієї причини, що це був не просто відважний офіцер, надійний друг, коханий син та брат. В ньому ріс і мужнів поет — незвичайний, глибокообдарований.

І, може, цілком мають рацію ті, хто стверджує, що в особі Олександра Стовби ми втратили юного Лермонтова, пристрасного Светлова чи Булаєнка...

*Улетає аист, улетає...
Нет — летит,
врезаясь во врага!
...Вскрик витает — или пуля тает
в закипевшем сердце вожака?
Тучу в ключья разметал с размаху!..
Стал бессмертным подвигом полет.
Это, мама, за тебя — в атаку,
и за всех, кто крылья нам дает.*

Подвиг у горах освітив його поетичні рядки, змусив багатьох і багатьох з неприхованим душевним хвилюванням звернутися до витоків змужніння хлопчача, розкриття в ньому справжнього мужа-воїна-поета.

Звичайно, у його віці багато хто пише поезії. Але не багатьом із такою приголомшливою проникливістю вдається заслухатися розмовою серця й душі одержимого, хто відчув і

передбачив свою майбутню долю, своє призначення. Гірко, зізнаймося, що за життя він не недрукував жодного рядка...

*Улетает аист, улетает,
переходит в завтра из вчера.
...Маленький афганец уплетает
хлеб, что вырос где-то у Днепра.
На земле, где чудная пора есть,
в добрый час, когда — лишь позови —
счастье в дом
приносит людям аист
продолженьем жизни и любви.*

Логіка кожного людського горіння все ж справедлива. І нехай нерідко із запізненням, але все ж неминуче настає торжество пам'яті. Воно буде існувати тим довше, чим частіше ми будемо відчувати необхідність повернення до його витоків. Пізнавши поета з його книг, я побував у Дніпродзержинську, де Саша ріс, навчався в школі, де сьогодні живуть його рідні. Там познайомився з його рукописами, записниками, листами...

Чим же так схвилював, підкупив Аїст тих, хто вирушає в життя з ним і за ним? Що справді приваблює в його віршуванні та листах передусім? Думки, судження, теми? Ні, тут все звичайне: дім, навчання, те, що радує чи тривожить кожного. Навіть кострубатості стилю помітні типові.

Тоді що ж так вражає?

Чіткість мети.

Вже в чотирнадцять-шістнадцять літ він твердо знав, що ніхто краще від нього самого не вибере головну справу його життя.

Своїх синів Стовби росли чесними, навчали добру й розуму, огортали їх теплом душі. Розуміли, що любити Вітчизну — це, кажучи просто, означає любити всіх людей, реальних, тих, кого ти зустрічаєш кожного дня на зупинці трамвая, чи зовсім знедоленого, того, що порпається у смітниках, бо то також людина, яку треба підтримати, повернути до достатку й радості. Але наш час потребує не тільки нашої ширості до всього, що навколо нас. Всьому, що народилося для життя, потрібна наша активна позиція, ми мусимо захищати все живе, весь світ од зла, що загрожує. Й Олександр вирішив стати захисником.

Цей вибір утвердив його і як поета. Головна справа для людини, яка пише, — єдність слова і вчинку. Бути поетом — це не просто вміти складати слова в рядки та строфи, а пере-

дусім — вміти «складати» своє життя у відповідності з цими словами. Без цього немає правди, а значить, немає і віри-довіри до написаного. В кожен рядок Аїста ти віриш. Аїст — не витвір мінливої тимчасової моди. Він надовго в наших думках і серцях. Йому суджено будити в нашій душі високу благородність, бентегу, мужність і натхнення, а значить, жити вже в наших рядках, звернених до нього:

*Улетает аист, улетает
неземным заоблачным путем.
И перо на землю опадает
белым неотправленным письмом;
ты не верь, родная и святая,
на пороге тихом вечно стой...
Улетает аист, улетает.
Миг — и станет дальнею звездой.*

«Саша Стомба — це вже любов і приклад надовго. Немає в нашій школі дівчинки чи хлопчика, кого б не зачарувала, не вразила його доля, кого б не захопили його вірші. Таїнство переродження людини у справжню людину відбувається на очах. У всіх школах Дніпродзержинська (та хіба тільки?!), виникли дружні загони й дружини завзятих, чутливих, нестримних, хто бореться за право носити ім'я героя, вчора ще такого ж хлопчика, як ті, хто прагнуть бути схожими на ідеал. Чому до Аїста так тягнуться діти, юнаки? А тому, що доля Аїста співвідноситься з їхньою долею, він один із тих яскравих представників молоді, кого обпекла чорна біда Чорнобиля й Афганістану. Обпекла, але не зламала духовно. В ньому безсмертя молодих...» — ці рядки належать вчителю середньої школи № 21 міста Дніпродзержинська **Надії Олександрівні КРИЛОВЕЦЬКІЙ**. А листів тільки від неї надійшло понад тридцять... І це не просто данина пам'яті, це й роздум над долею — молоді, матері, країни.

А яка глибока вдячність поету-воїну прочитується в рядках талановитих, чуйних вчителів **Ольги Костянтинівни СМЕТАНЮК** із одеського містечка Саврані, киянок **Ніни Григорівни МАТЕЙЦЕВОЇ**, **Лари Юріївни БЕЛЯЦЬКОЇ**, житомирянки **Марії КОПЕРНИК**... Про Аїста, за моїми творами, Ольга Костянтинівна написала прецікаву наукову монографію, яка вивчалася в багатьох школах Кіровоградщини та Одещини, кликала гуртуватися, бути чутливими, небайдужими дітьми.

Аїст об'єднав тисячі неспокоїних, активних, патріотичних. **Нінель Євгенівна УВАРОВА**, викладач Дніпродзержинського індустріального технікуму, вона ж і голова

правління літературного клубу «АІСТ», отримує сотні й сотні листів і впевнена, що «безприкладна сила метеоритного розчерку Аїста винятково благодатна. Аїст розгорнув кри-ла — і нас об'єднало його безсмертя».

Так, сьогодні АІСТ у леті. Гордий змах його крил кличе і вчителів, і школярів дерзати в житті, бути одержимим у прагненні до знань, до захисту найсвятішого на землі. Тільки не топтатися на місці! Те, як сягав висоти звичайний підліток з Дніпропетровська, стало наочним уроком і прикладом для мільйонів. «Лище мить, скупку та коротку мить відвела йому доля у вічному бутті, але й цієї миті за змістом, за наповненням досить на чийсь десятиріччя. Юний АІСТ, а поруч із ним мама, батько, брат... А поряд із ним — тисячі та мільйони одержимих, рішучих воїнів та ще школяриків-аїстенят... Хіба це не наші сподіванки на майбутній день, надії на радість у скорботі, у всьому!...»

Від Нінелі Євгенівни я отримав також десятки листів. Вони приємні, та суть же не стільки в моєму самолюбстві: «...Ваша повість стала незамінним другом дітей. Запам'яталося багато що, та особливо — прагнення юних жити за АІСТОМ. Один епізод. На зустріч до нашого клубу прибула дівчинка з Далекого Сходу й, отримавши дарунок — книгу «АІСТ», вона не втрималася, скрикнула щасливо: «Тільки заради цього можна було й варто було летіти за тисячі кілометрів!.. Я щаслива». Але найголовніше для мене, педагога, — чутливість, найтонша чутливість, яку виховує ця поетична, обдарована особистість у дітях, чутливість до матері, в даному випадку, передусім до матерів воїнів, які загинули за перевалами Гіндукушу, до матері Саші. Адже ця чутливість, ця совість, ця правда просто необхідні, щоб не зникла, не розтанула на Землі любов — від матері Аїста до сердець тисяч і тисяч матерів... З цією любов'ю повинна народжуватися, з цієї любові повинна починатися юна доля...»

Я виступав у технікумі, де викладає Нінелі Євгенівна, бачив одухотворені, натхненні очі хлопців і дівчат. Вони — як полум'я в боротьбі за довге життя АІСТА й тих, хто в суворому краю був поруч із ним.

Ще кілька рядків Нінелі Євгенівни УВАРОВОЇ, зовсім «свіжого» лауреата літературної премії імені Олександра Стовби за 1988 рік:

«Ви відпочили від нас? О ні, Вам уже не уникнути захоплених поглядів моїх хлопчиків. Юні, широкі крила набув АІСТ, як багато людей він зумів згуртувати — в горі, в боротьбі, пробудженні рідної самосвідомості, в прагненні до правди — не прикрашання! Як багато самовідданих, рішучих

аїстенят дав країні, явив
рідному народові юний поет-воїн після того, як згорнулися в кривавому бою його зранені крила! Його безсмертя стало уроком і прикладом для багатьох, як треба жити. Він був Людиною і Героєм з великої літери. На другому особливо хочу зупинитися. Так, Героєм — без ура-бомбастики, без натяжок. До нас надходять сотні й сотні листів і майже в кожному Сашу називають Героєм. Пишуть дорослі й діти, пишуть просто, не замислюючись навіть... А воно ж так і повинно бути! Не інакше! Тут немає натяжок. І ми віримо, що саме так воно й буде. Це моє глибоке переконання: Саша і в далекій, чужій країні борвоя за нас, за життя мільйонів. Тепер наша черга — у світлі дні гласності — віддати належне йому. Це моє глибоке переконання. З кожним роком до нас, на Дніпро, щоб віддати данину світлій пам'яті Аїста, злітається дедалі більше аїстенят.

Листи до нас, власне, до Аїста і про Аїста, надходили звідусюд — із Півночі, з Півдня, із Заходу й Сходу... Така трепетна, повсюдна захоплена любов до юного поета-лейтенанта помножує Любов на Землі. Понад п'ять тисяч читацьких конференцій проведено за повістю «АІСТ». І все за ініціативою самих дітей, молоді. Юним потрібний ідеал завжди — свіжий, закличний. Овід, легендарний герой Войнич... Островський-Корчагін... Матросов... Двадцятирічні відважці Чорнобиля й неоголошеної війни. З-поміж них перший із перших — Олександр Стовба, наш юний АІСТ... Юні вихованці Ольги Знак, вожатої з Івано-Франківщини, школярі з Приморського краю, з Краснодара!.. Вчора вони запропонували провести всесоюзний зліт аїстенят. І як би здорово було на цьому зльоті вручати літературну премію імені Олександра Стовби за найкращу книгу про молодь. Така премія вже існує кілька років. А ми говоримо, що юнь наша пасивна, не така самовіддана, як ті ж колись тимурівці. Це

треба бачити — радість в очах, коли діти беруть у руки книжки про Сашу (і як мало тут навіть стотисячних накладів!). Він їхній одноліток, ровесник — самовідданий, справжній, той, хто зневажив смерть і в смерті своїй вознісся над смертю. І тому Вам ніколи не відпочити від нас! Відповідайте ж, все ж відповідайте якнайдетальніше дітям на їхні запитання й листи!

Я десь прочитала, що не відповідати на листа, це все одно, що не подати для потиску руку, яку простягли до тебе. Не можна не відповідати на листи, особливо дітей, хоч як би було важко. Багато не пишть, хай уважніше читають «АІСТА» — там є відповіді на всі запитання. Відчуваю відповідальність за обраний шлях. Добре слово, підтримка... — ой, як необхідні вони їм!

Підготувала сценарій «Хай не змовкають журавлі». Прем'єра в нашому індустріальному технікумі».

Довихорювала хуртечами зима. Був ранок, коли пролунав дзвінок. Я відчинив двері. Й — аж розгубився: в коридорі стояло близько тридцяти дітей. «Приїхали без запрошення, — немов виправдовуючись, проказав чорноволий, з блідим, хворобливим обличчям чоловік, очевидно, керівник. — Ми писали Вам... І ось, не дочекавшись, з'явилися самі. Ви вже пробачте...»

Це були члени експериментального літературного театру поезії «Троянди юності» Тернопільського Палацу піонерів та школярів. Вони не витримали, приїхали разом із своїм режисером **Ярославом Петровичем МЕЛЬНИЧУКОМ**. До цього я отримав три листи. Й чи то тому, що постійно відчував невикрут із часом, чи то тому, що був трохи ображений, що той, хто писав, надсилав надто довгі свої послання видрукувано на машинці. До того ж, як здавалося мені, написані недбало, з очевидними помилками, без вичитування. А тому після лаконічної першої відповіді я ніяк не відважувався зав'язувати листування...

Але Ярослав Петрович виявився наполегливим чоловіком:

«Ми зацікавилися вашим «Аїстом» і для обговорення сценічної композиції вважаємо за необхідне зустрітися з вами особисто й одержати ваш дозвіл на постановку».

Я коректно відповів, що надісланий варіант не відступає від тексту повісті, а, отже, все залежатиме від душевності виконавців ролей. Єдине, що мене насторожує, це певна неуважність режисера, що проглядає навіть у передруці тексту.

Тактовно й просто Ярослав Петрович одразу ж розставив

усі крапки над «і» в наступному листі: він щиро зізнався у своїй фізичній недужі — після тяжкого інфаркту й паралічу рука майже не слухається його, неабияких зусиль коштує йому втримати ручку, а тому хоч знову ж із великими труднощами він друкує лист на машинці...

І ось вони, всі учасники театру «Троянди юності», зимового раннього ранку, припишкли під дверима моєї квартири: несподівана творча співпраця неодмінно ж мала розпочатися. Назва постановки — «**То хто ж, якщо не я?!**». Бажання хоч відбавляй — діти були талановиті, ідея запалила їх, і навіть уві сні кожен жив Аїстом, Сашею Стовбою. Це я зрозумів одразу, бо якоюсь одержимістю світилися їхні очі, юні артисти одразу почали читати рядки поета.

Того ж вечора я поїхав у відрядження до Городка, містечка, що на Хмельниччині, там мала відбутися зустріч із юними аїстенятами. А коли повернувся назад, то дізнався, що в Києві у Ярослава Петровича повторився мікроінфаркт... На щастя, людину вдалося врятувати, — лікарня була поряд..

Потім у листі він повідомив про свої неприємності на роботі, оскільки самовільно, без дозволу відповідальних керівників наросвіти, а тільки за згодою батьків повіз дітей до Києва. За це справедливо покараний. Але лихо зовсім в іншому: ті ж відповідальні товариші вважають, що постановка не для дітей, оскільки тема не дитяча, складна... Але ж самі діти в це не вірять — в Аїста вони закохані, книжка відкрила їм очі на складнощі сучасного світу, лейтенант і поет став конкретним прикладом безмежного служіння народові.

Того печального приїзду до столиці юні артисти «Троянди юності» побували в Крюківщині, селі під Києвом, де імпровізовано спробували інсценізувати «Аїста». Про Крюківщинську школу можна б написати багато приємного. Й не тільки пов'язуючи одержиму роботу дітей з іменем Аїста. У школі, на тому місці, де в останню війну впали авіабомби, виріс прекрасний сад — неповторний Сад поетів. Під молодими, шумливими на вітрах кронами білі таблички з написами: «*Каштан Семена Гудзенка*», «*Горобина Олексія Лебедева... Миколи Майорова*», «*Береза Михайла Кульчицького... Георгія Суворова... Миколи Шпака...*», «*Липа Івана Чумаченка*», «*Туя Павла Когана*», «*Калина...*», «*Акація...*». *Дерева, куці... Григора Акон'яна, Володимира Булаєнка, Всеволода Багрицького, Леоніда Левецького, Петра Артеменка, Леоніда Крапивникова...*

Я побував у цьому священному саду, де білі таблички з написами прізвищ поетів, чиє серце обірвала війна, відсвічують турботливим теплом добрих дитячих рук, як пам'ять

вдячності нащадків тим, хто віддав свою поезію людям... Саду десять літ. Стільки ж і шкільному музею «Рядок, обірваний кулею...»

Ім'я поета... Й молоде деревце, що росте на очах...

Колись Іван Чумаченко любив із сільськими хлопчиками співати пісню «Іхав козак на війноньку...» Загинув Чумаченко, молодий учитель, що з відзнакою закінчив Сумський пединститут, у бою під Брестом... А сьогодні теплі весняні вітри, вітри червня і вересня, під дзвін невтомних золотих бджіл несуть у всі краї України рядки Дмитра Білоуса, присвячені талановитому земляку:

*Як поїдете з Сум на Ромни,
і автобус мене Голубцеве,
придивіться: ліворуч — лани,
а праворуч — село Курмани.
Не забудьте, будь ласка, про це ви.
Був торік, а здається — давно,
сниться все у вишневому цвіті.
Може, вам і звичайне воно,
а для мене — найкраще в світі.*

Дмитро Білоус перерізував стрічку, відкриваючи музей школи... Першими екскурсводами стали діти, активні члени пошукового загону. За невтомну працю загін «Ліра» відзначений дипломом лауреата районної комсомольської премії імені Івана Чумаченка, він став учасником Всесоюзної експедиції «Моя Батьківщина».

Імена поетів, які загинули на Дніпрі й Неві, під Москвою, Смоленськом, у Молдавії та Прибалтиці; планшети, зошити героїв... — все це, як жива біографія подвигу, як животворчий відсвіт пропаленого кулею рядка... Що може мати сильніший вплив на юну, пристрасну душу, аніж конкретний дотик до долі поета-воїна!

Витоки саду починаються від зустрічі закоханих у поезію жінок — київського архітектора й лектора **Олександри Миколаївни ЛАРКІНОЇ** та вчительки української мови й літератури Крюківщинської восьмирічної школи **Ольги Федорівни РЕШНОЇ**. Їхня розмова з дітьми про тих, хто «був піхотою в полі чистім», хто пройшов «з обвугленими ротами й мужність, як прапор» проніс, заронила в самісінькі глибини сердець дітей. В тому оповіданні було згадано ім'я Миколи Балукова. Командир роти з села Зяблово, Івановської області, він за форсування Дніпра був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Балуков визволяв Крюківщину. То був його останній бій, що коштував лейтенанту життя... Як і Аїст, Микола Балуков вписаний у сузір'я двадцятирічних героїв...

Скільки відтоді було поїздок та зустрічей!.. Скільки книжок із автографами!.. — Михайла Дудіна, Платона Воронька, Михайла Львова, Всеволода Азарова... А враження від поїздок до Москви, Ленінграда, в Кронштадт... Звідси в сорок першому пішов на смертельний герць із ворогом співець моря, штурман підводного човна Олексій Лебедев. На бруківці вулиці, що носить його ім'я, діти — так здавалося їм — відчували його сліди... Це велике торжество юної душі, бо що може бути святішим у пам'яті, ніж незабутня зустріч із поетом, який відкрив дітям неповторний світ слова. Сергій Наровчатов у своєму кабінеті підписав крюківщинцям свою книгу: «Все, що робиться для збереження пам'яті загиблих на фронтах поетів, — чисте, світле та благородне».

Хай святиться ім'я твоє — САДЕ ПОЕЗІЇ! Його гілля недавно зашуміло, розповідаючи про непохитність поетів-воїнів — Героя Радянського Союзу Бориса Котова, Костя Герасименка, Петра Артеменка, Григора Акоп'яна, Федора Курбатова, Героя Радянського Союзу Ізраїля Фисановича...

Шкільний пошуковий загін зібрав неоціненний матеріал. В кімнаті-музеї зберігаються особисті речі, рукописи тих, хто не повернувся з війни, магнітні записи спогадів про яскраві подвиги...

Тягнуться до сонця молоді дерева, а до художнього слова — щирі душі дітей... Про що повідають вітру й світу молоді берізки, каштани, дубочки?.. Найстаршим із них десять літ... Найюнішому — лише друга весна... Пам'ятаєте, в Саші — «Як там ясенюк мій, він, напевне, як Сергійко-брат, підріс, змужнів...»

В любові до поезії діти знайшли істинний смисл, художнє слово очищає душу, пробуджує чутливість, патріотизм. Пишуть діти, пишуть вчителі. А цього вірша Олександра Миколаївна Ларкіна присвятила воїну-поету, чие деревце в Саду поетів найюніше. Вона так і назвала його — «Дерево в саду поетів»:

*АИСТ, АИСТ, Саша Стовба...
Ясенек растет в Саду.
Ветви старой ивы стонут
у деревьев на виду.*

*Сад поэтов...
Сад поэтов
молодой шумит листвою.
Ясенек, тобой воспетый,
самый-самый молодой.
Клен увидишь здесь кудрявый,
и березку, и сосну...*

*Пали в битве небывалой
в ту, Великую войну*

*все ребята, в честь которых
деревца в Саду растут...
Тихий вечер синей шторой
укрывает их приют.
Только белых планок звезды
возле каждого ствола.
Очень быстро, очень просто
жизнь у каждого прошла.*

*Саша Стовба, с ними рядом
не ходил в атаку ты,
под Москвой, под Сталинградом
ночью не взрывал мосты...*

*Но когда пора настала
и тебе подняться в бой,
ты судьбу Афганистана
защищал своей судьбой.
АІСТ!.. — в памяти народа
ты гнездо навеки свил,
ясенек твой год от года
будет набираться сил...*

Аіст став улюбленим поетом не тільки школярів Крюківщини, а й дітей Вишневого, Боярки, довколишніх сіл... Другу загиблого поета Миколи Майорова, редактору журналу «Новый мир» Сергію Наровчатову крюківщинці переслали листочок з горобини — дерева Миколи Майорова. Вдячний за найщирішу — дитячу — пам'ять про золотих хлопців, Сергій Наровчатов писав: «Дуже схвилював мене безцінний подарунок — листок горобини з дерева в Саду поетів. Та ще зірваний 9 Травня! Ви робите велику й корисну справу, і загиблі у війні поети починають жити іншим, безсмертним життям. Це вам зарахується в людській вдячній пам'яті».

В архіві шкільного музею багато хвилюючих записів. І особливо про Аіста. Крюківщинці були дорогими гостями в Лідії Петрівни та Івана Андрійовича Стовб, не раз зустрічалися з хлопчиками з пошукового клубу «Подвиг», дивилися на світ із вікон його класу й школи...

І я наведу лише кілька рядків із сотень і тисяч листів. Вони різні, але я наведу їх тому, що в шкільному музеї все це

читають як юні аїстенята, так і гості: навіть найнесправедливіші слова не похитнуть віру дітей у талант Аїста.

Критик **Олександр КОГАН** (лист адресований Олександрі Ларкіній):

«...Те, що вийшла книжка про Олександра Стовбу, звичайно, добре. Поетом професійним навряд чи став би він — це, швидше, сповідь серця, щоденник покоління, людський, а не поетичний документ. Але хлопець був героїчний, про це, на мій погляд, і треба писати — не завищуючи при цьому штучно оцінок його поезії і не применшуючи цим планку поезії. Гадаю, така поблажливість не потрібна йому».

Поет, прозаїк, публіцист **Борис КУЛИКОВ**:

«Дорогі крюківщинці! Судячи з інформації в газеті, ви ведете велику й корисну роботу по пропаганді поезії. Особливо мені до душі ваша турбота про увічнення пам'яті прекрасного поета Олександра Стовби, який загинув в Афганістані. Я знайомий із його віршами й гірко оплакую загибель такого обдарованого віршотворця. Втішає одне: він загинув героєм і про нього пам'ятають».

Поет **Микола ФЛЕРОВ** (Москва), лист був адресований Ларкіній, але першими відкрили його школярі:

«...Між іншим, Стовба — поет дуже слабкий. Хто його так вперто прославляє?»

На цей останній із наведених мною листів Олександра Миколаївна відповіла дуже коротко:

«...Раджу прочитати повість «Аїст» про найблагороднішу особистість цього юнака. Він, як мало хто навіть сьогодні, через роки, усвідомив трагедію саме Афганістану на нашій пекучій Планеті, де діють жорстокі закони сильнішого. Афганський — цей гірський, орлиний регіон, — у протистоянні двох наймогутніших імперських левів, тигрів а чи ведмедів... — Радянського Союзу й Сполучених Штатів Америки набрав особливої стратегічної сили, він сусідує з таємничим Китаєм, багатющою Індією та Пакистаном, прямо виходить до нафтових граєв Перської затоки, Іраку й Ірану, завжди начинений фанатичною ісламською енергією, а тому може ураз вивищитися у світі й над світом, із його гірських верховин легко можна кинути загарбницький погляд хижо і навсібіч, коли загнизувати тут далекосяжні ракети й підвести сюди атомні човни... Гори й пустелі, а ще — під ними водні шляхи... — не продовбеш, не протараниш не те що за роки, а й за цілі десятиріччя».

До відповіді можна додати рядки з листа народного поета Калмикії Давида Кугультінова: «Від всієї душі дякую тим, хто турбується про збереження пам'яті воїнів-поетів. Ваш Сад — це вже жива поезія, написана промінням сонця на безсмертних сторінках землі».

Навіть тінь від крила улюбленого Аїста, як вважають крюківчинці, завжди буде відсвічувати тільки яскравим світлом. Тому вечорами на стовбурах священних дерев у Саду поетів і в п'ятмі світять, мов зорі, білі таблички з іменами. Особливо яскраво — на ясенковій Саші Стовби.

Неля Іванівна БІЛЕНКО завідує бібліотекою Дніпродзержинського технікуму залізничного транспорту з серпня 1967 року. В штатному розкладі її посада з'явилася одразу ж після посади директора технікуму, а отже, саме її зусиллями створювався книжковий фонд в тоді тільки започаткованому навчальному закладі. Нині в бібліотеці вісімдесят сім тисяч книжок.

Вона добре запам'ятала, як уперше прийшов до них викладач спецдисципліни Іван Андрійович Стовба. Література, яку він попросив, свідчила про вдумливий підбір і цілеспрямованість.

І бібліотекар одного разу завітала до Івана Андрійовича на урок.

Що її вразило?

Абсолютна тиша в аудиторії, повне абстрагування хлопців від зовнішнього світу. Студенти були повністю поглинуті вивченням схем тепловоза. Відповідало одразу двоє студентів з указками, вони доповнювали одне одного. Разом із ними розбирав схему й Іван Андрійович та решта хлоп'ят.

«Несподівано викладач попрохав одного із хлопчиків розповісти про гальма так, щоб навіть я, нефахівець з тепловозної справи, могла все зрозуміти й переповісти. Це, звичайно, було грою, але уявімо раптом виниклу напругу, що змушувала спрацювати на одній хвилі взаєморозуміння і того, хто навчається, і бібліотекаря...»

Вимогливість до себе й до інших, найвища працездатність і непримиренність до лежебок, як зазначила Біленко, були органічно притаманні Іванові Андрійовичу.

Тоді ж, у вересні 1967 року, він привів до бібліотеки й свого сина. Неля Іванівна спробувала запропонувати Саші літературу для його віку. Але той уважно переглянув книжки і все відхилив. Вибрав щось про планети і зорі, про можливість життя в далеких світах. Подумала було, що хлопчик не осилить книжки для дорослих. Але через тиждень Саша

все прочитав, і вони розгомонілися. Виявилося, хлопчик сміливо заглиблювався (на популярному рівні, звичайно) в деякі питання.

Невблаганний час зітер свіжість її вражень, все відійшло в минуле. Впливає більше те, що не є найхарактернішим у незвичайному хлопцеві. Й виділити якусь рису, якусь якість, що тоді спостерегла тільки вона, звичайно ж, неможливо. Іноді їй здається, що вона пам'ятає Сашу завжди, як героя якоїсь давно прочитаної книжки, хоч він виріс буквально на її очах...

Саша був улюбленцем батька. І для сина батьків авторитет був над усе. На канікулах Саша, бувало, проводив у бібліотеці по п'ять-шість годин на день. Не в розмовах, а біля книжкових полицок, за читальним столиком з олівцем і зошитом. Його зацікавлення були найрізноманітніші: «Монахія» Дені Дідро, твори Леонардо да Вінчі, Стендаля, Вальтера Скотта, Джека Лондона, Ернеста Хемінгуея, вітчизняна класика й сучасна література.

Йому подобалися Тарас Шевченко й Павло Загребельний, Олесь Гончар, Михайло Стельмах і Михайло Светлов.

Але щоб зачитувався поезією, такого не помітила.

Не поспішаючи переходив від стелажа до стелажа, в уяві розмовляв із авторами творів та їхніми героями. Потім відбирав п'ять-шість книжок, заходив до батька (вже заступника директора технікуму), і разом вони йшли додому.

Ступали неквапливо. Вона ніколи не бачила, щоб вони поспішали. І розмови в них завжди були ділові, розумні, захопливі.

Сашка батько не тільки любив більше всіх, він пишався ним, часто розповідав про його навчання. Коли в училищі син писав курсову з танкодрому, то до цієї праці підключилася вся бібліотека технікуму. Іван Андрійович переживав другу молодість, так він втягся у вивчення потрібної літератури, щоб знайти щось для Саші.

Нелі Іванівні важко сказати, від кого з рідних передалася Сашкові така пристрасть до книжки. З Лідією Петрівною вона була знайома й раніше, але більше вони почали спілкуватися після загибелі Аїста. Вражали в цій жінці привабливість, захопленість поезією. Книги Лідія Петрівна любила нестямно. Саме мати несла основні обов'язки вихователя дітей, з ними вона часто читала вголос, малювала, фантазувала, вигадувала.

Нелі Іванівні подзвонили з військкомату. Була субота. Попрохали, щоб парторг або хтось інший підготували батька, обережно повідомили йому страшну звістку. А в приймальні та кабінеті замдиректора спарені телефони. І так

трапилося, що Іван Андрійович випадково зняв слухавку і першим почув те, про що йому мали повідомити.

Стівба зачинився в кабінеті, й близько години до нього ніхто не міг потрапити. Та й не могли ніяк зважитися, хто це зробить...

А коли Іван Андрійович прочинив двері, — весь враз посивілий, змарнілий, — зрозуміли: він все уже знає...

«Ті хвилини краще не пригадувати...»

Суворий, небагатослівний, він часто плаче. Тоді ми лаємо його (інакше не можна). Зовсім невтішим буває в травневі свята, коли йдемо на військове кладовище. Там, мовчазний і занурений у себе, батько годинами стоїть біля гранітної плити, похиливши голову, й, наче не вірячи своїм очам, вдивляється в портрет сина та рядки його вірша про прозорий ключ журавлів, що відлітають...»

УСВІДОМЛЕННЯ ЧОЛОВІЧОЇ ДОЛІ

Будувати справедливе суспільство, до якого після тисячолітніх сумнівів та пошуків прийшло людство, боротися за освітлену соціально-гуманними ідеалами його долю, на прикладі найкращих виховувати нову людину — чи не в цьому безсмертя наших саможертвоних сучасників?

До Сашка рано прийшло усвідомлення його чоловічої долі.

Попервах це виявлялося по-дитячому забавно.

Вечорами, під час прогулянок, коли сутеніло, Саша завжди залишав батьків і забігав далеко вперед. Він це пояснював тим, що відганяв бородатих бандитів, які, мовляв, мали напасти на тих, хто йшов, а він нібито розчищав від них дорогу.

«В дитинстві, — пригадує Сергійко, — ми любили бавитися, особливо — грати «у війну». Тут Саша був неперевершеним заводієм і винахідником. Розставить на підлозі піхоту (пішаки), за ними — кінноту, бойові ладі (тури), офіцерів, на горбочку чи в бліндажі — королів та королев...»

Вибудуємо з книжок фортеці, наліпимо пластилінових бомб, вишикуємо крихітні танки, всякі фантастичні машини, підключимо наші іграшки — ведмедів, слоників, мавпочок, зайців, левів... Візьмемо сталеві кульки від підшипника — й починаємо атакувати то фланги, то центр, то відрізати ар'єргард... Кидаємо кульки в укріплення, немов стріляємо ядрами з гармат, закидаємо тих, хто в облозі, бомбами та гра-

натами. Справа завершується рукопашною — і всі побудови падають...

Після всього замітаємо сліди «війни», щоб не гнівилися батьки.

Або, наприклад, граємось у війну.

Брат завжди був генералісімусом, він навіть погони зробив, золотом розмалював. А я — рядовий, іноді старшина...

Пишемо один одному різні послання, закидаємо їх у ворожий табір, змагаємось, в кого шифровка найважча.

У прадіда Федора Спиридоновича Бурхана взяли справжні унтер-офіцерські погони, подарував він нам і будьонівку. Випрохали поносити навіть Георгіївський хрест, а потім десь на вулиці, в піску, в грі з хлопчиками загубили...

Але це трапилось пізніше.

Сашко з гордістю кріпив нагороду до сорочки, зображував прадіда Федора, імітував поєдинок із ворогом. Ліжко ми відсунули на середину кімнати, за ліжком були «окопи». Щоб посеред дня настала ніч і темрява, ковдрами завішували вікна, запалювали бенгальський вогонь, бігли «в диму», стукали відрами, сковорідками, каструлями, дзвеніли ложками, вимахували віниками, падали, схоплювалися...

Головним у дійстві був молодий унтер-офіцер, який проводив неймовірно складні операції. То із засідки стріляв із трьохлінійки Мосіна, то кидав, підповзаючи по-пластунськи, під ліжко гранату, то раптом хапав віник і зустрічав нападника рукопашну.

Особливо любив Сашко зображувати поранення Бурхана.

Щоб усе було по-справжньому, правдиво, брат змушував мене насаджувати на кінчик «багнета» (зафарбованої палиці) кілька ягід червоної калини й зупиняти удар на його оголених грудях. Із роздушених ягід по грудях брата текла «кров», він ще силкувався звестися на ноги, опирався на лікті, але падав, «утрачав» свідомість.

Я ж тим часом мав кинути «багнет» і швидко надягти на голову золоту корону з листя дуба або клена. Тепер був я царем. Я піднімав прадіда (Сашу) і закривав рану справжнім залізним хрестом.

І наш домашній театр продовжувався.

Ми вибудовували щось схоже на Федосіївські казарми, нестямно кричали: «Геть царя! Вся влада Радам!!!»

В ці хвилини ми розуміли натхнення прадіда Бурхана, з яким він розповідав нам про свій шлях у революції. Розуміли, чому він потім так довго не скидав військову форму.

До слова, Сашу й мене вабило в дідові Федорі Бурхані ба-

гато що. Він дуже любив книгу і нас привчав любити її. Його пам'ять зберігала незлічення віршів, чарівних казок, билиць і небилиць, примовок, жартів, крилатих фраз, якими Бурхан уміло користувався. Розповідав про свій шлях і про призначення людини на землі, старий не раз немов підводив підсумок прекрасними словами великого Шота Руставелі:

*Краще смерть на щиті слави,
Ніж безславних днів ганьба!*

Все це я добре пам'ятаю.

Прадід давно помер.

На велике моє горе, немає більше й артиста, який виконував найважчу роль у нашому домашньому театрі. Пригнічений, картаю себе, що «вбивав» Сашу, душачи на його грудях ягоду червоної калини. А значить, бачив його «смерть»...

Коли стає зовсім нестерпно, йду, нічого не бачачи перед собою, до пам'ятника Прометею. Тисячу літ, повідає легенда, його груди були роздерті, й тисячу літ печінку прикованого до скелі титана хижо терзав чорний гриф... А він, хто викрав у молодих богів людям іскру вогню, не знав каяття, і не йшов із примиренням до богів-олімпійців, що відібрали в титанів владу над світом.

Я йду по землі, на якій стояли мазанки моїх предків, витав їхній непохитний дух, зеленіли луки й шуміли плавні.

Мені подобається Дніпродзержинськ, місто моєї і Сашкової юності. Місто Прометея.

Перед очима знову й знову, наче кадри незвичайної кінострічки, прокручується історія металевого бога-титана. Його відливав із чавуну ще в двадцяті роки майстер-ливарник Дніпровського металургійного заводу Сергій Гречнев. Автором проекту був інженер-будівельник Олексій Сокіл. Двадцять діб у вечори й ночі невтомно трудився Гречнев та його товариші Вонак, Вітвицький, Кухальський, і в листопаді на могилі загиблих героїв революції та громадянської війни вознеслася двадцятиметрова постать титана із покоління старших богів ще античного світу.

В останню війну пам'ятник Прометею став символом невпокори нашого міста. Гітлерівці заклали під постамент вибухівку. Впав багатотонний гігант, але залишився неушкодженим.

В несамовиті фашисти стріляли в нього з кулемета, закидали гранатами, а потім вирішили відправити на переплавку. Повантажили на платформу. А вночі пам'ятник безслідно

зник. Його надійно закопали в глухому кутку, в канаві, робітники трамвайного управління. І після війни наш Прометей знову з'явився на своєму постаменті.

Мені здається, що мій Сашко — незнищений, як Прометей.

Розумію, що я лише рідний брат Сашка, що я не всесильний; усвідомлюю, що в цьому світі Сашу може втримати тільки щира пам'ять, — і я продовжую пригадувати наше дитинство.

Без пілотки, погонів і нагород наші з Сашею ігри «в війну» не відбувалися. Ми дорожили «військовими речами» — зірочками з погон та пілоток, солдатським паском, гудзиками з гімнастерок, гільзами... Мама пошила нам кобури для пістолетів, ремені, а батько вистругав з дерева гвинтівки й автомати...

Та, мабуть, найцікавішим було вирізування з газет і журналів, іноді з книжок (за що отримували прочухана від матері) картинок із зображенням літаків, танків, гармат... Все це ми наклеювали в альбоми, потім хвалилися один перед одним, у кого картинки кращі й у кого їх більше.

Звичайно ж, ми знали, що кожен воїн повинен бути винахідливим у бою, сильним. І ми влаштовували боротьбу. Стягували з ліжок матраци і беркицялись, стрибали на пружній сітці, як на батуті.

Наше бешкетництво переривав стукіт у батарею. Це не витримувала сусідка. На якусь хвилину-другу наставало затишшя, а потім усе вибухало з новою силою. Нарешті ми отямлювалися, ставали серйозними дітьми, терміново маскували сліди своїх «злочинств».

Чулися по сходинках кроки, заходила у квартиру мама, заглядала до кімнати й на кухню. Всюди була чистота. Нам, розчервонілим від біганини з віником, було приємно чути похвалу мами за ідеальний лад, бачити її все розуміючу усмішку: «Ну, солдатики, вгадайте, що я вам принесла — відняла в семиногого зайця? Тільки потерпіть трохи...»

З приходом мами нам дозволялося піти погуляти з хлопчиками нашого двору. Ми знову грали «у війну» — ділилися на «червоних» та «білих», а втомившись, пекли на багатті картоплю. Кожен із хлопчиків прихоплював з дому картоплі та хліба, а дівчатка — солі та огірків.

Після «бою» під першими зорями влаштовувалася солдатська вечеря...»

НЕБО ЛЮБОВІ ТА ПРИСТРАСТІ

Саша був неймовірним імпровізатором, вигадьком.

*Сказки поля русского
уж давно не те,
улетел Гориньч
к южной широте,
лечит на курорте
печень и мигрень,
возвращаться к прошлому
забияке лень.*

Він любив розповідати кумедні історії, нібито йому самому довелось воювати на фронтах у тих фільмах, які він дивився. Природно, що про Велику Вітчизняну він знав тільки з кінострічок, книжок, розповідей дідів та батька.

Пізніше у вірші «Промов не буде на могилах» озвалася вже не фантазія хлопчиська, а гіркота сина, який глибоко відчув усенародну трагедію втрат:

*Промов не буде на могилах...
Бо й знак,
що падав хтось,
вже зник.
Нас всіх, як землю,
обпалило
в той день, звичайний день війни...*

Дитяча захопленість та бажання висловитися явили в хлопчикові поета, і, восьмирічний, він шукає необхідні слова. Без напучувань чи підказок дорослих пише свого першого вірша про солдат, які загинули під Сталінградом. По-дитячому беззахисний, той віршик раптом відсвічує щирістю погляду, несміливою, та все ж позицією людини в житті (передаємо ту найглибшу віршовану спробу Саши без перекладу):

*Отцы и деды сражались героически,
мы добрую память о них сбережем.
И, если война к нам постучится,
смело за Родину в бой мы пойдём.*

З цього все й почалося.

З роками міцніли рядки, зростало усвідомлення великої необхідності зі зброєю в руках і пером захищати святу недоторканість землі, яка стала матір'ю і на якій зростав.

І часто шкодував, що народився надто пізно й не зміг здійснити нічого героїчного.

Щирість, патріотизм звучать у його рано обірваних строфах. І знаходять відгук у серцях сотень і тисяч тих, хто полюбив його вірші.

Наведу рядки з листа молодих воїнів із Волгограда, які прочитали збірку «Пісня сильніша грози»:

«В кожному вірші ми відчуваємо готовність Аїста на самопожертву в ім'я Батьківщини та щастя людей. Читаючи його лірику, осягаєш, що все своє свідоме життя він ішов до подвигу».

Сергій Маркович ЛАСТІВКА із селища Димер, Київської області. Про його, Ластівки-Листопада, складну долю репресованого розповідає Григорій Мединський у повісті «Трудная книга». Після реабілітації Ластівка піднімав цілині землі в Казахстані, був бригадиром трактористів. Важкі випробування переконали його в тому, що людина постійно, все життя має прагнути бути справжньою людиною, саме для цього вона й народжується. Як йому, тоді зеленому хлопцеві, праглося стати поряд із тими, хто ризикуючи життям, зводився в атаки під Сталінградом, на переправах Дніпра і в Альпах!..

Він був єдиним сином у батьків — і знав, як затомлено чекає його повернення додому сива, настраждана мама... Тому в боротьбі за право й місце в житті ціною неймовірних зусиль волі переміг: «Трудная книга», нарешті, стала книгою, яку можна було прочитати не соромлячись. Побудував дім, родину, виростив гарних синів, посадив сад, квіти...

«Виростали мої діти, приклад батьків для них — найперша школа. Лад у родині — лад у душі кожного її члена. Культ нашої родини — абсолютна справедливість. Своїм дітям я всіма силами прагнув прищепити любов до всього живого, повагу до історії народу, з глибин якого береться й наша родина, всі витоки — пісня, дума про волю та незалежність. Мої діти, я вірю, відчувають постійну гордість, що вони стали військовими. Чому? А тому, що в наш час захищати рідну предківську землю, то не тільки обов'язок, а й доля твоя: покласти життя в ім'я життя найрідніших людей, тобто твоєї Батьківщини — то смисл народження, смисл цілого життя. В наш час захист Вітчизни стоїть на першому місці. Зброя в руках людей повинна служити добрій справі, передусім — захисту справедливості. А справедливе те, що людяне, що гуманне. Це я осягнув ціною неймовірних поневірянь і страждань.

Тепер про Аїста. Віднині він — моя гордість і біль. Я — людина нелегкої долі, і не раз дивився в очі смерті... Але читаючи про Сашу Стовбу, ковтав непрохані сльози. Серце стискували наче б лещата: в мене четверо синів. Аїст, який пішов із життя так рано, також мій син, — п'ятий. З ним ми тепер, як одна велика родина... Жаль мені його, як рідного. Йому б ще жити й жити. Міг би засівати хліб, зводити заводи, будинки, любити, бути коханим, рости, зігріваючи батьківською ласкою, дітей... Втрата людини завжди тяжка, а талановитої тим більше.

Троє моїх синів носять погони Радянської Армії, четвертий поривається до погонів. Є в нашій родині танкіст, медик... Найменший мріє стати військовим хірургом, навчається у медичному училищі. Вилетіли сини з батьківського гнізда, і залишилися ми з дружиною удвох.

Звичайно ж, військова служба — не прогулянка Хрещатиком, а тому на душі завжди неспокійно. Світ розпалений, наче вугляна жарина. Не знають спокою В'єтнам, Палестина, Ліван, Ірак, Афганістан, Нікарагуа... Любов Кіндратівна, наша добра мати, іноді ще вдосвіта ховає від мене сльози або мокру від сліз подушку...

Таке сьогодні життя, — до краю напружене, вибухове...

Для того, щоб люди не знали трагедій Лідіце, Освенцімів, Копищ, Бабиних ярів та Хорольських ям і Долин смерті, носять наші сини погони. В наш час найчоловічіша професія — це вміти захищати мир, інтереси прогресивного людства.

Мої сини вчать цьому щоденно. Кожної миті вони можуть стати поруч із Сашею... А коли виникне потреба вчинити так, як те зробив Олександр Стовба, як поступають найкращі діти нашого народу, — впевнений: мої діти не зганьблять моїх синів.

Загибель Аїста крає моє серце, сповнює його постійною тривоگوю — і мої аїсти вилітають у життя. І коли б я вмів віршувати, то неодмінно написав поему про АІСТІВ, які в ім'я щастя інших вилетіли в чужі краї, а назад не повернулися або повернулися на крилах «чорних тюльпанів»...

Життя обіцяло Аїсту прекрасний політ, дало йому творчі крила. Небо поета захоплює чистотою людського почуття й пристрасі — до життя, до стеблинки польової ромашки й волошки, до жемоніння срібного джерельця, що біжить із глибин лісу. Природа, вона скарбниця нашого життя, її нам треба берегти. Все живе в ній, рослини, птахи... — то наші брати молодші!

Сашко дорогий мені ще й тим, що злі сили відняли в нього молоде життя — і втрата ця для матері, для батька, для всіх нас непоправна. Боляче в мирний час хоронити своїх дітей-солдатів... Й особливо боляче, коли наші діти останню мить зустрічають далеко від нас, на чужій холодній землі...

Часто в книгарнях запитую його збілочку, але чую від милих дівчаток: «Зачекайте, ваш і наш Аїст ще не прилетів...» Хочеться знати про Сашу все-все, і про останні хвилини також, і про батька та матір. Як там вони?..

...Побували в Ленінграді у сина Сергія. Ермітаж, Зимовий палац, знаменитий Олександрійський стовп, Петропалац... Там, у родині Клавдії Миколаївни та Якова Павловича Шевченків, з їхнім рідним сином Сашком, в родинях красивих хлопців, поселився наш український Аїст.

Дуже шкодую, що після інфаркту не можу особливо довго мандрувати. А так зібрав би всіх онучат — Дениска, Юлю, Руслана й Людмилу... — й вирушив у мандри!

Як багато прекрасного створила людина на землі, скільки неперевершених шедеврів хвилюють і захоплюють серце та погляд!.. І не можна допустити, щоб усе це раптом перетворилося в попіл, у руїну...

Влітку трохи попрацюю на місцевій автобазі газоелектрозварником. Попросили мене, пенсіонера, щоб підсобив.

На День Перемоги їздив до Києва. Поклав конвалії та гвоздики до пам'ятника Невідомому солдату — в пам'ять загиблих у війні, в честь і пам'ять Аїста, того п'ятого сина. Там було море людей і тисячі тисяч букетів квітів...»

ЄДИНОГО СЛОВА ЗАРАДИ

*Як слово «смерть»
трактується у нас?
Це час,
коли людина почина старіти...
І через те
я кваплюсь повсякчас
в ім'я добра
себе не пожаліти.*

Сашко поспішав жити, але не підштовхував квапитися свою музу, був вимогливий до себе. Мало хто навіть із друзів знав, що Аїст серйозно захоплюється віршуванням. А він словом угамовував спрагу душі, в усамітненні знаходив утіху, від рядка до рядка прозріваючи та мужніючи і як людина, і як громадянин.

Строфи, як і він сам, ставали дедалі суворішими, підтягненішими. І, безумовно, чим далі сильнішими. Але він не поспішав. Ще зачекати, ще хоч трішечки...

В листі до матері незадовго до фатального березня він дуже самокритичний:

«Як вчиню я, коли в мене набереться чотири тисячі віршів? Я скажу собі: нехай полежать. Через рік відберу чотириста, ще через рік — сорок, а через деякий час залишу чотири найкращі. Їх, може, й віддам до друку».

Примітний червоний блокнотик делегата X партійної конференції Дніпродзержинського хімкомбінату, що відбулася в листопаді 1973 року. Його Лідія Петрівна подарувала синові, зовсім не замислюючись, що з часом блокнотик стане реліквією, рукописною збірочкою віршів. Майже до останніх сторінок блокнотик списаний густим почерком:

*Я люблю осінній туман,
запах диму вечірніх ватр.
Ходить в хащах
нечиста сама...
На папір же лягають слова...*

Це в шостому класі, в чотирнадцять літ...

*Я люблю тебе, дорого,
перехрестя і мости,
ще й берізки досить строгі
через кожні півверсти.*

Помітна камерність почуттів, легка ранимість автора:

*Ти біжи, не уривайся,
день наш довшає нехай,
людям щастям відкривайся,
горе в прірву заховай.
Будь, дорого, щирим другом
від зорі і до зорі,
десь за лісом чи за лугом
душу зустрічню зігрій.*

І коли вже звинувачувати юного поета в сентиментальності, то її він пережив саме в цьому віці, а не в свої курсантські роки, коли відважився найкращі зі своїх віршів надіслати для друку — до «Советского воина» та до «Юности». Ті сторіночки дихають морем, все заповнюючи блакит-

ним кольором: «Море, я люблю тебе, чуєш!» Хлопчик обіцяє морю стати на березі скелею, щоб бути «зірким вартовим» його володінь. До нього «на синіх крилах» прилітає вітер, «на синіх крилах» приходиться ніч, «на синіх крилах» з неба зіходять зорі й несе його «на синіх крилах» мрія...

*І хочу я, щоб все було довкіл
синішим синього, яснішим, ніж огонь...*

Червоний блокнотик засвідчує: Сашко жив поезією.

І багато що із занотованого в ньому, коли автора вже не було серед живих, увійшло до газетних та журнальних добірок, у посмертні збірочки віршів, що здобули запізніле визнання та припізнілі високі премії. Червоний блокнотик обпалює серце як документ, як докір, іноді черствості й неухважності нашій до початківців, до молодих.

Адже безумовний факт: кожному поету хочеться надрукуватися, побачити в газеті хоча б рядок свого вірша. Саші, кажучи щиро, не поталанило. А він завжди прагнув жити в слові й у слові залишитися жити надовго.

В моїй розповіді про Олександра Стомбу, яка писалася в 1983 році, задовго до визнання поета, я свідомо часто звертався як би до його голосу: багато разів звучать все нові й нові рядки з його листів, усних розповідей, віршованих спроб. Їх практично наводжу без змін, щоб ми могли відчутти неповторну особистість.

В одній із телевізійних передач із Останкіно Олжас Сулейменов, прекрасний казахський поет, якого люблю за оригінальність людського й поетичного обдарування, за рішучий рух філософського мислення, сказав, що йому дорогі всі його вірші — починаючи із найперших і найслабших до зрілих, з ознакою майстерності. Й він, за його зізнанням, з висоти свого сьогоденішнього бачення себе не відмовився б від жодного рядка, бо в кожному підмічено, схоплено те, чим він на певному етапі творчості жив, чим перехворів, про що болісно передумав. Адже поет усе життя пише не тільки біографію світу, природи, рідної землі й рідного народу, а й свою власну біографію, — свого одного життєствердного вірша.

Читач уже мав можливість познайомитися з різними віршами Саші. Вони нерівноцінні, але в них — його біографія, його удачі, страждання, радості. І я хотів би навести повністю ще одного вірша юнака, не вдаючись до української інтерпретації:

Проходят дни, цена которым — годы,
в конце концов нас настигает седина...
Судьба случайной картой из колоды
нам выпала, и на всю жизнь одна.
Ей мы обязаны и взлетом, и паденьем,
любовью, смертью, голубой мечтой,
уродством, счастьем, жизнью, красотой,
спокойствием, печалью, наслажденьем...
Что есть случайность?
Бег простых событий,
когда свой выбор назначаем мы,
руководясь потоками открытий
и интуицией, тревожащей умы.
Случайность все, и все определенность,
они — как старшая и младшая сестра...
Я верю в них, как верю во влюбленность
росы на травах в зареве утра.
А что — любовь?
То разговор сердец
в испепеляющем пожаре крови,
когда возводишь собственный дворец
желаний, чувств, отваги и любви.
Любовь прекрасна в золотых лучах
весенней радости и неги,
ее хранишь ты, как родной очаг,
не разделив, страдаешь, как Онегин.
А что очаг?
Очаг — родимый дом,
в котором жизни лучшая пора
проходит. Лишь взгрустнешь потом,
увидев, как резвится детвора
с той непосредственностью юной,
под той же липою в песке,
где ты, не зная о тоске,
свой начал путь в простор безумий.
А что есть жизнь?
Круговорот белков,
пустое времяпровождение,
когда на протяжении веков
мир лишь жует и жаждет наслаждения?
Нет, жизнь — это полет ума,
неудержимый всплеск фантазии...
И если есть где безобразия,
жизнь изживает их сама...

*Но жизнь пройдет,
развеявшись,
как дым,
предсмертный миг оставит мне в подарок
для мужества — примера молодым.
И памяти дымящийся огарок
осветит мне секунду бытия —
границу между жизнью и смертью.
И вот тогда лишь буду вправе я
на равных разговаривать
с бессмертьем.*

*И, стоя у истоков чистоты,
и обращаясь в прошлое и вечность,
я попрошу для мира красоты,
а для людей — душевную сердечность.*

1978 рік, 19 лютого

Гірко усвідомлювати, що за життя жоден рядок Сашка не був надрукований. Яка зрілість самоусвідомлення, яка світла мудрість у цих рядках!

На останній сторіночці червоного блокнотика вказані адреси та назви журналів, до яких звертався поет-початківець Олександр Стовба: «Молодая гвардия», «Работница», «Юность», «Советский воин»... Нехай не помітили хлопчину-курсанта, мало що буває, коли до редакцій пишуть тисячі... Але ж... навіщо звинувачувати в «занепадництві й песимізмі»?..

Сашко писав — як дихав. Поезія — стан його душі, а в ній мало було причин для веселощів.

А тому боляче...

Боляче, що тільки з «Работницы» надійшла доброзичлива відповідь: треба писати, автор віршів — людина дуже здібна, але «надішліть щось... на жіночу тематику».

Й на тому спасибі.

Залишився не відісланим до видавництва рукопис «Звезда рождается в огне», — поезії, на які курсант покладав добрі надії.

Через два роки після загибелі Олександра газета «Литературная Россия» на своїй «Военной странице» помістила сім віршів Аїста. Публікацію підготувала Лідія Петрівна Стовба.

В слові про лейтенанта військовий журналіст **Петро ТКАЧЕНКО** зазначив:

«Ми не можемо безпристрасно судити про творчість поета у відриві його від реального життя, тим більше коли його життя уже завершилося і було воно незвичайним, як і в поетів Великої Вітчизняної. Тут немовби включається якась особлива, не тільки власне художня система оцінки творчості, оскільки кожне слово співвідноситься в цілому з його долею, співвідноситься зі звершенням подвигом автора. Саме так сприймаються й поезії Олександра Стовби — іноді як би заздалегідь прозаїчні, з розрахунком на роздум, на філософічність і в той же час дещо романтичні».

А ще через два роки до вічно двадцятидвохрічного поета прийшло справжнє визнання. Відома поетеса **Людмила ШИПАХІНА** писала:

«Так, розмова з безсмертям ведеться на рівних, слова й наміри точно відповідають вчинкам, чистота помислів рівна бездоганності дій.

...Біля витоків цього становлення — мужні уроки історії, подвигу Великої війни, пафос нашого мирного творення, події в гарячих точках планети.

...Воістину священна пам'ять, що пов'язує події днів героїчних і неоціненне багатство гордого спадкоємства. Широке та багатогранне подароване нам життя. Унікальна і єдина в цьому житті творча доля.

Життєвий подвиг молодого офіцера Олександра Стовби й чітко підкреслена громадянськість його поетичної творчості — переконливий взрець найміцнішого сплаву дійової ідейності, глибокої переконливості, що визначають смисл і сутність його життєвих вчинків.

У віршах Олександра Стовби життєствердна сила буття є свого роду лейтмотивом, заспівом, точним камертоном, які контролюють загальну тональність. Прекрасна весняна земля, що народжує буянню веселої зелені, чарівлива засушена квітка між сторінок старої книги, солодкий і вабливий чистий голос соловейка, що загіздувався в знайомому гаю. Почуття дружби і товариськості надійною опору заповнює душу. Щемкою солодкістю живе світлий спомин про зустріч із коханою... Все це — у віршах Олександра, в його простих і правдивих рядках, сповнених доброти, ніжності й кохання.

Й зовсім по-іншому пише він про лихо та нещастя землі, про паліїв війни, про сіячів зла і чвар. Тут його мова тверда, пряма й ощадлива. Про чуже не скажеш напівтонами. Про таке поет мовить згустками міцних однозначних слів, у яких відсвічує і вирок, і кара.

...Прочитавши цю невеличку збілочку, знову вглядаюся в портрет його автора. Чисті, розумні очі — очі правди й совісті — дивляться на сучасника, благословляючи його на життя, кличучи до вершин самовідречення, вірності, мужності».

Доля Аїста схвилювала й прекрасного українського поета Дмитра ПАВЛИЧКА, кому на пекучій афганській землі випала можливість розповісти про тодішню, об'єднану в Союз, країну Волги й Дніпра, про Аїста, одного з найпристрасніших її поетів. Ніби відзвуком визнання поетичного обдарування Олександра Стовби стало ствердження **Дмитра ПАВЛИЧКА:**

«...Подвижницька смерть Олександра Стовби прискорила його вихід в поети. Вона відкрила його записники, зошити, віршовані нотатки, показала, яка цільна і духовно багата особистість формувалася в молодому воїнові. Мені здається, що істинним вихователем Олександра Стовби була його літературна творчість. Він писав для себе, але так, щоб слово його могло схвилювати інших, він гартував при цьому свою душу, бо вогонь слова обпалює, гартує передусім творця. Він пережив — і не раз! — подвиг свій у віршах, написаних із громадською пристрастю, взятою, безумовно, із нашої історії, з літератури, із героїки нашого життя. Через поезію прийшла до нього і сотворила його наша дійсність. Пізнаючи героїчний характер цієї людини, юнака, а також сутність поезії, творець якої випробовує на собі високість моральних законів, які сповідує...

Дожити до сивин чи пожертвувати життям в ім'я загальнолюдського блага — це драматичний і в той же час ліричний сюжет майже всіх поезій Олександра Стовби. Чому віддати перевагу — мудрості чи емоційності, терпкому знанню чи відчайдушному бажанню відшуміти «з ключем прозорим журавлів», — над цим замислювався, думав ще невідомий поет і безстрашний воїн. Але завжди він приходив до думки про те, що «серце переможе».

Подвигу достойна простота і філософська настроєність поезії лейтенанта, який тільки починався як поет, втім, йому пощастило написати не одну несподівану й неповторну, вічну строфу:

*Синява небесна скрізь,
ріки і поля.
Сонячна душі яскрінь —
це моя земля!*

*Зорі хором водяться,
небокрай сія.
В калиніх-шовковицях
щебет солов'я.*

*Ген, світи шепочуться —
скільки ж тих висот!
Світку, в тебе хочу я
брати мед із сот.*

*Прийде мить прощатися,
й, краю мій, повір...
Душу, мов лещатами,
здушить хижий звір...»*

Шкода лише, що такі поцінування даються із запізненням.

ДЖЕРЕЛА, ЩО ЖЕБОНЯТЬ ІЗ СЕРЦЯ ЗЕМЛІ

Майже кожного літа родина Стовб приїздила в село Олексіїво-Лутківку до рідних Івана Андрійовича.

Спершу прибували на станцію Шостаківка, від цієї станції кіньми добиралися до села ще з дві години. Або сідали в попутний автобус, який рейсував від Кіровограда до Малої Виски.

Назад же до Шостаківки дачників одвозив дід Прокіп. Відвозив на бричці, що всім, а особливо дітям, дуже подобалося. Саша любив таку їзду, як він казав, «на пароплаві».

Безмежний степ, ти пливеш зеленим морем, а віз та колеса риплять, наче кочет човна. Довкіл — не охопити поглядом — хвилюється зелений, із крапельниками васильків, ромашок, медунки, чебреців і найрізноманітніших квітів роздольний степ... І вічний спів жайвора супроводжує тебе в дорозі.

Ти купаєшся, викупаєшся в теплих хвилях повітря, що струменить ароматами, а сонечко дивиться на тебе, усміхаючись, і запитує:

«Добре тобі, людино?»

Щось невимовне й непередаване розпирає груди, хочеться плакати від почуттів, що переповнюють душу, хочеться радісно стрибати, кричати, поклонятися Небу, Сонечку, Землі, людям, діду Прокопу, приємному — з домішкою чебрецю та вечірніх фіалок-матіол — вітерцю-леготу і жайворонку, що зачарував тебе сріблом голосу.

«Мамо, чому, чому мені так радісно і так сумно? Чим пояснити взагалі, що такі шалені бурі та урагани гойдають мою душу, коли бачу оці неозорі простори степів?!»

У місті, як примітила Лідія Петрівна, син ставав зовсім іншим, не вмів так захоплено говорити. В оточенні кам'яних стін Саша ставав стриманим. В селі ж, на привіллї, — ніжним і м'яким. Може, тому, що в міській метушні немає можливості не поспішаючи роззирнутися довкруг, прислухатися — а все бігом та бігом...

А в селі життя тече розважливо, некваплячись. Можна усміхнутися сонячному зайчику, що стрибнув із вікна, помітити ширяючий політ ластівки, глибоко до оп'яніння вдихнути дивовижні запахи акації, що квітує...

І розмови в селі спокійні, тихі, з достоїнством.

«Я не знаю, — зізнається мати, — не можу пояснити. Але там, у селі, й річка бралася з джерел, що витікали із самісінького серця землі, і душа дитини до тих чистих джерел тяглася. Звичайно ж, річечка була безіменна, але мала свій дерев'яний місточок, правильніше — березову кладку в три дощечки».

Там, на Кіровоградщині, в казковому краю Ятрані, що блакитною хвилею б'ється об каміння, вони відпочивали, працювали; готували варення, збирали ягоди та гриби, косили сіно. От чого не любили бабусі (бабуся Ховра та бабуся Женья), так це, щоб руки жінки бездіяльно лежебочили на колінах. За своє многотрудне життя вони не закінчували шкіл, а грамоті вчилися разом із своїми дітьми, але від предків перехопили розуміння найголовнішого: робота рухає життям, а жити — значить, рухатися.

І вони повчали дітей, а потім онуків: «Лінивих любить ліжко та дідько, а не чоловік і діти. Не можна розслаблятися, ніжитися в ліжку, доки сонечко в бік припече. От погляньте на нашу річечку без імені, живе вона, доки не зупиняється течія, а пересохне, зупиниться — враз болото затягне її. Наша порада: втомилася шити, піди із сапкою на грядку, пополни бур'янець, втомилася полоти буряк, прибери в хаті, від цієї роботи, занила спина чи в попереку, сядь із голкою й ниткою, повишивай та поспівай...»

Скільки хвилюючих мандрівок у світ природи здійснили тут діти!

Вони знали вже, де росте звіробій, ця заяча кривця, а де — материнка в лісі чи побіля болота, як зловити метелика чи бабку (дзигу, вертуху) на луках, як сушити сіно й стягувати його в стіжки; діти залюбки допомагали старшим, збирали в

пляшки жучків-шкідників, випасали корів. Й не переставали дивуватися небу, квітам, пісні струмка та дрозда...

І це кликало, спонукало до творчості:

*Вода джерел,
Вона перед тобою —
то жебонить побіля ніг,
то віддалік...
Припасти б спраглому
ось тут до водопою,
черпати пригорщами,
звестися з колін...*

Зовсім маленькими вони, діти, навчалися імітувати перепела, зозулю, витьохкування соловейка, свистіли так пронизливо, що аж закладало у вухах... Гнів і радість природи, весняного грому й шерхіт дощових краплин... — усе піддавалося імітації, повторенню чи переінакшенню:

*Та мова у струмка
аж надто безсловесна.
В струмку тім
знімеш втому,
змиєш піт...*

*Криниця —
мого роду перевесниця.
Нам вистачить баклаги.
Ну ж бо,*

пи-ить!!!

Вечорами всі лягали прямо на свіжі покоси.

Сиві дід Прокіп та дід Філька-Пилип (рідні брати першого АІСТА — діда Андрія Стовби) пригадували старі часи й пана; діти крутилися тут же, прислухалися до розмов дорослих, а потім саморобними шаблями карали поганого пана, збивали голови в бур'янів.

У роду Стовб народжувалися більше чоловіки. Всі кремезні, міцні, такі, що знали смисл життя.

Тільки от дід Прокіп «підкачав», сам якийсь невисокий, і діти всі, як один, вдалися в нього. Зате вже, що добрий — то добрий, дітей і внуків до самозабуття любив, і вони відповідали йому взаємністю. Хоч як був зайнятий дід Прокіп, а завжди під'їздив до хати, розпрягав коня. Біля воріт його зустрічала бабуся Женя, дуже вродлива і в старості, завше весела, м'яка.

Але зупинялися на літо не в діда Прокопа, а в діда Пилипа. Там було більше місця. Впоравшись по господарству,

йшли до баби Жені. Часто, не дочекавшись гостей, бабуся Женя сама вирушала назустріч.

Картина кумедна: біжить, правильніше, котиться, мов колобок, по дорозі розпашіла, всміхненна старенька, і вже несе у фартусі міщанам чогось смачненького покуштувати. То свіжого огірочка — ще в росі, то помідора з огненно підфарбованим на сонечку личком, то морквину, то найперші груші, дині, кавунчики...

Діти вищать від радості, тільки хрускають смакоти на зубах.

А які смачнючі в бабусі Жені вдавалися карасі у сметані! Від них Сашу й Сергійка за вуха не можна було відтягти — справжнє лачо...

Та що тепер пригадувати: сотню разів скажеш «халва», а від того солодше не стане...

Дружина діда Пилипа йшла життям тихо, ніби в рот набрала води. Мовчазна аж надто таки... Невисока, а що сива, то видавалася підрубаною тополькою. Душевна, щира. Слухає тебе чи внучат, а очі з любов'ю дивляться, і гріють, і приголублюють.

Сяде, було, бабуся Ховра, так звали її, на призьбі хати, складе руки хрест-навхрест, гострі колінця видуваються, а вона підпре кулачком підборіддя — й дивиться пильно, наче вбирає тебе всього, і твій сміх, і слова твої. Завжди в неї все ладно, чисто, кожна справа в руках горить.

Влітку головна турбота у бабусі Ховри (може, Хіврі...) — нагодувати внуків. Присяде, впоравшись, і скаже: «Ну, розповідайте, як там у місті у вас без мене, га?»

Саша — тут як тут, фантазер, таке навігадує, що перед твоїми очима раптом риба побіжить, семиногі зайці від вовків на дерева полізуть і «на вербі груші вродяться». Та мало того — ще й театр одного актора зіграє. І словом, і мімікою, і рухами покаже, як у місті автомат спраглим, тим, хто захотів пити, «по знайомству» видає воду.

Ось іде він, Сашко, знеможений, нога за ногу перечіпляється, сил немає, а сонце пече, шпарить немилосердно, піт заливає очі. Саша втомлено прямо рукавом сорочки витирає шию і лоба, потім судомними рухами довго шукає мідяки в кишнях.

Радість, усмішка: є, знайшо-ов!..

Сашко опускає монету в автомат, втомлено чекає, задоволено тручи долонями груди. А води немає й немає, вода не біжить...

Спраглий благально присідає, постукує в залізо, біжить довкола «впертого» автомата, мало не молиться на нього, а

потім дедалі сильніше та наполегливіше починає барабанити пальцями, стукати кулаком об залізо...

Бабуся Ховра хоч і не бачила жодного разу (бо не була в місті ніколи), не уявляла досі яке ж то «диво цивілізації» — «хитрющий» автомат, починає сміятися. Сергійко та сільські малюки також не витримують, починають надривати від сміху животи, повзати по землі рачки.

А Сашкові тільки цього й треба — він ще більше входить у роль, звеселяючи всіх.

Вечорами, як бувало в давнину, сідали «на дубках» під розлогою дикою грушею, на захохреній призьбі, на пеньках-стільцях і давали волю розмовам, спогадам та пісні.

Бабуся Ховра, ну віть-у-віть, як бабуся Поля, вже несе щось пошити, вишити, зв'язати шплицями. «І сиджу, доки ще видно, то кофтину викроюю, то намотую нитки, то в'яжу спицями. Добре, коли ти з дитинства багато чому навчився, багато що, вигадане для жіночих рук та кмітливості, робити навчився».

Без роботи і дерево, і рослина, і людина в'януть, бо лінь — найстрашніша недуга. Неодмінно треба рухатися, міняти характер роботи й саму роботу. Природним чуттям сільських трудівниць дійшли вони до розуміння ствердження вчених, що розумне чергування роботи не втомлює людину, воно просто необхідне для неї.

Сашині фотознімки тих літ зафіксували хлопчика в смугастих байкових штанцях; впертий лоб, гострий погляд з-під кашкетного козирка. Ось він сидить верхи на іграшковій конячці, а ось на гнідому лошакові діда Прокопа. На дереві; на трюхколісному велосипеді.

Майже на всіх знімках до Саші притискається Сергійко...

Романтика вабила Сашу завжди.

Якось улітку підмовив сусідського хлопчика піти подивитися, як встає сонечко. Ще горіла ранкова зоря і жагуча роса обпалювала босі ноги, коли хлопці зникли з дому.

Стовбі не було ще п'яти літ.

*Нас від дитинства мрія
окриля —
знайти себе, не розгубить
таланти.
Поети,
ми з колиски аргонавти,*

*і відкриваємо за обрієм
поля...*

І пішли вони, і пішли — залізничною колією, по шпалах — назустріч небесному вогню-колесу, що починало котити тепло. Ті вогонь і тепло мали примчати на землю, як поїзд, по сталевих рейках...

Зловили романтиків, пошпетили.

А пізнього вечора Лідія Петрівна на сон синачкові розповіла про те, як шукав колись «залізні стовпи», що підпирають небо», сільський хлопчинка Тарас Шевченко. Він гадав, що там, де зіходяться земля й небо, де прокреслює таємничу лінію обрій, загадкові чарівниці вистилають блакитні повітряні шовки...

*Мов птахи крила в небі,
ми свій хист
відточуємо в праці
та горінні.
Антей ми —
глибоке в нас коріння
і світлі
до покликання шляхи.*

Гарно було влітку в селі, а особливо любив Сашко місячні вечори. Здалеку, невідь-відки, летиться неповторна українська пісня. Все струмує у срібному світлі Місяця, і здається, що це вже не Земля, а якась інша загадкова планета, де все так звабливо, незвично й таємниче.

Чи то це сон, чи то прекрасна ява!

Все зливається в один звук, в одну мелодію — і хор голосистих жаб-джерелянок з озерця, і трель цвіркуна, і жибоніння струмка, і сплеск риби, і крик нічного птаха...

А ти лежиш на пахучому сні, вдихаєш рідний, милий запах степів. Любо тобі та спокійно. От-от прилетить до тебе вогненна жар-птиця, ти тільки не розгубися, і всі твої мрії та побажання здійсняться в одну мить!

Ніч розсипала над тобою зорі. Вони шепочуть і миготять з висоти, заворожуючи тебе, а земні звуки складають колискову пісню.

Добре тобі, радісно.

І ти невловимо засинаєш.

А одного разу чоловіки поїхали в Олексіїво-Лутківку самі, й у «республіку» від Саші надійшов лист:

«Зійшли з потяга благополучно, але як почали шукати

рідну хату, то на третій день ледве-ледве знайшли. Про перші два дні я розповідати не буду, бо там ми брели по калюжах у всі боки. Сергійко роздер шорти. А як прийшли на подвір'я, то залізли на вишню й одразу всю об'їли. Сергій кісточку проковтнув. Але, головне, мамо, не хвилюйся, потреби в операції не було.

Як пішли ми на ставок ловити рибу, то Сергій піймав... кита, щоправда, завбільшки з палець, але ми з нього таранки нарobili. Повісили в'ялити, а якийсь горобець чи горобчиха, пролітаючи мимо, склювали всю нашу турботу й заботу. Черв'яки тут жирні та живні, рибу описувати не буду.

Ми всі живі та здорові. Татко курить, я кашляю, а Сергійко в дзеркало кривляється, пику корчить, красиво! Замість кіно.

Діди та бабці кланяються тобі».

Звичайний лист, відкритий своєю безпосередністю, як відкриті перед нами небо, зорі й сама природа. Тонкий дитячий гумор і довірливість свідчать про близькість людей у цій родині, про постійне перебування всіх на відстані серця.

Вирвавшись на волю, відчувши простір та безконеччя рідного світу — неба, лісів і лук, тихої течії річки, усвідомивши нескінченність трав, квітів і людей на землі, птахів та зірок у небі, він усе ж прагне пізнати все...

Ці дитячі мандрівки, найперші кроки по крижаних росах луків та лісових стежинах, найперші подивування від зустрічей із живою ромашкою і рогатим жуком, а потім таємничі, при місячному світлі, розмови з косарями і з тим найголовнішим ватагом косарем, що веде першу ручку, на свіжих покосах подарують йому на все життя захоплення красою рідної землі, єдиної і найріднішої у космічному безмежжі, ці розмови заронять зерно поетичної залюбленості в його вразливу душу.

Його ранні російські рядки:

*Родина дана судьбой навеки,
Вся кругом и до конца моя.
Здесь впервые стал я человеком,
обнимаю шумные поля.*

Ті поїздки в село давали Сашкові можливість немов заглянути за обрій, порівняти цей новий світ із баченим з вікна, поставити перед собою запитання: «А далі — як там і що там?..»

Як цим, так і іншим судженням пізніше судилося пролитися рядками філософа, що прагнув зазирнути в сутність

явищ і речей; ясно мудра, який тривожно ламає голову над розгадкою таємниць людської душі, а — запитує істину:

*Доля дарувала нам навіки
рідний край — і все тут,
все моє!*

*Тут відкрив уперше я повіки,
берег мій тут в росах постає.*

Він знайшов притягальну й вічну незаспокоєність людського розуму, що осягає сонцебризну ясноту небес і мерехтливу мрійливість зірок, неперехідну цінність буття в храмі Природи. Як справжнього сина, його вигойдають, виколисають трепетні почуття любові до Батьківщини, до тихої стежки, якою ступали до лісу й річки батьки.

Випоена молоком матері любов до неповторного дива, яким є життя, збуджена гарячою пристрасстю до людей легендарного Данко, розчахне його груди, прочинить вікна й двері його душі, щоб у ній горів, не переривався полум'яний дух сина:

*Я закоханий у рідне поле й луки,
в мову мами й сисяву Дніпра,
і вгамую в серці біль розлуки,
коли доля скаже:*

що ж, пора!..

*Інших див мені тепер не треба,
не в заморськiм покохав краю:
пити —*

*то з глибин,
така потреба,*

*жити —
так в Дніпровому раю!*

Від такої палахкої любові запалюється «Божа іскра» й, оскільки, твердимо, що з поетичною пристрасстю душі Сашко народився, то світ він від малоліт бачив по-своєму — щедрим, яскравим і дзвінким. У нього дощ барабанить по дахах, і мокрі дерева, як матроси, стоять у материному саду:

*Дощ,
Заливний дощ,
Через нього нікуди не вийти.
Він замкнув мене в хаті,
й хоч вий ти,
невиглядний,
мов злива дощ.*

*Та, одначе, схвильовано жду,
таємничу краплин ходу,
загадкову абетку Морзе...
Дощ шаліє,
сміється,
а отже,
він у гіллі, у зблисках грози,
він на шибках, як трепет сльози.
...У дощі завше гостра потреба,
хоч хай холод, дощу в Бога просим.
...Під дощем закоцоблі дерева
позгиналися, як матроси.*

Той, хто дотикається до віршів лейтенанта, почує, як джерельна вода, що витікає з глибин рідної землі, б'ється подібно крові в пристрасному серці, наповнює солдатську баклагу. У Саші «*крізь намети польові... струмує зоряне світло*»...

Навіть непримітний камінець у пилюзі під пером поета набирає значимості... Бо він також — «*важливий для землі*».

*Він, може, у стіні Багдада
був цілих дев'ять сотень літ,
а може, в мурах Сталінграда,
і вже змінив політ снаряда
метеорит мій, мій болід...*

І це вірші школяра, курсанта, що «варився» у власному соку. Адже до нього давно й назавжди прийшла класика в особі Шекспіра, Пушкіна, Шевченка, Лермонтова, Светлова... Але він ще не познайомився з нуртуючою бунтівливою хвилею, яка то своєю ускладненою метафоричністю, то зміцнілим синтезом модерну та народної традиції вже збуджувала голови багатьом, хто прагнув писати, хто робив перші кроки в літературу в студіях і гуртках. Такої школи — свого роду набуття техніки професіоналізму він зовсім не мав. Караули, наряди, приготування до парадів... Може, тому суджень Олександра Стовби, його ставлення, скажімо, до творчості тоді молодих Василя Симоненка, Андрія Вознесенського, Івана Драча, Ліни Костенко, Євгена Євтушенка, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника не залишилося, а може, їх просто не було для нього зовсім.

В небі не тісно. В небі горять одночасно мільярди зірок — різної яскравості та величини, різного кольору й різної відстані до наших сердець. У кожній зорі — свій окреслений шлях, своя доля. Сашко не потерпав од «зоряної хвороби». Він тільки відкривав своє слово, мріяв зігріти його полум'ям вірша, — і запідозрити в нещирості юного поета не можна:

*Я — учень ще, а Ви — поет,
Ви — майстер, я лиш — майстровий... —*

пише він у шкільному зошиті, правильніше — у вірші, присвяченому Олександрю Пушкіну. Те, що залишено рукою Саші, що вдалося розшукати, свідчить, що в поезії Аіст міг досягти багато чого.

Із листа головного редактора газети «Литературная Россия» Михайла Колосова до матері Саші після публікації в газеті віршів лейтенанта:

«Красиву людину пощастило Вам виховати: талановиту, сміливу, віддану Батьківщині. Й за це Вам велике спасибі. Шкода, що його життя обірвалося так рано. Але життя є життям, й людині не дано знати, де і як воно завершить свій шлях. Саша прожив мало, але яскраво, яскраво він і згорів, залишивши про себе добру пам'ять не тільки в тих, хто знав його особисто: він живе у своїх віршах для всіх».

*І мені химерних див
не треба,
інших зір,
морів
а чи планет...*

*О, Вітчизно,
ти моя потреба,
світла доле, —
в ній лиш я —
поет!*

Духовна сутність поета близька **Лілі ГЕЙКІНІЙ**, художниці з Острога на Рівненщині. Брат Лілі Євген — офіцер, народився, як і Саша, в 1957 році. Гіркота втрати Саші незаповнювана: у свій життєвий ранок несправедливо стати на вічний якір навіть у гавані безсмертя, адже молодість дається людині, щоб вона ще жила й жила...

«У мене є мрія прочитати Сашину збірку в його кімнаті, а потім, якщо можливо, переглянути його рукописи, а щоб глибше збагнути, як важко народжувалося слово, подивитися, перегорнути зошити, записники, альбом. Мені хочеться всмокчати його думки й почуття.

Пишу, а сама дивлюся на фото Саші, надруковане в журналі «Ранок». Живі очі відкриті й доброзичливі. Як багато красивого, по-людському справжнього в цьому милому й сильному юнаку!

Дорогий мій, любимий Аїст! У думках я часто звертаюся до тебе. На твоє яскраве, схоже на розчерк блискавиці життя, я прагну рівняти своє життя.

А як Саша любив природу, рослини, тварин!

Ось я пишу листа, всі домашні розлетілися у своїх особистих і громадських справах. Я в квартирі залишилася одна, тільки котеня Кузя-Кузенька прийшов з вулиці, побілілий, змерзли лапки (він бігає на трьох лапках, одна — поранена...) і гріється в мене на колінах. Чітко й ритмічно тікають ходики.

Тиша...

Світ відповідає людині взаємністю — за добро добром, а за зло — злом. Квіти, дерева, вода струмків... У Саші, я дізналася, була також кішечка Тигруня, вона не раз проводжала його до школи, бігла за ним то по землі, то по деревах...

Він у всьому був добрий і людяний.

У нас в Острозі відкрився молодіжний дискусійний клуб «Еврика», на ньому ми говоримо про Сашу — юнака, поета, воїна, про його ставлення до обов'язку, до природи, до кохання.

Взагалі Острог вдивовижу чарівний. Ліси, озера й гори. Весною в нашому лісі багато ніжних пролісок-первоцвіту — білого рясту, але вони вже зникають, їх занесено до «Червоної книги», а тому зривати не можна. Я ходила до лісу — таке чисте повітря живиці, пити — й не напитися!

Із цього лісу я послала Лідії Петрівні скромні синенькі дзвіночки, щоб вони ожили в материнських добрих долонях, як оживали квіти, які курсант надсилав нені з полігона. Я так і написала: квітам вічно цвісти, і коли стукає моє серце, то в ньому б'ється й серце Сашка.

Не знаю, як це пояснити і як це трапилося, я ніколи не бачила Сашу, але він став для мене справжнім другом на все життя, що в мене залишилося. Я вважаю, що коли він не встиг освідчитися в коханні жодній дівчині, то значить — це був мій Саша. Тільки чому він відлетів так рано, так назавше далеко?!

Мої віршовані квіти для Саші:

*Кров'ю ніжних гвоздик на граніті,
а ще вирвами, що на Землі,
заклинає він нас:
«Бережіть,
бережіть, люди, тісно,
що курличуть мої журавлі...»*

Даруйте, але ці скромні вірші я писала для себе. І — для Саші.

На моєму конверті зображена біла чайка. Сьогодні ж напишу листа мамі Аїста, тепер вона й моя мама: «Хай лист цей, мов чайка, ширяє над морем, хай зникнуть назавше нещастя і горе...» Я попрошу: якщо зберігся Сашин вірш про цвіркуна, чисте кохання якого проміняли на багатство красивого жука, будь ласка, надішліть. І щось Сашине про романтику...»

ДИВОВИЖНИЙ ПТАХ СОНЦЯ І ВЕСНИ

Повертаючись у «республіку», у свій милий дім, Сашко ще з більшим завзяттям брався за олівці та фарби, за книги і просту домашню роботу. Життя в селі привчило його глибше цінувати велике щастя єднання людини з природою, неперехідну радість побачень із світанком у степу, на сінокосі, з пробудженням пелюстки й птаха, зустрічі кришталевої, в сонячній промінні роси і квітуванням синіх дзвіночків у лісі, із жебонінням маленького джерельця, що виносило з-під замшілого пенька своє холодне наморожене срібло в річку.

Там глибокого смислу набирало саме поняття рідної землі — з її квітучими долинами, безмежно голубим небом, піднятим на запаморочливу висоту піснею маленького степового жайвора.

*Якщо берег — Земля,
тільки кіль корабля
не згойдне ці солоні хвилі.
Ми, посланці Землі,
як птахи журавлі,
небо креслимо крилами миру...*

З високого солом'яного даху старої сільської хати Саша вперше побачив дивовижного птаха сонця, вісника весни — білого аїста-бусла. І полюбив його назавжди.

Вранці з дідом Прокопом хлопчик вийшов у поле, а білий аїст пішов за ними по ріллі на тоненьких високих червоних ходульках, наче ніжна пушинка, а потім у сутінках довго стояв на одній нозі, цокотячи дзьобом.

Тут же, на грядці, в низинці, дід Прокіп вкопає у землю високий стовп, а на ньому закріпить старе колесо від мажі, щоб розселити молоду й стару сім'ю птахів. І коли аїст зрозуміє намір людини й вибудує на колесі нове гніздо із сухих хмизин, Сашко стане свідком могутності вільного птаха: одного разу крилатий білий велетень принесе в дзьобі перемо-

жену гадюку. А дід Прокіп розповість внуку, що немає в світі іншого птаха, який був би так відданий людині, прив'язаний до неї — як **аїст-лелека, бусол, бузько, чорногуз...**

Про цю взаємну довіру є цікава історія.

Здавен не любить людина гадюк, відчуває до них огиду і страх. Колись, розповідав старий, гадюка вирішила підлізти до теплового людського вогнища. Що було б далі, невідомо, однак людина раптом побачила, як на гадюку кинувся білий аїст, вдарив, затис у дзьобі плазунку. Відтоді й береже селянин доброго птаха.

«Наші предки, — казав дід Прокіп, — завжди відводили місце для гнізда аїста на злежаних солом'яних дахах, що аж розсипалися від старості. Тепер всюди залізо та шифер... Важко гнізду в бурю та вітрові втриматися на такому даху. От ми з тобою й поселимо нашого білого аїста на колесі, на стовпі. Хай він живе з нами й приносить у нашу хату ось таких добрих дітей, як ти...»

І раптом у жаских карих очах Сашка саянули бешкетні вогники несподіваного відкриття:

«Стовп... Стовба!.. Олександр — «Александр Иванович»... Стовба...»

Та це ж скорочення: **А.І.СТ. Я — аїстєня, АІСТ!!!»**

Кожного вечора в хату завертало неповторне диво — пісня. Глухість міських стін розсувала то молодеча народна зухвалість, то печаль, що бралася звідкись із сокровених глибин, як дзюркотливий кришталь незглибимого джерела.

Співали те, про що співають в українських, справіку запорозьких селах сивобороді діди, старенькі та вдови, присівши на завохрені призьби хат або десь під вербами, під дикими грушами на «дубках»-пеньках; співали те, що вчора несли в розчахнутих нарозпах грудях, у пломінні серцець зухвалі парубки й щебетливі красуні-дівчата, від чого щемить, плаче й радіє людська душа.

Бентежна мелодія і, здавалось би, звичайні слова, що текли з глибин серця, освітлювали, оповивали свіжістю почуття, будили думки: **хто ми, звідки і від кого прийшли в цей світ, навіщо?**

Співала Лідія Петрівна давні, стародавні й сучасні пісні, голос у неї був добрий, приємний і задушевний. Тихо, срібно-дзвонно підспівував їй Сергійко. А Саша, зазвичай, тільки слухав, жадібно всмоктуючи в себе музику, слова, й мовчав.

*Ушло тепло с полей,
и стаю журавлей*

*ведет вожак в заморський край зелений.
Летить печально клин,
и весел лишь один,
один лишь журавленок несмышленный...*

У напівтьмі, не вмикаючи світло, хлопчики пригорталися до матері, а вона, напрацювавшись, шорсткими від роботи, але безмежно добрими, ніжними долонями обнімала їхні плечі, голубила по головках, куйовдила їхнє кучеряве волосся.

Слова переходили від серця до серця, від душі до душі. У свідомості, як на чистому аркуші паперу, закарбовувалися чиїсь горе, сподіванки, радості й печалі... Пісня вчила розуміти смисл долі й життя на чиемусь прикладі, берегла від зла, відгороджувала від душевної іржі, плісняви, бентежила, будила в маленькій людині щирість і доброту.

Саша одного разу хотів був записати, скільки вони знають пісень, але збився з ліку.

Іван Андрійович безмежно любив свого сина, вірив у його долю.

«Зовсім маля-малям, — пригадує Іван Андрійович, — Саша захопився малюванням: сонце, запорозькі козаки в червоних і синіх шароварах, а в руці шабля; воїни з гвинтівками; танки; богатирі в кольчугах; море та моряки в смугастих тільниках; мачти та кораблі; обличчя, пасмо волосся, просто чисті очі...

Пізніше — космос, стрімкі ракети, місяцехід...

І все в нього виходило одиноким, немов одкрояним від дерева, від берега, від життя... Й за малюнком можна було вгадати, який у нього настрій...

Ось чорна хмара й одинока береза, силою вітру зігнута до землі. Дощ. Відчувається така сила вітровалу, що мимовільно закрадається думка: Боже, як же цій тоненькій берізці потрібна підтримка!

Передчуття біди, яка вже стукала у вікна, — це не поза. Просто Саша завжди знав, що він не здригнеться у складній ситуації, буде серед найперших. Я також був упевнений: син справді не відсиджуватиметься за спинами товаришів. А до хоброго і біда, і смерть приходять найраніше...

З роками він міг би стати філософом, незвичайним поетом і командиром, — такий великий у ньому заклався, нуртував заряд людської і творчої енергії, якоїсь внутрішньої сили, яка не знала заспокоєння, кликала до великих справ».

В одному з курсантських листів до батьків Саша скаржиться на нестачу часу.

«Літфронт? На ньому все глухо! Останній місяць я про нього навіть не думаю. Викройш п'ять хвилин із нічого, і це вже вічність. Вже заклеював конверт, і в голову прийшла думка: «ЯК МИ НА ГРАЖДАНЦІ НЕ ЦІНУЄМО ЧАС!»

Вчитуємося в рядки курсанта, який розписав свій день до хвилини:

«Дуже порадував мене дядько Сергійко. Це вже не просто такі собі кроки в римуванні, а гучне оголошення свого віршувального, незалежного стилю. Чи не складеться так, що старший брат опиниться в тишу. Але й у мене також є порох у порохівницях.

Наприклад:

*Коли бере тебе самотність,
злий щем розлуки не зачах,
ще й друг колишній втік
сьогодні —
образи не тамуй в очах.*

*Одкрий вікно —
хай свіжа прохолода
ночей осінніх овіва тебе,
на серці одлягло,
ти,
настрою володар, —
вже прихилиєш небо голубе.*

10 серпня, 1978 рік.

Вільний переказ думок і рима, що з'явилася немов нена-роком, — ось ідеал, до якого необхідно прагнути».

У поезії він знаходить найвищий смисл: **многотрудні муки народження яскравого слова, але не вимучування рядка**

Стовба - цей справді діамантовий талант, глибоко-емоційного, потужного заряду поет, незвичайного природного обдарування, варився у власному соку, в надбаннях хрестоматійної російської літератури. Є Маяковський, Серафимович, Фурманов, Фадеев, Борис Полевой... Є «Разгром», «Молодая гвардия», зрештою, «Как закалялась сталь», «Повесть о настоящем человеке»
Що ще треба тобі,
щоб рости самовідданим до самозречення й саможертвності захисником ідеї революційних полум'ярів: *«Весь мір насілья ми разрушим до основанья, а затем ми наш, ми новий мір настроїм, Кто бил нікем...»*

А тут величні, немов тисячолітні дуби, ні, навіть самі боги: Пушкін, Лермонтов; Лев, той, що Толстой...

І чи ж міг Олександр Стовба, цей найперше — юний воїн, що прагнув осягнути передусім військово мистецтво народів світу, розгорнутися як український поет?

Незаперечно ж, ні.

У лабіринтах і хитроплетивах російської мови (яку знав усе ж рафіновано, не з глибин...) він невтомно шукає, на його гадку, діамантові відсвіти слова. То многотрудні муки народження образу, ще вимучування рядка. Та все ж з'являється впевненість: бери в руки перо і твердо стискай його трьома пальцями, самим серцем стискай, коли душа жадає і має що сказати. Він повчає брата Сергія, завзято приборкує свого Пегаса. Сашкові подобається не просто римувати, в поезії він знаходить найвищий смисл, можливість викласти думку в художній формі, утвердити себе як людину найвищих моральних якостей. Многотрудні муки народження яскравого слова не рівнозначні вимучуванню рядка. На цей момент по-

етичної творчості Сашко звертає увагу брата, широко радіє його успіхам.

Починається своєрідна поетична творча дуель між братами. Адже Сергійко також віршує.

СПОКІЙ ВІТЧИЗНИ – СПОКІЙ МАТЕРІВ

Володимир ЄРМАКОВ — п'ятикурсник Київського вищого танкового училища імені маршала Радянського Союзу І. І. Якубовського.

Народився в Пензенській області, ріс у Маріуполі. Батько Володи, Борис Семенович, токарь заводу важкого машинобудування; мати, Ліза Юхимівна, — інженер. У їхній родині не було військових, але до військової справи й трудового шляху, що вибрав син, Єрмакови ставляться з великою повагою.

Розуміння відповідальності за людське призначення на землі відчувається в словах цього скромного юнака:

«Є в мене товариш, точніше — один знайомий. Назвемо його Валерієм. Я розповів Валерію про Олександра Стовбу, про те, що про хлопця буде написана ціла книга. І раптом почув несподіване для мене, цинічне: «Та хто буде читати цю книжку? Загинув? Ну й що?.. Гинули тисячі, хіба не було з-поміж них достойніших? Були. Люди робили побільше, у двадцять років командували дивізіями. Скільки їх загинуло на війні? А на кордоні, на річці Уссу? Про них же не пишуть або майже нічого не пишуть. А Стовба... Я, звичайно, не маю нічого проти... Загинув... і все... Але з нього просто роблять героя».

Я відповів: «Ні, ти даремне так думаєш. До того ж він писав прекрасні поезії».

«Ну й що, тільки через вірші писати?! Ось мені розповів одного разу випадково якийсь водій, віз він із товаришами сільськогосподарські машини афганцям. Переїздили через міст в ущелину й напоролися на засідку. З-за скель душмани відкрили вогонь... Загорівся міст. Ще хвилинка — і вибухнуть машини... Але хлопці не розгубилися, на повній швидкості вони прорвалися через палаючий міст. Їм що за це? Нічоgetь, окрім дякую один від одного за виручку. Й ніхто не пише. А скільки перебили душманів!..»

«Але ж хлопці робили те, що в їхній ситуації зробив би кожен із нас...»

«Робили, а їм нічого... І взагалі писати тільки через вірші... Що він міг навігадувати, не знавши життя? Я розумію «товариш» Пушкін, він стрілявся на дуелі; «товариш» Лермонтов — також... Інтриги, пістолети, дантеси, мартинови... Або ще — Серьожа Єсенін... Кабацькі бійки... Ото поети й життя!»

«А ти із сучасних читав когось?»

«Суча-асних-х?! Ну ти й запитаєш! Кого з них і навіщо, скажи мені, треба знати!? Хіба що для того читати, щоб побаласити на подвір'ї або на якійсь випивці похизуватися своїм естетичним кругозором... «В полі трактор дир-дир-дир»... Це ти називаєш поезією? Або цього, Маяковського, — «Облако в штанах»... Із Стовби роблять героя; розумієш: ро-облять!..»

Я одразу ж заперечив, порадивши Валерію почитати неперевершену лірику Павла Тичини, хоч би його збірку «Сонячні кларнети». А стосовно твердження: що із Стовби «роблять героя» — з цим я абсолютно не погоджуюся.

Якщо не писати про таких, як Олександр Стовба, то про кого ж писати?! Це був сильний, скромний і талановитий юнак.

Для своїх неповних двадцяти трьох літ Аіст встиг зробити багато.

Молодим часто кажуть: «Ви прийшли на все готовеньке. Щоб вам щось зрозуміти в житті — вам треба наш шлях пройти, скуштувати те, що ми скуштували й чого натерпілися».

Але в покоління, які приходять, свій шлях, хай і спільний із попередніми, але свій, свої умови та завдання. І діти не завжди схожі на своїх батьків у молодості. Безглуздо порівнювати, кому й коли було складніше.

Мене хвилює те, що у Валерія знаходяться й прибічники. Байдужа душа й пересит серця небезпечні. Вони породжують черствість, насивність та байдужість. Очевидно, в багатьох із нас не виховано повагу до життя, повагу до смерті. А ще ж давні казали: «Пам'ятай про смерть, пам'ятай про життя». Пам'ятай про перше й про друге живучи.

Стовба писав сильно, по-своєму. Й поезія в нього гарна. Ось, буває, кажуть: «Це не ти. Це схоже на Єсеніна, це — під Шевченка; ти епігон Маяковського, а тут — схожий на Євтушенка». Докір в тому, що немає свого обличчя, почерку, стилю. Стверджують: молода російська проза — вся під Василя Шукшина, а українська — під Григора Тютюнника... Але чи так це насправді? Переконалий, ні. Щоб стати потоком, кожен струмок пробує і пробиває свою, нехай і маленьку, дорогу. Як не знайти двох абсолютно схожих боїв, так не відшукати двох абсолютно схожих поетів. Кожен бій унікаль-

ний і по-своєму цікавий. Так і кожен поет. Звичайно, якщо він не епігон. І в новому бою чути відгуки далекого бою, проглядають усе ті ж спалахи вогню, запах вічно гіркого диму та пороху.. Як добре й прекрасно в живому поеті відчуті кипучу пристрасть, смуток, біль і радість великих!

Поезія Олександра Стовби в настрої співзвучна іноді поезії Олександра Блока. Вірші молодого лейтенанта не потребують захисту. Все досягається в порівнянні, а тому порівнюємо їх. Ви пам'ятаєте вірш Аїста «Когда ты одиночеством раздавлен...», прочитайте його ще раз. А тепер зверніться до Блока:

*Когда ты загнан и забит
 Людьми, заботой иль тоскою;
 Когда под гробовой доскою
 Все, что тебя пленяло, спит:
 Когда по городской пустыне,
 Отчаявшись и больной,
 Ты возвращаешься домой
 И тяжелит ресницы иней, —
 Тогда остановись на миг,
 Послушай тишину ночную:
 Постигнешь слухом жизнь иную,
 Которой днем ты не постиг.*

Перед нами два Олександрі — от і вся схожість. Скажу тільки: обидва вірші свідчать про талант.

Аїст тільки починав досягати висоту поезії, десь там, попереду, на нього чекав ширяючий політ...

Під час війни багато загинуло. Стовба загинув у мирні дні, виконуючи інтернаціональний обов'язок. У родині випала ціла ланка...

Ніколи не вийде до залізниці схожий на Сашу малюк, щоб перевірити, де його батько шукав пробудження сонця й народження дня.

Аїст по-справжньому навіть не встиг сказати: люблю.

Важка втрата людини взагалі, а талановитої — тим більше. Він міг би стати прекрасним, розумним командиром-психологом, неабияким поетом — також.

На цю думку мене наштовхнув Блок».

У відкритому листі до Лідії Петрівни, опублікованому в «Красной звезде», її названі сини — солдати, сержанти, прапорщики, офіцери із воїнської частини, в якій служив лейтенант Стовба, писали:

«Наша родинність із ним кровна — нас збратала пролита тим кров, коли він, поранений, до останнього подиху захищав своїх товаришів.

Нехай ніколи наші матері не знають такої гіркої чаші, яку випили Ви. У кожного з нас є мати — найближча і найрідніша людина, що дарувала життя, — те життя, яке самі матері цінують вище власного. Дивлячись на Вас, наша названа мамо, ми хочемо, щоб Ваш приклад мужності й стійкості допомагав і нашим рідним матерям бути такі ми ж. І наше звернення до Вас через «Красную звезду» — це звернення до всіх солдатських матерів.

Дякуємо Вам, що Ви, пам'ятаючи свого Сина, пам'ятаєте й про наших матерів, бо святі поняття Вітчизни й матері — нероздільні.

...Ми пам'ятаємо Сашу, як брата. Його ім'я вимовляється поруч з іменами героїв-фронтовиків. Вірші Саші допомагають молодим воїнам ставати справжніми солдатами.

Якщо не ми, то хто ж тоді зробить усе за нас?»

На знак поваги до подвигу земляка друзі АІСТа з Дніпродзержинського воєнізованого пожежного загону, з якими Сашко працював рік після школи, та комсомольці виробничого об'єднання «Азот» здійснили сходження на вершини Північного Кавказу. Там, на перевалі Джелпаков, на висоті три тисячі чотириста метрів, поряд з могилами бійців останньої війни — захисників Кавказу, вони встановили як символ духовного єднання та спадкоємності поколінь нержавіючу пластину з викарбуваними на ній зорею, гвоздиком та словами:

«Нашому земляку Олександрові Стовбі, який, виконуючи інтернаціональний обов'язок, віддав життя. Комсомольці Дніпродзержинська».

А там, далеко внизу на дніпровій землі, буде жити земна світла пам'ять про нього. Ми будемо пам'ятати і знати, що серед людей, у поезії він набирився сил.

Він умів виконувати будь-яку роботу; обпікаючи морозом руки й ноги, надійно стояти на варті, міцно дружити.

Але поезія — над усе!

*Покажи мені шлях додому,
де іскриться тепло вогню,
завтра я забуду про втому,
в хижій темряві не зупинюсь...*

Ми будемо хвилюватися від дотику до його віршів, і вони падовго залишаться з нами — його ще не зміцнілі аїстенята-лелечата.

*Завтра будуть у синьому небі
лебедино хмари летіть,
я засну, де тиличний гребінь,
ще не скошений,
шелестить.*

Читаючи їх, ми знову й знову переживатимемо його життя, виходитимемо зачудовані на його стежки, повертатимемося до нього, а він — до нас.

*А поки що прошу, як друга,
півжиття я шукаю, повір,
через відстані,
хвищі
й хуги
стежку в край,
що явив цей вірш.
Покажи мені шлях додому...*

За читанням чужих віршів чи написанням своїх Аїст забував, що таке втома. Восьмикласник, він довго не розлучався з томиками Володимира Маяковського, знав, що в того мати була україночку, і напружуючи м'язи на обличчі й глибоко вдихаючи повітря, читав з пам'яті: не хизувався, а ставши одразу немов вищим, баском гримів:

*Я
волком бы
выгрыз
бюрократизм!..*

Особливо ж любив поезію Тараса Шевченка та Михайла Светлова.

Наче вві сні, вся в сльозах, що текли по щоках, Лідія Петрівна пригадувала їхню останню зустріч перед від'їздом сина до Алма-Ати.

Непомітно підкрався серпневий вечір, у кімнатах стало темно. Але вони не вмикали світло, сиділи всією родиною в колишній дитячій.

Співали пісні — рідні, задушевні, що зберігали смуток і сподівання: «Гей у лузі червона калина, Гей, гей похилилася...». «Гей, не дивуйте, добрії люди. Що на Україні постало...», «Розпрягайте, хлопці коні...», «За Сибіром сонце сходить...», «Туман яром, туман долиною», «Ой не світи, місяченьку», «Їхав козак за Дунай», «Повій, вітре, на Україну», «Сива ластівка», «Чорнобривці», «Пісню про руш-

ник»... А потім згадали давню шкільну гру в міста: один називає місто, а другий на останню літеру каже назву іншого міста: Дніпропетровськ — Київ — Волгоград — Дніпродзержинськ — Кушка — Алма-Ата...

А потім немов у кімнату вдерся несподіваний вихор: Сашко враз посмутнів, якимось на очах замкнувся в собі, високий, поправляючи п'ятірнею густе смоляне пасмо волосся, він ходив з кутка в куток і в його різкому погляді прозирала светловська «іспанська печаль»:

*Я видал: над трупом
Склонилась луна,
И мертвые губы
Шепнули: «Грена...»*

«Грена-а!..» Скільки в цьому вибуховому, як електричний розряд, слові вмістилося загадкової пристрасті і яка розмашиста, магнетична сила кожного разу притягувала, спонукала до роздумів і дії! Великий Байрон та його громадянська незадоволеність, що привела англійського поета в ряди італійських карбонаріїв, а потім покликала його приєднатися до загонів непохитних патріотів національно-визвольної боротьби в Греції... А українець Іван Манжура та багатостраждена воля болгар і сербів, після довгих століть османського рабства воснесена на вершину Шипки й саможертвністю українського поета..

Так, це були непогасні відсвіти дійової причетності до чужих болей, приклади найвищого гуманізму. Людина пізнає справжнє щастя, коли і її нехай невеличка іскра загоряється в живому прагненні до незалежності й волі інших. Тут єдина умова має бути постійно присутньою — твоя правда в жодному випадку не повинна розминатися із сподіваннями народу, який веде боротьбу.

Зі шкільних років Сашка хвилювала доля Якова де Бальмена. Талановитий художник із прилуцького села Линовиці самобутньо проілюстрував рукописний «Кобзар» Тараса Шевченка і його ж поеми «Гайдамаки», «Гамалію», тридцятирхохрічний офіцер Яків де Бальмен став жертвою несправедливої бойні, в каральних царських загонах він змушений був придушувати горців... Чи гадав він, цей чутливий побратим і однопумець Тараса Шевченка, невпокореного провісника волі, братерства й рівності, чи усвідомлював він, що виконуючи жорстокий наказ самодержця, зі зброєю в руках на чужій землі він буде свідомо чи сліпо сприяти затягуванню зашморга над свободою Кавказу, щоб через якісь чотири

місяці приголомшливою звісткою про свою загибель потрясти геніального Шевченка, викликати в його душі рядки поеми, що дихала гнівом, ще не чуваним у літературах світу?..

В останні хвилини прощання з рідними, з дніпровою землею в пам'яті Саші ожила ця трагічна доля, що не відбулася по-справжньому в житті, не знайшла в майбутньому нічого, окрім гірких, співчутливих слів:

*І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката, довелось пролить
Кров добру, не чорну...*

Син і мати думали кожен про своє, немов передчуваючи непоправне. Мати ховала від сина очі, а він підійшов до неї, пучками пальців бережно витер сльози, поцілував ніжно між тривожних брів: «Мамо, я прочитаю тобі найлюбіше зараз мені...»

Й, дивлячись кудись далеко-далеко за вікно, почав читати з пам'яті повільно й проникливо:

Тарас Шевченко

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену

*«Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и ночь,
о побиенных...»*

Иеремии, глава 9, стих 1.

*За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день Божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові, —
Воно знову оживає
І сміється знову...*

ПЕРЕСУВАЮЧИ
КАМІНЧИК
ПЛАНЕТИ

«Я ВАША ПЕРША ВЧИТЕЛЬКА. ЗВАТИ МЕНЕ – ТЕТЯНА ІВАНІВНА...»

Все відбулося, наче в тій казці.

Батько зімкнув із двох півсфер величезну дерев'яну кулю, й сіли вони з маленьким синочком ліпити долини, гори, ріки й моря.

Гло-обус!..

Різноколірний пластилін, фарби, глина, пісок, сухі галузки, скельця, камінці — все пішло на будівництво планети!

Багато що дитя не могло зрозуміти: як це — незоглядна Земля, а крутиться довкола такого маленького Сонця; чому Земля кругла, а не рівна?

Батько не ховав усмішку: скільки його синові — немає семи, а хоче осягти таємницю... Протягом багатьох тисячоліть люди щиро вірили, що Земля тримається на трьох велетенських китах або стоїть на старій черепаці, а той, хто сумнівався, горів на вогнищах інквізицій...

Яке незлічення років!..

Земля — шматочок Всесвіту, вона виникла із вогненної пилюги та гарячого газу, і на ній відбувається вічна боротьба моря й суходолу. Коли спалахують зорі, все на землі приходить у рух — ось ця велетенська Азія, Європа, Америка, Африка, Дніпро, Ангара... Все рухається, стикається, як талі льоди на ріках. Як залізний опилочок на папері під дією магніта. Суша, континенти, вода, океани... — перебувають у постійному, повільному чи швидкому, переміщенні. Памір, Гімалаї, Арктика... стоять на велетенських літосферних плитах, материки рухаються, дрейфують... Це гіпотеза німецького геофізика Альфреда Лотера Вегенера. Колись можна було своїми ногами пішки пройти від Африки до Америки. Колись то була Пангея — гігантський материк, а потім від вибуху зірок на Землі піднялася велика вода і розділила суходіл.

Батько брав камінчики й переставляв їх на глобусі в голубі хвилі океану.

«Ось так пливли материки, змінюючи свої полюси, свій курс. Де володарювали непрохідні джунглі — утворилися сніги й вічна крига, загинули величезні ящури, динозаври, зникли мамонти, схожі на африканських слонів. Може, так безслідно зникли цілі цивілізації...»

Син дивився на глобус, як на диво.

«Людині треба знати все, — казав батько, — і про народження зірок, і про падіння метеоритів, і чому соняшник схожий на сонце, й чому з ранку й до вечора повертає він голову

за небесним світилом, і чому в природі таке багатоманіття живого — дерево, комаха, квітка, бджола... І в протиріччях, у ворожнечі або у злагоді... Людина ж — вершина розумного. Незабаром ти знатимеш багато що. Ось підеш до школи, трохи подорослішаєш, підростеш... А тепер, Сашо, нам з тобою треба купити шкільний ранець та зошити — післязавтра вересень!»

Зворушливе передчуття свята хвилювало малюка. Вони вибирали зошити — гладенькі, в криву лінійку і в клітинку, «в арифметику». Саша уявляв, що скоро на такому ось чистому аркуші красивою в'язю літер він напише листа дідові Прокопу і Фільці-Пилипу в село, і він уже бачив, як задоволення розпливається на обличчях стареньких.

А коли в руках опинився простенький чорний ранець, малюк застрибав од щастя. Того ж вечора в ранець були вкладені буквар і зошити. Увечері батько змайстрував із щільного паперу пенал, скріпив його з двох боків алюмінієвим наконечником, застругав кольорові олівці, приготував чорнило та ручку.

Обійнявши ранець, першачок заснув.

Вранці він залишився вдома один. Батько пішов у депо, а мати на консультацію із зовсім крихітним Сергійком. Саша стояв біля вікна. Звідси, з п'ятого поверху будинку на проспекті Петровського, було видно школу, його першу школу. До неї, Дніпропетровської середньої школи № 74, вела зелена алея. Трохи збоку проглядалася лісопосадка та житлові будинки. Школа довоєнна, на чотири поверхи: біла цегла, великі, широкі вікна. Квіти, чагар...

Поряд із цією школою мешкала й зеленоока дівчинка на ім'я Лариса, його золотокоса фея і найперше дитяче, а потім і доросле кохання, що піднесло його почуття, а потім несподіваним жорстоким морозом відкинуло, обпало...

*О Жаннет, скажи мені —
любши ти мене, чи ні?
Чи ж то, ясочко Жаннет,
серцем серце обминеш?*

Це першого липня, як зафіксовано рукою автора в зеленому, 1977 року, записнику, а через двадцять п'ять днів унизу цієї ж сторіночки під криптонімом «ЛІШ» читаємо одну з найкращих ліричних поезій Аїста, присвячену їй, уже розтаємниченій «Жаннет» — «ЛІШ» — Ларисі Іллівні Шабатько:

*Лоро, Лорієтто, Лорентино —
наче вітром співані слова...
Дум гарячих чайка-бригантина
в гавань мого серця заплива...*

*Ти — кохання чистого цариця,
я твій раб і трепетний король...
Де твій подих, там моя столиця —
непізнання,
як в актора роль.*

*Сто доріг пройду, сто перевалів,
землю перемиряю довкіл,
іменем твоїм під музику привалів
я назву всі відкриття людські.*

Юнаком він із смутничкою згадає безтурботне дитинство, безхмарність далекого вечора, коли він із матір'ю прийде до двох сестричок — Алли й Лариси Шабатько. Стануть зовсім іншими вони, пришвидшуючи час, «ділячи усмішку й плач»:

*...Старшая давно растит мальша,
младшая — будущий врач.
Мальчишка служит, зубрит сопромат,
мечта покорилась ему,
он Родины нашей простой солдат,
готов защищать страну...*

А тоді...

Саша тільки збирався в школу. І як багато йому судилося пройти, відчути, усвідомити!

Він дивився з вікна на школу. Довкола неї, наче побіля вулика бджоли, кудись поспішали люди.

Саша взяв пластилін і почав швидко ліпити людей, давати їм імена, «поселяти» в долинах і горах на великому дерев'яному глобусі.

То була загадкова робітничка Планета, що летіла у безко-неччя, до зірок, у неозорі світи, були на ній люди багатьох спеціальностей, і всі захоплені потрібними справами, необхідними для красивого життя.

Алік-авіатор з аеродрому збирався підняти на крила свій літак; Борис-барабанщик гучними ударами барабана відганяв у дрімучому лісі від Червоної Шапочки сірого вовка; Влас-водогінник проводив на кухню воду, щоб мама могла зварити дітям смачний компот; Гліб-гранатометник підби-вав ворожі танки, що дерлися до переправи; Діма — дитячий

лікар — допомагав дідусеві Айболитю лікувати маленьких людей, а Єва їхала в цирку на коні верхи...

Він же, Саша, був солдатом, якому заманулося побути першокласником, піти до школи. І він відклав до шафи свої дерев'яні гвинтівки та пістолетики й прямо на підлозі побіля глобуса побудував із кубиків школу кольору шоколаду, розіклав зошити, олівці...

Під вечір приїхали обидві бабусі — мати матері й мати батька — обох звали Маріями, вони жили передчуттям того, як відведуть онука до школи, в перший клас.

Була захоплююча розмова дорослих про суть життя. Не переробляти, а вдосконалювати і без тебе глибоко продумане Природою.

Крок за кроком осягаючи світ і себе, Саша буде плекати свою мрію, й ніколи вона не розминеться з його розумінням призначення людини на Землі.

В одному з чорнових варіантів тепер уже відомого вірша «Нас від дитинства мрія окриля» він напише:

*Що на заваді в цьому світі мрії —
вулкани, бурі?..*

Думайте, поети!

*А ми туди,
де впертий вітровий, —
пересуваємо камінчик на планеті!*

Навіть символічне пересування камінчика-слова на крок уперед, у незнане, до кращого вимагає неймовірного напруження думки, бо щоб рухалося слово й не сліпо, а впевнено, — треба багато знати.

Того останнього вечора перед вереснем обидві бабусі, мама й тато сиділи разом із ним за накритим столом. То було своєрідне посвячення малюка в школярі. Тема розмови була проста: старші свій вік прожили (прокалантарили і відмахорили, проперяли мішки на спині, відповзали на колінях у голодні роки, шукаючи рятівний гуслій чи кашку-малашку, багато що зрозуміли й багато чого навчилися, але більше не встигли осягти; ти стаєш на їхню стежку-дорогу і їхня порада тобі — завжди живи чесно і з розумом. І затам від найпершого кроку — знання за плечима не носити, вони самі дарують людині крила.

Лідія Петрівна урочисто вмочила у воду хімічного олівця, відкрила ранець й акуратно вивела:

«Носи п'ятірки!»

Потім на планшеті та командирській сумці він напише чорнилом:

«Без боротьби немає перемоги», «Боротися й шукати, знайти і не здаватися» — це була духовна клятва, яку дав улюблений Сашин герой із роману Веніаміна Каверіна «Два капітани» — Олександр Григор'єв.

Ранок видався сонячним і напрочуд гожим. Проміння ковзало з лазурового неба по листю дерев і трав — непогамовною радістю світилися дитячі оченята.

Перед Лідією Петрівною до найдрібнішої деталі постає той день.

Іван Андрійович пішов на роботу, а їй не можна було відлучитися від ослаблого Сергіяка. І Сашу «перший раз у перший клас» повели бабусі Марії.

Мати з вікна дивилася на першу дорогу сина до школи. В шортиках, моряцькому костюмчику із значком на грудях, кучерявий (!), чорноволосий, смаглявий, мов арапча. І гордий-гордий...

Під високою акацією першачок зупинився, передав ранець бабусі Марії Мельник і, бачачи, що мама дивиться на нього з вікна, дотепно зобразив — «як вода не біжить» і «як іде бичок, гойдається...»

...У зимові сніги біля цієї акації чомусь завжди насипалися високі перемети. І додому Сашко повертався завжди весь мокрий: снігу в рукавах, снігу в чобітках — скільки тільки може набитися!.. — наче хлопчик занурювався в кучугури, як той птаха-снігур... Найнай... сніговіші замети завжди були його!

А тут, на шляху до школи, побачивши так багато людей, почувши дзвінки, як гомін пташиного базару, голоси дітей, Сашко захвилювався. Музика! Враз додалося урочистості: хлопчики в темно-коричневих костюмчиках, акуратно підстрижені, стримана веселість у рухах та очах, а дівчатка також у традиційній шкільній формі — в коричневих платтячках та білих фартушках, з піонерськими та комсомольськими значками, з рубіновими зірочками жовтенят. Червоні, мов польові маки, піонерські галстуки, великі білі та блакитні банти в косичках, квіти...

На майданчику під акацією їх збрала молода вчителька. Була вона в нарядному білому платті, на якому святково розквітала брош-ромашка. Густе темне волосся та біле плаття ладно пасували до смаглого тіла: відкриті й приємні риси обличчя, чіткі брови й задумлива ласка в карих очах. По-материнському ніжно, немов зграйку маленьких пташат, вона збрала всіх дітей до кола.

«Я ваша перша вчителька. Звуть мене — Тетяна Іванівна... Ось ми й познайомилися...»

Вона проказала це настільки несміливо й тихо, що сама раптом заусміхалася.

Це був перший день її трудової біографії. Народилася Авдєєва в сорок п'ятому, після війни. Після закінчення Путивльського педагогічного училища на Сумщині працювала за направленням у Дніпропетровську.

Отож, початок у дев'ятнадцять літ...

1964-й рік, перший «Б» клас, тридцять п'ять чоловік. Більшість — хлопчики.

Вона усміхалася, а сама відчувала, що вся тремтить від невідомості й страху. Хвилювання новенької вчительки не уникло погляду директора школи Марії Денисівни Зайцевої, і вона разом із Авдєєвою повела найменшеньких до класу.

Тетяна Іванівна АВДЄЄВА й нині працює в цій школі. З роками набралася досвіду, заочно закінчила педінститут. І хоч давно могла працювати в старших класах, але ж серце на все життя віддала маленьким добувачам знань.

«Довірливі оченята, жадоба щось відкрити, про щось дізнатися. Тут усе просто й зрозуміло. Треба серйозно допомогти їм стати на ноги, та й результати праці ти сама бачиш. Була глина, глизявата, сира, а став — дзбанок. Так на гончарному колі все перетворюється, все залежить од твого серця і твоїх рук. Якщо, звичайно, так можна порівняти. А потім ти невтомно наповнюєш змістом, невловимо ростиш і розширюєш форму. Все це можна віднести до чарівництва — бенгетно красиву працю з дітьми.

Про Сашу. Про мого і про нашого Сашу.

Клас був 1-Б. Діти середніх здібностей, спокійні, слухняні, але роз'єднані. Треба буловиліпити з них одне ціле, прищепити розуміння колективізму, докласти вміння, щоб чесно дивитися в очі майбутньому.

Небагато хто з того класу запам'ятався мені, але Сашу Стовбу бачу добре: темноволосий, лагідні очі. Я посадила його з Тонею Танською за другу парту від вікна...

Мені здається, що й через роки він не змінився. Коли побачила фотографію в газеті, розгубилася й довго не могла прийти до тями: так це ж Сашенька, мій кароокій першокласник!..

Сльози застелили очі; переді мною, як на кінострічці, змінювалися картини спогадів. Не може бути, щоб його вже не було... Ми ж не думаємо в першому класі, хто виросте з наших дітей; віддаючи дітям свої знання і душі, бажаємо їм у житті щасливої дороги й добра...

Саша прийшов до школи не за роками рослим і розвиненим. Багато знав, а ще більше хотів знати. Швидко читав. Але

писав брудно й погано. Багато закреслював, розмазував. Одна літера друкована, а друга — прописна.

Вдачі спокійної, сором'язливий, навіть дещо замкнутий. Але доручення виконував із бажанням, був чуйний і чесний. Завжди казав правду.

Пригадую його в колгоспі.

Ми збираємо колоски пшениці, пізніше — кукурудзу. Є знімок — мої діти в полі, і я серед них. Чарівні діти — бешкетують, показують «ріжки» перед об'єктивом. Беретики, кашкетики, піонерські значки на піджаках, усмішки, кривляння й сором'язливість. У руках білі качани кукурудзи.

Саша, на жаль, залишився за кадром...

І ще знімок. Діти в класі. Радість: тільки-от вони стали піонерами! Дружним трикутником збилися до гурту хлопчики та дівчата, з перших парт по середньому ряду — до стіни. Саша стоїть. Коротка стрижка, уважні очі, хлопчик, який стоїть перед Сашею, прикрив йому підборіддя...

Пам'ятаю, я пов'язала Саші галстук і він усміхнувся мені, наче матері. Широ, найщиріше. Галстук Саша носив, як святиню. Був акуратний, якийсь узірцевий у всьому.

Вражала його пам'ять, вміння швидко переповісти прочитане, додумати щось своє.

Про вірші...

Помістили щось у стіннівці, здається, про поле, про стебельця, які рве, розгойдує вітер...

Та хіба можна все те назвати друком і чи пам'ятає ріка свій початок у струмках?! Ми прагнули відкрити джерела дитячих душ, щоб на всіх дорогах життя нашим дітям щастило на вдачу. А вони, пройшовши «земні рубежі», подорослішавши, musiли дати нам відповідь:

*Что ценного ты мог заметишь
за годы странствий на земле?
Не тот ли огонек в окне,
что жизнь твою согрел своим теплом,
напоминая лето, отчий дом?*

*Подумай и ответь,
что ценного в твоей
прошедшей жизни.
Я думаю,
что это верность делу,
земная твердь,
сыновья преданность Отчизне.*

Я прочитала ці Сашині рядки в рукопису. Хай не відточена техніка, стиль, але ж душу не переробити, не змінити! Він

відданий дорозі, на яку вийшов... Вона непохитно вела його до витоків і величі народу.

Це неспростовно.

Із Сашиним класом я робила свої перші трудові кроки в незнайомому для мене колективі та місті, яким судилося стати для мене назавжди рідними».

Тетяна Іванівна запам'ятала Сашу біля легендарної бронеплатформи. Масивний пам'ятник на колесах завмер, подолавши сотні вогнених верств громадянської. Товста броня, із вузьких амбразур виглядають дула колісць гарячих від смертельного бою кулеметів-«максимів». Пропахлий порохом день громадянської війни стукає непогасною пам'яттю до нащадка. Кулемети, стара трьохдюймовка... Плечем до плеча стояли на бронепоезді, зрошуючи кров'ю землю, моряк Микита Роботенко з Брянська, робітник-трубник із Катеринослава Дем'ян Яковлев і донецькі шахтарі з Юзівки...

Вм'ятини від вибухів, подряпини від осколків, пам'ять зачепких зустрічей із біляками генерала Каледіна...

Вчителька була спокійна за беззмарний день її дітей. Відгримотівши на сталевих рейках сотні верств, панцерник, наче корабель слави, кинув якір на плити граніту.

На брилі біля бронеплатформи викарбувані слова з «Пісні про Каховку»: *«Ми мирніє люди, Но наш бронепоезд Стоит на запасном пути!»*

Їх написав дніпропетровець Михайло Светлов.

Ніхто не думав тоді, що мине зовсім мало часу, і в березневу ніч буде горіти броня, і Саша Стовба, залишивши БМП (бойову машину піхоти) в чужих і далеких горах, як оспівані Светловим герої громадянської, буде битися з ворогом на смерть.

На Восьме березоля, коли третьокласники піднесли Тетяні Іванівні квіти, до вчительки підійде й Саша. Він триматиме в руках невеличкий згорток і буде дуже розгубленим. Бачачи, що хлопчик ніяк не наслідиться віддати їй дарунок, Авдеева запитає: «Сашо, ти хочеш мені щось сказати?»

Хлопчик простягне згорток: «Тетяно Іванівно, ми переїздимо в Дніпродзержинськ. Дякуємо вам за все. Візьміть — нехай залишиться пам'ять про нас...»

Дві зелені чашечки з блюдцями... Вони були дорогою пам'яттю й вона довго берегла їх. Але десь навесні, тепер Авдеева гадає, що саме в ті дні, коли не стало Саші, чашечки з блюдечками ненароком впустив на підлогу син...

АЗИ ЛЮДЯНОСТІ

Важко прощався Саша зі школою та містом Січеславом (Дніпропетровськом), які полюбив. Але батька перевели на роботу в Дніпродзержинськ, де Іван Андрійович мав навчати учнів тепловозній справі.

Так у квітні 1967 року прийшов новенький до 3-А класу Дніпродзержинської середньої школи № 20. До школи Саша ходив вуличкою, яка увічніює тепер його ім'я.

Нова вчителька Саші **Лідія Олексіївна ВОЛКОВА** була суворою, і в той же час лагідною, з красивою, підкреслено окаючою російською мовою. Вона все життя присвятила дітям, закладаючи в них ази людяності, громадянськості й знань. Щось незвичайне відчувалося в її уроках, які часто відбувалися на природі, в парку чи побіля заводської прохідної. Діти малювали промислові гіганти мікрорайону хіміків — Баглея, дерева, небо та хмари, здійснювали екскурсії на знамениту «Дзержинку» та виробниче об'єднання «Азот», до пам'ятника Прометею, жваво обговорювали побачене й почуте.

А в останні дні перед прощанням на ціле літо всім класом поїхали на дніпровський Карнауховський плацдарм, де в сорок третьому в атаку звелася рота лейтенанта Івана Секретнюка, — Іван Омелянович деякий час працював у їхній школі, й Саша познайомився з ним на одному з уроків мужності.

Від Лідії Олексіївни діти дізналися про долю першого директора школи **Григорія Кириловича ДУБИНІНА**, вдумливого педагога та безстрашного пілота, який загинув на війні. Небо кликало його, і він зрозумів, що це його доля.

У вогні горіла Іспанія. Дубинін хотів записатися добровольцем в інтербригаду. Але йому відмовили — вчитель не мав військового фаху. І Григорій Кирилович звернувся до Дніпродзержинського аероклубу. Вперті багатогодинні тренування — і от уже мало хто з пілотів міг так керувати літаком — зробити глибокий віраж, поставити машину на крило.

Пілот громив фашистів під Клином, Істрою, Волоколамськом. Літак Дубиніна, хороброго комісара ескадрильї, тримався в небі завжди зухвало і впевнено й на рідні аеродроми повертався неушкодженим.

В небі сорок другого зав'язався його останній бій. «Пішак» (Пе-2) комісара довго відбивався від двох «месерів», що насадили. Але сили були нерівні, і, втративши ке-

рування, літак Дубиніна з тисячометрової висоти впав на землю й вибухнув.

Ім'я безстрашного комісара надано піонерській організації Дніпродзержинської середньої школи № 20; тут, на найпочеснішому місці в музеї бойової слави, поруч із його портретом, — портрет юного Аїста, для якого подвиг героя війни став прикладом служіння Вітчизні в дні миру і дні грози.

Дружина пілота Олександра Феодосіївна Дубиніна познайомила школярів із щоденником загиблого чоловіка. Рядки, обпалені війною, дихають пристрастю, свідчать про непогамовну любов людини до рідної землі.

«22 червня 1941 р. Війна... Я вирушаю на фронт... Там місце кожного чоловіка...»

«Політпраця у воєнний час. В чому її суть? В чому її сила? Напевне, базікання та порожні розмови про те, що нам легше, аніж іншим, — шкідлива брехня. Так, ми впевнені в нашій перемозі. Але зараз нам важко, і мені особливо гірка втрата кожного міста, села, втрата кожної людини...»

«Лечу сам. Погода препаскудна. Ліхтар замерз, почалося заледіння. Лечу майже наосліп, втрачаю висоту — вона вже не більше півсотні метрів...»

«...Вночі блукали лісом. Яка дивовижка! Засніжені ялини, величезні замети, багровий обрій. Це справжня Русь! Та хіба можна тебе, Вітчизно, не любити, не битися за тебе до останнього подиху! Отримав сьогодні листа від Шури. В ньому побажання найшвидшої перемоги. Дякую, рідна! Буду мстити ворогу за все. Ми виставимо фашистам дуже великий рахунок».

«2 січня 1942 р. Наступаємо. Перемога за перемогою. Як добре, як хочеться жити, жити та боротися за рідний народ!»

Люди, обпалені війною, видавалися Сашкові завжди титанами, які, розбили грізну фашистську орду. Він радів кожній зустрічі з учасниками війни, дбайливо зберігав усе в пам'яті й довго потім переповідав почуте Сергійкові, батькові, мамі.

Лідія Олексіївна запросила провести такий урок і свого директора школи Олексія Івановича Клешню. Колишній артилерист, старшина, був поранений ще на фінській, в останню війну звідав гіркий полин відступу, біль втрат, атаки, контузії, кров... Прекрасний художник із відомою на весь світ Петриківки, Клешня дивовижно малював грона винограду, калини та хмелю, казкових птахів, листя, квіти... На лівій

руці в нього не було кількох пальців — міта на все життя бою за Кенігсберг...

Досвідчене око педагога підмітило в характері «новенького» достоїнство. Недитяча внутрішня сила відчувалася в цьому симпатичному хлопчиську, який виглядав старшим своїх років. Запамятала уважний, чесний погляд. Саша вмів слухати, міг легко повторити урок. Дома ж, сподіваючись на яскраву пам'ять, підручників майже ніколи не відкривав. Читав багато. І Лідія Олексіївна примітила схильність до самостійності, роздуму, вміння миттю замкнутися, «увійти в себе». Він міг задивитися, як поривання вітру терзає одинокі дерево, чи замилюватися працею бджіл...

Від матері дізналася, що Саша віршує, і підключила його до співпраці у редколегії стіннівки. А на одному з уроків Саша щось писав, забувши, що він на уроці. Вчителька взяла аркушик, на ньому був вірш, присвячений їй.

«То була дитяча проба вірша. Безпосередня, чесна. Хлопчик починав відчувати риму і ритм. Я прагнула захопити те захоплення. Все ж дитина, йому ще немає десяти літ, а він уже віршує, поет!»

Часто, вже будиши курсантом, Саша приходив у клас Лідії Олексіївни. Дітям подобався цей красивий, стрункий курсант. Тактовний і лагідний, він умів підкреслити, яка важлива для навіть маленького хлопчика дисципліна, внутрішня зібраність, культура й цілеспрямованість, як необхідна надійна дружба, любов до материнської землі, на якій живеш: «Від вас я вимагав би, казав Сашко школярям, навіть більше, аніж від самого себе. Мріючи бути військовим офіцером, я десь послабив свою любов до рідного слова. А потім всюди і скрізь чужомовне оточення, а звернувся до рідної мови — вже не ті наголоси, не те відчуття, щось перекручую. І я змирився: колись, як той казах, на пенсії, буду вчити дітей та онуків, навчу їх припадати своєчасно до незамулених джерел. Бо ж чи можна забути найсокровенніше: *«Тече вода в синє море, та не витікає...»*, або *«Садок вишневий коло хати...»* Ніби одна коротка фраза, а яка глибина історії, страждань, невмирущого прагнення: жити! постає за цим словом».

Після закінчення занять Саша сів за свою парту, і вони гомоніли довго-довго.

Лідія Олексіївна запитувала про вірші. А він мовчазно відводив тему розмови, мовляв, пише, але винятково для себе. Й переводив розмову на проблеми школи — якими ростуть її «нові діти».

«Мене вабила в ньому чітка організація розуму, інтелігентність. У Сашкові відчувалася справжня чоловіча любов до Вітчизни, справжнє благородство й честь. Мені приємно

було усвідомлювати, що в становленні цього симпатичного юнака є й моя часточка — праця вчителя. Й подвиг його не випадковий...»

УСМІШКОЮ ЖІНКИ ЖИВИ...

Цій зустрічі судилося відіграти важливу роль у житті Аїста. Першого вересня до п'ятикласників прийшла вчителька російської мови й літератури **Антоніна Євдокимівна ФЕОКТИСТОВА**. Її усмішка була дуже схожа на усмішку матері. Але не суто зовнішня схожість дозволила Саші назвати Феоктистову «мамою Тонею». В класному керівникові він знайшов не тільки вродженого вихователя, але й прекрасного друга, кому можна було довірити найзаповітніше.

Вочевидь, Феоктистова володіла такими магічними якостями душі, які притягують тебе до людини нестримно.

Жіноча усмішка...

Чи є що рівне їй?

Морські припливи й недосяжність скель,

і в матіолах затишок осель —

такі приємні в пам'яті мої!..

І той, хто усамітнення шукав,

у ній відкрив пречистий шал кохань.

Цей погляд — сяйво з ніг до голови!

В жіночій усмішці,

о світку мій,

живи!

Переступивши поріг 5-А класу, вона трохи знітилася: всі діти видалися їй однаковісінькими. Антоніна Євдокимівна вдивлялася в очі, що насторожено чекали, й думала: чи вистачить в неї доброти й тепла, щоб день за днем, кожної хвилини зігрівати їхні серця, гуртувати їх у єдину, дружну, дзвінку та неспокійну родину?

Досвід підказував, що за кожним її словом повинна стояти сердечність, бо справжня духовна спільність народжується тільки тоді, коли вчитель стає надовго одностороннім товаришем дитини в загальній справі — без такої спільності немає радості творчої праці.

Й після знайомства з класом вчителька пішла від хати й до хати — щоб зрозуміти характер і світ школяра, необхідно добре знати родину, в якій він виховується.

Так познайомила й зі Стовбами. Близькість і відкритість цих людей відчувались одразу.

Коли поступово окреслилися характери дітей, провели перші учнівські збори, Сашу Стовбу одноголосно обрали начальником штабу юних дзержинців, а ще через якийсь час — старостою класу.

«Я раділа всебічному росту моїх дітей, і від усієї душі прагнула розвинути в них доброту, чутливість і працелюбство.

Саша був улюбленцем класу. І не тільки тому, що до нього я ставилася з материнською симпатією. Мати чотирьох дітей, я ніколи не ділила учнів на своїх і чужих, для мене всі вони були наче рідні. Їхні успіхи, то й мої успіхи, їхнє горе — то й моє горе. Сашко ж — душа моїх підопічних, організатор всіх добрих справ. Ці слова — данина поваги до людини, яка здійснила подвиг.

Так, смерть справді несправедливо рано відняла його в нас. Саша вмів знайти спільну мову з кожним. Його стриманість і тонкий розум імпонували всім. Він не мирився з підлістю, лицемірством, не любив ябед. Діти хутко гуртуються в колектив, коли в них з'являється яскравий вожак.

Часто замислююся тепер над тим, як у нього все складалося ладно. Секрету тут немає зовсім. Адже був він за вдачею тихий, навіть сором'язливий. Дошкільне усамітнення, а потім захоплення поезією привчили його до самозаглиблення та самоаналізу. А тут раптом — вибух, активне поєднання навчання з громадською працею, з особистими захопленнями.

В Саші жило глибоке усвідомлення обов'язку й правди, а воно (здаймо Достоєвського) вивищує людину, створює повагу до неї. В тому щирому взаєморозумінні мій беззмінний староста класу здобув своє шкільне щастя. І тут, безумовно, мав рацію Симон Соловейчик (а він — тонкий знавець дитячої психології), що щастя приходить до тебе тільки тоді, коли тебе розуміють. Він цілком справедливо зазначає, що *«одне із найдаремніших занять на землі — звертатися до людського обов'язку саме до людини, в якій той обов'язок не вихований. І не потрібно вимагати від дитини того, чого ми їй не дали, чого не зуміли навчити, в чому не прагнули допомогти, на що його не наштотхнули. Не зуміли захопити, а хочемо отримувати. Не засівали, а приїхали з жаткою...»*

В школі Василя Сухомлинського було правило: не здатен учень написати твір, нехай попервах напише виклад; не може написати виклад, нехай дадуть йому диктант; непосильний диктант, нехай красиво переписе текст! Тільки залишити дитину з усвідомленням виконаного обов'язку — це дорожче за все! Буде радість виконаного обов'язку — буде колись і твір, немає обов'язку — немає нічого.

— ...Я вела в них уроки літератури, — продовжує Антоніна Євдокимівна. — Краще від Стовби зрозуміти лермонтовську пристрасть або сарказм Салтикова-Щедріна не міг ніхто. Він мислив самостійно, не притримувався канонів. Твори Стовби я часто зачитувала вголос, і не тільки в його класі.

В дитячому віці бути самим собою нелегко. Гадаю, що притягальність Саші була ще й у тому, що вже тоді діти бачили в ньому майбутнього військового, а отже, сильного, рішучого хлопця, який, кохаючи, не дозволить образити, й здатний, не вагаючись, захистити правду і честь.

Він багато читав про війну, про подвиги та про полководців. Мемуарну літературу я часто бачила в його руках під час перерв, у колгоспі, де ми працювали влітку і восени. Не раз він був найактивнішим у шкільних розмовах про мужність та обов'язок. Розумію, до вирішального випробування він постійно готував і тіло, й душу...

Клас це відчував...»

ТАРАН

Були саме іспити. Відквітав травень. Теплинь...

Від птахів та бджіл дзвеніло повітря. Легкі пориви вітру гоїдали зелене гілля яблунь та абрикос — і пелюстки падали на шлях; у просвітках між високими тополями яскраво світилося небо. Молода трава дружно прокльовувала зігріту землю на просохлих полудневих схилах. Під промінням гарячого сонця починав плавитися асфальт.

Сашко зняв руки з керма велосипеда, трохи розігнувся в сідлі, відчув втому. Нило в попереку, аж стогнали накачані м'язи ніг. А в ушах гув зустрічний вітер.

Він любив швидкість, що обпалювала обличчя.

Зважаючи на вказівну стрілку, що уточнювала в'їзд у Дніпродзержинськ, юні гонщики мчали до міста, витягшись у стрімкий ланцюжок. За тренером. Усі були схвильовані далекою вилазкою в степ, на природу, і в кожного з'явилось «друге дихання», коли сили, здавалося от-от вичерпаються, а тут раптом ти відшукуєш крила.

Він відчував силу в чистоті озонного, п'яного повітря.

Побіля перших будинків тренер пригальмував, звелів усім зупинитися.

«Завтра, хлопці, збираємося рівно о дев'ятій. Біля Прометей. Хто погано почуває себе й у кого іспит, — той вільний. Запитання будуть?»

Хлопці дружно відповіли: «Зрозуміли».

І тренер дав прапорець Сашкові: «Ти замикаючий. Ну, пішли. Тільки обережненько, хлопці...»

Тренер був молодий, після армії, і дисципліну підтримував суворо. Саша заусміхався: доросле «хлопці» якось не дуже пасувало до дітей і до нього, шестикласника, хоч з виду й рослого. Було йому тринадцять літ...

Легка, швидка їзда знову втягувала хлопчаків ув азарт боротьби, але тренер час від часу озирався, кидав грізний погляд на порушників спокою, і ті слухняно відновлювали стрункий ланцюжок.

Безхмарне небо, тиша на шляху, і спокій передавався тренерові. Тримаючись бровки, велосипедисти наближалися до автовокзалу, ноги натисли на гальма, коли робили коло, щоб завернути під гору.

І тут несподівано Сашко, замикаючий, побачив автобус, що мчав прямо на хлопчиків. Ще мить — і трапиться лихо... Сашко встиг криком попередити велосипедистів, а сам із прапорцем кинувся напереріз автобусу. Його кинуло через кермо на асфальт, вдарило в бордюр...

У непритомному стані він потрапив до лікарні.

А в квартиру Стовб забіг розгублений молодий тренер. Мати, не дослухавши його, кинула на конфорці недоварений борщ і кулею вискочила на вулицю. Вся в слезах — не бачила на шляху перед собою ні людей, ні машин.

Перед очима пропливав ранок, сонце, її веселий Саша.

Вчора тренер дав додому синові спортивний велосипед, і Саша притяг те двохколісне диво до хати, вивів на балкон. І з ранку не міг відірватися од нього. Навіть коли Лідія Петрівна поставила бідончик, щоб син приніс молока, той із хитринкою попрохав: «Мамо, а може, нехай сьогодні піде Сергійко? Я ж готуюся до змагань. Ти зрозумій...»

Вона побачила його красиві рівні зуби, усмішка сина, здавалося, світілася. Хто міг подумати, що через чотири години трапиться непоправне: удар об бордюр позбавить сина передніх зубів. І не просто позбавить — вибиті зуби проріжуть шкіру обличчя, розірвуть верхню губу...

Мати зустріла сина на сходинах 8-ї міської лікарні. Після перев'язки його несли на рентген: голова була повністю забинтована, в роті гумова трубка...

Вона закричала так, що від крику їй звело щелепи і щось ніби розірвалося в горлі. Мати також втратила свідомість.

У школі досі нічого не забуто. І хоч сплигло літ та й літ, — Феоктистова все пригадує до найдрібніших подробиць:

«Майже шість тижнів пролежав Сашко в лікарні, а потім

майже місяць ходив з почорнілою, обдертою об бордюр шокою... Хлопчисько був по-чоловічому терплячий і тримався стоїчно... А хлопчики за здійснений гаран з усмішкою назвали Стомбу «юний Гастелло».

Там, у лікарні, в першу нашу зустріч на очах Саші я побачила сльози. Я подумала: сльози болю, не витримав... Але він написав мені на аркушику: «Мамо Тоню, я хочу бути військовим. Чи зможу тепер поступити?»

Вона, як могла, заспокоювала. Весь у бинтах в мирний день він повернув її спогадами до війни. Треба ж — перед вікнами його палати росла білокора берізка. І вона вочевидь побачила минулу грозу. По-материнському приголубивши Сашу, Феоктистова розповіла йому про себе.

В сорок першому, 18 червня, віддзвенів останній дзвінок. Вона, Тоня, після випускного вечора зустрічала схід сонця за Дніпром. Був чарівний досвіток у Дніпродзержинську, в небі пливли легкі хмари, у дівчаток на вітрі розвіювалися білі стрічки та хвилясте волосся... Був ранок сподівань і щастя, ти вже доросла, перед тобою відкривається загадковий шлях.

Схвильовані дівчатка, наче птахи перед відльотом, перед ірієм, зібралися разом ще раз — 22 червня. Тоні саме виповнилося вісімнадцять літ.

У той ранок їх зустріла... війна.

Останнім ешеленом евакуювались до Свердловської області. Працювала секретарем у нарсуді. А 5 травня 1942 року добровільно пішла на фронт. Була мобілізація дівчат, але їй відмовили. Пішла в міськом, добилася...

У Боровичах під Ленінградом потрапила в 98-й батальйон зв'язку. Самі лише дівчата. З ними пройшли всю війну. Чоловіки їх берегли. Але все одно було дуже небезпечно й важко. Правильно й точно сказано у Світлани Алексієвич: у війни не жіноче обличчя... Зв'язок котушковий. Навушники. Командний пункт батальйону. Їй дають координати — шестизначні цифри, і вона повідомляє їх пілотам, часто, оглушена вибухами, втрачає голос...

Запам'яталося бойове хрещення: місто Болоче в Калінінській області. Важливий залізничний вузол між Ленінградом і Москвою. Озеро, невеликий безозовий гай. Непроглядне вогняне пекло, що вирувало тринадцять діб.

Від Старої Русі безперервно летіли літаки. Вдень — розвідка, а вночі — бомбардувальники. Одного разу, здалося, завалилася землянка, затріщали дошки. Її, контужену, витягли з-під землі...

Коли солдати несли Тоню до медсанбату, біля беріз вона бачила багато вбитих і поранених. Кров і біле дерево...

«Крізь бинти ворушилися розпухлі губи Саші. Він дуже хотів щось сказати мені, якесь прохання виражали його змучені очі. Я дала папір і ручку. Він прохав, щоб я принесла йому книжку про мореплавців.

Наступного разу Саша показав два вірші. Він жив, марив морем, бо море — то стихія, так схожа на хвилюючу стихію душі. Прочитавши рядки, я зрозуміла: хоч як сильно вабило його море, а душа, закохана в життя, тяглася до землі:

*Падіння —
рівносильне злету,
і хай ти впав —
відкинй гіркий одчай...
Лиш на землі в нас мрія
про ракети,
Земля — трамплін для стартів,
наш причал...*

Другий чотиривірш був про відданість людини Землі, про непохитну відданість. Прочитавши рядки, я чомусь назвала Сашу «журавликом». І ми засміялися...

*Земне навіки віддане Землі.
І хоч хай як людина любить море,
собі на радість
і собі на горе —
вона прив'язана навіки до Землі!*

У своїй ранній мужності Саша був дуже красивий...»

ІДЕАЛ НА ВСЕ ЖИТТЯ

I

АІСТ був удатний на вигадки.

Хлібом його не годуй, а дай у руки папір, пензля, олівець — і почне фантазувати! Стіннівки їхнього класу завжди викликали пошвавлення. В цьому була своя логіка — діти підбралися сильні, винахідливі. Свої «вогники», запальні диспути, літературні конференції та вікторини, «Зірниця»... Залюбки читали вірші, співали, з бажанням бралися за будь-яку роботу.

Як багато вони мандрували! На атракціони в Дніпропетровськ, місцями бойової слави... Одного разу (тепер для Ан-

тоніни Євдокимівни цей випадок наповнився особливим змістом) всі хлопці сіли в автобус, а Саші все немає і немає... Вона зрозуміла: він залишився біля Братської могили. «Іду, щоб покликати його, і ще здалеку бачу — стоїть задумливий, низько похилив голову. Які думки хвилювали його, зовсім хлопчеська, який тільки в книжках, у кінофільмах та хіба ще у снах після розмов із дорослими міг бачити нестям атак і бойовищ? Про все з відстані тепер можна лише здогадуватися. Може, тоді народжувалися рядки вірша, присвяченого дідю Андрію Івановичу Стовбі, першому АІСТу:

*Промов не буде на могилах...
 Бо й знак,
 де падав хтось,
 вже зник.
 Нас всіх, як землю,
 обпало
 в той день,
 звичайний день війни...*

Я покликкала Сашу, але він не відгукнувся. Довелося підійти до нього й узяти за лікоть: «Що з тобою, Журавлику? Всі чекають. Ходімо...»

Він сумно дивився за Дніпро, звідки наводилася переправа. І та печаль досі обпалює мене...

*Ми в сорок першим відступали
 від Пруту, Німану й Двіни,
 ятрило серце, мов на палі,
 в той день, звичайний день війни.*

Пригадую ось ще випадок.

Закінчилися уроки. Діти розбіглися хто куди. Там же, в класі, я вирішила перевірити твори. Читаю, захопившись. І раптом відчуваю на собі чийсь пильний погляд. Це — Саша, сидить у куточку за партою, підпер кулачком підборіддя й дивиться. «Чому ти не йдеш додому?» — «Я черговий, — відповідає, — дівчатка відпросилися в кіно, а я їх підмінюю...»

Антоніна Євдокимівна бере в руки альбом:

«Ось вони, мої п'ятикласники, всі усміхненні, всі тримають букети квітів. Самі — наче квіти. Всі гарні, кохані, кожного пам'ятаю. З ними віднепокоїлася моя молодість, а з дітьми завжди хочеться бути молодою. Саша не раз казав хлопцям, які бешкетували: «Як нам не соромно, мама Тоня сивіє через нас».

Одного разу я не витримала, заплакала. А він непомітно підійшов до мене й проказав тихо: «Заспокойтеся, мамо То-

ню, ніхто не хотів вас зобидити, а от трапилося якось... нена роком».

Рідне, дитяче «мамо Тоню» не ображало мене. Навпаки, мені приємно було це чути.

Хтось задав мені запитання: «Який із десятих класів вам запам'ятався найбільше?» (Стовба тоді навчався в Києві). Я відповіла, не замислюючись: «Клас Саші Стовби. Чому? Та тому, що вони всі й у всьому були першими, найпершими. В колгоспі, на «Зірниці», у піонерських та комсомольських справах. Я можу перерахувати всіх моїх дітей, всі цікаві, активні. Той — голова ради дружини, той — голова учкому, той — бере участь у самодіяльності, той — спортсмен... Володя Трофимов (вони з Сашею сиділи за однією партою) — інженер. Хлопці серйозні. Ігор Захаров тренує юних фігуристів, Віта Потараєва — лікар. Валера Корнеєв також гарний хлопчина. Саша Зайчук, брати Саша й Вітя Олійниченки, Олександр Кобасина, Володя Сараєв, Вітя Сухоруков, Валя Кладницька, Сергійко Видерський... Ігор Корма, Юра Головка... Голобока Люда — диво-дівчина... Всі вони досі для мене хлопчики та дівчатка, діти. Всі вони в житті знайшли себе. Саша Вергун закінчив інститут у Ленінграді... Гарні фахівці й люди. Сьогодні зустріла Люду Блудову, вона вже мати двох дітей.

А Саша?

Ми з Ігорем Захаровим порівнювали, які діти були, коли він навчався у школі, і які сьогодні приходять до нього. Звичайно, різні. Але таких, як Саша, не зустрінеш. Рідкість. Ігор так і сказав: «Жаль, дуже жаль, мамо Тоню, Сашу жаль... А п'яниці, буває, живуть до сивин...»

Часто всім класом трудилися в колгоспах і радгоспах — прополювали огірки, проривали буряк, збирали редиску, черешню, яблука. Із бажанням допомагали на збиранні врожаю, цінуючи людську працю та щедрість землі.

Над відкритим полем стояла нестерпна спекота. Привезли бідон води, одразу накинудися на нього — частину випили, частину розбризкали. Діти як діти... Сонечко піднялося вище. Пити захотілося так, що губи не могли вимовити слова, позлипалися, пошерхли. Принесуть хлопчики відро води — і за кілька хвилин стукай у дно — спрага губи палить. І раптом, звідки не візьмись, їде до гурту бричка. За повіддя тримається Сашко. З ним ще двоє хлопчиків. Везуть цілу бочку студениці з колодязя. Дівчатка заверещали від радості: «Ну й хлопці, ну й молодці-і!»

В родині любили пити чай із липи. Приємний, червоний, з відтинком лимона. Лідія Петрівна часто купувала квіт липи.

Одного разу син сказав їй: «Підросли й уже квітують наші дерева, мамо. Тепер тобі не треба ходити на базар, рви цвіт — скільки потрібно. Липи ті — з наших долонь проросли. Кращого чаю, аніж із наших дерев, немає на світі. Ми це знаємо».

Бджоли летять до пахучого дерева. Під кроною розлогих дерев відпочивають люди. Багато хто знає: це Сашина алея. 1973 рік. Каникули. Лагідне сонце і лагідний Дніпро.

Хочеться відпочити — попереду останній фінішний ривок, десятий клас... Директор школи Олексій Іванович Клешня викликав до себе Феоктистову: маємо відбудувати школу і встигнути до початку навчального року.

І вона найперше звернулася до Саші, до старости класу. Наступного дня більшість хлопчиків і дівчат прийшли на будову. Саша не знав втоми, працював за трьох.

Весь місяць працювали й зробили все, що було потрібно. І ніяких винагород не вимагали. Директор виніс письмову подяку всьому класу.

Саша вмів організувати працю — свою і своїх товаришів. Якесь дивовижне вміння організувати хлопців жило в ньому. Себе ніколи не нав'язував, не якав, не був ябедою, не любив підлабузництва чи запобігання. Розмірковував серйозно і правду в очі казав.

Феоктистова не раз зверталася: «Сашо, ти замість мене».

Знову облаштування школи. Весна. Саша одержав завдання своєму 10-А: розкорчувати старі дерева й посадити молоді саджанці липи.

Стовба легко працював сокирою, пилкою, ломом. Піт зарошував обличчя. Антоніна Євдокимівна запропонувала втомленому Саші відпочити, а той відповів мало чи не з образою: «А як би вчинив солдат, коли за трьох йому довелось би копати окопи? Люди поранені... Чи сказав би він під кулями: не можу, я втомився? Я спробую перевірити себе. Це знадобиться солдату. Кажучи щиро, мамо Тоню, в нашому роду працювали краще, ніж я. Бабуся Марія розповідала, як вона полола буряк. Спекота. Сонце неймовірне. Напівобморок. Поперек занімів, спину не розігнути, а вона тримається — тільки б не впасти. І ніколи не кидала роботу, доки не закінчувала її».

І тягнуться до неба перед школою дерева, які посадили хлопці.

Анатолій Луначарський любив повторювати мудрість Корану:

«Людина, яка посадила дерево або написала книжку, не вмирає до кінця».

Саша зробив і те, й інше.

Книга Саші прийшла до людей після його смерті. Особливо важко було усвідомити це рідним.

Іхала Лідія Петрівна з роботи у трамваї. Бачить, якась дівчина читає книгу й плаче. Придивилася — дівчина читала збірочку «Песня грозы сильней». Вона розуміла, що ці сльози і є справжнім визнанням поетичного таланту сина. Але звернутися до дівчини вона посоромилася. Перед очима ще довго потім стояла та світловолоса, в скромній курточці дівчина — з розгорненою книжечкою в руці...

На зустрічі однокласників Ігор Корма відкрив одну таємницю. Добудували крило школи, і хлопці перейшли в новий клас. Бешкетуючи, хтось ненароком розбив велике скло у вікні.

Мав початися урок з літератури. Прийшла Антоніна Євдокимівна — протяг відчиняє двері, немає скла.

«Хто розбив вікно?»

Всі притихли. А вже пролунав дзвінок.

Встає Саша і бере вину на себе, що він, мовляв, розбив.

«Ну що ж, — спокійно тоді каже Антоніна Євдокимівна, — нехай твій батько завтра прийде до школи і вставить скло».

«Я попрошу його, обов'язково. Ми з ним разом».

Те скло коштувало копійку. Йї, звичайно ж, не в грошах справа. Але ж провина була не Сашкова, чужа. Після цього під час перерви хлопці хотіли зав'язати штовханину — добивалися, щоб винний попрохав пробачення. Але Сашко розсудив: нехай він вчинить так іншого разу, а зараз — це вже наш секрет. Щоб ніхто не знав...

На Сашу дивилися з подивуванням. А він просто взяв чужу вину на себе. Не міг допустити, щоб зірвався урок. Він вчинив так, як йому веліла совість.

Це однокласники зрозуміли через вісім літ.

Наскільки ти потрібен людям, перевіряє життя.

Твоя справа; твої дерева; якщо писав — музика й вірші; твій людський слід у пам'яті тих, хто сьогодні продовжує йти по землі.

Під вічним небом і сонцем на цій дивовижній Планеті час то тихим жебонінням струмка, то бурхливим потоком ріки, то грізними ударами морського дев'ятого валу згладжує поступово і в одну мить найменші чи найбільші людські кипіння та пристрасті. Утримується, щоб жити в поколіннях, лише те, чому судилося прорости.

Здавалося, звичайний — і справді: звичайний!.. — хлопчина в тринадцять літ відважився піти «на таран»; захоплений читач, непохитно й жадібно в лабіринтах бібліотечних скарбів він вбирав у себе мудрість віків; мрійливий хлопчина, одержимий непоборним бажанням стати поетом і воїном, щоб у липневому полі квітнула ромашка й на обличчях людей сяла усмішка, схожа на променистий відсвіт сонечка, що сходить над хвилею сивого Дніпра...

Тихий, скромний юнак, що запалив непогасну вогнину в серцях тисяч.

Ірина БОРУШЕВСЬКА. Вона із золотою медаллю закінчила Дніпродзержинську середню школу № 20, стала студенткою Київського педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Їй, як і всім дівчатам та хлопчикам школи, Саша щоденно нагадує про себе. Зовсім недавно він брав ці бібліотечні книги, слухав уроки знайомих учителів...

Їй, першокласниці, колись на свято першого шкільного дзвоника десятикласник Олександр Стовба подарував на щастя квіти. Іра була старостою літературного клубу «Подвиг», в якому студійці по зернятку збирали матеріали, які глибше розкривали образ Аїста.

Із розповіді Іри.

«Ми одержуємо сотні листів. Із Грузії, Златоуста, Куйбишева, Харкова, Івано-Франківська, Миргорода, Ташкента, Дніпропетровська, Одеси... На кожного листа прагнемо не просто відповісти, а й віддячити адресатів душевністю за душевність. Аїст — наш ідеал, вибраний серцем і розумом, на все життя. Ми прагнемо якомога більше розповісти про нього. Ми знали його старшокласником, потім курсантом. Наші хлопці із фотогуртка роблять фотознімки Саші, й ми, відповідаючи на сотні прохань, висилаємо їх разом із касетами, на яких записані пісні, народжені в Афганістані. Ці записи нам надіслали юнармійці клубу «Полум'я» із Ташкента. Ці діти несуть вахту в складі пам'ятного караулу біля могили Невідомого солдата. Кажучи широко, трохи заздriamo їм. Юнармійці розшукали стару магнітострічку з ледве чутною музикою, довго розшифровували її, і от запис у нас. Частина пісень ташкентці самі співають під гітару, а частина — так і залишилася не розшифрованою. Запис переносить нас туди, де солдати залишають Вітчизну і йдуть захищати свободу і революцію дружнього народу.

Може, це слова цікавого поета і воїна Володимира Шевчука, а може, когось іншого... Хочеться вірити, деякі з них поклав на музику наш дніпропетровець, акордеоніст і рядовий взводу Олександра Стовби — Олександр Гурін...

Взимку до нас приїздили студенти Київського вищого інженерного радіотехнічного училища протиповітряної оборони; в них також є касета, тільки з іншими піснями:

*Изучают в школе дети где-то
континенты света, климат стран
и не знают, что на белом свете
есть страна пустынь — Афганистан.*

*И воюют там ребята наши,
позабыв про нежности и дом,
про любовь и модный цвет рубашек,
жизнь свою оставив на потом.*

Пісні майже всі без винятку російськомовні. В армії немає національних мов. Що ж до наведених, то хлопці стверджують, що їх написано на слова Аїста. І правда, в деяких піснях ми впізнаємо Сашкові інтонації, строфи... Але решта... Точно невідомо, чиї вони...

А цю пісню, кажуть, написав Віктор Верстаков:

*В королевских конюшнях
места нет для коня.
Медсестра раскладушку
принесла для меня.
Отыскала местечко
в самом дальнем углу,
где десантник навечно
задремал на полу.*

*Если чудо свершится,
если снова срастусь,
дай мне адрес, сестрица,
может быть, пригожусь.
Ну, а коль не воскресну,
все равно хоть часок
поживу, на чудесный
поглядев адресок.*

Ми часто співаємо ці пісні. Біля багать, у походах. Вони дуже подобаються нам. Від них якось тривожно і в той же час чисто стає на душі...

Із Куйбишева нам пишуть студенти будівельного загону «Меридіан». Сашин девіз — «Якщо не я, то хто ж?!» — став девізом усіх. Куйбишевіці зарахували Стовбу почесним бійцем свого загону.

Студентська «Червона гвоздика» Дніпродзержинського індустріального інституту імені М. І. Арсеничева зачислила

Олександра Стовбу до свого загону. Гроші, зароблені Аїстом, почесним членом бригади, перераховуються у Фонд миру. Це вже традиція».

Верхівцеве на Дніпрі. Від Дніпродзержинська сюди рейсує електричка, п'ятдесят хвилин їзди — і ви вже в цьому тихому містечку.

В останню війну тут тримав оборону по фронту в шістдесят кілометрів! — від Долини смерті під Чикалівкою до Нижньодніпровська — Полтавський зведений комуністичний полк ПТУ (Полтавське автотракторне училище). В неймовірно тяжкі серпневі дні сорок першого сформований за одну добу полк стояв на смерть. За сорок найжорстокіших днів із двох тисяч п'ятисот чоловік серед живих залишилося сто вісімдесят сім, решта навіки полягла в сипких дніпрових пісках.

Доля зведеного полку схвилювала учнів середньої школи № 1 міста Верхівцевого. Червоні слідопити розпочали важкий пошук, що повертає із небуття імена героїв...

Є в піонерів цієї школи особлива гордість — 4-Б клас. Його піонерському загону надано ім'я Олександра Стовби.

В навчанні, у справі та побуті бути схожим на Сашу, безмежно любити Вітчизну, стати сильним і сміливим. І ось запалюється яскрава формула: 25-26! В класі двадцять п'ятеро школярів, двадцять шостий — Олександр Стовба. Віднині він незримо «присутній» із піонерами загону, до нього вони звертають свої думки й серця.

Вчителька української мови та літератури Ніна Григорівна Сокіл за плідну працю в школі нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, вона сама пише вірші й естетичний вплив на дітей вважає одним із головних факторів активного виховання:

*Не я, а серце говорить
спасибо вам за сына.
Над миром Аист наш парит,
как солнце в небе синем...*

Прилучитися до думок поета-воїна, вдихнути на повні груди озон його любові до рідних полів, гаїв «за сімома струмками», почути «тишу лісову», побачити вознесене, мов на долонях, «струнких дерев святе заціпеніння» — це і є свята стежка, що веде до великого таїнства перетворення наївного, маленького дитяти в надійного громадянина, причетного до великих справ людства і відповідального за майбутнє Планети, доль цілих народів.

Захопленість Аїстом зробила працю із школярами цілеспрямованою. Під час класної години виникла розмова «Ім'я героя зобов'язує», мета уроку — твоя активна позиція в житті передусім. У загоні більше немає тих, хто відстає, майже всі хлопчики й дівчатка почали навчатися на «4» і «5», багато хто з надією подумав про найчоловічішу професію — військового. А тому вже сьогодні ти мусиш бути схожим на Сашу.

На піонерський збір «Ім'я героя зобов'язує» до школи приїхала Лідія Петрівна. То були незабутні хвилини. Школярі рапортували про свої успіхи в навчанні й праці. Старшокласники підготували чудесний усний літературно-музичний журнал про Сашка; в альбом цікавих справ було вміщено лист Лідії Петрівни з материнським наказом добре вчитися, рости справжніми людьми: «Хто ж, якщо не я?!», піонери зібрали двісті кілограмів макулатури; на суботнику в міському парку аїстенята взяли три норми, одну — за Сашу, дві — на загін; тоді ж на прибиранні території шефів заводу вони зібрали п'ять тонн металобрухту, й гроші перерахували до Фонду миру; піонерський загін 4-Б класу був визнаний правофланговим у дружині і незабаром удостоївся почесного права носити ім'я полум'яного лейтенанта.

Діти писали Лідії Петрівні:

«Де взяти слова, щоб виказати Вам вдячність, симпатію і любов? Ваш приїзд до школи, Ваші добрі слова на піонерському зборі назавжди запам'ятаються нам. Тільки така Мати могла виховати такого Сина! Ми пишаємося дружбою з Вами й обіцяємо з честю носити ім'я Олександра Стовби».

...Клуб інтернаціональної дружби «Планета» в Тужиліві, біля підніжжя Карпат... Мальовниче село омивають дві гірські річки. В Ломниці багато форелі. Школярі охороняють чистоту річкового плеса; неспокійні, вони люблять рідну історію, звичаї отчого краю та народну пісню; їхня активність у навчанні, праці й шкільному хорі заслуговує на добрі слова, хор школярів став одним із лауреатів обласного конкурсу; цієї весни тужилівці провели мітинг «Мир і незалежність — Центральній Америці!», а під час суботника заклали алею гірської ялини, третьокласники ж посадили ясен, дерево, яке любив Олександр Стовба:

*Я приїду, рідна, вір мені,
і не треба жодних тут запевнень.
Як там ясенюк мій,
він, напевне,
як Сергійко-брат — підріс,
зможнів?..*

Листи, листи...

За почесне право носити ім'я Аїста, Олександра Стовби, боровся піонерський загін 3-го класу середньої школи села Глибоке із Татарбунар, крилатому Аїсту відведено стенд шкільного музею; дівчатка й хлопчики із кавказького села Мухіані (Цхалтубо) свій клуб інтернаціональної дружби назвали «Аїст», в піонерській дружині народився девіз — «Рівняймося на Сашу!»; ім'я Олександра Стовби, його полум'яна справа, як естафета, переходить від покоління до покоління. Схоже на спалах метеорита яскраве життя лейтенанта осяяло наші дні.

«АІСТ — (лелека, чорногуз, бусол, на Переяславщині ще — гайстр...) — для нас не тільки добрий птах, що несе сонце й весну, а в рідні хати дітей, він для кожного з нас — провідна зоряниця на все життя. Ми оформляємо стенд «Дорогами батьків» і нам потрібні матеріали, які б розповіли про героїзм нашого сучасника, мужнього воїна і поета днів миру Олександра Стовбу та його бойових товаришів. Один із наших піонерських загонів, віримо, невдовзі буде носити ім'я Саші», — обіцяють земляки поета із Дніпропетровщини, члени гуртка «У боях захистили Вітчизну свою» із Царичанської середньої школи.

Глибокого змісту сповнене військово-патріотичне виховання юних ташкентців. Їх організовує Палац піонерів імені Майни Хасанової, тут відкрито клуб «Полум'я». Торік юнармійці пройшли шляхами бойової слави батьків, побували в Ленінграді й Москві, в музеї Збройних сил вони з душевним хвилюванням познайомилися з вітриною, присвяченою Аїсту: збірка віршів поета, його особисті речі, блокнот... Піонери удостоїлися почесного права заступити на пост № 1. Двадцять друге лютого, Ташкент... У красивій юнармійській формі вони стали на свою почесну варту, присвячену Олександрю Стовбі. Бути чесними, надійними захисниками Вітчизни — їхня клятва.

Кілька рядків із листа:

«Коли стоїш зі зброєю на варті біля могили Невідомого солдата, відчуваєш особливу гордість, що тобі довірили робити те, що робили найдостойніші воїни — в ім'я твого дитинства, в ім'я миру й тиші на землі. Це варта нашої вдячної пам'яті. Відсвіти вічного вогню на твоєму схвильованому обличчі, міцно притиснений до грудей автомат... У такі хвилини ти думаєш про мільйони безстрашних, хто, не вагаючись, віддав життя в ім'я майбутнього, в ім'я нас, дітей, ти думаєш про подвиг Аїста і сотень юних, відважних, як він...»

До своїх лав причислили Олександра Стовбу трудові десантники із студентського загону «Темп» механіко-математичного факультету Харківського державного університету. Мужній Аїст трудиться і в одній із бригад земляків, робітників Дніпропетровського радіозаводу.

«Мамо, — схвильована публікацією в журналі, пише Лідія Петрівні лаборантка заводу з далекого дагестанського селища Сулак **Салахат (Соня) МАЖИДОВА**, — я зрозуміла не всі слова, але неодмінно приїду до Вас, щоб навчитися бодай трохи розмовляти мовою великого Тараса Шевченка, Вашою рідною українською «мовою». Наше селище зробило братами людей тридцяти шести національностей, у кожного свої звички, обряди, а всі ми разом — одна сім'я. Й один у нас девіз — дружба навіки. Ваш Саша для мене — наче рідний брат, мене захопив його таланти, його мужність. Це йому я присвячую скромні рядки свого вірша. А коли приїду в Україну, то привезу із рідного мені Дагестану, краю Расула Гамзатова і Фази Алієвої, оксамитову троянду й посаджу її на тій «священній п'яді Сашині землі», де вічно горять тюльпани...»

Від імені воїнів-уральців пише завідувачка бібліотекою гарнізонного солдатського клубу **Валентина Василівна ПИЛИПЕНКО**:

«Ми готуємо літературно-музичний вечір «Рядок, обірваний кулею», і вірші Аїста стануть окрасою поетичного свята. Глибина, простота його юної сповіді в любові до Вітчизни, до матері, до коханої, до неба й солов'їної пісні в гаю вражає чистотою і щирістю. Велику душу й полум'яне серце дали Сашкові батьки. І дуже жаль, що життєвий шлях його виявився таким коротким. Ми переписуємо вірші Аїста від руки. Непохитна громадянськість лейтенанта хай живе і множиться в мисленні й справах нашої молоді».

Листів сотні... Й немає можливості цитувати, наводити рядки — нехай це залишиться комусь на потім. У даному випадку в мене немає прагнення до розповіді, побудованої за матеріалами авторського листування. Та все ж деякі фрагменти цього листа наведу. Я тільки повернувся з відрядження, був 1987 рік, тільки запалювався ранок лютого, коли в поштовій скриньці з-поміж інших знайшов і цього листа вчительки **Любові Семенівни ВЛАСЕНКО** з херсонського села Осокорівки:

«[...] Ви дорога нам людина хоч би тому, що Ваш «АІСТ» став для нас надзвичайно близьким, а Саша Стовба таким

рідним, як жоден інший герой сучасної літератури. Я не заперечую досягнень відомих художників слова. Але... мені на уроках у старших класах, коли вишукувала героя 70—80-х років, доводилося туго. А в минулому році на іспитах звучали вірші Саші й рядки з Вашої книжки — про нього, про прекрасних хлопців, наших славних ровесників, які загинули в Афганістані... Дякуємо Вам за чесне слово про них... Це визнання молоддю свого Героя, Ідеала, своїх Героїв та Ідеалів.

Я класний керівник 6 класу. Понад два роки ми збираємо матеріали про Олександра Стовбу та його бойових побратимів. Попервах були тільки стаття в «Комсомольской правде», в журналі «Ранок», у газетах... І, нарешті, Ваша книжка.

Я читала дітям до уроків, на виховних годинах, після уроків вибіркові глави (п'ятий клас усе ж...), слухали, затамувавши дихання, а в мене текли й течуть сльози. Я не можу дати оцінки, я не бачу стилю. Я бачу Сашу, бачу його друзів.

Потім був збір загону. Діти читали перед школою, перед батьками вірші Саші Стовби, Саші Гуріна, Володі Шевчука, Ольги Георгіївни Карагедової, а я розповідала про Вашу книжку. Без сліз. Але всі в залі плакали.

Потім друга публікація книги.

Знову плачу. А я не сентиментальна. Скільки ж болю через Вашу душу пройшло, коли збирали матеріал?!

Мій син, який прочитав сотні книг про героїв, сказав, що це третя книга за впливом на нього: «Овід», «Як гартувалася сталь...» І — «АІСТ» (зрозумійте, це не для того, щоб полоскотати честолюбство автора, це необхідність, потреба молоді мати близького — з відстані серця — сучасного героя). Синові незабаром сімнадцять. Мріє бути військовим. А донька обурена, що не перевидають Сашині вірші. Від моїх дітей Вам спасибі найщиріше.

Й ще хочеться знати: чому Саші не присвоєно звання Героя? Це, на мій погляд, прикра помилка і її треба виправити. Адже так?

Навіщо цей лист Вам? Очевидячки тисячний? Але якщо Ви мені друг і однодумець, то як же мені промовчати? Отримаєте ще одну подяку, помножену на сотні, яким я розповіла і буду розповідати про Сашу Стовбу, про Володю Шевчука, про Сашу Гуріна, Славіка Богомолова, Альошу Ільїна, Володю Валишева, Михайла Литвинова..., завдяки Вам, Вашій книзі.

І ще. Коли вперше читала, то в одному місці подумала, що просто описка. Потім почула Ваш голос по радіо й зрозуміла з акценту, що Ви не з наших країв. У другому виданні помилка повторилася. О. М.! Абрикоси квітнуть не наприкінці

травня. А в кінці квітня — на початку травня. От. Не вірите? Це точно. Я виросла на Херсонщині, що сусідює з Дніпропетровщиною. Абрикоси квітнуть — сіють кукурудзу, прикмета давня, перевірена. Усміхнулися на моє зауваження? То й добре. Залишаюся вірною поклонницею Вашої книжки, таланту Аїста. І таких, як я, в нас багато».

2

«Ми прочитали вірші Аїста, — це вже рядки з листа, що надійшов із Горлівки, його написали **Тетяна Яківна й Микола Васильович КИЯНИ**. — Вони настільки багаті думками, дихають пристрасстю й свіжістю, що, здається, ти тримаєш у руках букети то васильків, то ромашок, то конвалій, то троянд... Ми поставили фото Саші поруч із знімком нашого незабутнього Віктора. І тепер АїСТ для нас — також рідний син. Вони — наш цвіт, найкращий, найяскравіший весняний квіт рідної землі... Незамінний і найдорожчий. Саша був справжнім поетом, поетом, як мовлять у народі, «з Божою іскрою». Ми давно захоплюємося поезією, знаємо ціну віршованого рядка. Кажуть про пробу золота. Проба віршів, написаних кров'ю серця мужнього лейтенанта, — просто — найвища!..»

Про **Віктора КИЯНА** я згадаю на околиці Кабула в жовтневий ранок 1985 року. На камінні безіменній східній вулиці з просілими, посіченими вітрами, спекотами й кулями глинобитними стінами, такими схожими на шапку Мономаха, чорномазі афганські хлопчики карооко малювали крейдою веселе сонечко, смішних чоловічків і фантастичних птахів... Діти, як діти, повсюди. У всьому світі вони однакові — забавні, заповнені мріями.

Біля крихітної дівчинки, яка по широких, розкреслених крейдою квадратах безтурботно «ходила до школи», кидаючи синє скельце до «сонечка», наче не знаючи, що в будь-яку мить прямо на вулиці може раптом жорстоко вибухнути, нагадати про себе війна (адже десь поруч гриміли гори, не стихаючи, долинала перестрілка...), зупинилася молода жінка в паранджі. Жінка була таємничою і стрункою, як чорна свіча. Вона щось сказала дівчинці з косичкою, і та швидко побігла за ріг дувала. Там її чекав афганець у формі царандою, афганської міліції. Він підхопив дівчинку на руки, приголубив. Так у сорок п'ятому в моїй полтавській Решетилівці брав мене на руки пропахлий димом, махоркою, порохом і дорогами солдат побіля сільської криниці. Той вусатий солдат повертався з війни... Афганець — це мені сказали пізніше — мусив

був повідомити дівчинку про те, що в цей ранок серед руїн, побіля Грязного базару, знайшли тіла її понівечених матері та батька...

Гірко застогнала душа.

Ось так безтурботно, не підозрюючи про зло, Вітя Киян, горлівський школяр, малював колись на асфальті глечик на вишитому рушнику, а поруч під його вмілою рукою виростав квітучий садок, гули предивацьким гулом і дзвоном бджоли й щебетала дівтора, що купувала в кіоску «ескімо»... В них, на Донбасі, було гарною традицією — в дні визволення краю від фашистських загарбників проводити конкурси дитячого малюнка, влаштовувати прямо на вулиці веселе торжество дитячої імпровізації та фантазії. Про здібності Віктора Кияна, юного художника й одержимого фотографа, не раз писали в міській газеті, його малюнки та фотографії показували по телебаченню...

Якось не вірилося мені — у те не хотілося вірити, що на шляху молодого талановитого юнака, який прагнув до миру й краси, раптом стане і зло.

Це трапилося в 1982 році в Кабулі. Середина травня... Взвод, яким командував лейтенант Віктор Киян, повернувся з важкого завдання. І тут виявилось, що один із боєтранспортерів утратив зв'язок із базою. На пошуки був виділений підрозділ, але виїхати хлопці ніяк не могли — закапризував мотор. А допомогу треба надати негайно. Без взаємовиручки в чужому краю, на війні, пропадеш...

Віктор розумів це. І він, забувши про втому, — хлопці падали з ніг... — розвернув взвод. Розшукали товаришів (у них не працювала рація) і вже майже повернулися на базу, як тут, на околиці Кабула, із виноградників, ударив гранатомет...

Ніхто не почув стогону з вуст тяжко пораненого командира. Мужній, він по-чоловічому терпів страшні муки. Такий пекельний біль душі й тіла він відчував хіба що в останньому грудні, коли вранці після свого дня народження дізнався про те, що тільки-от трапилося — загинув його друг Володя Івановець. Тоді Віктор записав у щоденнику: «...Хто буде наступним? Я не боюся смерті, зневажаю її. По суті, якщо замислитися, — що моє життя? Єдине, що мене хвилює, це як переживе мою загибель мама, адже в неї дуже слабе серце...» А матері й батькові зізнався в листі, що мріє про відпустку, — так скучив, що стогне душа: «Ось приїду в Горлівку і, забувши про автомат і гранати, буду всю ніч блукати рідними завулками, адже це таке щастя!..»

Він жив ще кілька годин, відчуваючи поруч ласку долонь і гірку палючість сльози коханої. Вона не витримала —

прибігла до нього, не могла стримати плач... — його Світлана, медсестра. Напередодні вони домовилися весь цей день провести разом. І Світлана, турботлива і добра, була поруч із Віктором у найтяжчі для нього хвилини. Тільки лейтенант про це, може, й не знав. Він лежав, не приходячи до пам'яті. Кілька годин його сильне тіло боролось за життя, але серце не витримало...

Про те, що поруч із Віктором до останньої хвилини була його дівчина, батьки дізналися з листа Світлани та друзів сина...

Стоячи немов у нереальному столітті, віддаленому від нас на цілих шість віків, на старенькій безіменній кабульській вулиці, де постріл гранатомета пропалив броню, я дивився на дитячі малюнки, написані крейдою на камінні та землі. Десь тут, у крихітної дівчинки цього ж ранку не стало матері й батька... І тут же зупинилося життя високого русоволосого хлопця з Горлівки, хлопця, який умів так променисто й просто всміхатися, любив малювати квіти, дзбани, коней...

Тільки — не зброю, не війну...

Йому не було ще двадцяти чотирьох літ...

Посмертно Віктор Киян, випускник Рязанського вищого військового командного десантного училища, а в Афганістані — командир взводу розвідки, удостоєний ордена Червоної Зірки.

Перед випуском він та його товариші подали рапорти з проханням направити їх в одну з найгарячіших точок землі. І вона була в них і в нього — пекуча земля Афганістану, що дихала кулеметним і ракетним вогнем. Але про неї Віктор нічого не сказав батькам, приховав місце своєї служби...

Наведу кілька слів підполковника Бондаренка, який супроводжував цинкову домовину. Ще там, в Афганістані, прощаючись зі своїм взводним Кияном, солдати сказали: «Він був прекрасним командиром. З такими справді можна ходити в розвідку, в огонь і воду піти... Ми знали, що він мріяв бути генералом. І став би ним по праву, заслужено. Вимогливий, мислячий, хоробрий... Шкода, що в житті цього не відбулося».

Скажу ще: матері Віктора, Тетяні Яківні, ще немає п'ятдесяти літ. Про таких, як вона, рано посивілих матерів, співають солдати в Афгані, на війні: *«І тільки старенька мама Солдата всі два роки чекає з війни...»*

Батько Віктора Микола Васильович Киян, шофер із сорокарічним стажем. Він пише вірші. І я наведу лише чотири його рядки:

*А листів не було, не було...
Втіш, о світоньку, заспокой її...
«Гюльпан чорний» узяв на крило,
поніс сина в Дніпрові краї...*

Тільки фото сина — в сльозах, не здатне повернути людину живою...

У школі № 55 міста Горлівки клас, у якому вчився Віктор Киян, носить його ім'я. З любов'ю оформлений скромний куточок. Обласне телебачення відзняло невеличку, скромну передачу...

3

На Полтавському склозаводі був медичний профогляд. Терапевт **Лариса Іллівна ШАБАТЬКО** (це їй Олександр Стовба у своєму зеленому блокнотику залишив кілька віршів з посвятою «Л. І. Ш.») оглядала пацієнтів. Мій прихід, звичайно ж, зашкодив роботі, але іншого виходу не було — через кілька годин рейсовим автобусом я мусив від'їздити до Києва. Викроюючи хвилини, ми говорили про Сашу. І тут я зловив на собі печальний погляд молодої жінки в траурі. Не зводячи очей, жінка в чорному мовчазно й скорботно дивилася на мене з коридору через прочинені двері. Здавалося, неетично було запитувати — хто вона і яке в неї горе? Сумних матерів, кого народ назвав «афганками», прирівнявши їхній материнський подвиг до подвигу юних солдатів, в Україні в ці тривожні роки далекої нестихаючої неоголошеної війни було вже сотні й тисячі. Про це кожному говорили молоді, свіжі могили на кладовищах із фотографіями юних хлопчиків у військовій і цивільній формі з палючими до щему датами народжень і загибелі вчорашніх випускників шкіл, училищ. Й у кожної матері рана, гордість і печаль одна: Афганістан... Щоправда, про це, наче змовившись, якось сором'язливо замовчували газети, не повідомляло радіо... Тому народжувалися нескінченні кулуарні пересуди... Але ж війна не припинялася ні на день. До матерів і до дівчат повертали-ся не тільки молоді, часто геть сиві, змужнілі воїни, що на собі випробували два роки найтяжчої війни..., але й прибували окуті жорстоким цинком навік змовклі хлопці, що віддали життя за «інтернаціональний обов'язок», полягли за «революцію», яку

здійснювали «шурави», тобто «радянські». Але ці звичайні, чесні хлопці, переважно з робітничо-селянських кіл, без вагань подали допомогу і в свої вісімнадцять і тридцять літ здійснили, якщо не подвиг, то

справжній чоловічий, воїнський вчинок, крок. І це, не дивлячись на офіційну мовчанку...

Про горе Катерини Василівни БІДНОЇ я одразу ж тоді дізнався від Лариси Іллівни. Тільки-от, шістнадцятого листопада 1983 року, загинув її син Олександр. Загинув у Кундузі, де двома роками пізніше мені випало виступати перед нашими солдатами. Я висловив своє співчуття матері, але не став розпитувати, тривожити й розворушувати рану, не знаючи зовсім — чи вдасться мені коли розповісти й про Сашу Бідного в повному варіанті «АІСТА», та й чи побачить він коли світ взагалі...

Через кілька днів, уже в Києві, я одержав від Катерини Василівни листа. Вона писала:

«Мені важко змиритися з думкою, що й мого Сашеньки більше немає. Рідний голос, рідні руки та очі... Здається, зійду з розуму — не можу приборкати пам'ять і серце. Я пригадую слова нашого земляка, талановитого Василя Симоненка: «Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя — єдина, Мука твоя — єдина. Очі твої — одні... Більше тебе не буде. Завтра по цій землі Інші ходитимуть люди, Інші кохатимуть люди — Добрі, ласкаві й злі...» І моя материнська душа, мов та чайка в силках, стискається від невідвортної реальності: він більше не повториться в цьому світі, мій син, ми більше не побачимося, не зустрінемося з ним — материнська гірка жменька сирій землі впала на цинкове віко домовини, і мені здалося, що під моїми ногами провалилася земля — постала безодня. Для мене більше немає світла... Зрозумійте, я мати... А хто така мати — без свого синочка, який завше здавався тобі зовсім крихіткою, дитям... Під стопудовістю загибелі сина я занедужала, в мене пропав сон, я божеволію... Відчуваю, що збожеволію. І, мабуть, такою осмученою залишуся до кінця своїх днів. Так сприймає горе кожна мати. Вона стоїть за вбитим сином. А значить, жорстока куля на війні вбиває одразу два життя... Чому цього не розуміють ті, хто розв'язують м'ясорубки, хто посилає наших дітей на загибель, на смерть і кров... Чи ж перерветься горе, бо скільки, як багато його випало на серця наших матерів... Я втратила сина у хижій війні на чужій землі. Горе моє, трагедія моя непоправні. Але ж десь там, на гіркій землі, гинуть і чужі діти, які могли бути братами й сестрами моему синові. І я запитую вже не в себе: чому? доки ж? чому?!»

Два Саші — Аїст і її син, син Катерини Василівни Бідної...

Вони не зустрічалися ніколи на земних дорогах-стежках, але їх зв'язала і зблизила самовідданість у далекому краю, почуття ліктя, їх зріднила доля кинутих у пащеку неоголо-

шеної війни. Саша Бідний зачитувався віршами Аїста. Вона це знала. Одного разу Лариса Іллівна Шабатько дала їй на кілька днів першу збілочку Олександра Стовби «Песня грозы сильней». Сказати, що син читав захоплено, цього мало, — він вивчив багато віршів, і все допитувався: «Невже цей вірш «Лора, Лоринетта, Лорентина...» присвячений вашому лікареві, конкретній людині? Адже ж це не просто цікаво!» Його хвилювало життя вірша, і над цим він замислювався, відкриваючи для себе істину, що справжні вірші живуть навіть тоді, коли того, хто писав їх, більше немає на землі.

«Для мене, матері, обпаленої Афганістаном, Саша Стовба — також рідний син. Прочитавши уперше про нього, а потім дізнавшись од Лариси Іллівни, я розділила і свою материнську гіркоту втрати талановитої людини. Скільки разів потім заходила в книжкові магазини, шукала повість про Стомбу!.. Тоді я й не підозрювала, що рана матері Аїста стане й для мене щемкою раною: мине зовсім небагато часу і мій син Олександр Леонідович Бідний, артилерист, а потім — розвідник, також загине в далеких південних горах... Мій Саша був відчайдушним і чесним завжди. Таким він залишився до останнього биття серця, коли глянув прямо в очі смерті на афганській землі. Так переказали мені його бойові друзі. Саша був трудівником, і коли вчився в школі № 27 міста Полтави, і коли виборював мрію стати залізничником, навчаючись у ПТУ № 3. Ще раніше його не раз відзначали цінними подарунками за добру службу. І тепер, у фатальні хвилини, він не підвів товаришів на небезпечній гірській стежці. Про це свідчать добрі слова друзів і нагорода — орден Червоної Зірки. Мені не сказали, як він загинув, пояснили, що, мовляв, навіщо вам про це знати, вас і так домучують жахливі сни... І я можу тільки здогадуватися, яка смерть може зустріти розвідника в чужих, незнайомих горах, коли ти з нею стаєш віч-на-віч. На них, десанників, тим паче в підступних горах, падає все найнебезпечніше, найнеймовірніше.

Про сина я, здавалося, знала все. Був він у мене добрий, до всього ставився чесно. Він ніколи не виділяв нікого з людей, із друзів, усі для нього були людьми, всім він, виростаючи без батька, «мусив, як сам мовив, віддати частинку свого серця, свого людського сонечка, своєї душевності». А як ніжно кохав він свою дівчину, з якою зустрічався! І вона, Таня Кийко, досі пригадує Сашу зі сльозами...

Мені здавалося, що мій син ще дитина дитиною... Навіть зараз, коли ціною свого життя він довів зворотне, я не вірю, що його дорога вже обірвалася — жорстоко й несправедливо, і йому ніколи більше не бути батьком, а значить, ніякі

мольби, плачі та благання, ніякі гіркі сльози не допоможуть воскресити, продовжити життя під сонцем, на землі — галузка мого роду обірвалася, зів'яла... Часто у напівзабутті я, бабуся Марія й Толя, молодший братик, переглядаємо його особисті речі, зошити, листи... Я перечитую його улюблену книгу Леоніда Жарикова «Повість о суровом друге» і плачу, захлинаючись сльозами... Більше не вистачає сили писати, здається, от-от задихнеться серце... Ви пробачте мені, може, в моїх словах усе не так — одна чорна гіркота — й вони нікому не потрібні... Крик болю рветься з душі досі, і він ніколи не стихне, цей крик... Чому я відпустила його самого, чому не пішла з ним на чужу війну? Чому не підмовила всіх матерів, які, прощаючись із синами біля призовних пунктів, здатні були на все, навіть покласти голову свою, покінчити з собою — тільки не смерть завтра рідної крихітки, дитини. Може, я неправа, але як мені зрозуміти те, що безжалісно забрало в матері найдорожче на світі, вирвало в живої, осиротілої матері частинку серця з грудей... Зрозумійте, людинолюбство може бути тільки тоді, коли воно взаємне. А допомога тільки тоді, коли на неї чекають, коли сподіваються... Я далека від політики, але все ж не підготовлений був цей принижений народ на такий стрімкий — через шість століть п'ятьми — крок до такої революції, хоч, точніше, військового перевороту. Я ще раз повторюю: зміна життя на краще потрібна, необхідна... Але — такі жертви наших дітей... Хто поверне в наше життя їх, потрібних, коханих, необхідних, єдиних!...

Я й ми втрачаємо неповторне, те, що не має і не знає ціни. Адже в нас ще не заросли рани, нанесені жорстокою війною з фашизмом, не стихли гіркоти втрат — і в моєму роду, і в усій країні... Війна вирубала рід Бідних... А тут нова біда, свіжа й нестихна рана... На мою гірку долю, на мою свиню. Багато хто називає мене Шевченковою Катериною, бо така я трагічна. І — через москалів, які заварили кашу в Афганістані, забрали в мене сина: *«Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем; Стоїть Катря серед поля, Дала сльозам волю. Утомилась заверюха, Де-де позіхає; Ще б плакала Катерина, Та сліз більш немає...»* А в мене, в матері, вони неспинно течуть. Тільки що й кому до моїх сліз, сліз простої матері?! Батько Саші і я родом із полтавського села Велика Рудка (пам'ятаєте: гоголівська Диканька?), і його, і мое (дівоче до одруження) прізвища були — «Бідні»... Такими в горі залишилися вони й сьогодні...»

Щиро кажучи, в той час я не бачив реальної можливості розповісти людям про її чудесного сина. Про таких ми май-

же не писали, а якщо писали, то тільки з обережним озиранням, а щоб надрукувати — не було й мови...

Рана матері стала й моєю раною, раною цілої країни. Афганістан — це вже частина нашого серця, наш біль. А будь-яка рана не може бути вічно відкритою, кровоточити до безкінеччя. Неймовірно важко писати про те, що болить, непокоїть душу й думки, коли ти не можеш сказати правду і цим буквально підрубувеш рішучість юного воїна, його героїзм. Тоді найвищі слова тьмяніють... І як стримати свої почуття, щоб не перетворити читання книги у сльози, в муку?! Саме тому я не написав відповідь і не зустрівся більше з оператором складоводу, молодою матір'ю в траурі Катериною Василівною Бідною. Не раз перепитував про неї в полтавців, знайомих мені людей. Казали: що ж, Катерина, як Катерина, все поєдналося в імені... Часто-часто вона потрапляє до психоневрології, через сина. В листопаді 1983 року їй не вповнилося й сорока літ... Катерині Бідній — в нашому ХХ космічному віці вона гіркотою своєї долі нагадала мені шевченківську Катерину...

4

А листи надходили...

Прикорочене редакторськими втручаннями більш ніж удвічі, перше видання «АІСТА» все ж знайшло читача. Робітники, студенти, школярі, воїни... — писали листи за листами. До Спілки письменників, до видавництва...

Схвилювано, із якимсь безутішним, гірким відчаєм підводила сльозою рядок раптом посивіла мати, осиротілі друзі юних воїнів, що не прийшли з війни... І я шкодував що рукопис уже переповнений до краю гіркотою втрат неповторних хлопців, солдат... А як би потрібно було — мені, комусь, багатом — розповісти і розповісти без прикрашань про розуміння воїнського обов'язку, про метеоритної яскравості спалах, скажімо, дев'ятнадцятирічного Ігора Веклича із моєї полтавської Решетилівки, який загинув тільки-от у травні, в дев'ятий і останній рік неоголошеної війни під час обстрілу ракетами наших солдат, які поверталися із Джелалабада на Батьківщину...

Важкий камінь ліг на душу, зім'яв її до кровотечі...

Після Афганістану я зустрівся із **Олександром РОЗЕНБАУМОМ** у Севастополі, там відбувся Республіканський збір воїнів запасу. Співак і композитор сказав хлопцям і мені, що для нього є два Афганістани, один Афганістан — війни (про нього він не буде писати й співати) і другий — Аф-

ганістан людей. Про це він буде співати, навіть коли піде із палаючих пустель останній солдат. Це життя не тільки воїнів, але й усіх людей, охоплених Афганістаном. Про це треба писати й співати. І — тільки правду. Ці пісні потрібні тим, хто не повернувся, про них ми мовчали й мовчимо. Пісні потрібні живим...

*И мы летим совсем не так, как дома,
где нет войны и все давно знакомо,
где трупы видят раз в году пилоты,
где с облаков не валят вертолеты...
И мы идем, от гнева стиснув зубы,
сухие водкой смачивая губы...
Идут из Пакистана караваны,
а значит, есть работа для «тюльпана»...*

Такі пісні пишуться тільки на війні.

Задув «афганець» піском, хлопці пішли на бойову операцію. Олександр Розенбаум залишився один у «модулі». Був жахливий настрої. А тут ще прилетів «чорний тюльпан». Пісок у роті, біль у серці... — з ними народились найпопулярніші в Афганістані пісні — «Монолог пілота «чорного тюльпана», «Караван» і «Мы вернемся»..

Правдиві, щемкі й талановиті пісні. Але й вони не здатні втішити рани матерів, біль солдат... Не пригамувати тривогу, скажімо, нічного дзвінка до мене (і також в останній момент, коли рукопис уже відсилався до складання), відстраждалої **Ганни Несторівни**, матері **Кості ПРОКОПЧУКА**, товариша Аїста по училищу, нагородженого в Афганістані орденом Червоної Зірки й двома орденами Червоного Прапора. Про нього до болю мало просто скупі згадки — й це життя спалахнуло за Гіндукушем незвичайною привабою краси й мужності в самопожертві в ім'я інших...

Втіха може, про хлопців напише хтось, а може, колись і ти пересилиш себе і втому, що назбиралася від моторошності важкої теми, й продовжиш розповідь... Не писати про них для тих, хто в дев'ятнадцять літ випробував на собі пекло найтяжчої із війн, яка ведеться партизанськими засобами на чужій землі, з прилученням ракет, значить, зовсім зчерствіти. Хлопці повинні повернутися в рідні краї, до матерів... Навіть після смерті, навіть з полону. Це їхніми голосами роздирає наші серця пісня: *«Не спешите нас хоронить, мы вернемся в свою страну, не вините нас... Мы нужны еще матерям... Только где же ты, «Красный крест»? Как и не было, так и нет...»*

В житті я не зустрічався ні з Олександром Стовбою, ні з Костею Прокопчуком... Вони ж — ці чудесні хлопці з Київського загальновійськового училища — були добре знайомі й відчували один до одного взаємну симпатію. Пізніше — вже як гіркі сестри — подружили, зв'язавши свої серця й пам'ять слізькою втраті, їхні матері-афганки... В блокнотах капітана Прокопчука збереглися переписані від руки поезії Аїста — «*Біжить крізь пальці час, немов пісок...*», «*На схилах синіх гір*». В одному з листів Костя здоровить маму, Ганну Несторівну, рядком із вірша Аїста «*Мамо, я повернуся...*» Там, на тяжкій війні, вони немов передчували, що їм заготовлена одна доля. І потім, коли Саші вже не буде, Костя надішле матері кілька листів із віршами товариша і розповідями про його життя. Костя писав листи рідною йому українською мовою, вони ніжні й по-синівньому зворушливі. «*Здрастуйте, дорога мамо! Ось і пишу свого першого листа з далекого Афганістану. Мамо, рідна, я також скучив дуже, хоч ніби недавно тут. Серце щемить, коли бачу, як літак летить у Союз. Мамо, дорога моя, бережи себе, не хвилюйся, тут не так уже й небезпечно. Ніжно цілую...*» З дивовижною теплотою пригадує він учителів, друзів, свою милу волинську землю. «*Коли дивлюся (далі рядки з листів подаю в перекладі. — Ол. Д.) по телебаченню передачі про Україну чи слухаю радіо, то стає нестерпно сумно, страшно. Має рацію наш командир, коли каже: «Немає кращого за наш край...»; «Мамочко, рідна! Дуже вдячний тобі за листочок дуба, що ти мені вислала. Я взяв його в руки й одразу відчув запах нашого смижського, волинського лісу. У вас уже, напевне, готуються до Листопадкових свят, надворі холодно. А тут не віриться, що буває такий листопад — сонце пече неймовірно. Хочеться додому...»; «Минають дні й тижні. Коли повертаєшся з завдань, буває так погано на серці, що не хочеться нічого, хочеться усамітнитися, забути все і всіх. Але раптом тобі пригадується твоя далека Україна, рідна хата... Ради таких митей ти мушиши жити...»*

А ось січень вісімдесят сьомого: «*Дорога моя мамо, кожен день наближає мене до відпустки. Останнім часом дедалі частіше думаю про рідний дім, так хочеться вдихнути рідного повітря, пройтися нашим садочком, скуштувати свіжого огірочка, помідорчика. Але, як вчить нас командир частини, — розслаблюватися не можна; коли літак приземлиться в Ташкенті, тільки тоді можна спокійно заплющити очі...*» І ще — у лютому: «*У мене все нормально, вже надходить весна, навіть колючка потихеньку квітне. Ніжно цілую. Привіт усім...*»; «*Мамо, я сьогодні їду на завдання, а тому з листами може бути затримка. Ти не хвилюйся, рідна*».

Син довіряє матері свою, очевидно, першу поетичну спробу, розповідає про те, як з боєм захопили душманський караван із зброєю: *«Хочу трохи похвалитися: за цей успіх мене подали на нагородження — на орден Червоної Зірки. Але нагороди тут чекають довго, десь по півроку...»*; *«Рідна моя, бажаю тобі земного щастя і всього найкращого в житті. Хай незгоди оминають тебе. Із вдячністю та любов'ю — твій Костя»*.

Останній лист — квітень, 1987 рік: *«Вчора вручили комсомольські нагороди — і я отримав Знак ЦК ВЛКСМ «Воинская доблесть»*.

В листі до брата Володимира Костя повідомляє, що на міні підірвався бронетранспортер — загинув його солдат... *«Це було щось страшне. Прекрасний водій. Йому йшов дев'ятнадцятий рік... (Імені, на жаль, Костя не називає...)». Я кілька днів ходив пригнічений, ніяк не міг повірити... Ось такі суворі будні в Афгані, дорогий братику»*. І ще: *«На кордоні з Пакистаном нас обстріляли ракетними снарядами... Рота моя зараз краща в частині, навіть Червоний прапор підняли на нашу честь. Зрідка ходимо «на війну», все ж перемир'я, але «духів» ще вистачає, вони не складають зброї. Тому ми постійно повинні бути пильними»*. В березні Костя повідомив про те, що його група «забила великий караван «духів». Результат незвичайний — його подали до ордена Червоного Прапора, а всю його групу — до ордена Червоної Зірки. *«Так що ти був правий, братику, що хлопці тут служать гарні — вони тебе можуть грудьми у будь-яку мить закрити... Здається, я тобі писав, що в моїй роті був солдат Валерій Арсенов, який загинув, прикриваючи собою ротного. Посмертно його удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Про нього писала «Правда»... Дивися мені, малюк, заслужи добрі характеристики, вони будуть потрібні тобі під час вступу до інституту. Обнімаю...»* У квітневому, останньому листі до брата, Костя пригадує безтурботне дитинство, літо, піонерські походи, рідні поля Волині, футбол. Він яскраво відпрацьовував і в нападі, і в захисті. *«Тобу була найкраща пора в нашому житті. Нині зовсім не те... Це вже клопоти й відповідальність. Не лише за себе, а й за солдат...»*

Перед очима матері часто постають, наче в уповільненій кінострічці, цілі години, місяці, роки... Народився Костя в передостанній день січня 1960 року в селі Смига на Поліссі. Був енергійний, але неслухняний. В школі любив усі предмети, і з першого по восьмий клас навчався тільки на «відмінно». З вдячністю завжди відгукувався про Тетяну

Олексіївну Лук'яник та Наталію Карпівну Нечипорук. Вони були серед тих найперших, хто своїм милосердним серцем відігрів душу малюка... До переїзду в Дубно, коли Костя навчався в другому класі, трагічно загинув його батько, військовий... І син попрохав маму, щоб вона до дня Радянської армії пошила йому військову форму «з одягу тата» (батька). Очевидно, в дитячій душі зароджувалася мрія. І якою радістю засвітилися очі хлопчика, який він був гордий, одягши форму!

Багато часу віддавав Костя спорту: настільний теніс, шахи, лижі, волейбол... Ширий і відданий уболівальник київського «Динамо», він сам віртуозно володів м'ячем.

До самозабуття любив художню літературу, багато читав — Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Степан Руданський, Олесь Гончар, Павло Загребельний... Захоплювався Сергієм Есеніним, Василем Симоненком, Уільямом Шекспіром, Генріхом Гейне... З Гейне почалося посилене вивчення німецької мови.

Після восьмого класу Костя Прокопчук поїхав до Калініна, став суворовцем. Не раз його відзначали грамотами за перші місця з військового перекладу. Два роки суворої дисципліни — хлопчик зміцнів і фізично, й духовно, став одним із найактивніших курсантів, комсоргом роти. З 1977 по 1981 рік Костя Прокопчук навчався в тому ж училищі, що й Олександр Стовба, став майстром спорту з воєнного триборства. І знову грамоти, грамоти... За успіхи в спорті, в навчанні, за знання німецької мови...

Мати пам'ятає прощальний червень — перед рідним училищем, на плацу, вишикувалися молоді лейтенанти: святкові темно-голубі строї, аксельбанти, білі рукавички... Грав, підносячи високі почуття в небо, духовий оркестр... І — квіти, квіти... Нестримні, щасливі сльози матерів і дівчаток... Син і мати горді: Костя здобув військову спеціальність. Уже завтра він — командир взводу. І знову — грамоти, цінні подарунки за успіхи у військовому навчанні й особливо — в парашутному спорті.

Закінчилася серпнева, остання відпустка, мати попрощалася зі своїм русоволосим сином, зовсім хлопчиком, не знаючи, що вони прощатимуться назавжди. Потім були Ташкент, Кабул, піски... — суворий безводий край. Спека до 60, а вночі — холод. Командир роти Прокопчук розписав свій час буквально до хвилини. Про труднощі він не казав матері, про них сьогодні розповідають його блокноти: *«Не вважати операцію завершеною, не заспокоюватися зробленим, якщо ще є можливість завдавати ворогові бодай найменшої шкоди»;*

«Завжди бери більше вибухівки, ніж вказано у довіднику»; «немає такої ситуації, яка б не залишала можливості діяти». На курсантських, на афганських (солдатських) аркушиках Прокопчука записано багато віршів Аїста, думок про нього. Разом Саша й Костя займалися спортом — один захоплювався важкою атлетикою, інший — військовим триборством. Запис рукою Прокопчука: «О. Стомба (1957–1980)». Й — Сапшині вірші, вірші... Думки про життя, про смерть... Вің не боявся померти, був готовий до вирішального кроку. Й це важливо.

Про останнє бойове завдання розповідають товариші Кості з військової частини.

Сергій БОХАН: «Щоб виконати завдання, треба було вилетіти на вертольотах. Увечорі ми ще сиділи втрьох: Костя Прокопчук, Саша Чубар (начштабу) і я. Пригадували рідних та близьких. Незадовго до цього мого заступника перевели в іншу частину. І тут я відіслав документи Кості на призначення його на цю посаду. Не тому, що він був моїм приятелем. В його особі ми мали одного із найкращих офіцерів частини. Вранці ми виїхали на аеродром. Я летів у першому вертольоті, Костя — в середньому, потім — Саша Чубар. Як збили «стінгером» вертоліт Кості, я не бачив. Це трапилося на очах Саші... Його вертоліт одразу ж приземлився на місце падіння... Вони підбрали хлопців, які загинули. Саша одразу ж відшукав Костю, але допомогти чимось уже не було можливості. Єдине, що він зміг зробити, — це закрити від душманів тіло товариша...»

Ще з листа Сергія, вже матері: «Анно Несторівно, я не прошу у Вас пробачення і сам собі не можу пробачити. Адже це я добився того, щоб Костю направили до мене в нашу частину. Адже втрати раніше в нас були мінімальні. Гадав, збережу, а склалося навпаки. Дорога мамо! Не замикайтеся в себе, у своєму горі, пишіть мені, пишіть у роту, якою командував Костя. Його любили й люблять досі, його пам'ятає батальйон. Володю, будь гордий, що ти мав такого прекрасного брата. Він був Людиною з великої літери».

Рядки **Олександра ЧУБАРЯ**, товариша Кості й по училищу, й по війні: «...Я дедалі сильніше й сильніше відчуваю, що Костика мені вже не замінить ніхто, адже ми за складом характеру були абсолютно схожі. Здружив нас і спорт. Костя був майстром спорту з воєнного, а я — з офіцерського триборства. Зараз у душі — туга й порожнеча... Немає Кості, а він був мені ближчим брата, й іншої такої щирої людини я

вже не зустріну. Такі люди — велика рідкість. І тому йому вічно жити в нашій пам'яті.

Нещодавно було проведено турнір з футболу пам'яті Кості Прокопчука. Прості люди згадують його добрим словом. Життєвий приклад Кості яскравий і йому світити й світити. Він був завжди добросовісним і чесним. Таким і загинув на бойовій варті, на передньому краї під час однієї із найнебезпечніших операцій. Я все життя буду вдячний долі, що вона звела мене з цією незвичайною людиною».

Того страшного дня, 21 квітня 1987 року, як пригадує бойовий товариш Кості Анвар ХАМЗИН, батальйон втратив десятеро хлопців...

Майор ТИМОФЕЄВ: «Політпрацівник, я одразу виділив Костю з усіх молодих лейтенантів, що прибули на місце служби. Кумунікабельний, він притягував до себе всіх офіцерів і солдат. Головна його риса — це невтомність у досягненні мети, постійний пошук. Його взвод, а потім рота стали передовими в частині, на нього рівнялися всі, вчилися, як треба працювати з людьми. Він боровся за честь у спорті, здобував призи. Звідки тільки брав він сили, енергію, де знаходив час на все? Я запитував і сам собі відповідав: «Просто він інакше не міг жити, людина з активною життєвою позицією. В частині ми обладнали стенд, присвячений Кості. Жити йому — довго».

Так, йому жити довго — у вражаючих прикладах волянка люди будуть завжди черпати натхнення. Розвідзагін Прокопчука в чужій і важкій війні на гірських стежках брав участь у засідках, знешкоджував у жорстоких поєдинках каравани. А караван — це не тільки вогонь перестрілок, але й рукопашні бої, це майже завжди і криваві рани втрат. У пісні Олександра Розенбаума, яку особливо любив Костя, є такий куплет:

*Караван — это радость побед и потери боль.
Караван, жду я встречи с тобой, караван!
Розовеет от крови Афганистан.
Караван! Караван! Караван!..*

Скільки відваги й стійкості постає за скупими словами аркушика, надісланого з військової частини: «Прокопчук, допомагаючи воїнам афганської армії, з 2 жовтня 1986 року й по 21 квітня 1987 року брав участь у багатьох бойових операціях...»

Одного разу група Прокопчука виявила великий караван. Після висадки з ходу вступили в бій. Костя заблокував в

ущелині три машини зі зброєю, а потім сам підкрався до печери, звідки ворог вів кулеметний вогонь, і зірвав їх гранатами. В рукопашному бою з ворожими силами, що надспіли, знищив мінометну обслугу...

...І чекав його останній бій. Було збито вертоліт Прокопчука. У фатальну мить, не думаючи про себе, капітан Прокопчук вжив заходів для врятування особового складу, сам же вистрибнути не встиг...

Було двадцять перше квітня 1987 року.

Вранці — через телефонне бюро — я знайшов і одразу ж зустрівся з колишнім викладачем Олександра Стовби та Кості Прокопчука (з фізичної підготовки) **Борисом Михайловичем Даурцевим**, про кого ще в шкільні роки багато читав у спортивній пресі. Майстер спорту, чемпіон країн Варшавського Договору з воєнного триборства. Гіркота його глибока: «Мені не віриться, що Костика більше немає. Вражаюча енергія й воля, не хлопець, а кулак — стиснутий, мовби пружина... І — привабливість. Батько двох синів, я вважав Костю своїм третім сином, своїм улюбленим учнем. І як синові віддавав йому все, отримуючи взаємність. Він довіряв мені найсокровенніше. Багато листів, вдячних листів надіслав мені потім з війни... В останню зустріч, пригадую, Костя довірливо дивився мені в очі: «Знаєте, Борисе Михайловичу, на землі я ніколи не знайду свою смерть, якщо загину, то тільки — в небі». Він мовби все передбачив... Печаль тяжка... А його, окрім матері, чекала кохана дівчина... В цьому серпні вони мали одружитися...»

«Світячи іншим, згоряєш сам...» — ці мудрі слова осяялися в останню мить життя юного капітана з волинського містечка Дубно, явили подвиг. За сім місяців в Афганістані він був удостоєний трьох високих урядових нагород.

Караван — это сотни снарядов, на легших в цель.

Караван — это соль на лице. Караван!

Третий тост помолчим: кто пропал, кто — пан...

Караван! Караван! Караван!..

На могилі **Кості Прокопчука** викарбувані слова Олександра Стовби з вірша, присвяченого Олександрові Матросову — слова про людський подвиг, про воїнський обов'язок. Ті слова стверджують, що в наші мирні дні зійшлися дві полум'яні долі, дві найжорстокіші війни...

І ще — з моєї нічної телефонної розмови з Анною Несторівною, матір'ю Кості:

«Він був моєю єдиною радістю, моїм сподіванням, мій світлоголовий первісток. Відійшовши в сиру землю, він забрав із собою моє здоров'я й життя. Повірте, більше я не живу, а просто існую. А тут ще боротьба з бюрократією. Знали б ви, як вручали мені перший орден сина... Було боляче, образливо й соромно до сліз за такі хованки, за вручення нагороди — як чогось злочинного, краденого... Син віддав життя, виконуючи наказ Батьківщини, сина більше немає... Й не було в мене, й ніколи не буде такого дня, такої ночі, щоб я не плакала. Страшенно й постійно болить голова. Два тижні пролежала в Дубно, у неврологічному відділенні. Я вже чула від жінок, що матері через втрату синів божевільють. Я близька до цього також. Переживаю, плачу. А що це мені дає?»

Я тривожуся за життя й здоров'я Ліди Петрівни, чи переживе вона таку непоправну втрату. Я прочитала, що мама Саші Бідного (це з вашої публікації) постійно лікується в неврології. Мій син мертвий, привіз його прах Саша Чубар. Товариш розповів, що вибухова хвиля «стінгера» буквально сплюснула другу пару на висоті понад шістсот метрів, навіть дверці не змогли прочинити потім. Обгоріле тіло не можна було впізнати... Саша попрохав, щоб ми не відкривали домовину. Він хотів, щоб ми пам'ятали Костю тільки таким, яким його бачили й знали в житті...»

5

Дев'ятнадцятирічний Ігор ВЕКЛИЧ, мій земляк.
Залишилися щемкі знімки зовсім хлопчиська, його чотири листи звідти... Залишилася — вся у сльозах батька та ма-

тері — бандероль із вдячним листом командира військової частини... І навіки запечений біль втрати, що, як ніяка інша раніша смерть, схвилювала береги невеличкої річечки Говтви на моїй Полтавщині в останньому травні, місяці сподівань, пробуджень квітів, коли несамовито тяглися до сонечка білі акації та каштани...

Після підписання Женевських угод — загибель.
Загибель у шістнадцятий день травня — в цей 1988 рік...

Навіть переписаний від рядка до рядка, мій «АІСТ» не дав би відповіді на запитання — хто? де? чому? і з ким? Історію диктує життя й вони, історія і життя, одне одного змінюють, переписують. Як? То вже — воля Всевишнього. Та навіть Владика в кожного свій, інший. «Спалах зірок» призводить до зіткнень на нашій Планеті материків; наявність двох суперсистем — капіталістичної й соціалістичної рухала світ земний навколо Сонця в протистояннях добра і зла майже ціле сторіччя, від Жовтневого, ленінського перевороту. Гітлерівське втручання в «переділ світу» було подразником, що на якийсь час об'єднав навіть явних ворогів проти загальної, обопільної небезпеки — коричневого агресора із свастикою було знищено. І вчорашні «друзі-вороги», вже збагачені досвідом і катувань, і підступів, збагачені нечуванним прогресом, що явила технічна, наукова революція, підвели світ до межі критичної, за якою для всіх буде (у випадку спалаху) порожнеча, зеро, кінець. Адже руїна — це міта в історії людства, протилежна **життю**. На прикрість, розумовий заряд людини, людства агонізує.

Нас обпалює «дідівщина», яку ніяк не можемо викорчувати в армії. Страшна ця пошесть, коли перекидається вона на вищі чини. Особливо ж, якщо навкруг небезпека, ти в постійних боях. І сумно усвідомлювати, що в Афганістані Саші не дуже пощастило на командира, який мав стояти найближче до нього. І маємо сміливий лист юного офіцера, його зізнання, що прийшло до нас :

«Я живий і здоровий, відчуваю себе прекрасно. Ви цікавитесь, як служба? Скажу чесно, не ладиться в мене з моїм ротним — він такий собі Бонапарт, народжений повелівати і володарювати. Я з ним двічі лаявся, і це для нього не минуло даром, у розмові зі мною він став вести себе стриманіше й скромніше.

Після першої розмови я поїхав у відрядження на місяць, це він мені влаштував. Зараз була друга розмова.

...Несправедливо й гірко відчувати себе на роботі дурнем, коли розбиваєшся в дошку, щоб виконати доручене, коли натикаєшся на тупу байдужість «народженого повелівати».

...І все ж... Служити цікаво... Роки, проведені в училищі, я не вважаю за втрачені: все ж був етап дорослішання, етап набуття певності в собі. Все це тепер допомагає. Знаючи все те, що належить, користуєшся цим легко й вільно...»

Так дехто неймовірно великі втрати України у Другій світовій війні підводить під нібито «захист» ще грецького полководця Фемістокла. Здобувши перемогу над перським царем Ксерксом, розбивши його військо та потопивши флот, цей полководець зіштовхнувся з наріканнями аристократії, яка в Афінах кинула на вояку докори за надмірні, невинуваті втрати. І він, славолюбний і, певне ж, героїчний звияжець, що потопив біля острова Саламін перську флотилію, сказав те вічне, що залишилося в пам'яті афінян на цілі віки: *«Ми б загинули, якби не гинули!»*

А тут — Олександр Стовба, простий собі лейтенант, поет... Щоб жертва — так не зовсім: посмертні орден Леніна, Золота Зірка Героя Радянського Союзу (щоправда, через десять літ...), письменницька Спілка, збірки віршів, які (одна за одною) виходили в дев'яності роки минулого сторіччя. Сьогодні ж — мовчанка, повсюдна, навіть у його сорокап'ятиріччя, яке минає сьогодні, 19 липня, першого дев'ятнадцятого липня нового сторіччя, саме в цей день до колишнього Союзу радянських республік прилетів афганський король Мухаммед Захір Шах, ніби хотів набрати він бранців. І Олександр Стовба — один з них... Саша, новонароджений, тільки побачив світ. А через двадцять два роки загинув у найжорстокіших муках, від катувань. Йому тоді ледве сповнилося двадцять два. Тепер, пробувши стільки ж у цинковій домовині, він кличе нас згадати його й пам'ятати, як він пам'ятав Джордано Бруно, Олександра Матросова,

Віктора Хару, бо їм, незламним, присвятив своє молоде слово:

Віктору Хара

*Якщо змовкає співак,
не гаснуть його пісні.
Горять, мов зірниці, слова,
і смерть не всесильна,*

ні!

*Щем на щоках сльози,
і раптом із бурєю — дощ:
пісня дужча грози,
вона вже — духовний вождь!*

*Відблиск вічних надій,
у болях народжена думка.
До щастя з піснею йди,
в ній волі святої смисл.*

*Спалах пахкий огню,
старої гітари дзвін,
по струнах жар прогорнув
рішучим акордом ВІН!*

*Дивляться зорі з води —
як близько нам до висот!
Гітаро, буди й веди —
хай чує тебе народ.*

*Час — ясновидий суддя —
віру вливає в слова:
не знає той каяття,
в кого правда — жива!*

*Для пісні немає загат,
вона — непоборна ріка.
Слова дзвінкучий набат —
то ж сила, люди, яка!*

*...Якщо змовкає співак,
пісня вже на вустах,
бо зброя — з огню слова,
тут істина досить проста.*

*Станьмо ж плечем до плеча.
Гартуймо шерехи в борні!
Пісня — то зблиск меча,
пісню не вбити, ні!*

Як тільки переінакшило життя український світ за Сатині двадцять два роки на землі, а ще більше — за його понад двадцять два літа під землею, в цинковій домовині... Чого тільки не набачилися, не натерпілися ми в незалежності, в демократії, яка часто стала демократією наверх: ми господарі, вільні, ми й... раби! Бо скільки нас, вільних, освічених, порпається за крихтою хліба у смітницях, скільки не має можливості заплатити за ліки і за навчання, скільки гибіє на злиденній пенсії, яку враз, за місяць з'їдає квартплата, проїзд у метро... В іншого, спритного й спекулятивного, летється через край, а тут власну книжку видати навіть у ювілей — проблема. А книжка, як документ, у якого є свій час, завтра за таких частих повертань суспільства на «всі сто вісімдесят» треба робити корекції, а може, й перепис. Бо скільки разів за одне тільки десятиріччя змінювалися акценти в поглядах на афганців. То осуд, то пробачення навіть тим, хто добровільно здався в полон...

Може, все правильно. Й на кожен плід має бути свій час, своє визрівання під Сонцем. Але особистості, колоритні постаті мають бути прихищені народом і державою. Хай хоч що казали на них і про них: а Скрипник і Махно... залишаються в історії та пам'яті народу. Про останнього ще від дитинства я склав уявлення за розповідями попервах сільського кутка, потім цілого міста. В Решетилівці у двадцять першому році махновці поранили червоного полководця Михайла Фрунзе, мало не взяли в полон... А навіщо полон, коли тільки-от перед цим відчайдушний батько Нестор Махно на своїх тачанках узяв Перекоп! І за це неабияка нагорода від більшовицької Росії — орден Бойового Червоного Прапора, один із найперших. І це після дев'яти літ в'язниці в Бутирці, де сидів у кайданах, прикутий до стіни. А вийшов — знаменитим вождем, батьком селянської повстанської армії:

*Ех, яблучко,
Половиночка,
А наш батько Махно,
Як дитиночка.*

Всенародне «батько...» для нього, прославленого творця «гуляйпільської кулеметної тачанки», було вище всіх наго-

род. Відчайдушний, справжній герой громадянської війни, він ошелешував ворога суцільною зливою вогню, коли розгортав на полі бою півколом ряди своїх кулеметних тачанок...

Але ці українські лицарі волі й духу не відкрилися в дитинстві ні мені, ні Олександру Стовбі, ні моему землякові з полтавської Решетилівки Ігорю Векличу, кого радянська влада послала в Афганістан. Юний і чистий, Ігор, може, по-справжньому не збагнув, що він опинився в горнилі однієї із найстрашніших сучасних війн — партизанської та ще ракетними (часто) засобами. Про це свідчить хоч би лист...

«Привіт із Афгану!

Здрастуйте, мої дорогі мамо, тату, дідуню!

Знову пишу Вам, т. як обіцяв писати якнайчастіше. Не минуло й трьох днів, як відіслав листа. Я живий і здоровий, чого й Вам бажаю. Особливих новин немає — служба проходить нормально. Погода встановилася. Починає припікати сонечко. Вдень температура плюс 20—23°C. Весна стала на повну ступінь. Потяглися до тепла й сонця ранні «афганські» квіти, схожі на наші дзвіночки, тільки не голубі, а червоні. Привітати б ними тебе, матусю, із Восьмим березня! Але твоє свято минуло, і я лише встиг із запізненням послати тобі листівку... «Дембельська» весна настала для багатьох наших хлопців, після наказу вони готуються до повернення на Батьківщину — скоро повернуться молоді солдатики, які прослужили в навчальному закладі. Таким був я в жовтні... Так що незабаром приїду в Союз, а потім, залишиться служби півроку. До моєї «весни»...

Пишіть частіше...»

Під рядками, наведеними акуратними друкованими літерами, підпис — Ігор. І дата: 30.03.88. День мого народження, день загибелі Аїста... День «Теплого Олексія»...

У другому й третьому листах Ігор закликає батьків, щоб ті не впадали у відчай і знайшли в собі сили остудити хвилювання. *«Переживати за мною так сильно не треба, а то Ви пишете в листах, що аж у мене на душі стає гірко»*. Він, вочевидь, не думав про щемливі передчуття матері та батька, що знесилювали їх. Молодий солдат побував у Кабулі, на Саланзі. Небезпека чатувала скрізь, партизани вогнем пропікали дорогу. Але Ігор чутливий до природи. *«Земля по-справжньому весняна, все квітує, зелена травичка, пра-*

вильніте — верблюжа колючка — лізе до доріг... Привіт товариству «Колос», БПТУ-52, ПТУ-28.1, звичайно ж, — школі...» «У травні підуть колони через Саланг, а так як супроводжувати колони — наша робота, нам довірено забезпечувати зв'язок на «Саланзі». На цьому закінчую. Чи все гаразд дома? На грядці у вас нині роботи море. В Решетилівці квітують каштани. Як це здорово — бути дома й дома!.. Тут же — тилуга, пісок, спекота... Зелень тільки біля штабу, зазеленіла «чирикарська зеленка» — єдине по-справжньому зелене місце... До зустрічі!»

У день Першотравня він одіслав останнього листа. В ньому Ігор просив пробачення у батьків, особливо у дідуся, за те, що запізнився з вітаннями. «Ось уже дев'ять діб, як наш екіпаж БТР перебуває за територією своєї частини. Ганяємо по Афгану. Тепер ось стоїмо на одній із застав, тримаємо зв'язок. Це наше завдання й мета — забезпечити виведення військ. У відраджженні буду місяць. Купили ящик різних ласощів. Приготували торт із печива, згущеного молока, джему та виноградного соку. Дуже смачно. От і все. Пишіть. До зустрічі. Ігор».

Та все майбутнє перекреслила війна.
І немає більше повернення в життя.

У телевізійній програмі «Погляд» на початку червня показали панахиду по воїнах у Трійце-Сергіївому монастирі, панахиду по навіки спочилих. І в Решетилівці, і в Києві, і всюди — серця людей здушила скорбота за безцінним, за тим щедро юним, майже дитячим квітом, що був так потрібний рідній країні.

Біль, непоправність горя і втрати... — як вічна спокута.

6

Так, саме як чорна отрута — пам'ять завжди напружена, постійно ятрить. І — доки й живий — своєму відчаю не буде ні краю, ні кінця. Горе не терпить самотності, воно зачіпає рідних та близьких, часто не на мить, на день, а на цілі роки нівечить, перетворює в жахіття життя матерів, удів та дітей, затьмарює трагедією історію міста, села, родини. А вже втрата молодого життя то відчутна просіка в людстві. Й не зашумить на життєвих вітрах гілля, що сподівалося розбуяти щастям і дужістю. А тут — затьмарений світ. І — ні хвилиноньки, щоб заспокоїтися. Все нагадує про непоправну втрату, стало щемливою раною, що невпинно шириться і поглиблюється без меж.

Розповіді треба — щоб не зачерствіти. Воїн, захисник Матері, Вітчизни — він із найкращого квіту землі, з плоти й крові нашого українського роду. Своім приходом у світ найперше воїн покликаний і зобов'язаний був стати на місце батьків, і він — цілих вісімнадцять і двадцять літ готувався (нехай це буде сказано красиво) гідно скласти свій іспит до краплини життя в ім'я інших, щоб не він, а інші раділи щастю й можливості жити. Без жодних вагань — у смерті смерть зневаживши, бо Сонце світить для всіх і його має вистачити кожному і на кожного. Самопожертва в ім'я життя. Люди, людство... ми мусимо це зрозуміти, врешті зробити так, щоб це усвідомили всі й зупинили наругу над людиною.

Лейтенант і поет Олександр Стовба, мій і наш АІСТ, герої художньо-документальної розповіді, — щось унікальне в біографії покоління на межі другого й третього тисячоліття, явище, якому можна дивуватися й дивуватися: **п о е т - в о ї н** став гордим АІСТом, сильнішим від смерті.

Олександр Стовба, Валерій Гринчак, Володимир Шевчук, Костя Прокопчук... А ще: сотні й тисячі..., з ким завдяки, повісті про АІСТа мені судилося зійтися серцем до серця, хто відкрився враз, як опалий квіт чи високий спалах метеорита. И певне ж, щоб розповісти про всіх, не вистачить життя.

Хоч пам'ять про них у ближних буде вічно жива.

Всередині травня 2004 року на запросини ставищенців (містечко Ставище за сотню кілометрів од Києва) я взяв участь у вечорі пам'яті юнака, для кого життєвим ідеалом став Олександр Стовба, котрий загинув у перші місяці чужої війни. Ставищенець же Петро Петрович Петренко (про нього коротенько й розповідь) пожертвував ЖИТТЯМ 16 травня 1988 року. Саме в той день загинув і мій юний земляк, також двадцятирічний полтавець Ігор Веклич — і моя Решетилівка ще не баченим велелюдям провела рядового в несходимі світи. Як дошукалися приголомшені горем батьки Петра Петренка — Лариса Трохимівна та Петро Аврамо-

вич, — в Афганістані загинуло четверо юнаків із їхнім, «петренківським» прізвиськом. А в один день із Ігорем Векличем та Петром Петренком двоє кримчан — Василь Рожков і Максим Таран. Петро водив гірськими дорогами «КамАЗ», а матері писав заспокійливе: «Вчора повернувся з рейсу. Були в ньому 10 днів. Післязавтра знову в рейс. Не хвилюйтесь, якщо довго не писатиму». А в кінці листа для матері, вчительки біології, зробив дописку: «Висилаю вам з рейсу маленькі подарунки — мамі квіточки. Зараз тут весна, і в пустелі все цвіте. Трава така, як у нас. І ось такі квіточки цвітуть... Червона, мабуть, тюльпан. Ну, а ті — не знаю, як називаються. Це вже мама мені напише...» Й ще: «Одержав «КамАЗ» — автоцистерну. Буду їздити заправником колони. Я вам скажу: чим довше служиш, тим стає цікавіше, та й звикаєш до всього. Головне — не вішати носа...»; «У сусідній колоні дістали гітару, грали до ранку. Переспівали майже все, що знали, особливо тут ідуть українські ПІСНІ. Хоч дехто і слів не знає, але кожен щось підвиває...»

Як написав рідним командир військової частини, Петро Петренко здійснив у Афганістані 52 бойових рейси — підвозив вантажі в частини обмеженого контингенту військ. Все відбувалося, мов на лезі ножа, часто під шаленим обстрілом з гір. 24 квітня 1988 року колона перетинала «зелену зону» й біля Кандагара потрапила під інтенсивний обстріл. Загорівся напівпричіл у машині рядового М. Хаббауліна, й Петро Петренко, ризикуючи життям, допоміг від'єднати напівпричіл. А вже восьмого травня в складі ротної колони вирушив у свій останній рейс. У «зеленій зоні» Кандагара в полотно дороги був закладений радіокерований фугас, і коли більша частина колони вже поминула смертельне місце, жереб долі випав на Петра Петренка. Він загинув за кермом, потрапивши в кліщі кабіни, яку з тілом відкинуло на вісімдесят метрів...

Посмертно йому присвоєно орден Червоної Зірки.

З відстані літ до Ставищого надходять листи найчастіше узбецькою, таджицькою і вірменською мовами. Й у кожному вдячність за щирі і чесну душу Петра, за водійську майстерність, чудовий голос та **вміння** грати на гітарі. Завдяки його **пісням** до них в афганській чужині прихилилася Україна й талановите слово АІСТА, воїни немов опинялися в рідному краю. А що вже любов до поезії, то її в душі сина запалив саме Олександр Стовба. Петро імпровізував на **гітарі пісні** АІСТА. На **прикрість**, чужа війна обірвала життя обох юнаків ...

7

Листи... З-поміж багатьох і цей, адресований на видавництво «Молодь», але звернений до мене.

Наведу його майже повністю:

«...пише Вам родина **МИРУТЕНКІВ** із міста Малина Житомирської області. Я прочитала Вашого «АІСТА». Тяжко я читала цю книгу — й відклала її, й плакала, перечитувала по кілька разів. Але прочитала. Ви в повісті розповіли про загиблих в Афгані таких чудесних хлопців.

Нас також спіткало велике непережите горе. Два роки тому ми втратили в Афганістані золотого сина. Розповідь про нього може продовжити Вашу книгу. Вітя, наш син, народився в 1964 році. З дитинства ріс дуже спокійним, розумним хлопчиком. Він сам завжди розумів, що можна, а чого не можна. З першого класу й по десятий був відмінником. Любив вирізувати малюнки, літери з газет і журналів. Та особливо подобалося йому щось вигадувати, складати. Ще до школи виявилася схильність дитини до математичних захоплень. Одного разу я зайшла до школи (Вітя тоді був першокласником), дивлюся, а він — веде урок. Виявилось, він перший, як завжди, зробив своє завдання й попрохав учительку, щоб та дозволила йому, самому провести урок. Взагалі мій син був зразковим у всьому, вмів розпланувати час. І його в нього вистачало на все, — щоб розв'язати конкурсне завдання, допомогти матері, батькові, подивитися телевизор чи піти до лісу з товаришами. В мої вихідні він прохав: «Мамо, без мене не прибирай нічого, я повернуся й тобі допоможу». Скласти лжко, навести чистоту пілососом — це було в колі його завдань. Як ми радісно й весело жили в цьому Божому світі, як раділи кожному народженню дня! Ми — всі разом, ми любимо одне одного! Як здорово дружили: батько, брати — Леонід, Вітя, Юра!.. Яким справжнім, милосердним хлопчиком завжди був мій син!..

По сусідству з нами ріс Саша Ковтун, нещасний від народження хлопчик — погано розмовляв і важко ходив... Діти, як діти, одні добрі, інші, іноді не замислюючись, не без того, щоб принизити й без того вже зневаженого... Так от, одного разу діти почали цього Сашу стусати й штовхати. І Вітя (йому був тоді п'ятий рік) заступився, взяв Сашу за руку й привів у наш дім. Відтоді вони стали немов нерозлийвода.

Саша був старший від мого сина на три роки, але разом ходили вони і в кіно, й на танці, й у поле, і в ліс. Більше ніхто й ніколи не насмівився зобидити нещасного хлопчика. Те не передати словами, як гірко плакав Саша, коли дізнався, що

Віті не стало. Часто й досі він відвідує могилку друга, приносить квіти, прихорошує гробничку...

З четвертого класу Вітя почав віршувати, а в сьомому захопився фотографією та конструюванням. Сам майстрував приймачі, робив кольоромузику з підсилювачем. Дуже розумівся на схемах телевізорів та приймачів. Коли закінчив десять класів, то поступив до Київського університету ім. Т.Г. Шевченка на радіофізичний факультет. Він мріяв стати вченим-фізиком, математиком. Але мрія його різко урвалася... Після першого курсу сина призвали до армії. Потім Афган. І почалися мої тривоги. Кожен його лист я обливала сльозами. Й рівно через дев'ять місяців наш Син загинув. Це важко передати словами, важко повірити в те, що його більше немає. Є такі слова — *«Живим тебе так легко уявити, а в смерть повірити, мій любий, неможливо»*. Не можу повірити й уявити, що його немає...

Я не боюся сказати їм відкрито: годі красти в матерів, у Вітчизни найкращих дітей, хто був і став би гордістю цілої нації, її розумом і честю. Я все розумію, але таких дітей треба берегти, а вони гинуть. Я розумію, що для кожної матері найдорожче і неповторне — її дитя. Я розумію... Але кожного дня — гіркота, і чим далі сильніше усвідомлення чийогось злочину, що розпалив війну, кинув у те пекло наше майбутнє. Кожного дня ми ходимо на його святу могилку, обпалюємо сльозами квіти чи сніг, здається, кров'ю самого серця, безутішної туги... Й не віримо, що його немає. Його вірші, його думки, його зошити й листи можуть стати основою книги — невигаданої, правдивої. Він прожив коротке життя, лише двадцять літ, але який незгладимий слід залишив у пам'яті тих, хто його знав...

Шановна редакціє, передайте цього листа автору «Аїста». Це материнське прохання...»

Такі листи читати без трепету серця просто не можна. І я довго ходив під враженням, приголомшений чужим горем. Не раз, стоячи біля червоного корпусу Київського університету, вдивлявся в обличчя студентів, що зіходили сходами до «храму науки». Віктора я, звичайно, не знав. І не міг ніколи більше його побачити, навіть уявити. Його однокурсники давно працюють у різних кінцях України, мають своїх дітей.

Та все ж я чітко бачив його, наче бачив... Простий, як і всі, й у чомусь незвичайний і надзвичайний хлопчина — в погляді синій, наче пізні осінні, підморожені остудою терни, смуток. Той смуток, що проймає тебе наскрізь...

Галина Антонівна, мама Віктора, описала його риси: темно-русяве пасмо волосся, очі блакитні, добрі, пильні, ніс рівний; був високий, плечистий і фізично сильний; дуже спокійний, урівноважений; не любив говорити зайвого; всяку роботу доводив до кінця...

В Малині, у кімнаті Віктора, досі все чекає, що ось знову рука юнака доторкнеться до зошитів із віршами, до саморобного приймача, до сорочок... Табелі успішності; похвальні листи; грамоти... Віктор у всьому прагнув бути схожим на свого старшого брата Леоніда, який також пройшов Афганістан.

Десятий клас Віктор Мирутенко закінчив на «відмінно». Тільки з фізкультури йому поставили «четвірку». Математика, фізика, хімія — похвальні листи. На випускному вечорі вчителька прочитала учням та батькам його письмовий твір. Віктор вільно розмовляв французькою. Це, вважав він, також знадобиться в майбутньому, особливо тому, хто хоче продовжити на землі дорогу П'єра Жоліо-Кюрі. Одержимість зробила своє — Віктор здобув упевненість в собі, він визнавав тільки один закон для вступника до вузу — знання й тільки знання. І жодних поблажок чи блатів. Але під час першого вступу він не добрав один бал. Рік працював у технічному училищі, закінчив його з червоним дипломом. І знову — спроба. Відмінно! Вітя одразу ж зателефонував додому, повідомив батьків про свою радість.

Цього не передати словами!

Але радість виявилася надто короткою.

Мати пам'ятає все і бачить все постійно. Наче жахливий сон:

«У вересні Вітя раптом приїхав із Києва, була неділя, коли він повідомив, що прийшла його черга йти до армії — обов'язок. А зараз ще для деякого особливий, безвідмовний — інтернаціональний. Звернеться майор чи підполковник до призовників: так, мов, і так — треба, чи є добровольці? І потягнеться хутко ліс рук. Бо все ж ліпше без нібито примусу... Він якось сумно посміхнувся. А в мене одразу затерпіло, стало мовби каменем серце, напевне, воно вже тоді підказувало мені, що я втрачу сина. Зрозумійте, ситуація в світі настільки тривожна постійно, що ми, матері, більше не спимо. А тут ще примішалися чутки про цинкові домовини, поповзли, на жаль, не тільки чутки — на кладовищах швидко росли молоді могили, як докір, як вічна рана...

І ось Вітя приїхав із повісткою — першого жовтня відправка. Я не бачила ні дня, ні ночі, кудись хотіла звернутися, захистити сина, але соромилася. А що казати про сни... Про-

бачте, я розумію, що таке обов'язок, але ж серцю не накажеж — серце матері, воно має право на свою материнську правду: я не хотіла, щоб мій син убивав когось і щоб він сам був кимось убитий. Тим більше на чужій землі. Зрозумійте, була війна з фашизмом... Вона зачепила всіх радянських людей, я розумію свого батька, братів, хто став на захист країни. Зрозумійте мене правильно: я милосердна до землі півдня, хочи їм щастя й миру... Але, даруйте, я проклинала себе за те, що народила сина і вже цим відібрала в нього життя, в нього, майбутнього солдата... Народила в неймовірних муках для таких, ще неймовірніших мук... Землю малописьменних і незалежних людей, про яку так вагомо сказав ще Фрідріх Енгельс — як про волелюбну, я — українська мати — не раз оплакувала і проклинала... І в тому, що трапилося, не було ні їхньої, ні моєї провини. Все вирішилося без нас, без матерів. У нас просто викрали, забрали дітей, обдурили: бач, інтернаціональний обов'язок, допомога нещасному народові... А хто тепер я, маги?! Як жити мені, матері, — без сина? Треба було одразу знайти єдиний правильний вихід, перед тим, як ступити крок... Ми ж живемо не в шістнадцятому столітті — непросвіщеному й темному, а в двадцятому космічному віці. І як у цьому бурхливому віці знадобився б із кожним днем міцніючий розум мого юного сина, тисяч і тисяч жадібних, спраглих, хто прагнув чесно боротися за щастя в цьому єдиному й неповторному житті людей!

Того ж вересня, в неділю, Віктор із товаришем сіли на теплохід і попливли до Канева, до Чернечої — поклонитися святій могилі Тараса Шевченка...

Через шість місяців мого золотого сина не стало... 15 липня 1984 року — для мене чорний день...

А перед очима стоїть його ліс, його лижі в глибокому снігу, його стоптани ботиночки, порвані на колінах штанці; його ковзани-дугиші й хокейна ключка; його фотографії; його річка... Він добре плавав, заринав... Ще малюком любив, щоб батько брав його на свої плечі і закидав якнайдалі у воду...

Прощаючись біля сільських тополь, він сказав: «Мамо, ти не хвилюйся — я повернуся, адже після університету мені неодмінно треба буде закінчувати аспірантуру.. Вві сні, в останньому сні дома, я розмовляв із Петром Жоліо-Кюрі, він радив мені вчитися далі...»

З листа Віктора Мирутєнка до брата Леоніда:

«...Так склалося, що я йду по твоїх стопах. Коли ти, Льоню, повернувся з Афганістану, я ще не усвідомлював та й не

міг усвідомити всіх тяжб, які лягли на твої плечі й душу. Дякую тобі за мужність, за те, що ти був справжнім чоловіком, братом, не рюмсає. Я все побачив на свої очі. І тільки зараз зрозумів хлопців, які відслужили в Афганістані, вони справжні хлопці. І війна тут не іграшкова, а крута, найгіршіша, найсучасніша війна. Гори — це додаткова складність. Важко, але треба вміти воювати, ризикувати життям, адже життя й смерть у кожної людини бувають тільки одні — або перемагаєш ти супротивника, або він підтинає тебе... Я вперше побачив таку могутню техніку, найсучаснішу, найжорстокішу. Це не наші дитячі ігри «у війну» — в піску, по рівчаках чи ярищах, із дерев'яними саморобними автоматами й гумовими гранатами...

Та все одно не хвилюйтеся: служба як служба, нічого страшного немає, потрапив я в Афганістан, то й потрапив... Лише тут я усвідомив, як щасливі в мирному житті, ми не встигаємо надихатися рідним повітрям, надивитися на милу річку й ліс, на маму... Лише тут я усвідомив, що ми не вміємо іноді в нашому мирному житті помітити й цінувати це щастя, по-справжньому дорожити тим, що нам даровано, що побудовано працею наших батьків, матерів. Зараз у мене зовсім інші погляди на життя. Правду кажуть, що щастя пізнається в нещасті».

В червні він одіслав додому останнього листа. Рядки прості, думки впевнені, назернені — думки подорослілого чоловіка, який випробував себе в огні: «Здається, ще недавно здавав літню сесію, ніби тільки-от були проводи, а вже наближається до кінця десятий місяць служби. Час, нібито, йде швидко. І все ж — довго. Особливо, коли пригадуєш цивільку. Адже так давно не бачив маму, тата, братів, друзів, не ходив у кіно й на танці, не дивився в очі дорогих мені людей і не всміхався... Стільки зрозумів нового, що, здається, став глибшим мій погляд. На все — без винятку. І, головне, — цінності людського життя, життя в цьому складному світі. Минуло десять місяців, стільки я жив з моєю мамою до народження... А попереду ще п'ятнадцять. Зараз охороняємо ущелину...»

Саме під час охорони ущелини Бану він прикрив товаришів, підставив під постріл з-за каменів своє серце...

Посмертно студент і воїн Віктор Мирутенко, юний житомирський, нагороджений орденом Червоної Зірки.

І в печалі схилилася віттям над його молодою могилою молода берізка. Тут опечалена мама пригадує вірші сина, ще невмілі, написані в четвертому класі, але, як і все у Віктора, вони написані від душі:

*Стоїть берізка чепурна,
мов золото гаряче...
І зажурилася вона,
ген, жовтим листям плаче...
Та не журиь, красуне лісу,
зажебонять ясні струмки,
із вітром порідниться листя —
і зашумлять твої гілки...*

Біла берізка, що виросла на могилі Віктора, учні 9-А класу Малинської середньої школи № 3 провели лінійку, там їм було вручено вимпел «Пам'яті Віктора Мирутенка»... Читалися його вірші з циклу «Курган безсмертя», лист із військової частини: «Будуть минати роки, підроснуть і подорослішають афганські діти, ті, за кого із зброєю в руках боровся з ворогами Квітневої революції дивовижний юнак з України Віктор Мирутенко, але ніхто й ніколи не забуде цього солдата, солдата з пісенної далекої України — він віддав іншим найдорожче для людини — своє юне життя».

Кілька слів **Нелі Костянтинівні ПОЛТАВЕЦЬ**, вчительці Віктора:

«Писати спогади про Мирутенка, про дорогого маминого Вітасика, а для нас улюбленого учня, — це щось неймовірне. Вродливий юнак із тихою, сором'язливою усмішкою, навдивовижу інтелігентний. Мені здається, що таких чудесних дітей у нас із кожним роком стає дедалі менше... Життя блідне, втрачаючи таких синів... Сприймайте це, як крик, як докір — системі, владі, всім нам... — але розум не хоче й не зможе ніколи змиритися з тим, що не відкриє двері рідної батьківської хати під розлогими яблунами зі студентських доріг Вітя. Про це говорить пам'ятник на його могилі, — на ньому поруч із портретом зображена зламана надвоє берізка... Взимку пам'ятник видно з вікна батьківської хати. Влітку на могилі квітнуть безсмертники-сухоцвіти, троянди, чорнобривці та матіоли... І дітям здається, що це гаряче серце Віктора піднімається з-під землі, щоб горіти й світити людям.

А я часто бачу очі мого улюбленого учня — очі ясні, наче озера рідного Полісся. Вони, його чисті, розумні очі, говорили, що в наше щедre на таланти життя прийшов дуже й дуже обдарований хлопчина, який обіцяв зробити багато доброго для людей. Ми вірили в сили й можливості Віктора. На шкільному святі останнього дзвоника в дев'ятому класі він прийняв із рук випускника шкільний прапор, став на коліно,

поцілував полотно й дав клятву. А як захоплено він, четвертокласник, читав свого вірша, присвяченого матері, працівниці паперової фабрики!

І вона, його добра мама, дивилася на сина своїм чистим поглядом, як дивляться на землю хіба тільки зорі, — й плакала, й усміхалася... А він, четвертокласник, читав свої рядки:

*Опустіли вже гніздечка,
відлетіли вже пташки,
і тепер нам скучно в лісі:
тихо-тихо навкруги...*

Можна багато-що пригадати: в Малині, на Кургані Безсмертя, влягається земля, привезена з міст-героїв, і Вітя цій події присвятив вірша; в десятому класі він писав твір про визвольну місію радянських воїнів за романом Олесья Гончара «Прапороносці».

І були там рядки як передбачення: «Не віриться, що більше я не ходитиму вузькими коридорами рідної старенької школи...»

Часто бачу Володимира Олександровича, батька, у вільний від роботи час допомагає будувати нову школу. В ній закінчить свій десятий клас поки що шестикласник Юра, зовні так неймовірно схожий на брата».

8

Яка все ж таки дивна ситуація і яка химерна, незбагненна ця війна — «душмани», «моджахеддіни», «вороги» й трохи м'якше — «противник» або ще необразливіше — «заколотники», «бунтівники», «екстремісти», «збройні формування», «непримиренні», «невловимі» й т. ін. І це там, де сотнями й тисячами гинуть люди, де падають у жорстоких боях наші юнаки!

Важко тому, хто пише, ще важче учорашньому випускнику школи, професійно-технічного училища, найнезахищенішому в суспільстві юному, призовному квіту... — їм Батьківщина звеліла виконати воїнський, інтернаціональний обов'язок, та й вони самі зі шкільної лави розуміють, що кожен, як Матросов, мусить, якщо Батьківщина скаже «треба», якщо виникне необхідність, він мусить, зневаживши власну смерть, кинутися на амбразуру, що викидає смертельний вогонь, не вагаючись, не здаватися і не здатися у кривавому бою. Але тут, будьмо відвертими до кінця,

у багатьох моментах часто розмито навіть саме поняття «ворог».

Дев'ять із десяти зовсім неписьменні, непохитні у своїй фанатичній вірі в Аллаха люди, які в багатьох випадках, у прямому розумінні живуть у шістнадцятому столітті, кочівники, що пасуть, переганяють у диких пустелях і горах овечі отари... Люди, яких чужі сили прагнуть підняти проти революції, і проти власного народу, проти наших вчора ще хлопчиків-школярів. Той підбурювач наживається на війні. Він ратує за «газават», за «священну війну», («моджахед-діни» — святі воїни), а тому озброюються загоми захисників віри, переконуючи їх, що наші юнаки є «чужими», а отже, — й знищуй «чужих», «знищуй революцію та шурави»... Й наш, ще необстріляний юний солдат раптом у чужому краю, на чужій землі виявляє горді приклади самовідданого служіння братерству народів, тій простій, змученій голодом і злиднями афганській матері, що втратила також у боротьбі свого неповторного сина — він пішов «за полум'ямим Нур Мухаммедом Таракі», письменником і вождем народу, головою Революційної ради Демократичної Республіки Афганістану (1978). І як тут уторопати, розібратися, якщо правда в бою одна — або він тебе, або ти його знищиш. А може, той же «противник» (коли б у той час нормально, без гарячувань поговорити, переконати...) — раптом став би поруч з тобою, все осягнув — і тебе, і твою безкорисливість, і здатність на самопожертву, і твою правоту... І свою — революцію?

Але на те в бою часу немає.

Сотні й тисячі тих, хто вчора, ризикуючи життям, на смерть боровся з революцією, сьогодні — пробачені — повертаються в ряди не тільки тих, хто співчуває, нейтральних, але й у лави активних захисників революції, розуміючи, що їхній шлях тільки з майбутнім свого народу. А не на чужині.

Не один із них учора цілився в серце й нашого юного воїна, до кінця й часто відданого воїнській клятві, такого, що чесно виконує наказ. Та хіба тільки наказ?! Він, наш юний воїн-інтернаціоналіст, чинив так, як веліла йому любов до приниженого, знедоленого народу, він чітко уявив, що завтра до його настражданої матері «чорний тюльпан» може принести його мертве тіло у глухих до материнського горя цинкових одяганках... «Чорний тюльпан» — не казковий килим-літак. І війна — не казка... Тут не може бути дива перетворення мертвого в живого, того, кого вбито, не поверне більше в життя ні жива, ні мертва вода... — чорний ворон знаходить живучий витік тільки в казках... Він, юний воїн, солдат, усе розуміє і розумів, поступаючи завжди так, як велів

воїнський обов'язок його предків. Він на цьому стояв і стоїть, хоч усвідомлював, що не можна (та й що з цього?!) осуджувати мертвого. Він розумів одне й завжди, кожної миті, в будь-якій ситуації — одну честь, загальну і для «супротивника», і для себе: **мужність возвеличує чоловіка. І честь мужчини-мужа-чоловіка і з могили встає.** І ще він знав одну східну мудрість: там, де є герої, там земля квітує. А вже, коли вмирати, то все ж хотів би померти на руках рідної матері, на рідній землі...

Ми беремо в кожному випадку конкретний вчинок, конкретний характер і конкретну відданість тому ідеалу, за який боролися наші батьки. Й тут, коли ходити по краю прірви, то можна впасти в безодню. Як автор цієї книги я захищаю одну яскраву правду, одну непоборну істину: **камінь не стане м'яким, ворог не стане іншим.** Так сказав мені в Балсі бородастий афганець — тільки вчора він був затятим душманом. Він сказав ще: **кров'ю кров не змиєш, але сильний здатний на чародійство — у нього навіть вода вгору тече й під гору тече,** а ми ж сусіди, і нам жити поряд, приятелюючи, поважаючи одне одного й не на один день, а надовго, на все життя, у нас і доля спільна, і Сонце та Місяць, і зорепад. І нам усім треба зрозуміти, що людина народжується, щоб чинити добро: у кожного своя батьківщина і Батьківщина — то квітник, й істина закладена в мудрості, що стверджує: кожна троянда прекрасна на своєму кущеві. Серце серцю може сказати все. Але як нам у бою стати на відстань серця, якщо злі сили, постачаючи зброєю, ждуть і ніяк не діждуться, коли знеможена земля задихнеться від крові та звірств, і присмирєні вовк та вівця будуть разом пити воду з одного джерела... Так сказав мені все той сивобородий «непримиренний» у Балсі, коли наша група вивчала на краю кишлака розкинену для оглядин на кілька сот метрів зброю, вилучену у ворога. Тоді, те пам'ятаю добре, після мого запального виступу перед афганцями (а говорив я і про свою малописьменну Решетилівку в революції та громадянській війні на початку ХХ століття, про те, з якою калейдоскопічністю змінювалися за день, за тиждень влада і прапори — то червоні, то жовто-блакитні, то чорні... І як було важко простому дядькові пристати до берега, який був невизначений, або його й узагалі зовсім не було — безвладдя, анархія... ціпок, куля, батіг... То батько Нестор Махно, то Маруся, то Григор'єв, то Фрунзе чи Пархоменко... Там — убили, в того — вбили... Брат на брата, син — на батька, батько — на сина... Скільки людей у тій нестямній братовбивчій різанині, наче відквітлих соняшників, полягло! А ворог — він завжди чекає, бо для нього ти — крайній. Коли ти знесилієш у братовбивчій колотнечі, то

тебе можна й голими руками прибрати... Тому думайте, люди добрі, придивляйтеся і роздивляйтеся, щоб не прогавити долю і щастя. А вони — мов той горіх, беззубий його не розлущить.

Пам'ятаю, під час того виступу з натовпу до мене протиснулося кілька немов заворожених людей: чесна втома очей, пошерхлі від роботи долоні... Ті люди уважно вслухалися в голос перекладача, а на мене дивилися якось чутливо, довірливо й пильно, ствердно кивали головами, акцентуючи на суттєвому, важливому для мене й для них... І тут наш перекладач Гайрат Сахі (так, Гайрат Сахі — він був архітектор за фахом) сказав мені, що в них є особлива розмова до мене, безпека — гарантована, але я мушу піти з ними в дувал, там вони хотіли б послухати мене, порадитися. І треба ж піддатися хвилі: не боїшся? — ні... То ходімо...

В оточенні незнайомих людей проходжу дувал, за ним ще один. Нарешті, у напівтемряві сідаємо під глинобитними стінами на якісь стільці. Гайрат залишається на вулиці, а я опиняюся в оточенні трьох, а потім чотирьох, п'яти бородастих людей, що кидають у мій бік запитальні, гострі, мов леза, погляди: що на їх кінчиках, яка мета — просто почути, порадитися, затягти в якусь компромісну акцію?!

Ось тут лише починаю отямлюватися, розуміти, що вчинив помилку, нікого із своїх не попередив, ніхто там нічого не знає. А Гайрат... А Гайрат Сахі — він їхній, він афганець... І в партизанській війні йому, власне, й не треба нікуди й ні до кого перебігати. Він — патріот, це безсумнівно. Ти це розумів, коли він синхронно перекладав тебе, твої звернення до афганців, коли тобі випадало говорити, ти відчував, як твоя пристрасть переливалася в його інтерпретації, в незнайомі для тебе мови дарі чи фарсі, або ще — пушту... Ти відчував, що він не кривить душею, особливо ж, коли він, випереджаючи навіть твої слова, жестикулюючи, розповідав про українського Аїста, що є символом поета й солдата, який ступив у їхній камінний край із зброєю, але не для того, щоб убивати й множити зло, а для того — щоб вони збудували щасливу долю. Абrevіатура, скорочення літер, що розтаємничували назву улюбленого в українському народі птаха «АІСТА»-лелеки, який поселяється на сільських солом'яних дахах і приносить дітей в родину, подобалася всім, ти тішив серце і слух отією незвичною вимовою: «А...ст», «Аїст...», що бентежно прокручувалося, затримувалося й урешті злітало з уст. І ти вірив їм, не припускав жодної думки про небезпеку: адже за добро платять добром, за довіру — довірою. Їхня правда мала бути й моєю правдою, моє чуття серця і їхнім чуттям...

Але ж — ти вчинив необачно: що коли?.. Адже взяти в полон голими руками не просто солдата-«шураві», а — письменника, який прилетів, їй-же, це зрозуміло, щоб «підвищити воїнський дух шураві», а разом із тим «загітувати на радянський бік» місцевих афганців, це зрозуміло ж — не просто агітація за культуру й художню літературу. Це — війна, а не комедійна зала, де лицемірять блазні, тут серце, рука, очі й розум гостро тримай, пильнуй!..

Тоді я зрозумів, що «на рівному місці» я, може, потрапив у пастку, халепу, а може, й ні... Не вдаватимуся до самопохвальби, але в ту найкритичнішу мить прозоріння й протверезіння щось у глибині душі підказало і наказало: тільки не страх, тільки не малодушшя, жодна клітинка очей не має здригнутися, виказати, що тобі страшно, що ти отямився й шкодуєш за своє явлення в колі обранців Аллаха...

В тебе є своє небо, своя земля, свої люди й вірування, на чуже ти не зазіхаєш і не претендуєш; із складної ситуації, коли навколо лютують ненависть і смерть, ми всі мусимо вийти з людською честю, а вона вища від будь-яких влад, ракет і тортур, ти з'явився до них, бо пишеш книгу про Аїста

Я показував тим, хто дедалі тісніше звужував кільце, в яке я сам добровільно потрапив, я показував їм знімок Олександра Стовби, красивого лейтенанта, «шураві» й казав, що він над усе в світі любив рідну дніпровську землю, своїх батьків, свій народ, що він писав прекрасні вірші, як їхній колись Сааді («Якщо тобі не болить чужий біль — ти не людина...»), в мого Саші інакше:

*...Змах крил потужних альбатроса
мені б, о доле, ти дала,
щоб осягнув я
край свій рідний
од гір до моря й до села —
й оддав йому всього себе.*

Гайрат Сахі залишився там, на волі, з групою, а тут був лише якийсь неафганець, який знав мою мову, але в мене не було можливості запитати — хто він і чому з ними, з «душманами, що оце сьогодні тільки перейшли на бік шураві» й чи справді таки перейшли? Якось хаотично я прагнув пояснити їм — чому я тут? чому без страху сиджу оце разом із ними, може, душманами-моджахедами чи як ще, але — без сумніву: місцевими. «Неафганець», вочевидь, вгадав моє знічен-

ня і враз мою навальність, бо я, мабуть, відшукав (хоч у цьому не було потреби) отой єдиний вихід, відступ для захисту — я захищався словом свого героя, поета Олександра Стовби:

*«А впавши, — (продовжував я) —
ліг п'яним покосом,
щемкою пам'яттю зела,
і, як веселка,
із Росі десь
брав воду в небо голубе.*

*Став стрімчаком,
зерням,
рікою,
ще — променем,
крилом бджоли...*

*Грозою, може, пломінкою —
хай блискавиці б відгули
в моїх юначих щирих жилах!*

«Неафганець» перепитав, що таке — «веселка», заусміхався й пояснив «гостям» чи «господарям», що вірш для перекладу все ж складний, але в ньому є все те, що нам, людям землі, треба берегти, бо без «веселки-радуги», яка п'є воду десь із тихої й невеличкої Росі, щоб пішов дощ, і нам без отого, про що писав Аїст, точніше — АІСТ, не жити. А я тим часом дочитав вірша:

*Чи ж де любов таку знайду?!
О скільки сил в мені кружило,
з піщинки велетня робило —
до зір возносячи мій дух!»*

Я знав, що афганці — поетичний народ, ще з давніх-давен тут ще не народжені стають поетами, нація Сааді. Українці, ми — пшеницесії, піснярі. Й мій Аїст, Олександр Стовба, також народився не воїном, а поетом, який понад усе любив рідну матір і Батьківщину, за неї без вагань міг віддати життя. До цього готував себе. І я шкодую, що він загинув у чужому краю, що його вбили, жорстоко вбили. А жорстокість — вона не прикрашає народ. В Афганістані ми втрачаємо свій квіт, який залишається тільки в пам'яті, в слові:

*Величний плин Дніпра,
немов орла політ,
і полум'яний схід,
де пісня в царстві трав.*

*А хвиля та,
що в молоці туману,
втамує сину біль
і зцілить рану.
За матір поведе на бій.*

Я читав дуже повільно, щось квапливо коментуючи та пояснюючи, і в очах «неафганця»-перекладача бачив сльозу, яка, наповнившись до межі, потекла й запеклася на щоці. Я говорив ще, що в кожного воїна є мати, яка народила дитину для щастя й життя. Втрачаючи єдиних синів, багато з матерів божеволіють і на Волзі, й на Дніпрі. Тоді я не знав, що Ліда Петрівна, Сашина мама, через постійне пропускання трагедії втрати сина із свого серця в інші серця, також втрачить здатність свідомо сприймати світ. «Слонова» хвороба, а потім недуга «Альдгеймера» (надмір холестерину в крові, а через це розлад пам'яті, розуму, рухів...) — такого найзлішому ворогові не побажаєш. Прочитавши ще Сашину поезію «Руки пошерхлі, а коси сиві...», поезію про матір, —

*Слово, мов сонце, яскрить крізь сторіччя,
в сляві безсмертних, святих Беатріче —*

мама!» —

я звернувся до бородатих чоловіків, що ми, люди, мусимо понад усе на світі берегти мир, наших матерів, бо, народжуючись, людина повинна мати право й можливість — ЖИТИ!

Здавалося, що нам уже не потрібно було перекладача, ми розуміли одне одного. І єдиною нас — СЛОВО.

От і ми зараз: я — православний, християнин, а ви — захисники ісламу, я розумію вас і хочу, щоб нам усім вистачило місця під Сонцем. Це розумів і мій герой, оцей красивий лейтенант, цей поетичний птах, якому не вдалося на всю силу розгорнути крила.

«Неафганець» перехопив моє хвилювання, таки справді мені треба було квапитися, щоб не відстати від «своїх». Та й вони могли зчинити тривогу — де я?!

Із напівтемряви, із спертого духу дувалів ми вийшли, наче виринули з-під глибокої хвилі... — яке ж тільки тепле і рідне Сонечко! Воно обняло мене, закутало враз у своє золоте проміння, зігріло думкою: мабуть, ніхто не помітив мого відлучення! Ніхто, окрім... Гайрата. А той по-змовницькому поплескав мене по плечі:

«Знали б твої, то від заздрощів роздерлись би. А може, одразу б донесли, куди слід і за якісь п'ять хвилин хтось захур-

чав би звідси, що й сліду не залишилося. Але ти — молодець: побував у «душманів», я вже почав був непокоїтися...»

Суть, звичайно ж, не в мені. Й, звичайно ж, суть — у мені. В Афганістан я, через хворобу не військовозобов'язаний, потрапив випадково. Й — зовсім не випадково. «АІСТ», як твір, був написаний ще до поїздки до Афганістану. Власне, він народився, коли тема Афганістану була закритою, обкладеною, як вовк на ловах, червоним колом, безліччю заборон.

Мій лейтенант — людина надзвичайна, трагічна. Й те, що чесним людям, на які історіям кожного народу щастить у будь-які найтяжчі, найкрутіші часи, все ж вдалося видрукувати збілочку віршів юного поета «Песня грозы сильней» (Дніпропетровськ, «Промінь», 1981), а також розповісти в союзній та республіканській пресі про долю автора, талановитого лейтенанта, дало можливість, не зважаючи на цензурні перестрашування та обмеження, звернутися до письменника, в даному випадку — до мене, з проханням написати невеличку повість чи нарис про загиблого поета-воїна. І я думаю досі про те, як врешті погодився і як суперечливо та загалом щасливо пролягла через мою долю ця обірвана доля мого, за віком, власне, сина.

Афганістан — мов світовий полігон, і як багато страждань та болю спізнала ця пекуча земля. Невже ж вона, безневинна, не має права на захист?! Не проста пуштунка, скажімо, уславлена Сензала, героїня моєї поеми, про яку розповім пізніше (скажу поки що одне: на боці «шураві» ця неписьменна відважиця підняла супроти душманів тисячу жінок і вони, озброєні лопатами, сокирами й автоматами, дев'ять місяців тримали оборону далекого гірського кишлака Джаджі-Майдан, вмирили, гинули, але не здалися, були переконані у своїй правді. **Сензала** — вона ж: *санджала, санджит, срібляста маслина, лох, гірська вербичка, олива*. **Олива** — дерево миру і жінки ім'я: *Сензала*...

«АІСТ» народився в певних історичних рамках і, як народжений суто на документі епохи, він не потребує постійного перепису. Одна з'ява такої книги за суцільної мовчанки й накладеного «табу» на афганську тему варт була того, щоб узятися за перо. Але ж... Рух світу

на зламі століть-тисячоліть настільки пришвидшився, і став таким некерованим, що, автор, я мусив постійно стримувати себе. Батьки й школа виховали Сашка таким, яким мусили виховати, все було облямоване рамками «Морального кодексу» нової радянської людини, країна-народ жили героями революції та війни... Ленін, Фрунзе, Островський, Матросов... Їхні прізвища, їхнє мислення — то все єдине, те, що стало прикладом для мого героя, який мріяв від малоліт бути військовим.

А ті, кому з малоліт широко заздрихав, на кого хотів бути схожим Сашка (це — пірати Дербі Грін, Едвард Тіч — той, що — Борода; а потім... а потім — горді гори Іспанії, а значить, і герої Іспанії; незламний персонаж Веніаміна Каверіна «Два капітани» — Олександр Григор'єв; Микола Островський — Павка Корчагін; Олександр Матросов...). На прикрість, майже всі вони не в моді сьогодні. Але тут уже не переписується твір, бо мертвий і з могили встане.

Ми, українці, народ, який після здобуття незалежності взагалі роззброївся, «роздяг себе», обеззброїв, відмовившись від ядерних арсеналів, розкрутив і вивіз до північного сусіда ядерні боєголовки. А що коли комусь «надвеликому» заманеться причавити волелюбну козацьку землю, немов ту кузьку? Що тоді? Скажемо, здрасте, господа Муравйови?..

Трохи вище я сказав про вівцю й вовка, які після того, як земля задихнеться від звірств і крові, прийдуть разом до водопою. Тобто — разом воду пити. Таку думку почув я від сивобородого «непримиримого» чи «вже примиримого», коли в Балсі нам демонстрували зброю, конфісковану в душманів. Я не знав і не знаю, як повів себе вже під вечір того ж дня той сивобородий, нібито ніякого інциденту тоді не трапилося. На словах він вірив, а може, серцем і розумом він вірив у силу здорового глузду й національне примирення на афганській землі. Проте від вересня 1985 року вже сплило літ, а гореликий, більше пустельний Афганістан досі потерпає від наруг і злигоднів. Кажу із співчуттям, бо власним серцем і розумом усвідомив і сприйняв істинну сутність і гіркоту молодих могил: коли сосна старіє, її соки біжать в коріння. Серця юнаків, про кого розповідаю в **«АІСТІ»: Сильнішому від смерті»**, до болю рано закипili й стекли кров'ю, до несправедливості рано від їхніх життям підведено рису небуття. І розумію: немає вищої любові, немає вищої вдячності, ніж та, що може плакати так, як може плакати тільки рідна мати і рідна кров. На афганській і на милій рідній дніпровій, волзькій, білоруській землі ноги вели мене туди й до тих, куди веліло йти серце матері й совість солдата. Їхня правда була і моєю правдою. Там — за кілька тижнів війни — я багато що зрозумів і сприйняв світ по-іншому. І ось цей заповіт сивобородого старого мудрагеля — любити чужу країну на шкоду своїй — все одно, що торгувати власною головою, тобто самому залишитися без голови. У дитинстві, колись я читав таку жажливу книгу — «Вершник без голови». То була страхітлива фантазія. Й тільки — книга.

А тут перед тобою перевертається світ, зіходить з людської орбіти, як потяг із рейок, із колії... Що буде далі? Завтра...

Мої вчорашні хлопчики, школярі, про яких пишу, прагнуть поставити Землю на свою, звичну орбіту — нехай за днем день обертається вона навколо свого Сонечка, лагідного і теплого, світлобризного. Вони не торгували ні своїми, ні чужими головами, а — коли виникла мить остання — віддавали свої життя у відкритому й чесному герці, чистота їхньої самопожертви у вісімнадцять і двадцять літ дозволяє і зо-

бов'язує нас відкрити (нар-е-ешті!!!) очі й захоплено глянути на незвичайно і надзвичайно красиве й чесне покоління самовідданих, тих, хто зневаживши власним життям, прагнув подати руку допомоги знедоленому сусіді через тридцять п'ять, через сорок літ після того, як на нашій дніпро-карпатській, волзькій, німанській землі відгриміла найжорстокіша з війн із загарбником, війна, що знищила тільки в Україні понад десять мільйонів...

Я втомився відповідати на листи, знесилів од жахливо тяжкої теми.

А листи надходили і надходили.

Не раз докоряючи собі, що взявся за таку надзвичайно заплутану й трагічну тему, що постійно ллю у свою і в чужі душі смуток, я все ж відчував, що не писати, відмовчуватися більше не можу. Адже не відвернутися від горя, від рани матері, що в мирні дні втратила єдиного сина. А мати — це Батьківщина, Вітчизна. Так нас вчили. Й це справді так.

Листи з Афганістану й тих, хто повернувся з війни, щораз надломлювали серце й краяли душу: як же ж так, що ми, найпередовіші, найгуманніші в світі, а самі собі створили «американський В'єтнам», полізли ламати під чужим монастирем чужу долю? Як правило, писали люди дуже обережно, з озирицем. Мабуть же, у суспільстві повсюдних підозр і нашіптувань це було нормою. Щоб розігнутися, людині й справді треба було «пройти Афганістан», втратити страх і повернути собі людську гідність, що ти народився людиною. Поступово листів назбиралася щільно вкладена валіза. А потім — друга...

В нормальному суспільстві то — пожива для письменника, гордість, можна розкрутити тему, відкрити цікаві долі. Тим паче, що нецікавих доль взагалі немає. Знавши про ситуацію в Афганістані, як неспинно на крилах «чорних тюльпанів» повертаються до рідних домів неоціненні сини в цинкових домовинах, можна б знайти сотні й тисячі відгілкувань теми. Скажімо, через українського хлопця подати по

гляд на того ж Адольфа Гітлера, який до кінця Другої світової вперто малював шляхи окупації Гіндукушу й Сулейманових гір, як дошукувався він — що то воно напівпустеля, мусонний ліс і савани, й чи витримає германський солдат двобій із хоробрим пуштуном, який зупиняв ординця й воїна Наполеона. Й узагалі — чи здатен арієць, що Бог знає коли став європейцем, протистояти афганцю на мусульманських гірських стежках у тягучій, нескінченній війні? Тактику ведення бою, нападів на противника тут зроду-віку диктував

ландшафт — безкінечні хребти гір, ущелини й знову гори... Небезпека тут чатує з-за скель, з «вовчих ям», ти постійно опиняєшся внизу, тебе видно з гори, як на долоні, маківки гір немов перегукуються, виявляють тебе, ведуть чи до смерті, чи до рятунку. Партизанська війна, коли ти до всього й, окрім усього, чужий і не знаєш мови людей і мови гір — то постійна пастка. В ній похрясли на караванних стежках воїни Александра Македонського, й через понад дві тисячі триста літ у котромусь із пуштунських кишляків можна зустріти нащадка того, хто завоював землі аж до Інду — юнака чи юнку з голубими очима з-під чорних, наче смола, брів... Ну, викапаний тобі європеєць! — так і проситься сказати захоплено!

Але ти відкидаєш набік за листом листа, розгортаєш черговий, віршований, який миттєво перекладаєш українською, бо лист давно загубив адресу й автора — тільки відсвіт душі:

*Про життя я промовчу своє:
щось казати про себе негоже...
Справжнє щастя у матері є,
коли діти на рід свій схожі.
Хай нелегко буває нам
в цім пустельнім, далекім краї,
рідне небо із нами й у снах,
і ми з ним, як у Божім раї.
Ми ще юні, нам завтра — в бій...
На щоці — сльоза чоловіча...
Терносинь невмируща. А тут — голубі! —
Смерті просто стріляють у вічі!*

9

Був кінець люття, тільки-от на один тиждень я зїздив на Хмельниччину. Там, у благословених Дунаївцях, у казковім краю, в бібліотеці, перед воїнами, відбулася зворушлива зустріч. Спогади буквально витискували сльозу... Звучання слів — воїн-інтернаціоналіст — дуже й дуже високе, ними, саможертвоними юнаками, пишються діти й дорослі. Тут зримо шанують живих, а тих, хто не повернувся, оплакують, їхніми іменами називають піонерські загони, вулиці й навіть — золоті поля. «Поле лейтенанта **Юрія БОГУЦЬКОГО**»... «Поле молодшого сержанта **Віктора ДУБЕЦЬКОГО**»... «Поле рядового **Михайла КУЗЯ**»... Вулиця імені **Івана КИРИЧЕНКА** в містечку Городок... Вулиці, поля подолян, які скропили своєю юною кров'ю знеможену землю півдня. Всі

вони були відважні в бою. І кожен посмертно був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Тут же, на Поділлі, але не в Дунаївцях, а поряд — у Путренцях Ізяславського району, — шумить пшеничним колосом «Поле Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта **Олега ОНИЩУКА**». Як і Аїст, випускник Київського вищого загальновійськового командного училища імені М. В. Фрунзе, він із честю виконав воїнський обов'язок. У нерівному герці з бойовиками кривавого мулли Мадада (до слова, це вояки Мадада обливали газом полонених і підпалювали їх, а 11 червня 1987 року здійснили найжорстокіший злочин — ракетною «стінгер» збили мирний літак, на борту якого було понад півсотні пасажирів — жінок, дітей). У неповні двадцять шість літ Олег Оніщук став грозою караванів, що везли зброю і смерть. В ніч на 31 жовтня 1987 року він на чолі групи розвідників, переборюючи густу пилюгу й гостре кам'яне кришиво, насмерть відбивався в оточенні. В останню мить Оніщук кинувся на ворога з гранатою... То був його крок у безсмертя...

Втрата друга на далекій землі назавжди залишила слід печалі в душі десантника з тернопільського села Борцагівка **Ярослава ГОРОШКА**. Східніше кишлака Дурі їхні вертольоти потрапили під потужний обстріл. І капітан Горошко зрозумів, що для групи Оніщука, яка вдосвіта вступила в смертельний герць із караваном, кожна мить коштуватиме життя. Недарма ж радист передав уже відкритим текстом: «Сподіваємося на підкріплення. Нас атакують зі всіх боків...» Отже, кільки смертельне, й воно стискається, допомога конче потрібна. До цього фатального бою в останній жовтневий день Горошко перемагав у сорока бойових виходах. Навіть — коли був контужений.

Ось і гірський схил, встелений душманськими трупами. Але де ж наші розвідники, де Оніщук?! Притиснувшись до дверей гелікоптера, Ярослав раптом побачив оголені тіла, вони лежали в розколинах, що мелькали з висоти... У міжгір'я швидко втікали бородачі у формі радянських десантників. Ярослав усе зрозумів: трапилося найстрашніше, непоправне...

Батько двох маленьких синочків, Ярослав назавжди запам'ятав лють, із якою його розвідники, на ходу зістрибуючи з гелікоптера, кинулися в міжгір'я, щоб поквитатися з ворогом. Звірство є завжди звірством. І тернопілець Ярослав Горошко, й хмельничанин Олег Оніщук — двоє щирих друзів — в числі найршучіших пройшли сувору школу десантників у підрозділі Героя Радянського Союзу Ігоря Запо-

рожана, не раз видиралися із, здавалося, мертвих пасток. І ось останній рукопашний бій...

Знищено двадцяттеро «невловимих»... Бій, який коштував життя товариша...

Капітан Горошко повернувся до пам'яті через кілька годин після бою. В його автоматі залишився лише один патрон.

За мужність у цьому смертельному поединку Ярослава Горошка удостоєно звання Героя Радянського Союзу. 15 травня 1988 року у складі перших частин обмеженого контингенту він повернувся на Батьківщину. Найперше, що Ярослав поклявся зробити, це відвідати дружину друга та його двох маленьких донечок, вклонитися їм...

Тут часто навесні й восени подолянки співають афганські пісні, народжені за Гіндукушем у серці воїна:

*Скажи мені, скажи, трава,
Беруться звідки тільки сили?
Мене ж бо так в бою косили,
Що відлітала голова...*

І, сльозами поливаючи квіти й траву, згадують дівчата й матері, що у Юри Богущького залишилася невтішною мама й Неля-дружина, а в тієї вдови — донечка Іринка, і як їм усім жити далі — без сина, без чоловіка, без батька... Й треба Іринці йти до першого класу. Згадають дівчата юнаків і наречених — не наречених... Погомонять довкола нашумілого кінофільму «Чи легко бути молодим?» І скажуть із смутком, що мало в нас, до болю мало таких чесних кінострічок-зізнань, які силою хай і гіркої, щемкої правди, стискають душу, відповідають на наболіле, чесно порушують проблему.. Невже ж Юріс Поднієкс один? І де ж інші майстри слова, кінокамери, екрана, естради, які б відтворили, передали на екрані життя таким, яким воно складається в людини насправді, без обмовок та прихорошувань. Життя, що виходить із самісіньких глибин душі й серця, як свого часу йшли до людини нестримні й чесні пісні війни, наші улюблені пісні.

*Осторожно, не топчите подорожника...
Может быть, его у гибельной черты
вы к груди своей простреленной приложите,
когда кончатся патроны и бинты...*

Я навів рядки із вірша старшого лейтенанта Сергія КАРЕВА, земляка Олександра Стовби. Про нього розповів у газеті «Днепр вечерний» дніпропетровський письменник Ігор Пуппо. Там, в Афганістані, Сергій Карєв посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. Його пломінке життя схви-

лювало мене, а тому під час виступу перед воїнами-інтернаціоналістами я сказав про Сергія, і тут до мене підійшов чорночубий молодий старший лейтенант Саша Шевчук, він тримав у руках саморобну збілочку в червоній оправі з дермантину з відтисненою золотом назвою — «**Він був першим в Афганістані**». Саша одразу ж сказав, що в цю самвидавну книжечку увійшло все, що збереглося з поезій Сергія КАРЄВА, брата в других Саші Шевчука.

На першій сторінці жалючі слова, віддруковані на машинці: **КАРЄВ Сергій Іванович (1955–1981)**. А далі — вірші... Двадцять сім сторіночок болю, сподівань... Не все в них рівноцінне, є наслідування, скажімо, Михайла Львова, але все щиро, все співзвучне й відповідає правді суворого солдатського життя не на навчальному полігоні, а на війні.

*«Как трудно в сапогах шагать в июле,
Но ты — солдат, и все сумеи принять —
От поцелуя женского до пули,
И научись в бою не отступать...»*

Рядки невідомого раніше поета були написані в Афганістані, й у них відчувалося дихання чужих пустель, важке звикання до підступності гірської стежки й загибелі бойового друга, в них проглядали очевидні нелади з римою, але була чесна сповідь солдата:

*Священным станет нам Кабул —
земля свободных горцев.
Вот только плохо
я портянку навернул,
песок забил все горло...*

*Но я шагаю по земле,
насквозь прожженной солнцем,
и вспоминаю о тебе,
как о воде в родном колодце.*

.....

*И коль придется здесь остаться,
песчинкой пасть среди песков,
я, верь, готов на бой подняться
и защитит свою любовь...*

Не відриваючись, я прочитав усі двадцять сім сторіночок. І душа хвилювалася, трепетала, то захоплюючись, то стискаючись од горя:

*Прости, отец, и, мама, ты прости,
я говорил вам: «Ждите, я приду с войны...»
Но в том, что обещанье я нарушу,
родные, нет моей вины...*

Батько Сергія Карєва в сорок п'ятому брав Берлін, а його, старшого лейтенанта, на іншу — «неоголошену» (і також найжорстокішу з війн...) проводжала мама й, безсила відвернути відчуття несправедливості й втрати, казала, плачучи: «*Ти бережи себе, синку...*» Й далі... Далі в рядках опис конкретного бою в ущелині... Він поранений...

*Устал чертовски я... Но где же Степин?
Степина нет, и лейтенант убит...
А Сашка с Колей — еще утром...
Как страшно хочется курить!..
Но... некому свернуть мне самокрутку.*

Я зумисне не перекладаю — щоб відчутти невідому справжність рядка. Захоплює деталь, сила віри в перемогу добра над злом, моральності — «*душа моя полна тепла и света*», але життя є життям, і смерть є смертю... — між ними боротьба справжня і треба завжди залишатися сильним. Але чи може солдат, та ще на чужині, наказати своєму серцю: не плач... Не плач, коли ночами, навіть після виснажливого бою, в твої сни приходять кохана, ти бачиш її карі очі, наймиліші у світі, найчесніші і найтерплячіші, і так хочеться молодому солдату бодай на мить відкласти вбік автомат і гранати й доторкнутися до неї, недосяжної, твоєї і не твоєї, припасти до її трепетних губ...

*Мимолетные встречи с тобой
промелькнули уже навсегда.
И не хочется верить, что лето
вдруг погасло, как эта звезда...*

Дати б літературну техніку цим мужнім і чутливим хлопцям-воїнам — і як би прекрасно загучали строфи, як би заспівала армія й Україна, заіскрилася чистотою і правдою, їх вірші про «*дощ, що йде і йде, і краплі падають з листя і неба*», і з тим нестримним дощем «*брєде*» солдат по свіжих калюжах, щоб постояти в «*листі жовтій осіннього саду*» «*побіля віконечка коханої, даремне сподіваючись, що вона вигляє*». «*Але тільки одне небо може зрозуміти солдата...*» «*Хмари з неба гублять дощину, наче сльози по щоках течуть*». «*А струмки обтікають дерева...*» «*Я припав до віконного скла, чекаю й чекаю чогось...*» Дощ давно відшумів, пробіг, а з листя ще падали краплі. І хто, крім дощу й неба,

міг зрозуміти, як необхідна солдату, в чужому краю, на війні, віра в порядність і справжність, що здатна і кулю відвести, й воскресити з мертвих. Їх тільки двоє — *він і вона, коханий і кохана*, але їхні душі порівнянні й рівновеликі хіба зоряницям у Всесвіті. Й так хочеться йому «*в безодні зорь*», «*на безплідному ґрунті в себе у душі*» виростити- виплекати «*сад пам'яті про неї*», і, забувши про гіркоти, «*тягтися до неї, як тягнеться до світла*» промінь, тільки б доторкнувся до молодого, коханого тіла. Як хочеться солдаткові, зневаживши смерть, «*виростити*», а потім, простягнувши «*квіти коханий*», сказати: «*Я прийшов до тебе за ласкою, зустріти літо на твоїх губах...*»

Любов здатна зачарувати, а значить, перевернути гори. Сила любові нестримна й непоборна.

*Добрыми, любимыи глазами
светишь ты зарей рассветной,
и своими добрыми руками
рассыпаешь море звезд несметных...*

Він писав «*слова, слова... — хистка у них будова...*» — і, випробуваний Афганістаном, міг із часом стати прекрасним поетом, що здолав тяжкі дороги війни, яка не озлила його, не покалічила душу. Але вийти з війни до «*стрункого частоколу слів*», «*на галявину прямої, де можна говорити без лестощів, правдиво, від душі*», він не встиг...

*Когда вокруг так сладко спит земля,
и нас неслышно обнимает ночь,
над бездной поднимается звезда
и за собой настойчиво зовет.
В такие ночи не могу я спать —
бездонная чернеет глубина...*

Людина на війні опиняється часто наодинці з собою, із своїм серцем і розумом, тоді хочеться встигнути поговорити й наговоритися. Так народжувалися в Афганістані поети — вдумливі, в кого слово пропечене правдою і запечене в правді війни. Війни з відстані серця. В цих віршах вражає конкретна, пряма деталь і відверта сповідь. Той, хто пише, не боїться нікого, бо, може, він в останнє вбирає цей світ і звітує перед цим світом. Так в Олександра Стовби, в його «*Зозулі*», так і в Сергія Карєва. І ще в десятків... Деталь, яку складає найсокровенніше — очі матері, шелест рідної верби над сільським ставом... — усе те, що автор, якщо спіткає смерть, здатен і хотів би забрати з собою.

Залишилися ніким не редаговані вірші Сергія, а може, то не вірші, а просто не відіслані листи до матері, до коханої.

«Навіть щире світло сонця хмарка тиха затягла...» Він хотів, щоб мить зустрічі з рідними людьми розтяглася на ціле життя; він мріяв, утверджуючи, що *«мрія Ікара стала явою»*, а його — *«залишилася мрією»*, він мріяв і вірив, що кохана все ж напише, й настане день, коли ніхто більше вже не чутиме *«кувікання мін і свисту куль»*, ніхто не буде знати, як важко *«повзти по рівнині»* під страшним дамокловим мечем *«слова страшного війна»*... Тоді *«на всій твоїй Планеті в дні печалі й туги»* душа буде *«завжди повна думок чистих і ніжних»*. Інакше — *«коли втрачається надія — в'януть враз квіти»*:

*Огонь погас.
Последние мелькают угольки.
Так получилось и у нас,
мы друг от друга далеки...*

Він пише, здається, очима туги. *«Як нестерпна ти, розлуко, мучить біль утрат... тонким місяцем від болю став у небі молодик...»* І що робити солдату, коли на цілих два роки ти не видерешся, не полинеш у далекі краї, щоб подивитися в очі, які мучать тебе, бачаться тобі — і в бою, і на привалі, й уві сні. Цілих два роки... і можна навіть *«душу спалити в цім пельнім вогні»*...

Іван Пилипович Карев, військовий, випробував і спізнав на собі сувору правду порваних вибухами доріг Великої війни з фашизмом, і син від малоліт мріяв ступити на батькову стежку. Про це я дізнався з короткої розповіді Саші Шевчука, брата в других Карева. Їх, братів (а їх було багато, цих Каревих), найбільше тягло до Сергія. Саша любив його, як молодший, — зворушливо і самовіддано. Сергій виріс високий і, коли брав братика на руки, то здавалося, що малюк торкався сільського далекого неба. Найпам'ятніше — доброта, дуже й дуже лагідний погляд. Однокласники також пригадують Сергія Карева як уважного та посидючого хлопчину. Ні вони, ні Саша не пам'ятають, щоб Сергій віршував. Всі дізналися про цю таїну душі тільки після загибелі автора. А раніше в школі, у Донецькому вищому військово-політичному училищі інженерних військ і військ зв'язку Сергій Карев віддавав перевагу скульптурі. Це треба було мати таке бачення душі, таку чутливість, щоб і в звичайному стовбурі дерева, в стеблі, корінці помітити й вихопити прикмети химерного індійця, що танцює, голову дракона чи крило птаха...

Досі перед очима Саші стоїть приїзд брата. Військкомат попрохав Сергія виступити перед призовниками. І він висту-

пив — без підготовки, експромтом. І виступив так, що всі за-слухалися. І всі — плакали.

Тільки зараз, із відстані, познайомившись із віршами, Са-ша зрозумів, що Сергій володів даром талановитого оповіда-ча й поета. Його душа була справді чутливою до слова: *«Душа моя з тепла і світла...»*

Один важливий штрих у моїй зустрічі з Сашею Шевчу-ком. Старший лейтенант розповів:

«У відпустці тітка Марія (Марія Іванівна Шевчук-Ка-рева) подарувала мені одну з трьох саморобних збірок си-на. З цієї збіркою я побував на його могилі, а потім пішов до рідних, а від них до пологового будинку, де в цей час була моя дружина Ірина. Ще раніше ми з нею загадали: якщо в нас буде син, то назвемо його або Денискою, або Антончиком (це бажання дружини), або Володею, найкраще — Михайликом (на честь мого батька) Та... ось... раптом — мій мовчазний смуток над могилою брата, де я не зміг стримати сліз... І після цього дізнаюся від Іри: *«В нас син, зворушливий, чудесний си-ночок...»* Це важко передати словами, але враз мене немов усього протяла думка, я написав Ірі записку: *«Іринко, давай назвемо сина на честь Сергія»*. І вона відповіла одразу ж: *«Я про це також подумала. Сергуня-Сергійко почуває себе добре!»*

Наприкінці безснігової, теплої зими закрутила хурдели-ця. І ми з Сашею Шевчуком їхали в «уазику» на зустріч із воїнами-інтернаціоналістами, які випробували на собі — що таке Афган. Десь тут, у сніговій хуртечі, але де — я не знав, весною потягнеться до сонечка, може, льон, може, сонях... Так, соняхи на полях Олега Онищука, Юрія Богуцького, Віктора Дубецького, Івана Кириченка, Михайла Кузя... — і теплі вітри будуть нести вічно до рідних річок, лісів і сонця, до матерів, дітей, узагалі до людей свою нестихну розповідь про молоду мужність зовсім звичайних юних солдатів, влас-не, ще хлопчаків із Полісся, земляків талановитого компози-тора Владислава Заремби, в обробці якого популярні пісні *«Дивлюсь я на небо»*, *«Де ти бродиш, моя доле»*, полинули на Соловки й на Суматру, переступили сторіччя...

Учорашні воїни-інтернаціоналісти (їх зібралось більше сотні) багато що спізнали на собі, а тепер їх чекало мирне життя. Якою красивою чистотою запалювалися їхні ясні очі, коли розмова торкалася двох поетів — Аїста й Сергія Карєва!

Раптом ожили полум'яні долі! І знову до матерів, до мами Марії Іванівни з мужніми синами прийшов її син Сергій. «Ти

поберіг би себе, Сергійку!» — «Мамо, невже ти гадаєш, що мені жити набридло?!» — «Надто гарячий ти в мене, не вмієш стримати себе, не кидатися першим, побережися чуть-чуть...» — «Але ж, мамо, зрозумій: ви з батьком не привчили мене ховатися за чужу спину. Тим більше — побратима, який здатний віддати за тебе своє життя. Що ж я?! Така моя доля — захищати інших і Вітчизну...»

Потім був проведений — трохи імпровізований — сценарій — зі сторінок газет, розмова літератора-професіонала й поета-воїна, який за життя не надрукував жодного вірша. Діалог поета Ігоря Пуппо й загиблого старшого лейтенанта Сергія Карева, які познайомилися завдяки тільки саморобній збірочці-зошити з віршами. «Так, кажеш, що там у вас всі поети, всі пишуть?..» — «Так, пишуть. І я пишу...» — «Пи-ишеш?.. Так у тебе, лейтенанте, тут і рима — зовсім нікудишня. А ось — і ритм порушений, — виліз казна-куди рядок із строфи, як онучане вушко з халяви у недбалого солдата — стирчить. Для початку хоч би склади порухував...» — «Так це ж писалося в перерві між боями, після того, як я дивом розминувся з підступною кулею. У горах жорстока війна. Вона пробиває і тіло, й душу... Можна, як двічі по два, віддати дідькові душу...» — «Е ні, лейтенанте, мимохідь, поквапом — то не виправдання! А що, коли рядки твого вірша, твої листи — до матері, до коханої — після твого бою раптом здобудуть крила і друге життя, стануть потрібні людям? Що ти скажеш тоді?! Чи не це й не таке: «В нас тут усі пишуть...» Цього, може бути, на щось вище виявиться замало. Але все ж, Сергію, я не критик і все розумію. Ти писав для душі, писав тому, що не міг не писати, скажімо, раптом... обдурений дівчиною... Ще на гражданці тебе було за що покохати. Скажімо, ось той твій добровільний крок у лікарню, під ніж хірурга». — «Так, було, було... Трохи занило справа, внизу... Я подумав: «А що коли це апендицит?.. А що, коли спалахне, зрадить мене, коли мені прийде час поступати до військового училища й тоді — прощайте, безсонні ночі, прощай, мріє... І я вирішив випередити його, сам звернувся до хірурга й прямо сказав: «І не болить, і не заважає, але, може трапитися так, що несподівано зрадить, скаже: прощай і пробачай, до наступного літа! І вони його видалили». — «Це прекрасно, Сергію. І здорово, що є такі юнаки, як ти, як Саша Стовба. Вони в нашому житті не просто потрібні, а необхідні, вони очищають його, як застоюну кров, — вони молода, свіжа кров. Ще я знаю, що ти був прекрасним спортсменом, музикантом. Прочитай, будь ласка, ще вірша. І його ти написав там — між боями, прямо на броні?» — «Так, я писав тільки на війні. Раніше до віршів мене не тягло...»

*И похрустывают письма,
вот они — за словом слово.
Только где же — непонятно:
наяву или во сне?
Лишь свободная минута, —
перечитываю снова
письма добрые, которых
ты давно не пишешь мне...*

Йому стелився рястом двадцять шостий рік. Було друге літо неоголошеної війни. Капітан **Сергій Миколайович ВЕТРОВ**, колишній однополчанин Карєва, написав батькам товариша:

«Приблизно в половині на четверту вечора ми від'їхали на «уазику» до Баграму. Від Кабула до Баграму близько шістдесят кілометрів. Проїхали десь половину шляху. Був гожий сонячний день, у такий день хочеться забути про війну... Звернули увагу, що вже завітнував урюк.

Несподівано, за три сотні метрів попереду, помітили машину з кузовом, критим брезентом, машина стояла на узбіччі... З кузова квапливо зіскочили люди в халатах. «Як душмани вискакують...», — із відтінком жарту сказав Сергій. За цей час наша машина проскочила половину шляху: душмани швидко розосередилися за дувалом і почали одночасну стрілянину з п'яти-шести автоматів.

Від першого пострілу загинув солдат, що сидів позаду.

На шаленій швидкості машина проскочила засідку. Вогонь був безперервним (потім нарахували шістдесят одну пробоїну). Другим одійшов у світи водій.

Коли машина перевернулася, перший вискочив Сергій (він сидів крайнім ліворуч, і його дверцята були вільні), й одразу відкрив прицільний вогонь. Душмани на якийсь час послабили стрілянину, залягли.

Коли я опам'ятався, в машині живих уже не було. Офіцери Вербицький і Гончаров, відстрілюючись, відходили вздовж кювету.

Я виліз із машини. Сергій лежав ницьма у кюветі. П'ять чи шість куль навиліт пробрили йому груди, одна з куль зачепила кутик партквитка. Я витяг той партквиток і пізніше передав його командирові частини.

Пробачте мені за зайві, тяжкі для вас подробиці. Але я хочу, щоб ви знали: Сергій урятував усіх, хто був у машині, взяв огонь на себе...»

Ми згадали ще раз його розмову з матір'ю: «...ви з батьком не привчили мене ховатися за чужу спину...»

А листи надходили і надходили, обпалюючи і твоє серце горем — матерів, батьків, братів, сестер, молодих удів. І раптом — найтяжчою трагедією осиротілих діточок...

Це вже не підвладне словам...

Нехай пробачить мені читач і адресати, але я наведу кілька листів, трохи скорочуючи їх.

Лист, а потім і листи, що надійшли з гірничого містечка Сніжне (шахта № 3), що на Донеччині.

«...Пише Вам **Ніна Михайлівна КОСТЕНКО**. Пробачте мені — особисто ми не знайомі, але, прочитавши художньо-документальну повість «АІСТ», я вирішила написати Вам, як людині, яка відчула й правдиво описала труднощі, що випали на плечі молоді, яка не думає про своє благополуччя, про своїх батьків, які чи ж зможуть змиритися з втраченою сина у мирний час. Наші діти, які не бачили війни, не знали, як ділиться остання гірка крихта хліба, поступили й поступають, як повинні чинити справжні люди з великої літери. Це — й у Чорнобилі, і в Афганістані.

Я Вам пишу, а сама плачу, дивлячись на своїх маленьких внучат — Костикові чотири рочки, а Михайликові — два з половиною, і печаль наша незгладима — вони в мирний час залишилися без батька. Мій син — капітан медичної служби Анатолій Костенко — геройськи загинув під час виконання інтернаціонального обов'язку 15 листопада 1986 року, за два місяці до припинення вогню. Він був військовим лікарем у десантників... Загинув у день, коли друзі по роботі відзначали п'ятдесятиріччя батька. Саме в такий день... І як безжалісно все обернулося потім — телеграму про загибель Толі нам вручили о сьомій вечора шістнадцятого листопада, а тіло привезли через сім днів... У цинковій домовині... Хіба ж можна так немилосердно випробовувати серце?! Ми всю ніч не відходили від вікна, дивилися, вибігали на вулицю, виглядали... — коли ж привезуть Толю? І чи привезуть?.. І що ж? Привезли, але ніхто не міг розповісти толком нам, батькам, як він загинув, за яких обставин... А в нього ж росте й виростуть двійко діточок, синів — що ми і як зможемо пояснити їм?

Ми мешкаємо в селищі. Життя у нас різне: побудували школу, але клубу немає... Влітку танці при погаслому світлі, мовляв, для дискотеки це навіть краще. І деяка молодь веде себе нахабно.

Але я про Анатолія, про мого Толю...

З медаллю він закінчив школу, в міськкомі комсомолу йому вручили значок «За відмінне навчання». Й одразу ж —

вдважився вступити до Ленінградської військово-медичної академії ім. С. М. Кірова. Навіть для мене, матері, закоханої в сина, це здавалося безглуздим заміром, даремною тратою часу. Прибуло на іспити п'ять тисяч одних лише хлопчаків, які закінчили школу без трійок; тільки медалістів сорок п'ять... І він, наш Толя, хлопчина з далекого шахтарського селища, хлопчинка, який уперше під час поїздки в Ленінград на власні очі побачив — яке воно — метро, — раптом поступає! Без будь-яких знайомств, без блатів... Шість літ навчання — шість років невтомної праці, сподівань, яскравого розкриття здібностей сина. Ще в школі Толя грав на баяні, акомпанував шкільному хору, був одним із найобдарованіших з математики, фізики, хімії... Писав вірші... Пізніше став майстром спорту з шахів (по листуванню). Й академію закінчив із червоним дипломом, мріяв про дисертацію, почав збирати й готувати конкретний матеріал... А коли людиною заволоділа така висока мета, то він і працював, як одержимий.

З червоним дипломом Костенко закінчив університет марксизму-ленінізму, писав працю «Ризик лікаря», завоював друге місце серед студентів, удостоївся «Почесної Грамоти»...

І такого сина треба було поховати... Не можу змиритися з думкою, що ніколи більше не побачу його. Де взяти сили?

Після похорону я потрапила до лікарні, там по телебаченню дивилася передачу — виступав Коровин (імені не запам'ятала), але він побував у Афганістані й розповідав про десантників, була в нього думка, що в комсомол треба приймати тільки справжніх молодих людей, а не тягти кожного стрічного за вуха. Для галочки. Й для кількості... Гірко, але факт: різна в нас і молодь — одні опустилися до наркоманії, гордовито хизуються, деруть кирпичу — а на них не можна покластися ні дома, ні в армії, багато хто з таких навіть не хоче служити... А справжні хлопці гинуть, віддають, беззахисні, юні життя, вкривають печаллю ранні сивини батьків, які плачуть в узголів'ї цинкових домовин...

Ось таке наше горе. Ростуть двоє онуків, і хотіли б ми, щоб книга «АІСТ» була для них настільною — в ній часточка серця й нашого незабутнього сина...»

Ніна Михайлівна писала мені за листом листа, й кожна із вісточок була по-материнському скорботною, чесною та безутишною — адже ніщо й ніколи не в змозі воскресити, повернути в життя те, що народжується аби продовжити свій рід, дати свої паростки, своє коріння, гілля, плоди... І так по-

вести за собою покоління схожих саме на батьків, на зачатих любов'ю двох неповторних істот. Як красиво й ніжно кохали одне одного Надя й Анатолій, які добрі діти в них народилися. Вони були щасливі... Це найбільше щастя мати продовження роду. І це найбільша трагедія, ціла просіка в людстві — якщо гине народжена в чистоті почуттів двох закоханих неповторна істота. Твоя істота... Ніщо не може заповнити трагедію загибелі. Усвідомлення непоправності того, що трапилося, сильніше з кожним прожитим днем.

«Чим далі, тим важче стає на душі. Я не егоїстка, зрозумійте, але мені дуже образливо стає, що про живих ми ще якось пам'ятаємо, шануємо їх, відаємо заслужені почесті — за мужність, за готовність до самопожертви, за воїнську доблесть... Про них ми пишемо. Так, усе ж прагнемо бодай іноді писати, віддавати належне... А про мертвих, даруйте за відвертість, частіше забуваємо, соромимося втрат, чи що... В цьому біль матерів, які втрачають синів, ми ж, окрім втрати сина, втратили ще й батька двох маленьких діточок... ми забуваємо, ніби вони винні, наші сини-воїни, у своїй смерті, в такій гордій, достойній повазі й прикладу готовності піти на смерть в ім'я інших. Де ж істинна мораль наша, чи не святотатствуємо?.. В одне хочеться вірити, що Вам пощастить розповісти про мого сина і про багатьох інших. **Аіст повинен привести за собою в життя всіх, кому доля заготувала безсмертя. Він був не один. В цьому його сила.** Й годі нам боятися, що їх, неповторних хлопчаків-юнаків, багато загинуло у польоті — друге життя вони здобули вже після смерті. Я прошу Вас: збережіть фото сина, я вірю людям і вірю Вам. Пробачте, я намагаюся не набридати Вам своїми листами, але завжди з нетерпінням чекаю вісточку від Вас, як чекала свого часу від сина. І мені здається, це наша — матері й людини, яка пише, — боротьба за життя загиблих дітей продовжує їхнє життя, життя багатьох, в тому числі й мого Толика. А це необхідно — для живих, для тих, на чій плечі сьогодні й завтра ляже відповідальність за долю країни, за долю взагалі життя на Землі під Сонцем; це важливо для маленьких діточок сина — їм завтра дивитися в очі однолітків, і слово ПАМ'ЯТЬ для них набирає глибокого смислу — це вже не стільки минуле й безповоротне, як те сучасне, реальне, з чим їм іти по життю і в життя».

Після смерті сина її замучили хвороби. Мати завжди є і залишається матір'ю... Я зовсім не збираюся нагнітати емоції, але ж мораль наша проголошує на весь світ гуманність і вона завжди має бути чистою перед совістю — в сповіді й радо-

стей, і горя. Дерево в'яне без коріння, без гілля, без листя, в ньому не течуть соки. Гине поступово й родина, якщо в ній гинуть діти її і їй більше не залишається на кого розраховувати, немає на кого покластися. «Своя родина — що квітник», — це я почув у Кундузі; «Діти — квіти землі, а гарні — квіт цілої родини, людина може сміливо дивитися вперед себе, якщо в неї надійні діти», — так запевнювали матері мене ще змалку в моєму полтавському селі. В матері, яка втратила сина, щось немов підрубує коріння її життя. Так трапилося і з Ніною Михайлівною, костомаха підтяла її материнські сили, вона почала нездужати: серцева недостатність, ядуха; «знову пролежала в лікарні місяць... І чи буде кінець усьому? Де брати сили?»

За моєю порадою, мама й Надя (дружина Анатолія) написали листа в частину й устигли — відгукнулися люди, які були поряд із Анатолієм Костенком. Ніна Михайлівна писала мені: «За вікном третій день мете завірюха, й навіть не віриться, що вже половина квітня позаду й скоро садити картоплю. Не віриться, що все це вже без *НЬОГО*... Заквітнуть сади, ще трохи підростуть *ЙОГО* дітки, а в нас ще достатся сивин... І душу стисне нестерпна туга за сином і чоловіком... Вона чим далі сильнішає і стає наполегливішою тому, що ми старіємо невблаганно, а без нас нікому захистити, донести до сиріток повну правду і пам'ять про надзвичайну Людину — Сина та Батька. Зрозумі-йте! Тому пробачте, але не писати не можу. Минув рік, але біль не стих, не зменшився аніскільки. Все дедалі сильніше болить: мати, я не побачу більше його ясної — з дороги, з розлуки — усмішки, не почую його лагідний голос: «Мамо, здрастуй!..» І ніхто більше не зможе взяти на руки й підняти так обережно — до самісінького неба... над головою одразу двох синочків... Тяжка втрата, нестерпно пекуча...

І все ж, завдяки гласності, почали нарешті приходити до нас учні зі шкіл. Яка справді непередавана для батьків гордість — для матері, для дружини, що діти будуть боротися за право носити ім'я героя. Він не безіменний. А значить, дітям потрібні сьогодні й завтра *ЙОГО* щоденники, зошити, *ЙОГО* записні книжки, ручки, навіть *ЙОГО* замітки в газеті... В 1973 році Толя написав статтю «Незабутні враження» — про відвідини Києва. Тоді їхня шкільна група пройшла місцями бойової слави батьків. Червоний диплом, табелі з п'ятірками глибоко хвилюють дитвору. А тут ще платівка — «Голубі берети» виконують пісню про нашого сина, капітана медичної служби. Це не тільки зворушливо, це не-

обхідно, щоб народи взаємно дружили й розуміли один одного. Афганістан — наша рана, в ньому загинув і наш неповторний син. Але життя не повернеш, двічі не ступиш в одну течію. Гірко. Не доля... Але значною мірою і завдяки Анатолію діти глибше сприймають горду землю нашого південного сусіди. Якими відкритими, чесними очима дивиться мій син на афганську землю та її трудолюбивих людей! Ось його рядки з листа, відісланого в грудні, за кілька днів до загибелі:

«...Знаходжуся в горах, як на курорті. Шлю фото — схожий на «Мишка на Півночі». Гірські серпантини вражають красою. Одне слово — дендрарій. Мамо, запитай у Михайлика й Костика — де на карті Афганістан? І про Кабул не забудь — нехай знають, що це столиця держави... Буваю в цікавих містах, зустрічаюся з багатьма людьми, хоч війна й не прогулянка. Тут часто доводиться дивитися в очі смерті. Але ви не хвилюйтеся — погода нині сонячна, іноді гримотять громи, варавить громом... А дощ не йде. Кажуть, тут узагалі дощі рідкість, більше тільки грім прогрімить і на цьому спасибі спекотному небу. Часто буває — під ногами враз захитався земля, але не від снарядів чи мін, а від землетрусу. Це від гір. От і сьогодні пишу вам листа і раптом, відчуваю, захитався будинок, під ногами тремтить підлога, всі вибігли на вулицю, боячись, що обвалиться стеля. Я не знаю, скільки балів, але, гадаю, балів чотири-п'ять було. Справжній землетрус. Але про те, що тремтить від підземних поштовхів мій будинок, я мушу швидко забути — роботи дуже багато, роботи в складних умовах. Я тепер розумію тих, хто тут побував, розумію, звідки прийшла до нас зневажливість до бездії деяких осіб у Союзі, той лютий внутрішній опір пияцтву, спекуляції, гонитві за «ганчірками», до «фірми», до яскравих, із чужого плеча, ярликів... Тут до всього цього відчуваєш огиду. Треба побувати в Афганістані, щоб очистити душу й зрозуміти, що таке злидні й шістнадцяте століття, в якому колись жили й наші предки. Я ставив би пам'ятники за життя тим, хто з честю виконав тут свій воїнський, людський обов'язок. Це не жаслива казка, але ти бачиш раптом людину, що впряглася в броню... А земля — тверде каміння. І від цього ще солоніший піт трудівника. Принижена жінка... До війни, кажуть, можна було бачити часто таку картину: йде бородатий чоловік у чалмі, а за ним — три дружини в паранджі кожна... Зараз вони помінялися місцями: попереду на відстані десяти—двадцяти метрів одна від одної ступають три дружини, а бородань йде метрів на півсотні позаду на віслоку. Чому помінялися й порушили заповіт корану? Я запитав у афганця. І що ж він мені відповів? «Коли писався коран, тоді «духи

не ставили на шляхах мініні пастки, а тому тепер дружина мусить першою перевірити безпечність шляху...» Чорномазі, голодні дітлахи канючать, просять хліба, дров, щось металічне. Бідність неймовірна. Випав сніг, а вони ходять босоніж по снігу. Або — сядуть вздовж шляху напівроздягнені, схрестивши ноги, й тягнуть до нас рученята... А іноді десь у степу сидять і дорослі. І не знаєш — чи то від голоду не може підвестися чоловік, чи то зброю під балахоном тримає, чи то рахує техніку, коли проходить мимо колона...

Тут складна земля і ще складніша війна. Такої ще не було.

Я часто запитую в себе: чому ми порівняно швидко перемогли в революцію, в громадянську й у Вітчизняну? Відповідь несподівана й проста: в нас була одержимість ідеї, в нас була прекрасна, сприйнята всім народом агітація за те, що мусило перемогти, за що боролися й віддавали свої життя люди. Та, на прикрість, похрясли ми в демагогії, в словоблудді, в незвазі до національних святинь — незалежності, мови... Гинули тисячі, а мільйони ставали на їхнє місце. Наші діди та батьки були єдині в своєму пориванні до кращого, тут же в силу відсталості — розрізнені. Релігія розвинута дуже й коріння вона пустила глибоке. Хто платить гроші, до того й ідуть. Окрім уього — втручання, поставка зброї... Треба багато часу, щоб народ просвітів, потрібні корінні зміни. Я бачив нові шляхи, електростанцію, міст і школу. Й вірю, що в краю Нізамі й Сааді квітуватиме сад...

І ще: був Указ про нагородження мене орденом Червоного Прапора. Але про це потім...»

Вона писала мені листи, часто сама собі задавала запитання й сама ж відповідала: навіщо в мирний час нам потрібно втрачати таких золотих синів, у яких ростуть свої маленькі діти? І як їм далі жити без батька? Часто, коли хлопчики вертають із дитячого садочка, то в їхніх очах можна побачити сльози: «Наш тато знову не прийшов нас забирати, до інших же тата йдуть... Чому?..» Що і як їм відповісти?..

Може, колись діти прочитають листа гвардії капітана **Михайла МУХИ**. В Афганістані він був з липня 1986 року, нагороджений орденом Червоної Зірки. Це він — високий білорус — стоїть без головного убору на знімку, поруч із ним старший лейтенант Сергій Алпатов. Третій — Анатолій Костенко. Знімок відзнято перед виходом на важку операцію. Був листопад 1986 року. Про своє друге в травневі дні повернення наших солдатів на Батьківщину Муха написав мені з Кабула — лаконічно й вичерпно: «Толя був моїм найсправжнісіньким другом. Він заслуговує теплих і сердечних слів, довгої пам'яті».

Може, діти знайдуть відповідь, прослухавши пісню про Анатолія Костенка — «Пам'яті батальйонного лікаря...». Може, його живий образ воскресне, коли вони доторкнуться до його записів та віршів...

Може, риси батька допоможе відтворити спомин близького друга Анатолія, комсорга батальйону **В'ячеслава Білоуса**, вони були разом у тому останньому бою, обоє нагороджені орденами Червоного Прапора. Від Білоуса, буквально в останню мить, коли рукопис дочитувався в коректурі, я отримав несподіваного листа з Афгану, й не можу не сказати про нього. Був кінець березня 1988 року:

«...Наш батальйон тут часто називають «солуяновським». Це в ньому служив Герой Радянського Союзу, гвардії майор Олександр Солуянов, один із найлегендарніших десантників. Але зараз я розповім про Анатолія Костенка. На бойових завданнях ми були з ним разом майже завжди — Анатолій, Валерій Панченко (начальник зв'язку) і я. Й це не дивлячись на те, що завдання по службі в нас були різні. Безкорисливий, добрий, жартівливий, він був загальним улюбленцем. Бувало, десь у горах чи пустелі приготують солдати чай або суп і кличуть до себе. Толя був саме з тих командирів, до кого завжди з радістю зверталися: «Присядьте до нас...» Він пам'ятав десятки історій — і кумедних, смішних, і серйозних, вмів дохідливо пояснити щось із медицини, скажімо, про взаємини двох молодих людей, все ж, і все життя попереду. Підбадьорливий голос «доктора» було чути і в найскладніші хвилини переходів — у спопеляючу афганську спекоту, і в суворі гірські морози.

Зіходили на перевал Дех-Сабз. Це під Кабулом. Був кінець операції. Втомлені фізично й морально, люди виходили до своїх, «на броню» (тобто на бойову техніку). Анатолію весь час доводилося надавати допомогу тим, хто падав знеможений, вводити системи з медичними препаратами, підбадьорювати, а то й нести або вести під руку солдата вгору, ближче до перевалу. Одного разу я почув його добродушний голос: «Хлопці, хто сподівається вирубатися до перевалу, прошу записуватися заздалегідь. У мене залишилося тільки дві системи». Всім одразу стало веселіше. До перевалу дійшли всі.

Або випадок. На Хур-Кабулі, провінції Кабула, куди ми десантувалися 31 березня 1986 року, лежав сніг. Ми зайняли вершини, довкруг — ні таловинки. Все біле... Так і заснули в снігу. Вранці раптом чуємо веселий жарт нашого «доктора»: «Взагалі все гаразд, перезимували. Спати можна. От тільки п'ятки відгризли душманські шакали». Й почалися жарти,

веселі підшпилювання надто серйозних, і ніби зими не стало.

У листопаді того ж року.. Операція в долині річки Панджшер, провінція Парван. З боями подолали важку місцевість, завдання виконали й уже поверталися назад, як раптом на околиці кишлака Санджан — засідка. Крупне — в тисячу двісті чоловік — збройне формування затисло між горами наш підрозділ... Нерівний і виснажливий восьмигодинний бій... Десь опівночі ми все ж продерлися до основних сил. Толю несли вже мертвого. В запеклому поєдинку він відбивав атаки ворога, перев'язував поранених. І в найкритичнішу мить із сержантом Володею Пуциним Костенко захопив дувал, що панував над місцевістю, дуже довго утримував його, що допомогло підрозділові видертися з пастки. Відбиваючи чергову атаку, він загинув: куля поцілила прямо в серце, розірвала його на дві половинки. Це серце лікаря-героя повіз із собою до Ленінградської військово-медичної академії професор — один із вчителів Толі. Я запам'ятав його слова: «Ніколи не гадав, що стану свідком такої смерті свого учня».

Так і залишився він, Анатолій, у моїй пам'яті і в нашій пам'яті — простою, добродушною людиною, яка виросла в шахтарській родині, в Україні. Час та обов'язок покликали його в дорогу, і він узяв у руки скальпель і автомат, щоб чесно, в бою, допомагати людині...»

Переді мною кілька знімків, на яких зафіксований Анатолій Костенко. На звороті — тексти, написані його рукою. Він, як і багато воїнів за Гіндукушем, звернувся до віршів. Очевидно, то була гостра потреба душі. Знімок: троє хлопців (шураві) зустрічають схід сонця у горах. Підпис: «В ущелині Хур-Кабуль». Анатолій Костенко середній, в панамі. Над лобастим каменем — його пильний погляд... Другий знімок — за місяць до загибелі: на запилюженій афганській вулиці десь у далекому кишлаку зупинилися десантники. Напис рукою Анатолія: «Ліворуч: Скаковський, Солодкий, я і Павловський». Нижче його строфа: «*Хто такий солдат? — Заряд сил і мужності. Розрахований так, щоб під сонцем цвів сад, вся земля під його захистом*». Костенко — третій ліворуч. Кремезень... Ще фото і також віршовані рядки: «*Не збагну, чи то сльози течуть по щоках, чи то жила б'ється в скронях? Бачу прапор наш на гарячій броні. Чую залпи, як грім весни. Буде, буде в синів повага до звитяжців квітневих боїв...*» На цьому знімку Анатолій стоїть із двома своїми побратимами, всі в легкій військовій формі, в панамках. Перед ними двійко чорноволосих афганських малюків.

Стискається серце: він віддав життя за їхнє щастя, вчинив так, як велів йому людський, воїнський обов'язок... Чисті по-

гляди всієї п'ятірки, як віра. І тут же знімок, який він зробив на прощання своїй дружині й дітям... На жаль, знімок дуже аматорський, блідий, щоб його відтворити в друці. Але все ж проглядається. Напис рукою матері: «Такими вони залишилися в його очах — Надя (його дружина), Костик і Михайлик... А все життя ще попереду, і треба знайти сили, щоб виховати їх достойними пам'яті батька». На знімку — будинок у шахтарському селищі Сніжному, дерево, а на передньому плані стоїть у білому платті молода (в той день ще не вдова) Надія-дружина, тримає за руки маленьких крихіток Михайлика й Костика: одне з дітей тягнеться пальчиком до носа, а друге — підсмикнуло праву ніжку до лівої... Худенькі, тоненькі билинки...

Мороз пробігає по серцю, стискає душу...

Але жити далі треба — матері, молодій вдові, діткам...

Іноді я не міг відповісти Ніні Михайлівні... Не тільки не вистачало часу, але й сил, і права писати... А вона, чуйна, без мого прохання, сама написала листа, як зізналася потім, коли все стало фактом, — до Державного комітету з Шевченківських премій, вимагала — як мати, яка втратила сина: *«Не можна обійти таку правдіву, потрібну для нашої молоді книги. Ви ж знаєте, як важко писати правду про ці події. За вісім років скільки ми втратили синів... А які то золоті були наші діти — про те свідчать живі квіти на їхніх печальних могилах. За рік я постаріла на десять літ... Ростуть двійко його діточок, і для них пам'ять про АІСТА та про батька моїх сиріток мусить бути святою...»*

Після цього мені стало якось ніяково писати їй листи. Але, коли добре подумати, справа тут не в мені. Так по-громадянському, відчуваючи відповідальність за все й причетність до всього, мусить завжди чинити людина. Вона ж не вимагала, не писала в інстанції, де загубилася друга — вже за другу загибель — нагорода сина, не вимагала ніяких пільг для себе. І все ж, будьмо щирими, життя у всьому — це боротьба, твоя активна, чесна позиція, громадянськість і мужність. Бо хто ж, якщо не той, кому болить, хто спізнав трагедію, зможе правильно зрозуміти і твій біль... Вона писала, що минуло три місяці, як не стало сина, — а рана не вгамовується, росте... Вона часто бачить печаль ув очах внучат. І ночами, і вдень, буває, їй раптом почується, що десь грає баян. Це її Анастолій, Толя грає... «Пробачте, але після такого горя я стала погано бачити», «Вибачайте, але, може, десь загубилася одна з нагород сина... Про орден Червоного Прапора він писав ще в лютому... Він, цей орден, так і залишився єдиною нагородою... А був же ще кошмарний бій, його останній бій у грудні, де

куля пробила серце моєму синові... Я не проклинаю тих, хто послав наших дітей у найжорстокішу м'ясорубку. Бог, кажуть, усе бачить, йому видніше. Але... Знайшла була невістка другого батька дітям, а він виявився таким, що втопив своє життя в чарці. Й Надія, рятуючись від негідника, вистригнула з балкона й переламала ноги... Одне лихо, справді, за собою лихо веде та ще й поганяє...»

Анатолій немов відчував усе, був готовий віддати своє життя людям. У день народження свого молодшого Михайлика він надіслав листівку з написом: *«Ти героєм жадаєш прожити серед люду прекрасного, та пишатись собою не квапись й постривай. Будь відважним і добрим, а ще співчутливим, і чесним: люди, вір, сподіваються від героя високої й чистої дії й душі»*. Трохи нижче: *«З любов'ю — твій батько»*.

Мати не раз запитувала, звідки в сина вірші, а він відповідав: *«Далеко від Батьківщини загострено відчуваєш серцебиття живих і мертвих. Мені часто сниться наш милий дім і всі дороги мені люди»*. І ще він писав: *«Чесний громадянин, позбавлений своєї Батьківщини, вмирає з печалі, він задирається від нестачі рідного неба, як риба без води. Чужі краї — те ж, що чужа стихія. Серце кожного відданого сина для того повинне постійно прагнути до своєї Вітчизни, де йому все дороге, знайоме й миле. Життя під отчим небом і на рідній землі нічим замінити не можна й нічим замінене не може бути»*. Це — в червні 1986 року.

Його знали Скаковський, Солодкий, Павловський, Білоус, Мельников, Муха, командир батальйону Гончаров... Чи живі вони, й хто відгукнеться, розповідь матері про сина, дружині — про чоловіка, дітям — про батька... Хто? Хто з них?.. І не тільки — з них... А це потрібно. Дуже й дуже потрібно. Про нього, про інших, про всіх — хто так довго й важко йде до нас, повертається й мусить повернутися до нас, до тих, хто живий. І живе — за них. Це потрібно, особливо потрібно для маленьких синів...

Воно ж як складається — Толя Костенко виріс у далекому шахтарському селищі. В школі був премійований поїздкою до Києва, тоді вперше й побачив він місто, висотні будинки, музеї, трамвай. І ось той скромний і тихий хлопчина вступає одразу в академію, до Ленінграда. Один відсоток зі скільнової лави, майже ніякої надії. А він — поступив! Син простого машиніста електровоза, який двадцять п'ять літ відпрацював на шахті. Стільки ж літ віддала людям, трудячись у санітарній лабораторії лаборантом, мати Анатолія. Й він виріс пре-

красним сином, був їхньою надією. Подолав неймовірні труднощі. Перший іспит — біологія, а в нього страшенна недуга, наче пекельний вогонь, спалює тіло температура. Але він витримав: із п'яти тисяч хлопчиків їх взяли зовсім небагато. Воєнлікар у мирний час — людина мирного фаху. В цьому він прагнув переконати свою матір.

Вона відчула, що в неї немає сина, за два дні до повідомлення.

«Ваш АІСТ загинув у Ваш день народження. Мій Толик — у день народження батька. Я пролежала довгі тижні в лікарні — горе потрясло, приголомшило, вирвало з життя моє життя. Все спохмурніло, раптом втратило будь-який смисл... Йду на роботу, а ноги не йдуть, немає сил... Його газетні вирізки, публікації про успіхи в шахах, посвідчення майстра спорту... Я часто відтворюю ходи його партій, які він навчив мене аналізувати і які ми записали на аркушиках: *I. e2-e4...* Й відповіді суперника. Це була гра — не війна... Я не народжувала його для того, щоб він воював, убивав чи був кимось убитий... Усі діти мусять бути щасливими, для цього у неймовірних муках ми даємо їм життя... Обпалюючись сльозами та обпалюючи сльозами газетні вирізки, я часто перечитую все те, що він написав і що про нього написано в газетах, — повідомлення про нагородження сина дипломом — дипломом за визнання його таланту, таланту молодого вченого, який вирішив присвятити своє життя врятуванню людини. А це в усі часи благородно».

Із листа друзів Анатолія — майора Данилова, гвардії капітана Гоголевського, старшого лейтенанта Филімонова:

«Анатолій від найперших днів виявив себе виключно добросовісним офіцером, грамотним фахівцем. З його появою в батальйоні майже повністю зліквідувалася захворюваність особового складу. Жартівник і веселун, він був душею всього колективу, довкола нього гуртувалися хлопці. Костенко не розгублювався в бойовій обстановці. Це він — під кулями... — подавав допомогу пораненим. А в одному з боїв був контужений, але залишився в строю.

15 листопада 1986 року побіля кишлака Санджан (провінція Вардак) підрозділ потрапив у пастку. Гвардії капітан Костенко А. М. відбивав напад противника, надавав допомогу пораненим. А потім взяв участь у прориві. Помітивши, що із дувала, який був неподалік, противник веде безперервний вогонь, Костенко разом із солдатом ліквідував

його й почав прикривати вихід підрозділу з пастки, відбиваючи запеклі атаки противника, що наседав. І тут куля снайпера пробила серце Анатолія, він помер на руках у своїх бойових побратимів.

Посмертно капітан Анатолій Костенко удостоєний ордену Червоного Прапора.

Ансамбль «Голубі берети» співає про нього пісню «Пам'яті батальйонного лікаря». В Музеї бойової слави частини зберігаються його медична сумка та його рукою записані прізвища поранених, яких він виніс із поля бою, з-під вогню...

Сини можуть пишатися своїм батьком, мужнім воїном».

Підпис — **майор Данилов.**

11

І знову переді мною знімки... Багатьох із тих, хто зафотографований, я пам'ятаю в обличчя — стурбовані, з добрими, відкритими, чесними поглядами люди... Мої земляки з полтавської Решетилівки. Скільки вона, моя Решетилівка, будувалася та будується, а якось усе залишається ні містом, ні селом...

Може, це вже мій погляд шукає, вихоплює на знімках одне й те ж обличчя, але навіть відклавши фотографії на день, на місяць й на цілі роки, я вже буду бачити ЙОГО — високого, плечистого хлопчину, що усміхається тихо й широко: густі — з рівним чубчиком — каштанові пасма волосся акуратно підстрижені; погляд чесних очей, що випромінюють доброту; бешкетливі, сильні губи збирають симпатію в куточках; дуже примітні й руки, долоні — не за роками великі, випрацьовані, як звикли ми казати, робітничі, вони весь час у русі... На знімку, де відзнято травневі проводи в армію, до лівої руки призовника притиснулася симпатична дівчинка, його однокласниця. А він — у похватній куфайці, в сірому, вчора модному кашкету, знову усміхається, тільки великі, сильні кисті рук виказують хвилювання — вони мимо його волі стиснуті в кулаки, сині жилки напнулися, напружені геть....

А ось і фотографія, що обпалює серце, — траурна процесія рухається в напрямку сільського кладовища. Рання весна, березоль... Люди, люди й люди... Нескінченна скорботна ріка... Решетилівка ще не знала таких похоронів... На кузові машини з відкинутими бортами пообіч цинкової домовини сидять прибулі з Полтави солдати, а саму домовину буквально закрили своїми серцями, своїми сльозами рідні загиблого...

Ще знімок: з темно-зеленого габро — надмогильного каменя — усміхається все той вродливий юнак, густе волосся,

рівно підстрижена чолочка, соковиті губи; білий комірець сорочки розстебнутий... Проймаючий серце напис на камені: «**ПУСТОВАР Віталій Петрович. 30.X.1960—5.III.1980**».

Ще одна молода могила...

Біля неї, тримаючись рукою за металеву оградку, схилив непокриту голову сивий батько — солдат Другої світової, Великої Вітчизняної, здавалося, останньої війни... Про що він думає, відважний зенітник, хто пройшов цілу війну, що розтяглася на 1418 немислимих днів і ночей від західних рубежів сорок першого до Решетилівки й Сталінграда і від Волги до Решетилівки сорок третього та Берліна сорок п'ятого... Найтяжчий фронтний шлях: а тому все ж, ні, ні й ні!.. Він думає вже про свіжу рану, про рану, яку завдала йому і всьому людству неоголошена війна — в мирні дні костомеха зробила просіку в людстві, в батька й матері забрано неповторного сина, вирубано продовження роду, завтрашний день...

*Всього лиш час до вльета нам дан,
Всього лиш час последней передьшки...
Сказали нам: лети в Афганистан,
В Кабул летят вчерашние мальчишки...*

Батько, який бачив тисячі смертей на війні з фашизмом, був готовий сьогодні до всього найгіршого, тільки не до загибелі сина. Загибелі в дев'ятнадцять літ — на далекій чужій війні, проти якої протестують серце й розум...

Петро Федорович тільки-от вийшов на пенсію. Пам'ятаю, в рейсовому автобусі їхав я одного разу з Полтави до Решетилівки. В салоні, побачивши мене, пасажири загомоніли про «АІСТА», і раптом у дзеркальці я побачив ув очах водія сльози — тоді я не знав, що Петро Федорович Пустовар втратив сина... Потім були ще приїзди, але знову я не міг почати розмову з батьком Віталія, боячись розворушити рану.

І ось, коли робота над рукописом повного видання практично завершувалася, я зателефонував у Решетилівку до Пустоварів. Невдовзі Петро Федорович написав мені. Він розповідав про те, що син виростав чутливим, шанобливим і до живих, і до мертвих, йому боліло, наче своє, чуже горе. Був завжди добрий. Особлива риса в дитинстві — прагнення знати. Віталік в умі вираховував дії з п'ятизначними числами, добре запам'ятовував вірші.

Часто батько й син виїздили у відрядження. Синочок із гордістю вмощувався на сидінні «ЛАЗу» поруч із водієм-батьком. Київ, Одеса, Севастополь... На Малаховому кургані батько показав синові свої зенітні 85 мм гармати й прожек-

торну установку, — на такій він був начальником станції, промацував у небі літаки...

Особливо зацікавили Віталіка «катуші»...

Був час, коли протягом ночі, тихенько вимкнувши світло у своїй кімнаті, син читав мемуари полководців останньої війни, книги про партизанів. З цього читання береться його пристрасть до спорту — боксу, боротьби самбо й дзюдо, велоспорту, стрільби, занять гирями та гімнастикою. Віталій чудесно плавав, майстерно приборкував м'яча. Він любив усе й у всьому квапився досягти висоти. Повернувшись зі школи, неодмінно брав свіжі газети, швидко переглядав надруковане, а потім про найцікавіше розповідав батькам.

Особлива його пристрасть — риболовля. На далекому закруті річечки Говтви, на ставках він улаштовував із друзями ночівлі. Брала гітару, цей інструмент він полюбив ще до Афганістану, й грав, неймовірно імпровізуючи. Пізніше найкращий товариш Віталія з Афгану Василь Гудзій пригадував, що за гітару й веселий жарт всі без винятку солдати лагідно називали Віталія «Полтава». І там, як на решетилівській Говтві, Пустовар у холоднечу вмивався джерельною гірською водою. Й підлеглих привчив до студениці.

Дев'ятнадцять літ, чотири місяці й п'ять днів. — це так мізерно мало, щоб життя людини назвати життям... Але у Віталія весь пройдений шлях був яскравий і по-людському наповнений глибоким змістом.

Його мама Катерина Іванівна могла розповідати про сина, пригадуючи все до найдрібніших подробиць: «В мене троє дітей, Віталій найменший, мізинець. Сином більше, ніж я, опікувалася старша сестра Світлана. Я працювала в сільськогосподарському управлінні, завжди зайнята, часті відрядження... Але глибока допитливість сина буквально осяювала всіх, коли ми вчорами збиралися біля хатнього вогнища. Сотні запитань!.. Та ще й яких! — хоч звертайся за допомогою до знавців клубу «Що, де, коли?» — чому одні квіти червоні, а інші жовті, сині; чому пелюстки зрізані зірочкою або півколом, чому вони плачуть; чому вчора на вишні не було білих квітів, а сьогодні вони буквально облили віття, звідки взялися вони й чому? Чому зорі вночі світять, а вдень ховаються у глибоку криницю; може, летять вони кудись далі, а тут у криниці відпочивають; як тримаються вони в небі й не падають?.. Чому Місяць — то тоненький, мов серп, а потім з «молодого» починає рости, наповнюватися? Хто крутить Сонце, зорі, Місяць і світ?.. Яка сила? Іноді я просто не знала, що відповісти...

Сяде, було, навпроти мене, прямо на килимку, підбере під себе ноги й дивиться пильно, примруживши очі: «Мамо, а де був я, коли ти жила в Тулі (в 1948 році я закінчила інститут і отримала призначення в Тулу)?..» Відповідаю йому, що ти, мовляв, народився в шістдесятому році, а значить, тебе ще зовсім не було. Вітасик з недовірою розводить рученятами: «Не може такого бути. А де ж я був?!»

Йому здавалося, що все на землі вічне, все непохитне й буде існувати завжди.

До школи ходив із бажанням — за знаннями. Вчитель для нього був найвищим авторитетом. До четвертого класу його навчала Ліза Федорівна Дмитренко, а потім класним керівником стала Зіна Андріївна Тараненко. Вони поглибили його світ, виховали в душі чутливість і сердечність, він виростав патріотом, який по-синівському шанував рідну мову. До восьмого класу приносив тільки п'ятірки, а потім з'явилися і четвірки, були й трійки... Але як було розчахнутися між захопленнями, де знайти часу на все — і на гітару, й на дружбу, й на футбол, і на баскетбол, і на гіри, і на дзюдо... Грамоти в спорті не так просто здобуваються, тут треба і твого поту, і мозолів... А він у змаганнях виборював уже честь не тільки класу, а й школи, цілого району. Був помітним лідером у всьому, й у всьому на перших ролях. А тому йому пробачався спортзал. Щоправда, часті поїздки на змагання мене засмучували, хотілося все ж, щоб син більше був «хатнім», дома, більше часу віддавав навчанню, адже до восьмого класу він був відмінником... Чи не скотиться зовсім? А він завжди заспокоював: «Ну що ви, мамо, спорт також формує людину, а головне для чоловіка, мужчини — мати свій характер, бути сильним. А я піду в морехідку... Ти знаєш, як прекрасно я пірнаю, що й риба не зловить мене, а захочу, то сама зловиться». — «Прямо вже там — риба, зарапортувався! А шкільні хвости, якщо почнуть відростати, то хто їх тоді повідрубуює? Мама?!» — «Мамо...» — він подивився на мене з таким довірливим докором, що мені стало соромно за перебільшення і я хутко забрала свої слова назад: «Пробач, я пожартувала, більше не буду. Але все ж ти не забувай, що здібності, якщо їх розвивати постійно, набирають здатності снігової кульки, що котиться зі снігової гори. А без дії вони притуплюються».

А то дивлюся на нього знизу догори: «Синочку, ти що це?!» А він: «Тягнуся до Сонця, не хвилюйся, мамо... І, даруй, можна тебе називати на «ти»? Так усі хлопці...»

З мореходкою довелося розпрощатися. Віталію не поталанило — в десятому класі, коли син склав чотири іспити, його — ні за що ні про що — раптом ударив на вулиці якийсь

п'яний. Тяжка травма: струс мозку і надрив барабанної перетинки правого вуха. Решту іспитів син складав уже дома, в ліжку.

Потім трагедія до сліз — не взяли в армію. Змушена — на рік відстрочка. І Віталій поступив до Полтавського профтехучилища № 9, став токарем четвертого розряду — такого робочого визнання досягають одразу не всі, а тільки найуміліші.

Навесні 1979 року син почав прохати батька, щоб той посприяв із медкомісією. Це довго не вдавалося. Але наполегливість здобула своє — 12 травня були проводи в армію. Навчальна частина; кілька місяців служби в Уторщині, а потім Віталій добровільно попросився в Афганістан. Там був комсоргом першого взводу.

Дома все нагадує про нього. Доки Віталій був живий, так ніби був непомітний, а коли загинув, то півсвіту заступила смерть...»

У шкільному Музеї слави Віталію Пустовару відведено стенд (йому й Ігорю Векличу) «Твій подвиг — наша гордість», їхніми іменами названо вулиці, якими вони ходили до школи. В моїй Решетилівці шумить, тягнеться до життя каштанова алея його імені. На школі встановлена меморіальна дошка. Кіноаматори під орудою режисера Віталія Никифоровича Мірошніченка відзняли документальну стрічку «Пам'ять» — про Віталія Пустовара. Твір відзначено на всеосяжному огляді аматорських фільмів. Іменем Віталія Пустовара названо піонерську дружину школи; в класі Віталія парта, за якою він сидів, віддана кращому учневі. Про яскравість юного сліду на землі свідчать численні дипломи й грамоти, якими він був відзначений за успіхи в навчанні та спорті. Живу зацікавленість сучасника викликають особисті речі, записи героя. В листі, якого надіслали друзі по війні, листі, знайденому в кишені загиблого, Віталій писав рідним: *«Повернувся з караулу... Початок лютого... Дізнався, що мене й ще кількох «пацанів» переводять в інший полк... Тут багато земляків, полтавців. У розпалі весна, починають зеленіти луки, вже зовсім тепло. Боюся розлінуватися... Адже бігати майже не можливо. Це ж війна... Кічі — харч незвичний. Але дуже хочеться вареників із сиром...»* (Вареники з сиром він якраз не любив...).

А потім трапилося непоправне: 5 березня 1980 року підрозділ брав у тяжкому бою опорний пункт Баглан. Противник засів у фортеці. В ході бою сержант Віталій Пустовар знищив п'ятьох, кинувся був за шостим, але той заховався за високою огорожею й вистрелив у сержанта. Куля пройшла нижче лівого ока, пробила навиліт голову... Півтори години лікарі боролися із смертю серця.

Комісар батальйону майор **Олександр Васильович СУРКОВ** у листі до рідних Віталія дякував за виховання прекрасного сина. Він повідомляв: *«Може, мої рядки запізнілі, але вважаю за обов'язок розповісти: Ваш син Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1980 року нагороджений орденом Червоної Зірки. Це перший орден у батальйоні. Я пишу, що мені випало працювати з такими славними хлопцями, і як шкода, що не всі з них повертаються. Пробачте, що знову розтривожую. Ще раз дякую за мужність».*

А невдовзі однополчани надіслали газетну вирізку із заміткою «Балада про комісара». В ній розповідалося про подвиг майора Олександра Васильовича Суркова. Батальйон вів упертий бій за населений пункт. І тут комісар побачив, як зла черга підкосила сержанта. Не роздумуючи, майор кинувся до пораненого, щоб винести його з-під вогню. Він підняв тіло, що не подавало ознак життя, на руки. Але наступна черга скосила відважця: куля пробила серце...

Ще один погляд на Віталія Пустовара, погляд режисера решетилівської самодіяльної народної кіностудії «Промінь» **Віталія Никифоровича МІРОШНИЧЕНКА**. Це він відзняв стрічку «Пам'ять» про Пустовара. З дочкою Мірошніченка Валентиною Віталій Пустовар ходив до одного класу, їх зв'язували ніжні почуття, але про кохання (за словами матері Віталія) і хлопець, і дівчина не встигли сказати одне одному й слова...

Думки режисера:

«Досі ходжу тією ж дорогою, на якій щоденно стрічався з Віталієм. Ми завше здоровалися, обмінювалися кількома звичайними словами: що нового в класі, у спорті, як справи у нього, Віталія, й у моєї доньки Валі? Іноді поспішав, не помічав нічого довкола. І раптом: «Дядю Вітю, драстуйте!» Це був він, Вітасик. І мені одразу ставало якось незручно за свою неухажливість — миттєво в реальність мене повертала його дитяча яскрава усмішка. Він починав щебетати щось про лижі, ковзани, про шкільні справи... І про все мовив із такою високою дитячою пристрасстю, що навіть після прощання, залишившись на дорозі зі своїми думками, я ще довго думав про красу його лижного кросу, про дітей його класу...

Потім я фотографував їх на випускному вечорі. Віталій сидів поруч із моєю донькою. На святковому столі перед ними у кришталевих келихах шумувало шампанське. Вітя щось казав Валі, і вона щасливо сміялася, дивлячись ніжно й прямо в його очі. Мені дуже подобалася ця пара, створена для щастя й одне для одного. Та хіба тільки мені?..

Другого дня я ступав тим же шляхом. І раптом відчув — чогось не стало поряд зі мною. Попервах не зрозумів навіть — чого. Та ж вулиця, ті ж каштани... А чогось не вистачає... Я озирнувся. Й відчув: не вистачає рідного: «Дядю Вітю, драстуйте!..»

Стало сумно на душі, а вулиця враз видалася якоюсь пустельною...

Віддзвенів останній шкільний дзвоник. Испити... Дівчатка з його класу подалися в міста, щоб поступити на навчання, інші — щоб вийти заміж. А хлопців чекала сувора служба в армії. Готували ранці. На подвір'ях то тут, то там батьки споруджували традиційні «балагани» для проводів. Не готувалися до цього тільки на подвір'ї Пустоварів. Все перекреслив несподіваний струс мозку... Й тут Віталій повів найсправжнісінькі атаки на мою дружину, невропатолога Галину Яківну. Майже кожного дня він з'являвся до нас, прохав про «невеличку» послугу — підписати довідку про те, що він уже повністю здоровий. Воно, очевидно, так і було. Але моя дружина, окрім того, що була прекрасним лікарем, вона ще була дбайливою матір'ю: нехай Віталій зміцніє, одужає, побуде ще рік у родині, а там саме життя підкаже...

А він поривався до армії!

І вже прийшов до нас не сам, а з батьком. Довго вони вмовляли Галину Яківну. І та не витримала натиску: є такий підпис — як зрадив йому Віталій!

А потім була служба в армії, Афганістан. А потім за Віталієм плакала вся Решетилівка.

Не стало чистої душі...

Й залишилися тільки спомини, світла пам'ять про справжню людину. Я так і назвав свою кінострічку про Віталія — «Пам'ять». І тепер, коли доходжу до місця, де завжди зустрічав у своєму поспіху Віталія, поспішаючи на роботу, немов чую: «Дядю Вітю, драстуйте!..»

...І мені, автору «АИСТА» й «АІСТА»: СИЛЬНІШОГО ВІД СМЕРТІ», також часто чується дитячий голос. Але тепер це не один, а два, ні — три, чотири... голоси. І хвилюючий документальний фільм Віталія Никифоровича Мірошніченка треба б, не відкладаючи, дозняти. Дозняти, може, під гіркою назвою «Пам'ять про двох...» У третій понеділок, 16 травня 1988 року, незагойна скорбота переповнила серця моїх земляків — загинув на марші, повертаючись із Джелалабада на нове місце служби, на Батьківщину, прекрасний юнак, учень Решетилівського БПТУ-52, рядовий Ігор ВЕК-

ЛИЧ. І також у дев'ятнадцять літ. І я дізнався від його про-стих, добрих батьків — заступника директора БПТУ-28 Надії Гнатівни й водія Миколи Михайловича Векличів, — що доля Аїста, Олександра Стовби, давно захоплювала їхнього си-на. Але тоді ніхто не міг передбачити й заглянути в чужу долю наперед. Аїст став улюбленим героєм Ігоря, юнака, який вирушив під поетову зорю... В рідній Ігоревій школі, у Решетилівці, зберігаються пристрасні рядки листа з далекої війни. Ігор писав землякам, звертаючись передусім до дитя-чого серця: «Я чесно служу на землі Афганістану і так же чес-но служитиму на рідній землі».

Подвиг і приклад запалюють. Трагедії втрат змушують юних замислитися, збагнути глибше — яким Божим дарун-ком для кожного є життя, людська неповторність. За Гінду-кушем моя Решетилівка втратила двох найпрекрасніших юнаків — Віталія Пустовара й Ігора Веклича. Таких велелюд-них прощань ще не знали береги Говтви. А тому одразу по гіркотних сльозах з'явилися поезії місцевих журналістів — редактор райгазети «Решетилівський вісник» **Олексій** (Єв-генович) **Довгий** присвятив **Віталію Пустовару** цілу поему, а **Григорій Кошкалда** на проводи у несходимі світи **Ігоря Веклича** відгукнувся віршем-прощанням:

*Аж захиталося сонячне колесо.
Знов Решетилівка зойкнула болісно.
Знов несподівано, всупереч правилам,
чи не помилка яка тут закралася?
Бо ж небеса — повні сяйва по віncia,
травень так пружно й плечисто підвівся,
і не до гадки про смуток та горе,
несправедливо... померти в цю пору..
Ні, то не марення — правда жорстока:
в цинк-домовині — юнак ясноокий..
Що ж це з природою-матір'ю сталось:
юних на цвинтар проводить старість..
Що ж воно — що? і чи так буде й далі? —
в трауром мічених хлопців — медалі..
Сльози здушили оркестрові горло
(воно ще лиш вчора дзвеніло так гордо..
Двічі у травні ми йшли тут колонами,
й пальці тоді у музик не холонули,
свіжі каштани, мов з космосу грації..
А тут не парад, а — гіркі декорації?!
Плаче, голосить засмучена вулиця,
вся Решетилівка, мов серце — хвилюється,*

*втрата синів ще ж як довго ятритиме,
матір без сина — хто зможе зігріти?..
Для кожного горе-нещастя велике.
А тут враз — яка ж бо дерев демонстрація:
у цинкову прірву страшну та безлику,
що лине в наш край із війни, із Афгану, —
свічки до могил прихилиють каштани...*

НЕ РОЗПРОЦАВШИСЬ ІЗ НАЙДОРОЖЧИМИ ДАРАМИ

Світло настільної лампи зосередило нашу увагу на фотознімках, листах, віршах, що прилинули до моєї хати звідти, де в мирні дні гримотить у кишлаках і горах неоголошена війна. Кабул; район Желалабада; кам'яні печери в непрохідних місцях, перші трави й сніг; зелені панамки, кашкети; смагляві хлопці з афганської армії, наші юнаки, які ведуть страшну війну на тривожній гірській землі...

Скільки пристрасті до життя, яка невичерпна готовність до рішучого кроку, до боротьби відкривається за зовнішнім спокоєм і доброзичливістю зафіксованих на знімку людей!

Володя ШЕВЧУК із Чернігова. Знімок зафіксував мить за сім годин до подвигу, що коштував старшому лейтенанту життя.

Як дві краплини, молодий чоловік на фото схожий на літнього кремезня, що сидить навпроти мене за столом — у мого гостя печаль заглушила всі життєстійкі тони. А він же, з густою сивиною у волоссі, батько Володі, всю ніч розповідав мені про сина, він, фронтовик, хто на собі спізнав жорстокості війни з фашизмом, кого не раз лише сантиметри відділяли від осколків та куль, що несли смерть.

«Важко, немислимо тяжко приборкати розхитані нерви й усе пояснити. Природа не передбачила, щоб батьки переживали своїх дітей, щоб ті йшли з життя в розквіті сил. Мені п'ятдесят сім літ, і син у мене був єдиний. З його народженням батькам, здавалося, на землю спустилося променисте сонечко, а тепер — воно навіки зайшло. Посмертна нагорода — орден Червоного Прапора; ім'я сина носить піонерський загін у його рідній Чернігівській середній школі № 6. Це визнання мужності воїна, який до кінця виконав свій інтернаціональний обов'язок. І все ж тяжко усвідомлювати, що смерть вириває з життя найкращих. Гіркота й гордість, як злі

сестри, намертво злилися в моїй душі. В сімнадцять літ я пішов на фронт, сам артилерист, офіцер запасу, бачив зрешечені вибухами небо й землю. В мої мирні сни чорним привидям приходять жорстокі дороги минулої війни. Колишній солдат, який не раз дивився в очі смерті, я розумію, що навіть втративши єдиного сина, найдорожче для матері та батька, ми мусимо стати вище власної гіркоти.

Досі пекельними жахіттями в пам'ять стукають атомні гриби Хіросіми та Нагасаки; десятки тонн дифоліанта скинено у В'єтнамі — в обпалених місцях не росте трава й дерево, а лише жалюгідна покруч де-не-де прикриває виснажену, лису землю... Ейжитораж — хімічна речовина — надзвичайно небезпечна для всякого живого організму, безповоротні його наслідки для людини. На покоління й покоління руйнуються хромосомні зв'язки, розхитується генетичний код, і як наслідок злої токсичної згубності — генетичні порушення, ракові захворювання... Як ніколи напружилася боротьба людства за мирне небо. Вогнища кровопролиття у різних точках землі зобов'язують нас бути постійно на чатах. Неоголошена війна пишеється кров'ю багатьох. У мене, як і в усіх батьків, кричить обпалене горем серце, його не змусиш змовкнути... Кожне обірване життя — подібне яскравому розчерку метеорита. Дорогою ціною утверджується історія боротьби народів за справедливість і мир на землі; приклади воїнської саможертвності свідчать, що молодь у нас прекрасна; такими героями, як Аїст, як мій Володя, можна по праву пишатися. Наші милі діти, вони навіть дорослими для нас залишаються дітьми. Не можу змиритися з думкою, що життя від них відвернулося безповоротно.

Старшому лейтенанту Володимиру Шевчуку було двадцять сім літ. У своєму записнику він залишив рядки:

«Юність — це дар! Людині все життя даються дари. Спершу найдорожчі — дитинство і юність, потім — зрілість і старість, у яких є свої приваби, а потім майже ілюзія життя, тільки слабенька здатність рухатися та бачити — це також хай і скупої, та все ж дарунок, який на прощання доля відпускає людині.

Найщасливіший той, хто до останнього удару серця зберіг у собі дитинство. Для цього треба мати в душі багато доброти, чистоти, щирості. Той, кому не пощастило на цю щедрість у свій життєвий ранок, може ще спробувати здобути доброту в юності — то також щастя, тоді все життя можна кохати».

Переповнений щедрістю, він не встиг розпрощатися з найдорожчими дарами. Зустрівши чудесну дівчину, яку по-справ-

жньому покохав і яка відповіла йому взаємністю, Володя не зміг до кінця насолодитися щастям ніжного почуття, не продовжив його в дітях. Все з'явилося, наче сон, і зникло, як прекрасна мить. Не в їхньому характері було щось розраховувати. А щоб передбачити, подумати про дітей, про своє продовження — на це в них просто не було часу.

Познайомилися на весіллі Саші Першуткіна, близького друга Володі. Шевчук був свідком з боку нареченого, Іра ж — рідна сестра Саші, студентка медичного інституту. Вони одразу відчули, що це доля. Але навіть квалити події, коли це ціле життя попереду?! Іра й Володя дуже серйозно дивилися на одну із найскладніших проблем нашого космічного бурхливого часу — створення міцної родини.

Не раз, бувало, Ніна Юхимівна, Володина мама, запитувала про одруження, але син стримано відповідав: «Не штовхай мене, мамо, зробити помилку. От тільки знайду дівчину близьку моїй душі, тоді й одружуся. Адже з нею мені все життя треба прожити».

Зустріч із Ірою свідчила, що він знайшов справжнє щастя. Жадані листи й часті телефонні дзвінки. З Молдавії та України у Красноярськ, із Красноярська — в Україну.. Молоді довірливо гадали, що життя нескінченне й ще встигнуть щиро виплекати своє щастя.

Свій коханій Володя присвячував вірші. Писав він російською, як багато хто з молодих офіцерів, котрі прагнули швидко здобути армійський авторитет, душа в нього була чистою, а про те, що Чернігівщина часто не замислювалася над мовним питанням, це він зрозумів лише в Афганістані:

*Скажи, мой ребенок,
скажи, моя прелесть,
когда же увижу родные глаза,
что в небе любви,
словно звезды,
горели,
волшебно-красивые
даже в слезах...*

Потім був серпень, їхній серпень 1979 року.

Старшому лейтенанту надали відпустку, і він вирішив відпочити в Криму, але спершу заїхав до Чернігова й сказав батькам так: «У мене є дівчина. Звуть її Іра. Живе в Красноярську. З нею ми бачилися мало, тільки два дні, але я зрозумів: для справжнього почуття буває досить і одного погляду. Якщо Іра не зможе поїхати зі мною в Крим, то я поїду до неї».

Вночі зателефонувала Іра, й Володя вилетів до Сімферополя. Там вони зустрілися. Була ще Ірина подруга — Марина. Втрюх на морі вони провели майже місяць. Багато купалися, блукали в горах, відвідували театр і кіно. Перебування в Ялті Володя відзняв на кінострічку. Біля Чорного моря вони з Ірою зрозуміли, що їм не жити одне без одного.

Пізніше Марина писала батькам Володі:

«Він був надзвичайною людиною — Ваш син. Усе найкраще, що тільки є в житті, він помічав, призирував у своїй душі й потім дарував тим, хто був йому дорогим. Іринка щаслива, що доля дала їй право бути коханою Володі. Його почуття до неї прекрасне, чисте, якесь кришталеве. Його увага та благородство, такт, його листи — то яскраві підтвердження того, як сильно він кохав.

Майже весь серпень утрюх ми раділи сонцю та морю. І все — завдяки Володі! Ми з Іринкою досі все переповідаємо одна одній, як ніжну казку. Дивлячись на Володю, можна було подумати, що в житті взагалі не існує ніяких тривоги. Одне слово, він міг розвіяти будь-які хмари й непорозуміння. Своїм оптимізмом і гумором Володя буквально заряджав усіх. Кожен той день на морі згадується до найменших подробиць, і чим більше пригадуємо, тим зрозумілішим і дорожчим стає Володя для кожної з нас.

Доля відміряла йому надто короткий шлях, коротким було і його щастя з Ірою... І думаєш, як багато радості в житті він ще міг подарувати дружині, своїм майбутнім дітям!..

Мені не забути ніколи його щедре серце та лагідні очі...»

Після повернення з Криму Володя повідомив батьків: «Ми з Ірою домовилися про весілля. Можливо, це буде вже в жовтні».

Швидко спливла відпустка, й переповнений сподівань і передвесільних клопотів, Володя відбув на місце служби.

Нарешті погодили урочистий день — 30 листопада 1979 року. Красноярьськ.

З відстані гостро сприймається кожна деталь.

Отримавши десятиденну відпустку, 24 листопада Володя приїхав до Чернігова. Була десята ранку. З дороги він, незаперечно, дуже втомився. Але вдосвіта треба було встигнути до Києва, щоб вилетіти до Красноярьська. Батьки висловилися за те, щоб до Києва син виїхав увечері. Але Володя раптом подивився на батьків таким благальним поглядом, що ті від несподіванки аж розгубилися. «Тату й мамо, а що коли я заночую дома, може, ранесенько встигну на рейс...» Передчуття, очевидно, підказало йому, що ніколи більше він не по-

вернеться до Чернігова, що з відльотом потечуть у зворотний бік, від нього, останні хвилини його життя в рідній хаті, в батьків...

Володя від найпершої миті сподобався рідним коханої. Скромність і доброзичливість симпатичного офіцера захопила всіх.

Ірина й Володя!.. Це була навдивовижу чудесна, наче б створена Богом одне для одного пара! Жодної пози, щирість і доброта.

На четвертий день після весілля Володя вилетів на місце служби в Молдавію. Передбачалося переведення Ірини на павчання в Кишинів чи Одесу.

Та враз — події в Афганістані, юність багатьох опинилася в огні, й усе повернулося по-іншому.

Ніхто ще не передбачав тієї небезпеки, яка насувалася і на українську молодь з далекого півдня. Телеграмою Володя викликав на проводи Іру. Ніхто з них не думав, що то буде їхня остання зустріч.

Вона прилетіла 22 січня, геть розбита грипом, не встигнувши скласти іспити за перший семестр п'ятого курсу. Ні він, ні вона не підозрювали про трагедію, яка вже чекала на юне подружжя. Надто коротке було їхнє спільне життя, але дуже сильним почуття, що назавжди для Іри залишилося пам'яттю про мить щастя.

Полетів Володя 30 січня. Й почалося життя, повне тривоги та чекань вісточок із Афганістану.

У квітні загубилися листи.

Загострене почуття небезпеки й розлуки зі своїми близькими надихнули Володю написати вірші й пісні, які пояснюють його пригнічений стан вдалині від Батьківщини:

*Затоскуєшь по Родине —
и натянется трос
между прожитым в Азии
и землей, где ты рос.
И какая-то трещина
заовражит в душе,
и желанная женщина
не спасает уже...
И работа не ладится,
и стремленья пусты.
Словно лопнула матрица
самой главной мечты.*

Збереглися й дві Володині пісні. Кожна з них приваблює щирістю й простотою, слова цілеспрямовані й точні, як заряд у набої.

*Рыжые барханы, юркие вараны,
зыбкие, сыпучие пески...
Здесь, в Афганистане,
у границ с Ираном,
служат из Союза пареньки...*

Далеко від Батьківщини майже фізично, на дотик усвідомив поняття розлуки, що раніше видавалося абстрактним. Кохана пише часто, майже кожного дня. Й він вірить їй. Але все ж треба розуміти стан душі обпаленого в боях і втратах солдата на далекій землі: *«Листа твого жду, як рятунку, мов ковток свіжого повітря в цій задушливій метушині. Ти — подих мій...» «Кохана! В цих горах, де живуть тільки камінь та птаха, мене тягне додому, в рідні краї...»*

Трепетні коливання душі Володя зафіксує на зім'ятому аркушику паперу. Служба виявилася по-справжньому чоловічою — важкою і небезпечною дуже. Він марить дитинством, морем і милою річечкою Десною, духмяним кипінням липневих вечорових білих акацій.

*Я так вважаю:
без сумнів,
быває,
год, —
да, целый год! —
не стоїть і найменшого мгноєвня
той зустрічі з морем і з тобою,
той ласки вітра в наші виходи,
в наш миг визнання голубой!*

Розлука вимірює глибину людських почуттів, міцність уз, що єднають кожного з нас із довколишнім світом, з нашими коханими, з тихою річечкою, загадковою стежкою, що привела тебе в життя, вона звіряє надійність друга і дружби. Коли серце стискається від туги, коли від несамовитої порожнечі, що кричить, не *«врятуватися однією римою»*, душа волає до найпостійнішого, найдорожчого, до того, що, може, раніше ти просто недооцінював і не помічав. Тепер же все дороге й рідне набуло особливого змісту; наче незримий електричний струм, вона, та розлука, проймає тебе всього з ніг до голови, якийсь непояснимий магнетизм і непереборна притягальна сила збентежили, загострили всі клітинки твого тіла, мислі й фібри душі. В найкоротші миті, коли поруч дихає небезпека, людина в думках перегортає дороги всього дитинства, юності, в єдині миті вона *«пізнає, розуміє і знічується»*, що в житті не завжди й не все світле, *«в житті є щось і зі злою по-тьмаринкою»*. Стоячи на грані життя й смерті, по-чоловічо-

му, з достоїнством несучи свою людську вахту миру там, де й камінь холодний горів, Володя час від часу гортав сторінки пам'яті, все те, що напівзабулося, загасло, як далекий вогник у степу.

Володя був обдарований музично, грав на баяні й семи-струнній гітарі. Його комунікабельність і щирість імпонували друзям дитинства та юності, а потім солдатам. У найкритичніших ситуаціях Шевчук не втрачав присутності духу, знаходив правильні рішення чи потрібне слово, щоб повернути певність і спокій людям.

Розуміючи, що небезпека чатує воїна на кожному кроці, Володя писав батькам: *«Живу сподіванкою на відпустку, що має означитися липнем...»*

На початку травня у хлопців побував Йосиф Кобзон. На відкритій місцевості відбувся концерт, під час якого несподівано полився дощ. Але ніхто з хлопців навіть не накрив себе якоюсь гімнастеркою, пісня зачарувала всіх.

Володя писав батькам: *«Я не чекав такої самовіддачі від Кобзона. Його авторитет як артиста й людини в моїх очах надзвичайно високі»*.

На тому концерті Володя Шевчук познайомився із Сашею Гурінім і детально дізнався про долю Аїста.

Олександр і Володимир — два звичайних воїни з тисяч і тисяч самовідданих, здатних у будь-яку мить без вагань віддати своє життя. Вони дуже близькі своїм мисленням, споріднені душами. Що проглядається у вражаючому спаласі кожного — непохитна закономірність подвигу чи воля випадку?

Порівняємо два життя і дві вдачі, поглянемо на все очима батька Володі, відчуймо його серцем.

Ця сповідь солдата, який посивів за кілька годин у мирний день, дізнавшись про загибель сина, не потребує коментаря.

«Володя — наш єдиний і останній син, наше втрачене сподівання. Матері та батькові не знайти таких слів, які б висловили й виміряли всю непоправність нашої втрати. Горе, горе, горе, що не знає краю-кінця ні вдень ні вночі, й не знайти заспокоєння...»

Але з цим найтяжчим горем у наш дім прийшло почуття родинності з тисячами наших людей, почуття єднання з ними. Був у нас із Ніною Юхимівною, моєю дружиною, один син, неповторний і незабутній Володя, а тепер нашими синами стали і Аїст, і Саша Гурін із Дніпропетровська, і Саша Шевченко з Петербурга, і рівненець Костя Прокопчук (та-

кож випускник Київського загальновійськового училища, в його записнику там, в Афганістані, були знайдені вірші й Олександра Стовби, і Володимира Шевчука); і сапери, що знешкодили тисячі мін у передгір'ї, в кишлаках, і солдати лейтенанта Фариди Валеева, що надали допомогу дехканам в охороні зерносховища, щоб у зрошену потом і кров'ю землю лягло насіннєве зерно, й афганські селяни не знали голоду; й мужні водії командира автоколони лейтенанта **Сергія Ониська**, про кого писала «Комсомольская правда», — ризикуючи життям під смертельними кулями, відлитими на імперських збройних заводах, брали вони важку дорогу через снігові перевали, через мертву пустелю; й талановитий автор «Афганського щоденника» **Олександр Каверзнев**, і цілком, до останнього подиху вірні присязі й правдивому журналістському слову **Олександр Секретарьов** та **Валерій Грездєньов** (його гелікоптер було збито і в ньому згорів талановитий майстер репортажу й нарису). Схвилювала нас самовідданість кореспондентів Центрального телебачення **Михайла Лещинського** та його дружини **Ади Петрової-Лещинської...** З ними, знаю, ви не раз виступали по радіо й телебаченню за Гіндукушем... По-батьківському бережу розповіді про старшого лейтенанта із Львова **Романа Забзєлюка**. Про нього також почув од Вас. Перебуваючи у відділі реанімації Кабульського військового госпітало Роман Забзєлюк виявив себе надзвичайно терплячим і мужнім — лікарі дивом повернули йому життя... Своїм сином ми називаємо й сина працівника видавництва «Молодь» **Анатолія Сушка** — **Вадима Сушка**. Осколки й кулі буквально зрешетили печінку й легені юнакові, а він мужньо витримував і витримав кілька найскладніших операцій, був неймовірно вольовим і жадібним до життя, і став прикладом для багатьох юних солдат... Наші батьківські невтійні сльози скропили квіти, що лягли на могилу старшого лейтенанта юстиції нікопольця **Євгена Євсєєва** — він не прийшов з неоголошеної, чужої нам війни, загинув у жовтні 1986 року в Баграмі... І мене обпало горі Валентини Борисівни, тепер уже вдови, матері двох сиріток... Орден Червоної Зірки й добру пам'ять про непохитність Євгена передали в Київ дружині й дітям його бойові побратими...

Я добре знав свого сина. Про Сашу ж прочитав у журналі. Мимоволі напросився висновок — схожість доль наших синів. Передусім — передчасна смерть у розквіті сил та можливостей, велич душі, краса та благородство мети. Характерні риси Саші й Володі яскраво виражені у їхніх вчинках

та переконаннях. Невичерпна їхня любов до Вітчизни, до людей і природи. Їх поріднили мужність і героїзм, щирість, простота, любов до мистецтва, музика й література, моральна чистота й тверда переконаність. Як військові люди, вони були безмежно віддані воїнському обов'язку. Тільки такі найкращі з молоді здатні пожертвувати собою, зневажити смерть заради порятунку інших. І наш Володя ціною свого життя прикрив товаришів. Іншими вони не могли бути. Так їх виховала школа, батьки. Свої найкращі риси вони черпали з живих, конкретних людей, що стали героями нашої літератури й життя. Зірницею для Саші Стовби був каверінський Олександр Григор'єв. Для Володі — кубинець Ернесто Че Гевара. І коли з'явилася пісня про мужнього кубинця, Володя співав її з особливим пафосом і смутком. Перекоаний, що приклад Че Гевари був найвирішальнішим у визначенні Володиної позиції. До непохитності воїна-інтернаціоналіста, який виконує свій обов'язок в ім'я торжества добра над злом, наші юні хлопці прийшли закономірно».

Доля виявилася неприхильною до батьків Володі. Війна, надголодь, плетиво страждань... Фашисти розстріляли партизана Юхима Сідога, батька Володиної матері, спалили хату, забрали майно та худобу. На поліській, білоруській землі був Юхим Андрійович з діда-прадіда селянином.

У сімнадцять літ стала фронтовичкою Ніна Юхимівна, медсестра прифронтового госпіталю. Навідником 76-міліметрової протитанкової гармати стоптав дороги Білорусі та Прибалтики Василь Іванович Шевчук, батько Володі. Десятого квітня в бою за Кенігсберг для нього закінчилася війна. Але не закінчилася служба в армії. Орден Слави III ступеня, медалі «За бойові заслуги», «За взяття Кенігсберга», особиста подяка Сталіна... В 1974 році у званні підполковника Шевчук звільнився в запас із Чернігівського вищого військового училища, коли по стопах його вже йшов син...

Людяність, доброта, благородність Володі — то від батьків. Вони першими навчили сина мріяти про високе, безмежно любити людину та її землю.

В цьому також схожість долі Шевчука й Аїста. Вони, ці мужні юнаки, справді складають юний, по-весняному неповторний квіт.

Усвідомлення того, якими велетенськими здібностями володіли Володя й Саша, вимірює глибину непоправних утрат, ціну необхідного, як повітря, в складному міжнародному клеветі чуття ліктя й миру.

Про їхні поезії ми вже трохи знаємо. Володя більше пи-

сав для душі й дуже скромно оцінював своє спілкування з поетичним словом. Але його творче життя також протікало в постійній динаміці та пошуку невідомого. Це не виробнича характеристика, а думки батька:

«Мене вражала в ньому потреба все знати, знайти, перебороти. Володя викроював час для захоплень літературою та живописом, музикою та поезією, психологією і медициною, філософією та електронікою, фотографією і спортом... Він дуже любив тварин і рослинний світ. Народився у знаменитій Умані, де в давнину збиралася княжа рада, тобто мудрі з мудрих. Цілими днями блукав малюк серед див неперевершеної Софіївки. Комахи, джерела, квіти, рослини, довколишній світ птахів і неба не могли не заронити в душу Володі свою красу й неповторність, прищепили йому риси поцінування створеного природою та людиною, виплекали поетичність, щедрість та доброзичливість, які пізніше стали нормою його життя.

Володя рано дійшов висновку, що природа беззахисна перед дією цивілізації, що насадає, нівечить її. І Володя постійно прагнув захистити комаху, ромашку, ластів'я... Одного разу я взяв сина з собою у військовий табір, більше тижня прожили ми там у наметі. Такий спосіб життя йому дуже сподобався. Спостерігаючи за природою, Володя знайшов у дерев'яній тирсі двох великих чорних жуків із красивими розлогими рогами та волохатими лапками. Розглянувши їх удень, він зачинив здобич у коробок і поклав на ніч під ліжко. Але вранці хтось забрав жуків. І Володя переживав не стільки за коробок, скільки за життя комах. «Їх, напевне, хтось викинув з коробком. І вони пропадуть, чи не так, тату?!» — тривожився Володя.

Доброзичливий і привітний до людей, безпощадний до ворога. Батько, я захоплювався його ставленням до дружби, до товаришів: Володя був дуже трудолюбивий, наполегливий, але без метушні; був надзвичайно скромний і небалакучий, твердий і рішучий в досягненні мети; вмів добре слухати і ще краще розповідати, лаконічно, із дивовижним колоритом. Дуже любив свою дружину та рідних. До нього тягнулися дорослі й хлопці. Ще в школі Володя захопився книгозбиранням — поезія, проза. Цікава власна бібліотека. І це на зекономлену копійку, яку ми давали йому на всякі кишенькові витрати. Ми ніколи не бачили, щоб син грав у підкидного чи доміно, навіть шахи не дуже захоплювали його. Володя казав: «Ліпше я почитаю художню книжку чи подивлюся кінофільм, або послухаю цікаву театральну прем'єру. А то візьму фотоапарат і зупиню мить, яка прекрасна».

На одному із фотознімків Володя зафіксував Євгенія Євтушенка. Вони подружили — відомий поет і молодий офіцер, що вимріявав думку повернутися в небо. На звороті знімка напис: «Дорогому Володі Шевчуку на щастя. Євтушенко».

Володя не хизувався знайомством. Одного разу він зізнався батькові, як у розмові з поетом, коли мова зайшла про вірші, відповів Євгенові Олександровичу, що римувальників нині в середовищі цивільних людей, та й з-поміж військових — хоч греблю гати, а от молодих людей, відданих мрії, як коханій дівчині, таких не дуже ясно. Приборкати мрію мені все ж пощастить, адже я, жартував Володя, офіцер-холостяк, до того ж дуже затятий, а це рідкість, яку треба будь-що зберегти. Протягом тривалого часу Володя вважав, що роздвоєність у коханні — в любові до неба й до судженої дівчини — просто несумісні. Або те, або — інше.

Попервах беззастережно перемогло небо.

Про свій найперший стрибок Володя писав:

«Сіли в Ан-2, злетіли, набрали висоту, й команда: «Стрибай!» Я аж заплющився й кинувся у прірву... Коли мене смикнуло, тобто розкрився парашут, я побачив усю привабу плавного спуску, мене охопило бажання співати...»

Високий і сильний (Володя був чемпіоном училища зі штовхання ядра та метання диска), Шевчук гордився своєю професією пілота. Теплий хутрянний одяг, унти, гермошоломи, тренажі... В кабінах грізних МІГів і ЕЛів він вивчав і запам'ятовував розташування приладів та важелів керування, запускав двигуни, психологічно готуючись до злету.

Небо, небо, безмежно блакитне небо, що вабило!..

А з небом — мрія!

Але стопрокатий грип, який він виходив на ногах, дався взнаки. На медичній комісії виявили відхилення в роботі серця. Висновок медиків — як присуд: йому не літати...

Він дуже переживав — з'явилася рання сивина на скронях... І новий труд, що захопив юнака своєю романтикою. Володя став штурманом ВПС.

Кілька рядків із листа до рідних:

«У мене цікава робота. Як усемогутній, я одночасно керую кількома винищувачами, бачу картину, хоч і навчального, бою і відчуваю, що від мене повністю залежить успіх (перехоплення цілі). Я гордий з того, що можу виконувати такі вирішальні завдання. Я зможу вкладати в успіх бою все своє вміння, свій хист, коли можна так сказати, всього себе, бачу картину бою і своїми діями повністю впливаю на результат бою».

А тепер слово очевидцю подвигу Володі **Сергію ЗУБУ**:

«Трапилося це 27 травня. Ми охороняли военний об'єкт. Банди несамовитіли. Й одна з них напала на наш підрозділ. Сили були нерівні, на горі нас залишилося лише п'ятеро для прикриття. В розпалі бою ми й не помітили, що зліворуч від нас хтось веде вогонь із свого автомата. Ми гадали, що ми самі й нікого, крім нас, тут немає, ми — це ті, кого залишили для прикриття. Але ось близько 17.00 до нас з боку душманів, що насідали, на весь зріст побігла людина в нашій формі, ми встигли почути її голос: «Хлоп'я-ата, прикри-ийте!!!» Але між нами й душманами на невеличкій маківці гори, зовсім лисій, була кам'яна брила метрів зо три заввишки, і за тією брилою сховалась людина, яка бігла, благаючи нашого прикриття. За ним кинулися душмани. Через мить за брилою почувалася автоматна черга й розлігся вибух гранати...

Невдовзі надійшла допомога, і ми відкинули душманів.

За брилою в одному з убитих ми впізнали нашого Володю. Так, це був він, наш Володя. Зрешечені автоматною чергою груди та ноги... А поряд найманець. Так-так, не душман, а найманець, тому що він був білий, біла людина з татуюванням на лівій руці — напис англійською: «Дикий гусак» і номер групи крові. Біля нього валявся автомат «Узі» ізраїльського виробництва.

Під вечір вертоліт привіз нам продукти й воду. Коли ми піднесли до гелікоптера вбитого, то пілоти заплакали, тільки побачили його, — вони добре знали Володю...

За кілька годин до смерті Володі я розмовляв із ним на привалі, їли з однієї бляшанки тушонку.

В попередні дні Шевчук виявив себе героєм, він уміло допомагав нам, мотострільцям.

Мені здається, що він свідомо залишився прикрити нас у той травневий день, думав урятувати, викликав вертольоти. Але куля поцілила в радіостанцію, вивела її з ладу. Тоді Шевчук взяв огонь на себе; тяжко поранений він продовжував стріляти й відстрілюватися. А коли набоїв залишилося зовсім мало, Володя вирішив пробратися до нас. Найманець, який кинувся за ним, напевне, хотів захопити пораненого живим. Але Шевчук, розстрілявши останні набої, кинув гранату в обличчя ворогові, заодно зірвавши й себе».

Свідчення іншого очевидця **Павла ЧАБАНУ**:

«Володю я мало знав, але за ті скупі хвилини зустрічі він мені дуже сподобався, передусім своєю простотою. Для солдата це надзвичайно важливо. Одного разу Шевчук проводив посадку вертольота. Ми вибрали майданчик, запалили

розпізнавальні вогні. Все було проведено за лічені секунди. Я поцікавився у Володі, як йому вдалося так здорово виконати завдання. Він відповів мені просто, як рівному.

Не повторюватимуся. Тільки додаю до сказаного Сергієм. Після перекуру ми спустилися з гори, й на невеличкій галівці, де були якісь розріджені чагарникові кущі, пролунали одиночні постріли. Нас п'ятеро залишилися прикривати відхід підрозділу в долину.

Володя також залишився.

Постріли наблизилися й почастишали. Перебіжками і повзком ми почали також відходити. В цей час я побачив, як із-за каменів вискочила людина у нашій формі, встигнувши крикнути, щоб ми прикрили її...»

Невеличке доповнення **Сергія СТЕПАНЮКА**, він також був очевидцем того, що відбулося:

«Душмани вели прицільний вогонь із засідки та вовчих ям, відступали знайомими стежками. Біля однієї гори зав'язався запеклий бій із дрібними групами «невловимих». Залишки нашого підрозділу зійшли саме на шолопок сопки. Там же був і старший лейтенант Шевчук. Чагар сів у відкритого майданчика. «Невловимі» відкрили вогонь. Підрозділ не витримав, почав відступати. В цей час до нас на відкритий майданчик вибіг Володя Шевчук, із його рота та правої рукава текла кров, напевне, в нього були прострілені груди. В одній руці він тримав антену, а в другій автомат чи пістолет, я не пригадаю... Він одразу зник за великим каменем на краю майданчика, і вдогінці, слідом за ним кинулось кілька «невловимих», що вели вогонь на ходу... Почувся вибух гранати...»

Потім ми побачили все, що трапилося.

За брилою, в куцах, лежало шестеро вбитих — чужих. Вони, очевидно, намагалися взяти Володю живим, але він покінчив із ними сам. І вже тяжко поранений, продовжував стріляти, а потім без набоїв пробіг метрів двадцять і впритул одержав автоматну чергу, тільки ж ще знайшов у собі сили, щоб падаючи мертвим, вихопити чеку й кинути гранату в обличчя найманця...»

А ми повернемося до нічного спомину батька, до щемкого болю навіки непоправного:

«Зовсім маленьким Володя часто залишався дома один: він приставляв до балконних дверей стільця, залазив на нього й спостерігав за подвір'ям. Іноді влаштовував банний день — купав у відрі гумового зайця, який у новорічну ніч приносив малюку дарунки. Маму він завжди зустрічав, простягаю-

чи руки й заглядаючи їй ув очі: «Ти була в кіно? Дивилася Івана Бровкіна? Так?» У запитанні вловлювалася туга, радість і цікавість.

Був дуже рухливий, любив лижі, ковзани. Рано, вже наприкінці травня, на березі річки Стрижень, ставав чорномазим, наче той негр.

З бабусею Ганною в Городні на Чернігівщині любив розтягувати баяна й співати українські народні пісні, особливо «Іхав козак за Дунай...»

Захоплювався філателією; в шостому класі виготовив детекторний приймач, а в сьомому — радіоламповий. Посадив і виростив єгипетську пірамідальну тополь, яка зараз переросла наш дім на цілих десять метрів. Про цю Володину тополью вже написані вірші. На гроші, які заробив на камвольно-суконному комбінаті, купив фотоапарат «Зеніт», у ванній влаштував фотолабораторію. Завжди знаходив цікаву композицію, вгадував характер і стан душі об'єкта. Думаю, що це було його покликання. Особливе місце в його фотографуванні й віршах посідало море — грізне і лагідне, тепле й холодне, романтичне і поетичне. Воно облагороджувало, кликало й вабило до себе красотами й звуками, несподіваними ландшафтами, сонячними віддзеркаленнями й місячними доріжками. Володя вбирив у себе цю бурхливу, прекрасну стихію. Велетенські хвилі припливу й шторми не лякали його. Син добре плавав і пірнав. Часто ловив крабів і, потримавши трохи у своєму «басейні», що був на березі, випускав назад у море. Здавалося, йому бути моряком. Та одного разу на катері син відчув нудоту й біль у голові, його запаморочило. Після хитавиці сказав мені: «Моряком я не буду».

Картини Айвазовського, музей Олександра Гріна, Бахчисарайський фонтан буквально потрясли Володю, з неприхованим хвилюванням він стояв біля Севастопольської дірами.

В Криму нестримно захопило кіномистецтво. Кінокамера стала нерозлучною супутницею в його дорогах.

«Коли б не був я офіцером, то зробив би все, щоб працювати в кінематографі».

Він осягав секрети операторства й технологію виробництва кіно, багато читав про творчі лабораторії відомих режисерів та операторів. Їздив у Соснівку, на батьківщину Олександра Довженка, мріяв переглянути й проаналізувати всі його кінотвори.

Життя молодого офіцера було динамічним, багатим духовно. Він придбав стереомагнітофон і з насолодою слухав Чайковського, Баха, Бетховена, Моцарта, Лисенка, хор Грі-

горія Верьовки, сучасну естрадну музику та народні пісні. Музика знімала втому, підвищувала настрої.

В частині Володю вибрали комсомольським ватажком. Не раз Володину методику проведення семінарів брали як узірець політпрацівники; його заохочували, ставили в приклад. Фото сина помістили на Дошку відмінників.

У вільний від служби час хлопці тяглися до Володі на вогник.

«Друзі часто збираються в мене на квартирі, слухають музику. І розмовляють, кажуть про все на світі. В основному — холостяки. Приходить навіть один одружений. Він каже, що, мовляв, буду робити я дома, коли в тебе так цікаво, і музика прекрасна, так усе справжньо, як і має бути в гарних людей».

Мистецтво було своєрідним творчим джерелом його думок. Пам'ятаю, із Кобулетті я привіз йому барельєф героя американської кінострічки «Вінніту — вождь апачів». Володя із захопленням взяв подарунок: «Тату, ти навіть не уявляєш, яке багатство ти мені привіз! Це — мій кумир!»

І повісив барельєф у своїй кімнаті над ліжком.

Одного разу всю відпустку він використав для знайомства з історичними й культурними цінностями Ленінграда. «Аврора», Ермітаж, Ісаакій, Петропалац, Піскарьовське кладовище... У, здавалося, найнезначнішій деталі скульптури чи архітектури бачив усю наочність та переконливі пояснення.

Наприклад, біля входу в Казанський собор стоять атланти, що тримають на плечах вагу. Поряд із передачею фізичного напруження велетнів скульптор показав надуті вени на великому пальці ноги. Цю тонку деталь, що підкреслювала фізичне напруження атлантів, Володя зазняв на стрічку з особливою ретельністю.

Із Середньої Азії, де був на навчання, привіз живу черепаху. І та черепаха довго жила в його домі, потім він випустив її в річку.

У всьому бережливий, щирий, добрий...

І ми горді своїм сином — воїном, громадянином, людиною. Він часто-часто приходив у наші сни, але чомусь майже завжди маленьким хлопчиком-мізинчиком із сонцесяйною усмішкою карих очей. Зовсім-зовсім маленький у наших видіннях, він бере баян чи гітару.

Прокинувшись, і дружина, і я довго мовчимо, затамувавши подих.

Ми часто підходимо — так тихо-тихо... — до дверей його дитячої кімнати, зазираємо в неї. А його немає... Тільки фотознімки, речі, блокноти, орден...

Тільки мелодія, що лине невідь-звідки, та слова його пісні, яку син склав у Афганістані, його милий голос:

*Мы вам не напишем,
что здесь очень трудно.
Мы вам не напишем,
что тянет домой...*

Юне серце Володі зупинилося на грізному перевалі, в Афгані, на грізному перевалі стекло кров'ю і серце Аїста, його духовного брата. З нестримними птахами весни вони обидва повернулися в рідні дніпрові, придеснянські краї, зронивши на притихлу від нічних приморозків землю в трепеті крил і свою юність, і печаль, і славу та пісню:

*Мы будем писать,
что красивы закаты,
что в здешних горах
превосходный восход...
А то, что всю ночь
тархтят автоматы,
об этом никто
не напишет письмо...*

Володя в нашій пам'яті завжди буде:

- ніжним, чуйним, улюбленим і турботливим сином;
- людиною великого оптимізму, душевної доброти й щирої доброзичливості;
- людиною духовного багатства, моральної чистоти, благородства й скромності;
- людиною непідкупної чесності, правдивості й щедрості;
- людиною, яка любила все красиве — музику й мистецтво, поезію й материнське поле, природу, сонце й життя;
- людиною, відданою друзям і рідній Вітчизні;
- людиною сильної волі та внутрішніх переконань;
- гуманістом, інтернаціоналістом, який до самозабуття любив мир і все людство.

У своєму вічному поверненні до людей він буде завжди жити поруч із Аїстом, в юному гурті птахів, що повертаються з вирію в рідні краї».

«ЙОГО «ГРЕНАДА» – ТО ЩИРА МРІЯ МОЯ,
БЕЗ НЕЇ Я – ВЖЕ НЕ Я...»

1

З осіннім листопадом відійшло в минуле Сашине дитинство, й, наче те дерево зимою, він замкнувся в собі до весни, щоб напружити сили й волю для стрімкого кроку в юність.

В липневі меди, коли від працювитої Божої комахи-бджоли задзвеніли луки й по краю золотої пшеничної хвилі заіскрились блакитом васильки, йому виповнилося сімнадцять. У руках атестат зрілості, прощай, школо! Сподівання, сумніви, удачі й невдачі, пристрасні вірші й фінал шкільного несміливого почуття, що не мало взаємності...

*Любов — ця таємнича фея,
комуś несе своє добро...*

Вона, таємнича фея, справді квапилася кудись і до когось, мов теплий літній дощик, проходила й зовсім поряд і стороною, завдаючи хлопчикові то радісну надію, то тривоги й розчарування.

Сашина симпатія бачила в ньому надійного, щирого друга, однокласника — й не більше, зовсім не надаючи уваги його пильним поглядам, перешіптуванням дівчат і хлопчиків про те, що в їхньому сьомому, восьмому, дев'ятому, а потім десятому «А» Стовба закоханий в Аделунг...

Ясноволоса і ясноока Наташа прийшла до них новенькою в шостому класі. Весела, вродлива, комунікабельна... В майбутньому її чекала своя доля, родина, робота... А в шкільні роки вони просто дуже дружили — Саша Стовба, Ігор Корма, Володя Трохимов, Юра Головка, Віра Удовик, Іра Кімнатна, Наташа Аделунг... Така склалася сімка.

Наташа АДЕЛУНГ: «Все було ніби так недавно, місяць, може, трохи більше тому, а от впало на нас непоправне горе — й одразу споминів не зібрати докупи, в голові все переплуталося... Так буває із дзеркалом — ти тільки-от бачив чіткий і реальний образ, а дзеркало розбилося — відображення зникло безповоротно. Тільки розрізнені деталі, безсилі відтворити образ цілого.

Саша завжди мріяв бути військовим. В тому, що його мрія цілеспрямована, остаточно переконалася після «тарана», коли АІСТ потрапив до лікарні. Був травень, так, саме травень... Квітували сади... Антоніна Євдокимівна збрала клас і сказала: «Діти, з нашим Журавликом трапилося лихо, треба комуś із вас першим відвідати його». Всі вирішили, що зробити це повинна я. Саша симпатизував мені, й це ні для кого не було секретом. Стовба вмів щиро дружити, ніколи й ні в чому не підводив товаришів. Мені імпонувала його благородність. І коли б він був старший від мене хоч би на три роки, то такий хлопець міг стати моїм захопленням. А так ми були просто гарними друзями. Тоді я не замислювалася зовсім, що ця вигадана перешкода іноді ображала Сашу.

Отож, я повинна була йти до нього.

Не могла навіть уявити, як переступлю поріг лікарні й на власні очі побачу бинти, синці, кров, що запеклася — сліди жорстокого зіткнення з автобусом. Чи зможу стримати емоції, не заплакати?!

8-а міська лікарня. Ось він — наш Са-ашко! Йому не можна було говорити — втрачено багато крові, слабкість і біль...

Побачивши мене, Саша чомусь розгубився, трохи схопився на лікті, сяйнули здивованою радістю очі. І в тих карих очах був він увесь: «Наташка, ти-й?! Ну, знаєш, не думав, не сподівався...» Здається, ці слова ворухнулися в ледве вловимому русі губ під марлею.

Обережно я поклала свою долоню в його долоню. Й, пам'ятаю, схвильовано казала щось про мужність і необхідність триматися, сказала, що життя, як відомо, дається людині тільки один раз, тому не треба сумувати, впадати у відчай. А він усміхнувся і поглядом, який розумів мене, змушену співчувати й по-дитячому моралізувати, втішати, хитро примружив куточки очей і якось нестримно засміявся, від чого ми обоє раптом геть забули про горе й біду, притиснулися щоками одне до одного.

Але навіть тоді я не подумала, що духовно Саша вже значно доросліший од усіх однокласників, в тому числі й від мене.

В тринадцять літ він написав такі рядки:

*Я люблю тебе, дорого,
перехрестя і мости,
ще й берізки досить строгі
через кожні півверсти.
Ти біжи, не уривайся,
день наш довшає нехай,
людям щастям відкривайся,
горе в прірву заховай.
Будь, дорого, щирим другом
від зорі і до зорі,
десь за лісом чи за лугом
душу зустрічню зігрій.*

Про це я дізналася, коли Саші вже не стало. А тоді ніхто з нас не знав, що Стовба віршує. Ні в класі, ні на подвір'ї. Ніхто не підозрював навіть про серйозність його захоплення. Тому часто ми не знаходили пояснення його частій мовчазливості, замкненості.

Тепер кажуть, що перші спроби пера Аїста поміщалися у стіннівці, що він часто читав свої вірші в класі. Це зовсім не

так, принаймні це я знаю. А якщо й було щось, то, може, десь у молодших класах, за моєї відсутності, і тим віршам ніхто не надавав особливого значення.

Майже для всіх моїх однокласників поезія Олександра Стовби стала одкровенням і відкриттям значно пізніше, вже після подвигу в горах. Та й хіба могло бути по-іншому в світі підозр, нашіптувань і переслідувань, коли губи талантів були на замку. Ми були вражені його поезією, його піснею, які стрімкими блискавицями спалахнули й стали дзвінкшими, сильнішими від грози.

Такого запитання: чи подобаюсь я Стовбі, ніколи собі не задавала. Кожному з нашої сімки було завжди приємно зустрічатися, побути разом удвох, утрюх, учотирьох...

Сильно захопив нас Володимир Висоцький — кожну нову його пісню ми переписували в зошити. Саша телефонував мені. Ми часто й довго розмовляли з ним — про Висоцького, про життя й школу, про математику. Тут він мені допомагав.

Однокласникам Стовба пристрасно доводив, що хлопцям після десятирічки неодмінно треба йти в армію, бути військовими. І пожежна команда — не випадковість у його біографії. Він хотів зрозуміти до кінця: чи створений він для цієї важкої, небезпечної професії. Бути військовим! Ця мрія позначилася на його характері, вигляді. Завжди підтягнутий, зібраний, обов'язковий. Якщо не вдавалося щось, то казав прямо: «Цього не вмю робити, не можу, але зможу».

Як правило, в класі з Вірою Удовик ми сиділи попереду Саші та Володі Трохимова. А в десятому я попрохала хлопців, щоб вони захопили першу парту біля дверей і нам підказували...

Я дізналася, що Саша пише вірші, зовсім несподівано. На уроках, а то й під час перерв, ховаючись від нас, він щось зосереджено записував у товстий зошит. Я не витримала й вихопила зошита прямо на уроці. Й сказала, не вірячи очам: «Вір-ші-і?!» Він трохи повернувся до мене, щоб не бачив учитель, і проказав тихо: «Так, вір-ші-і!..»

*Кипит
и бушует волна за волной,
и, видно, не скоро
вернусь я домой...*

Я запитала: «Чиї це вірші?» — «Мої», — тихо прошепотів Саша й усміхнувся. «Та кинь ти, Сашко», — недовірливо сказала я.

Під час перерви він забрав зошит і ніколи більше не приносив його до школи.

Ще було. В нас, у Соцмістечку, залили нову ковзанку, точніше каток. Дівчатка й хлопчики зібралися подивитися хокей. Це в нашу останню шкільну зиму. Одного холодного вечора була якась причина, ми «гули», як звично казати — «балділи», і в нашому колі з'явилася пляшка вина. Вирішили трішечки спробувати, ковтнути...

Стовба відвернувся і, не зронивши й слова, залишив нас: всі запам'ятали вогники осуду, що гостро саянули в його очах...

Через роки мені показали його вірші, написані того вечора: *«Не винна ти, ти витвір справжній віку, а я хотів кохати, щоб — навіки...»* І хоч ми продовжували дружити, але якась непомітна іржавинка вкрила наші взаємини. Саша, здавалося, став уважнішим, значно пильніше він почав вдивлятися в мене, немов вивчав, щось перевіряючи, вірячи й не вірячи.

Гіркота, запалена першим захопленням, стала уроком і досвідом, звіряла почуття: вибираючи свою долю, ти мусиш бути мудрим і розважливим, пам'ятаючи, звичайно ж, святу святих сивого Хемінгуея, що правду добре бачить тільки серце. Саме серце відкинуло «до дідька сумні наспіви» й утвердило, що *«кохання прекрасне, мов зоря!»*

З'являється вірш «Мереживо дощу» — буквально акварельне, зримо відчуте у кольорі та настрої, «з тонкої пряжі зіткане воно»:

З тобою нам не йти в кіно...

.....
*Й у нашому старенькому саду,
 промоклі геть і на вітрах
 стоять дерева, мов матраси.*

У «пору Аделунг» вірші Сашка як для хлопчика дуже цікаві невловимою зміною інтонацій, сміливим переходом від смутку до звучання радості. Тут і «Відболіло серце, словнене печалі», «Пісня музикою живе вічно», й «Покажи мені шлях додому», й «Твоїх очей солодка згуба» — уже забстраговане звернення до Мони Лізи, пошук вічного жіночого ідеалу.

Вірші, що збереглися, підтверджують: Наташа подобалася Саші. Наводжу без перекладу:

*Закатные стрелы
 небесных лучей
 раскинул седой небосвод.
 Как звездная юность
 весенних ночей,
 любовь предо мною встает.*

*Я помню ее,
дорогая моя,
не думай, что все мог забыть.
Ведь ты мне порою,
как воздух, нужна,
как имя,
зовущее жить!*

Феномен Олександра Стовби загадковий і дуже простий. Сьогодні, коли пишу ці рядки, йому виповнилося б лише двадцять п'ять, а полум'яний слід лейтенанта уже схожий на розчерк боїда, про нього говорять, як про життєвий ідеал і яскраву легенду.

А він був звичайним юнаком, який одержимо запалив свою мрію. Й цікавий погляд на Сашу з близької відстані його однокласників, учителів.

Гроп КОРМА, він ніс портрет Саші на похоронах:

«У ті ж тринадцять років, коли Аїст пішов «на таран», мені купили джинси. І «пропав» тоді наш хлопець — почалося бродіння, бешкетництво. До всього, я завжди полюбляв щось відчудопалити, з кимось побалагурити, когось розвеселити. Не раз повторював приповідку: а щоб Стовбу розізли, треба добре насолити. Іноді «насолити» вдавалося: я тікаю, а Саша женеться, ловить мене — за собою парти зсовує...

Це зримий, кумедний фрагмент.

Ми росли швидко, наче з води: ак-селера-ати!.. І Саша, і я за літо перед шостим класом витяглися майже на цілих двадцять сантиметрів. Одначе, головне було не в цьому, що ми вирости враз до неба. Зростом, слава Богу, природа не збидила багатьох сучасних благополучних хіппі, яким задуриив голову важкий рок, часто ведучи до похабщини. Такі юнці здатні за жувальну гумку продати багато що.

В Саші ж визначальним була переконливість, скромність, відповідальність перед собою і перед людьми за твій прихід на цю землю й за твій крок на цій землі. Підтвердженням цього служить кожен прожитий день з урахуванням цінності кожної хвилини. Ми були в одній масі, однією родиною, порівняю наш клас із ключем аїстів. Як у тій пташиній стрімкості, ми дружно махали крилами, здійснювали політ.

Стовбу не можна було не поважати. Він виділявся всюди й у всьому, але без пихи, без нав'язування. Він не відсиджувався за чиеюсь спиною, вмів сказати правду, постояти за себе, за товариша, за честь класу. Про його талановитий поетичний світ ми тоді зовсім не знали...

Я так думаю, що саме в творчості його найсправжніше вираження себе, свого покликання. Вірші в нього справжні, щирі, з думкою. Стовба не був байдужий, в житті, він горів, віддаючи таїні слова незглибимий, воістину сильний відсвіт душі. Багатьох із нас він розтермосив від сонливості в двадцять п'ятнадцять літ»:

*Призахідні стріли промінням з небес
розсипав ясний небокрай.
О, юносте в зорях, я кличу тебе —
коханням гори й не згорай!*

*Зі мною ти будеш, допоки й живу.
Не думай, що я щось забув.
Спізнав те чуття не вві сні, наяву,
той вогник в далекім степу...*

Володя ТРОХИМОВ: «Недитяча серйозність — ось риса вдачі, що привабила мене в однокласнику. Та ще, хоч це й смішно, зріст. Саша Стовба, Женя Пудов і я були найрослішими серед хлопчиків і на фото опинялися завжди в останньому ряді.

...Було, що під час перерв Стовба читав щось смішне, жартівливе, якісь епіграми, пародії, але все те було по-дитячому весело й наївно. А тут такі серйозні вірші про життя, про кохання!..

Саша захоплювався велоспортом і стрільбою. Та особливо нестримно його вабило небо.

На балконі в Стовби стояв телескоп. Не раз до глибокої ночі ми дивилися в зоряне небо. Одного разу — стук у двері. Відчиняємо, а на порозі міліціонер: «Що там у вас підозріле, га?» І, розштовхавши нас, пішов на балкон. А там стоїть сіра гармата. І все в ній догори ногами! Ми дивилися, як пливуть у небесах Велика Ведмедиця, Кассіопея й Ліра, як мерехтять загадковими відсвітами море Кибальчича на Місяці!

Своїм телескопом Саша так захопив міліціонера, що той скинув кашкета, припав очима до лінз.

Я ніколи не думав, що на випускному вечорі бачитиму Стовбу востаннє...

*Друзі прощаються
для нових стріч.
Ворог — для нового герцю...
Так би стояти нам
віч-на-віч —
серцем до серця!*

Очевидно, це вже закономірність — велике краще бачиться з відстані. Всі ми, школярі, цінували в Саші порядність, совісність і не гадали, звичайно, що через якісь сім-вісім літ життя Аїста стане як перевірений, надійний годинник, за яким уже наші діти будуть звіряти биття своїх сердець, серце цілого покоління — а воно неспокійне, космічне...»

Юра ГОЛОВКО: «Скажу про Сашину чесність, надійність у дружбі, про його вміння виручити в складну хвилину.

З української літератури нам задали вірш. Але вивчив його тільки Саша. Посипалися «парокінні». Дійшла черга до Стовби. Саша миттю знайшовся, як виручити клас, вийти з неприємності. Він повагом встав і несподівано запитав вчительку здивованим тоном: «То що-о? — розповідати?!» Вчителька не стрималася, відповіла: «Ні, виходь і танцюй». — «О, й це можна?» І наш староста ладен був вийти і затанцювати. Вчителька розсміялася. А Саша раптом попрохав: «А знаєте, Ніно Іванівно, давайте краще просто поговоримо...»

І давайте ще на якусь хвилину повернемося до мирних днів, до думок про Олександра Стомбу його однокласників та вчителів школи. Завершимо зізнання все того ж Юри ГОЛОВКА:

«Пам'ятаю, в школі Саша написав найкраще твір на тему: «В житті завжди є місце подвигу». Цей факт по-особливому сприймаєш сьогодні, коли Саші вже немає, а є перед нами його реальний подвиг. Кожного Дев'ятого травня ми йдемо на кладовище, до милого серцю Аїста. Роки невблаганно додаються й ведуть нас у життя, а за нами наших дітей. Я ніколи не сподівався, що зі своїх двадцяти п'яти літ і далі й далі, може, до самісінької старості, буду мешкати на вулиці, яка носить ім'я мого однокласника. Й коли мене запитують,

де я живу, то відповідаю з гордістю й смутком: «Я мешкаю на вулиці Аїста, на вулиці Олександра Стовби!»

Як найдорожче, бережу шкільні знімки, газети, вирізки, які розповідають про яскравий метеоритний спалах мого однокласника, його вірші. Й не можу стримати сліз... Хочу, щоб мій син виріс таким, як Аїст...»

Таня СЕРДЮК: «Стовбу я пізнавала немов двічі, а тому про нього, мого однокласника, мала дві різні думки. Найперше: зовні симпатичний, але трохи зарозумілий, такий, що ставить себе вище інших. Щось напускне, видавалося мені попервах, визначало його манеру триматися, і водночас — якась замкненість у спілкуванні, негруба похмурість, поринання в себе. Це мені не подобалося.

Одного разу в класі прочитали його твір, і я подумала, що непогано, але чим мій твір гірший?!

Я захоплювалася шахами, мала перший розряд, була чемпіонкою області, їздила на змагання до Києва. Загалом, серйозно вивчала теорію, любила гру мудрих. І ось моє захоплення почав підтримувати Саша. Від партії до партії він чим далі краще бачив шахове поле, осягав логіку атаки, секрети комбінацій. Але виграти в мене не міг. Це, безумовно, виводило його з рівноваги, злило. А мені давало задоволення. Я багато років віддала напруженому вивченню таємниць гри, і, зрозуміло, мала перевагу й не бажала поступатися. Стовба ж прагнув будь що відігратися. Заняття відбувалися на другому поверсі, а ми із Сашею заховемося на третьому — й рухаємо кожен у наступ на позицію ворожого короля пішаки, тури й кінноту...

Однокласники попервах просто пояснювали вчителям причину нашої відсутності: Тані, мовляв, стало погано, й Саша повів її додому. Так тривало до останнього шкільного року — ми тікали з уроків, щоб пограти. Мені, зізнаюся, було приємно, що я «караю» саме Сашу, на мій тодішній погляд, зарозумілого, але й та все ж розумного, може, найрозумнішого хлопчину в класі.

І, може тому, щоб не впасти в моїх очах, одного разу Саша дав мені блокнот із віршами. До тієї миті я в ньому бачила майбутнього військового, може, навіть задерикуватого сухаря. А тут раптом — вірші, що враз уцент розбили мою попередню думку.

Я не чекала від Саші таких глибоких думок. Справжній зовнішній вигляд однокласника якимось не поєднувався з тим, що раніше утвердилося в моїй свідомості. Я зачитувалася поезією Єсеніна, Вознесенського, Павличка, Драча, Олійника... І раптом вірші нікому не відомого поета з нашого класу

справляють на мене сильне враження — своє бачення світу, переконаність, якість лицарство у ставленні до жінки, ліризм...

Після цього Стовба немов переінакшився в моїх очах; одразу «розсекретилася» причина його замкненості, заглибленості в себе.

Я переписала те, що мені сподобалося, вказавши над віршами короткі ініціали: «АИС...» Цей блокнот зберігся.

Поруч із поезіями Василя Федорова, Лариси Васильєвої, Ліни Костенко, Івана Драча, Андрія Вознесенського рука десятикласниці записала вірші Олександра Стовби — «*На дубі сидить сова*», «*Якщо буду я бродягою...*», «*На синіх крилах*», «*Як важко вірити в людину*», «*Вітер з піною хвиль жбурляє*», «*Предками були монголи*» й ще кілька непоганих, як на школярський вік, віршів.

Своє захоплення віршуванням він відкрив, як здається і досі, з однокласників тільки мені. То був наш секрет. І я досі вдячна йому за довіру. Мені подобалася задушевність, ліричність рядка, його чистота. Я не могла зрозуміти, чому він — такий глибокий хлопчина — даремно марнує час і серце на дівчинку, яка бавиться в почуття, серйозно не сприймає Аїста.

Саша прагнув мене переконати. Він мав на це право, а може, по-своєму був правий.

...Передостання зустріч. Літо. Стовба служив у пожежній частині. Все такий спокійний, скромний, підтягнутий. Ризикуючи життям, він уже двічі виходив у полум'я, в дим...

Я запитала про вірші. І Саша на один вечір дав мені новий блокнот. Там були дуже пристойні поезії.

В кімнаті приймальної комісії, де я працювала, стояла друкарська машинка, і я до глибокої ночі передруковувала те, що мені сподобалося. А вранці сказала йому: «Тобі, Сашо, треба вступати на літературний. Поезія — твоє покликання, твоє життя». Він ухилився від прямої відповіді: «А як же з моїми погонами, з мрією?! Ти подумала?!»

Тоді я не могла збагнути, як це людина не усвідомлює, що в її душі вже багато літ живе поет, якому, наче повітря, потрібна літературна школа, постійне заглиблення в осягнення секретів майстерності. Адже навіть самородки (а Стовба був ним) потребують відшліфування й огранки.

Одного разу, щоб зачепити Сашине самолюбство, я сказала йому, що мені незрозумілий його образ: «... самотня «ива» (верба) серед шумливих беріз». Саша усміхнувся й відповів: «Поезію, Таню, не можна пояснювати. Її треба відчувати й, відчуваючи, або сприймати, або відкидати зовсім. А це я, очевидно, писав про себе».

Раїса Василівна ГОРБАНЬОВА, вчителька.

В рік народження Аїста вона закінчила фізмат Криворізького педінституту, нагороджена знаком «Відмінник народної освіти УРСР», а також званням старшого викладача. Приязна й вимоглива, Раїса Василівна зуміла захопити своїм предметом і здібних, і слабких дітей. У світі, здавалося, сухих формул і цифр, вчителька відкрила красу математичної логіки, стрімкість перетворень, загадкову таємничість формул:

«Від мене АІСТ не приховував, що пише. Одного разу я звернула увагу, що мій учень рідко користується чернеткою. Тому в його зошиті не завжди був належний лад. Я трохи присоромила Стомбу, сказавши: «Ти ж не поет, що в твоєму писанні такі нерозбери-бери. Якийсь незібраний ти, Сашко». А він несподівано обеззброїв мене: «А що, Раїсо Василівно, якщо ти поет, то обов'язково «з вулиці Басейної»?!»

В першу мить я знітилася, не знайшла, що відповісти, але за якусь хвилину сказала: «Бачиш, Сашко, потойбічність поетів можна зрозуміти й виправдати, вони живуть у словах, щоб викресати іскру, від якої запалиться рядок. В цьому полягає їхній талант. Але ж ти не поет, ти мрієш бути воїном!..»

Я не подумала тоді, що цим раню Сашу. Він пильно глянув на мене й тихо сказав: «Ви знаєте, Раїсо Василівно, я також пишу вірші...»

Людмила Миколаївна ЛЕВЕНЕЦЬ:

«В Саші я викладала хімію. Від літератури мій предмет відрізняється дуже. Але й хімія, як лакмусовий папір, звірила в Саші людину. Я ніколи не бачила на його обличчі незадоволення. Хлопчик-староста. Це було почесно, але це й зобов'язувало. Він умів захопити чимось гарним і заспокоїти клас, коли когось спіткала невдача. Міг без вагань взяти провину на себе.

Одного разу зустріла Сашу біля магазину. Він сумний — підвів зір, через те не вступив до училища... Запитала: «Що робитимеш далі?» Він відповів: «Буду тренувати зір. Піду в пожежники».

Потім багато хто, навіть учителі, — з якоюсь іронією казали: «Стовба подався в пожежники пожежі гасити, навіщо? Здібний! Міг би вибрати дорогу цікавішу...»

Саша ж не бачив чогось принизливого в цій справді чоловічій, небезпечній професії, пишався, що його зачислили бійцем у пожежну частину. Любив і форму, і зміст — постійну вимогливість, відчуття небезпеки, ризику, складність і дисципліну. Мій чоловік не раз казав: нам би такого сина, у Стовби справжнє синівське, людське серце».

Володимир Семенович ЛЕВЕНЕЦЬ, військкерівник.

На фронті він був командиром кулеметної обслуги. В армію пішов добровольцем з десятого класу і прослужив рівно двадцять вісім років — від солдата до майора у відставці.

Спочатку був у стрілецькому полку, потім зачислили в танкове училище, але невдовзі як неповнолітнього відрахували. Кулеметний батальйон — і на фронт. Найперше завдання: охорона мостів на станції Парфеново на Новгородщині. Там загинув Тимур Фрунзе, син полководця, чиє ім'я носило училище в Києві. Цей епізод особливо хвилював Сашу.

«Охороняючи мости, ми встановили двадцять сім кулеметів, і через могутній загороджувальний вогонь німці не могли прорватися до об'єкта. Пам'ятаю, січень сорок другого... Стою на варті. Раптом із лісу виринає ворожий літак. Дивлюся, а він летить прямо на мене. Стрра-ашно! Так, дуже страшно, коли літак от-от просиє тебе. Але звідкись знайшлися сили. З ДШК я відкрив огонь. До найменших подробиць пригадую, все стоїть перед моїми очима: страху більше немає, я стріляю, збиваю літак. І тільки потім отямлююся: по моїх скронях, щоках, шиї тече потоками холодний піт, я весь тремчу...

...Запам'яталося, як слухав Саша. В ньому бачив я майбутнього командира. Гранати, гвинтівки, карабіни, кулемети — ручний Дегтярьова чи ППШ... Хлібом не годуй, а дай хлопчиську покрутити, розібрати, прикласти до плеча, спрямувати на ціль, вистрелити...

Тяга постріляти відзначає багатьох хлопчиків. Стовба ж у військовій справі бачив можливість виявити закладені в нього природою чоловічі якості: силу, спритність, мужність...

Це не залишилося непоміченим, і я одразу виділив Сашу в групу хлопчиків найкмітливіших для військової підготовки. Я й раніше бачив його на рубежі вогню; він жадібно дивився, як стріляють на уроці старші школярі. Бувало, просив дозволу потримати гвинтівку або автомат.

І от мені треба було вирішувати, кого з хлопців маю поставити командиром класу (нині — командиром взводу). Я завагався. Стовба — староста класу. Чи не буде заважко звалити на його плечі ще один обов'язок? Я поділився сумнівом в учительській, але мені в один голос сказали: «Бери Стовбу».

Він міг стати прекрасним командиром. Миттю АІСТ згладжував будь-який конфлікт. Душа й серце класу.

На вогневому рубежі я одразу давав можливість відстрілятися Саші. Хлопчики як хлопчики — за ними треба ока та й ока. В руках зброя... А Стовба, я був певен, вийшовши з ти-

ру, візьме навіть бешкетників у свої руки, й ніякої випадковості не буде.

Ми говорили про війну й мир, про відомих воєначальників. Саша вдумливо аналізував книги Жукова, Штеменка, Конєва та Баграмяна...

Очі в нього завжди були немов запалені жагучим внутрішнім вогнем. Одного разу, то було у вересні, ми поверталися з Аїстом із стрільбищ. Був приємний вечір за розмовою — про Дніпро, про природу, про біди, які можуть звалитися на людину, яка безтурботно і безпечно ставиться до природи. Адже зникають просто на наших очах ліси, неторкана, заповітна земля, джерела... Та що джерела? Цілі ріки та водойми... Саша раптом навів цифру, яка просто вжахнула мене: після війни із двадцяти шести тисяч річок в Україні зникло дві тисячі шістсот. Що буде далі і як зупинити згубну дію цивілізації, де знайти і як підібрати намордника на неї? Що ми залишимо нащадкам і де наша совість, дітей рідної матері й неповторної землі?! Аїст раптом зупинився і якось сильно, проникливо прочитав мені слова великого громадянина, декабриста Петра ЧААДАЄВА: *«Я не навчився любити свою Вітчизну з закритими очима, з похиленою головою, із ступеними вустами. Я знаходжу, що людина може бути корисною для своєї країни тільки в тому випадку, коли вона чітко бачить її...»*

Але невдовзі я зловив його першу гіркоту — через зір Саша не поступив до військового училища, отже, доля, здавалося, під корінь підтягла його мрію — проблематичним став вибір життєвого шляху. Того ж дня я пішов до Стоб і порадив зробити майже неможливе — заборонити Саші читати. Й у родині Стобб почали читати вголос — для сина.

Неначе вчора, бачу Аїста у військовій грі «Зірниця». Командир загону Стобба настругав із хлопцями дерев'яних гвинтівок, дістав десь зубчатої гуми для гранат. Розписав до миті час.

Він запам'ятовував, тримав у голові сотні й тисячі назв видів та марок зброї, фронтових епізодів, сторінок із життя знаменитих військових людей. До тонкощів Аїст цікавився психологією людини на війні, як веде вона себе у критичну хвилину.

На прикрість, я не помітив тоді в моєму учневі ліричну струну, захоплення поезією. На прикрість... Бо його вірші схвилювали бувалого фронтовика буквально до сліз. Знаючи, що таке війна і як важко назавжди залишати на полі бою чи на фронтових перехрестях дорогих тобі побратимів, з якими ти ділив останню пучку махорки, крихтину закри-

жанілого хліба й ковток захололого чаю, я тепер розумію, що ми втратили не тільки прекрасного командира, а й справжнього поета. Те, що трапилося в горах Афганістану, не стало для мене несподіванкою. Тільки так і міг вчинити наш Сашко, дивовижний Аїст.

Микола Островський і його Павло Корчагін, Олександр Матросов... І — Олександр Стовба, Микола Чепик, Валерій Гринчак, Володя Шевчук, Микола Кравченко... — мужні воїни-інтернаціоналісти наших мирних днів. Аїст і нині стоїть перед очима — стрункий, підтягнутий командир класу. Хлопчик, який ніколи не міг підбурити друзів на якусь безвідповідальну колотнечу, а навпаки — міг рішуче виявити свою людську позицію і турботу. Про пораненого птаха, про зламану галузку дерева, про окрему людину й цілий колектив.

В нашій школі було два паралельні класи — «А» та «Б». В класі, в якому навчався Стовба, був сорок один учень, а в іншому — двадцять сім. І вирішили у вчительській без дітей вирівняти кількість тих, хто навчається. Але клас «А» несподівано запротестував: не діліть нас, не руйнуйте гніздо!.. Бо як це? — всі вчителі стверджують, що їм легше працювати з дев'ятим «А», тобто — з більшим класом, а комусь забаглося роз'єднувати тих, хто рухався від найпершого шкільного дзвоника до останнього лікоть об лікоть.

Староста класу достукався до директора школи, довго доводив, переконував. І дівчатка й хлопчики залишилися разом».

Євгенія Миколаївна МОРОЗ, директор Дніпродзержинської середньої школи № 20:

«Відбулося щось неймовірне: за шість років звичайний хлопчик, випускник нашої школи, став мало чи не легендою, дивовижною людиною, чие горіння порівняли із спалахом метеорита, навіть боїда. Але чи маємо право ми стверджувати, що все, що трапилося потім, могло так полум'яно запалитися, якби Саша ще дома, в родині й у школі, не мав тієї благодатної основи, на якій зростає і розвивається справжній талант, на якому твориться яскравий подвиг?

Безумовно, ні.

Я захоплена і подвигом сина, і подвигом батьків, вони першими заклали красиві риси справжньої людини у свого сина, допомогли нам виховати благородні патріотичні риси в його душі. Батьки, які присвятили своє життя дітям. Батько, фронтовик, після втрати сина буквально замкнувся в собі й не витримав непоправної втрати, помер дуже рано... А ма-

ти тривалий час рятувалася життям сина у своїх розповідях. Сотні, тисячі зустрічей провела вона в Україні, Карпатах, на Поліссі й у Прибалтиці, Грузії та Середній Азії, в Заполяр'ї та на Далекому Сході... І все — пропускаючи свій біль через материнське серце, доки й зовсім не згорювалася, не впізнає тепер абсолютно нікого, точніше ніби впізнає, але... назвати не може, втратила пам'ять... Жахлива недуга «Альцгеймера». А це — розлад розуму й рухів... А АІСТ... У нас не знайти учня, для кого Олександр Стовба не був би улюбленим героєм, ідеалом на все життя. Що кривити душею? В нашому трудовому, робітничому місті іноді блукають ще юні пагінці з випнутими вперед грудьми на розпахах... Грубе татування — орли та гадуки, крикливі, з викликом написи... Байдужість і нахабство на обличчях, наплювацьке ставлення навіть до недоторканого й святого. Черствість, небажання знайти своє місце в житті. Навіщо й кому потрібні їхні поза, бравада, протести — цих рокерів, металістів, цих хіппі, і всіляких нео... Але, відчуваю, навіть дехто з них не витримує, коли розповідаєш про те, як мужньо зустрів свою смерть у чужих і далеких горах наш Аіст, навіть на щоках найцінніших запікається сльоза...

На конкретному прикладі нашої школи може ствердити, що завдяки яскравому прикладу лейтенанта-поета наші діти стали значно кращими, чистішими душею і розумом, відповідальнішими перед собою і своєю країною.

...Олександр Стовба навічно увійшов у нашу школу й ніколи більше не залишить її, як навічно увійшов він у серця наших дітей, заронивши світлі зерна мудрості, краси, благородства, любові та мужності. Його поетичні збірки крилатими аїстенятами летять над країною. Вечори й уроки поезії більше немислимі без присутності Саші. Його вірші діти беруть для епіграфів письмових творів, багато хто знає напам'ять усі його вірші. Коли діти з Ташкента вислали нашим піонерам плівку із записом пісень, народжених у Афганістані під свист куль, то це стало справжнім святом для всієї школи.

Приклад Саші духовно окрилює дітей, і з-поміж них могло сина Андрійка. Він став одним із найактивніших членів клубу «Подвиг». І тепер рветься в Київ, у військове училище. Так, як колись Стовба, він запам'ятав таблицю для зору, щоб раптом не відбулося підніжки на медогляді, щоб благополучно «пройти» окуліста. Здається, наївний план, але продуманий він до кінця, до дрібниць: першим на медичну комісію піде той із хлопчиків, хто найкраще бачить, щоб переконатися — чи та там таблиця-шкала? Це ж треба додуматися —

вивчити напам'ять розташування кожнісінької цифри та літери, кожен рядок!

Наївно, на перший погляд, але яке у всьому цьому бажання не опинитися в обозі, бути «списаним», яке у всьому цьому передбачення — цілеспрямованість, рішучість, відданість вибору! Діти зрозуміли, що тільки байдужій, інертній людині немає в житті місця для виявлення своїх найкращих рис. Горіти — як Саша, боротися в житті — як Саша.

«...Хто ж, якщо не я?!» — цей Сашин девіз став закликком до постійної дії. У всьому й завжди. В школі два цікавих клуби. Клуб «Пошук» веде захоплений літопис Великої Вітчизняної війни, клуб «Подвиг» — досліджує витoki подвигу нашого сучасника Олександра Стовби. Сотні й сотні листів, зустрічей. Матеріали, зібрані в шкільному Музеї бойової слави імені Олександра Стовби, свідчать про ширю любов до нашого Аїста всіх, хто захоплено зустрів його юну пісню і яскравий весняний злет. Ці дивовижні листи свідчать, що не було його загибелі, а були поезія і подвиг. Було і є його рідне родинне гніздо, в якому накопичувалися сили, мужніли крила талановитих поетичних рядків. Ми горді з того, що це гніздо — наша школа, що Аїст — наш син».

Людмила Юрїївна МОРОЗ — викладач російської літератури. В Дніпродзержинській середній школі № 20 Людмила Юрїївна керує літературно-пошуковим клубом «Подвиг», її діти збирають матеріали про життя й творчість Аїста, вступають в аудиторіях, на робочих майданчиках. Широке листування, сотні й сотні листів про наших сучасників, які високо розуміють свій людський і військовий обов'язок.

«Саша... Багатьом просто не віряться: як це могло трапитися — тільки вчора в гості до дівчорі приходив підтягнутий, симпатичний високий курсант, розповідав про Київ, про труднощі «малої війни» та неповторні острови конвалій у підліску, побіля полігону... За всієї зовнішньої та внутрішньої краси був він усе ж звичайним, живим, конкретним юнаком, кого пам'ятали ще школярем, у буднях... А тут раптом — поет, ідеал, майже легенда!.. І все заслужено, бо слід його яскравий.

До речі, про любов і про пам'ять. Хай і гірко, але мовчати не можна. Це не тільки, коли говоримо про Сашу. Часто буває, що байдужіють люди, котрі віддають до принизливості без бажання, без співчуття, як грошовий борг іноді, данину пам'яті... Про таких поборників духовної бездуховності писали не раз газети. Йї-же, легше сказати — «Я вас в Афганістан не посилав...», аніж зробити щось людське, невідкладне, святе, що возвеличує, облагороджує тебе, живого, як людину

активну, вже на мирній землі... Саша Стомба і його четверо юних солдат, що ціною свого життя прикрили товаришів по боротьбі... Комусь же треба було вивести юних воїнів із чорної пастки, з ущелини під покровом ночі... Назви його іменем, іменами Михайла Литвинова, Володі Валишева, Альоші Льбіна, Славка Богомолова вулиці, піонерські загони, робітничі бригади в рідних містах, споруди бодай скромні пам'ятники — і який вищий приклад у військово-патріотичному вихованні треба шукати! Але ж... Скільки паперової тяганини й принизливого оббивання порогів випало перебороти вчителям та школярам, доки на скромному провулку нарешті прикріпили скромну дощечку з написом: «Вулиця Олександра Стомби». А з пам'ятником (навіть не з пам'ятником, а бюстом) Саші й того гірше, хоч фейлетон пиши... Всі причетні до його відкриття добре розуміли, що це перший пам'ятник воїну, який гордим весняним птахом повернувся з війни в отчі краї, став уособленням мужності і моральності, гідного виконання військового обов'язку. Здавалося, розставлені всі крапки над «і»: є рішення пленуму обкому комсомолу, створено ескіз проекту... Архітектор Володимир Положій, скульптор Володимир Черненко безкоштовно в рахунок свого часу вклали в бронзу талант, оживили риси поета. Свої кошти на пам'ятник перечеислили колишні воїни-інтернаціоналісти. Їх підтримали школярі, юні аїстенята, яких сьогодні в країні понад півтори сотні тисяч, вони протягом багатьох місяців збирали металобрухт і макулатуру... І ось — також безкоштовно, у вільний час — робітники Дніпровського машинобудівного заводу відлили бюст — юний АІСТ у бронзі, чисті, красиві риси... Виготовлено й гранітний постамент... Залишалася дрібничка — привезти все це на територію школи, де планувалося відкриття пам'ятника. Та не тут все було!

Союзна преса повідомила про надання Саші посмертно премії Ленінського комсомолу, крилатий Аїст облетів цілу Планету! А в міськвиконкомі та Баглійському райвиконкомі незрозуміла нерішучість, вагання — чи ж треба?!

І що тут казати про інших, менш відомих юнаків, часто про щемкі поневіряння й ходіння до можновладців рано посивілих матерів або поранених молодих воїнів... Закон і право святої пам'яті всюди мусять діяти одні, недоторканні — від революції до останньої війни: ніщо не забуте і ніхто не забутий.

Наш клуб отримує тисячі листів, пишуть «полум'ята» з Ташкента, піонери з прикарпатських сіл Тужилово й Старий Угринів, із Татарбунар, із Верхівцевого, з Бреста, з Улья-

новська та Воркути... Географія піонерських загонів, для яких ім'я Олександра Стовби стало рідним, закличним, дуже й дуже широка: багато шкіл Києва, запорізьке село Велика Знам'янка та клуб інтернаціональної дружби «Товариш» Лупенгавської середньої школи в Латвії, середня школа № 24 міста Челябінська та піонерський клуб «Пошук» селища Ярове Алтайського краю, середня школа міста Намангана в Узбекистані та клуб інтернаціональної дружби «Патріот» села Ідринське Краснодарського краю, місто Верхня Пишма на Свердловщині й Рівненський педінститут імені Д. З. Мануїльського... і ще, й ще... сотні й тисячі...

Я часто намагаюся зрозуміти — наскільки щирі мої діти, коли вони то піднесено, з палаючими очима, то по-дорослому стримано, не кваплячись, розтягуючи слова, повідають про мужність Джордано Бруно і читають рядки Аїста про непохитного італійця, коли біля вогнища співають пісні, записані в польових, суворих умовах, де куля межує між смертю й життям... Пісні Аїста і побратимів Аїста...

*Среди каштанов и берез
цветет без нас
в садах персидская сирень.
И жизнь идет,
как раньше шла из ночи в день.
А здесь война.
А на войне как на войне,
судьба и жизнь
с ценою меньшею вдвойне,
здесь, среди гор,
что кругом встали в карусель,
теряем мы
свою любовь, своих друзей.
В дыму, в боях
грубеют чувства и сердца...*

Й усміхаюся, як вихователь, як мати: в своєму душевному пориванні мої діти справді щирі, вони чутливо вловлюють у вчинках, у словах дорослих і фальш, і чесність, та бажання захистити справедливість...

Що ж приваблює їх у Саші? Чому по ньому звіряють вони своє життя, свої вчинки та справи? Чому без підказки дорослих, самі в урочисті хвилини йдуть до музею бойової слави імені Олександра Івановича Стовби, несуть квіти на його могилу, довго й задумливо, вдесьте і всоте вчитуються в слова на сірому граніті: **«Життя, прошу: дай крила відшуміть мені з ключем прозорим журавлів!»** Чому радяться з ним, як із найближчою, найріднішою людиною? Чо-

му довіряють його матері Лідії Петрівні та батькові Івану Андрійовичу свої радощі, сумніви та печалі?

Аіст став для них конкретним прикладом того, як багато може досягти й на що здатна в нашому житті будь-яка людина. *«Скільки наполегливості, сили й волі і разом із тим — яка глибина душі!»* (ці рядки беру з письмового твору **Ліни Дзюбак**); *«Він умів бережно ставитися до людей, він любив їх, любив своє місто, любив життя...»* (**Олександр Волошин**); *«Коли мені важко, я думаю про Сашу, мені здається, що я підтягуюсь і зовнішньо, і внутрішньо, немов кожного разу тримаю перед ним звіт. Часто сперечаюся з ним і раджуся. Про що? Багато про що...»* (**Андрій Мороз**); *«Хочу випробувати себе. Чи зможу витримати, бути у всьому справжнім, як Саша...»* (**Сергій Рагульченко**).

Народження літературно-пошукового клубу «Подвиг» було немов другим народженням моїх дітей. Як вони запаловалися енергією в праці, як раділи кожному листу, кожній замітці в газеті! Від руки переписували людям тоді ще не опубліковані вірші Саші, читали їх на олімпіадах і конкурсах, прагнули знайти правильний настрій, тонкощі кожного слова! Строфи Аіста лунали так, наче ти сам сидів у нічній казармі, на галявині лісу, де тільки-от викопали окоп, біля розгарячілої БМП, добуваючи сокровенне слово із самісінького серця...

Я тішуся й радію, що в моєму класі постійно присутній Аіст. З ним мені легко підбирати казкові ключики до будь-якої теми, до найвищих авторитетів, до Пушкіна, до Лермонтова, до Тараса Шевченка чи до героїв «Війни і миру» Льва Толстого, до духовного благородства бондаревського лейтенанта Княжка, до справжнього кохання того ж Саші Стовби... А діти все знають і все хочуть знати, для них немає й не може бути заборон. Скажімо, той хвилюючий лист до дівчини Валі, який Саша написав у вісімнадцять літ, де він талановито й просто робить крилатими по-людському зрозумілі слова: **«Правда моєї долі проста, мов яблуко...»**

І мої діти дивляться на життя дуже й дуже серйозно, сприймають його таким, яким воно є. В усіх його добрих і поганих виявах. І все — завдяки Саші, багато в чому завдяки йому...

«Життя наше тільки починається. Чи здатні ми кинути-ся на кулемета, що випльовує смерть? Чи зможу мовчати під час катування? А раптом не зможу? Забоюся, побіжу?.. Чому ж зміг він, Сашко? В чому тут загадка, таємниця? І чи є вони? Яким він був? Де витоки? Все це просто необхідно мені відчутти, знати, зрозуміти» (**Ігор Матяш**); *«Він боровся і страждав, перемагав і мчав назустріч мрії разом із безстраш-*

ним Прометеем і непохитним Джордано Бруно, з дніпропетровським смертником Олександром Матросовим, чилійцем Віктором Хара, і невідомою, відчайдушною дівчиною під куполом цирку... Він і його герої ще довго будуть кохати й боротися, ненавидіти й мріяти разом із нами» (Ірина Борушевська).

До нас у клуб надходили листи зі всіх куточків нашої країни. Писали робітники, воїни, школярі, писали матері й наречені вісімнадцяти—двадцятирічних хлопців.

Знову й знову ми вертали до витоків морального змушнення молодої людини, переконувалися, вірили, що дуже й дуже надійне в складній історичній та суспільній ситуації в тяжку хвилину молоде плече.

Зустріч із долею Аїста, дотикання серцем до його серця й подвигу, до його поезій — все це робить кращими наших, моїх дітей, змушує їх своєчасно замислитися над смыслом нашого непростого життя, над своїм обов'язком перед народом. А це надзвичайно важливо. Адже десь оманливе «небо сине над головою» й те, що «легко до зірок дістати рукою...» Або насправді — там чужі, небезпечні гори і чуже, тривожне небо. Там — гримить війна. І падають молоді солдати...

*А ты прислушайся, летят-гудят
самолеты в тишине ночной,
и, раскрываясь, купола шуршат
над твоею головой...»*

2

То був неповторний урок, хоч його деталі сьогодні відтворити не можливо. Вчителька географії Катерина Георгіївна ПАСІЧНА запропонувала дітям вирушити в мандрівку від Білого моря в будь-яку точку Землі, але неодмінно водою й через рідні краї.

Дівчатка й хлопчики, захоплені наданою можливістю фантазувати, малювали казкові картини давно відкритих морів і країн; в уяві юних мандрівників поставали манливі скелі загадкових островів, таємничі ліани диких джунглів, тумани квітучих долин і сніги неприступних гір. Японія; острови Нової Гвінеї; оповитий магнетизмом легенд острів св. Пасхи; земля племені майя; нічні багаття, танці аборигенів; схожа на індійську пірогу, охоплена полум'ям огненна земля Чилі — гордість та біль Пабло Неруди й Віктора Хара; стискалося серце, коли каравели потрапляли в район Бермудського трикутника, охрещеного Пекловим колом, Морем мрій, Відьомським морем і Гаванню зниклих кораблів...

Хвилюючі історії; загадкові зникнення, золоте руно і під палючим сонцем «Шовковий шлях»; юнги; боцмани; пірати

й корсари; крокодили; мавпи; банани... Все, що бентежить уяву, сповнювало пристрасною очі дітей...

Саша Стовба вирушив у мандрівку через дев'ятнадцять шлюзів Біломорсько-Балтійського каналу а потім повів своїх слухачів у глибину материка. Свій бриг — двохмачтове судно з прямими вітрилами — він назвав «Гренада», це вплив улюбленого поета Михайла Светлова. Був ранній ранок, проміння сонечка, що швидко вставало, вогняним гребенем розчісувало молочну запону туману.

Звідки тільки бралися дзюркотливі, як течія чистих вод в наших ріках, слова! Увечері, мабуть, саме їм судилося озвучити строфу:

*Із півночі білої
на ведмеді білому
іде з хуртечами
не одна,
все на шляху замітаючи снігом,
в морозах російських
зи-ма...*

Але під вікном, осяяний сонечком, стояв квітець, кінець квітня... В Онезькому озері нуртувала, скидалася сріблом над хвилями велика риба, своїм могутнім хвостом, наче долонею велетня, вона тягла в глибини судно, а з ним і чарівну пісню гусяра Садко. Край Онеги та Ладоги, непрохідних лісів і трясовинних боліт, де й через кілька століть відлунює схрещення мечів Льодового побоїща, повела юного лоцмана не в глибини озер і річок, а просторами землі, що відкривала водний шлях на Південь, шлях для брига!

Жваво, мовби сам учасник спорудження каналу, Саша розповідав схожу на казку бувалицю про спорудження каналів.

А далі вибирав варіанти, куди і як можна пропливти: були там, на шляху, Біле озеро, Валдай, Москва-ріка та Ока, було й Рибинське водосховище, Волга і Дон, були Азовське море, Керченська протока, море Чорне; на сім діб бриг заплив у Дніпро, де команду зіграло тепло милих вікон та очей. А потім зустрічний вітер знову напинав вітрила. Й народжувалися нові строфи...

Але про те, що наш юний мандрівник пише вірші, ніхто не здогадувався — ні клас, ні його команда. А були з ним і Дарбі Грін, котрий спізнав, яким солодким рятунком пахне після грізних штормів скелястий берег, що раптом з'являється на обрії; був із ним і хоробрий Едвар Тіч, той, що Борода. Відчайдушний, він *«ходив у різних широтах»*, був *«на Кубі й на Яві»*, до *«штормів»* зник і до *«морів»*. *«Руки грубіли на шкотах»*, але *«так пізнавали ми долю...»* — зізнавався юний поет.

Від колись ревучих Дніпрових порогів, від гордого й славного Запорожжя, від непоборного Ненаситця-діда була дуже знайома вода, її тисячі разів переміряли веслами до самісінького Цареграда-Стамбула горді Бурхани, Сашині предки, і вона закипала від весел — триумфувала в схрещеннях блискавиць-шабель козацька несамовить...

Саша впевнено провів бриг через Босфор і Дарданелли, і незабаром під тихим попутним вітерцем судно загойдалося на теплій хвилі Середземномор'я. Давня культура на острові Крит, міф про Мінотавра — напівбика, напівлюдину, що розтерзує найкрасивіших дітей, юнаків і дівчат. Хижий Мінотавр став символом жорстокості й війни...

З палуби брига було видно острів Сицилію та Апенніни. Але навіть сонячна Італія, цей загадковий чобіток Африканського материка, навіки прибитий до Європи неймовірним спалахом зірок, не зупинили втомленого капітана чи лоцмана в його пориванні досягти. Він швидко проплив між островами Сардинія та Корсика — там зів'яла зухвала слава вигнаного й засоромленого Наполеона... Краєм ока мандрівник «зачепив» Марсель, Барселону, а далі берегом уздовж Андалузських гір наблизився до Гібралтарської протоки.

Зухвалий вітер розлив на палубі та в калюжах морської води проміння спекотного сонця, захоплення й радість світилися на обличчях капітана-лоцмана, однокласників, а ще... Дарбі Гріна й Едвара Тіча, який Борода. Таке збудження переживали хіба що провансальський дворянин Міссон (справжнє ім'я десь загубилося) та італійський домініканець Караччіолі, коли під розгорнутим на вітрах «Веселим Роджером» їхнє судно причалило до Мадагаскару і в думках, визрівши, почало проростати яре зерно флібустьєрської республіки Ліберталії. Цією країною Волі керували колишні раби, а раби — то вчора худоба, продана на невольничі ринки, нещасні, прикуті ланцюгами до галер, сміливі люди.

Капітан Белламі, відомий пірат, промовисто й сильно охарактеризував дії своїх однодумців.

«Ми не коримося законам... Вони створені для багатіїв, щоб грабувати бідних під захистом законів... Ми грабуємо багатіїв під єдиним захистом своєї відваги».

Про них, сміливих, незалежних володарів морів, написав статтю для французької енциклопедії захоплений Вольгер:

«Попереднє покоління тільки що розповіло нам про дива, які творили ці флібустьєри, і ми говоримо про них постійно, вони нас зворушують... Якби вони могли мати політику, рівновелику їхній непоборній відвазі, вони б заснували велику імперію в Америці... Ні римляни, ні який інший розбишацький народ ніколи не здійснював таких дивовижних завоювань».

Саша багато знав про піратів. Але не флібустьєрське прагнення до волі-сваволі запалило в очах школяра вогонь шаленства, а з ним — «іспанську печаль»:

*Я видел: над трупом
Склонилась луна,
И мертвые губы
Шепнули: «Грена...»*

Так, вона, обпалена в найжорстокіших бойовищах із підступним ворогом, неповкорена Гренада Михайла Светлова, ваблива Гренада Олександра Стовби, була зовсім поряд — закутана болем і тривогами земля Андалузії. Тут у смертельному герці зішлись сили світла й мороку, добра й зла, життя й руїни.

Саша шкодував, що прийшов на цю землю надто пізно. «Іспанська печаль» вчувалася і в очах, і в голосі школяра, що плів із Білого моря до берегів бентежної мрії.

...Через кілька років, коли сором'язливий підліток одразу після десятого класу стане бійцем воєнізованого пожежного загону, в його руках виявиться сторіночка із журналу «Юность» за 1964 рік. На цій сторіночці був видрукований некролог, що сповіщав про смерть Михайла Светлова. Прямо під знімком автора «Гренади» й «Пісні про Каховку» на печальних рядках Олександр Стовба залишив експромт фіолетовим чорнилом:

*Зорі згоряють
 за темним вікном...
Згорів,
 як зоря,
 мій натхненний Светлов.
Та відблиск зорі
 знов являє вогонь,
і в серці китить
 ним запалена кров!*

Трохи нижче дописка:

Пішов співак.

Світ зоряний погас.

О, скільки він водив в походи нас!

*Його «Гренада» — мрія, що з тобою,
країною здається голубою...*

А поки що продовжувався урок географії.

«Ось тут — Піренейський півострів. І побіля Малаги я пришвартую свій бриг і з командою зйду на берег. Далі, пробачте, в мене немає водного шляху, а тому я піду пішки, а ні, то на березі стану скелею: там — моя Гренада, Граната. Мрія Михайла Светлова, моя мрія. Гренада... Чи не від французького слова Granada — граната? Напружена, вона тамує в собі порох і... вибух! Гренада — символ непохитності, волі, що вабить під небом Іспанії, під небом мрії! Є ще в цьому Божому світі дві Гренади. Одна — в моєму серці, а друга — у Вест-Індії, столиця її Сент-Джорджес. І ця, друга, незалежна, як полум'яна іскра!»

Коли Олександр Стовба закінчив відповідати, Катерина Георгіївна сказала: «Ти, Сашку, від природи відкривач материків. Добре, прекрасно плавав! Я впевнена: бути тобі капітаном далекого плавання».

Антоніна Євдокимівна, яка була присутньою на цьому уроці, миттю уточнила: «Так, він справді буде капітаном. Тільки — наземних військ».

Відійшов у небуття той пам'ятний урок. Але залишилися незгладимими слова школяра: відкрита іспанцями в 1498 році Гренада в Карібському басейні стала символом боротьби за визволення людства.

*Гренада, Гренада,
Гренада моя...*

Гренада — в Іспанії, в Андалузії; Гренада-Граната — в південній частині островів Гренадини, полум'яна п'ядь землі неподалік від волелюбної Куби, Нікарагуа і Сальвадору; Гренада, що ніколи не стане жертвою насилля.

*Сине-мутным играя оттенком,
катит море волну за волной,
ухожу я в туманы легкие
и не скоро вернусь домой.
Проплывают, кормой качая,
мимо нас корабли-острова,
и скрывается за горизонтом
в серой дымке родная земля.*

3

Повісті про Аїста загрожувала небезпека — ще не написана, вона починала швидко розростатися, перетворюючись у щось безконечне, чому не видно було ні краю ні кінця. Чим далі нові й нові люди дізнавалися, що готується до видання документальна розповідь. І кожен хотів висловити свої почуття й думки про лейтенанта, знайти свій ракурс розповіді про так рано обірване життя й рядки... Для багатьох Аїст став близьким другом, братом, сином...

Петро ТКАЧЕНКО, військовий журналіст із Москви, — в його творчості відчутний вплив яскравого полум'я Олександра Стовби.

«Така зустріч із незвичайною людиною вибиває тебе із усталеного, звичного ритму життя, безжалісно зміщує твої, здавалось би, продумані плани, змушує переглянути ставлення до праці й до життя в цілому. Потім про це згадаєш із вдячністю, адже таких людей народ давно мудро назвав сіллю землі.

Аїст!..

Я ніколи не зустрічав цього красивого юнака, якому доля відвела таке коротке життя... Та чи може сказати, що зустрічі з ним не було?!

О ні, зустріч таки була! Я рішуче відкинув усі справи, замахнув зі столу папери, які хвилину тому видавалися цінними, а тепер непотрібними, й почав вчитуватися в його вірші, вірші людини, яка не вважала себе поетом у високому значенні цього слова. Більше того — він не побачив жодного свого рядка надрукованим ні в газеті, ні в журналі.

Я вчитувався у світ поезії, народженої в процесі нелегкої, але захоплюючої військової служби — на стрільбищі й на марші, на танкодромі і навчальному класі, нарешті, в тім фатальному герці з душманами, де молодий офіцер виявив себе справжнім патріотом-інтернаціоналістом.

Хвилювало не тільки те, що я також, як і він, закінчив загальновійськове командне училище, був командиром мотострілецького взводу, що мені, як і йому, знайомий запах гіркого пороху на полігоні, запах, змішаний із ароматом польових квітів, і музика військових оркестрів, що бентежить душу, гул чобіт на стройовому плаці, змагаючи душу перебори курсантської гітари у хвилини дозвілля. Все це залишається на все життя, може, як найдорожчий спомин. Хвилювало мене те, що вірші молодого поета органічно співвідносилися з його біографією, з його долею:

*Доля дарувала нам навіки
рідний край — і все тут,
все моє!*

*Тут відкрив уперше я повіки,
берег мій тут в росах постає.*

*Я закоханий у рідне поле й луки,
в мову мами й синяву Дніпра,
і вгамую в серці біль розлуки,
коли доля скаже:*

що ж, пора!..

Давно мріяв написати книгу про сучасних армійських поетів, чие слово народилося і змужніло в мирні дні. Й ось коли рукопис «Рядок, народжений у поході» в основному був завершений, я прочитав у газеті статтю «Його називали Аїстом» і зрозумів, що без нариса про поета й воїна моя праця буде неповною.

Так усе й почалося.

Лідія Петрівна, мама поета, надіслала мені збірку «Песня грозы сильней». А незабаром і сама приїхала до Москви, привезла записники Саші з віршами, чернетки.

Якою епохою війнуло зі сторіночок цих потертих блокнотів?!

У віршах юного поета відчувалася іноді й деяка недосконалість. Але постійною була в них пристрасть та щирість, той трепет душі, що звичайнісінький буденний факт робить предметом поезії. Переді мною відкрився світ мого сучасника, який безмежно вірить у торжество справедливості.

За такою поезією ми занудьгували й у житті, й у літературі — поезії, в якій так яскраво виявилися риси духовно багатой, безкомпромісної, рішучої і притягальної вдачі. В таких віршах висока власна доля. Десятки обдарованих людей, опинившись у військових умовах, що вимагають напруження всіх фізичних і духовних сил, стали творцями пісень. Їхні уявлення про честь, обов'язок, совість, смерть і життя розуміються по-іншому, вони сповнені справжнього змісту. Варто замислитися над тим, чому молоді хлопці рідко беруть із собою ті пісні, з якими їх проводжали на вокзалах, а в більшості випадків створили свої — тривожні, ширі, виразні. Вони, обпалені, згадали тут фронтові вірші, переробили їх і заспівали...

Тема воїнського подвигу — визначальна у творчості АІСТА. Тут відчутна його громадянська зрілість, готовність на самопожертву. Тому так визначено він роздумує у віршах про Олександра Матросова. Й за рядками, присвяченими герою, вгадується передбачення своєї власної долі.

Героїчне привабило Сашу-поета рано — побачений кінофільм, прочитана книжка — все викликало свій відгук, примірювалося до власного життя.

*И вспомним тех, кого уж нет,
споем их песни боевые...
А сквозь палатки полевые
пускай струится звездный свет...*

З поетами-фронтовиками його ріднить прагнення сказати слово від імені свого покоління, а не тільки від себе особисто.

Примітне те, як люди сприйняли подвиг Олександра Стовби. Сотні листів до рідних поета, до редакцій газет і журналів, де публікувалися його вірші, свідчили про глибоку схвильованість читачів, про захоплення мужністю Аїста.

Переді мною — обкладинка зошита в жорсткій дерматинній оправі, який Саші подарувала мама. На розвороті — карта руху по азимуту, зроблена Олександром Стовбою. Я читаю назви невідомих мені сіл, і щось знайоме, тільки-от відчуте знову, рідне-рідне вгадується в цих однотонних фарбах, але з багатством напівтонів, кольорових переливів, знайомих за книгою двадцятих років «Афганістан» Лариси Рейснер:

«Степ, тільки степ, і по краю його плавні відроги Гіндукушу, що втікають один від одного, над ними бліде, виснажене спекотою небо.

І все ж життя не все випите сонцем. Воно тільки пригнулося обличчям на піски, затамувавши подих, безконечно змиралося. Але в пилюзі, у зів'ялому листі — скрізь живе.

...Люди красивої, крупної будови. Особливо гарні діти. Вони, як темні пташата, обнизують глиняні стіни будинків, блискаючи агатовими очима із-за зубців та багачок».

Бачаться й інші картини, знайомі нам з «Афганського щоденника» Олександра Каверзньєва, щоденника, який писався, коли Саші вже не було серед живих:

«Дуже красиво там, у горах. Горці справляють враження чесних і гордих людей. Їхні дільночки, смарагдові нині з першою весняною травичкою, зворушують. Скільки поколінь, скільки літ і скільки праці... Земелька ж ця відвойована у скель...

А потім гримів грім. Тільки не весняний. Артилерійська стрілянина відлунно прокотилася по ущелинах...»

Кажуть, що там, в Афганістані, з-поміж наших воїнів живе пісня «Зозуля» («Кукушка») безіменного поета:

*Сниться часто мне
мой дом родной.
Лес о чем-то о своем мечтает...
Серая кукушка за рекой,
Сколько жить осталось мне,
считает...*

Хто знає, може, ці рядки написав Саша, бо самі, як відомо, вірші не народжуються, для цього потрібно не стільки вміти версифікувати, скільки мати пристрасть серця, трепет душі конкретної людини...

Нехай же пливе пісня про зозулю над випаленими сонцем та вогнем полями, кам'янистими хребтами гір, пісня про безсмертя героїв».

Чи належать слова «Зозулі» саме нашому Аїсту, питання надзвичайно важливе. Адже маємо один із найколеритніших пісенних текстів про Афганістан з українським національним відсвіченням. Під час своєї поїздки за Гіндукуш у 1985 році я прагнув з'ясувати авторство, але побувати в полку, де служив і загинув Саша, мені не вдалося. Дехто висловив припущення, що, можливо, пісню написав нікому не відомий солдат із Білорусі, який загинув, — Славко Шепьоткін. Довго вагаючись, я все ж одіслав листа в село Мошеначи, що на Могильовщині, матері Шепьоткіна — Марії Онисимівні Баймановій. Але відповіді не отримав. Чи то лист не дійшов, чи то жінка не знала, що відповісти в смутні часи, коли похитнулися іноді в сумнівах навіть учора братні чуття, що зв'язували історичні перехрестя близьких народів. Й стверджувати, не знаючи абсолютно нічого про Славка Шепьоткіна, я морального права просто не маю.

Та з плином часу, чим далі, сильнішає моє переконання, що авторство «Зозулі» маємо віддати Олександрю Стовбі. Ця думка зміцніла особливо тоді, коли я конкретно завзявся подати всю поезію Аїста українською мовою. Вірш аж просив заповнити його рідним змістом і кольором. А тут ще з'явилася винятково цікава книжка про афганські солдатські пісенні скарби Володимира Васильовича ПАСЬКА «Ніч забутих пісень». Генерал-лейтенант медичної служби й талановитий письменник (ще до нашої зустрічі) в цій розповіді наводить «Зозулю» під авторством (і слів, і музики) Олександра Стовби. І я подаю повністю в моєму перекладі цю лейтенантову, Сашину перлину:

ЗОЗУЛЯ

Сниться часто рідний дім мені.
Літо ясний промінь у ріку лє.
І зозуля сіра в шалині*,
Як віщунка, долю пророкує.

Ти зірвав стеблинку нашивдку
Не конвалії — баганника прим'яту.
І полинуло зозулине «ку-ку...» —
Знов чийсь вік взялася рахувати!

Сниться ліс, галява, вогнеквіт...
Бджілка із пелюстки, ген, росу п'є...
«Вісім...», «десять...» Ціла сотня літ...
Щедра ти на чужині, зозуле!..

А для воїна, ой тоскно, ти повір...
Чи світає, чи заходить сонце...
Юність, зіткана із крові хижих війн,
На життя дивлюся — чи не сон це?!

Хто він — в шалі дикості солдат,
Наш, чужий — у надголоді, втомах...
Біль очей, страшнюща борода,
А душа — у ранах та бездомна!

Смерть, то й смерть. Хай буде вже, як є.
Скільки впало із-над Волги і Дніпра тут!..
Ти ж, зозуле, без кінця куєш,
Мов не знаєш про солдатські втрати.

А тому опам'ятайсь, стара,
Постривай без сорому брехати.
Крик «тюльпанів чорних» — то не гра:
Юні кості годі вже орати!..

«ЗОРЯ НАРОДЖУЄТЬСЯ В ОГНІ»

Той, хто пережив невдалу спробу поступити до вузу, може зрозуміти стан душі вчорашнього абітурієнта військового училища. Мрія віддалилася. Підвів зір... А що коли він почне катастрофічно погіршуватися? Невже назавжди доведеться відмовитися від того, що свідомо увійшло в думки, в серце, в поетичні рядки, зробило підлітка не за роками розважливим і мужнім?

*Шалина (рідкісне) — гущавина, гущина; здичавілий чагарник, печисте місце, де водяться гадюки (Авт.).

Захоплені солдатські походи, привали, запах диму й пороху, поєдинки, втома... Ні-ні, тільки не відмова від мрії!

Всю ніч Саша провів на балконі, тут у попередні дні його відвідувало натхнення. На балконі йому легко писалося. Грайливий повів вітру, шовковистий шелест листя на тополях і кленах, десь унизу, над шляхом, шум машин й уривчасті голоси перехожих.

Стояла синя серпнева тиша: місто спало, втомлене після багатьох трудів і хвилювань. Втомилося навіть безкінечне небо, наче завітчана вогнями новорічна ялинка, воно ронило на землю стиглий зорепад.

Ніколи раніше не дивлявся він так пильно в небо: Кассіопея, Стрілець, Велика й Мала Ведмедиці, Стожари, Чумацький Шлях... У берегах та глибинах високого моря-неба згоряли й знову народжувалися міради корабликів-зірок, що пливли, наче живі, мигтіли то жовтим, то бузковим, то червоним світлом, переливалися, вабили... Здавалося, немає, не було й ніколи не буде кінця зорелетам, торжеству голубого простору й небесного вогню, що своїми імпульсами дає рух і дихання життю.

*Безкінечність — то Всесвіт у атомі,
в безкінечності світло шалене...*

Можливо, Саші згадалися слова Геракліта, записані в блокнот: «Світ єдиний зі всього, не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є і вічно буде живим вогнем, що закономірно загоряється і закономірно згасає...»

І якщо ти не поступив навчатися, то на цьому не зупинилося життя. Воно трохи пригальмувало твій рух до мрії, а далі, як і раніше було, все залежить тільки від тебе, адже й у тобі — в твоїх тілі й душі — природа помістила цілий світ саме твоїх неповторних відчуттів, горінь, гіркот і вдач. За хвилиною хвилина і за днем день ти повинен ліпити в собі людину — непохитну, мудру, в переконаннях тверду, мов криця. Все небо, всі зорі, Сонце, Місяць і вся Земля, все живе на ній і над нею — дерева, ластівки, людина... — прийшли в цей світ із води й вогню, ти постійно мусиш про це пам'ятати, щоб не заспокоюватися, а — горіти.

*Зоря з'являється з вогню,
й ми палахкі —
з вогню, гарячі...*

Навколо вирувало нескінченно багато вогню й життя в огні. Й Саша усміхнувся; в його душі не буде місця ниттю. Небажання горіти не запалює, а знищує полум'я: «Пожежу

пожежею не загасиш... По-же-ежу!.. Але ж ліс гасять зустрічним вогнем, коли шалена хвиля вогню проковтує таку ж навальну хвилю!..»

В пам'яті звідкись із близького минулого виникла картина: потяг несе його на вступні іспити в Київ; школярі, що вибирають мрію; а за столиком в затишному відсіці зібралися молоді чоловіки в красивій формі пожежників — сині костюми та голубі сорочки, шовкові петлиці. Скромна вечеря — бутерброди, яблука, мінеральна вода. Стрункі, підтягнуті. Розмови про життя, про службу й дисципліну, так схожі на військові.

Саша із заздрістю дивився на цих спортивної статури, дужих, молодих чоловіків, котрі без боязні входили в полум'я й їм дим. Він ще подумав тоді: вогненні люди...

Прокресливши в небі яскравий слід, упала зоря. Ні, це не згасло чиєсь життя, а підвладний земному тяжінню, увійшов у густі шари атмосфери шматочок далекого небесного тіла, щоб своїм горінням зачарувати людину. Що ж, і він, звичайний хлопчина, не побоїться увійти в огонь. Хай тільки випробування небезпекою буде кроком до мрії.

Під ранок він трохи задрімав, але з промінням сонця, що сходило, вже був на ногах. Він відверто поговорив із батьком. І вони пішли у воєнізовану пожежну частину.

Все було вирішено й, на місці, здавалося, мало легко владнатися. Зовні Саша виглядав рослим, сильним парубчаком. Одначе перші ж слова начальника частини **Володимира Сергійовича ШЕЙКА** насторожили:

— Вирішив стати пожежником? Це добре, хлопче. Бачу й вірю, що після першої тривоги не втечеш і не злякаєшся. Але, зрозумій, за Статутом внутрішньої служби ми не маємо права брати на роботу тих, кому немає вісімнадцяти. Отже, звернися до нас через рік...

— Володимире Сергійовичу, ну, будь ласка...

Той парубчак і сьогодні наче живий стоїть перед очима Шейка.

«Мені здалося, що переді мною стою... я сам — наче в казці, хтось в одну мить скинув із мене ношу в тридцять із гаком літ. Ось такий же після десятирічки прийшов я в танкове училище. Війна, а мені немає вісімнадцяти. Значить, ще не мужчина, не приймають... Досі не збагну, де взялася наполегливість, — пробився. Може, ця рішучість допомогла мені витримати найперший бій з фашистами під Білою Церквою в сорок третьому. Й залишитися живим потім... Запекло, до смерті бився я, коли брали Вінницю, і в Кишинівсько-

Ясьському казані. Був завжди веселий і нічого не боявся. Куди посилали, туди й шов, там був... У погляді Саші було щось гаряче, ще юначе, але — моє. І я не міг не поступитися, повірив. Нехай, думаю, під час перевірки за порушення отримав догану, але цього парубчака візьму.

І я сказав: «Дехто подейкує, що пожежники, наче безсловесні колоди, цілі ночі й дні лежать на боку, лежма й похрюпують. Це неправда. Справа в нас небезпечна, ризикована, не для лінивих, не для боягузів. Навіть життям доводиться іноді платити. А тому до сьомого поту тренуємося за днем день, щоб перемагати вогонь. Це ціла наука. Умови дуже жорсткі. Одначе ти мені подобаєшся. Тут такі сильні люди потрібні. Й коли твердо вирішив, то, як виняток, спробуємо, приходь. Місячна перевірка й підготовка. Виявиш себе, навчишся виконувати всі вправи військово-пожежного комплексу — вважай себе зачисленим у бійці...»

Потім Саша із вдячністю не раз згадає університети пожежної частини. Й, треба гадати, ця важка служба додала йому сил у фатальну хвилину там, уночі, в далеких горах...

Перед ним ожив бій танкіста, командира «тридцятьчотвірки» Володимира Шейка, бій під Вінницею, де ліси, де ставка Гітлера. Тоді також був кінець березоля, досвіток. Розкислі дороги. Фашистський снаряд перебив гусеницю танка. Довкругу свистять кулі, вибухи, дим, перегар... А вони в бушлатах, молоді, як Саша, хлопці під вогнем вставляють пошкоджену ланку. Необхідно будь що розчавити кулеметне гніздо ворога, бо несамовита стрілянина з вікон двоповерхового будинку, наче жорстока коса, зім'яла, поклала на холодну землю наших піхотинців... І танк розвернувся, накрив осине лігвисько. А потім почав прасувати окопи.

В тому бою осколком, що зрикошетив од броні, в Шейка видерло частину щокі... А коли в танк ударив фаустпатрон, команда залишила машину, що оповилася вогнем. Константи́н командир упав на розгрозлу землю й поповз із останніх сил до лісу. Щось криваве вдарило в очі. Не бачачи нічого перед собою, він повз і повз. До лісу, й не пам'ятав, як його підбрали свої. З екіпажу їх уціліло двоє. Він та механік — сибіряк, із Челябінська.

Від війни в Шейка залишилася головна нагорода — мисляча голова. Відважний танкіст брав Кишинів, Будапешт, Прагу...

Це була одна з найкращих у місті професійних пожежних частин. Бійці заступали на вахту на добу, а три доби були вільні. За необхідності часто піднімали по тривозі й уночі.

День до краю заповнювався роботою. А під час обіду Стовба випускав «Бойовий листок» — стіннівку.

В одному з номерів з'явився коротенький ескіз Саші про подвиг Леоніда Анатолійовича Основикова, голову колгоспу з херсонського села Рубанівки. Від іскри, що викинув комбайн, спалахнула хлібна нива. Спекотою дихав сухий липень, — у відкритому степу стебла пшениці горіли, мов порох. Полум'я, заввишки з двоповерховий будинок, спалювало все на своєму шляху. Основиков опинився на місці пожежі, він їхав на авто. Щоб приборкати ошаліле полум'я, голова колгоспу послав водія в село за людьми. Приїхала пожежка. Але без спеціалістів. І тоді Основиков сам взяв у руки шланг і ступив назустріч огню валу, кинувши на ходу трактористові, щоб той хутко проорав на шляху вогню земляну смугу. Кавалерист, а потім танкіст, на війні Основиков був тяжко поранений у ногу. Та нині бажання врятувати народне добро подесятерило сили колишнього фронтовика. В рішучому поєдинку з вогнем Основиков загинув. Але — завдяки його мужності вдалося врятувати хліб на п'ятистах вісімдесяти гектарах із шестисот.

Енергія Стовби передавалася багатьом; він знав буквально про все, а тому з ним приємно було поговорити. Щирість, принциповість, простота — навзаєм. Надійність...

Дуже поважав Саша свого старшого товариша Павла Івановича Григоренка. З ним не раз доводилося дивитися в очі смерті — нічні дозори навіть під час свят для Саші були в радість.

Стройова служба, виходи на розводження, приймання й здача караулу, тривоги... Все це подобалося йому, було — як в армії. Статут внутрішньої служби вимагав від кожного бійця непохитно дотримуватися дисципліни.

Володимир Сергійович ШЕЙКО:

«Стовба все схоплював миттєво. Під час першого ж заняття з пожежної тактики я помітив його вроджену беручкість. Норматив «двадцять». Треба забрати воду з водойми, продовжити магістральну лінію і два робочі рукави од відгалуження. Стовба повинен був допомагати шоферу. Він встиг виконати все та ще й допоміг іншим у прокладанні основної лінії магістралі.

Після цього я перевів його на роботу із стволами.

Дехто з ревнивих начальників подейкував, що Шейку, мовляв, легше, він перехопив у свою групу Стовбу, а тому третій караул постійно й у всьому найкращий.

Справді, Саша з гідністю вмів виявити себе.

...Під час грози блискавка вдарила в скруббер на Баглійському коксохімічному заводі. Загорівся газогін. Полум'я погрожувало перекинутися на великі місткості з соляркою, що стояли поруч, — одинадцять цистерн по десять дванадцять тонн кожна. Міг вибухнути хімічний цех, загинути сотні людей. Кожна мить — то життя... Ризикуючи злетіти в повітря, «дев'ятка» третього караулу кинулася у жорстокий герць із вогнем. І вогонь було знищено.

Наказом по заводу кожного із сміливців було премійовано двома з половиною тоннами вугілля.

Саша віддав свою премію начальникові караулу.

В пам'яті «дев'ятки» багато прикладів відваги Саші.

...Був звичайний нічний дозор. Тихо, хоч мак сій.

І раптом — тривога: горить магазин «Південний». Трапилося це в іншому районі, але караул Григоренка негайно кинувся знешкоджувати біду. Омахи ядучого полум'я й диму тяглися з підвалів. Сльози застидали очі, нічим було дихнути...

Ніхто ще не встиг до кінця оцінити ситуацію, а Стівба вже пірнув у задушливу запону диму. Й через кілька секунд він вискочив із підвалу, ледве дихаючи, в його руках димів ватяний матрац. Очевидно, необережний вантажник кинув недопалок, від якого зайнявся матрац, от-от мала спалахнути пожежа...

Або ще випадок.

Неподалік від школи полум'я охопило катер. Караул прибув на місце пожежі, коли розплавився, поплив алюміній... Секунда-дві — й од невідворотного вибуху здригнулася б земля. А поряд школа, діти.

Доки пожежники готували лінію для подачі піни, Стівба почав охолоджувати бензобак. Сильний струмінь води, ще й ще! Виграно кілька необхідних митей — і ось вогонь задихнувся під атакою пінних струменів основного монітора.

Хлопці з «дев'ятки» не раз казали: «Сашко, ти, як чарівник, приборкуєш вогонь. Сама природа створила тебе пожежником. Складається якимось так, що ти дуже часто опиняєшся попереду всіх нас — на крок, на мить. А значить, ризикуючи собою, бережеш нас».

А він тільки віджартовувався: «З вогнем ми всі з одного тіста. Зоря народжується в огні, і ми народжуємося гарячими. Давайте, хлопці, доживемо до наступної пожежі, а там — ви закриєте мене від вогню...»

Така ж тиха усмішка осяяла його обличчя значно пізніше.

Через кілька років Саші знову довелося зустрітися з вогнем, вже будучи курсантом військового училища. Від легкозаймистої суміші спалахнуло бавовняне обмундирування на

одному з курсантів. Все відбулося настільки несподівано, що той перелякався і в розгубленості побіг з вогнем на спині. Потерпілий не знав, що робити. Загрожували неабиякі опіки.

Саша миттю кинувся навздогін, збив «утікача» з ніг, накрив плащ-наметом і загасив полум'я.

І в цьому рішучому кроці виявилось загартування дніпродзержинськими вогняними дозорами.

«ЧИ ПОРІВНЯЮ ВСЮ КРАСУ ЗЕМНУ Я...»

Якось до моїх рук потрапив невідомий записничок, а в ньому — п'ятдесят шість віршів, написаних рукою Саші. На обкладинці блокнотика — дарчий напис:

«Валю! Нехай ці вірші написані не зовсім вдало і хтось інший, бувши на моєму місці, міг написати їх краще від мене.

Але ці рядки — мої друзі.

Кожен із них має свій характер і свою думку і, окрім цього, несе в собі маленьку часточку моєї, навіть для самого себе незрозумілої душі.

Подрузи з ними й не докоряй мені за те, що в мене не вистачило сил зробити їх кращими.

Саша С.»

Цими словами юний поет мріяв відкрити свою першу збілочку «**Зоря народжується в огні**». Але, крім дарчого блокнотика, який зберіг вірші, було ще й дев'ять листів від Саші...

Щоб поговорити з **Валентиною Іванівною ПРОСОЛУПОВОЮ-СТОГНІЙ**, я приїхав до Дніпродзержинська.

Був гожий ранок після дощу — у промінні, в кришталевої краплин на листі дерев. Весело дзеленькотів трамвай, несучи пасажирів у центр Дніпродзержинська. Будинки, що потопають у зелені, усмішки на обличчях, квіти в руках юнаків у квітковому ряді, багатолікість і багатолюддя на шляху до вокзалу... Все те звичайне, що не раз бачив Саша з вікна першого номера трамвая.

Подружжя Стогній дома не виявилось, з грудною дитиною вони подалися у відпустку в село. На моє щастя, сусіди пригадали адресу Валиної свекрухи: Аули. Й, тримаючи в голові цю рятівну, але дивну для дніпрового степу назву, я вирушив у пошук, взявши таксі.

І треба ж — як красиво на витоці серпня, заливаючись руладами, піднімав у небо дзвінку пісню жайворонок!

Валя зовні й душею була дуже схожою на Лідію Петрівну. Віть-у-віть, як у Сашиної матері, з позолотою осінніх каштанів очі, рівний ніс, чорні, наче смола, пасма волосся. Й усмішка — така ж промениста.

Каризною очей, кольором волосся, навіть повнотою губ, розкритих в добрій дитячій усмішці, виявилася схожою на свою маму, на маму Саші й на... Сашу найстаршенька донька Аня. Та й молодша, зовсім-зовсім ще крихітка Тоня...

Такі діти могли бути й у Саші...

І я відчув, як несамовито стислося серце, потім розшаліло — щемить...

Проста, трудова родина. Анатолій — шофер, симпатичний молодий чоловік. І душа в нього — справжній скарб. Адже буває, одне лише припущення: «Вона з кимось зустрічалася...» — викликає вічні докори й підозри, на довгі роки обпалює, ображає, ранить. Анатолій же розумів: навіщо ревнувати до того несміливого, чистого почуття, що приходить до нас на порозі юності?

Щоб не заважати розмові, нас залишили з Валею вдвох.

У карих очах молодшої матері сльози, та і як їм не бути? Вона пам'ятала все до найменших подробиць.

Минуле нагадує тепер розталу в теплих долонях сніжинку, вдивовижу ніжну сніжинку...

Того дня мела якась казкова пороша. В парку на тополі, на акації, на щоки, брови, на вії закоханих падав пухнастий сніжок. Вони ловили ті сніжинки долонями, як діти, раділи білому світові, білому диву. І якісь ще не звідані почуття народжувалися в душі.

Несподівано їхні руки переплелися, долоня дівчини опинилася в його долоні, й вони побігли до лавки під акацією. І тут Саша зупинився, мов зачаклований:

«Валюшко, ти тільки поглянь, поглянь: останній день лютого, а вже завітувала наша акація!»

«Наша» акація й справді цвіла — вся біла-біла, немов наречена, вона іскрилася снігом.

Вони затамували подих:

«Оце так диво!..»

Несподівано їхні променисті погляди зустрілися, переплелися, закрутилися думки. Валя й Саша потяглися одне до одного.

В ту мить зовсім не думалося, що колись вони подорослішають і якась несправедлива сила роз'єднає їх. В усьому світі їх було тільки двоє та ще білий, добрий, безкінечний сніг...

Через багато років, коли Саші вже не буде, про цю мить, як про щастя, не ховаючись, Валя розповість своєму чоловікові, й він, її суджений, а потім батько їхніх доньок, все зрозуміє правильно, як мусив би зрозуміти кожний справжній чоловік, котрий поважає себе й свою кохану.

Саша тоді сказав їй найперші, найніжніші, найдорожчі слова освідчення. І вона по-дитячому наївно й щиро відповіла йому.

Пізно увечері він зателефонував Валі:

*Відлетіло
диво останнє...
та хіба ж не диво
в цім світі
коли на долонях тане
сніжинка,
світліша від світла!*

*коли в чистім полі
зимовім
все білою ковдрою
вкрито.
І ліс веде з вітром розмову —
у срібло немов перелиту.*

Вона зрозуміла одразу, що його поезію відвідали саме їхні сніжинки. Це було 28 лютого 1974 року. Перший варіант його вірша...

Поетичні рядки — це Сашкові діти, — журнальні, газетні публікації про нього вона кожного разу зігрівала щемкою сльозою:

«Мені дуже жаль, що в нього не було дружини й не залишилося дітей. Освідчення ж мені, а через два з половиною роки — Ларисі, може, до кінця не визначилися, але були дуже й дуже чистими. Й тут не треба звинувачувати Сашу в роздвоєнні душі, в нещирості почуття.

Ми були просто зовсім-зовсім юні, нелукаві й недосвідчені. В цьому віці щиро віриш в те, що говориш, у чому зізнаєшся, ховаючи все ж від батьків і друзів, поривання серця, пристрасті і таємничий світ своїх переживань, може, надто квапливо відповідаючи голосу серця, а не розуму. Закохані, ми не встигаємо заглянути в майбутнє, щось передбачити, проаналізувати; нам чужий розрахунок, якісь думки про збіг обставин, які можуть поставити нас у безвихідь. В цьому беззахисність юності перед невідворотним майбутнім, але в цьому й щастя наших найперших освідчень.

Можу бути вдячна долі, що він — моє найперше таке високе й чисте, схоже на весняний квіт первоцвіту, цього небесного ключа, зірваного жорстоким пориванням бурі, юне кохання, що розчинилося в нереальності. Ми не могли, не встигли й не дозволили одне одному образити ніжність, що являла нашу сокровенну суть одне для одного.

Чому не склалося в нас — міг би відповісти, може, тільки він сам, а не я. Повисла без відповіді його фраза в останньому листі до мене:

«Валюшко, чесне слово, немає часу... 28 серпня, 1975 рік».

Вона зберегла його листи з Києва. В них відкритість душі та слів. В них — увесь Саша. І все найкраще, що може подавати людині людина, — кохання:

*Чи порівняю всю красу земну я
з тією вродою,
що Бог дав лиш тобі?
У каризні очей,
що уві снах цілую,
секрети вічності вирують,
далебі.*

*...Всіх див чудесніша вона,
дівоча врода, що так вабить:
і годі хмелю чи вина,
коли така струнка і зграбна
ти розквітаєш, як весна.*

*Даруєш шал губів і ніжність,
о квітко в росах,
світло й щем...*

*Ні, не напиться мені ж, ні
з джерел святих, і я п'ю ще!
Йї напиться ніяк не можу...*

*О тільки б, мила,
розчинитись
в тобі, як хмарці
в небі Божім,
тій, що міняє непомітно
свій обрис ясний чи сумний...*

*Ти — ідеал мій неземний,
що відкидає геть
самотність!*

*Я хочу дихати тобою,
ділитись радістю й журбою,
й не порівняю всю красу земну я
з тією вродою,
що Бог дав лиш тобі.*

*...Якби ж то зміг до донець
відлюбить
той чар очей,
які
до безтяму
цілю!*

Потім були листи, в яких він розповідав про складнощі вступу в училище. «Тільки прийшов з фізики, в голові якись коливання, побоююся — чи не зсув фаз...» Листи, в яких прочитувалася вдячність дівчині за підтримку: «Ти пишеш, щоб я про тебе не дуже багато думав, але тоді підкажи, як це зробити? І ще ти пишеш щось про смаки, «якщо лист мій припав не до смаку»... Як воно могло припасти чи не припасти? Адже людина з її думками, з її любов'ю — не взуття, щоб підходити або не підходити. Я кохаю тебе, і це означає: я кохаю тебе всю, і для мене ти найкраща. А про те, що саме я не люблю, ти, мабуть, уже знаєш — не люблю я писати листи. Для мене це справжня мука — відірвати від себе (я справді немов відриваю) ці короткі рядки. Тому листи мої до тебе — своєрідний шедевр телеграфної мови...»

Й далі:

«...Я як ніколи близький до своєї мети. Єдине АЛЕ — медкомісія. Це мій Рубікон... Бачив усіх хлопців, з якими поступав торік. Багато хто вчиться. Не уявляєш, як їм заздри! А те, що в мене батя молодець, я це сам знаю. Отримав від нього листа, в якому він пише: «Будь уважний. Не розгублюйся й не розпорошуйся. Нехай твоя мрія, за яку ти борешся, здійсниться». А про те, що тебе проводжав, ні слова. Пиши мені, Валлошо, пиши про все... Якби ти знала, як тут мені тебе не вистачає. Не вистачає запаху твого волосся, твоїх рук, губ, тебе... Я кохаю тебе, і цим сказано все, навіть більше, ніж все».

Вона писала йому майже кожного дня.

Листи скрашували тугу й розлуку, скорочували відстані. Їм обом листи просто були необхідні, як повітря, без якого немислиме життя й дихання. Мовчанка одного з них одразу викликала хвилювання й тривогу іншого:

«Тільки вчора отримав від тебе два листи, сьогодні знову лист. Хлопці заздять: от людині щастя. І справді, доб-

ре отримувати вісточку від коханої тобі людини. Те, що ти занедужала на ангіну, звичайно, погано, але, гадаю, не дуже страшно. Дякую тобі за фото, за те, що не забуваси мене. Взагалі добре, що ми з тобою зустрілися й бережемо наше почуття без трішечки не рік. Все в наших силах: не забути одне одного, не забути кохання, ту лавочку в парку, нашу лавочку. Дев'ять днів, як я не бачив тебе, а здається, що це було так давно...»

В тих листах Саша був таким, яким вона його знала. Іноді серйозний, іноді жартівливий, але завжди щирий, чесний:

«У неділю поїхали взводом на один із заводів. Працювати не довелося, даремне проїхалися. А взагалі недарма, подивилися Київ і наїлися морозива. З цим морозивом — кіно. Сидимо на машинах. Спекота. Люди йдуть і їдять морозиво. Дивимося, якийсь хлопчик тягне повну торбинку з провізією. Очевидно, послала мама купити. Ми його «окупували», розвантажили валізку, дали грошей і відіслали купити тринадцять пачок морозива. Хлопчик збігав і повернувся з повною валізкою снігового дива. Потім дістали кавунів. Загалом, була не неділя, а щось незвичайне.

...У нас у взводі зібралися хлопці, з якими не засумуєш.

Пиши мені, Валюшо. Адже ти єдина людина, якій я можу відкритися навіть у дрібницях. Та й не тільки тому, а тому, що кохаю. Кохаю тебе».

Валя написала йому.

Вона не могла не писати.

Але він не відповів на її листа. На листи... На першого, на другого, на третього. Може, був десь у колгоспі, в таборах і його листи загубилися, а її — не дійшли до нього; може, не так їх сприйняв, може...

«Може, раптом засумнівався — чи я його доля... Він був надзвичайно вимогливий до себе, коли не сказати: нещадний. Мене вражало, як Саша встигає все зробити — відчергувати нічну вахту, а потім прийти рівно о третій годині до нашої лавочки в парку, та ще й устигнути розв'язати рівняння з математики, написати твір і вірші... Мені здавалося, що він, наче чарівник, якось уміє витягувати і спресовувати час, тягнучись стрімким, ширяючим птахом до мрії. Таку ж вимогливість до себе він прагнув прищепити й мені:

«Хотілось би, щоб ти поступила одразу, адже так важко наздоганяти те, що втрачено в молодості. Доки свіжі знання і є мрія, необхідно добиватися її здійснення».

Так писав він мені з Києва.

Він був на рік старший від мене, а отже, був трохи досвідченіший. Він уже бачив життя робітничого колективу, випробував себе в огні. Не раз Саша приходив на побачення з обгорілими бровами, з легко обпаленим обличчям і руками, пропахлими димом пожежі...

І, безумовно, він хотів, щоб у всьому й завжди я встигала за ним, і ми ступали разом, нога в ногу.

«...І все ж ти поквапилася, забравши документи з інституту. Спасувала. Так не годиться. Людське життя — це стрімкий ривок, це повна віддача всіх своїх сил, здібностей, нервів.

І ось ти не витримала, зійшла з дистанції й, повір мені, втратила більше моральних сил, ніж коли б, не зійшовши з дистанції, прийшла до фінішу останньою.

Адже ти спортсменка. Ти повинна знати, як впливає на командний залік не виконана кимось вправа.

Ну, гаразд, ти скажеш — це в колективі, в команді, а я, мовляв, поступала сама. Однак людину людиною зробила не тільки праця (кінь також трудиться), а й відчуття ліктя, товариства, почуття колективізму. Ти була не одна, за тебе хвилювалися твої рідні, я також хвилювався.

А взагалі — не горюй...»

І — з останнього листа:

«Буквально нічого не встигаю зробити за день. Розпорядок напружений до краю. Немає вільної хвилини, а якщо вона й випадає, то прагнеш використати її якнайраціональніше. Ти просиш, щоб я більше писав про себе. В мені й довкола мене відбулося багато змін. Не скажу, що в мене з'являється нова риса характеру, але ніби йде до цього.

Сьогодні стріляли в тирі з автоматів на сто метрів. За мого зору досяг досить-таки непоганих результатів: 16 із 30 можливих. І хоч це трійка, але трійка заслужена. Я відчув, що і без окулярів можу вражати цілі.

Що ще? Працюємо в колгоспі, перебираємо і заготовляємо картоплю на зиму.

Вечірня перевірка, закінчую.

27 серпня, 1975 рік».

І приписка на зворотному боці сторінки:

«Валюшо, чесне слово, немає часу».

Це його останні рядки до мене, якщо не брати до уваги вкладеного в того ж конверта вірша:

*Незабываемые дни
незабываемой печали,
когда нас годы разлучали...
И оставались лишь одни*

*мы с мыслью тайною о встрече,
что нас сближала в трудный час...
И становилось сердцу легче,
и зажигалось пламя глаз
от слов любви,
что на бумаге
писал тебе я
столько раз!*

А побачилися ми з ним через два з половиною роки. Я вийшла заміж і була в надії. Саша, уважний і привітний, побачивши мене, усміхнувся світло-світло (так займаються в озерах білі лілії...) і сказав:

«Ну, поздоровляю, Валюшо. Від всієї душі — будь щаслива і нехай будуть завжди щасливі твої діти. — А потім помовчав і задумливо проказав: — Знаєш, горобчику, дівчина самою природою створена для того, щоб стати матір'ю, народжувати дітей. Шкода тільки, що твоє диво не буде хоча б трішечки схожим на мене».

Але він помилився: в чомусь дуже-дуже, кажуть мені подруги, я схожа на Лідію Петрівну, на Сашу. І взагалі з моїм Толиком ми хочемо, щоб у головному — в людському — наші донечки Аня й Тоня були схожі на Сашу, який для всіх нас залишиться в пам'яті на все життя...»

До найменших подробиць вона пам'ятає все від першої зустрічі й до останньої.

В аудиторії Дніпродзержинського індустріального інституту, де були підготовчі курси, вони часто залишалися вдвох. Їм було приємно відчувати тепло й ніжність одне одного, ловити усмішки очей. Часто Саша й Валя любили в думках повертатися в недалеке минуле, за хвилиною хвилину прокручувати свої дні від найпершого знайомства. Відтворювалися нюанси рухів, розмов, жести й голоси викладачів, тригонометричні формули, стежки, що вели до парку.

Валя навчалася в десятому класі й за порадою батьків відвідувала підготовчі курси. Одним вухом слухала, а очима читала, ховаючи під партую, роман Максима Горького «Мати».

І тут до неї підсів смаглявий юнак.

— Ну, дівчинко, ви — Ціцерон. Той, кажуть, також міг одразу три справи робити.

— Так я ж, бачите, встигаю лише дві!

Він загадково посміхнувся:

— Ви маєте рацію, якщо... не вважати «третьою справою» — розмову зі мною...

З цього й почалося.

А наступного вечора юнак провів дівчину додому. З ним було цікаво. Захоплено Саша розповідав про школу, про матір та батька, про природу й зорі, що з'являлися на небосхилі.

Проходили парком, а там корчують дерева. Валя запитала: «Навіщо знищувати живе дерево, йому ж боляче?..» А він відповів: «Та просто так. Що людині до болю дерев? Хіба ти не знаєш, що ми найзалісненіша країна в світі, до того ж у нас всі повинні бути зайняті справою — будувати й... перебудовувати...»

І розповів зі сміхом:

— Зустрічає мене вчителька: здрасте-здрасте, ну, як жив-здоров, Саню, як складається доля? Кажу, віджартовуючись: «Доля — злодійка, грає нами, наче футбольним м'ячем... А справи? А справи — на славу. Я в пожежці». Обличчя вчительки перекошилося: «Ти — в пожежці?! Та як ти міг?! О жаж, Са-аню! Доки не пізно — опам'ятайся, — це моя порада тобі!!!»

А потім серйозно запитав Валу:

— Невже свинарка, пожежник, прибиральниця — образливо?! А хто ж буде працювати там, якщо не він, не вона, не я? Біла кістка і білі рукавички потрібні в аптеці, хірургу або за склом, у музеї... Ще — для виходу, для параду. А життя просте, реальне рухають люди з шорсткими чорними робочими мозолями на долонях. У пожежниках я тимчасово. В мене інша мрія. Не менш важка й не менш необхідна на землі. А що коли б я все життя пожежі гасив? Чи погано це, скажи, Валушо?

— Та що ти, ні. Ти обгорав уже й знаєш, що дорога пожежника вибирає сміливих...

Потім вони дивилися «Три мушкетери», дивилися втретє чи вп'яте. Саші дуже подобався цей фільм, мужність і лицарство Атоса, Портоса, Араміса й д'Артаньяна. Потім Валя помітила, що в Саші «не свої» передні зуби, і він розповів їй, як автобус кинув його з велосипеда на бордюр. Потім вона помітила, що в Саші поганий зір. Ішла з подругою, а Стовба випереджає їх. Валя й скажи: «Ну, ось дочекались, маємо! Коли увечері під ручку проводжаємо, то зі мною, а вранці — так не впізнаємо, не помічаємо?!» Саша повертався з роботи, зупинився: «Пробач, горобчику, не бачив. Коли поспішаю, не помічаю нікого. Та й зір мене зраджує...»

Тепер уже не соромився — в аудиторії писав і читав в окулярах. Одного разу зізнався Валі, що знає «наосліп» всю таблицю окуліста, де яка літера, який знак...

Пізніше, в листі з Києва, він писав: **«Повернувся з медкомісії. Залишився окуліст. Боюся за очі... Що буде?!»**

Потім Валя дізналася, що колись Саша перехворів на туберкульоз легень. Був випадок узимку. Вони зупинилися під чийось будинком. Саша зігріває Валіні долоні в своїх долонях, а сам весь час підкашлює... Жінка з вікна не витримала, каже: «Простуджений, дивися, й кохання простудиш». Саша боявся доторкнутися до дівчини, а тут у відповідь на зауваження легенько обняв Валю й сказав, зазирнувши в очі: «Хіба на це треба звертати увагу? От волосся, твоє волосся — інша справа! Ну чим, скажи мені, в тебе, горобчику, волосся так приємно пахне, в чому ти його миєш?» — «У шампуні, як всі...» — «Як усі, та не всі. У тебе волосся незвичайне!»

Потім умовив піти до них у гості.

Й повів сквериком мимо Палацу хіміків. А там — Дошка пошани. Й на тій Дошці пошани — фото Лідії Петрівни. Так відбулося знайомство.

Дійшли до Сашиної школи. Біля школи на вітрі дідусь-сторож, зігнувшись, стоїть: «Це ти, Сашко?» — «Так, я». — «А це хто з тобою?» — «А це моя наречена. Можна показати їй мій клас?»

Зійшли на другий поверх, сіли за першу парту біля дверей.

Імітуючи голос вчительки, Саша викликав себе до дошки:

— А тепер Саша Стовба, уже пожежник, відкриє свою таємницю. Так-так, прочитай свого вірша, саме отого... Ну, починай.

І серйозно, як на урочистостях, він прочитав:

*То що ж робити?
У метеоритнім світі
нам без любові неможливо
жити...
Як і завжди,
любов — то віра;
як і завжди,
кохання — щем...
Ти ніжним проліском
зустрілась,
і боязка, й цютлива ще!..*

Закінчився «урок» літератури, почалися заняття з математики й фізики. Взявши в руку крейду, Саша виводив на дошці рівняння, формули. Він добре знав точні науки, вимагав, щоб і його подруга мислила логічно, самостійно шукала шляхи вирішення найскладніших завдань.

З трепетом переступила Валя поріг Сашиного будинку. Лідія Петрівна зустріла сина й незнайому дівчину просто, пригостила чаєм, цукерками.

І треба ж — гостя так розгубилася, що ненароком перекинула собі на плаття майже всю чашечку гарячого чаю. Лідія Петрівна нічого не помітила. Й дуже здивувалася, коли Валя несподівано заметушилася, заквапилася додому.

Саша потім довго жартував:

— «Свекруха» могла застукати тебе, горобчику, на гарячому. Тоді б тобі з нашого будинку нікуди не полетіти, а так залишилося тільки... мокре місце. Ну що ж, воду ми пройшли, тепер залишилося пройти вогонь і мідні труби...

Довго стояли біля пам'ятника Прометею. Замислений, Саша мовчав. А потім почав несподівано розповідати про Юлія Цезаря, про його життя та хвороби. Від Стовати Валя дізналася, що Цезар був епілептиком. Але людина тим і велика, казав Саша, що переборовши жахливу недугу, стала відомою в цілому світі.

Про Прометея ж...

Ту дивовижну розповідь із відстані важко реставрувати, але Валя пам'ятає, що вийшла вона далеко за межі легенди. Саша непогано знав міфологію, уявлення предків про народження Землі, Неба й Людини. Тому перед очима виникали мальовничі картини життя на Олімпі, бездушність та неувага володарів неба до тих, кому судилося жити у напівтьмі, без вогню, на Землі. Й лише один бог-титан Прометей дав найдорожче людському роду — він озброїв його вічним огнем, викраденим із майстерень Гефеста й Афіни. Й світ для людини набув світосайного смислу. Валя пам'ятає, що Саша розвивав цілу філософію: саме Прометей виліпив людей із суміші вогню й глини, і той огонь повинен горіти досі в душі кожного з нас. Огонь Прометея! Завдяки Прометею земляни навчилися кувати залізо, здіймати вітрила, захоплювати одне одного мистецтвом гончарного рукомесла. Але, подарувавши вогонь, титан не дав людині можливості заглянути у своє майбутнє, передбачити долю, заглянути в самого себе. А отже, Прометей уселив у людей «сліпі сподівання», за словами ще римського поета Квінта Горация Флакка, вклав у людське тіло «злобу» та «безумство» лева, що призвело до печуваних бідувань через людські ворожнечі.

Під ногами сніг рипів дедалі сильніше, ближче до ночі мороз тугими обручами скував землю.

— Знаєш, Валюшо, вчора один п'янделига підпалив хлів сусіду, затамував у душі злобу за те, що той не дав йому вишити. Він і підкинув недопалок в сіно. Згоріла б і хата, якби

ми запізналися. Бачиш, як буває: Прометей мучився тисячу років за свій подвиг в ім'я людей, а тут якась жалюгідна душіця тлінням кинутого недопалка за лічені миті перекреслює цілу ідею корисного і потрібного вогню.

Другого дня, прийшовши на побачення, Саша прочитав вірша, розмашистим почерком записаного в блокнот:

— Ось послухай, Валю...

ПРОМЕТЕЙ

пародія

*День светел, ночь темна...
И даже бледная Луна
не потревожит сладкий сон.
Олимп уснул... И облака
упрятали в свой дым пока
богов... Не спит один лишь
только он,
людей создатель — Прометей.
В раю, где роскошь, средь затей
не до людей богам. И человек,
его дитя и боль сама,
тот человек и слеп, и мал,
он должен коротать свой век,
не зная света и огня...*

Там, на Олімпі, торжествує рішучість Прометея. Із смолокипом у руці він сходить на Землю, «його гаряче проміння» неодмінно «послужить людині», «й мандрівник», який «перепливе ріку», «зігріє тіло над вогнем, і усамітнена хатина світлішою стане, чистішою. В холоднім потемку ночей вогонь — струмком живлючим, хвилию тепла огорне руки, освітить яр, печери, буки, живих огни на берегла. Хутчіш до люду — геть од зла!..»

*Но вот уж слышен за спиною
и топот ног, и стук копыт...
Проклятый шум, подобно вою,
вдогонку беглецу летит.
Зевс, небесами потрясая,
бранится. Молнии бросает,
грозится Землю расколоть,
а Прометееву плоть
отдать орлам на растерзанье.
И будет вечно за дерзанье
наказана его душа...*

Але Прометей «від проклять» тільки «сильнішає» — «адже мета свята, той вчинок благородний, і в мертвім стиску не ослабне його залізна рука. У мріях він бачить крізь віки, як люди борються з богами, як підкоряють небо, знов самі. Й — за допомогою вогню, що він приніс їм».

*...Между тем
чащоба кончилась совсем.
И вот остался только шаг.
Уж рядом человек.
Он наг.
От Прометейя помощь ждет,
и Прометей ему дает
с улыбкой на лице
прозрения залог.
— Вот это здорово! —
воскликнул тот, как мог.
На этом кончилась беседа,
он факел взял
и хижину поджег...
со-се-да...*

Ось як незвично, непарадно він побачив реальний результат «дару Прометейя». Напевно навіть не усвідомлюючи, що нічого подібного не було в усій хвалебнопрометеївській радянській літературі.

Саша був для Валі звичайним і в чомусь незвичайним юнаком. Вродливий, риси обличчя благородні, брови чіткі, великі карі очі... Їй було приємно й трепетно зустрічати його, бачити його, чути, як перешіптуються дівчатка з її класу: «У Валі такий красивий хлопець!..».

Вона захоплена йшла за ним, не втрачаючи своєї сумирності й достоїнства, не потураючи. Їй імпонувала юнакова причетність до всього, його активна позиція в усьому. Йде назустріч чоловік, а в нього рукав піджака забруднився, і Саша підійде й скаже. Та ще й заведе розмову. Або, наприклад, якась незнайома бабуся тягне, надриваючись, валізку з картоплею, Саша вже допомагає і Валю тягне за собою, прошептавши на вухо: «Може, її чоловік або син був серед тих, хто вкрив своєю кров'ю сніг, упавши за крок перед Матросовим...» Виявиться, й справді — її солдат не прийшов з війни... Вмів Саша бути сердечним.

Філософію життя, поведінки людини в суспільстві йому диктувала совість. Це було те найцінніше, що передусім природа передала молодій людині від предків. Валя так розуміла. А вже напружена, постійна праця над віршованим

рядком відточувала думки, привчала на все мати свій пильний погляд, вміти зіставити, знайти суттєве. Після іронічного «Прометея» він прочитав дівчині свого яскравого «Метеорита», що «розчерком синім» «крізь смерть прямує до землі» — і в ньому, вона тоді не здогадалася, було передбачення його долі: тепер ми кажемо, що Саша писав ці рядки про себе. Після «Метеорита...» були прекрасні вірші про жінку. Був святковий березоль, і дивовижно прекрасно звучали в устах юного поета рядки про матір, про весну, про те, що «Кохання — весна», а жінка — «його подруга», вона «досконалість» ніжності й краси. А чоловіки — «лиш тінь», «раби — без імені та чину». Й завершував жартівливого вірша дуже вдалим штрихом про те, що йому бачиться «герб Землі», той герб — «Ваш черевичок, а під ним мужчина!».

В червні майже кожного дня він викроював для зустрічей бодай п'ять хвилин. І майже кожного дня читав Валі нові й нові поезії, прагнув зняти напругу шкільних іспитів. Лірика, жарти чергувалися з віршами високої громадянської проби. Відчувалося, що він готує себе до складних випробувань, які має звірити на собі вже в липні.

І настав дивовижний вечір. Усмішки випускників, глибока безконечність неба, зірок і квітів... Красива музика, що лилася з урочистої зали, через вікна долинала до їхньої лави. Валя була в білому, неповторна, немов наречена. Білий квіт підкреслював хвилясту й тугу, кольору смоли, косу...

Саша також був одягнутий урочисто — красивий костюм у клітинку, в цятинку, — ладно облягав його струнку й високу статуру, біла сорочка та білий галстук, з переливом живого золота погляд з-під чорних брів і такі ж чорні юні вусики над повнотою губів.

— Приніс тобі на згадку, Валюшко. Візьми... — він простяг їй густо списаний аркуш.

Не приховуючи хвилювання, вона читала строфи, присвячені їй, зовсім не гадаючи, що колись у Сашиних збірочках із цих дорогих для неї тридцяти двох рядків чиясь рука залишить лише вісім, одну четверту частинку його душі й серця.

*Последний сдан экзамен выпускной...
Вокруг тебя торжественные лица,
и грустно на душе не только лишь
одной тебе.
Сегодня ты, Валюша, выпускница.*

Десь у тексті промайнуть строфи цієї поезії українською мовою, вірш утратить свою альбомність. А поки що — як у Саші, як збереглося на тому пам'ятному аркушику...

*Все мы живем единственной мечтой —
найти себя, не растеряв таланты,
и в нас живут, быть может, аргонавты,
плывущие за сказочной мечтой.*

*Что им преградой в алом мире грез —
вулканы, бури, грозные рассветы?
А мы теряем столько крови, слез,
чтоб передвинуть камешек Планеты!*

*Их возводили к уровню богов,
хотя они белковой были плоти.
Мы отдавали жизнь свою работе —
и наживали лишь врагов.*

*И потому важна нам без прикрас
любовь святая нашего Отечества.
И мера стойкости земного человечества
от стойкости зависит каждого из нас.*

*Но вот вопрос: где нам себя найти?
Где приложить и силы, и старания?
О, если б можно было знать заранее
к призванию заветные пути!*

.....
*Прогресс несет неумолимый взлет...
Потоки информации различной...
И кто ответит, что нам принесет
ритм жизни, так размеренно привычный?*

*Все мы живем единственной мечтой —
найти себя,
не растеряв таланты.*

*Поэты,
мы с рожденья аргонавты,
нас манит все,
что где-то за чертой...*

Про загибель Саші Валя почула від подруги. Телефонна трубка, в яку, мовби жорстокий цвях, увігналися непоправні слова: «Саша Стовба загинув...» — повисла, немов стікаючи кров'ю, а потім упала на підлогу й продовжувала лежати, битися, як і сама дівчина, кілька хвилин...

«Одного разу, прочитавши розповідь про Сашу, сказала своїй подрузі Валі Ляховенко:

— Це був мій хлопцевий. Ми зустрічалися з ним майже рік. Він подарував мені цілий блокнот віршів, у мене залишилися і я бережу його листи.

Подруга порадила показати все одному з авторитетів місцевої поезії. І ось ми пішли з нею на «суд». Авторитет перегорнув написане й цинічно, з холодною зверхністю в голосі проказав: писав — то й що, що писав?!

— Як це «то й що?!» — не стрималася я. — Це ж поезія, за життя Саші я радила йому надіслати вірші до «Комсомолки».

— До «Комсомо-олки-и»?! Ну, знаєте, може, ви запропонуєте сісти на моє місце?!

Нам було дуже боляче. В парку, на нашій із Сашею лаві, я і моя подружка довго плакали.

Згадалася й книжка, яку Саша одного разу приніс у парк, було двадцять друге червня. Сонячний, голий день. Саша несподівано взяв мої руки в свої широкі долоні, але й це не змогло відволікти нас від думок про минулу війну: навпроти нас на іншій лавочці під липою сиділо двоє — сива бабуся й інвалід без ноги. Час від часу до них підбігало веселе дівчатко, вочевидь, внучка, на вітрі розвіювалася біла шовкова стрічка, вплетена в чорне волосся. Саша раптом пильно глянув у мої очі: «Ти знаєш, горобчику, про це навіть подумати гірко, людина не може заглянути в завтрашній день, навіть у мить наступну... Але скажи: ти б хотіла, щоб у навіть найкрайнішому відчай ми ось так же, як ці двоє старих добрих людей, змогли підтримувати одне одного? Адже це дуже зворушливо й людяно, правда ж? — Помовчав і доказав тихо: — Я хочу тобі й у тебе вірити. А ти?» Я відповіла просто: «Я також...»

Увечері ми проходили мимо будинку, в якому мешкали Стовби. Й Саша перед тим, як провести мене, попрохав, щоб я зачекала, а сам побіг у хату. Коли повернувся, в його руках була зачитана, без обкладинки книжка. Саша розгорнув її. Від того вечора спливли роки, але моє серце досі обпалюється, коли беру до рук ту дорогу для мене реліквію: книга «Провал операції «Цитадель» — про розгронімецько-фашистських полчищ на Курській дузі. Там, як сказав того вечора мені Саша, загинув його дід Андрій. «Розумієш, Валю, він також був АІСТОМ...» — і посміхнувся. На білому форзаці я прочитала напис рукою Саші: «*Ми, Саша й Серьожа,*

даруємо мамі цю книжку в день 8 березня. Ми хочемо, щоб доля наших дідів не спіткала нас. 1965 р.». Не стало Саші. Не стало в мирні дні й далеко від Дніпра... А книга не загубилася. Загубилася — сумно про це казати — людська доля, таке яскраве життя, загубилося багато його віршів. Тепер їх шукають...

Успіх поезії Саші, любов до його поетичного слова, вірю, з кожним роком буде зростати. І життям, і творчістю він заслужив право на визнання. І я знову й знову для себе його відкриваю».

Від Аулів у дніпровому степу ми швидко долали шлях під гору, перетинали зоране поле. Анатолій Стогній, чоловік Валі, проводжав нас на електричку. Більше не говорили про Сашу. Але він був одначе присутній у наших думках, пам'ять про нього бегли серця, що прискорено билися. Все було зрозуміло без слів: земля й люди спізнали надто багато: тут кожна п'ядь землі бралася з боєм, кожна билина була скроплена кров'ю солдата. Але то була війна. І на те вона була — війна... А Саші не стало, коли тут засівалося зерно пшениці, тоді тут стояла мирна днина й високо в небо злітали птахи. Не думав ніхто, зрозуміло ж, що десь далеко-далеко свистять кулі — боєм у серці лише небагатьох посвячених у «мовчанку» неоголошеної війни, та війна озивалася раною...

Про Сашу Стовбу, про АІСТа, тоді, власне, ніхто ще не знав. Не знав, як майже не знаємо ми сьогодні про воєнні дії американської та натівської воєнщини, що пропікають душу нещасних афганських людей, розхитують гори й печери в пошуку «невловимих», ніби щоб знайти того ж Усаму бен Ладена, треба переорати ракетами все від обрію до обрію й ще далі, за краєм неба... Тоді, 30 березня 1980 року, горці нещадно закатували чотирьох Сашиних солдатів, а його взагалі піддали тортурам, які не владна навіть уявити жива людина. Тільки про це пізніше...

Тяжко закатований Саша повз по твердій крем'яній землі чужого міжгір'я, якась дивовижна сила боролася в ньому за життя, змушувала, забувши про несамовитий біль у закритих ліктях, гребти й гребти, бо тільки десь попереду залишалася якась надія доповзти до своїх... Кожен метр, кожен подоланий півлікотя шляху давалися з неймовірним напруженням останніх сил. Він то впадав у непам'ять, то знову усвідомлював, що він повзе і що мусить якнайшвидше повзти, відповзти...

*Песок раскален
палющим солнцем за пятьдесят.
И капли пота с КЗ*
стекают,
глаза едят.
В пробитой фляге воды осталось
на полглотка.
Здесь в нас стреляют,
здесь, как и прежде,
идет война.*

*Почти два года в Афганистане.
И вот весной
придет замена,
я мать увижу
и дом родной.
Своей девчонке, от счастья пьяной,
взгляну в глаза.
Здесь не стреляют...
А там, как прежде,
идет война...*

Знову пекучі сивини з'явилися у волоссі матерів і молодих вдів... А на кладовищах виростають молоді могили, щемкі — з цинковою гіркою — могили... Могили юних фронтовиків... «афганців».

На шляху до Дніпродзержинська я вслухався в таємничу розмову коліс. А пісня... Пісня, яку написав «афганець» Леонід Молчанов і присвятив її лейтенантові Олександрові Демакову, Герою Радянського Союзу, з малиновим відзвоном рейок стискувала серце:

*Туманы над рекою словно дым,
кровавые закаты над горами.
Я навсегда останусь молодым
и буду жить в коротком слове — ПАМЯТЬ.
Я буду жить в ромашках придорожных,
в листве берез, в журчащем ручейке.
В молчаньеobeliskов осторожном,
в жемчужинах росинок на листве...*

Щоб відволіктися, дістав із дипломата Сашині листи до Валі Просолупової. Їх було дев'ять, тих листів, які написав абітурієнт, а потім курсант, — на часовому відтинку, що вмістив рівно півсотні днів.

*КЗ — комбінезон.

Їх було дев'ять, тих листів. Але я зупинюся на шостому листі, який відкрив мені цілий світ взаємин двох молодих людей, які ніжно кохали. Ї не долюбили. Я збагнув у тому листі все — написане й ненаписане, сказане й несказане. І передусім те, що такі листи не можна коментувати.

«Здрастуй, Валюшо!

Пишу тобі, знаючи, що ти листа можеш і не одержати. Але все одно пишу.

Двадцять восьмого ти поїдеш до Вінниці, одначе пишу й сподіваюся, а раптом устигну...

Мені зараз тільки й залишилося, що чекати та сподіватися. Чекати мандатну комісію, яка зробить із абітурієнта курсанта. Чекати твого листа — він так неймовірно довго йде... Чекати і сподіватися. Сподіватися на те, що знову побачу тебе. Сподіватися на те, що почую твій голос. Сподіватися й чекати...

Може, ти не прочитаєш цих рядків. Може, слова не будуть побачені тобою. Може бути, в них не те, що я хотів би сказати тобі. Хотів, але не зміг.

Може бути...

Сьогодні, 26-го числа, відбувся урочистий випуск молодих офіцерів. Вони закінчили училище!

В понеділок почне працювати мандатна комісія. Якщо зарахують, то поїду додому. Бо потім нас відпустять тільки на зимові канікули, після Нового року. Та й то у випадку успішності з усіх предметів.

Те, що ти пишеш — поступати не хочеться, — викинь із голови. З такими думками на іспити краще не йти.

Кожна людина отримує від життя лише те, що заслуговує отримати.

Обираючи свій шлях, хіба можна вагатися чи бути невпевненим у виборі? Я не вагався, рішення моє тверде, мрія — ясна. І правда моєї долі проста, мов яблуко...

Нас від дитинства мрія окриля — знайти себе, не розгубить таланти. Поети, ми з коліски аргонавти, і відкриваємо за обрієм поля... Мов птахи крила в небі, ми свій хист відточуємо в праці та горінні. Антеї ми — глибоке в нас коріння і світлі до покликання шляхи...

Так, я казав, що все, що робиться, робиться на краще. Нехай наше кохання витримає іспит часу.

Всі проходять випробування. Одні випробування — на атестат зрілості, інші випробування — випробування на вірність. Людина значно міцніша від металу. Бо вона

(а це перевірено часом) не піддається корозії (звичайно, справжня людина).

І відстань між нами потрібно вимірювати не в кілометрах, не в днях шляху. Тому, що між нами, власне, немає відстані. Та й звідки їй взятися, якщо ти в мені, а я — в тобі. Й усе, що нас зв'язує, зв'язує міцно, на все життя.

26. VIII.75».

ПАВУТИНКА СОНЯЧНОГО СВІТЛА

1

Висхідною точкою розповіді про це кохання, в якому змішалися воедино і ніжність, і надзвичайна образа, що поранила душу, скрижала її, стала для мене також рукописна книжечка Саші. Зовсім маленький, кишенькового формату записничок у простій зеленій обкладинці й сторіночками в клітинку, він нагадав мені мудре спостереження Леоніда Леонова про те, що *«книжка... найкоротший звіт про пройдений шлях людства...»*

Ми ж ведемо мову не про книжку ще, а про скромний блокнотик, і не про цілий рід людський на землі, а про окрему долю, правильніше — долю двох людей, які покохали одне одного.

Червоним чорнилом на другій сторіночці зображено азимут, по діагоналі намальовані синє яблуко й зелений листочок вишні з черенцем, і в тому зеленому листочку вишні виведена дата народження ідеї рукописної збірки: *«17 червня, 1977 рік, 22.30»*. Тим же червоним чорнилом він накреслив концентричні хвилі, що символізують вічний рух життя. В кожному з чотирьох секторів вказано курс і роки навчання, а над зеленими сходишками виписано прізвище автора: *«100вба»*

Значна частина віршів, що збереглися в блокнотику, присвячені Л. І. Ш.

Для людей, які писали про Олександра Стомбу в газетах та журналах, справжнє прізвище дівчини так і залишилося таємницею, щоправда, ім'я її явно проглядало з вірша *«Лоро, Лоріетто, Лорентино...»*. В цьому був свій смисл — зберігати нерозтаємниченими ініціали Л. І. Ш., оскільки серйозні наміри Саші й Лариси з'єднати свої серця, раптом зруйнувалися, стали трагедією для обох.

Під час грудневої поїздки до Дніпродзержинська батьки Саші посвятили мене в таємницю сина, дали адресу батьків Л. І. Ш.; тільки з їхньою допомогою я міг зробити спробу на

місці спаленого прокласти місточок до душі Лариси. Складність, окрім іншого, полягала і в тому, що Лариса ще за життя Саші вийшла заміж, мала свою родину. І чоловік дещо ревниво дивився на вірші, очевидно, колись присвячені його дружині. Лариса боялася берегти дома публікації про лейтенанта-поета, й усе те призибувалося в її батьків. Але про це я дізнався пізніше.

І ось така зустріч відбулася. Теплового травневого вечора я переступив поріг квартири Ларисиних батьків. Мета відвідин була зрозуміла — у віршах, що їх юний поет присвятив Ларисі, прочитувалося не просто захоплення, притаманне молодості; в тих рядках бриніло пристрасне почуття, і було воно мужнішим, дорослішим і яскравішим, аніж до будь-кого раніше.

*Лоро, Лорієтто, Лорентино, —
наче вітром співані слова...
Дум гарячих чайка-бриганттина
в гавань мого серця заплива...*

*Ти — кохання чистого цариця,
я твій раб і трепетний король...
Де твій подих, там моя столиця —
непізнанна, як в актора роль.*

*Сто доріг пройду, сто перевалів,
землю перемиряю довкіл,
іменем твоїм під музику привалів
я назву всі відкриття людські.*

*Лорентино, Лоро, Лорієтто, —
ніжний квіт, що з серця пророста...
Павутинко сонячного світла,
ти й у сутені для мене — золота.*

*Земле ти моя,
моя Вітчизно,
часточко того, що зветься Русь.
Совісте і гордосте пречиста,
за яку вмираю
і...
борюсь!*

*Лоро, Лорієтто, Лорентино, —
наче вітром співані слова...
Дум гарячих чайка-бриганттина
в гавань мого серця заплива...*

Саша був першокурсником, коли Лідія Петрівна поїхала в Полтаву в гості до знайомих, з якими дружила ще з Дніпропетровська.

Зустрілися вони в під'їзді — Лідія Петрівна й Лариса. На вулиці мела завірюха. Гостя струшувала сніг із комірця пальта й, перехопивши на собі розгублений погляд чарівної дівчини, радісно зауспіхалася:

«Ти тільки поглянь яка красуня, не впізнати! О як ти виросла, моя невісточко!»

Розцілувалися. Лариса одразу ж заквапилася, вона бігла чи то в бібліотеку, чи на побачення, не пригадає. Пам'ятає лише, що зустрічалася з хлопцем, який вчився разом із нею в медінституті. Тому про Сашу, коли увечері Лідія Петрівна висловила бажання познайомити ближче вже дорослих дітей, тоді не особливо думала. Хіба що цікаво було дізнатися, яким він став, сусідський хлопчик, з ким бачилася востаннє, напевне, в десятирічному віці.

А потім із Києва вона отримала листа — майбутній офіцер вітав майбутнього медика з Новим роком, у конверт був укладений вірш. Саша писав про школу в Дніпропетровську, про їхнє дитинство, про те, якими він пам'ятав Ларису й Аллу, двох сестричок. Вірші сподобалися дівчині ліричністю та стрункістю образів. Не раз брала в руки кольоровий фотознімок хлопця, з яким дружила, коли була ще дівчам з голубою широкою стрічкою у шовкових косичках.

Було літо, неповторне літо. Але про це краще розповість сама **Лариса ШАБАТЬКО**:

«Стояв спекотний, сонячний липень. День ясний та голий, як і манливий блакитний овид. Ми їхали в гості до дніпродзержинських друзів і не приховували радості.

В дорозі трохи затрималися.

Дядя Ваня й Саша довго чекали нас на вулиці, а потім заскочили в будинок, щоб перевірити — чи випадково не прогледіли нас. І тут услід за ними до квартири зателефонували ми.

Того вечора він показав мені альбоми. Я розглядала знімки, а Саша сидів у кріслі навпроти мене з маленьким пухнастим кошеням на руках, гладив його і час від часу позирав на мене. Магічна каризна очей, що вабила... Уважність і ввічливість... Бірюзова сорочка була йому до лиця, підкреслювала силу юного тіла.

Подивилися багату колекцію значків. Саша вибрав мені на згадку оригінальний значок. Я досі бережу його як символ довіри. Саша повірив мені й хотів, щоб те почуття збереглося на все життя.

Але цього не трапилося. Наче в ланцюговій реакції, мить зруйнувала все... Я сама — вина всьому.

Тоді Саша подарував мені й курсантський погон.

І тепер, через роки, коли беру його в руки, не можу стримати сліз...

У Саші була глибоко лірична, поетична душа. Він беріг дороги для обох нас речі, час від часу звертався до них.

Весною я вислала йому білу квітку конвалії, нашого, як назвали ми з Сашею, едельвейса, що виріс не в Карпатах, а в дніпровім степу. І як же зраділа я, коли через два роки дізналася, що Саша зберіг конвалію, не загубив, пам'ятав: цієї квітки торкалися мої руки!

А ми ж із Сашею бачилися загалом не більше місяця — три-чотири приїзди одне до одного.

Мені здається, що була моя конвалія-едельвейс із Аїстом там, далеко, в чужих незатишних горах, була разом із відчаєм та образою на мене, яка запеклася в його вірші «Я прийшов, як опалілий гунн», написаному різко і яскраво за кілька годин. Шпилька й лірична, ця колюча мікропоема, краще за всі інші поезії свідчить про неабиякий талант Аїста. Тут є все — і дошкульна іронія, і хльостка правда, і юнача чистота, які не дозволили йому переступити межу у взаєминах із дівчиною. Все це я знаю, в цьому переконана й не треба щось наміслене сприймати за істину.

Л. І. Ш.

*Я прийшов, як опалілий гунн:
замість серця — хтивість і спокуси.
Скільки-бо нагнав тобі страху
я — нахабний ловелас безвусий!*

*Я душив тебе. Я — спрут. Ба ні — удав!!!
Рвав із серця чистого святині,
честь дівочу чоботом топтав.
Спопеляв!
І тисячі Хатиней
дихали вогнем з моїх очей.
Ти здалась.
І в лоскоті ночей
віддала і цноту, і любов,
знищила цупкі перестороги,
і моя розгарячила кров
вдарила — мов хвиля у порогі!
Я тебе безбожно обнімав,
не гадав про хитрощі Європи.
Ти ж... чекала. ВІН мав дати знак!*

І вже враз,
 мов спритна антилопа,
 скочила від мене кудиглядь...

Гунн — наївне,
 мамине дитя:
 на тобі зійшлося моє життя...

Можна в ліжко прилягти будь з ким,
 без чуття віддатись на хвилину..
 Та чи то — кохання?

Ні!

Щемкий
 біль я чую за чиюсь провину.

Не кохання то —
 підступна гра.

...Хліб до чаю —
 з медом, та ще з маслом!
 З'їли хліб.

Прощатися пора.

І любов безсовісна погасла.

Ще лягли.

Та що це?

«Ей,

встав-ва-аййй!»

ВІН прийшов з правами і законом,
 з реверансом і низьким поклоном!
 Зверхність і цинізм
 які в словах!

ВІН розчулював:

сюсюкав і ри-дав...

(Плюнула б в лице йому хоч би..).
 Знав би ВІН — КОГО йому віддав,
 геть зневажений,
 без прав,
 без боротьби...

...Літо. Осінь... І зима...

Зи-имма-а-а...

Ти кохана?

Ясочка?

Жона?

Ні!

«Підлогу змий, насмаж!..» —
і сльоза сльозу,
ой, здоганя!..
«Зрастуй, Сашенько,
єдиний мій, коханий,
неповторний, славний,
мій,
лиш мій...

Я захворіла на тебе,
як зустріла!
Гірко на душі мені самій...
Не картай, не смійся.
Покарала я себе.
Та пізно у тобі відкрила я
поета.
Прощавай.

Прости.
Твоя Лорієтта».

Що ж, любов — не лоскїтна забава.
Мовчки хлопчик затамує біль.
Сльози у подушку —
в чому справа?
Роз'їдає душу серця сіль!

Мовчки хлопчик перев'яже рану.
Кочовий він — чи ж зникати тут?
Тугу серця зцілюють шамани,
що в далекім стійбищі живуть.

Хлопчик ріс ручний та ще й слухняний.
«Покохай!» — звелів не хтось —
батьки...
В літній вечір матіол духмяних
вся мораль розбилась на скалки!..

Де вже ви,
Глафіри, Палагії, —
всі до гунна, серцеїда, всі!
Він, мов сонце, всіх теплом зігріє —
не було таких ще на Русі!

Наліта-ай!
На лички й еполети!

Розкупувай!
Ну жжжж —
розпочина-ай!..
Марієти, Глаші, Лорієтти...
мами й тата роблять із вас
«найій...»

В нього — почуття?
Ви що?!
Глуха казармна тупість!
Спектр не той, не той асортимент...
Знеосібка армії духовна —
на тобі довбехи документ!

Ні на що не здатний і не годний.
В солдафона істина проста —
він красивий,
коли геть голодний,
їсть, мов хряк з корита,
тільки так!
Кралі ось таких за гроші люблять!
В гаманці ж свистить... —
то й не підходить!
Кісточки обсмокчуть,
ще й на людях
перемісять праведне з гріхом.

Жаль,
що не були з тобою ми ні разу.
В строфах я
геть все перебрехав...
Кажуть хлопці,
що кохання —
радість.
Чи ж збагне це
твій пихатий хам?

Покидьку все дно.
Для мене ж,
люба,
свічкою горши ти вдалині.
Горда і пречиста,
моя згубо,
в сутені засвічуєш огні!

*Я не дикий гунн.
 Не хтось — ще гірший.
 І не знаю,
 що таке — вино...
 Ти пробач, кохана,
 що й у вірші
 нам любитись в парі
 не дано.*

9 листопада 1977 р. 21.30,
 10 листопада 1977 р. 2.16
 у казармі КВЗКУ.

А того першого приїзду Саша прочитав мені вірша. І якась лермонтовська пристрасть крізь печаль і смуток, якась висока шляхетність відчувалися в словах, у всьому відсвіті самої душі. Слухати його було справжньою насолодою.

Мені подобалася кожна строфа, те гостре бачення світу, природи й людини, що проникали в твою душу, і, як виявилося, навіть — крізь час, далеко-далеко вперед...

*Дух подвигу на картині чесні
 з відлунням бою все ж проник.
 Нас вбито в березні і в червні
 в той день війни
 і без війни...*

Замислимося — яке передбачення!.. Не хотілося прощатися...

Мені були глибоко симпатичні й тьотя Ліда, й дядя Ваня, та особливо він, Саша. Може, мій Саша...

2

Невдовзі він приїхав до нас. Наче в незабутньому сні бачу: літні сутінки, ми стоїмо на балконі. Небо всіяне зорями, як, буває, дерево вишні, що зарясніло від соковитих стиглих ягід. Сині, золоті, жовті, бурштинові зорі, пахощі нічних фіалок, неповторних українських матіол, свіжий повів липневого повітря. На серці легко й приємно від почуттів та усвідомлення, що ми разом, поруч, удвох!

Переливалися сьєвом планети й зорі, нас проймало прохолодою, чарами й таїною. Дивлячись кудись попереду себе, в далину, Саша захоплено малював картини життя на високих планетах, куди ще не ступала людська нога. Тільки на Місяці вже побував Ніл Армстронг...

Як переконливо фантазував Аіст!

Тут же, на балконі, він склав вірша «Попелюшка», що присвятив мені.

*Пел весеннюю любовь соловушка,
как, на мраморном
споткнувшись
крыльце,
туфельку золоченую Золушка
потеряла в сказочном дворце.*

*Пой, соловушка,
весною ночи длинные,
пой о принце, бросившемся в сад.
Пой о той, чьи брови соболиные
требуют признанья и наград.*

В ньому, натхненному, враз проривалися сили, вихлюпували немов підснігова весняна вода, і він ставав якимсь владним чарівником.

Одного разу я зірвала квітку з клумби, і Саша одразу ж захистив створену для краси рослинку:

*Ребенок рвет в саду цветок,
играя, просто рвет,
не восхищаясь этим чудом...
Когда ж под солнцем
цвет гниет,
ручонки тянет за другим,
не осознав,
что это худо...*

Доброта, ширість і любов до людей, до життя, до Дніпра, до струмка, що жебонить у ярочку, до повислої на листі подорожника дощину... *Подорожник* — це вже я у вас читала, він схожий на трудівничі долоні, він — *семижилник, порізник, поранник, ранник, болібрюх, бабка, ще «білий слід»* — синонім дороги... Ота його лагідність, чулість і ласка до світу живої та неживої природи й робили *Стовбу* справді мужнім, бережливим, були йому до лиця й коли він стискав автомата, чи писав листа коханій, чи пригортав до грудей пухнасте кошеня. Переконана, що саме з оцих невичерпних і неперборних доброти, ширості та любові й береться його справжня гуманність, вся сила поета й воїна, що так високо виявилися в далеких горах Афгану. Мені подобається Саша у ваших свіжих переспівах. Особливо ось ці багаті на асоціації строфи, де ви немов перевтілюєтеся в Аїста, природно доповнюєте його:

*Є неземна, своя краса
у бескидів морських крутизнах,
отих світаних,
мов роса,*

*отих пречистих,
як Вітчизна, —
що дух запалює вона.*

*Змах крил потужних альбатроса
мені б, о доле, ти дала,
щоб осягнув я
край свій рідний
од гір до моря й до села —
й оддав йому всього себе.*

*А впавши,
ліг п'янким покосом,
щемкою пам'яттю зела,
і,
як веселка,
із Росії десь
брав воду в небо голубе.*

*Став стрімчаком,
зерням,
рікою,
ще — променем,
крилом бджоли...
Грозою, може, пломінкою —
хай блискавиці б відгули
в моїх юначих щирих жилах!*

Чи ж де любов таку знайду?!

*О скільки сил в мені бродило,
з піщинки велетня робило —
до зір возносячи мій дух!*

Все має свій початок і береться з джерел: сонце — з вогняних іскор та променя; пісня — з теми та звука; мова вірша — з ритму та слів; нескінченне море і дощ — з берега і безконечна крапель, що побралися за руки...

Все бере початок із чогось — народження, совість, талант, любов до матері, дівчини, любов до Батьківщини й простої синички-пташки... Саша чітко розумів мудру філософію народження — кінця — й знову початку. Тут аж ніяк не було сліпого прагнення до слави — за будь-яку ціну. В його вчинках, у слові й справах не було компромісу. Навіть вмючи пробачати, він ніколи не міг, пробачаючи, вчинити підлоту, поступитися принципам душі, що перейняв з молоком ма-

тері, поглибив законами моралі в родині, у сімейному вихованні, потім у вихованні школи, училища. Те розуміння справжньої моральності, відповідальності за свої дії й думки як людини на землі, особливо яскраво, хоч і трагічно, виявилися на обпаленій війною афганській землі.

Й тут, до слова, про квіти і про птахів.

І Лідії Петрівні, й мені з полігона, з поля він не раз у листах надсилав квіти, так і писав: «Ці квіти з того боку Дніпра. В нас була тема — форсування водяних перешкод».

Одного разу, в жовтні, мені та своїм батькам Аїст написав про синичку. Лист, адресований мені, зник, але я пам'ятаю його дослівно. Все можна перевірити за листом Саші до батьків, до Дніпродзержинська:

«З сьомого на восьме стояли в гарнізонному караулі. Я вартував свою ранкову зміну. І тут зі мною трапилося щось дивовижне. Ранок тільки-тільки починав вступати в свої права, тільки запалюватися. Птахи різних мастей і видів в'яло перечирикувалися, сидючи на вітті, легкий повів вітру здіймав ледве вловиму рябизну на пожухломому листі дерев.

І раптом...

Так, це справді відбулося несподівано. Я стояв на варті, весь закоцоблий від ранкової свіжості, стояв нерухомо, спозираючи довколишній світ, його багатоманіття.

І раптом...

Біля мене, в півметрі, на дерев'яний («дерев'яний» Саша закреслив) настил всілася синичка! Розгубившись від несподіванки, я не вдався до будь-яких дій і навіть не ворухнувся. Вона ж перепурхнула до мене на руку, щипнула її, куснула ремінь автомата, перестрибнула на плече, посиділа на автоматі, куснула мене за вухо, щипнула в шию й злетіла.

Я стою і думаю: дурень я, дурень, можна було її просто зловити, а так — кому розкажи, не повірять...

А синичка прилетіла знову й знову всілася на напівзігнуту в лікті мою руку. Керуючись думкою — зловити, я вже був вивільнив свою ліву руку, щоб схопити сміливицю, а потім раптом подумав: ну, а навіщо мені лякати малесеньку пташку, вона прилетіла, нічого поганого не зробила мені... А коли я зачеплю її, то випадково ще завдам їй шкоди... І тоді я засунув руку назад, тим самим злякав мою синичку, вона легко пурхнула жовто-зелено-блакитним пір'ячком, розчинилася у лазуровому ранковому повітрі».

«Справді, — сміявся потім під час зустрічі Саша, — і для птахи, і для солдата після всього того, що трапилося зі мною найвдаліше українське прислів'я буде прочитуватися так: краще автомат у солдатських руках, а синиці — у вільному небі».

Він був дуже кмітливий, хутко орієнтувався в будь-якій непередбаченій ситуації, вмів спостерігати, підмічати, захоплюватися чутливим серцем і пильним зором художника. Цікаво було з ним говорити, забавно читати його листи.

«...Знову їдемо в табір, знову будемо донорами — годуватимемо комарів. А вони, слава богу, там літають пачками.

Якби мешканці села Радісне (назва умовна) навчилися вичиняти шкурки комарів і продавати їх по котійці за сорок штук, то до кінця п'ятирічки кожен із них став би мільйонером, і центр торгової і чинбарної промисловості перемістився в село. І було б Радісне вже не селом, а містом з стрітами, трамваями та рекламою з неонових трубок: «Купуйте найдешевші комарині шкурки! Вичинка гарантована!». Сотні, тисячі комівояжерів заквапились би тоді до цього торгового центру. Сюди б хутко були прокладені нові залізничні вітки, тут би відкрилося судноплавство океанських пароплавів по річці Чистій; аеропорт нової торговельної столиці працював би круглодобово, обслуговуючи лайнери фірми «Пан-Америка», «Люфтганза» і т. ін. Виросли б хмародряти, банки піднялись би, як гриби після рясного осіннього або літнього дощика.

І, може, тоді міські (колись сільські) боси виділили б нашому центру кругленьку суму. Щоб усе училище могло купити на неї засіб для боротьби з комарами. Які ми були б вдячні їм! Так хай же швидше вони навчатимуться вичинювати комарині шкурки! За це ми ладні прокопати їм нове «Житомирське шосе» до Чернігова й до Києва і в зворотному напрямку. До того ж ми готові ще вирвати зі свого сну по дві години й цілим училищем піти на доїння корів, що знаходяться за сімнадцять кілометрів від навчального центру.

Чому я про все це пишу, та тому, що мене особисто штук п'ятнадцять комарів укусило в шию в одне й те ж місце. Тепер там утворилася маленька шишка, яка поступово худне.

На завершення цієї новини можна зробити висновок: харащо шо змії не літають!

А щодо 21.00 вісімнадцятого числа. Я змінився з нарядом, повечеряв і сидів, спокійно чистив зброю. Чим пекла-

ся моя голова? Точно не пригадую, але я саме прочитав книгу «Прощай, зброе!» Ернеста Хемінгуей. Був я під враженням від неї».

В нашому Дніпропетровську ми виростили разом до десяти Сашиних років, по-дитячому дружили. І от уже дорослими, в Полтаві, пішли я і Саша в гості до моєї сестри Алли. Там зі сміхом пригадали втрех: ми, діти, смакуємо морозиво і ще деякі ласощі, які приготувала Лідія Петрівна. І раптом мама Саші запитує в сина: «Ану, синку, скажи, хто тобі більше подобається з цих дівчаток?» Щічки Саші спалахнули, як помідорчики, та все ж він знічено відповів, що Лариса...

І тепер — через роки — Саша уважно поглянув на мене, а потім ніжно обняв за плечі, шепнув «на вушко», що й зараз він би відповів те ж саме. І вже підхопив на руки Олежку, Аллиного синочка, закрутив його, притис до своїх грудей...

Мене дивувало, звідки міг прийти до нього такий природний батьківський досвід?

З трепетом і сподіваннями, що між нами зароджується щось велике і справжнє, я, здавалося, не жила, а літала. Таке відчуття, тепер розумію, до людини приходиться тільки раз у житті. Це щастя двоє мусять берегти, як ніжну квітку конвалії, що виросла, зійшла білим сонечком у нашому дніпровому степовому лісі; цю квітку не можна обпалити чи обморозити...

У моїй милій Полтаві він сказав мені дорогі слова: «Я люблю тебе, кохана». Саме на мові наших батьків, матерів він був зі мною винятково відвертий. І я відповіла йому взаємністю, не підозрюючи, що дуже хутко доля сліпо поведеться зі мною, і щемкою раною, як передбачення невідвротної втрати, в моєму серці озвуться написані Сашею в нашому полтавському молодіжному парку вірші з посвятою «Л. І. Ш.»

Пам'ятаю, в нас обох було справжнє свято душі, ми сиділи на лавочці під каштанами. Саша тримав мої долоні в своїх великих, добрих долонях. Раптом із транзистора полилася знайома мелодія у виконанні французького оркестру під керівництвом Поля Моріа. Саша посерйознішав і тут же, щойно затихла музика, написав: «**Куда же ты, куда, любовь?! Прощальных слов не надо...**»

Вранці, коли прощалися, строфа стала дещо іншою:

*Куда же ты, любовь...
Заветных слов не хватит мне
остановить тебя, но, может, вновь
придешь ко мне в весеннем сне...*

Повністю вірша Саша написав у Києві через двадцять шість днів, і вже в такому варіанті надіслав до Полтави:

*Придешь ко мне, придешь моя
в сомнений мир и мир тревог,
печаль и радость не тая...
Куда же ты, куда, любовь?
Тобою я пленен навек,
ты мое сердце, разум, кровь,
ты то, что ищет человек
среди кричащей суеты,
ты мера чувств и красоты,
моя звезда, мой талисман,
моя улыбка, мой обман,
мираж, ручей и клена лист,
удары грома, ветра свист,
дождевка, капелька росы,
рассвет невиданной красы...
Ты вся моя и вся со мной,
ты стала для меня одной,
одной, единственной, желанной,
такой и близкой, и обманной,
ненужной дорогой игрой,
где я на пару дней второй,
самый любимый и хороший,
потом на все года заброшен
и вспоминаемый, как сон...*

Саша приїздив до Полтави ще й ще, і кожного разу ми всією родиною проводжали його на вокзал.

Їздили й до Дніпродзержинська.

Завдяки Аїсту я вперше відкрила для себе гордий Дніпро-Ревучий, його незоглядну велич у повноводдя; з Аїстом, зачаровані, ми стояли біля підніжжя пам'ятника Прометею; він переповідав легенду про одного з богів старшого покоління — титана, який дав людині вогонь.

Він, Саша, був до глибин справжній. І все справжнє до самозабуття любив. Дуже шкодую, що не володію даром художнього слова. Для мене в моїй пам'яті Аїст і сьогодні залишається найдорожчим і коханим. Про нього можна і потрібно писати, й писати красиво, бо за своєю суттю він рідкісний і найпрекрасніший дарунок Природи, її диво, досконалість. Шкода, що такі юнаки зустрічаються рідко.

Мені дуже важко говорити й писати про нього. Найдрібніший спомин або слово про Сашу бодем відгукується в душі. Я ображаюся на себе, докоряю собі й не можу не плакати. Мені здається, що так буде завжди, вічно, доки я існую. Так, саме існую. З собою Саша забрав і моє серце, і мою душу, мій завтрашній день. І я живу так, як живеться, заради свого синочка, в якому все моє майбутнє і вся моя радість.

Глибоко в душу запали мені ваші слова, що сказали ви під час зустрічі, що Саша залишиться для мене — як совість, на все життя.

Із сумом можу сказати, що людина тільки тоді до кінця усвідомлює непоправність втраченого, коли назавжди втрачає найдорожче. І якщо б люди могли воскресати, я віддала б усе — і молодість, і здоров'я. Якби в світі, як у казці, відбувалися дива й люди оживали й воскресали з мертвих. На жаль, з таким дивом зустрічаємося тільки в наївному дитинстві.

Більше немає його, немає... Тільки його рядки, звернені до мене:

*Сто доріг пройду, сто перевалів,
землю перемеряю довкіл,
іменем твоїм під музику привалів
я назву всі відкриття людські.
Лорентино, Лоро, Лорієтто,
ніжний квіт, що з серця пророста...
Павутичко сонячного світла,
ти і в сутені для мене — золота.*

*Ти — земля моя, моя Вітчизна,
часточка того, що зветься Русь.
Совісте і гордосте пречиста,
за яку вмираю і... борюсь!*

І тільки мої скромні рядки, звернені до нього:

*Вишневе́ий сад давно цвeтет,
взрослею́т тра́ви на лугах.
Но на ду́ше мое́й не ме́д,
а горечь гибелі в горах...*

*...Звон в пустынe.
Крик в лесу
в оглушающей но́чи.
Я бегу, теб́я зову.
Но тепе́рь...
не слышишь ты».*

Розлунисто в її серці віддає кожен крок солдата, що крокує в строю, — нестримно, як день, якому неодмінно настати після ночі; змінюються тижні, місяці, роки, а пам'ять повертається в минуле, де поруч із нею пролинуло її щастя.

*Хотела б годы я вернуть,
когда малышкой была,
хотела б мир перевернуть —
чтоб снова счастлива была
и я,
и вся моя семья.*

Ще в дитинстві з сестрою Лариса пробувала писати пісні, складалося щось наївне — і слова, й мелодія... Але їм подобалося, здавалося — гарно. Напишуть, а потім самі читають і рвуть.

І потім — наприкінці березня, в ту жорстоку березолеву ніч — їй ВІН приснився. Ліс, калюжі, каміння й непролазна грязюка. Вони бредуть по калюжах. І Саша, спіткнувшись, простягає до неї руки, так немов за все пробає... І раптом — немає Саші. Вона в непрохідному лісі. Тільки звідкись із гущавини здалеку-здалеку долинає звернений до неї голос Саші, що кличе. Вона біжить туди, на той голос. І бачить Сергійка...

Вранці Лариса не витримала, зателефонувала до Дніпродзержинська, трубку взяв Іван Андрійович, і вона розповіла йому сон, що так налякав її.

Ніхто ще нічого не знав.

Щоб якось відволіктися від думок про Сашу, вона згадала про свої дитячі проби пера і взяла ручку. Писала швидко, чомусь про старезного мисливця, який у тайзі зустрів ведмедя. І ось той ведмідь звалив дряхлого мисливця Івана в сніг, собачка Амур не допомогла...

Писала, а сама думала про Сашу... Їй розуміла, як нестерпно боляче було йому, її Саші, коли вона зробила необдуманний крок.

Не будемо нікого осуджувати чи шукати винного. Та й чи маємо право на це? Ми тільки можемо загострити думки тих, у кого вся доля попереду, яка відповідальність за майбутнє лягає на двох людей, на закоханих, хто взяв милу руку в лагідну, ширю руку, став, здається, зовсім-зовсім поруч — лікоть об лікоть і серцем до серця, на відстань серця...

*Кровь обагрива мартовским утром
горы.
Сердце разбито, тело убито —
горе.*

*Как же тем быть,
кто так любил Сашу?
Душу его, песню его,
нашу...*

«Саша поїхав до Києва, і ми не уявляли майбутнього одне без одного. Кожен із нас вибудовував наш дім, наши радісні світанки, пробудження нового життя й почуттів...»

І в цей час після деякої розлуки в Полтаву знову повернувся мій знайомий хлопець, з яким я зустрічалася раніше. Він нагадав мені про все, що було між нами. Умовив... Якщо ми терміново не одружимося, то ніколи більше не побачимося, не будемо разом. Ми таємно розписалися (зараз не знайду собі виправдання), і я переїхала в інше місто, до Росії.

Саші ж після томливого мовчання написала, що в його кохання — таке швидкозаймисте — не вірю. Писала йому не щиро, а просто, щоб якось виправдати себе.

Життя з нелюбом швидко виснажило мене, за ніччю ніч я провела в сльозах, таємно плакала, переді мною стояв Саша, мій Сашенька. Й одного осіннього дня я відважилася написати йому. Я чекала відповіді, благала небо й землю про пробачення. І Саша мені відповів. Тремтячими від хвилювання руками я відкрила конверт і прочитала заслужений вирок: *«Лора! Будь хорошею женою...»*

Відчаю не було меж. Я не знала, що мені робити, як вчинити. І я знову написала, потім ще... І буквально через два місяці повернулася, втекла до Полтави».

Останнього січневого дня до мене зателефонував батько Саші й повідомив, що на мене чекає сюрприз — до нас у гості приїде Аїст!

І він приїхав! Довгожданний, коханий! З рум'янцем — від морозу — на щоках. З-під шинелі дістав букетик троянд, зігрів їх своїм диханням і простяг мені: «Пробач, що запізнився, це на твій день народження, Ларисо...»

Я не приховувала радості: може, забудеться, і все стане як раніше? О, коли б так!..

Увечері ми залишилися удвох. Довго говорили про складнощі життя, про поезію, про наші майбутні роботи. А потім — як тільки шалено, пристрасно й чисто ми потяглися одне до одного! Від м'якого запаморочення зникло все довкруг, цілунок приємніший і притягальніший від цілунок, всередині кожного з нас спалахнули якісь магнетичні заряди, які ламали, переплітали наші руки, клітини, світи, ми виходили з себе і, здавалося, входили одне в одного. Та все ж стрима-

лися, бо не хотіли образити чистого почуття, мовляв, ще встигнемо, на те буде час. Од такої перенапруги двох сильних, гарячих тіл закипає кров у жилах й от-от протече вона, проступить на вустах... Ми відчували, як шалено б'ються, палають серця, як їм тісно в грудях... Я вже була жінкою. Той, інший, кому віддала свою цноту, от-от мав повернутися до Полтави, з ним ми зустрічалися й уже говорили, що «ніщо не роз'єднає нас»... Отож, я вже була жінкою. Та розуміла: ще трохи — й не витримаю, поступлюся, йому ж так важко «виходити» з себе, отак, «не навсправжки»... І тут Саші раптом стало погано. Сильний, він враз наче зломився, скорчився від немислимого болю.

«Чи не гострий апендицит?..» — подумала я й злякалася за Сашу. Лікарського досвіду в мене ще не було, навчалася я на п'ятому курсі, тому викликала швидку допомогу. І Саша опинився в хірургічному відділенні госпіталю.

Як зараз пам'ятаю його в лікарняному халаті — високого, чорноволосого, з рум'янцем на щоках. Він ходив коридором, час від часу лагідно мене підбадьорював. Ми поцілувалися. Й попрощалися. На вулиці я озирнулася, Саша дивився вслід мені з вікна, щось казав і прощально махав рукою. Його кликали на огляд. А я ще довго стояла під каштаном, думала про нього, підощвами своїх чобітків малювала на снігу «ялинку», щоб уранці він побачив її.

Я відвідувала Сашу по кілька разів на день.

І одного разу нам у двері подзвонили. Відчиняю: на порозі стоїть він, Саша! В пропахлій морозяним повітрям шинелі, з білим інеєм на вусах, віях, бровах... Усміхається!

Таким рідним та близьким став він мені в ту мить! «Як же ти?!» — «Втік, без тебе більше не зміг...» — «А лікування?!» — «Нічого, в житті не буває серйознішої рани — аніж рана душі... А хірургу я залишив дарунок, відкупився віршем...»

3

У першій збірочці Олександра Стовби «Пісня сильніша грози» цю поезію надруковано під назвою «Квітка любові». Але, на жаль, не вказано, кому присвячений вірш.

А в блокноті Саші поезія взята в акуратну жовту рамочку. У верхньому куточку сторіночки напис: «6 лютого, 1978 рік. Полтава, палата № 8, хірургічне відділення». І присвята: «Галині Федорівні Михайлик».

До Галини Федорівни ми прийшли втрьох — Лариса, її синочок Андрійко та я. Не будемо багато казати про щемку лю-

бов, що не збулася. Нас чекала приємна, мужня жінка, хірург. Сива, із втомленим через життєві негаразди, у зморшках, але красивим обличчям. Вона пам'ятала все так, ніби те трапилося вчора. Одразу ж упізнала Ларису.

— Так, це ви. А з вами був тоді симпатичний юнак — така піднята верхня губка, а сам дуже-дуже порядний, скромний. Але все одно порушив дисципліну, втік. Щоправда, залишив на моєму столі, в кабінеті, вірша. Не знаю — чийого вірша. Але поезія славна-славна. Він знав, що поезію я дуже люблю. Бачите, в такому закладі для недужого найближча людина — це лікар. Я могла забути обличчя, ім'я хлопця, але не цю «Квітку любові»... Потім я не раз читала вірша недужим, піднімаючи настрій розповіддю про «втечу» юнака. Аркушик був маленький, в клітинку, поступово зітерся. І десь випадково я загубила його, а вірш пам'ятала, досі пам'ятаю:

ЛЮБОВІ КВІТКА

Галині Федорівні Михайлик

*Волошка синя хутко в'яне в хаті,
і пахощі втрачає польові.
Приречені у книзі зітлівати
пелюстки,
ці закладки, ще живі...*

*Та ледь заглянь у пам'ять на хвилину —
і все, чим жив,
чим мучився,
страждав,
таку в душі хуртечу
розгойда,
що враз далекі голоси прилинуть.*

*Любові квітка,
ніжна та безмовна,
не займана вітрами перемін,
у полі долею залишена
немовби,
і ти її цілунком опромінь.*

*Чий дар вона,
і як про те повідають —
чому дівча сумне
без довгих кіс...*

*Моєї долі випадковий свідок —
волошка,
скошена в липневий сінокіс.*

6 лютого 1978. Полтава, палата № 8,
хірургічне відділення військового госпіталю.

Галина Федорівна розхвилювалася. І їй, як і кожному лікареві, тим більше жінці, завжди найприємнішим дарунком були квіти. А тут, юнак, як вона сказала «майже дитя», втікаючи, залишає цілий букет — дивовижну поезію!

— Звичайно ж, він звідкись переписав вірша, але все одно я відразу ж пробачила йому «за втечу». Як його звали? Здається, Саша. Так-так, саме: Саша! Він дуже любив вас, дівчино. До вас, я те зрозуміла одразу, не витерпівши, й утік... Якби ще поглянути в історію хвороби, то я пригада-ла б усе: діагноз, пошкодження... А так, знаєте, сотні й тисячі облич перед тобою проходять. Я вже бабуся... Так, пригадала! Пам'ятаю... Пам'ятаю навіть, на якому ліжку він лежав, на другому праворуч...

Тільки тут, у хірургічному відділенні золоті руки Галини Федорівни Михайлик ніжно й турботливо зцілюють недужих уже тридцять років. І всі їй рідні та найдорожчі, до всіх вона повертається серцем матері. Вона затурбувалася, що не може одразу ось так, без історії хвороби, пригадати діагноз. Але мене це не цікавило. Навіщо шукати, докопуватися — чи були, скажімо, в юнака вставні зуби, чи не були, якщо люди не більше немає... Так і в даному випадку — вірш, що його залишив Саша, відсвічував яскравістю душі й серця, свідчив про чистоту автора: він не просто залишив свою поезію, мов ті квіти, не зізнавшись навіть, що він сам написав вірша тут, у цій восьмій палаті, присвятивши строфи чуйному хірургу.

За довгі роки праці хірургом вона бачила слези, чула стогін, бачила кров, і як здоровий вчора чоловік, щоб жити далі, на операційному столі залишався без руки, без ноги... Серед недужих були мужні люди, які пройшли війну від найперших західних застав до Дніпра й Волги, а потім — до Берліна...

— «Бабусю, я вів себе добре?» — це запитав мене тільки вчора один хлопчина. В нього був небезпечний перелом ключиці, — Галина Федорівна усміхнулася крізь смуток. — Так, я справді вже бабуся, а хлопцеві ключицю врятувала, ще жити й жити йому здоровим і сильним. А от мого чоловіка більше немає, похоронила його рік тому...

Саші, як з'ясувалося потім, вона розповідала про мужність поранених, про свого чоловіка Івана Миколайовича

Фененка. Війна застала його вдосвіта на березі Ворскли-річки. Десятикласники, вони не встигли — зустрівши — попрощатися з досвітком, як почули жорстоке слово, що обірвало тишу: війна... Добровольцем Фененко одразу ж пішов на фронт. Був липень сорок першого, в нескошеному житі квітували волошки, косарики та васильки, коли він наступив на міну...

Може, саме доля солдата-зв'язківця знайшла відгук у душі Саші, може:

*Чий дар вона,
і як про те повідать —
чому дівча сумне
без доєгих кіс...
Моєї долі випадковий свідок —
волошка,
скошена в липневий сінокіс.*

Галина Федорівна не могла нічого стверджувати, вона була враз просто вражена відкриттям: саме її недужий, той високий чорноволосий юнак-курсант із «піднятою верхньою губкою» написав ці прекрасні вірші, та ще й присвятив їй, хірургу, про що свідчив напис рукою Саші в зеленому записничку.

Мужня й у хвилини найскладніших операцій, зі сльозами в очах, все ще не вірячи в таке просто казкове перевтілення хлопчика в непохитного воїна, мужа й поета, вона тримала в тремтячих руках, як ніжні квіти, Сашин записничок і першу збірочку поезій, обцілювала його знімок, його рядки...

*В яким краю, в кінці яких доріг,
о доле
(мені місце ти назви),
закохані відкриєш острови,
ту таємницю,
що для НЕЇ я беріг?*

Від нас уперше дізналася вона, що Саша, який залишив на її столі «чийогось вірша», і є той полум'яний Аїст, лейтенант, справжній поет. Він відкрив людям своїм несподіваним, довірливим тяжінням і до далеких зірок, і до милої землі широчінь юного українського обдарування. Вона, як мати, як його друзі, бачила Сашу молодою військовою людиною, не жорстокою, не сухою, а доброю та благородною, у всьому справедливою. Все це просто підкреслювалося і живилося його добротою, співчутливістю, чуйністю, що стали джерелами кохання. Любов до людини, до світу, який явив

нас. Ця людська ніжність переходить до природи, до тиші, до дерев, до квітів, що їх він залишив, щоб вона зберегла їх у серці, навіть коли зникне той скромний невеличкий аркушик паперу із записника... Від ніжності, від квітів, вона так розуміє, береться глибина поняття Батьківщини, великого почуття любові до неї...

— Для мене ви принесли найдорожчий дарунок від Саші, я просто схвильована від сили його благородства, над яким не владні ні час, ані смерть...

А Ларисі в той далекий лютневий вечір після «втечі» Саша, дещо змінюючи текст, тихо проспівав пісню: «Миленький ты мой, возьми меня с собой, в том краю далеком я буду тебе сестрой...» Дівчина з пісні прохала, щоб коханий забрав її з собою, пропонувала йому бути то сестрою, то дружиною, то навіть «чужою», тобто чужою людиною, тільки б жити з ним поруч, дихати одним повітрям... Хлопець же відповідав: «Милая моя, взял бы я тебя, но в том краю далеком чужая ты мне не нужна...»

Лариса дивилася на його ледь пересохлі від хвилювання губи й вірила і не вірила в «пробачене» щастя: «Коли все це буде? Коли? Та й чи буде?!»

Вони ще поїхали до Дніпродзержинська. Здавалося, лиха й чорна буря проминала їх стороною (співається ж у пісні: «Стороною дощик іде...»), й невдовзі над їхньою дорогою і над їхньою долею має зійти сонцебризне, променисте сонечко, вмийється після довгих мук, морозів і страждань дощовою весняною свіжицею...

«Його батьки не дуже мене журили, були тактовні: з ким тільки не буває... Але все ж... Все ж щось складалося трохи не так, як було раніше. Коли з батьками ми проводжали Аїста на вокзал, внутрішньо якимсь шостим чуттям я здогадалася, що це кінець, я більше ніколи не побачу свого Сашеньку, хоч прощання було зворушливим до сліз... Саша був сам справжнім і від близької до нього людини вимагав того ж: кохати — так без зради, і пробачити, я це розуміла, навіть мені він до кінця не зможе, тим більше, що в інтимному стосунку — навіть закохані — ми, на жаль, не були...

Потім він ще писав листи з Києва — лагідні, щирі, надсилав вірші. Та ось надійшов і останній лист, у якому Саша не просив у мене ні дружби, ні кохання, а лише шкодував, що пізно дізнався про все. Це був кінець. Так непродуманий, легковажний крок позбавив мене першої й останньої любові, а вона, я переконана, буває в житті тільки раз, якщо вона — справжня...»

З відстані все сприймається надзвичайно загострено, і від того біль непоправного спалює серце. І я наведу лише кілька рядків із листа Лариси:

«АІСТ — за народним повір'ям — птах, який приносить людині щастя, радість і надію, він юний, чистий, свіжий, мов ковток гірської всепогамовної води. Дивовижний птах, найулюбленіший у мого народу. Птах із рідної України, гіркотна доля занесла його в чужі краї, далеко-далеко від милого серцю Дніпра, від Батьківщини — цей птах не повернувся додому живий. До матері, до улюбленої справи...

Аіст був багатогранною, незвичайною особистістю. Його подвиг незабутній у віках. Бо — чим добріша і краща людина, тим довше у часовому просторі тягнеться її життя, він переживає свою смерть, і в смерті стає над смертю.

Сашу пам'ятатимуть люди, які стали йому близькими. Мільйони людей. Завжди пам'ятатиму його і я, берегтиму його поезії. Й особливо ось ці, написані в нас дома, в Полтаві, після перегляду кінострічки «Легенда про Тіля»:

*Я знаю — вовсе не случайна
моя любовь и чистота,
в ней колдовство,
в ней жизни тайна,
моих желаний красота.
Где б ты, любимый, был иль не был,
все мои мысли об одном —
чтобы тебя хранило небо
своим живительным огнем...*

Мені здається, що ці слова від мого імені він сказав про себе. А отже — висповідався.

І ще прошу: мої ім'я та прізвище в повісті хай будуть справжніми. Я не хочу, щоб у книзі про Сашу щось було вигадане».

ЖИТИ
«ПОПЕРЕДУ
СЕБЕ»

ЛЮДИНА, В ЯКОЇ ІСКРИТЬСЯ СЕРЦЕ

1

Це був його новий дім — багатолюдний, неспокійний, зовсім інший, аніж той, за шістсот кілометрів від київських круч, у Дніпродзержинську. Тут уже не було й мови про дитячу безтурботність чи бешкетництво, про підкреслено недбалу, вальяжну ходу перевальцем, про м'який диван і пухову подушку, на які можна було прилягти в будь-яку хвилину дня й ночі; не було під рукою кошика з медовими грушами з дідусевого саду, а на балконі зручного стільчика й телескопа, що прихилив до людської оселі цілий зоряний світ і Чумацький Шлях; тут відсутні ласка матері, бережлива рука батька, турботливий лікоть брата...

Натомість від найпершого кроку народжувалося чоловіче суворе побратимство, підпорядковане особливому ритму, ритуалам, ладу, субординаціям та дисципліні. Й гордо, як і в попередньому домі слова «мама», «батько», «син», «брат», «родина», — звучали вчора, здавалося, недосяжні, суворі поняття «курсант», «командир», «взвод».

Тут, у стінах Київського вищого загальновійськового командного училища, конкретного змісту набрали слова, сказані одним із героїв улюбленої кінострічки «Офіцери»:

«Є така професія — захищати Вітчизну!..»

Про милий затишок батьківського дому Саша Стовба згадував потім не раз.

Під дощовим київським небом стали важкими, наче пудові гирі, намоклі у болотяній в'язкій багнюці кирзові чоботи. Вологий осінній вітер; сирий і закрижанілий окоп; третю добу мокрий, колючий китель... І — атака! Не справжня, але з вибухами імітаційних зарядів, на грані ризику; атака саме там, де під час війни, в сорок третьому, з несамовитим криком «ура!» такі ж вісімнадцятирічні хлопці, зневаживши смерть, під навісним вогнем кидалися до Дніпра, до переправи, на зрешечений кулями й осколками снарядів плацдарм.

Він розумів, що тільки той, хто витримає неймовірність втоми, голоду й холоду, хто переможе страх, злигодні, небезпеки, тільки той зможе стати справжнім командиром, воїном, захисником матері, миру, землі.

Ще усміхнуться йому милі *«зорі півдня»*, прийдуть у напівзабуття *«тихої гавані ковток прісної води»*, зовсім *«непомітний»* *«смажений біфштекс на всю найбільшу сковорідку»*; неповторна домашня обстановка...

Одначе на розігрійтій броні БМП він напише рідним:

«У мене все якнайкраще... Я вже спокійний і відчуваю радісне піднесення, як ніколи. Моя мрія збулася, я успадкував професію тата».

Це був його новий дім на шматку землі, оповитому революційною славою. В 1918-ому на рубежі між Шулявкою і хутором Грушки стояли на смерть захисники Шулявської республіки; сюди ж, до самісінького Брест-Литовського шосе, в сорок першому докотилася хвиля переднього оборонного валу, що скропив обпалену землю кров'ю курсантів та командирів артилерійського полку...

Після війни тут була пуста, геть сколена віспинами вирв.

А потім здійнялися корпуси спочатку танкового, а потім загальновійськового командного училища, створеного ще в 1918 році в Симбірську, на жорстокому Східному фронті, яким командував Михайло Фрунзе. Першими курсантами училища, те Саша знав, були командири, які одразу після випуску здобули бойове хрещення в горнилі війни з ворогом. Їхні традиції підтримали в боях із фашизмом у Другій світовій генерал армії Микола Федорович Ватутін, генерал-майор Іван Васильович Панфілов і ще сотні й сотні випускників училища.

Понад тридцятьеро посивілих на фронтах, поранених воїнів навчали курсантів мистецтву воювати. Їхній досвід у боротьбі з фашизмом вчив майбутніх командирів більше всього на світі цінувати життя, а в житті неповторну тишу, пробудження весняного поля та лісу, коли навіть понівечена траками танків, стоптана чоботами латочка полігону тягнеться до сонця живучкими островами білих конвалій. Їхній бойовий досвід переконував, як потрібні для нашої голубої Планети непохитна чоловіча мужність і надійність, ясне небо та усмішка матері й дитини...

«Я в першому взводі другої роти, хлопці підібралися дружні. Живемо й працюємо, працюємо й навчаємося. Вранці фізпідготовка, сніданок, заняття, обід, весь вечір після обіду робота по благоустрою містечка. Серпень — то проходження курсу молодого бійця. Десь із вересня... почнеться навчання за програмою».

Дні заповнювалися вщерть. Весь серпень Саша ламав ломом асфальт, переборюючи біль у попереку, вкладав важкі брили на плаці й доріжках; там, де раніше були звалище та багнука, невтомно будував із хлопцями стадіон, а пізніше висаджував дерева, привезені з лаврських київських круч.

Тепер виріс, шумить на вітрах їхній садок, їхня алея...

«Живемо за розпорядком дня й готуємося до стройового огляду... Листа доводиться писати прихачцем. Цього я розпочав сьогодні вранці. Перед тим, як прочитати ваші листи, біжу почистити чоботи, а потім уже читаю. Чому? Та тому, що не хочу одержати наряд поза чергою, бо в обов'язку солдата перед шиккуванням є обов'язок чистити взуття, а листи одержуємо якраз перед обідом...»

«...Пишу, з'явилася вільна хвилинка. Сьогодні заступаємо в наряд по кухні на добу. Іван Андрійович, звичайно, знає, що стоїть за цими двома словами: «наряд по кухні».

Справи в мене складаються добре, настроїть бадьорий і в мене, й у старшини роти. Щоправда, в останнього час бадьорості може тривати скільки завгодно, в той час як мій настроїть він (старшина) може перевтілити, як індійський маг або чарівник, зробити із нереального і навіть ефемерного щось матеріальне, як, скажімо, швабра або туалет.

Але гаразд — жити можна.

А ми ж не тільки живемо, а ще й відвідуємо лекції, ходимо в лазню раз на тиждень, і стройовим кроком щоденно. Звичайно, краще, коли б усе було навпаки.

У неділю, 7 вересня, ми складаємо присягу. Гадаю, Іван Андрійович не забув Статут внутрішньої служби ЗС СРСР. В ньому сказано — день присяги оголошується святковим днем у частині (училищі). Тому буде дозволено в училищі доступ рідних, щоб вони подивилися на своїх чад, які перед очима, що бризкають сльозами, своїх рідних та мужніми обличчями старших товаришів складуть присягу й пройдуть урочистим маршем по плацу училища...

Так що можете приїхати зі всім гамузом (звертаюся до Івана Андрійовича й під «гамузом» розумію — Лідію Петрівну та Сергія Івановича)...»

В'ялих, інертних душею та м'язами військовоє життя відкидає. Ні хвилини розслаби. Навіть у казармі. Здається, ти просто ходиш, перемовляєшся з товаришем, впадаєш у бездію, присівши на стільця і розглядаючи фото дівчини, або безтурботно піджартовуєш, підшиваючи комірець до кителя, прикручуєш підківку до каблука чобота — ти весь час, цілу добу, на очах у всіх, ти постійно в колективі й на посту. В будь-яку мить курсант мусить виявитися на місці. Виховується твоя мобільність, виробляється почуття колективної відповідальності, твої акуратність та обов'язковість у

всьому. В суворих рамках необхідних статутів та вимог до відповідального несення служби ти осягаєш велике вміння цінувати час. Усе тут сприяє цьому: шиккування на плацу, сніданок у їдальні, знову шиккування, лекція і навіть сон у казармі, де ти спиш, не забуваючи, що поринаєш у розкіш розслаблення не один, а ліжко до ліжка й голова до голови товариша. В караулі тобі довіряють бойову зброю, а отже, ти покликаний у цьому житті берегти найсвятіше... Ти повинен бути відповідальною людиною!

2

Листи Олександра Стовби, що збереглися, дозволяють послідовно простежити, як нелегко занурювався курсант у незвичне життя, із яким розумінням, а то й гумором сприймав він найперші невдачі; як музнів його характер.

«Пишу листа, доки є хвилинка.

Позавчора отримав перші два наряди поза чергою. Але сьогодні вже все відпрацьовано. Як? Отримав право реабілітувати своє добре ім'я й на додачу дві ванни, обкладені кафелем, та умивальник на двадцять сосків. До всього цього дали мені піску (для мідних носів кранів і кахлю) й добрячу, можна сказати, ганчірку. За чотири години праці то вже був не умивальник, а — храм... Сьогодні, вишикувавши взвод, сержант вивів мене на середню строю й урочисто відпустив усю решту гріхів, що залишалися, при цьому проказав солодке для кожного солдата заклинання: з такого-то курсанта «за добросовісне виконання покладеного на нього завдання знімаю раніше накладене стягнення».

І душа моя вирушила в рай, і навкруг завітли троянди.

...Іздили взводом заготовляти картоплю. За день завантажили по 9 центнерів на курсанта. Вантажили кошиками, їх у селі Березівці називають «верейками». В кошик влазить кілограмів десять. За день переробили до сотні верейок — і спини не відчуваєш. Причому треба брати не все підряд, а заготовляти не зіпсовану й не придавлену, до того ж — саме визначеного розміру...

За мене не хвилюйтеся. ЗА МОЇ ВЧИНКИ, І ДУМКИ, Й ПОЧУТТЯ також.

Живий і здоровий. Усіх вас пам'ятаю і люблю...»

«У мене все гаразд. Єдине, чого не вистачає, так це часу. Дуже багато надходить інформації, яку нам необхідно засвоювати, і засвоювати найкращим чином.

Кількість матеріалу досягає такого насичення, що ми практично працюємо над ним по 8—10 годин на добу. А якщо до цього додати час на сон, то для прийняття їжі, особистого часу, стройової підготовки й самостійної фізичної підготовки залишається шість годин. А якщо врахувати, що з цих шести годин ми дві години займаємося громадсько-корисною працею, то можна уявити ритм життя курсанта — він розрахований до хвилини.

Із предметів більше всього тиснуть на технологію металів, вищу математику, вогневу підготовку. З вищої математики проходимо теорію ймовірності. Стільки пам'ятає та визначень, що голова йде обертом».

Справді, щоб стати командиром і присвятити своє життя армії, треба обов'язково сьорбнути із солдатського або курсантського казанка... Почуття відповідальності за себе й за товариша; необхідні навички, які ти осягаєш ґрунтовно, на всякий випадок і на все життя, — вміння стріляти, вміння водити авто, вміння, вміння, вміння... Сотні й тисячі значних і незначних умінь.

І тут, коли й картоплі начистиш на цілий взвод, коли й лопатою відмахаєш, та ще — до потемніння в очах; через, здавалося, «не можу» — кілька разів підтягнешся на турніку, — тоді й найсильніша рука стане неслухняною, не туди пише. І тобі не до поезії...

А Саша просить у листі:

«...зошити учнівські дванадцятиаркушині із заготовками моїх нових віршів мені просто необхідні, їх не обов'язково везти, досить переписати окремі заготовки в одну купу, на один аркушик, а я вже розберуся.

Мабуть, листа доведеться дописати пізніше, зараз шиккування. Відішлю завтра.

Тільки повернувся з вечері. Скоро вечірня перевірка.

Про бібліотеку. Лідіє Петрівно, яка може бути бібліотека, якщо не встигаєш навіть підшити комірець своєчасно.

Ну все, рота шикується...»

Навіть мрія, яка збувається, навіть уже близький помах крил «синього птаха», який ти так довго вимріявав у снах і кликав до себе наяву, щоб він, нарешті, повів тебе в політ, насправді він «не мед і не фунт ізюму». Міцний фізично і розвинений у колі хлопчиків і серед бійців пожежної команди, Стовба раптом зрозумів, що для офіцера-мотострільця його фізичної готовності явно недостатньо. Пережитий у дитинстві туберкульоз, неритмічність, важкість дихання, а тут — біг, а тут перед тобою сталева жорсткість брусів і турніка,

цей «підйом переворотом», що намозолив руки й нарізав слух, він, як докір, і через роки буде нагадувати і чомусь навіть більше, ніж те, для тебе найсокровенніше, найяскравіше, мимо чого, не помітивши й не розгледівши, багато хто пройшов...

А в тому були — і його серце, і його душа...

Він не докоряв нікому та й чи міг докоряти — адже вірші не за профілем його училища. Як треба писати, тут не навчають. На плацу ж, у строю — всі курсанти однакові.

«Мені, звичайно ж, ніколи тут займатися переписуванням своїх «віршів» та вивченням «синтаксису». Тому по можливості велике прохання висилати мені передруковані... твори. Висилати для редагування, бо вони (ці, передруковані) так перекручені.

Взагалі, ні. Я їх напишу заново, сам.

...Тепер про синтаксис. Тут ніяк і нічим йому, сердезі, не допоможеш. Він у мене не тільки кульгає, а, побойоюся, був паралізований на обидві ходилки. У тутешніх умовах не вистачає часу взятися до своїх персональних...»

Листи — це немов живий голос Саші в його вісімнадцять, у дев'ятнадцять літ — правдивіше будь-якої пам'яті воскрешають вони, як поруч із тернистою долею курсанта, що змушувала напружено працювати над набуттям мистецтва військового, він бережно притискав до серця поетичне слово. Треба тільки не забувати, що кожен поет за складом своєї душі трохи раниміший, трохи романтичніший, трохи ніжніший, наївніший, довірливіший звичайної людини, він, можливо, навіть дивакуватіший, у будь-яку мить може раптом «увійти в себе», немов замкнутися, відсторонитися від навколишнього світу. Але це не холодна замкненість. І чи гадати час від часу сержанту, взводному, ротному про чийсь поривання натхнення, про чийсь троянди та пелюстки, коли в них десятки Сашків, Микол і Миколаєвих, Іванових та Іванів, коли для всіх лунає одна команда: «Шику-уйсь!», чи встигати їм думати про психологію творчості, та й про психологію, про стан душі людини взагалі?

Але, виявляється, на прикладі Аїста, необхідно й конче потрібно думати!

Постійно й дуже багато думати!

Слово — також зброя, грізна, усепереможна зброя, це Аїст довів навіть після своєї смерті, своїми віршами довів.

А приклад Миколи Островського і його непохитного Павки Корчагіна!

Слово — також зброя, воно зводить до боротьби навіть ослаблу людину...

Слово Олександра Стовби запалює тисячі тисяч навіть після того, як зупинилося серце поета. Недооцінювати його ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому днєві не можна.

Погляд у минуле Саші — щемкий удар нашій неуважності, нашій черствості іноді. У чийсь пам'яті більше залишилося хлопчаче невміння робити «підйом переворотом», але, виявляється, ще важливіше для командира знати глибше товариша, знати, чим світиться і відсвічується людська душа. Адже він — цей відсвіт людської душі! — у фатальну хвилину небезпеки помножує в людині звичайну силу тисячократ!

Але не будемо мудрими з відстані. Олександр Стовба обіцяв стати справжнім поетом й, очевидно, відчував, що в курсантську пору не пробив його час: навіщо квапитися, ще не приборкавши слово, не відшліфувавши його; де воно, де — його священнодійство?!

Відкриття всі відкриті. І не робитимемо відкриттів. Та чи не будемо? Й чи все відкрито?!

Не раз Сашко нагадує, що і в побуті, й у навчанні військово-училище — «не гражданка» («в нас усе підлягає одному слову — військовий фахівець»), за своїм змістом література різко відрізняється від підручників звичайних вузів (*«на хімії — отруйні гази, суміші; на математиці — розрахунок імовірності попадання в амбразуру із гармати»*). *Шістнадцять дисциплін. («Прийшов з караулу: вимотався, втомився, голова розболілася, так що сьогодні абсолютно немає настрою»*).

Він не хлопчик-мазун, не вундеркінд. І для нього осягнення висот будь-якого фаху дуже складне. Кожен щабель, кожна сходинка давалися із зусиллями і великою працею — тим і прекрасніше сходження.

...За кроком крок, за днем день Саша мужнішає як воїн і як поет. Два покликання, наче два крила одного стрімкого птаха, кличуть його до мрії.

Вересневі соковиті фарби, блакитний нескінченний небокрай... Десь для когось лине музика на танцмайданчику, дзвін гітари у чиємусь садку. А він шукає усамітнення, приходиться до лави в парку.

«...В таборі були три дні. Відчуваю себе нормально, тільки натер праву п'яту. Стріляли ми вдень і вночі, з ходу і з місця, короткими й довгими чергами. На влучність із свого АКМ я вибив 20 очок із 30 можливих, відстань — сто метрів... кучність добра... З ходу я вразив дві мішені з трьох, а вночі з двох мішеней — жодної. В один із цих прекрасних днів устигли заритися в землю по шию, тобто перейшли до оборони під безперервним вогнем противника. Загалом, зігнали з нас води відер два. Настрій бадьорий.

...У ритм навчального процесу ще не втяглися. Всі, майже всі предмети даються з величезними труднощами. Я зараз буквально перевантажений інформацією, причому інформацією для мене абсолютно новою, яку раніше ніде не зустрічав. А потім дається взнаки брак часу. Наприклад, написати цього листа я взявся 18 числа, як тільки приїхав із табору, а закінчую 19-го».

Звернемося до прози і, згадавши шкільну арифметику й науку про коми, нарахуємо тринадцять складних предметів (дисциплін), не причисляючи сюди стройову та фізичну підготовку.

То як тут ще писати вірші?

*О, здалеку я видаюся злочинцем —
ні слова, ні півслова, напівтьма...*

От-от стройовий огляд, часу ані хвилини.

Нарешті, знудьгувавшись за рідними, Сашко викроює три години звільнення, він у гостях у командира роти **Олександра Даниловича Галкіна**. Вечір, родинний затишок, «багато що нагадало рідний дім...» Брату Сергію курсант переповідає курсантський жарт («*Ей ви, троє! А ходіть-но обидва сюди!*») та дотепний діалог старшини й солдата. Каже тільки старшина, а солдат, чим далі сильніше виструнчується по стійці «струнко»: «*Мовча-ати! Кому кажу?! Мов-в-ч-ча-ати!*»

Він надсилає до редакції листа «для контакту», але відповіді немає...

«Якщо не буде, то бог з ними, буду вдосконалюватися сам у собі й далі, головне те, що я збагнув, — у мене щось є, і цього цілком досить».

І це в дні, коли у Прохоровці, в навчальному центрі, його обкатували танками. Пам'ятаєте? «*Мене обкатували три дні, і за цей час наді мною, біля мене, на мені, піді мною (десант) побувало до двадцяти танків...*»

Ось так до навдивовижу нерозкрита людська «психологічна смуга» — таємниця неспокійної, живої душі!

«От і зараз пишу листа, сидячи в шинелі, їдемо на нічне тренування на Хрещатику. Ми будемо в оточувальному загоні під час проведення репетиції параду... До служби звик швидко й чітко — спасибі пожежній команді — в ній навчився вставати посеред ночі й багато не розмірковувати, і не коментувати зайве, як дехто із цивільних. Стягнень від начальства не маю.

3

Олександр Данилович ГАЛКІН, перший ротний командир Стовби, пам'ятав і знав Сашу, як можна пам'ятати й знати рідного сина. «Був жахливий вечір, тільки-от із інформаційної програми «Время» ми дізналися, що з волі диктатора, який розпоясався, з вертольота в жерло вулкана Масайя кати скинули кількох борців за свободу Нікарагуа. Біль, спазми серця... Жорстокішає боротьба народів за соціальне та національне визволення на голубій вибухонебезпечній Планеті. Й ані на мить не можна забувати, не пам'ятати, не думати про те, що трапилося, може ще трапитися. Попіл Освенціма, попіл та біль Сонгмі, Хіросіми й Нагасакі, В'єтнама й Чилі стукає нам у серце...

Не можна не пам'ятати про живого, простого й незвичайного хлопця, який так яскраво виконав свій обов'язок, не можна забувати про Аїстів-Сашків, які не долюбили життя, про рідних, незабутніх Сашків.

Сашко!..

Для мене це ім'я притягальне, як магніт. Я шукаю ключі до таємничого перетворення чогось, здавалося, звичайного в юнакові — чесності, скромності, чистоти, того, з чим звик, що було лише вчора поруч з тобою, — в щось приголомшливе, що вразило тебе, так полум'яно спалахнувши, і на поважній відстані раптом змусило тебе й усіх навколо подивуватися.

Де вони, в чому виявляються — секрети людської душі?

Я не міг передбачити...

Саме мені (тепер кажу й радію) пощастило набирати цю роту курсантів, півтора року бути з ними. Із серпня по лютий.

Підйом рівно о сьомій, фіззарядка. Саша був звичайний, як усі. Одного разу мені навіть довелося просити за нього. Правильніше, за сина просила мама, вона приїхала на присягу...

Помітив, як несамовито курсант Стовба орудує ломом, у сім ручаїв ллється піт, а він розвертає без передиху асфальтові брили й каміння. Я зрозумів: хлопчина з характером, наплегливий і працьовитий.

Про курсанта чув думку багатьох: Стовба, що замислить, те зробить, цілеспрямований.

Саша не раз приходив у наш дім. Грав зі мною в шахи, брав книжки. Читав Симонова, Пушкіна, Лермонтова, Маяковського; щось дошукувався у товстезній «Военной енциклопедии». Високий, міцний, а в нашому домі сяде, було, в куточку й видається непомітним зовсім, нікому не заважає. Сидить тихо, «не впадає в око». Скромність — ось головна його риса.

Командир роти замінює курсантові батька й матір. От я й починаю запитувати: «Що нового в тебе, Сашо, як успішність? Що чути з дому?» Він тільки й відповість, що все, мовляв, нормально. «Чому рідко ходиш у звільнення?» Помовчить, а потім погляне пильно в очі: «Бачите, не встигаю, мені потрібно...»

Стовба не любив затягувати з курсовими, незатишно почувався, коли дізнавався, що за нього хтось перед кимось клопотався. Не складалося в нього з розподілом; на останньому курсі в Саші випадала можливість стати політпрацівником в армії, він навіть до списку потрапив, але чомусь не склалося. Я йому: «Що ж ти не підійшов раніше, не сказав, може, щось би вдалося змінити». А він: «Я не хотів вас сюди вилугувати. Так навіть краще».

Спокійний. Перед тим, як щось сказати, подумає, зважить. За це, пам'ятаю, його поважали викладачі математики, фізики, сопромату.

Мав свій погляд на світ, на події, на людей, причому не по-юнацькому серйозний. Якщо не подобалося, то казав, що не подобається; на «чорне» не міг сказати «біле» або навпаки. В листі до батьків дуже влучно охарактеризував одного хлопчину: **«Ім'ярек не сподобався мені. Не скажу, що я відчув якусь почуття гідливості або неповаги — ні, але в ньому щось не те. В мене відчуття на таких людей, ось вони й гарні, й старанні, але нерідко в них ковзає половинчастість, якась дрібна-дрібнесенька підлість, змішана з ехидністю, ретельно, проте, прихована...»**

Принциповість твоя — немов палиця з двома кінцями. Одним вона імпонує, а інші сприймають її в багнети. Саша був по-воїнському гордий, себе обличчям у калюжу не опускав, умів сказати правду в очі навіть старшому за званням.

У вірші «Юність», написаному на третьому курсі під впливом кінострічки «Легенда про Тіля», Саша, немов передчуваючи, що від його юності нам залишиться *«гірка печаль... у дощах споминів», «пилюга доріг, снігова далина, пізне*

здійснення прагнень», каже відверто про свою життєву позицію та своє моральне кредо:

*Доле, ти скажи — в якому ще краю
юність буряна не знає меж і втоми?
Я готовий прокипити в пеклі, не в раю,
коли пекло те — мій шлях додому.
Рідний дім з ім'ям святим батьків
дорогий мені від даху і до ганку,
тут читав багато залюбки
і кохання стрів я на світанку.
Можна скніти, долю кленучи,
пам'ятати рани та образи...
Та до щастя не знайти ключі,
коли з рідними не бути мені разом!*

Не хотів би, щоб хтось досі ховав образу на Сашу.

Аїст, саме Аїст змусив усіх нас пильніше поглянути на, здавалося, найзвичайніші речі, осяяти світлом юначої душі непорушну й суху норму та букву. Живі, ми мусимо бережливіше думати про живих. А мертвих пам'ятати, бережучи їхню незаплямовану честь.

Адже як склалося: не стало Саші, й наче відкрило незагойну кровоточиву рану й твоє серце... Я, моя дружина, мій син довго не могли отямитися. А тут з'явилася перша збірочка Стовби. Добре? Звичайно ж, здорово! Такий юнак, такі прекрасні поезії відкрилися нам після смерті автора. І тут — дехто, якийсь «темношовець», чутку поширив, що вірші в більшості написав не Саша, а його мати. Ось тобі й на! Ну й ну... А мені здавалося, коли курсант приходив до нас додому, що Стовба поезією просто живе й дихає, що він у поетичному рядку здатен замкнути, втілити свої думки й душу. Уявіть собі, й мене почали загризати сумніви. А що коли й справді вірші за Сашу написала його мама?!

Я перечитав усі вірші Аїста, і в моїй душі для сумнівів більше не залишилося місця — поезія Сашкова, і тільки Сашкова, вся вона пропущена через його усмішку й відчай, через його чутливі струни душі, через його племінке серце, що безмежно любило світ і планету людей. У віршах його особистість, а вона з відстані стала на велетенський зріст.

Пригадалося, пішли ми одного разу на переговорний пункт — Саша, Лідія Петрівна і я. Й тут несподівано «на рівному місці», здавалося б, із нічого виникла дивовижна імпровізація. Саша щось склав, мама вставила слово, а він додав двоє, на ходу за рядком вигадав ще рядок. Я просто

вкляк від подиву. За склом, де сиділа телефоністка, стояла квітка, і Саша за кілька хвилин написав про ту квітку вірша. На жаль, та імпровізація залишилася просто усною. Їх, тих свідчень неабиякого таланту, було багато. Та суть в іншому: Саша всім нам сказав, і дуже дзвінко сказав, що військова людина — не сухар, не солдафон, а людина з чутливою, ніжною душею і полум'яним серцем, що іскриться добром».

4

Був також липень — місяць невтомних бджіл, але вже третій після загибелі Саші.

Побіля Золотих київських воріт відбулася ця вражаюча зустріч із **Матвієм Івановичем КОБЗАРЕМ**, зустріч за рядком із листа Сашка:

«З технології металів почалися сталі й чавуни, доменні печі, може вишкнуті необхідність написати реферат. Ось чому мене цікавить Кривий Ріг...»

Матвій Іванович вів ув училищі технологію металів. Людина рідкісної біографії і внутрішнього чару, він був одним із тих викладачів, кого особливо любили курсанти. Пильні сіроблакитні очі, голос спокійний, що не терпів верхоглядства та поспіху. Колишній учитель із полтавського містечка Гадяча, наймолодший із чотирьох синів у селянській родині. Остання війна розкидала Кобзарів, обрубала гілля працьовитого роду. Найстарший, сержант Микола Кобзар, загинув у Прикарпатті, був зв'язківцем; в Ізюм-Барвенковому у сорок другому пропав безвісти рядовий піхоти Ілько Кобзар; а ось Матвійові всміхнулося щастя залишитися серед живих. Від батька сини перейняли заповіт: справжня праця — це коли засіваєш або жнивуєш, коли щось потрібне робиш для людей своїми руками.

Сапер Матвій Кобзар стоптав війну від західних кордонів до Волги, а потім від Волги й до Карпат, двічі поранений, контужений, гадав, було, що не повернеться пам'ять. Але й у сімдесят три роки тріпоче яскринами чіпкий погляд старого:

«Саша Стовба — це вже третє покоління для тих, хто пам'ятає бурхливість подій революції та громадянської війни. Багато світлих людей відіграли чималу роль у моїй долі за цей час, навіки залишилися в серці. Але Аїсту відвуджу найпримітніше місце. Скажете, він надто молодий, щоб чимось подивувати старого. Так ні, вчити Кобзара зовсім не потрібно. Олександр Стовба упевнив мене на думці, що не даремно ми зводилися в атаки у сорок першому і в сорок п'ятому, на власному прикладі, на полум'яному прикладі, він

переконав мене, що надійний стик поколінь — дідів, батьків та онуків. А значить, зрешечений кулями, я не даремно борвся за життя й не марно прожив.

Я цього хлопця знав ближче, аніж хто інший. А його вислів — *«треба мати носимі знання»*, тобто ті, що ти носиш із собою завжди, я наводив не раз у лекціях...»

Здригнулася від хвилювання рука, коли Матвій Іванович розгорнув Сашин записничок із віршами: він одразу впізнав його почерк — округлі літери, рівний, немов підведений під лінійку, рядок.

«Гадаю, що зберігся цікавий документ — унікальний конспект, загальний зошит з моєї дисципліни. Той Сашин конспект, кращий із кращих, я потім часто показував курсантам як приклад надзвичайного працелюбства й акуратності.

Ще під час першої лекції я помітив допитливі очі хлопчини. Навівши слова про те, що метал — то хліб промисловості, я сказав тоді, що людям потрібний надійний метал, але не для війни, а для миру. Ось тоді й з'явилася думка, що метал — це не смерть, а життя. Наші могутність і сила.

Розмова виникла про найкрупнішу на світі Криворізьку доменну піч. І на одну з наступних лекцій Сашко приніс цікаву вирізку з журналу *«Техника — молодежи»*, а потім і змістовну курсову роботу».

Так вони подружили — сивий педагог і курсант, зовсім хлопчак. Матвій Іванович відкрив у ньому міцний сплав життєвої позиції й цілеспрямованості. Стовба не вмів промовчати, пройти байдужим повз негаразди або порушення.

«Знаєте, таких одиниці. Життя блідне без таких юнаків, без них усе довкола може враз стати наперекосяк.

Саша був вимогливим до інших, але й собі не давав попуску, мати б таку вимогливість до себе нам усім. Коли в нього не складалося із гімнастичними вправами, Сашко міг годинами вдосконалювати їх виконання на турніку чи брусах. У казармі не дозволялися якісь зміни в розкладі часу та речей. А він зробив переносну лампу, як у танку, щоб не заважати нікому. Й читав. Багато читав, не щадячи без того поганий зір.

Я помітив, що декотрі офіцери відчули: Стовба в дечому переважає їх. Зрозуміло, не всіх це влаштовувало. Саша не любив бодай найменших неточностей, надто — брехні. Якщо наводився приклад з історії й трапилася помилка, курсант, не дивлячись на звання, одразу ж виправляв помилку. Але робив усе без підшпильки, без єхидства, з тактом.

Але найбільше Стовба розкрився на старших курсах, а вже не читав у них лекцій. Про нього з теплою відгукувалися старший викладач із електрообладнання Анатолій Михайлович Гладкий, хвалив Стовбу начальник кафедри бойових машин Григорій Миколайович Мигульов, він зберіг конспект, що багато приємного мовить про Сащу.

Воно ж як складається? Кожного року перед тобою проходять десятки нових і нових облич. Попервах як пізнаєш курсанта, виділяючи його з маси? Ну, звичайно ж, запам'ятаєш відмінника або «хвостиста». А потім уже й серединка стає помітною.

Аудиторія, столи вузькі... Пам'ятаю, прийшов до нас на лекцію крупний перевіряло. І раптом — ноги, Сашкові ноги стирчать з-під переднього столу. Гість мало не зачепився за них і каже: «Це що?!» Курсант відповів, не мигнувши оком: «Ноги». — «Я запитую — чії ноги?» — «Мої ноги». Перевіряло одразу зблід, а потім почервонів. Довелося мені шепнути Стовбі: «Прибери свої ноги з дороги, якщо заважають начальству...» А він у відповідь: «А що мені робити, Матвію Івановичу, не можу слухати, дивлячись комусь у потилицю».

Він справді ніколи не ховався за чужу спину; не висиджував, як буває дехто, витріщивши бездумні очі й розкривши рот до самісіньких вух...

Наскільки Стовба був уважний, переконає хоч би ось цей випадок, що запам'ятався мені. Одного разу на лекції я розповів, що таблиця елементів Менделєєва нараховує вісімдесят два метали, решта — неметали. Таке ділення — на метали й неметали — прийнято в підручниках. А Саша, виявляється, прочитав у бібліотеці книжку Беккера, де стверджувалося, що за надвисокого тиску і дуже низьких температур і неметали можуть перебувати в металевому стані.

Навіщо я наводжу цей приклад? Викладач у своїх лекціях орієнтується на середнього слухача, на те, що пропонує програма. І з цілком зрозумілих причин він не викладає все, що знає. Стовба ж своєчасно нагадав мені, що не можна читати від цього й до цього, що треба постійно поновлювати, робити живим, на рівні найсучасніших знань свій предмет. Хоч я не можу сказати, що не прагнув заповнити свої лекції цікавинкою».

Саме завдяки цій невтомній, непогамовній жадобі знань у Саші не вистачало часу на порожні вчинки. Він завжди був на пристойному рівні як курсант.

За лекціями розпочалася практика у майстернях. З електро- і газозварювання, із слюсарних, токарних, мідницьких

робіт. Був випадок. Саме слюсарна обробка. Кобзар дав Стівбі технологічну карту, чим і як треба обробити деталь. Деталь досить складна. І, щоб її не запороти, тобто не зіпсувати, викладач перевіряв курсантів на визначених відтинках. Однак Матвій Іванович понадіявся, що Стівба з обробкою впорається сам. І от деталь зроблено. Матвій Іванович зміряв діаметр: ну й ну! Невже улюбленець заповор деталь?.. Можна було не помітити, зробити скидку, всі хлопці квапилися кудись, здається, хотіли подивитися футбольний матч. А Саша — він не терпів поблажок і потурань — сказав: «Я перероблю». Й залишився в майстерні.

Тоді й поговорили вони по-чоловічому, душа в душу: і про заздрості людини, і про зло, адже є такі, що не схвалюють, коли ти працюєш на повну силу, тебе за це навіть не люблять...

Давно Кобзар привчив себе все починати з понеділка, від найпершого дня народження тижня. Весело усміхнувшись, він зізнався Саші, що «очолює районне товариство по звільненню міського транспорту для молоді». Й на роботу ходить тільки пішки.

«На фронті мене не раз тільки ноги рятували. Я так і сказав Саші: забувай, друже, про важкуватість. Згадай: у японців піхота була найпрекрасніша; Клим Ворошилов змусив усіх нас робити марші. Й у сучасній війні треба покладатися на свої сили й ноги, на витривалість солдата — не завжди буде техніка та паливо під рукою».

Вечір опускався над Києвом, а вони сиділи за розмовою побіля токарних і слюсарних верстатів, довірливі, як можуть сидіти батько й син.

Сашко уявно немов пройшов фронтові дороги разом із Кобзарем. Почалися вони від містечка Ломші на західному кордоні. Воєнтехнік першого рангу — три кубики в петлицях — Матвій Іванович у травні сорок першого наймав маленьку кімнатку, там був столик, стілець і шафа... В Ленінграді залишилися дружина й діти. Була північ, червень. Він приліг відпочити. У вікно долинала музика духового оркестру із міського саду; у вікно тихо постукувала стиглими ягодами черешня, вдаряла сильніше в шибку, коли набігав легенький вітерець, Кобзар подумав був ще, як щедро видарував Господь плодами садів українську землю... Солодкий сон переніс його до рідного Гадяча, і тут враз у передранковій тиші, наче на сполох, ударив у стіни крик господині: «Вій-йнна-а-а!!!»

Кобзар негайно кинувся до штабу й потрапив під вогонь. Горіли прибудови-бокиси, в яких стояли танки й тягачі (все

це було під секретом). І воєнтехнік зіткнувся з тим, що в нього немає механіка, ніхто не знає, як завести танк. Тоді він діг на лист броні й за схемою показав, як треба привести в дію танк, як урятувати бойові машини, заховати їх в ущелину від прямого артилерійського обстрілу. Передній танк на повороті розвалив хату... І тут Матвій Іванович побачив першого вбитого, свого товариша по службі, той лежав, розпластившись, розкинувши кудись на схід руки... Запах живої крові... Той запах переслідував Кобзаря все життя, а тоді воєнтехнік три дні не міг нічого їсти...

Сашко вкотре осягав, як важливо для офіцера, солдата мати універсальні знання про воєнну техніку, вміти швидко орієнтуватися в екстремальній ситуації, не розгубитися, правильно й миттєво прийняти рішення. Ворог завжди підступний, і раптовість нападу не повинна захопити тебе зненацька.

Потім була пізня осінь. Гірка, вся в крові гірка осінь відступу. На обліку був кожен танк. Одна з машин заглухла під вогнем у замерзлій калюжі. І Кобзар мусив вивести її з-під обстрілу. Він узяв двох механіків і попозв по холодній крижаній кірці. Не встиг добратися до машини, як розпочався обстріл. Поранений механік, весь у крові, він примерзав до землі, а двоє покладали механіка на брезент, волочать за собою на вірьовці. Механік од болю кричить не своїм голосом, рани примерзає до землі...

Відтоді гарячий метал гнався за майбутнім викладачем технології металів розбитими шляхами, жахіттями боліт і степів. Закріплював ливну, щоб буксиром урятувати підбиту машину, й тут розривна міна зрізала підошву на правій нозі. Він тікав, із відірваною підошвою біг степом, не відчуваючи болю. І раптом озирнувся: ніч, за ним тягнеться чорний слід. Це він біг без підошви по сніговій кірці.

Калінінський фронт, побіля Торжка...

Після ран і контузії знову на фронті й на фронт.

Сашка хвилювало все. І ось цей епізод.

Переправа. Буквально закипав од металу й крові Дніпро. Це побіля Кишеньки, ніч...

Курсант, майбутній воїн, уважно слухав, як необхідно в нерівному бою не втратити самовладання до останнього.

Потрібна була дорога, чого б те не коштувало, а потрібна дорога!.. І її прорізали під кручами, в горі. Свист снарядів, а вони, солдати, танкісти, працювали так, що кров проступала з-під нігтів. «Тридцятьчотвірка» вискочила на гору й ударила раптово — башта «тигра» відлетіла разом із гарматою.

Їхній навідник Петушков ніколи не розгублювався під кулями.

На очі Саші набігли сльози. Матвій Іванович пригадав останній бій у Карпатах. Березень — чи то вечір, чи то ніч... Глухе, холодне каміння. Горіла броня, а він падав у сніг... Як довго й вічно у муках падав...

Орден Червоної Зірки, медаль «За бойові заслуги».

Того березня для нього закінчилася війна. Контузія, найтяжчі рани. На довгі дні й ночі провалився у марення. Здавалося, назавжди втратив пам'ять. Але лікарі зробили неможливе.

Зрешечений кулями фронтовик глянув на мене з невимовною гіркою в задумливих очах: «Так, тоді на довгих віях Сашка повисли сльози, а потім він раптом по-синівському схилив голову мені на плече, він не знав, що саме тоді під час Ленінградської блокади я втратив рідних дітей. І сказав: «Матвію Івановичу, пробачте, але мені вже час іти». Я не подумав, що тієї миті він міг відчуті й передбачити свій жорстокий березень у чужих горах. Накладання моєї розповіді із долею його діда Андрія, першого АІСТА, а ще якийсь неймовірне передчуття себе у справжньому герці в горах тепер, із відстані, коли автора не стало, шораз приголовшує мене, коли читаю його поезію **«Промов не буде на могилах»**: **«Дух подвигу на карти чесні З відлунням бою все ж проник. Нас вбито в березні й у червні В той день війни і без війни...»** Та чи можна заглянути на роки вперед, випередити долю?.. Тільки знаю, став він для мене рідним, цей зовсім юний курсант, воїн, Людина з великої літери. Я прожив досить складне життя, навчився розумітися на людях і в істині своїх слів переконаний.

Якщо ви зустрінете когось, хто вважатиме про Сашу краще мовчати, то не дивуйтеся — заздрість навіть до мертвого — залишається заздрістю. Сашко вмів прямо сказати правду. Мені ж він подобався. І хай не любили його ті, хто ще тоді поряд із Аїстом-хлопчаком були просто піщинками, що прагнули запорошити ясні очі; і зараз ніякому темношовцю не вдасться сипнути пилюгою на справжнього поета й воїна, не вдасться прилипнути шевською смолою чи пристати банним листом до світлої особистості, — чужа слава потім із кров'ю видере все із мерзенних рук.

А ще я вам скажу таке. Існує поняття — перехід кількості в якість. Сашкові та хлопцям я наводив приклад: ми беремо чавун, доводимо його до критичної точки в тисячу градусів, він переходить із твердого в рідкий стан, вводимо добавки, а потім зі знанням справи знову охолоджуємо. Із чавуна твориться найміцніша сталь. Так і з людиною. Той, хто пройшов і вогонь, і воду, стає непохитним. Виникає ціла філософія.

В одному випадку — з конкретним фізичним перетворенням, а в іншому — з якісним вивищенням усеможною, всемогутньою душою й сили людської.

Шкода, що він пішов із життя так рано. Я вважаю, що ми втратили справжнього командира, а в майбутньому, може, й полководця.

Про вірші? Я не знав, що він писав вірші, так славно віршував...»

КРОВ ЗЕМЛІ

1

*Вкраїнонько!
Лише в розлуці ми
пізнаємо,
мов свято,
кожну мить,
чиє глибоке світло
так словна
Дніпрова хвиля
дарувала нам.*

Одного разу, було це через тиждень після прийняття присяги, Лідія Петрівна із сином вирішили здійснити невеличку мандрівку Дніпром — від Києва до Канева, щоб покласти квіти шаноби до підніжжя могили українського Генія. Й Саша вразив її несподіваним поглядом на течію річки. Лідія Петрівна запам'ятала: запалювалася багрянцями осінь, вересень, за Дніпром зіходило сонечко, прозоре повітря дихало свіжістю й прохолодою, але вода по-літньому ще була теплою. Під зорями вони читали Тараса Шевченка: **«Тече вода в синє море та не витікає...»** Від Дніпрового плеса, наче сивий дим, сходив молочно-білий туман. З палуби Саша дивився на хвилю: здавалося, нізвідки то виникали, то кудись зникали в тумані хвилі. А крізь молочно-вощану заволоку вже починали пробиватися сонячні промені, що тільки-но викочувалися з-за гори.

«Мамо, — син не міг приховати захоплення, — ну як прекрасно, чи не так? Ти поглянь тільки, подивись! Де знайти, скажи мені, слова, щоб описати це диво?!»

Пробуджувалися птахи, влітали у дзвін променів свої ніжні акорди. Казковий вигляд відкривався перед ними.

Саша помовчав, а потім тихо проказав:

«Це ж, мамо, *кров землі...*»

«Що — кров?!» — аж розгубилася Лідія Петрівна.

«Вода! — задумливо проказав Саша. — Так, вода! Дно — Данапріс, Дніпро, Дон, Дунай, Дністро, Дунгуз, Даугава, До-нець... Русокоса Дана — дивовижна красуня-дівчина, яка без-межно кохала хороброго воїна, князя Хорива, бігла до нього з далекого полону, з північних непрохідних боліт; під трьома білими березами втікачку наздогнав хижий Ятагай, він схопив її за довгі коси й потяг до себе, а вона видерлася з цупких, хижих рук, впала в трави й перетворилася у джерело такої непоборної сили, що її не зміг утримати підступний Ятагай. Ясна стріль-вода струмувала на кілька сажнів і враз пробила собі шлях, потекла з болота на Південь, набираючи сили, стала бурхливою рікою. Дана — Дніпро... Й оце, мамо, тече її кров, кров великої ріки трьох народів. Немає течії — немає води, не-має води — немає життя. Так без крові в жилах — немає лю-дини».

Мати дивилася, як під сявом сонця розвіюється ранко-вий туман, істина, яку вона почула із вуст сина, глибоко вра-зила її, вона зізналася собі, що до такого відкриття, може, сама не дійшла б ніколи: вода й насправді — кров землі, не стане води — зникне життя...

А Саша розвивав свою думку:

«Вода — вічний двигун усього живого. Так, саме вічний двигун-трудівник. Скільки-скільки віків до нас і до нашої пам'яті котить свої хвилі сивий Ревучий. Справді, невичерп-ний колообіг, рух життя, світу, землі, Дани! — Сашко трохи порушив безсмертні рядки великого Кобзаря, поставивши на місце слова «вода» слово «Дніпро»:

*Тече Дніпро в синє море
та не витікає...*

Й тієї ж миті, зіпершись ліктями о поручні теплохода, за-глибився в себе. За кілька хвилин був написаний вірш:

*Величний плін Дніпра,
немов орла політ,
і полум'яний схід,
де пісня в царстві трав.*

*А хвиля та,
що в молоці туману, —
втамує сину біль
і зцілить рану.
За матір поведе на бій.*

Рвійно, прямо в записник за віршем записав вірш:

*До уваги усюдишущих винахідників
(щоб не остуджувалася їхня кров):
вічний двигун
винайдено.
Засновники — людство,
а рушій — любов!*

Сашко ухитрявся писати вірші будь-де: і під час невеличкої мандрівки з матір'ю Дніпром, на пароплаві, і під час перерви між лекціями, і десь навпочіпки неподалік від багаття, на привалі, й на розігрітій липневій броні БМП, і глибокої ночі в казармі при тьмяному світлі саморобного ліхтарика... І стражденна праця, часто прихапцем, над словом переливалася в щирі сповідь, в освідчення в любові й вірності Вітчизні, матері, людям, життю. Вдсяте й соте поет переживав те благодатне відчуття, той натхненний стан, коли в несамовитих муках творчості стугоніла у жилах і серці кров...

Саме в цей час — на відтинку вересня—грудня 1975 року — в записниках Стовби з'явилися десятки прекрасних поезій: *«Що вічне — гроші а чи слава...», «Час — це те, з чого беруться роки», «Не потривожмо тишу лісову...»*

В цю пору, вірш Олександра Стовби за своєю інтонацією близький до поезії Михайла Лермонтова — непогамовна любов до світу крізь пристрасть і печаль. А він, кажучи словами автора *«Паруса»* (*«Вітрила»*), бентежний, кликав бурю!

І в листі до рідних, про ці рядки я вже згадував, скромно писав: *«Літфронт? — там усе глухо! Останнього місяця я про нього навіть не думав...»*

До краю спресований, стиснутий час, але він встигає багато: з п'ятої години вечора до другої ночі на кухні взвод переставити п'ять ящиків картоплі, «один ящик, — підкреслює курсант, — приблизно половина нашого погребя», а потім розкладав порції хліба «на весь особовий склад — по чотири порції на тарілку». «І це на сніданок, на обід і на вечерю. Відповідно довелося 27 чорного і 10 білого лотків хліба на третій поверх переносити».

У своєму становленні — людини, поета й воїна — він устигає багато що, цей тихий і скромний юнак.

«...мене занесли... на Дошку «Наші відмінники». Потроху підганяю фізпідготовку. Якщо раніше, пробігши 1 км, відчував себе досить невпевнено, то зараз тримаюся авторитетно й після 2,5 км. Біг — розумний біг, зви-

чайно, дуже гармонійно розвиває людину, зміцнює серце, розвиває дихальну систему та кровообіг».

«...Даруйте за почерк, боюся, ви половину так і не розгадаєте, але чи ж можна докоряти солдатів за те, що йому доводиться писати де завгодно й коли завгодно?!»

«Одержав «двійку» з ФІЗО за вихід силою — не зробив жодного разу».

«ФІЗО підтягую, але фізична недосконалість — це не математика, яку вивчив за ніч...»

2

Владислав ВЕРЕМІЙ — однокурсник Олександра Стовби. Владислав і Сашко розділили задушевність, ще не склавши присяги, на курсі молодого бійця, і відтоді лікоть об лікоть пройшли чотири роки до одержання лейтенантських погонів.

«Шкільну програму Саня знав непогано, але тут, в училищі, треба було одразу впрягтися у воза в десятки разів сильніше, відшукати резерви енергії, зробити якісний ривок. Ми вийшли на старт нових знань, оволодівати якими доводилося на іншому рівні сприйняття та переробки. Поступивши в училище, можна було, здавалося, розслабитися, засидітися на старті, не штовхатися, триматися собі тихенько в «золотій серединці», що дехто й робив. До того ж дещо давалося Сані з трудом. Але треба було знати Стовбу, постійно стежити за його незадоволеністю.

Є кардіографи, що записують роботу серця. І можна лише шкодувати, що немає таких апаратів, які б розкрили перед нами становлення людини, перетворення звичайного хлопця в справжнього мужа, лицаря.

Наполегливість Саші в подоланні труднощів була титанічною. Йому, скажімо, це вже намозолило слух, не давався «підйом переворотом». Буває ж — сильний юнак, а от не вдається йому гімнастичний елемент. І на другому курсі Стовба поставив перед собою завдання — навчитися «витасти» на турніку, робити всі вправи легко. Через два роки Стовба вже на рівних зі всіма склав фізпідготовку.

Було, що Стовба відчував невпевненість із розділовими знаками, часто радився зі мною, хоч і я сам не міг похвалитися добрими взаєминами із знаками пунктуації. Це питання набрало особливої актуальності, коли юний поет відважився послати свої вірші в кілька газет та журнал «Юність». Відповіді були невтішними: «...треба працювати, працювати й працювати», «ваша тематика не для нас...» І ще інше в цьому роді. У відчай Аіст віддав мені все, що йому повернули, і я

повіз ті вірші своїй дружині, яка навчалася тоді на філфаці. Наташі вірші дуже сподобалися. Зошит Стовби досі лежить у мене дома, в Новгород-Сіверському...

Саша міг натхненно читати автора, який сподобався йому. Пам'ятаю, він поставив мету перечитати всього Михайла Салтикова-Щедріна. І потім часто в розмовах захоплювався громадянською мужністю сатирика. Тарас Шевченко, Федір Достоєвський, О'Генрі... Я бачив, як глибоко хвилювали вони уяву мого товариша. Часто Саша відпрошувався у заступника командира взводу Миколи Конончука й ішов до читальної зали. Наші бібліотекарі називали Стовбу одним із найактивніших, найакуратніших своїх читачів. Я не раз гортав Сашині зошити, в них були виписки з найрізноманітніших енциклопедій, повчальні рядки з цікавих творів, мов ті живі перлини — крилаті фрази, висловлювання великих людей, жарти, курйози. Багато зошитів були списані від рядка до рядка.

Тиждень чи й два — тоді ми були другокурсниками — «вбили» на твір «Трилогія про Лебедів» — пародії на наш взвод. У кожного з нас були свої прізвиська. Одним це подобалося, інші — ображались. Сашу деякий час називали «Александрус», «Грекус», «Ефіоп» або «Чорний» — через його смагляву шкіру, густе, галчиного крила пасмо волосся; мене охрестили «Мамонтом», напевне, за крупну статуру; Юра Єгоров (до слова, авторство Стовби) носив кличку «Балбес». Усі ми були хлопчиками, й усе це, зрозуміло ж, жартома, щоб жилося нам веселіше.

Одного разу Стовба показав мені аркушик паперу з написаним на ньому великими літерами словом: «АІСТ». І загадково усміхнувся...

Та все ж — АІСТ — це вже народжене безсмертям Саші, я так гадаю. У порівнянні нашого сучасника з птахом, що несе сонце й весну, є щось таємниче, високе, зрідні розчерку легенди. І нам, друзям Саші, хочеться, щоб із іменем доброго птаха він жив вічно.

Зір не раз зраджував Сашу. Й не раз із БМП та БТР на контрольних заняттях за нього стріляли я або Білоножко. Але з автомата Саша вражав мішені не гірше, а навіть краще за багатьох.

На першому курсі до екзаменів готувалися разом. Для підстрахування на трьох—чотирьох писали шпаргалки, вигадували хитромудрі варіанти їх використання. Але хутко від цього відмовилися.

Перед стажуванням захопився вирізками з військових журналів. Зразки техніки та озброєння всіх армій світу. Систематизував їх, злагоджував цілі блокноти. Навертав до

цього захоплення Ігоря Білоножка. Сашиному терпінню я навіть заздрив.

У Стовби були найкращі конспекти, вів їх він вдумливо й акуратно. Відчував задоволення, коли міг комусь у чомусь допомогти.

Я хочу підкреслити, що Саша, перш ніж стати АІСТом, був звичайним, таким же, як і всі ми, зі всіма людськими слабкостями, удачами й невдачами — в навчанні, у вирішенні якогось складного тактичного завдання, в коханні. Міг раптом замкнутися в собі або спалахнути, роздратуватися.

Очевидно, не все в людині лежить на поверхні, що можна розглянути з першого погляду. Це зараз я вражаюся, де й коли він знайшов у собі надзвичайні внутрішні резерви, щоб, наче б нічим не вирізняючись із сотень інших хлопчаків — своїх однолітків, раптом запалитися яскравою зорею, сягти запаморочливої висоти, стати нашою совістю, гордістю й натхненням.

А може, взагалі так логічно й у той же час нежданно запалюється всі добрі зорі, яким визначається світити довго?

А може, кожен із нас до випробування не знає навіть себе самого, на який непередбачений крок він здатен?

Може...

У звичайному житті ти немов не помічаєш, звикаєш до краси червоної троянди, кувля чистої води з криниці, до течії тихої річечки, до сяєва Сонця, Місяця, душевності незвичайної людини... — Коли все це є, коли воно поруч із тобою. Й оцінюємо все — тільки раптом втративши. Тоді відкриваєш справжній пахощ пелюстки й томливість спраги, коли в тебе пересихають, здається, стогнуть, тріщать навіть губи та жили, й ти шукаєш рятівний ковток води і свіжість зеленого берега; опинившись у пекельному невидлядді темені, ти ладен цінувати скупу вогнилку; навечно втративши, раптом пригадуєш до найдрібніших відтінків усмішку хлопчини, який стільки років спав у казармі поруч із тобою; з першим променем сонця ти схоплювався з ліжка і разом зі всіма за командою «підйом!» біг у загальній масі курсантів на плац, а потім у слякоту чи завірюхи зводився в атаку на танк «противника» в навчальному таборі... І тільки тоді по-справжньому розумієш, що все це було не інакше, як усмішкою долі».

3

Людина безсила заглянути в непередбачені таїни своєї долі. Курсанти, вони бачили те близьке, що відкрилося очам і серцю, жили і кожен у собі, і один в одному, хвилювалися, сперечалися, гнівалися й раділи, як і мусило бути, на те й дається людині життя.

«Славна четвірка» за загальним столом — перед заступанням у гарнізонний караул — «захоплювалася й дивувалася до глибини душі» не тільки «вирішенням технічної проблеми пересилання варення з одного міста в інше», із Дніпродзержинська до Києва, але і «якістю надісланого», бо й варення, і «домашнє печиво були на достатній висоті, як і треба було сподіватися», а горіхи, ті просто були «чарівними й великими, як зорі Самарканда».

«...заступаю в гарнізонний караул... немає абсолютно часу. Годовитись бути або фокусником, або мати поганого Годовника, в якому 26 годин на добу натомість 24. Але т. я. таких просто не існує, оскільки п'ятирічка якості й ефективності, то кожен із нас витискує час із простору за рахунок неймовірних зусиль».

Кожен із них, молодих юнаків, глибоко відчував тугу за рідною хатою, за родиною, хоч рідко ці почуття проривалися на поверхню.

Валентина Миколаївна, мама курсанта **Михайла СМІРНОВА**, добре знала Стовбу, який не раз приходив до них. Вона розуміла, що Саші хотілося побувати в домашній обстановці. Валентині Миколаївні подобався цей курсант, який про все розмірковував не за роками серйозно.

«Якщо в нього був такий дар, то, тепер розумію, саме тому з таким ясним прозрінням, з такою спостережливістю він підходив до всього в житті, тонко відчував ситуацію. До мого Михайла ставився дуже щиро. Я помітила, як важко вони розлучалися навіть на час канікул. І я сказала синові: «Дорожи дружбою з Сашею, він надзвичайно надійний».

А потім після непоправної втрати, Михайло Смирнов став одним із синів Лідії Петрівни; він так і називав її в листах: «мамо», «дорога мати». Несучи службу на Далекому Сході, за тисячі кілометрів од Києва й Дніпродзержинська, він отримував посилки від матері Саші. «Спасибі, велике спасибі, мати, — писав Михайло. — Ви так розумієте нас, своїх синів, дякую. Але найголовніша вдячність за Сашину збірочку. Мені й раніше, в казармі, на полігоні, Аїст читав свої вірші, я любив їх. А що зараз відбувалося в моїй душі, те не передати словами. Всю збірочку я кілька разів перечитав у найповнішій тиші. Схвильовані силою таланту та подвигу Аїста, ми навечно причислили його до своїх лав».

Михайло Смирнов прийшов до мене з чарівною дівчиною Вітоєю... Загибель Саші, а невдовзі й смерть рідного батька,

який усе життя був військовим, мав тринадцять нагород, але про війну не любив розповідати, порушили прості людські плани. Весілля відклали на рік.

Дитинство Михайла дуже відрізнялося від дитинства Саші — військові містечка, нічні збори, життя на колесах...

Школу закінчив із однією четвіркою. Іншої професії, окрім військової, просто не уявляв. Одначе визнали непридатним за станом здоров'я. Звернувся до окружної медичної комісії. І — пробився.

«Абітурієнти, хлопці з нашого району, трималися групою. Кожен прагнув якнайбільше розвідати, дізнатися. За таких обставин виділялося декілька хлопців, і до них тяглися всі. Може бути, в них був більший життєвий досвід, може, вони були наполегливіші, сміливіші... З-поміж тих, хто одразу привернув мою увагу, був Саша Стовба. Він поступав удруге, й цей досвід підносив його в моїх очах майже до курсанта. А він ще ж розмірковував по-дорослому, був старший від мене, обізнаний із життєвими питаннями. Під час підготовки до чергового іспиту не зубрив, як багато хто, не хапався за соломинку, але й не лежечочив. Відповідати на поставлене запитання міг так, що одразу відчувалася самостійність мислення.

Я не маю тут картину ідеальної людини. Були й недоліки. Одначе він не прагнув пробіли прикрити чимось іншим, скажімо, начитаністю, авторитетом. Любив сперечатися не заради суперечки; важко було Сашу в чомусь переконати, бо він аргументував дуже вагомо. Але все ж, урешті-решт, якщо не мав слушності, поступався. Я бачив, як він потім страждав через свою покvapливність. Любив справедливість, не вступав у компроміс із совістю ніколи. А командири ж також живі люди й можуть помилятися... За свою «боротьбу за справедливість» його не раз карав сержант. Отримав наряди поза чергою, добросовісно їх відпрацював, за що не раз хвалили.

Під час проходження курсу молодого бійця багато хто з нас, хто прийшов в училище зі шкільної лави, відчули на собі нелегіть армійської ноші. Хотілося волі дій, а тут тобі — правило: «Перед тим, як навчитися командувати, треба навчитися підкорятися!» Якщо чесно, були й злість, були образи, гіркоти... Найголовніше тут — поглянути на себе збоку, зрозуміти необхідність цього етапу навчання.

В тому пориванні вчорашніх хлопчаків, що прагнули якнайшвидше вирости в справжніх офіцерів, й утворився наш маленький колектив — Саша Стовба, Ігор Білоножка, Сергій

Раецький, Саша Білошапка, я та ще кілька хлопців. Доля звела нас в один взвод, у колектив, де кожен впливав на сусіда й усе було тісно переплетено. Він дуже відрізнявся від студентського колективу — вони тільки на заняттях разом, а ми й на плацу, і в їдальні; і хімічну, і танкову атаку витримували всі разом, і штурмом брали висоту, і навіть спали головою до голови. Це багато важить — кожен постійно на очах, впливає все — не прикинешся.

Присяга!...

Різноколірне море квітів, багато гостей... Тоді й познайомилися їхні батьки. Батько Михайла — підполковник Валентин Костянтинович Смирнов — тієї осені звільнився в запас, фронтові поранення нагадали про себе. Й невдовзі його не стало.

«Людина не може витримувати постійні напруження. Щоб бути міцним, витривалим, необхідно іноді й розслабитися. Закон пружини чи що...

Казарма, гуртожиток, училище — ні дня не минало без забавного жаргу, цікавого спостереження; серйозне зазвичай чергувалося із смішним.

Наші жартівники вигадали такі назви:

першокурсники — *це «без вини винні»;*

девіз другокурсників — *«головне — вижити»;*

визначення третьокурсників — *«веселі хлопці»;*

характеристика випускників — *«їх знали тільки в обличчя».*

У цих смішних визначеннях все ж був свій смисл.

Перший курс найтяжчий: ти відірваний від звичного домашнього затишку, немає поруч із тобою мами, відбувається різка перебудова звичок, на тебе звалюється нова обстановка, труднощі читання в іншому, не цивільному, ракурсі предметів;

на другий рік відповідальність посилюється, вичерпується читання загальноосвітніх дисциплін, ти «вичерпуєш» себе — оцінки йдуть у диплом;

на твоєму рукаві три золоті курсівки-стрічки, залишилися тільки спеціальні предмети, полегшення, можна задивлятися на дівчат, завести роман;

і ось ти без п'яти хвилин офіцер, посоліднішав, з тобою рахуються всі, ти всіх уже знаєш, і тебе знає кожен — у рідних стінах часу скільки ж бо сплигло!..

Дізналися, що Стовба віршує; вже й не пам'ятаю як, по-моєму, підглянули. Щоб ти вийшов із училища зі своєю таємницею — такого просто не могло бути...

Саша переробив на свій лад пісню: «У деревни Крюково погибает взвод...» Незабаром, жартома, він написав поему у віршах «Трилогія про Лебедів» (вона ж — «Лабіринт...»), про наше курсантське життя. Там виступали всі ми, тільки в масках-кличках — Оцеола, Чингачгук, Роза, два Лебеді, Парамон... Зараз усе це звучить забавно; а тоді... Адже те було жартома і водночас надзвичайно хльостко підмічено. Поема-пародія вдалася, була шпилькастою, ми веселилися, читаючи її.

Чомусь автор порвав своє «творіння», так мені видається.

Сашкова любов до читання вражала мене. В числі вибраних він мав, точніше, завоював право на вхід у святая святих бібліотеки — у книгосховище. Про найцікавіші новинки і про книжкові реліквії, що зберігалися в схроні, ми дізнавалися насамперед від нього.

Саша пригадував з теплотою про викладачів — Катерину Павлівну Сакуту, Світлану Михайлівну Кулаковську, полковника Мигульова. Й особливо він був зобов'язаний Лідії Федорівні Яфуняєвій.

4

Лідії Федорівні **ЯФУНЯЄВІЙ** напередодні нашого знайомства колишній курсант КВЗКУ **Сергій Євтехов** подарував книжку Леоніда Золотаревського «Афганський репортаж». Спеціальний кореспондент радянського телебачення розповідав про стрімке пробудження життя за перевалами Гіндукуша, в Афганістані. Розділ «Біля переправи» був присвячений старшому лейтенанту Сергію Євтехову. Нині капітан Євтехов працює в рідному училищі. Я зустрівся з ним. Високий, підтягнутий, він лаконічно й вагомо охарактеризував Олександра Стомбу: «Справжній хлопець і поет просто прекрасний».

Там, в Афганістані, неподалік від крупного поселення Сераї, командир взводу Євтехов охороняв наведення тимчасової переправи на місці мосту, зірваного вночі. Сергій із автоматом у руках виглядав спокійним і мужнім у своєму маскувальному комбінезоні. Й раптом тишу долини, затисненої скелями, розітнув залп гранатомета. Потім ще один. Потім ще... «Чотирнадцяте століття за мусульманським календарем», за яким нині відбувається прискорений розвиток Афганістану, вкотре здригнулося від варварського обстрілу невловимих...

Бачив я Сергія вже у званні капітана, з орденом Червоної Зірки на грудях і не міг не помітити, як боляче молодому чоловікові опиратися на праву ногу (довелося робити най-

складнішу хірургічну витяжку, більше десяти операцій...). Привабливий, інтелігентний, Сергій і мене причарував своїм м'яко грасуючим «р», але про свій подвиг ухилився розповідати — таких, мовляв, як він, сотні й сотні.

Начальник КВЗКУ генерал-майор Іван Макарович Лимаренко розповідав мені: «Можна захоплюватися мужністю юних інтернаціоналістів, саможертвоністю кожного з них. Олександр Стовба, Сергій Євтехов, Петро Дроздов, Сергій Правдін, Саша Павленко, Ваня Пилушенко, Саша Сенчук, Костя Прокопчук... Наш Валерій Гринчак, капітан, Герой Радянського Союзу, в бою із запеклою бандою Масуда кинувся на міну стежку, щоб відрізати вогонь ворога від товаришів, і... залишився без ніг. Але й у такому найтяжчому стані він продовжував командувати підрозділом. Сьогодні Валерій Гринчак працює в рідному училищі, захоплюючи прикладом непохитності, вчиться на юридичному факультеті університету. Та скільки їх — рідних, наших... Ви б подивилися, як миттю, без команди, витягується по стійці «струнко» вся рота курсантів, коли мимо них проходять капітани Валерій Гринчак або Сергій Євтехов. Вони їхня гордість, про це кажуть захоплені очі юнаків... У Савранській середній школі (це Одеська область), як написала мені талановита вчителька літератури Ольга Костянтинівна Сметанюк, два кращі загони носять імена наших випускників — Олександра Стовби і Валерія Гринчака, справжніх Героїв».

Лідія Федорівна розповідала:

«Сергій Євтехов, який навчався трохи раніше, і Саша Стовба — мої найулюбленіші читачі. Природна інтелігентність, акуратність у всьому, такт і вихованість, — мені було цікаво спілкуватися з ними.

Коли Саша вперше опинився біля книжкових стелажів, у нього буквально заповум'яніли очі: таке багатство!.. Він повільно, наче не вірячи в те, що відбувається, дивився на корінці книжок, а потім попросив дозволу використати драбинку, щоб заглянути на верхню полицку. Бережно перегортав за томиком томик. То було давнє видання — вісімнадцятитомова «Военная энциклопедия 1911–1915 гг.». До нас вона потрапила випадково. Один, може, два комплекти й залишилося в Україні. В нас цих книжок ніхто не брав, а він, бач, одразу вихопив... Як тут не дозволити погортати реліквію! Потім Стовба кожнісінького дня робив виписки з енциклопедії до свого записника. Я йому: «Сашо, так це ж усе застаріло. Навіщо тобі?» А він відповів просто й переконливо: «Я по зернятї... І, знаєте, щось дивовижне збирається!»

Він прибігав до читальної зали, бувало, майже роздягнений (на вулиці зима, мороз, а він викроює десять-п'ятнадцять хвилин) — і — за книжку. Старі й нові енциклопедії. Брокгауз і Єфрон, підшивки журналів і газет... І все — на майбутнє, зернятко до зерняти, скрупульозно, як бережливий сівач. «Мені потрібно утвердитися, вступити до академії», — зізнався якось. І я вірила, що так буде.

Саша відзначався скромністю, чарівливістю. Було, нахапають хлопці популярних новинок, читають, ночами не сплять, а книгу чи журнал, які багато хто чекає, не квапляться повертати. Цей же завжди пам'ятав, що книга шанує того, хто її любить та береже відповідальність і дисципліну.

За фахом я педагог, раніше працювала в колонії важковиховуваних, потім в офіцерських школах. Все життя на колесах, за чоловіком — військовим... За ним прийшла і в училище, в бібліотеку... Й одного разу просто розгубилася. Бачите, отримали ми цілу партію книжок, а тут не встигли самі розглянути новинки, систематизувати картотеку, як бачу — пропажа. Якби це трапилося в трудовій колонії, то я розумію... А тут контингент поважний — офіцери, курсанти, кому завтра виховувати інших юнаків, навчати їх чеснот і високості. Й раптом... крадуть книги?

Я розгубилася.

В цей час ми пускали Сашу навіть у спеціальний фонд, вірили в його совість. І тут я вирішила кілька днів до бібліотеки нікого не допускати. Прямо сказала Стобві: «У мене зникло багато книг. Ти тут ні при чому, але зараз, Сашку, зрозумій, я перед усіма змушена зачинити двері...» Яюсь огульно, нетактовно вчинила. Він поглянув на мене із співчуттям, а потім усміхнувся м'якою усмішкою: «Я все розумію. Мені б лише годинку посидіти в читальній залі».

І взяв книжку з полицки, з якої ми тільки витерли пилочку.

...Знання він осягав не з нальоту, цілеспрямовано. Відчувалося гарне виховання в родині, школі — внутрішня культура, благородство. Він легко переходив до складнішого, до того, що ставало наступним щаблем сходження. І досягав свого. Згадаймо, що в училище він вступив з другої спроби.

Скільки сплигло часу, а я досі чую його голос, пам'ятаю тиху, лагідну усмішку. Й оті крилаті брови, мовби в дівчини, а ще очі — чорні, орлині. Розмова спокійна й тиха...

Я не можу сказати, що Стобба у всьому сяяв. Не було в їхньому місті МХАТу або, скажімо, оперного, як в Одесі. Та й сім'я проста, робітничка. А як гармонійно він був розвинений, якою глибокою внутрішньою культурою володів!

Не приховаєш же, як багато в нас дипломованих, дисциплінованих хамів... Той забіжить, тупаючи чобітьми, до храму книжки, молодий, уже з посадою «командир», а грубо «хапає» Пушкінську «Капітанську дочку» або «Анну Кареніну» Льва Толстого. Художня бібліотека в нас пристойна, якось навертає до святечності, гарні доріжки, просторо й світло, затишно... Тридцять дві тисячі художніх книжок, а в навчальній — цілих дві сотні тисяч! До того ж — велика читальна зала, добра наочна агітація, нові меблі. Все зручно. Все є. Тільки немає в курсанта часу. Після занять, увечері, на читання художньої літератури не виділено навіть півгодини. А це ж — майбутні вихователі!..

Саша якимсь таємничим чином викроював час із нічого.

Не раз із товаришами з політвідділу училища ми, бібліотекарі, ходили в роти, щоб дізнатися — чи знаходять офіцери час для знайомства з нашумілим романом, повістю, «трясли», якщо бували випадки, замполітів, щоб ті ще наполегливіше читали самі й вимагали того ж від хлопців, радили, будили зацікавленість до художнього слова; адже порожній, зарозумілий чоловік із офіцерськими погонами, який тільки й знає що букву наказу, — то сухар, бездушний, бездуховний солдафон, який може призвести до жорстокості й несправедливості, не поведе на найвищому рівні боротьбу з тією ж, скажімо, «дідівщиною»...

А ось присутність у нашому військовому житті таких гарних душею юнаків, молодих людей, як Саша Стовба, Сергій Євтехов, я те розуміла, гарантує чистоту юного покоління, його здоровий, спраглий дух.

Стовба, вважаю, явище унікальне. Ми просто всі до кінця не збагнули його. Я часто думаю: як могла прогледіти такого самородка?! Саша ніколи не зупинявся біля стелажів, де стояла поезія, здається, ніколи не підходив до неї. Одного разу не витримала й сказала йому, коли він подарував мені квіти на жіноче свято: «Краще, Сашенько, коли б ти подарував їх своїй коханій дівчині, а не мені». Він тільки гірко осміхнувся, а я, не знаючи тоді про його глибоку душевну рану, розвивала свою думку далі: «Енциклопедії, Брокгаузи та Ефрони, серйозні відкриття, статті, — то, звичайно, добре, тільки дивись, Сашко, як би ти не зачерствів, не став сухарем. Щось не пам'ятаю, коли ти брав вірші... Зараз весна... Познайомишся з дівчиною — сонце, квіти, проліски чи конвалії... Ти прочитаєш вірша, скажімо, балади Роберта Бернса або сонети Петрарки, Шекспіра, Дмитра Павличка, балади Івана Драча... Або — Василя Симоненка, Ліну Костенко, Бориса Олійника, Володимира Забаштанського... Й одразу виникає

розмова, ти — цікавий!.. Ти вже не «тир-пир», як дехто із зірочками, буває...»

Три роки опікала його, а тільки після загибелі Аїста дізналася про його поезії, про найсокровенніше».

*Чи ж то давно, лишивши отчий дім
ти вирушив із мрією в дорогу?
Хай шлях тернистий збив до крові ноги,
ти до вишневих повернувсь садів...
Тож озирнись, уважно глянь довкруг:
це твій казковий дім, не дім — палац!
Весь в розкоші й не розкоші дрібниць,
у квіті мальв, цих ніжних диких руж
у доброті жіночих цирих ласк,
у золоті, ще польовім, пшениць.*

*Тут найпростіше все: і цегла,
і цебро, міцна надійність косяка...
Колишня непривіть од пустки щезла,
храм звела не чиясь, а батькова рука.
Тож стримай подих і мерщій зайти:
ось пуповина де, твоє коріння!*

Очі Лідії Федорівни враз відсвітилися смутком, який був хіба в погляді Сашкової матері Лідії Петрівни — карий, із стигло каштановим золотом:

«Ми відпочивали в Єсентуках. Холодна весна, незатишно й сиро. Колишній начальник училища Веніамін Іванович Ляшко, який відпочивав разом із нами, після розмови з Києвом підійшов до нас, враз зблідлий, осунулося обличчя: «Ви уявляєте, горе яке непоправне — загинув Саша Стомба...»

Того вечора генерал сумно дивився на гори, через три місяці, не знав, пробив і його час, його термін на землі, але тоді він був опечалений іншою печаллю: «Який справжній гусар, лицар був цей наш Аїст! За всіма мірками — і за історичними, і за нинішніми. Мужній, він видавався мені старшим своїх років...»

Для мене то був удар: дві ночі я не зімкнула очей, не спала. Ще не знала подробиць... Ляшко пам'ятав Сашу як активного курсанта, й не більше (перед начальством училища витягуються по стійці «струнко» полковники, що вже тут казати про курсантів). Але у хвилину печалі, побачив у втраті щось своє, близьке...

У вісімнадцять років Веніамін Іванович командував взводом. Багністі болота Прибалтики, буквально на кожному

кроці смерть чатувала на мінометника. Стовба якось зізнався мені, що хотів би бути схожим на генерал-лейтенанта Ляшка — чорночубого, стрункого, хто вмів до того ж красиво ходити. До слова, в них і зріст був однаковий — 182. Суворий і справедливий, Ляшко вимагав од майбутніх офіцерів, щоб ті вміли триматися в хуртечі і в дощ, не розкисали й не замерзали, терпляче витримували в поході і голод, і холод... А в училищі сувороч запитував від офіцерів, щоб ті турбувалися про затишок у казармі, про смачні та здорові харчі, щоб другий дім не відштовхував хлопців холодом і неласкою. Якщо траплялося щось неладне, він сотню разів міг зателефонувати, потурбуватися, все влаштувати — вимогливий, по-батьківському добрий. «Наш батько», так називали його курсанти.

Лідія Федорівна згадала Сашкову ніжність до квітів і книг, до матері. Її вражало його бережливе до бентежності ставлення до рідних, які аж ніяк не мазали його. Але з яким щирим теплом він казав про них!

*Не в'ється з печі вже солодкий дим,
і кочерга розштурхує горіння...
Який же бо минув не рік, не день,
як мама притискала до грудей
тебе, дитя, і падала знеможена від втоми.
Спливела ріка. Ми інші. Інші...
Хто ж ми?
Те листя, що зірвалося з гілля?
Чи яблуко, яким смакують люди?..
...Мені, повірте, світить і здаля
мій отчий дім, це сокровенне чудо!*

«Сидимо в читальній залі, — це знову розповідає Лідія Федорівна. — Там сім вікон, стіна велика, вся в енциклопедіях, далі передплатна, зарубіжна література, і там — мій стіл. На столі ціла кіпа ліків — серцеві, від тиску... Двадцять літ пропрацювати педагогом, гадаєте, солодке життя?..

А Саша й давай піднімати мій настрій, щось розповідає, жартує. Приїхав він, мовляв, додому, і почали вони з батьком чистити батареї центрального опалення. Лідії Петрівни немає, так вони вирішили приймний сюрприз зробити до її приходу... Все розкрутили... А тут раптом — очі Саші світилися лукавою радістю, він навіть відтворив дзвінок Лідії Петрівни у двері: «дилінь-дилінь-дінь!..», малиновий, м'який дзвінок, який може відтворити лише мама! Він побачив, прочинивши двері, миле сяєво на її обличчі. І раптом... Треба ж

— і раптом, саме в цю мить пустили гарячу воду, все в квартирі залило, затопило?!

Це просто побутова сценка. Мене ж досі зігриває щирість його серця...»

З листів Саші Стовби.

«Тепер тане... Виїздимо наприкінці березня в табори — вся багнука наша. А її на київських землях по горло. Просто дивуєшся, звідки вона береться — ніби й ґрунт не для неї — піски. Одна лише радість — березового соку наженемо, чого-чого, а беріз та сосини в лісах незоглядно. Взагалі, місцевість, де розтаборилися курсанти, гориста, вкрита рідколіссям — окремі острівці й континенти зелені.

Край партизанський.

...У мене почалися нові дисципліни: фізика й теоретична механіка. Якщо фізика — це щось зрозуміле, а от теор. мех. — це поки що туман. Ці білки, опори, циліндричні шарніри, катки й таке інше».

Гіркий запах пороху, горілого піску, коріння й глини, вчеписта грязюка, що тягнеться за солдатськими чобітьми, і біле світло беріз, що дарує воїну животворчі соки пробудженої милої землі...»

В якого спостережливого прозаїка міг би вирости поет Олександр Стовба, коли навіть рядки, народжені наспіх, як звичайні, нехитрі рядки листа до рідних, за штрихом штрих відтворюють складне життя першокурсника!

Безумовно, тільки людина, яка відчула на собі важкі будні курсанта, могла сказати так вичерпно просто: «Часу абсолютно немає, ані крапельночки!», тільки той, хто переконався на власному досвіді, що таке пекучий холод і тверда жорсткість землі, тільки той, хто відчув усе ліктями, коліньми, підборіддям та ще очима, засипаними порохнею від вибуху, може з відстані серця так тонко відтворити цілу картину. Не забуваймо, що пише все те дев'ятнадцятирічний хлопчак, і пише не оповідання, а простого листа:

«...Приїхали з табору. Проти всіх чекань, там виявилося майже сухо й відповідно не було розкислих доріг, чого ми так побоювалися. Київська земелька — пісок із глиною, воду не вбирає, а ледь сонечко пригріє — це вже пилука, й годі легенького вітереця, щоб нагадали про себе суховії.

Цього виїзду ми вивчали вибухову справу з практичною обробкою деяких питань. Я своїми руками підготував і зірвав 450 г толу. А потім у складі взводу зірвав

40 кг; вибух був такої сили, що землю викинуло на сотню метрів угору, а ми, відійшовши на відстань двохсот метрів, відчули, як здригнулася земля під ногами. Вона просто-таки згойдулася...

...Коли прибули з таборів, для цікавості зважився з речовим мішком, зброєю, протигазом і т. д. Виявилося — 110 кг.

Почуваюся прекрасно, табір — це той же курорт: сосни, березовий сік, повітря!

Пробачте ще раз за те, що не пишу.

Часу зовсім немає, й нізвідки його взяти, будь-яке що-небудь доводиться робити на шкоду чомусь. На цьому витіюватому реченні й закінчую».

Стовба осягав складнючу науку воювати й перемагати. Війна — це герць не на життя, а на смерть, і щоб бути завжди готовим до неї, потрібний важкий, до сьомого поту завжденний труд, від якого не розгинається спина і м'язи аж стогнуть від перевтоми. Тільки тоді ти можеш бути певним, що коли й не виграєш можливий поєдинок, то в будь-якому випадку будеш змагатися з достоїнством, як мужчина.

Із листа Стовби:

«...На тактиці лазили вночі в тил «противника», брали «язика», розбившись на групу захвату й групу прикриття. Загалом, усю дорогу дихали свіжим повітрям, я бачив сам — коли б слухав, не повірив, — всю площу, на якій росли конвалії, острів конвалій метрів на сотню завдовжки і завширшки — метрів на чотири — на шість (!).

...Ноги стоптали за тиждень кілометрів півсотні, були добові ротні заняття. Здійснили мари з речовим мішком, з шинелею в скатку й казанком, в касці, із зброєю та в спорядженні — з плащ-наметом, лопаткою та баклагою. Ступали за ногою нога, перетягнуті ремінняччям хрест-навхрест і ще впоперек...

...Кожної неділі виїздимо працювати за місто на стрільбище — настилаємо дерен на кулевловлюючий горб завшишки метрів 15 з нахилом у 60°. Кожен шматочок дерну — 250x250, вагою 15 кг. Робота з ранку й до вечора.

Три п'ятірки в диплом уже є. На порядку денному тепер стоїть вогнева й історія КІРС».

5

У квітні 1976 року в курсантській долі Саші відбулися зміни — командира роти Олександра Даниловича Галкіна змінив Володимир Михайлович МОРОЗОВ, внук фронтовика, який воював у частинах легендарних «катюш».

«Із взводом Саші Стовби я робив перші самостійні кроки офіцера. Потім була академія, а зараз служба на Далекому Сході.

Чітко прохронометрувати всі події, зробити якийсь вододіл не зможу, та й не бачу в цьому потреби. Стовба як особистість тоді, гадаю, в курсантській масі виділявся лише тим, що писав вірші. Знали це кілька людей, з-поміж них і я. Особливого значення захопленню Саші, звичайно ж, ми не надавали. Та й, власне, вірші його не читали. Ділитися з товаришами на цю тему він, очевидно, вважав за незручність. Хоч я гадаю, що здібності, якщо вони є, приховувати немає потреби, навпаки, їх необхідно розкривати, не боячись критики, обговорювати, піддавати вогню й викликати вогонь, навіть... на себе.

...Саша не здригнувся у фатальну хвилину, про це свідчать найвищі війсьські нагороди, що увінчали подвиг лейтенанта в горах. Але коли втрачаєш близьку людину, яка ціною свого життя в нерівному бою зробила все, навіть неможливе, — ти, командир, все ж докоряєш собі за непоправність втрати, немов ти чогось не допрацював...

Запам'яталося мені: навчальний бій на заняттях із тактики. Саша в ролі командира взводу штурмував висоту. Я поступово ускладнював завдання, ставив перед ним чим далі складніші перешкоди. Втоmlений, весь буквально залитий рясним потом, він повертався на висхідну, до підніжжя гори, щоб знову й знову кинутися на штурм.

Тоді, на схилі гори, на втоmlеному до виснаги обличчі курсанта торжествувала усмішка: перемога...

Саме таким — сильним командиром, який віддав усього себе бою, боротьбі, — бачу його і в останню мить у далекій ущелині побіля Сераї. Він не боявся смерті, хоч вмирати, зрозуміло ж, не прагнув, не хотів.

Усі верховини, які долає людина, даються з труднощами. Надто — в бою, коли подолане вартує життя, коли вибору немає — або ти, або він буде святкувати перемогу.

Ми вчили Сашу перемагати. І я певен, він достатньо оволодів цим мистецтвом.

На Саші, на його покоління не завершується надзвичайно гостра боротьба за найсвятіше на нашій планеті — за мир, за рівність, справедливість, свободу всього людства. Це не фрази, а — життя. Ті найперші уроки мужності, які Саша одержав в училищі, сьогодні й завтра будуть загартовувати юнаків, які молодші від нього.

А наша участь у боротьбі на чужій землі, звичайно, жорстока. Наш воїн виконує свій військовий обов'язок, шкода

тільки, що він продовжить своє життя в пам'яті рідних людей, не маючи продовження свого роду. Страшно гинути молодим, не залишивши дітей, — в Афгані, в Чечні...

Олександр Іванович СМІКОВСЬКИЙ, взводний Саші, в бесіді зі мною був дуже мовчазний. Може, таким його виховало життя — був монтажником, потім армія, ще потім училище. Тут і залишився. Не гадав, що стане військовим, але так трапилося — втягся в напружений армійський ритм, сподобалася військова служба й назавжди пов'язав свою долю з армією, вирішив так виховувати молодих людей, як навчали його командири й політпрацівники.

«...Коли я вперше познайомився з Сашею, він був заступником комсомольського секретаря взводу. Був квітень. Наша найперша розмова... Я розпочав роботу в новому колективі, природно, з розмови з активом. Стовба говорив мені, що у взводі не на належному рівні принциповість, дещо інертні деякі члени бюро й секретар, немає відвертості в оцінці дій. Це були не просто слова; Саша робив усе можливе, щоб згуртувати хлопців, втілити в життя ідею: «Ми повинні жити й дихати одним колективом».

До кінця третього семестру взвод наче здобув крила, став кращим у роті, навіть батальйоні. Неабияка заслуга в цьому, гадаю, саме Саші Стовби — вимогливого, ініціативного, щирого.

А вади? Скажіть мені, хто їх не має? Та й чи в цьому суть?

Був у нього переломний період наприкінці третього курсу. З'явилася небажана риса — почав обговорювати деякі дії командирів та викладачів. Після розмови все сприйняв з розумінням. Взагалі, навіть сперечаючись, викликав повагу до себе, був юнаком із міцним характером. За винятком вогневої підготовки й наукового комунізму, всі оцінки в дипломі мав тільки «відмінно».

Від мене він не приховував, що віршує. Та все ж трохи соромився чи що, — не раз ховав від мене записника.

Ой, непросто було стати Аїсту поетом... Я не забороняв, але вимагав, щоб курсанти на самопідготовці не захоплювалися зайвинами.

У звичайному житті в людині, на прикрість, ми не помічаємо багато що, багато чому не надаємо значення. А хтось на наших очах такі найпрекрасніші якості душі виявляє, що потім ми тільки вигукуємо: от так хлопчина був, от так!.. До чого веду я? А просто: Саша кидає гранату — танк рухається на нього; Саша перебуває в окопі — багатотонна

машина проскакує над ним; Саша на тактичному занятті, там сорокаметрова прірва, і от він із зброєю, з повною викладкою, перший кидається з урвища, за ним Веремій, Безрідний, Ісхаков... Це де був плацдарм у сорок першому і в сорок третьому, в Новопетрівцях. До того ж несення караульної служби у відповідності із статутом, по прибутті з варт — бесіди, «бойові листки», вони також на його совісті...

Що й казати, віршований розмір і «розмір стройового курсантського кроку якщо не діаметрально протилежні, то, у будь-якому випадку, перебувають у різних площинах. Там — замріяна романтика, праця серця, почуття і розуму, а тут — більше виснажлива фізична напруга, що триває години. Але не кожному курсантові вдається за час навчання в училищі пройти в парадному розрахунку, Саша ж урешті удостоївся такої честі».

Скільки праці й поту на плацу, починаючи з вересня жовтня, коштує курсантові вихід на парад, на святковий Хрещатик! Відпрацювання стройового кроку; спочатку ідуть темпом «шістдесят», а потім доводять до ста двадцяти ударів великого барабана за хвилину; рухи синхронні; музика, оркестр, б'ють барабани; «коробка» повинна крокувати ладно збитою, щоб не хилиталася...

В одному із Сашкових листів:

«... ходжу, бігаю, стрибаю, дихаю, кашляю, чхаю. І взагалі, веду себе, як нормальна людина. За командою «кроком руш» починаю з лівої ноги, роблю повний стройовий крок 60 см завдовжки, 15–20 см заввишки — носок і вся стійка паралельні до поверхні стройового плацу.

Ну, слово честі, все добре.

Втомлююся. Працюю.

Працюю. Втомлююся.

І при цьому встигаю поправлятися».

Я сказав би інше — навіть на плацу, на лютневому жорсткому морозяному плацу, він устигає бути поетом:

*Життя не віддали ми плацу,
для нас той плац — не брат, не друг...
Та всіх нас кликав, мов на працю,
отой жорсткий незрушний круг.
Весь рік, ізвечора та зрання
він наші збурював старання...*

Ще зустріч.

Віктор Олександрович ЖУК, полковник запасу, колишній старший викладач кафедри тактики. Віктор Олександрович навчав тактичної підготовки, мистецтва воювати, діяти рішучо на полі бою, — тобто тому, що найнеобхідніше воїну. Як і кожен із викладачів, у своїй праці використовував конкретний досвід останньої війни.

У неповні тринадцять років, ще хлопчиною-підлітком опинився на фронті. Батько — командир зенітного дивізіону — загинув восени сорок третього на українській землі, й малий Вітасик став сином полку.

Якими були ці хлопчаки, напівпарубки, напівдіти? Як уявляли свій обов'язок перед багатостраждальними матерями, перед батьками, які поклали голови свої за Вітчизну в смертельному герці з фашизмом, чому зводилися в атаку? Відповідь дивом уцілілого в пекельному полум'ї давала курсантам багату поживу для розмислів: ще не досягши їхніх курсантських років, сини полків уже обпалювали, загартовували долю свою і в розвідці, і в наступах, їм випали й гірко-ти відступів.

І Віктору Олександровичу було про що розповісти...

Найперший бій під Брусиловом. Потім Польща. Бреслау... Берлін... Піввійни пройшов Вітя Жук із 1-им Українським фронтом. Нагород чимало приніс, але найцінша з них — найперша, солдатська — медаль «За відвагу»!

А склалося так.

...Штурмом треба було взяти польське містечко Бреслау. Місцевість — не звести голови, гола, немовби стіл, кожен сантиметр прострілюється, на прицілі. Батальйон капітана Борискіна на висхідній позиції чекав команди для кидка, він перебував зовсім поряд, але зв'язку з ним не було. Фашисти пристріляли ділянку. Двоє розвідників, яких послали, щоб налаштувати зв'язок, залишилися лежати не порушені на землі...

І тут Вітя Жук із пакетом вишмигнув із бліндажа. Він повз, роздряпаючи руки об коріння вирваного вибухами чагаря, весь у грязюці... На нього обвалювався град мін. А він повз і повз між вибухами, доки відчув запаморочливий біль — осколок міни вп'явся у праву ногу. Хлопчик утратив свідомість. Та, отямившись, знову поповз із останніх сил, залишаючи за собою гарячий слід крові...

І невдовзі зв'язок запрацював, батальйон капітана Борискіна звівся в атаку.

Був січень 1984 року.

Віктор Олександрович проходив медкомісію: час неблаганно відраховує за роком рік, вже молоді командири навчають курсантів тактики; і вік уже не той, не вічно ж стрибати в охопленій полум'ям будинок, продиратися без протигаза крізь ядучий дим, зіскакувати на ходу з танка у крижану ополонку; заражаючи особистим прикладом, нарівні з хлопчачами в зухвалому штурмі брати висоту...

Це про нього як про «чорного диявола» жартома розповідали курсанти: часто, мовляв, Віктор Олександрович Жук, тільки б поганяти хлопців, підмовляє небеса на слякоту і «є тобі погодка на замовлення полковника Жука», він і вранці, їй же, не встигнувши скочити з ліжка в оксамитові капці, першим ділом дивиться у вікно: «Ну як воно там — сніжок, вітерець, мороз? О, що не є — найкраща для солдата погода!»

Але в нас розмова про Сашу.

«Саша був моєю правою рукою, коли мене обирали секретарем парторганізації кафедри. Не відмінник, але значно вище, ніж хорошист; спокійний, урівноважений, контактний. Іноді горойжився, йоршистий. Але на те й молоде серце мав у грудях. Коли чогось не знав, не соромився запитати й перепитати. До «бойових листків» часто підключав віршовані рядки, які сам складав. Думка виходила логічно ясна, зрозуміла, без пелюсток-зайвин. Його «бойові листки» завжди відзначалися як найкращі у взводі.

...Ми відпрацьовували тему «Взвод у розвідці». Командир діяв попереду, в розвідроті, й за його рішенням треба було у визначеному місці влаштувати засідку, захопити ворожу машину. А Стовба — командир взводу.

...Саша в тому районі, куди мала під'їхати машина «противника», організував засідку, правильно вказав двом окремим відділенням місця прикриття і третьому — нападу.

Навчання добігало кінця, близьке до справжнього поєдинку. Стовба очікував підходу машини. На ній встановили опудало, документи. За командою група забезпечення відкрила вогонь; група нападу забрала полоненого. Командир правильно записав номерні знаки, швидко «підпалив» машину. І, своєчасно відійшовши, доповів мені про успішне проведення операції, тобто засідки.

І ось — казус. Саша доповідає по радіо, що завдання виконали. Але я все ж підстроїв пастку.

Збираю взвод.

«Всі на місцях, все гаразд?» — запитую.

«Так точно», — відповідає Саша.

Я оголошую перерву. І раптом Коля Попельський (він під час виконання цього завдання був у Стовби командиром відділення) спохоплюється, що в нього відсутній рядовий Корнієнко.

Саша одразу ж побіг на місце «поранення» Корнієнка. Він, звичайно, не знав, що я дав вказівку курсанту вдати поранення, але про це наказав нікого не попереджувати.

Я зробив розбір заняття: ви пішли, й пішли далеко, а пораненого залишили...

Що тут виявилось: Саша, як командир, одразу ж сам кинувся на виручку — адже ні поранених, ні вбитих на полі бою залишати не можна. Пам'ятаєте ще батальну картину художника Василя Верещагіна «Забутий». За неї на Верещагіна розгнівався генерал Столетов, оскільки вона, на його думку, не відповідала правді, спотворювала мораль російської армії. Лежить у снігу поранений... Всі далеко зайшли; а цього не підібрав ніхто... Під враженням від картини Модест Мусоргський написав баладу...

Мені сподобалося передусім те, що Стовба не кинув докору Попельському, який неправильно його зорієнтував. Саша тільки сказав: усе ж пораненого я приволік, не кинув...

Або такий випадок.

Саша на посаді командира роти: він бачить правий і лівий фланги... І раптом у якусь мить він підхоплюється на ноги й сам кидається в атаку:

«Рота, вперед!»

Під час розбору я запитав:

«Чому ти, командир роти, залишив спостережний пункт?»

А він відповів:

«Там усе було чітко й зрозуміло. Я зловив мить, коли треба було рішуче підняти всіх. Ви ж бачили плакат, народжений підвигом минулої війни. Липень сорок другого, донецький степ... Фашисти рвалися до Сталінграда. Тринадцять несамовитих атак витримали бійці 220-го стрілецького полку. Сили танули на очах. І тут, високо піднявши пістолет, із бойовим закликem: «В атаку, за Батьківщину!» — на повен зріс звівся політрук Олексій Єременко. Клацнув затвором апарат у руках фотокореспондента Альперта, в ту мить він не гадав, що знімок судитиметься довге життя. А Єременко? Політрук врятував бійців. У тій контратаці, вибиваючи ворога з позицій, він загинув... Пробачте, але тут моєї помилки не було. Так диктувала ситуація».

У всьому цьому, як на мене, виявилось його нестримне прагнення завжди рватися вперед.

І ще один приклад. Ми вивчали тему «Батальйон у наступі». Я призначив Стовбу заступником комбата з політчастини. Командир батальйону поставив завдання — підняти дух батальйону, націлити його на рішучі дії. Час політроботи — півтори години.

І що ж Стовба?

Він зібрав заступників командирів рот з політчастини й дав їм відповідні вказівки на період наступних бойових дій.

Я уважно слухав: Стовба був розумником. Він використав заклики головнокомандувача перед наступом, повідомлення Радінформбюро, навів яскраві приклади масового героїзму солдат на різних ділянках фронту, провів бесіди у взводах. У похідній ленінській кімнаті, прихоплений із собою, під час бою випускалися листівки-блискавки. Саша після закінчення бою зібрав їх і поставив оцінки.

На третьому курсі взвод Саші здавав тактику прямо в полі. І тут я кинув димову шашку, оголосивши, що противник застосував хімічну зброю. В кого не підготовлений протигаз, дим миттю виїсть очі.

Ми сидимо, дивимось, а в Стовби під рукою нічого немає. Не можна розгубитися, треба якось діяти.

Несподівано Саша підбігає до мене, хапає карафку зі столу, змочує водою хустину й падає на землю, затуляється...

Кмітливість — хоч як не глянь.

Чим був примітний Саша в армійському побуті?

Він любив конспектувати, збирати найрізноманітнішу інформацію і фотографії нашої та іноземної техніки, шукав, докодувався, порівнював, жив постійно якимсь наступним боем. Начитаний, грамотний, він серйозно вглядався у свій складний завтрашній день. І потім став дуже освіченим, інтелігентним офіцером. У жодному випадку не вискочкою, не зарозумілим інтелігентиком».

«ЗБЕРЕЖІТЬ КВІТИ...»

1

Липень спопеляв землю промінням пекучого сонця.

Листочки на деревах і трави жадібно всмоктували в себе скупі вечірню й ранкову росу і в знеможі хилилися до горбів — сухих, зморшкуватих, легко перетворюваних вітром у чорну пилюгу.

Був полудень.

Присівши на лаві в затінку каштанів Володимирської гірки, Саша висмикнув сторінку із загального зошита в клітинку й перечитав останню фразу з листа до рідних:

«У нас спекотно до неймовірності. Навіть не жарко, а — спекота...»

Він хотів заклеїти конверт, але передумав, дістав із кишені червоного записника з віршами, в ньому між густо змережаними сторіночками лежали два блакитні васильки, обережно вклав ті засушені стеблинки в куточок сторіночки й дописав:

«Збережіть квіти, мені ніде».

Акуратно приліпив красиву, спеціально підібрану для брата Сергія марку, а потім легким змахом долоні струсив тополіні пір'їнки з брюк, неквапливо зійшов сходинками до альтанки й довгим, задумливим поглядом перемеріяв Дніпро — річка звихрювала хвилі побіля Труханового острова. З тими білими хвилями перед очима Саші чомусь попливли рядки іншого, недавно відісланого до того ж Дніпродзержинська листа:

«Позавчора ми приїхали з табору, де весь тиждень воювали. Під час цього виїзду нам не пощастило з погодою. Майже дві доби воювали в полі під дощем. Шинелі розбухли від води, набрякли, в поли набилося піску (заривалися всю ніч...). Висилаю квіти. Ці квіти з того боку Дніпра. В нас була тема — форсування водної перепони...»

На льоту з важким жовтим пилком на пухнастих лапках упала в траву бджілка, що відпрацювала своє на землі, зачепила пожухлу стеблинку пізньоцвіту осіннього і разом із ним судомно стиснулася й залякла...

А Саша подумав про швидкоплинність життя.

Немов учора, згорнувшись калачиком й анітрохи не соромлячись, він, хлопчєня, притискався до матері, якнайзручніше клав голову на її коліна, — й не було нічого солодшого цієї материнської коліскової, а вона, його добра, чуйна мама, голубила його волосся пучками, приємним лоскотанням перебирала густі пасма його чорного волосся й задушевно співала українську улюблену пісню, що на цілі сторіччя переплелася з долею нації, стала народною. Написали її — те синові розповіла мати — студент Харківського університету Михайло Петренко й донька військового лікаря і письменника Володимира Александрова — Людмила. Пісня, здавалося, зіходила відкись із таємничих глибин самої землі:

*Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
чому я не сокіл, чому не літаю?..*

Той, хто мріє про крила, заздрить птахам.

Схожі на білі снігові парашутики, з високої тополі на дніпровому стрімчаку зривалися пушинки, легкий вітер липня підхоплював і відносив кудиглядь по схилу вниз цю надокучливу завірюху. Здавалося, в Київ повернулася зи-ма — вихори білої тополиної вати чіплялися за острівці зелені, за давні кам'яні плити, що вели до пам'ятника князю Володимирі, потрапляли в очі, забивали дихання.

Саша далеко відійшов від тополі й раптом зловив себе на думці, що дерево чимось схоже на буркотливого, розпатланого й сивого-сивого, як сама старість, чаклуна, який прийшов у наш день із якогось довгобородого віку.

*Скажи мне, кудесник, любимець богов,
Что сбудется в жизни со мною? —*

несподівано вголос Саша прочитав пушкінські рядки (їх любив, повернувшись із роботи, читати дітям батько). Прочитання вийшло таким несподіваним і голосним, що на курсанта озирнулися перехожі — старенька бабуся та двоє закоханих, а ще жінка-вірменка із густим пасмом срібного волосся, вона, наче у казці, скликала на свої долоні синичок, що пурхали з гілки на гілку.

Усміхнувшись, Саша попрямував мимо літнього кінотеатру вбік Хрещатика. Закінчувалося звільнення, і треба було квапитися. На поштамті відіслав листа рідним, щоб швидше дійшов, купив кілька свіжих газет і спустився в метро, збіг по ескалатору й у вагоні, обпершись плечем об стінку салону електрички, швидко проглянув пресу: здригалися, наче обручі на пороховій діжці, паралелі й меридіани планети; світ шаленів, плакав, кричав од переживань...

Із завмиранням серця Саша дивився знімки, передруковані з газети «Морнінг стар»: випалена земля, дерева навіки змовкли, все змертво... Звуглені, понівечені, вони схожі були на шматки хрестів на кладовищах, що виціліли після навали руйнації та пожеж. Ось що залишилося від в'єтнамського села В'єн Ан після жорстокого вторгнення, цієї «цивілізаторської місії» в дельту Меконг. Воєнщина Пентагону застосувала тут дефоліанти — квітуча земля перетворилася у велетенську руїну.

А Білий дім уже схвалив рішення про розгортання виробництва нейтронної бомби та крилатих ракет...

На наступній зупинці треба було виходити. Саша згорнув газету. Піднімаючись ескалатором, він ще встиг прочитати інформацію про хлібне поле Кубані — за тиждень механізатори взяли забов'язання засипати в комори країни чотири

мільйони двісті п'ятдесят тисяч тонн зерна. Сталеплавильники Магнітки за сорок чотири роки від введення в дію першої мартенівської печі виплавили грюхсотмільйонну тонну криці!

Пізно увечері, в гуртожитку, коли лягли спати хлопці, світло саморобної лампи освітило в тиші смагляве обличчя Саші, очі його натхненно сяяли. Швидким рухом він розгорнув новенький зелений, кишенькового формату записничок, стиснув пальцями багатоколірну кулькову ручку й швидко на другій сторіночці намалював червоною пастою азимут... Він не сподівався тоді, що цей блокнотик стане однією із найкращих з-поміж його рукописних збірочок. Збірочок колись «піднятого над смертю» поета. Він ще не знав, що в глибоку ніч їх, курсантів, несподівано піднімуть по тривозі, й перед ним під нічними зорями Чумацького Шляху в густій сині проляже дорога до табору. І всю ніч, що залишалася, весь ранок, весь день вони будуть окопуватися, лягати під танки, атакувати, робити все, що мусить робити воїн, сильний духом мужчина, тільки б у людей на Планеті була тиша і в тій тиші народжувалися для щастя діти.

Він кидав, рубав землю за штихом штих, а в серці наростала туга за рідними, за очима, серцем, теплими долонями матері, батька, брата. Він ще не переживав такої туги, такої непогамовної ностальгії. В ті хвилини він ще не знав, що вже через день, переганяючи в дорозі відісланого листа, — на одну лише добу — швидкий потяг понесе його в милий Дніпро-дзержинськ.

Буде вівторок: 19 липня 1977 року...

Того ясного, гоного ранку Саші виповниться рівно двадцять літ.

Він подумав про безповоротність кожної хвилини, що зникла... Двадцять літ буде прожито. Двадцять разів разом із Землею він прокрутиться навколо Сонця-Сонечка. А здається, немов один день...

В те погідне пробудження Землі в його руках опиниться свіжий випуск «Комсомольской правды», він прочитає інформацію в кілька рядків — «Есть план». Її для прес-центру передасть дніпропетровський журналіст Аркадій Пальм. То буде повідомлення про трудові успіхи хліборобів Дніпропетровщини. В те яскраве пробудження землі й неба Саша не міг передбачити, що минуть лише два липні — й на щемкій афганській землі зупиниться його юне серце, а ще через рік — із нарису саме журналіста Аркадія Пальма — багато хто дізнається про подвиг воїна і поета Олександра Стовби.

В той яскравий світанок Саша слухав розповідь матері про своє народження, і не думав про близьку смерть — молодий чоловік тільки завершував свій двадцятий виток разом із Землею навколо Сонця.

...Три доби тривали затяжні важкі пологи: середа, четвер, п'ятниця... Спекотний і втомливий дев'ятнадцятий день липня...

Лідія Петрівна, мама, запам'ятала щасливі очі чоловіка; його чарівний букет квітів, а в тому букеті ясніли васильки, ромашки, троянди й гарячий, мов сонце, соняшник...

В пам'яті матері виразно — до листочка й пелюстки — збереглися квіти. На все життя.

Світ же, багатоликий, нестримний і гамірний, наш прекрасний і шалений світ, що оточує нас, голосами тривоги і радостей зустрів появу на планеті Земля немовляти. Й ми — бодай на мить — змахнемо пил з пожовтілих сторінок газет: **ЩО ХВИЛЮВАЛО СВІТ І ЧИМ ЖИВ СВІТ** у ті три доби виснажливого приходу в життя малого Сашка під крилами птаха — АІСТА?

Були спекотні, гарячі дні жнив на берегах Дніпра; на проспекті Олександра Пушкіна в Дніпропетровську закінчувався монтаж тролейбусної лінії; в цьому ж місті, де Саші судилося народитися і мешкати у свої перші десять років, в ці дні було здано нові будинки для металургів заводу імені Г. І. Петровського, робітників лако-фарфорного заводу... В Зеленому театрі парку імені Валерія Чкалова відбувся вечір трьох поколінь, молодь зустрілася з тими, хто встановлював радянську владу на Катеринославщині й із тими, хто визволяв їхній край у битві з фашизмом. Як писала обласна газета «Зоря», на зустріч зібралось понад тисячу чоловік. Може, стільки людей, авторів цієї ж газети, через роки після його загибелі в Афганістані, будуть вимагати зі сторінок цього органу, щоб їхньому землякові, юному Аїсту — лейтененту Олександрову Стовбі посмертно надали звання Героя. За мужність і самовідданість, за непохитність у нерівному герці, за любов, яку явили душа і серце воїна.

...Вишикувалися, перепліталися ланцюжком десятки й сотні найпримітніших і незначних подій, із яких і зіткане саме поняття — **ЖИТТЯ**.

І хто б міг передбачити, що одна із подій, що схвилювала цілу країну, через роки якимось по-особливому накладеться на долю цілого покоління Саші, й ще багатьох-багатьох однолітків лейтенанта Стовби, хто з достоїнством воїнів виповнив присягу, виконав свій військовий обов'язок на афганській землі. Відлунням грізної, неоголошеної війни відгукнеться в серцях мільйонів...

*Мы два года шагали с тобой
по горячим дорогам войны.
Нам знакомы и зной, и бой,
и тюльпаны афганской весны.*

*Ах, тюльпаны прожженной земли,
вы как память тех огненных дней,
алым пламенем вы проросли,
словно кровь убитых парней.*

.....
*Ах, тюльпаны прожженной земли,
вы как память тех огненных дней.
Если б только могли,
если б только могли
воскресить вы моих друзей...*

У записнику, знайденому в кишені «невловимого» в чужій далекій ущелині Дігаль, неподалік Сераї, де зупинилося серце лейтенанта, збереглися нотатки, зроблені рукою Олександра Стовби:

«Не дивися собі під ноги, дивися вперед»;

«Афганцю жменька кабульської землі дорожча всього світу».

І ще:

«Мужчина, який пішов на війну, додому може повернутися тільки з перемогою».

Це мудрість волелюбного народу, вона весняним зерням заронилася в чутливу душу Сашка, який до останньої миті беріг біля самісінького серця істину про те, що тільки та революція чогось варта, яка здатна захистити себе...

...В липні 1957 року, магістралі, що вели до Внуківського аеропорту, немов розквітли від державних прапорів Афганістану й Радянського Союзу. Море усмішок і квітів. Гасла, транспаранти, написані мовою пушту, фарсі, російською мовою. Торжествувало добросусідство країн — до Радянського Союзу прибув із дружнім візитом король Афганістану Мухаммед Захір-шах.

У пам'яті матері незабутні всі Сашкові дев'ятнадцять дні липня. І в його два, і в три, і в сім, і в десять, і в шістнадцять, і чомусь особливо — у двадцять літ. Високий, смаглявий, син із лукавою хитринкою в карих очах розповідав рідним про курсантські справи, то веселі, то напружені, стиснуті до межі, наче пружина. Змужнілий і подорослілий до невпізнання, він усе ж чекав миті, щоб розслабитися, відійти від стройового армійського життя, до забуття насолодитися домашнім за-

тишком. Казарма, гуртожиток, училище, полігон; сирі окопи; перехід річки плавом з важкою зброєю на плечах. Але не минало й дня без дотепного жарту, цікавого відкриття людини, що була поруч, без спостереження за пелюсткою іван-чаю (хаменерії), без дослухання й зачарування піснею дрозда... Серйозне, наче сніжком, що протверезував, пересипалося сміщинами.

Син легенько обняв за плечі матір: *«Здоровим, міцним хлопцям — хіба можна нам рости нікчемими, мазунами чи солдафонами, черствими сухарями?!»*

Гуртом, всією родиною розглядали шматочки давнього каміння, що привіз курсант, киянин. Їх підібрав Саша побіля Золотих воріт. Потім, умикнувши Сергійка, повів того в дитячу кімнату, почав переповідати жартівливі характеристики на однокурсників. Тоді ж брат прочитав поему «Трилогія про Лебедів», весело заусміхався, склав густо списані аркушки до чемодана. В ту мить ніхто не гадав, що поема зникне безслідно.

Звернемося знову до Сашиних листів:

«З кожним днем жити стає цікавіше й цікавіше. Кожен день тамує в собі сокровенне, своє. І той єдиний, перед ким ми вважовуємо, не хто й не що інше, як день, хоч раніше відважалося — Бог».

Сашу можна назвати сонцепоклонником — він із благоговінням схиляється перед кожним новорожденним днем, ущільнює його, спресовує, бережно використовує до кожнісінької хвилини. *Із невлесимих миттєвостей складається ланцюжок хвилин, тижнів, місяців, цілих років і століть. Зробити їх нестерпно важкими, втомливими, печальними а чи прекрасними — залежить передусім від людини. Любити день, що народжується, — значить, боротися за торжество життя. Без боротьби, без зусиль душі й тіла немає наступного подиху, кроку, немає, власне, дивовижної нитки, яка зв'язує фізичне й духовне, початок і кінець. Бо життя твоє безконечне в людях, якщо віддав ти його горінню в ім'я інших. Тоді не страшні незгоди, злигодні, знуцання; тоді твій непоборний дух стає немов нетлінним і невідкладним часу.*

Витоки мужності Саші. Ми вже згадували про багато з них — яскравий приклад діда Андрія, приклад батьків, незабутні приклади історії.

Незаперечно, Олександр Стовба — дитя свого часу, розчерк цього славного метеорита не виокремиш із зорепаду епохи, історії, всього того, чим жила країна, кого виховувала, що ставила за взірець.

Саша від хлопчати мріяв бути військовим, водити в атаки цілі полки, навіть армії. Це накладало позначку на ліплення його вдачі, поглядів. У загальній масі людей, навіть почасти бунтівливих, усе ж переважала шаноба до тих, хто прагнув здобути волю, відбув заслання чи, за висловом Кобзаря, «різав все, що паном звалось». А тому й діти, бавлячись на подвір'ях «у війну», сприймали за приниження своєї гідності, коли під час поділу на «червоних» та «білих» комусь випадало опинитися поміж «біляків». Червонопрапорність буквально в'їдалася, впивалася в плоть і кров поколінь від революції до війни, від війни до відбудов, до освоєння цілини... Кожен крок, кожен метр і подих освячувалися присутністю ідеології, що перемогла на одній шостій частці Планети; мислиш інакше — ти вже не з нами й тобі немає місця — ти... неблагонадійний, ти — ворог.

Бо то ж скільки крові пролито за твій сьогоднішній і завтрашній подих, за твоє щастя. Ти — захисник, ти — будівник, і не можеш собі й іншим бажати гіршого. В ім'я світлого і прекрасного завтра тисячі й мільйони поклали життя, тобі жити в тому «близькому, омріяному раю», якщо не тобі, то вже наступному поколінню, твоїм дітям.

Сашко, мріючи про військові стежки та шляхи, з дитинства втягся у цю віру, готував себе в захисники матері, товариша, рідного люду.

В стінах школи, училища, як і в його душі, він те розумів, не місце його піратам чи ковбоям... Звичайно, в них своя мужність, але наша, радянська, — найкраща, найвища й най-най...

Тому з його серця у вірш приходять ще в школярські роки Олександр Матросов, чекісти й червонопрапорність. І цілком закономірно, що вибір падає на Київ, на військове училище з іменем легендарного Михайла Фрунзе.

Бо Київ — це й оповиті революційною славою, густо подзьобані кулями та осколками стіни «Арсеналу», це й легендарна Шулявська республіка, й пагорби Капоніра, де курсантові першого ж року довелося ходити в гарнізонний караул. І син не приховує захоплення й гордості.

«До революції і потім ще декілька років, — писав першокурсник батькам, — приміщення гауптвахти було просто тюрмою. Один цікавий нюанс: в цій тюрмі, у 26-й камері, яка збереглася і яку ваш син мав можливість оглянути, сидів Григорій Іванович. Хто б ви думали? Так, саме він, Котовський. Щоправда, не просто сидів, а ще й зумів утекти, розібравши димохід».

Здається, маленький штрих, а як багато він важить для людини, особливо — молоді!

2

Прокіп Гнатович ОЗДОБА так і сказав Саші, а з ним ще дев'ятьом хлопцям із другого взводу, які проходили парткомісію:

«У світі все взаємопов'язано, врівноважено за мільйони й тисячі літ: бджола і квітка; схожий на човен Місяць і морський приплив; низький, над самісінькою землею розчерк крила ластівки й через деякий час передзвін крапель дощу. Все у світі має виключно потрібне місце, свої обов'язки, «зони» своїх володінь і прав. І передусім вінець природи — людина. Людина в природі, в житті, серед людей; людина — творець, від якого сьогодні залежить багато, якщо не все. Мені було сімнадцять, навіть менше, аніж нині кожному з вас, коли я форсував Дніпро...»

Як тепер у його особі молоді хлопці, так у війну на обпалених дорогах він також зустрів своїх наставників, вони навчили його, не думаючи про власне життя, мстити фашистам за рідну потоптану землю, боротися до останньої краплі крові.

Жовтень сорок третього, дощі...

Похмуре небо в сірі хмари й тумани оповило плацдарм на Дніпрі. Район Липового, неподалік від Градиська. Після короткого навчання в лісі, Прокопу довірили станковий кулемет. Стояли насмерть, а гітлерівці будь-що прагнули скинути десантників у річку.

А потім ще було боїв на грані смерті! 69-та гвардійська стрілецька дивізія з боями пройшла від Сталінграда. Командиром відділення був турботливий чоловік Ситарчук. Імені, на жаль, не зберіг, пам'ятає лише, що працював Ситарчук до війни директором школи в Іллінецькому районі на Вінниччині. Того пекельного дня, коли Оздоба одержав бойове хрещення, вони відбивали шосту атаку ворога, і тут у кулеметника стався обрив гільзи в патроннику. Витягувача немає.

А німець наближається й — квіт... Новенький розгубився. І тоді Ситарчук сильним ударом виштовхнув обривок гільзи. Кулемет запрацював. То був приклад того, як важливо знати техніку, швидко орієнтуватися в ситуації.

Саме Ситарчук згуртував хлопців, оте молоде поповнення, не шкодуючи сил, навчав їх умінню воювати. І, звичайно ж, бути сміливими.

«То все неправда, — казав хлопцям Прокіп Гнатович, не помічаючи, як часто після контузії в його мову прокрадається слово «кається», — що на війні не страшно. Дуже страшно. Було б навіть протиприродно, коли б це — на тебе йдуть у психічну атаку, ідуть на повен зріст підпилі головорізи, а ти, кається, не боїшся. Ні, тут справа в іншому... Ляк, він підступно ворухнеться в тобі, але ти знаходиш сили, щоб не позадкувати, не побігти кудиглядь, не запанікувати. Так і тоді, на Дніпрі, вони йдуть, сунуть на нас, а я думаю, де це, кається, моя шапка? А вона, виявляється, на голові. Все ж страшно. Але свідомість, відповідальність та обов'язок — перемагають. І, звичайно ж, армійська дружба, взаємовиручка».

Під селом Калаборок вони вклинилися в розташування ворога, а потім їх відрізали. Тяжке поранення в голову, три осколки досі жорстко нагадують про себе — від головного болю часто темніє в очах... І Ваня Єрохін, він із Саратовщини, сам поранений у руку, а всю ніч тяг його на собі через вороже розташування, — його і свій автомат. Прокіп ледве стримувався, щоб не закричати від болю і не втратити свідомості, а навкруг було чути німецьку мову.

На Дніпрі, перед атакою, Оздоба написав заяву про вступ до комсомолу. А вручили квіток сталевого кольору під час Корсунь-Шевченківської операції. Обстановка змінювалася швидко: місяць Прокіп був солдатом, потім другим, першим номером, командиром кулеметної обслуги й командиром стрілецького взводу. Будучи рядовим, командував взводом.

За той бій, коли взяв на себе командування взводом, нагороджений орденом Червоної Зірки. Це було на Дніпрі, після поранення він брав участь у розширенні плацдарму. Вже «обстріляний солдат», він усе ж якось навіть не вірив, що до нього з такою повагою звертаються бувалі фронтовики: «Товаришу командир!», а коли залишалися з ним наодинці, то казали лагідно: «Си-но-ок!..»

Солдатом він пройшов усю війну, був кулеметником, був у піхоті. Після чергового поранення опинився у 5-й по-

вітряній дивізії, яка ще восени сорок третього звільняла його рідне село Деревки, Котелевського району на Полтавщині. Сповна відчув, як тягне солдата додому. Дощ, препаскудна погода. А вони сиділи в сирому окопі, зверху натягли плащ-намети. Палили телефонний кабель, щоб прочитати листа від рідних. І тоді вголос висловлювали думки, що ладні все витерпіти — тільки б залишитися живими й подивитися, яким буде життя після розгрому ворога. Не знали вони, що завтра лише одиниця із тих, хто був в окопах, пощастить дожити до перемоги.

Тільки запалився досвіток, як Оздоба підняв взвод в атаку: «Вперед!..» А ліворуч (вони не бачили) німці встановили кулемет... Кинджальним вогнем ворог притиснув усіх до землі.

«Дивлюся, мої товариші корчаться. Один, стримуючи плач, стогне: «Загинув я, а дома двоє діточок...» Не знаю, як я в цей момент не втратив самовладання. Досі пам'ятаю свій карабін № 7271, я добре його пристріляв. Відповідаю ліворуч за горбочок і бачу: сміються за кулеметом фашисти, я прицілююся — і знімаю одного, другого... І назад, до своїх: в атаку!..»

«За день, за тиждень за місяць ми ставали солдатами, набиралися досвіду, багато що встигали осилити й пережити. Шинеля на мені посічена, голодний, але беру в руки мегафон, роблю рупор такий і агітую, кається, німецькою мовою:

*«Achtung, Achtung! Heute haben unsere Truppen Kiew eingenommen. Der Sowjetarmee stehen weitere Siege bevor. Demnächst bricht auch der russische Winter ein. Euch erwarten neue Entbehrungen. Euer Widerstand ist zwecklos. Ergibt euch und rettet damit euer Leben! Achtung, Achtung...»**

Пішки він пройшов усю Молдавію, Румунію, Угорщину, Австрію, і в Амштетені, у передгір'ї Альп, зустрів Перемогу.

Після розмови з Оздобою Саша пише в листі додому про те, що він вирішив вивчити досконало англійську мову, просить дістати підручники — добре знання іноземної мови необхідне для офіцера, як володіння зброєю...

Треба переступити через «не могу», бо це потрібно в ім'я життя інших. Так, він, Оздоба, мав право це сказати, як людина, яка віддала службі тридцять вісім календарних років армії, а ще найтяжче дитинство... Ситцева або сатинова со-

*Увага, увага! Сьогодні наші війська взяли Київ. Попереду нові перемоги Радянської Армії. Скоро прийде й російська зима. Вас чекають нові злигодні. Ваш опір даремний. Здавайтесь і збережіть свої життя! Увага, увага...

рочка, шматочок сала або яйце — то вже свято. В дев'ятнадцять років, коли тільки мали взяти до армії, він уже воював на складному шляху від Дніпра до Альп, усе пішки й пішки, два роки фронту, найвогненнішої передової.

Під час одного з боїв, узимку сорок четвертого, їм видали валянки, а тут — дощ... Брели вони, знемагаючи від втоми, по багноці дні й ночі. Де трохи присіли, а піднялися — тепла кров тече по ногах, вдарили чиряки... Надголодь, холод, а їм не казанки із супом давай, а побільше набоїв та гранат. Такою сильною була в грудях жага відплати. За одну добу на Дніпрі з роти залишилося дванадцять чоловік, а грєба робити видимість, що оборона живе. Не спали — трималися, чого б те не коштувало!

Ясьько-Кишинівське угруповання, там вони ходили в розвідку, там була його перша солдатська медаль. А під Будапештом — друга... Січень сорок п'ятого, неймовірно тяжкі бої. На них буквально обвалилася вся броньована лавина Гудеріана, щоб вивільнити з кільця оточене угруповання.

«Вони лізуть і лізуть, а нам відступати не можна. Думаєш, здригаючись, аж мурахи по спині повзуть, звідки їх стільки береться?! Або тебе зімнуть, затопчуть, або ти витримаєш. У бою немає місця шаблону та боягузтву. Ті, в кого здали нерви, хто вискочив із окопу й побіг, — ті гинули. Сунули бронетранспортери, танки, прямо на нас, але ми вистояли. Як багато на тих шляхах я втратив бойових друзів!.. Де тільки ступи від Дніпра й до озера Балатон, до Альп, лежать мої бойові брати. Ті, що полягли, закрили своїми грудьми живих».

Сашу Стовбу він пам'ятав, любив і не повірив, досі не вірить, що його більше немає серед живих.

«От і зараз заплющу очі — і бачу інтелігентного, скромного юнака з тихою, сором'язливою усмішкою...»

Він був справжнім сином, продовжувачем справи батька, батьків. Про це свідчить і вірш, написаний у день, коли начальник політвідділу училища Микола Феодосійович Шкода влучив курсанту партійний квиток:

*Мы отцов не забыли традиции,
в нас живет их отвага и честь,
мы врагу не сдавали позиции,
в коммунисты просили за честь.*

Заключні рядки строфи виявилися пророчими:

*Мы готовы к защите Отечества,
руку дружбы народам подать.*

*И, спасая судьбу человечества,
жизни юные долги отдать.*

Микола Тодосович ШКОДА практично був із Сашею два з половиною роки. Одразу Стовбу він не помітив, тому що в шерензі обличчя у всіх курсантів однакові. Воно як складається: начальник політвідділу знає або тих, хто має якусь яскравість, чимось вивищується над іншими, або таких, що пасуть задніх, чий хвост наостобридли, намозолили око. Але коли — після подвигу — побачив фотознімок в газеті, то сказав: це — Наш. І згадалося багато що.

Було те всередині червня 1978 року. Десятеро третьокурсників успішно витримали співбесіду в парткомісії, їхні справи лягли на стіл начальника політвідділу училища. Познайомившись із заявами, анкетами та рекомендаціями, Микола Тодосович викликав курсантів до себе. Ті були схвильовані, не приховували тривоги й радості. Кожен у парадній формі — випрасувана сорочка, мундир, на лівому рукаві три золоті курсівки, брюки навіпуск...

«У мене добра пам'ять на обличчя. Яким був Саша? Сяючі карі очі; пухкі, повні губи; тиха усмішка ховається в куточках уст... Такий високий, вродливий, смаглявий. Саша був одним із найпримітніших вожаків молоді, відзначався в навчанні. Як узірєць, зберігалася його топографічна карта...

Співбесіда перед врученням партквитка дозволяє тільки підвести своєрідні місточки до людини, підібрати ключики до душі. Я почув про його батьків горді слова сина, зрозумів, що Саша хотів би стати політпрацівником. Ми говорили про обов'язок найкращих бути завжди заводіями, гайдарами молодіжного руху, завжди й у всьому бути прикладом, попередити всіх; говорили про необхідність берегти добрі традиції другої роти, про обов'язок, про честь, про дисципліну... В такі хвилини я переконувався, який великий емоційний і виховний вплив на молоду людину має дотримання воїнських ритуалів — посвячення в лейтенанти, прийняття присяги, підготовка до параду на Хрещатику, зустріч із ветеранами війни й миру, поїздки на місця бойової слави. Здається, зовсім невеликий відтинок від прийняття присяги до вручення лейтенантських погонів, а як мужніє людина, із зеленого хлопчини переростає у справжнього мужа, захисника Вітчизни, здатного вийти переможцем у найскладнішому герці з ворогом.

Навіть у нашому училищі, багатому на славні традиції й приклади, лейтенант Олександр Стовба, наш Аїст, можна сміливо твердити, явище найяскравіше, як спалах метеори-

та, загадкове світло якого довго хвилюватиме серця людей. Мужній воїн, прекрасний поет, він по праву став сьогодні ідеалом цілого молодого покоління. В музеї училища як найдорожчі реліквії зберігаються його поетичні збірочки, копії документів, червоні петлички, кобура, пояс польової сумки, футляр від фломастерів із написом: «**100-вба. БЕЗ БОРОТЬБИ НЕМАЄ ПЕРЕМОГИ...**» А отже, Саша назавжди знайшов прихисток у серці кожного з курсантів та офіцерів училища».

У своїх рекомендаціях, що зберігаються в архівах, старший викладач кафедри вогневої підготовки Володимир Григорович Бермичев і майстер виробничого навчання кафедри магчастини й ремонту Наум Борисович Перцовський відзначали високу моральну стійкість та відмінне навчання курсанта, його чесність і працьовитість.

Третя рекомендація була від комсомольських зборів першої навчальної групи другої роти. Однокурсники Сергій Кривенко та Михайло Ісхаков особливо виділили його комунікабельність та авторитет, курсант (витяг із протоколу за № 10 від 2 червня 1978 року) — «яскравий приклад безвідмовності й дисципліни».

ЖИТИ «ПОПЕРЕДУ СЕБЕ»

1

Юрій Федорович КИРИЛЮК, цей інтелігентний, симпатичний полковник з постійно задумливою печалинкою в погляді, був у Саші комбатом одразу ж після першого курсу. Із замполітом йому вдалося зцементувати колектив, батальйон став найкращим в училищі.

«Важко говорити про людину в минулому часі, тим паче про гарну, порядну людину.

Я прийняв батальйон у серпні, хоч усіх хлопців уже знав достатньо, оскільки в першій роті викладав підготовку з тактики, був часто з особовим складом у навчальному центрі на польових заняттях та бойових стрільбищах.

На третьому й четвертому курсах перший батальйон посідав провідне місце в училищі за підсумками бойової та політичної підготовки, організованості й дисципліни. Методів досягнення кінцевого результату багато. Але я зупинюся на кількох.

Завжди вважав і вважатиму, що найвирішальніший фактор — то міцний, згуртований у єдине ціле колектив. Але щоб його сформувати, необхідно мати надійний генератор-актив.

Із цього ми й розпочали. Вивчили ділові й потенційні можливості, здібності кожного з хлопців. І недаремно в число найактивніших зачислили Сашу Стовбу.

Йому, незаперечно, були притаманні людські слабкості. Та характерно те, що він завжди з розумінням реагував на зауваження.

Багато хто вчився в нього правильно й раціонально використовувати свій час. Спостерігаючи за поведінкою і діяльністю курсантів, можна було помітити, що Саша ніколи не гаяв даремно ані хвилини; він постійно був чимось зайнятий. Навіть бесіди з друзями були цілеспрямованими, і це збагачувало його духовно. Такий характер поведінки, дії постійно допомагав йому вдосконалюватися. **Він жив немов попереду себе, там, де ще його не було, але він мав обов'язково бути.** Його цілеспрямована праця вимагала часу не годинами, не шматочками, а — глибами. І він перевертав ці глиби.

Коли на третьому курсі постало питання про розподіл курсантів на стажування, я не замислюючись обрав для роботи і абітурієнтами Сашу Стовбу. Хто краще від нього міг розповісти молодим мрійникам про романтику й суворі будні військової служби, показати роль і призначення нашої армії. Я попрохав навіть, щоб у взвод абітурієнтів, яким командував Саша, був включений мій син Олег. Потім, слухаючи сина, я відчув із яким щирим захопленням наймолодші сприйняли Стовбу — його простоту, душевність, справедливу вимогливість і компетентність у багатьох питаннях. Результат тієї праці — взвод, яким командував Саша, було відзначено на конкурсі як такий, що мав найменше відрядувань тих, хто поступав. Навіть за короткий часовий відтинок Саша зумів поселити в молодих хлопців непохитну впевненість у собі. А тому я пишаюся тим, що у виховання молодих офіцерів, у тому числі й Олександра Стовби, заклалася й моя, хай і невеличка, але крупинка праці й життя».

Кирилюк пам'ятав війну тільки фрагментами. Забита технікою траса на Шепетівку. А він, зовсім дитя, допомагає батькові передати цінні повідомлення партизанам. У батька був пошкоджений хребет, але він і в такому стані — майже нерухомий — продовжував боротися з ворогом. Покличе сина, і той, маленький зв'язківець, біжить з дртиною за дзеленкучим на шляху колесом, доки комендант Требус не зажене палюгою те хлопчєня в кропиву. В тій втечі у кропиву був свій порятунок, бо малюк ніс при собі заховану записку...

Гнила картопля; один кожушок на чотирьох... Одні порвані чоботи... Смерть матері, сирітство... Але на все життя,

як найдорожче, запам'ятав Юрій Федорович запах черствого хліба з молоком. Запах і присмак. Не сподівався хлопчик із села Долоччя, на три версти віддаленого від Вілії Миколи Островського, що він через усе життя пронесе передсмертну заповідь матері: «Синку, я хочу, щоб ти став військовим, беріг мир і хліб». І Юра, Юрій Федорович, усі свої двадцять сім літ віддав армії, вихованню таких прекрасних юнаків, як Аїст, а значить, боротьбі за недоторканість хліба, за збереження миру на землі.

2

«Недавно були заняття з тактики. Я в ролі командира роти. Так провів тактико-стройову тему — «Рота в обороні», що викладач сказав: «От коли проводять заняття такі товариші, як Стовба, то слухаєш із задоволенням. Динаміка відчувається — життя кипить. Думаєш: все, можна вмирати, коли така зміна підостає».

І ще в грудні:

«За показові заняття начальник кафедри тактики, полковник, оголосив перед строем роти подяку й поклопотався перед командиром роти, щоб нас заохотили...»

Він пам'ятав, добре пам'ятав грудневий зимовий виїзд у табір, цей сивий полковник запасу, колишній начальник кафедри тактики Георгій Дмитрович БОНДАРЧУК. Худорлявому, з важкими шрамами на горлі й на щелепі, що одразу ж помічаєш під час зустрічі, йому все ж пощастило — жорстока війна з фашизмом відняла в народі майже всіх юнаків із його двадцять п'ятого року народження, а він, тяжко зрешечений, знову й знову повертався на фронт, щоб мстити ворогові, щоб далі жити. І не тільки за себе.

В листі за грудень Саша просить прощення в батьків:

«Давньенько я не писав вам. Сказати знову не було часу — значить, не сказати нічого, часу бракувало, як повітря рибі в замерзлому озері».

Саме тоді Георгій Дмитрович звернув особливу увагу на не за роками мислячого хлопчину. Але їх, тих хлопчаків, було дуже багато — сміливих, кмітливих, готових у будь-яку мить зробити рішучий крок, як на війні. Навчальний центр розташовувався там, де в сорок першому, потерпаючи від втрат і стікаючи кров'ю, відступав Кирпоніс, а в сорок третьому — вже наступав Вагутін. Букринський плацдарм, заплави...

На обпаленій кулями й вибухами снарядів землі, де ще не розрівнялися сліди від вирв та окопів, із майстерністю сучасного бою пов'язувалися повчальні моменти останньої війни.

І, звичайно ж, Саша та його товариші набули тут не лише навичок, скажімо, боротьби з танками, зводячись в атаки лікоть до ліктя з досвідченими фронтовиками, вони на конкретному прикладі вбирали душею і розумом розуміння патріотизму, воїнської честі.

Після «бою» сиділи вони, викладачі й курсанти, на галявині лісу, аналізуючи прожитий день «на малій війні». Це також було заняття, перевірялися організаторські здібності майбутніх командирів. Бондарчук як зараз бачить палахкі очі Сашка.

«Він вражав мене своєю допитливістю, був дуже інтелегентний; я так про себе думав: вихований інтелігент... Але в жодному випадку не чистоплюй, не білоручка. Саша тонко аналізував бойову обстановку, що склалася, робив правильні висновки, обгрунтовані рішення. Це в училищі, у хвилини перепочинку. А в момент «бою» він був у піднесенні — швидко віддавав розпорядження підлеглим, чітко керував підрозділами.

Запам'ятався епізод. Проводилися ротні навчання з бойової стрільби, що є найвищою формою практичного навчання курсантів. Тут усі цілі вражаються реальними видами зброї — снарядами, кулями й іншими засобами мотострілецьких військ. На одному з етапів (під час відбиття контратаки «противника») Саша командував ротою. Настав відповідальний момент, виникла ситуація, справді кризова — «противник» контратакував, а треба було негайно змінити співвідношення сил. І Стовба не розгубився, обрав найцілеспрямованішу тактику: вогнем з місця бойових машин піхоти й гранатомета він завдав поразки танкам та іншим броньованим цілям противника. А потім ударами у фланг і тил завершив розгром. Завдяки умілим, рішучим діям командира рота продовжила успішне розгортання наступу».

Якось склалося само собою — може, причиною була вчора обпалена боями війни земля, може, спраглі все «побачити», «спізнати» очі юнаків, очі Сашка, — але Георгій Дмитрович в один із вечорів на Дніпрі пригадав свою дорогу на фронт.

Його батько, потомственный робітник Київських залізничних майстерень, у Першу світову війну був кулеметником, пізніше брав участь у Січевому повстанні. Зберігся знак та посвідчення № 581/88, видане Київським губвиконкомом від 19 лютого 1923 року: *«Дане посвідчення видано тов. Бондарчуку Дмитру, який брав участь у боях проти Центральної ради в січні 1918 року на право носіння виданого йому знака Червоної Зірки, встановленого Київським губвиконкомом з написом «Героям Січевих подій 1918 р.».*

Старенький, достойний бути експонатом музею документ, вицвіле фото людини у формі залізничника; пізніше Дмитро Володимирович Бондарчук закінчив робфак, став інженером, евакуював состави на схід, був нагороджений орденом Леніна.

Ледве встиг Георгій-син закінчити семирічку, як треба було евакуюватися. За Дніпро, у Верхівцеве. Під бомбуванням випадково зустрівся з батьком, обом їм випадала далека дорога в Татарію.

А в сорок другому таки наполіг — добровольцем подався на фронт: мінометна батарея, стрілецький полк. Створювалися маршеві роти, і з ними Георгій Бондарчук потрапив у найпекельнішу точку війни, на Курську дугу. 76-та гвардійська стрілецька дивізія 61-ї армії генерал-полковника Павла Белова.

Перший — найтяжчий — бій під Курськом, фашистські «тигри» прагнули пошматувати, роздерти наших солдат...

Досі Бондарчук — тоді рядовий взводу розвідки полку — відчуває всю злість, із якою він, ще не парубок, зустрів бронеовані фашистські потвори, кидав під траки гранати й пляшки із запальною сумішшю.

Ворог не продерся, хоч у ротах залишалося по троє, по шестеро бійців...

...На витоці вересня вийшли на берег Дніпра. Провели коротку розвідку. В тумані, у заплаві, відшукали човна...

Саме їхньою форсуванню Дніпра судилося потім увійти в підручник бойових прикладів, і Георгій Дмитрович із гордістю розповідав курсантам про цей досвід — несподіваність форсування вирішувала все. З нашого боку Дніпро був дуже широкий, очерети, а за ними великий острів. Розвідники, — а за ними й Георгій Бондарчук, — безшумно зняли на острові бойову охорону і, повернувшись назад, доповіли обстановку. Тоді командир полку поставив перед Бондарчуком завдання переправитися на острів із стрілецькою ротою. У небезпеку якось не вірилося, все видавалося простою прогулянкою. Бондарчук до війни був чемпіоном Києва з плавання серед хлопчаків тринадцяти—чотирнадцятирічного віку, отже, тримався у воді, як риба.

Він пам'ятає ще, як безпечно змахнув веслом...

І раптом — за очеретами — перший недоліт, другий переліт... Він закричав до хлопців: «У воду, стриба-ай!...»

А з-поміж них багато хто зовсім не вмів плавати, вирости у безводній південній пустелі...

Прямим попаданням із протитанкової гармати човна роздробило на друзки, лише двом бійцям пощастило врятува-

тися. Поранений у щелепу та горло, Бондарчук усе ж дотягся до острова, приволікши на собі обезсиленого товариша. Вони перев'язали один одного й протрималися на острові до сутінків. Двоє мужніх поранених солдатів, хто першими захопили плацдарм.

Вночі повернулися назад, і Бондарчук опинився у госпіталі: де вже шукати нагороди?..

Все відбулося швидкоплинно, він навіть не запам'ятав прізвище бойового друга. Та і його, очевидно, не запам'ятав ніхто.

Був двадцять сьомий день вересня сорок третього, такий сонячний день на війні, на Дніпрі, західніше від Чернігова...

Потім потяглися бої, вже місцевого значення. Брянський, Білоруський фронти. Розвідник-артилерист Бондарчук брав участь в операції «Багратіон». За розвідку боєм був удостоєний медалі «За відвагу» — раптово, де траншеї стикалися одна з одною, вони захопили одразу трьох полонених. А потім, у червні, на станції Богушевська, прориваючись, знищили обслугу, що охороняла склади. Тепер його знайшов орден Червоної Зірки.

А в серпні, під час визволення Вільнюса, в самісінькому місті снайпер підстеріг розвідника. Бондарчук хотів знищити кулемет, який прострілював вулицю. Товариш прикривав Бондарчука, але в момент кидка гранати снайпер поцілів Георгія прямо в груди — наскрізне кулеве поранення, пробиті легені, куля продірвала тіло за сантиметри від серця...

Товариш, Вася Кузнєцов, надав допомогу, а потім, витягнувши пораненого на себе, відніс його до медсанбату. Був Кузнєцов із волжан. То від нього, вже в госпіталі, дізнався Бондарчук про свою нагороду, про орден.

«Гарною був він людиною — Вася Кузнєцов... Загинув, на жаль, десь у Східній Пруссії».

«Витримавши на собі пекельну наругу війни, ми вчили хлопців мужності, вміння із зброєю в руках боронити мир — найдорожче для людини, щоб не повторилися більше страждання Освенцімів, Бухенвальдів, Шумейкових гаїв та Хорольських ям, отих розкиданих по всіх краях «Долин смерті»... Ми вчили їх справедливості, стійкості і в мирному житті, і в бою, вчили любити свою сувору військову долю. Адже як воювали ми навіть у сорок третьому? В полку не було нічого — одна бричка на командира полку, а решта всі — пішки, пішечки, міномети несли на собі... Брели день і ніч, іноді по сімдесят кілометрів на добу, щоб німець не відірвався...

Сьогодні неспізнанно змінилося технічне оснащення армії. Але вимоги до офіцера залишаються у найголовнішому все ті ж; він мусить бути мислячим, тямковитим, рішучим, сміливим, бережливим і турботливим до свого підлеглого. Адже і в минулому, і в сучасному бою не було й не може бути дрібниць.

Про це я говорив із курсантами, із Сашком.

Добре пам'ятаю Стовбу від четвертого курсу. За взводами ми закріпляли класи, де після обіду юнаки могли підготуватися до чергових занять. Сашин курс збирався більше в нас на кафедрі. Тому я міг частіше зустрічатися з ними і в стінах училища, і на навчаннях. А навчання були з бойовою стрільбою, складні в організації, проводилися вони на грані ризику.

Я виробив таку звичку — перед тим, як піти додому, заходив у класи, цікавився, як справи у хлопців. Тут ближче зрозумів Стовбу. Я не знав про вірші, він просто як курсант подобався мені. Коло його зацікавлень було значно ширше від того, що пропонувала програма. Мене іноді дивувало — звідки він брав інформацію, щоб знати більше від мінімуму.

Виявилося, Саша не чекав піднесеного на блюдечку, а шукав сам. Він брав активну участь у військово-науковому товаристві, роблячи перші кроки в дослідженні тактики бойових дій підрозділів.

З досвіду знаю: збоку педагогові більше примітні або бешкетливі хлопці, або відмінники. Мені ж, людині, яка проводила з курсантами постійну, конкретну роботу, запам'ятовувалися більше середнячки, що мали добрі вольові та організаційні здібності. В них немає заспокоєності; їхній розум і душа — в постійній роботі; вони вимогливі до себе й до інших, наполегливі, рішучі, бо успіх у ратному труді досягається нелегко.

...Олександр Стовба — наша гордість. Він дорожив честю училища, честю офіцера. Мені імпонувало, що він стійко витримував труднощі, привчав свій організм, свій мозок переборювати великі навантаження, дехто розклеювався, нехотя реагував на вимогу стуляруч. Саша ж ніколи не падав духом. Мені здавалося, навчальний процес буквально поглинав його; курсанту посилено було вдень і вночі водити бойову машину піхоти, стріляти, місити чобітьми болотисту тванюку, на ходу зістрибувати з танка і в танк проникати — тобто готувати себе, гартувати в собі здібності справжнього воїна, командира, який сповна пізнав і випробував солдатські труднощі.

Саша не був замкнутий, як стверджує дехто; він був стриманий — це визначення пасує до нього. І там ув останню,

найрішучішу мить не розгубився, вчинив сміливо, благородно, як те й личить справжній людині й офіцеру.

Може, він згадав, і не раз, випадок із мого фронтового досвіду, про який я розповів курсантам.

Полк наш був на марші, коли командир дивізії послав мене на завдання. Тільки загорівся світанок. Я обійшов солдат, які несли все на собі — не було жодних механічних засобів. І ось наздоганяю командира полку і замполіта. Передаю пакет із завданням. І раптом — сніп вогню... Падаю на землю, довкіл — тільки тепер помічаю — звуглені печі, бовдури, тобто геть спалене село. Мертві впали біля мене командир і замполіт. Мене ж від прямого попадання врятувала піч, за якою я опинився. Хапаюся за зброю, але пізно. Німці швидко скочили в машину й зникли вдалині... Виявилось, в чагарі вони влаштували засідку. А командир полку не організував розвідки. Через недбалість і сам загинув, і багатьох людей у яму загнав.

Саша не здригнувся, зустрів засідку, вступив у нерівний бій, а потім ціною свого життя прикрив відхід своїх бійців, він цілком осяг науку воювати, військове мистецтво. На складній місцевості, в найтяжчих умовах із достоїнством вів свій останній бій. Так, у бою завжди тяжко, і в бою не буває без жертв. І перемагає в герці не смерть, а безсмертя, бо істина в словах письменника: «Безумству хоробрих співаємо славу». Так буде завжди.

А я пам'ятаю і завжди пам'ятатиму Сашу на одному із занять, на якому вивчали найскладніші прийоми ближнього бою, де все було на грані ризику.

Саша не боявся ні води, ні вогню; я бачив, як він, відкинувши обережність, стрибав на танк із двоповерхового будинку, в одну мить закривав плащ-накидкою приціл, прилад спостереження й швидко поливав машину займистою рідиною.

Ще приклад: немає такої можливості вразити танк, і курсант Стовба лягає під п'ятдесятитонну громадину, а коли танк проходить над ним, підхоплюється і взад кидає гранату. Звичайно, він це робив у числі багатьох. Все це дуже й дуже непросто. Ми підраховували: за пропуск танка над собою пульс у курсанта прискорюється до ста двадцяти ударів на хвилину, різко підвищується тиск крові; за повторних же тренувань відхилення від норми зовсім незначне. Для перемоги над власним страхом необхідне психологічне загартування. В екстремальних умовах курсант повинен виконати найрізноманітніші прийоми боротьби з технікою противника, а якщо треба — перейти в рукопашний поєдинок, вміти постояти за себе й за інших і гранатою, і багнетом...

Ці важкі прийоми боротьби з вогнем Саша вмів виконувати досить добре. Я впевнений, у тому смертельному герці в горах він зробив усе, що тільки було в його людських силах».

3

Олександр Васильович СОСНІН, перший армійський комсорг Аіста.

«Про загибель Саші Стовби я дізнався від його командира і старшого товариша Володимира Михайловича Морозова. Вже капітан, Морозов вчився в академії імені М.В. Фрунзе й мешкав у Москві. Я приїхав туди у відрядження, й ми вперше після мого звільнення з армії зустрілися поговорити в нього дома перед відбуттям потяга.

Дружина Володі Ірина накрила стіл, ми гомонили про особисте, пригадували, як склалася доля у наших друзів. Для Морозова друга рота курсантів була пробою сил як офіцера-наставника, і він всю душу вкладав у таких юнаків, як Аіст.

Хлопці поважали Володимира Михайловича, дорожили його думкою. По-іншому не могло бути. Командир завжди був із курсантами; прекрасний спортсмен, він вимагав від підлеглих наполегливих тренувань з бігу, на гімнастичних снарядах, у стрільбі. Надійність, зібраність, людяність — ці прекрасні риси Аіст переймав і від Морозова — одного із перших, хто визначив у Олександрові Стовбі задатки мужнього, тямущого офіцера.

Морозов часто брав Сашу Стовбу на прориви.

Пам'ятаю, весна, перший курс. Прорвало каналізацію. Всю ніч командир роти з групою міцних юнаків рубали бетон, добираючись до колодязя каналізації. Саша був з ними. Вранці я бачив їх — втомлені, в чорних комбінезонах, у грязюці з голови до ніг... Стояли вони, мирно, по-житейському перемовляючись, дехто курив. А очі аж променилися, сповнені відчуття виконаного завдання.

Про Сашу Морозов сказав приглушено, з болем і гордістю:

«Я не відразу повірив у реальність загибелі Стовби... Потім не раз думав про те, що життя все ж несправедливе: воно забирає найкрасивіших душею і розумом. Пам'ятаєте, у Юрія Бондарева в романі «Берег» гине лейтенант Княжко?..»

Олександр Соснін знав Сашу Стовбу як курсанта протягом двох років. Досвідчений вожак молоді кийвського заводу «Арсенал», Соснін лише в кінці серпня 1975 року вперше на-

дягнув погони старшого лейтенанта, а через два роки, відслуживши належний термін, повернувся на рідний завод, захистив дисертацію. Працює там же, але береже дружбу з армійськими товаришами, знає про їхню долю, з багатьма листується. На випуску офіцерів училища в 1979 році він був уже гостем.

Тоді ж, як офіцер запасу, був призваний на дійсну службу, й політвідділ училища рекомендував його для роботи з першокурсниками. Закони армійського життя Олександр Васильович знав, його батько був воєнним льотчиком, і син виріс серед військових, однаке, крім табірних зборів в інституті, ніколи не служив. І ось доля поставила Сосніна в один шерг із офіцерами одного з найдавніших училищ країни. Розпочав свою роботу із знайомства з людьми, з виборів комсомольського активу взводів, рот, батальйона.

Доброзичливість у спілкуванні, підтримка армійського колективу (передусім колишнього начальника політвідділу училища Сергія Сергійовича Левковцева) допомогли молодому офіцеру якнайшвидше виявити себе в новій обстановці. Першокурсники потяглися до нього, ділилися з ним найсокровеннішим, знаходили підтримку в тяжкі хвилини адаптації до військової служби.

«З-поміж інших Саша Стовба, здавалося, нічим особливо не виділявся. Високий? Так у нас багато хлопців і вищі були. Вродливий? Так, звичайно. Про таких хлопців кажуть: красень. Але не це головне в Саші й узагалі в курсанті. Загальновійськове, підкреслюю, командне училище, до того ж таке, що мало авторитет, дозволяло хлопцям у курсантському одязі стати в майбутньому генералом і маршалом. Тому тут так багато дітей військових, свідомо роблять вони свій вибір, мріють пройти складною дорогою батьків. Бувають, звичайно ж, і синки, яких необхідно поставити на місце, збити пиху, бо курсантська родина — родина рівних... І вчорашній суворовець, котрий раптом запишався, що він «біла кістка», і той, хто відслужив у армії, вже хвацький, бувалий і тямковитий парубчак — всі тут починають своє становлення з нуля. Їм усім необхідно усвідомити, що й чорнова робота — їхня робота; без праці, без поту, без мозолів не може бути справжнього офіцера. Тому перші два роки в курсантів дуже важкі: приборкуються попередні звички, багато що свідомо нівелюється для того, щоб навчитися керувати собою, — потрібне неухильне виконання наказу, покора. Ця напружена робота, однаке, в жодному випадку не повинна послабити сильно, чоловіче, людське, а навпаки — розвинути волю, розум, зміцнити, загартувати характер.

Ти відрізаний від материнських рідних долонь і ласки не для того, щоб зробитися жорстоким, непробивним, товстошкурим і холодним при вигляді крові. Завтра ти — захисник найсвятішого, що є в людини, — рідної землі, Батьківщини, близьких людей.

Вибираючи свою долю й дорогу, ти повинен все це знати, передбачити, готувати себе до випробувань, де життя й смерть постійно стоять дуже близько, коли не сказати, зовсім поряд. І правильно писав Саша в листі до брата Сергія: «Тут не може бути дитячого лепету...»

В серйозності виховання в колективі переконався і Аїст. Він прийшов до училища після школи; не був суворовцем, не належав до числа тих, хто вже відслужив армію. Про досвід роботи в пожежній частині в курсантському колі щось говорити соромився. Але я не пам'ятаю, щоб «діди» або хлопці із суворовського десь Сашу прищучували. Він був урівноважений, спокійний і в своїй удаваній флегматичності остуджував іноді комусь розгарячлого взводного чи старшину.

Моє армійське життя було тісно зв'язане з першим батальйоном курсантів. Я не пам'ятаю, щоб ім'я Саші Стовби з'являлося в списках порушників дисципліни, хоч він не був цяця-хлопчиком або святошею. Як більшість курсантів, Саша серйозно вибрав свій шлях, причому зробив це сам, не за спадковістю (хоч його батько й служив п'ять років у армії), і, добросовісно навчаючись, наближався до мети.

Два перших курси, повторюся, для курсанта — не малина. Процес підготовки майбутніх командирів суворий. Переступивши поріг училища хлопчачами, вони повинні вийти з нього мужчинами, офіцерами, яким народ довіряє долю Вітчизни. Про цю перебудову характеру, волі, мислення, душі можна писати цілі романи, й дуже потрібні романи. Це життя по-справжньому не побачиш через огорожу, з чуток або на параді, де перед твоїми очима в стрункій «коробці» по-молодечому тягне носок курсант...

Тут свої закони чоловічого спілкування, особливі закони честі, обов'язку, глибокої фахової підготовки. Морально-вольові риси-якості треба демонструвати не на словах і не на деякий час, а щогодинно, всю добу, постійно. Тут хлопці знають, чого вони хочуть у житті й від життя, і по-юнацькому не пробачають жодних компромісів, поступок перед сумлінням. Старші навчають молодших, особливо земляків; молодші знають своє місце в шерензі, й немає в цьому ладі нічого такого, що ображало б чи принижувало когось.

Глибоке усвідомлення твого вибору приходить саме тут, відпадають, як пожовкле листя на дереві, вчора, здавалось би, досяжні мрії про генеральські лампаси, хутко в змаганні найкмітливіших остуджується істина приказки: той не солдат, хто не мріє про генеральські погони...

Серед найсміливіших ти мусиш бути ще сміливішим; з-поміж найуміліших і найспритніших — ще найумілішим і найспритнішим... І як усе це осягти?! А часу в курсанта ой як ще й мало, час тут спресований, про його нестачу добре сказав Саша у своїх листах та віршах. Помимо навчання час витрачається на господарчі роботи. Порядок на території училища завжди зразковий, кожної весни висаджувалися великі плантації троянд, за ними треба було доглядати, поливати, розчищати доріжки. Тільки за два роки, що я служив, в училищі був побудований стадіон, посаджено сад, кожної весни поновлювалися дерева. І в хлопців були справді золоті руки.

В нас проводилися цікаві вечори, зустрічі з цікавими людьми — ушавленими воїнами, артистами... А зустрічі Нового року, коли прочинялися ворота училища і в гості до нас, на курсантську ялинку, приходили дівчата! Веселкове сяєво очей та облич, живе диво... Курсанти прихорошували ліжка й казарми перетворювалися в зали. Сяяла вогнями зелена лісова красуня, грав оркестр, співали й танцювали дівчата й хлопці, кому завтра судилося вже бути мужами, воїнами. Ми, офіцери, з дружинами також брали участь у святі. Лише внутрішній наряд ніс свою службу...

На тих концертах Саша жодного разу не виступав. Я не пам'ятаю його віршів до ювілеїв, по слідах подій і дат, що називаємо кон'юктурою. І зараз, читаючи його рядки, розумію, наскільки глибоко відчував він світ, він — цей карокий вродливий юнак! І шкодую, що, може, і я душу його не помітив. Одного разу старшина роти Петро Дроздов сказав мені, що в батальйоні є курсант, який міг би написати гарні вірші до огляду художньої самодіяльності округу. Але перша рота — вічна суперниця другої — випередила, її програма отримала схвалення політвідділу, і ми не насмілилися щось корегувати.

Справді, таїна кожної людини — її внутрішній світ. Ціла наука! Формування образу, напруження волі й розуму... Биття серця вкладається в кожен крок. У крок твій, у крок розгорнутого строю, «коробки», колони. А він у цей час ще думав про ритм свого рядка, вкладаючи в нього невтомне биття серця: **«Життя не віддали ми плацу, для нас той плац — не брат, не друг...»** Умови найважчі: сніг, розкисле тактичне поле, непролазна болотяна тванюка. Треба побува-

ти на полігоні в дощ, у хурделицю, в слякоту, в мороз і вітер, щоб зрозуміти навіть із відстані цього хлопчика.

Це тільки дар Божий, я так розумію.

Село Прохорівка... Природа просто неповторна. Це дивовижно мальовничі місця, їх треба бачити: бездонне синє небо, як після дощу, а під ним, під небом, острови дрібнолісся й дібров, снігових конвалій навесні й білих ромашок улітку! Душа тут, на вогневих рубежах стрільбища, особливо близько сприймає, який необхідний для кожного з нас, для всіх людей, для цілої планети — **мир, мир і мир!**

За будь-якої погоди заняття в полі взимку і влітку, навесні й восени, заняття до сьомого поту, на грані ризику, заняття небезпечні, складні — не для слабких. Командири і самі життя вимагають повної самовіддачі; кожного дня нові враження, випробування. Тіло, воля й розум мужнішають, перевіряються у випробуваннях, у боротьбі з хитрим, хай і не справжнім, але «противником».

А він мусить вслухатися, і вслухається до світу, бо він — пише.

*Чуй, за байраками та узліссями,
на перехресті в'юнких стежин,
ген соловей захлинається піснею
над скромним квітом ячменю й ожин.*

І — ледь-ледь торкнемося культури.

Курсанти любили театральні й циркові видовиська, концерти, для багатьох із них це були найперші побачення з великими артистами й залами київських театрів. На балетні спектаклі ходили з меншим бажанням, зате групи в культпоходи підбиралися дуже цікаво. З гордістю іноді спостерігав, з яким захопленням іноземці отримували від моїх вихованців відповідь або консультацію німецькою або англійською мовами.

Чи пам'ятаю Стовбу під час таких культпоходів? Ні, але впевнений, він завжди за першої можливості був на подібних заходах. Не знаю чому, але в його листах додому відсутні враження про побачення з трупкою Великого театру, адже ми протягом тижня ходили в театр із курсантами другої роти, часто дивилися спектаклі за кулісами. Є навіть цікаві знімки, на яких курсанти в формі наших днів відзняті з Атлантовим у костюмі Германа з «Пікової дами». Може, лист просто десь загубився?..

Олександра Стовбу ми фотографували біля розгорнутого прапора училища; то висока честь — про курсанта писали у «бойових листках».

Я часто знімав їх, три сотні моїх хлопців, під час занять у полі, в мене є слайд — курсанти біжать завітчанним морем ромашок. І серед юних, хто радів сонцю, небу та вітру, був і він — Саша!

Його промениста, палахка душа світилася. І я, прочитавши вірші Аїста, тепер розумію, що Сашкове випромінювання неповторне, як світло зірничі. Відомо, що в кожній людині є свій визначений спектр електромагнітного випромінювання. Це випромінювання, не мавши спеціальної апаратури, простим оком побачити не можливо, а спеціальна апаратура — то і медичне обладнання, яке використовується для діагностики захворювань, і нічні приціли зброї. В нічному бою вороги знайшли відсвіт його полум'яного серця нічним прицілом.

*Спинить красу цю сам Господь не владен:
летить бджола у дивоквітний сад,
сіренька пташка розсипа рулади
на щebetливий солов'їний лад.*

*За північ зіронька з небес святих скотилась,
пірнула рибкою чи сріблом у ріку.
Живих світил небесні покотила
бентежать нас на довгому віку.*

Пробачте, але тут немає містики: **випромінювання, можна сказати, йде від серця, — його випромінює душа!** Відомо таке правило: чим більше ти береш на себе, тим більше даєш і людям, а чим більше даєш людям, тим більше ти щасливий. Дарувати радість іншим — хіба не в цьому смисл нашого приходу в життя? Нормальна людина не просто задовольняється цим. Ми любимо й захищаємо до останньої можливості не те, що споживаємо, а те, що вироцуємо, що створюємо.

Чому військову людину вчать обмежуватися в спокусах життя? Та тому, щоб побут не розбестив свідомість. За вечором вечір — дискотеки, коктейлі, танці, магнітоли, джинси; на тобі з кожним днем все змінюється, щоб ти виглядав моднішим моди. Легке життя за чужий рахунок, за чужі мозолі... Коли ж людина в курсантській формі сама себе обслуговує, обшиває, саджає дерева й троянди. — вона радіє з цього, бо розуміє, що таке вахта-варта, безсонна ніч, що таке солоний піт й зітерті від грубих чобіт на важкому шляху ноги. І мені здається, Саша став ширяючим Аїстом у променистому, сонцебризному небі Планети тому, що він

по-чоловічому сильно й безмежно любив життя на землі і, закоханий, в ім'я людини віддав усе найдорожче.

Минають роки, час чим далі й далі розводять наші долі, а те, що припало на молодість, не викинеш із серця. Часто я їду в Прохорівку, де закипали курсантські пристрасті, тривоги, де юні хлопці, а серед них і він, Аїст, мужніли в невтомному курсантському бою, щоб у нашому мирному, невоєнному житті зрозуміти, відчути своїм «тілом, м'язами й серцем», на собі й у собі пережити, «що таке — коли в тебе стріляють», а ти мусиш не здригнутися, а скласти найвищий чоловічий, воїнський іспит, щоб витримати в поєдинку, опинившись око-в-око із смертельною небезпекою. Бо випадок, який виник ще під час навчання, коли один із курсантів-старшокурників — Дубов, випадково зірвав чеку гранати, був поодинокістю, яка приголомшила й потрясла безглуздістю втрати...

Дубову та ін.

*Окоп не прострілювала артилерія,
і танки не сунули на бруствер...
як тут — не скажу на яку холеру я —
наш Дубов гранатою тишу роздер.*

*Вихотів чеку —
й ні крику, ні стогону,
на ранню травичку лягла пилюга...
У вухах лиш дзвін, та пісок повис тоннами
після вибуху еРКАГа.*

*Нема двох життів —
ні в шерензі, ні в списку,
їх розчинило в ранковій імлі.
Втіха мала, що на обеліску
вкарбуємо лет молодих журавлів...*

*Впали курсанти, стуливши повіки,
світ ошалів і тривожно притих.
...Комуś цілувати дівчат,
доки й віку,
а ці вже без зав'язі —
Боже, прости...*

Тоді, курсанти, вони сприйняли випадкову загибель, як велику трагедію, навіть не драму. Зупинилося життя — й не

буде більше продовження роду. Ніхто, зокрема Сашко, не думав і не думали, що багатьом із них випаде бачити десятки, сотні смертей, що смерть і життя, загибель конкретно зависнуть майже над кожним із них, хто опиниться в горах, на страшній «неоголошеній війні».

Війна — щось жорстоке, найжорстокіше, до чого вдається людина, що суперечить її красивій появі в земному світі — для щастя, любові й продовження роду. А тому тут, на дніпровій хвилі, лагідній землі, перед моїми очима постають гори півдня, обпалені сонцем, вітрами й порохом далекі гори. І я думаю про Сашу, мого юного курсанта, що після загибелі перетворився в крилату легенду, в птаха, пригадую його вірші й ось цю, народжену в Афганістані, пісню **Олександра Карпенка**, її шепочуть мої вуста, і палючий — із далеких далечіней вітер-афганець несе до мене її мелодію:

*Поговори со мной, трава,
скажи мне: где берутся силы?
Меня ведь тоже так косили,
что отлетала голова.*

*Скажи, подружка, как дела?
Какие снятся сердцу дали?
Меня ведь тоже поджигали,
и я, как ты, сгорел дотла.*

*Откуда силы-то взялись?
Казалось, нет нас — только пепел.
Но мы из этих смертных петель,
как птица феникс, поднялись.*

*Скажи мне нежные слова.
Нас ждут и праздники, и будни.
Я снова молод, весел, буен.
Поговори со мной, трава!*

Я люблю вірші й пісні, які птахами весни повернулися з Афганістану в наші дніпровські, деснянські, причорноморські краї. Пісні, народжені у тривогах південних гір, на запилюжених дорогах пустель. Пісні, що прилинули до зболених сердець матерів, на велике наше горе... замість живих синів. І шкодую, дуже гірко шкодую, що наш Аїст, мій Аїст не встиг і не зміг на повну силу розгорнути крила свого незглибимого таланту, що йому так жорстоко не пощастило — раптом на все непрожите життя не вистачило часу...»

«АІСТ» ЗАЛИШАЄТЬСЯ
З НАМИ

1

*І знов тривога...
Вночі ми знову
їдемо у бій...
Коли замінять,
побачу маму,
вгамую біль.
Згадаю раптом,
як палахкоче
довкруг весна.
А тут стріляють...
Тут «вовчі ями» —
війна, війна...
Лиш на світанку
в каміння дике
упав юнак.
Схололи груди,
він вже не дихав,
з Дніпра смільчак.
І всі дізнались —
цієї ночі прийшла вона,
зла костомаха...
Бо тут, як вчора,
війна, війна...*

Із солдатської афганської пісні

У мене два сини — одному лише вісім літ, а другий служить в армії, і також у дуже й дуже нелегкій, тривожній точці. Й у напруженому світі я хочу запитати й відповісти на постійно гостру для мене тривогу словами пісні: «Життя, ти знаєш, що це таке...»

Коли, боронь Боже, це може статися, десь там, попереду, а вже сьогодні лещата неспокою за майбутній день і життя синів стискають мое серце. Не можу припустити чогось поганого — а раптом...

Так кожен батько, кожна мати.

Перед обов'язком, що піднімає над життям юнака, котрий зневажив власну смерть, усі батьки й усі сини рівні. Токар, тесля, вчитель... Мій, твій син, син простої доярки, кравчині,

шахтаря і вчителя. У всіх у нас сини, і всі вони — сини. Для матері, для Вітчизни. Всі діти — наші діти, неповторні, найрідніші, єдині.

«Першинги», крилаті ракети й дефоліанти, загроза «зоряних війн», мов чорні відьми, що несуть людям смерть. Але світ солідаризується в боротьбі. Схоже на сейсмографи, що вловлюють критичну точку вічного — бути чи не бути життю на Планеті, — серце людське відчуло тривогу. Бачу Олександра Стовбу й ціле покоління його сучасників і сучасниць, що взяли за руки, влаштували злуку всіх материків у боротьбі за мир. Через меридіани й паралелі — на десятки, сотні й тисячі кілометрів!.. — живі ланцюги людей, що побрались за руки!..

Зберегти мир. Адже мир — то життя, найсвятіше і найнеобхідніше для всіх нас як повітря. Зберегти мир на Землі, щоб жити, мати в майбутньому продовження людського роду. Подвиг учасниць «табору миру» в Гринем-Коммон, ось уже третій рік, як залишили вони рідний дім, щоб жити в наметах, у надголоді, постійно витримувати на собі нахабне свавілля поліції... «П'ятеро жінок, — пише в лондонському журналі «Обсервер мегезін» Марта Геллкорн, відома американська журналістка, яка пройшла дорогами Другої світової війни, — одержали переломи ніг і рук, одну з них по-звірячому стусонули ногою в живіт, іншій зламали пальці, намертво наступивши чоботом на руку, третій роздробили дубинкою кисть. Мені розповідають про відірвані вуха і видерте волосся: всі на власному досвіді знають, як це, коли руки викручують за спину, волочать по землі. В саморобні житла жінок підкидають відра черв'яків, бризкають кров тварин, обливають брудом...» Так, вони непохитні — ці прості голландки, англійки, німкені, французенки. Ці Анни, Деббі, Джин, Франсуази й Гленіс, що усвідомили, яку катастрофу й загибель цивілізації можуть принести ракети.

Попіл, кров і вогонь жорстокої війни з фашизмом досі не дає заспокоєння живим. Я пишу ці рядки в мирний січневий день, рівно сорок років тому антигітлерівська коаліція країн визволила в'язнів табору смерті Освенцім-Бжезинка. Жорстока пам'ять крематоріїв, Хорольських ям, Долин смерті на Дніпрі, під Ленінградом і Сталінградом, у Чехії та Словаччині переплітається із свіжими кривавими ранами Гренади, Лівану, Лівії, Нікарагуа, Намібії, з хімічними опіками в Бхопале, в бразильських джунглях на Амазонці, з тривогою ракет першого удару...

Нещодавно я прочитав про далекоглядні плани диктаторського режиму Зія-уль-Хака: він прагне здійснити про-

граму «ісламізації». А як багато горя завдали «невловимі» Гультуддіна на багатостражденій афганській землі! Вибухи в кінотеатрах, у багатолюдних місцях Кабула, масове отруєння учениць у жіночій школі міста. А на Капітолійському горбі у Вашингтоні, біля приміщення конгресу, на східцях, батьки синів, загиблих у В'єтнамі, викидають медалі з печаттю минулих воєнних насильств Пентагону. Вербуються нові й нові банди терористів, найманців, що поповнюють душманські ряди. На боротьбу з непокірним народом Афганістану витрачено мільярди доларів, а жадова згустити чорні хмари над Гіндукушем кровожерно росте.

Олександр Стовба (АІСТ), поет, який став головним персонажем моєї повісті. Ічкерія та Афганістан зболені до найменшої ступні людської ноги, сльози тут затужавили, закрижаніли й закам'яніли, бо стогне, плаче від горя й каміння.

І як це важливо і потрібно — зберегти життя, найдорожче для світу і для людини! Як це важливо — усвідомити, відчутти серцем і розумом — **ЧОМУ Й ЗАДЛЯ ЧОГО І В ІМ'Я ЧОГО** вони, прості жінки, дні й ночі в мороз і слякоту вистояють у дозорах супроти крилатих ракет побіля колючих дротів Грінем-Коммон, чому вони, Беккі Гриффітс і Ребекка Джонсон, ризикуючи життям, проникають на військову базу, де чекають холодного сигналу «першинги»... Світ стомився від уроків Освенцімів, Хіросімі і Нагасакі, від свіжих бхопальських, що стискають серце неприспаним болем — з хімічними газами, амазонських — із дефоліантами, хайльбронських — із «першингами» катастроф...

2

Нещодавно мені вдалося розшукати батьків чотирьох юнаків, які в березневу ніч разом із Олександром Стовбою ціною своїх життів виконали свій воїнський та інтернаціональний обов'язок. **Сержант Михайло ЛИТВИНОВ, молодший сержант Володимир ВАЛИШЕВ, сфрейтор Олексій ІЛЬІН, рядовий В'ячеслав БОГОМОЛОВ** посмертно нагороджені медаллю «За відвагу». Сміливі й чесні юнаки, вони мріяли про мирне життя й повернення додому. І непоправні слова телеграми, що обпалили й моє серце тільки-от у сімнадцятий день січня о півнадесяту ранку: «Документи про загибель сина відіслала заказним. Литвинова».

Через день — ще телеграма. А через день — ще.

Ганна Несторівна, мама Михайла ЛИТВИНОВА, турбувалася з далекої Тюмені, викликала мене на телефонний переговорний пункт, хвилювалася. Ні про що, окрім як про його воїнське звання та солдатську нагороду, я не знав. П'ять хвилин розмови, п'ять хвилин сліз і мужності матері, які ще й ще переконали, що нам, хто живе в безпечності та благополуччі під надійними й мирними дахами, несправедливо й страшно мовчати, коли саможертвні вісімнадцяти-двадцятирічні юнаки в чужому, далекому краю входять у безсмертя...

*Сниться часто рідний дім мені.
Літо ясен промінь у ріку лє.
І зозуля сіра в шалії,
як вістунка, долю пророкує...*

Цю пісню кінця 80-х років, народжену за Гіндукушем, співали біля скупого солдатського вогнища, біля наметів і Мишко Литвинов, і Володя Валишев, й Альоша Ільїн, і Славко Богомолів, про кого ще розповім. Співав її, свою пісню, і командир взводу, лейтенант Олександр Стовба. Що це його пісня, довго ніхто не знав, сам Аїст про це не зізнався нікому. А тому тривалий час гадалося, що, може, авторство належить старшому лейтенанту **Володимиру Шевчуку**, який у нерівному бою загинув, зірвавши чеку гранати; а може, комусь іншому з поетів — полковникові **Віктору Верстакову** або капітану **Миколі Кирженку**, **Олександрю Карпенкові**, або **Леоніду Молчанову**, **Валерію Ковелеву**, воєнлікареві, капітану **Володимиру Гузеві**, старшому лейтенанту **Сергію Кареву**, який загинув у бою... Або ж **Юрію Кирсанову**, **Ігорю Морозову**, **Сергію Дем'яшову**?..

Може, може... — так гадалося.

«Зозуля — прадавній поетичний образ народного українського фольклору, — як дослідив у книзі «Коли співають солдати» ентузіаст відродження армійської пісні в суворих бойових умовах там, за Гіндукушем, Петро Ткаченко. — Зозулю прилітає в батьківський дім дівчина, видана заміж на чужину. Зозуля в пісенній народній творчості — то мати, яка шукає своє дитя, свого сина. Із зозулею порівнюється Ярославна, що уособлює батьківщину, в «Слові про Ігорів похід». Самодіяльна пісня «Зозуля» виникла на основі вірша поета-фронтовика Віктора Кочеткова «Весь просвечен заревою покой...», що говорить про пряму спадкоємність поколінь. У вірші-пісні герой звертається до зозулі як символу далекої Вітчизни, в ній переплітаються сподівання і смуток».

На даному відтинку розповіді не буду ув'язуватися в полеміку щодо авторства «Зозулі», про це лаконічно я вже говорив дещо раніше, але вірю: юні таланти в обпалених солдатських бушлатах воскреснуть, прийдуть до нас із забуття неодмінно. Так і в даному випадку. Коли рукопис подавався до складання, я одержав листа від брата з Чернігова, а в листі мій Василько надіслав вирізку з обласної газети «Комсомольський гарт». У числі від 23 квітня 1988 року журналістка Надія Онищенко опублікувала нарис «Славкова пісне, не вмирай!» Вона цитує строфи з «Зозулі», коментуючи: «Олексій Дмитренко у книзі «АІСТ» про поета

Олександра Стовбу не назвав автора цих рядків, бо не знав його. А Сашко Борисенко знає — це Славкова пісня...»

І далі: «Вони були разом у дозорі, сумували за рідним домом. **Славко ШЕПЬОТКІН** тоді й почав підбирати слова й музику про сосну в Білорусі, про зозулю, яка накувала їм вічність...»

Я знав, що колись неодмінно поїду до посивілої матері Славка Шепьоткіна, покладу квіти до його могили. Але для цього потрібний час. Для початку — написав у Ніжин Сашкові Борисенку, його друзям, членам ради воїнів-інтернаціоналістів запасу ніжинського заводу «Прогрес». Талановитий автор слів «Зозулі» й «Скажи мені, скажи, трава...» увійшли в мою душу через Афганістан і були особливо близькі й дорогі мені. У госпіталі, коли перед лікарями стало найскладніше завдання, як зберегти ноги лейтенанту Барабанову, поранений написав: «А Славка Шепьоткіна ми не довели...»

То горе — втрата друга. Але ж особливо вона непоправна для матері, коли тим другом є син. Для українки, для білоруски, для росіянки, для афганки. Тому мир на землі, мир на Планеті треба берегти, як повітря...

3

Михайло ЛИТВИНОВ, сержант. Блакитноокий, світле кучеряве пасмо волосся, він прекрасно співав та грав на гітарі й належав до людей, у яких завжди багато друзів, з ким затишно й кого всі безвідмовно люблять. Не випадково, що цього задушевного, надійного хлопця в критичну хвилину Олександр Стовба залишив із собою на найскладнішому відтинку гір, може, навіть передбачаючи, що доля готує їм найтяжче випробування, яке тільки може витерпіти людина. В останньому наказі лейтенанта звучало й прохання: «Всім негайно відходити. Ми прикриємо. Чого б те не коштувало, а ви повинні пробитися й жити». Стискалася пастка, в яку потрапив взвод, ворожа засідка сунула немов удав і згяти бодай хвилину означало найстрашніше — смерть у безжальних руках «невловимих». Хижим птахом на гори опускалася чужа й сира темрява, густий туман зайшов ув ущелину. То тут то там із-за скель, з «вовчих ям» лунали постріли. П'ятірці, яка залишилася для прикриття, було віддано останній боєзапас. І ті, кому випала доля жити, захищені вогнем п'ятірки, почали спускатися із стрімчака важким крем'яним схилом.

*Ждите, девушки, нас,
мама, вытри глаза.
Мы ведь живы еще,
мы вернемся назад...*

Про мужність хлопців, які зневажили смерть, сміливо глянули їй прямо в очі, складали вірші...

*Пожелай, пожелай, командир,
чтоб удача нам не изменила,
чтобы в памяти чьей-то всегда
наше место не занято было,
чтобы нас ожидала семья
и чтоб Родина нас не забыла.*

А мати просто бачила перед очима свого сина, звичайного юнака, який відважився на високий політ:

*Смерть, то й смерть. Хай буде вже, як є.
Скільки впало із-над Волги і Дніпра тут!..
Ти ж, зозуле, без кінця куєш,
Мов не знаєш про солдатські втрати.*

...Він був із роду Литвинович. Це прізвисьце синові передала мати, прізвисьце своїх предків, яких давно немає серед живих. А мешкали Литвинови на Брянщині. Воював на фронтах Другої світової батько Ганни Несторівни, воював її старший брат. Він загинув, визволяючи Польщу.

Ганна Несторівна сама виростила своїх синів — Олександра й Михайла. Працювала в ідальні, привчала дітей не шкодувати в роботі рук; але плекала кожного з ніжністю матері, віддаючи ласку й тепло, будила в дітях чесність, достоїнство. Михайло закінчив машинобудівний технікум, пішов на завод, де працював техніком-технологом. То був Бердянськ. А через місяць призвали до армії.

Із спогадів матері:

«Михайликові подобалося бути військовим, він дуже любив дисципліну, був завжди акуратний, підтягнутий. Закінчив навчальний підрозділ, став сержантом. Я писала йому кожнісінького Божого дня. Й мені здавалося, коли закінчувала писати, то ніби з ним погомонила особисто.

Із Афганістану від нього надійшла одна-однісінька вісточка, Михайлик писав 17 березня, того дня йому сповнилося рівно двадцять літ. Через тринадцять днів сина не стало...

Приїздило багато друзів. Розповідали, що мій син і його командир Олександр Стовба загинули в тому нерівному бою останніми. Нелюди нещадно мучили й мого тяжко пораненого Михайла, затерзували, мов звірі. Кагували на вогні. І дома, й там синуля завжди заступався за товаришів.

У мене немає жодного його знімка у військовій формі. Може, тому перед моїми очима стоїть він постійно такий, яким проводжала його востаннє, — у світлій сорочці та но-

вих штанях. Багато хто чомусь перед відправленням зодягає свою стару одіж, мовляв, поношу до присяги, до форми. А Мишутка у всьому був акуратний. І знаю, що він загинув, але все одно чекаю й чекаю. От-от він повернеться — й ми підемо в кіно, ми любили удвох ходити в кіно. Добрий, сердечний, чутливий, він у всьому допомагав мені. А після армії мріяв про медичний інститут.

У мого сина було багато друзів, багатьом людям віддав він своє серце, вони тим же віддячували і йому. І в останню дорогу його проводжало, здавалося, все місто.

А як він шанував, любив мене, свого брата, свій дім! У його мові не було брудних слів, як те буває в молоді... Не хилився до «зеленого змія».

В 1981 році в нас народився внук, і ми назвали його Михайликом, в пам'ять про сина та брата».

...Часто в снах мати йде по слідах сина. До крові збиває об каміння коліна й руки, видирається на маківку гори, щоб заступити собою сина. Праворуч високі гори, ліворуч — стрімчак та безодня, попереду — гірська річка... Похмуро, туман, не можуть злетіти вертольоти. Чорним птахом навідає темрява. Де вихід?! Треба першими захопити гору, щоб за зруйнованою дорогою і зірваним у повітря мостом прикрити колону, що везе афганським дітям хліб. Мати кидається заступити своїм тілом шлях злій силі. Й — розплющує очі: з кольорової фотокартки на неї дивиться добрими очима її Мишутка-Михайлик. Наче живий — світло-русяве волосся, тонкі риси обличчя. Він щось хоче сказати... На ньому светр, малиновий, барвистий светр...

У листі командир частини, в якій служив Михайло, писав:

«У нерівному нічному бою з душманами загинуло п'ятеро наших юнаків, серед них Ваш син Михайло. Його з поля бою винесли друзі, солдатська форма була пошматована, в кишнях не виявили нічого. Ми знаємо, що Михайло загинув смертю хоробрих. Від нього в нас у частині залишився тільки геройський подвиг, на якому будемо вчити й виховувати нові покоління солдат».

Розповім про мою зустріч, а потім і листування з Ганною Несторівною, матір'ю Михайла Литвинова. Після майже невдалої спроби поговорити з Києвом, Ганна Несторівна прилетіла з Тюмені, два дні вона мешкала у своїх знайомих і, зовсім розбита грипом, недужа, уже взяла квиток на зворот-

ний рейс, та все ж приїхала до мене, мавши для розмови менше години. Не зустрітися вона просто не могла. Кому тут не зрозуміти серце матері, яка втратила сина?

«Велике Вам спасибі, що не забуваєте мого Михайла. Пам'ять про сина — для мене це — все, що залишилося в моєму житті, я вдячна за книги, за газети, за слово співчуття, хіба можна забути співчутливість до горя простої жінки?»

Про себе. Все так живу — не живу... Була в Трускавці, в санаторії, але краще не стало, все болить, чи дотягну до пенсії? Нам, матерям, які втратили синів у чужому краю, ой і нелегко: голову постійно немов викручує, якісь спазми стискають її лещатами. Немов божеволію... Боюсь, що трапиться щось непоправне й зі мною. Чула, що кілька матерів-афганок затьмарені навіки, не впізнають навіть знайомих. Це трапилося і з Лідією Петрівною, матір'ю синового командира. Без дітей у нас уже немає життя, а просто якесь страшне існування — тільки б дотягти від ранку до вечора, а потім увійти в ще страшнішу ніч... Марення, марення та ввижання... Буває, ввісні закричу. А потім прокинуся й... плачу.

Може, схвильована спогадами про Михайлика, ще на вокзалі я втратила останні сили. І там же — з речами... — мене забрала «швидка допомога». Не пам'ятала ще такої температури — 40°. І ось цілих сорок днів пролежала в лікарні. Зараз почуваю себе трохи краще. Дали путівку в Єсентуки.

Із зміною місця, кажуть, ніби легше забувається те, що постійно шматує душу. Але ж... Навіть у когось в гостях або в потязі, в дорозі, перед моїми очима постає картина, як Михайлик бере в руки гітару й починає грати... Все так, як у день провідів. У нас не було музики, й Мишутка сам і грав на гітарі, й співав. Усі запам'ятали його приємний оксамитовий голос і дуже самотню гру.

Пробачте, але більше писати не можу, сльози застилають очі. Після похорон майже спаралізувало правий бік, рука не слухається, німіє... Треба щось робити, а до пенсії ой як далеко... Та й чи виживу на ті копійки?

Важко складалася моя доля-недоля: у двадцять вісім літ я залишилася одна з двома маленькими діточками на руках, і все життя присвятила своїм крихіткам. Вчила їх. І сама навчалася заочно. Все робила, щоб діти не страждали від сирітства, особливо меншенький, Михайлик. Із ним проводила весь час, так ніби відчувала, що жити йому судилося недовго. Сімнадцятого березня вісімдесятого року йому сповнилося двадцять літ, і саме в цей день я одержала останнього і єдиного листа від нього. З Афганістану... А тридцятого Михайлик загинув. Як розповіли мені, він довго відстрілювався, «духи»

схопили мого сина, коли він уже був тяжко поранений, мучили по-звірячому, палили його на вогні... Це, казали мені, дехто бачив у бінокль, але виручити не міг, сили були нерівні, та й місце катувань відрізали скелі.

Мені привезли синового кашкета, ось і все, що залишилося».

Потім до неї писали. Повідомляли, що після бою, коли банду було повністю знищено, Михайла винесли з поля бою геть обгорілого, солдатська форма на ньому була порвана, в кишенях не залишилося нічого. Не знайшли й солдатського речового мішка. А в бій усі солдати йшли із своїми документами та речмишками.

В Афгані з Михайлом Литвиновим був **Олег Журин** із Москви. І його свідчення особливо цінне:

«Михайло завжди залишався добрим, надійним другом. Того передостаннього дня березня 1980 року ми вирушили на операцію. Їхали гірською дорогою. Зупинилися. Й тут надійшов наказ нашому взводу зійти на вершину гори, щоб не дати можливості душманам обстріляти колону зверху. Взвод розділили на дві групи, одна з них несла додатковий боезапас. Ми ж із собою майже нічого не взяли, не розраховуючи, що підемо далі. Колона просувалася вниз, ущелиною, а ми йшли верхнім схилом. Попереду виявився зруйнований місточок, дорога вперлася в обвалене каміння, що накотилося зі скелі. Для техніки, отже, шляху далі немає. Й ми опинилися на відкритому, наче долоня, шматку крем'яної землі, що добре продивлявся з боку «духів». Тут вони й відкрили несамовитий вогонь.

Одразу ж був поранений радист, потім ще двоє.

І тоді взводний Олександр Стовба дав наказ усім відійти. Він зрозумів перший, що ми практично опинилися в пастці, з якої живими вийти майже не можливо. Треба було відважитися, хоч і з втратами, на єдиний вихід: комусь загинути, а комусь залишитися жити й за товариша. В групі прикриття поруч із собою лейтенант залишив і Михайла Литвинова... То був його вибір найнадійнішого.

Групі ми залишили набой та гранати, що були їм потрібніші, а самі почали спускатися крутим схилом. По раці ще зв'язалися з колоною, просили допомогу. Але допомогу вже ніхто не міг подати.

На гори швидко опускалася непроглядна ніч. І в темряві ми всіх загубили — чужі гори, чужа ніч... Лише коли почало світати, це було тридцятого березня, познаходили всіх уже

понівечених, завантажили у вертоліт...» То вже був «вантаж-200», вантаж для «чорного тюльпана»...

Ще рядки з листа невідомого солдата, на жаль, у відчай мама Михайла Литвинова десь загубила конверт, і немає ні прізвища, ні зворотної адреси, але достовірність написаного безсумнівна:

«Наш підрозділ одержав завдання звільнити кишлак; на бойових машинах піхоти, на БМП, ми повільно просувалися ущелиною. Дорога складна, праворуч — високі гори, ліворуч — урвище й гірська річечка. І ось на найважчій ділянці «духи» зірвали дорогу. Машини зупинилися, далі їхати було повною авантюрою, треба спішитися. Перший взвод одержав завдання — йти горою і прикривати колону. Метрів із вісімсот ми так і йшли — взвод Саші Стовби пробирався горою, решта були внизу. Добралися до повороту, і тут зав'язалася страшна стрілянина, роздивитися щось не було можливості. Питьма оповила й поглинула все. Ми спробували прордертися до товаришів майже навіпамацки ще раз, але наткнулися на знищувальний вогонь і зупинилися. Стемніло зовсім, а на душі було нестерпно. І там, де тільки-но був бій, усе затихло. Всю ніч ми не студили очей, сподівалися, що хтось із солдатів спуститься до нас. Але ніхто не спустився, живих там нікого вже не було. Вранці, тільки-тільки прорізалися перші промені сонця, ми викликали вертольоти. Їхній удар був прицільним, у паніці «духи» кинулися тікати.

Ми підібрали своїх понівечених товаришів.

Серед них — Сашу Стовбу, Михайла Литвинова...»

Ще рядки, вже з листа Ганни Несторівни:

«Кожній матері своя дитина найдорожча. Із втратою Михайлика я втратила всю решту свого життя. Мій батько, вмираючи, підкликав до себе мене і Михайлика і сказав, щоб усі фронтові медалі ми віддали Мишкові. Так залишилася забавна світлина: внук, прямо тобі хлопчик-мізинчик, у великому чорному картузі і в довжелезному чорному піджаці дивиться через відстані й роки, на лацкані дідова нагорода...»

Її синові — Михайлові Литвинову — дев'ятикласниця **Еля Решетниченко** присвятила вірша:

Несуть до тебе квіти незнайомці...

Шаліє серце, набіга сльоза.

Ті впав од кулі під чужинським сонцем,

та не злякав тебе душманський залп...

*О смерті зло! Навіщо стук у хату —
не пустимо тебе ми й на поріг...
О скільки ти скосила, як багато
цих юних хлопців... За який-то гріх?!*

4

Володимир ВАЛИШЕВ, молодший сержант, дев'ятнадцятирічний сміливець, що навічно став поруч із Аїстом. І його закатували жорстокі «невловимі», але він, як і його побратими, весь закушений кров'ю, знесилений, був непохитний до останнього удару серця.

«Вашого листа, — писала мені Римма Олександрівна, мама Володі, — а він надійшов на стару адресу, де ми не живемо вже чотири роки, — нам передали. Боляче, дуже боляче згадувати те, що впало на нас, — то горе, яке не передати в словах. Після загибелі Володі ми не прожили дня, щоб не допити долю в сльозах. Він постійно, куди б йшли, де б присіли на лаву, щоб перепочити, — він стоїть перед очима. Яким мусить бути серце батьків, щоб витримати таку непоправну втрату, такого сина, як наш Володя...»

Він народився 21 березня 1961 року в селі Чанки, Коломенського району, під Москвою. Міцний, жвавий малюк, що в рік і два місяці почав говорити одразу з літери «р». Все складалося добре. А потім за хворобою потяглася хвороба. Безсонні ночі матері та батька, постійний страх за життя малюка. І коли б не бабуся Марія, не її допомога, то, можливо, й не вберегли сина.

Всю свою любов Володя віддав старенькій бабусі — Валишевій Марії Лаврентіївні. Тяжка доля випала цій простій російській жінці. З десяти літ почала працювати, полпервах на шовкопрядильній фабриці. Володя не раз вечорами не міг стримати сліз, слухаючи, як десятирічна дівчинка в хуртовину і сльоту вдосвіта йшла пішки за шість кілометрів на роботу в місто, боячись нападу вовків, боячись темної сили. А потім ще всю зміну відпрацьовувала на ногах... У бабусі Марії було дев'ятеро дітей. Чоловік помер у сорок другому, в Першу світову його тричі скошували осколки снарядів та кулі, але він знову повертався на фронт.

Дуже симпатизував хлопчик і дядькові Іванові, рідному братові батька. В листах він часто звертався до цього чутливого чоловіка. З армії Іван Валишев повернувся калікою, і так уже склалося, що втіху в житті шукав у спілкуванні з природою. Дядько Іван щиро любив небожа, разом вони хо-

дили в ліс по ягоду й гриби, рибалили. Знали лисячі нори, де в лісових дуплах водяться дикі бджоли і в яких заростях дикої малини повзають змії. Володя нічого в житті не боявся — ні жаб, ні мишей, ні самого дідька. В листі з Афгану до дядька Івана є рядки: *«Саме Ви, дядю Ваню, вклали велику працю у формування мого характеру, саме Ви почали брати мене в ліс, коли я ще толком не міг відрізнити поганку від справжнього гриба, не кажучи вже про таємничі стежини й загадки струмків та рослин»*; *«Бачив справжніх скорпіонів — безневинна «зміючка», шкода, що отруйна. А отруту тримає у хвості. Ми ціпочками ловили скорпіонів, обкладали їх кільцями вогню. І, бачачи, що виходу немає, скорпіон ударяв себе хвостом у голову — і вже був мертвий»*.

Навчався Володя в місті, де працювали батьки. Олексій Іванович Валишев, батько, був надзвичайним трудівником, працював чоботарем, потім верстатником на заводі, електрозварником. До шостого класу у Володі не було трійок, а потім — покотило. Але був дуже здібним, кмітливим та уважним. До світу, до друзів, до старших.

Влітку їхав у село, допомагав бабусі по господарству, турбувався про кроликів, косив траву не гірше батька. Працював у радгоспі. На зароблені гроші купив велосипед, годинника й фотоапарат. У сімнадцять літ переобладнав приймач «Урал», влаштував світломузику, навіть майстер здивувався, як це хлопчина сам зміг усе так добре зробити.

«Немає жодної людини в нашому селі, кому б Володя не допоміг. Тому приніс гасу, іншому допоміг прибрати подвір'я, там назбирав хмизу чи нарубав дрівець старенькій. «Добра душа» — казали й кажуть досі про нашого сина. До останніх хвилин перед відправкою до армії копав грядку бабусі. Пам'ятаю, спітнів, ми його відмовляємо, допоможемо, мовляв, самі, а він наполіг на своєму: «Ще кілька штихів, ще трішечки, їй же важко самій...» Таким — спітнілим, розпашілим від роботи, часто бачу його, мого синочка, очі темно-карі, відкриті, просять: «Бережіть мою бабусеньку...»

Із Афгану писав Володя як мужчина мужчині батьковій, і в село до бабусі: «Дорога бабусю, ти мене виростила з пелюшок, і я перед тобою в невідкупному боргу. Тримаючи в руках свою зброю, я охороняю ваше мирне життя, життя тих, хто турбувався про мене. І коли хтось посягне на це найсвятіше, я, звичайно, не пошкодую свого життя й крові. Якщо від мене довго не буде листів, то не хвилюйтеся, знайте, що виконую свій обов'язок перед Батьківщиною». «Новий рік зустрів у потязі. Усього Вам найкращого, що є на землі... Напиши, бабусенько, як у тебе із зором?...» «Бабусенько, я тебе

ще раз прошу: бережи себе, адже ти повинна мене дочекатися — і ніколи більше я не буду з тобою розлучатися. Мені не забути, як ти, дорога моя, рідна, проводжала мене останнього разу, як, стримуючи сльози, я дивився на тебе з дверей автобуса...»

Він писав, що «дуже скучає», що, лягаючи спати, часто згадує «золотий час», проведений із рідними, що його і милий дід, рідне Підмосков'я, розділяють «сім місяців служби й чотири тисячі кілометрів», що він кожного дня рівно о першій годині ходить у роту, щоб дізнатися, чи немає листів... Він писав, що «зими в цьому краю майже немає, сніг тільки в горах, трава пожухла від сонця, довкруг пісок і тирса, а вдалині сопки», мріяв «жити в селі, збудувати цегляний дід натомість дерев'яного, побудувати лазню». А в день народження, 21 березня, написав: «Ось і стукнуло мені дев'ятнадцять, почекаємо, коли буде двадцять, тоді й зберемося всі гуртом. А поки що перебуваю на виконанні відповідального завдання. Тільки ти, мамо, не хвилюйся — мені тут служити легше, аніж хлопцям із міста, адже я селянський хлопець і звик до праці. Одне турбує: чи часто ви відвідуєте мою бабусю, бережіть її, у всьому допомагайте. Ви тільки чекайте, і я повернуся. Здоров'я добре, звик до нелегкого солдатського життя...»

В тому листі він зізнавався, що «занудьгував за солодким словом «гражданка», не знав, що лист до рідних надійде четвертого квітня, в день народження мами, коли його вже не буде серед живих».

Командир частини, в якій служив Валишев, написав:

«Володя був чесним, слухняним, працелюбним, добросовісно ставився до виконання свого воїнського обов'язку, брав активну участь в суспільному й комсомольському житті частини, завжди міг прийти на допомогу своєму товаришеві, коли була в цьому потреба. Веселий, товариський, життєрадісний — таким ми знали Вашого сина. Але знали й іншого — інтереси Батьківщини для нього були вище від усього, і саме тут Ваш син довів, що не злякався смерті, подаючи допомогу афганському народу, до кінця виконав свій інтернаціональний обов'язок».

Про службу Володя писав дуже коротко. «Служба йде нормально». От і все. Офіцер, який приїздив у Москву, про Валишева сказав: «Цьому хлопчині я зобов'язаний життям. У бою їх, солдатів, було четверо. З ними був лейтенант. Вони виконували надзвичайно складне завдання. Після бою їх знайшли мертвими...»

Із спогаду матері:

«Після закінчення десятого класу Володя працював слюсарем, а потім знайшов своє покликання в токарній справі. Від військкомату закінчив курси механіків-дизелістів і в одному з листів повідомляв, що це йому дуже знадобилося. Бабуся, дізнавшись про загибель онука, відразу злягла і невдовзі померла. Часто, коли мені стає нестерпно гірко на душі, беру Володині листи, шкільні зошити і перечитую все — за рядком рядок. А потім беру його шапку, яка пахне Володею, і притискаю її до губів, цілую і плачу...»

Тепер, коли я дізналася про Сашу Стовбу, він і наш син, дорогий, неповторний».

А я, вражений солдатською долею Володі Валишева, день за днем обпалюю серце своє рядками його листів: «Татусю, поговорю з тобою, як із батьком. Ти сам розумієш, яке здоров'я в бабусі, тому не забувай її, будь ласка. Я гадаю, ти мене розумієш... Передай привіт усім й особисто дяді Вані та бабусі... Знову почав курити, але, напевне, скоро знову покину. Р. S. Тату, все буде гаразд. І ми ще побудуємо з тобою лазню в селі». «Час, таки, потихеньку когиться вперед. — Це вже з листа до брата Кості. — Але все ж складається враження, що дембель ще так далеко і його я ніколи не дочекаюся. І від цього почуття на душі стає так сумно, що вовком би завив. Може, це пов'язано ось із чим: недавно мені висмикнули зуба, а точніше, корінь, оскільки від зуба нічого не залишилося. В ту мить я зрозумів: як же деякі армійські лікарі відрізняються від цивільних. Загалом, він, цей лікар, все розвернув жахливо. Коли закінчилась дія обезболюючого уколу, я почав «лізти» на стінку. Але армія є армія, й ти мужчина, треба вміти терпіти і мовчки загамовувати біль, всі тяготи й злигодні. Щоб хоч трохи забутися, думаю про тебе: ну як же ти, Косте, промахнувся, не поцілів у лисицю з двох метрів! Прикро, звичайно. Був би я на твоєму місці, то не промазав. У навчальному підрозділі мене навчили багато чому: і як треба правильно тримати лопату, і лом, і кельму, і, звичайно, трохи командувати. Працюємо від побудки й до темряви, а потім ідемо куди-небудь у курилку й ведемо теплі розмови про солодощі слова «гражданка»... Скучили за рідною хатою, за рідними вулицями, за друзями». Рядки з листа до батька: «Скоро вийде наказ — заграють хвилі рано вранці біля військкомату... Все буде добре, тату. Ти, головне, допомагай бабусі й жди мене — і я повернусь...»

Із листа Володі Валишева до рідних: «Дорогі мої сестричко Олечко, Костю й крихітку Аллочко... Жахливо скучив, засумував. Іноді мені здається, що ці два роки ніколи не

закінчатся і ми ніколи не побачимося більше. Таке передчуття. Курити знову кинув, й ці півроку вже точно курити не почну. Так, нас знову поголили «під машинку», тут дуже спекотно. І мені не шкода свого волосся. На порозі Нового року я написав вірша під назвою «Караул», воно, звичайно ж, дуже недосконале, моє віршування, але не написати не зміг... У ньому є рядки: «Новорічна ніч настає. Ти з Костею будеш гуляти. Мені ж, рідна моя, доведеться в наряд ставати... І я зі своїм розвідним піду вартового міняти. Перевіримо замки й печаті. Скинемо автомати на груди. На кілька годин я забуду, що треба свято стрічати. І ви чари піднімете за тих, хто на варті стоїть...» Ось так: не писати не могу. Ви тільки чекайте, і я повернуся. Все буде нормально».

Із листа матері:

«Отримала листа від четвертокласника села Красино (Дніпропетровщина). Пишуть діти, пише вчителька Клавдія Миколаївна Мешкова. Їхній загін носить ім'я Саші Стовби. Знають діти і солдат відважного лейтенанта, тих, хто стікаючи кров'ю, стояв з ним до останнього подиху й загинув смертю хоробрих. І наші діти шанують пам'ять про солдатів цієї важкої війни. Ми вже побували у Ніни Володимирівни Кірової, першої вчительки Володі. Їй 74 роки. Володин клас був її останнім випуском. І як прекрасно пам'ятає вона мого сина!.. Школярі ведуть потрібну пошукову роботу, особливо приємно, що юні вчать у Саші Стовби та його солдатів дружби, взаємовиручки. Вони — Аїст і його бойові товариші — для школярів найяскравіший приклад».

5

Олексій Льїн народився 18 квітня 1961 року в місті Джамбулі. Через два роки родина переїхала в село Жанаталап, Талди-Курганської області. Там, у квітні 1980 року біля школи, в якій навчався Альоша, зібрався мітинг, був мітинг і на кладовищі, був салют. Ім'я Олексія Льїна носить піонерський загін у його рідній школі.

Після народження Олексія батьки Альоші мешкали в сибірському селі Велика Річка. Мати, Ольга Дмитрівна, працювала дояркою, потім ланковою, вирощувала буряк. Медаль «За доблесну працю», знаки ударника праці. Почесні грамоти. Батько — столяр. Виростав Альоша разом із дідусям, Дмитром Івановичем Шевановим, батьком матері. Він був учасником війни, мав нагороди. Внук вдався в діда, плечистий, очі блакитні, волосся русаве. Навіть хода немов дідуся — розважлива, тверда.

Про що гомоніли вони — сивий фронтовик Дмитро Іванович Шеванов й Альоша Ільїн, внук, який народився через шістнадцять років після Великої Перемоги? Якими дорогами пам'яті ходили вони разом із дідом, пригадуючи всенародний подвиг у боротьбі з фашизмом? Не гадав дід, що життя внука може урватися в бою, там, де пролунають постріли кривавої неоголошеної війни.

Із спогадів матері:

«Альоша завжди допомагав мені по господарству. Розпочали будуватися. Як сумлінно столярював батько, а з ним Альоша — надивитися не можна було! А зводили дім на краю села, майже в полі, будували своїми силами. Перший будинок згорів. Вовочка з Леночкою, дітки наші, зовсім крихітки, залишилися дома самі, зробили пожежу. Згоріло все. 21 листопада, на порозі зими, ми залишилися без даху над головою, врятувати нічого не вдалося. Я плачу, а Альоша заспокоює мене: «Не горюй, мамо, ми з батьком працюватимемо дні й ночі, а збудуємо новий дім». І він теслярував із батьком, працював у полі на тракторі... І що та пожежа в порівнянні з непоправною втратою...

Його першою вчителькою була Хадиша Рисбаївна Рисбаєва. Навчався добре, дружив із хлопцями, скромний, правдивий. В нашому селі мешкають люди багатьох національностей: росіяни, казахи, молдавани, корейці... Діти гуртом ходили на риболовлю. Від найперших літ ми прищеплювали синові любов до природи й людей, навчали робити все, щоб наша казахська земля стала ще багатшою і красивішою. Альоша був членом шкільної виробничої бригади. З дідом доглядав за деревами, обрізав їх. Особливо морочливо працював побіля виноградів. Але радість мав безвимірну, коли він, Альоша, приносив до нас величезні грона смакотюючих плодів.

Проводи в армію були гамірні й веселі, збіглися з днем народження Альоші. Танцювали, співали майже до ранку.

Молодий солдат писав додому, що на одні п'ятірки закінчив навчальний підрозділ і отримав фах оператора-навідника. Альоша сказав їм, що їде у відрядження, про Афганістан промовчав. Останні слова його були: «Ніколи не плач, мамо. Важко бачити твої сльози. Й вір — я скоро повернуся...»

Із Афганістану надіслав листа: «Погода тепла, живемо в наметах. За мене не хвилюйтеся». Давав накази молодшим у родині слухатися батьків, допомагати їм. Особливо багато запитував про наймолодшу сестричку Женю.

«Про смерть Альоші до нас зайшли повідомити вночі, десь о першій годині, коли ми вже спали... До цього дві ночі

я не могла заснути, прокидалася, снівся мені Альоша, маленький-маленький, трьох—чотирьох літ... Біжить до мене, світловолосий, кличе: «Мамо!!!», я простягну руки, а обняти не можу...

В останню дорогу — Альошу в цинковій домовині, такий страшний, із невеличким віконцем, в яке його не можна було й роздивитися... — проводжали всім селом.

Таким сином можна тільки гордитися. Як тут, на мирній землі, він жодного разу не підвів нас, рідних, так і там, у найтяжчому бою, Альоша не міг зрадити й не зрадив свого командира, своїх бойових побратимів. Знавши, що вирішальна мить може коштувати життя, він не злякався, не захитався, вчинив, як веліли совість і честь...»

6

В'ячеслав БОГОМОЛОВ, рядовий. Про нього я знав тільки, що був він славним, надійним хлопцем. На мого листа в Москву рідним Слави я отримав новорічне поздоровлення з припискою: *«Шановний товаришу, той, кого ви розшукуєте, вже не живе тут чотири роки. Адреса нам не відома. Ліда й Наташа»*. І в конверті мій нерозкритий лист до Богомолових... Я знову написав, тепер уже до невідомих Ліди й Наташі, допоможіть знайти Богомолових...

Я знав, що мені напишуть, але те буде пізніше...

А поки що його образ в чомусь зливався з образом Альоші, радянського солдата останньої війни, того, що «стоїть над горою» в житті й у пісні на братній болгарській землі — і над ним ні смерть, ні час не владні. Все, що міг я про нього дізнатися, відкривалося в його імені: Сла-ава...

Незабаром я отримав від Богомолових листа і паспортний знімок їхнього сина. Світлоокій, зовсім юний хлопчинка з трохи сумним виразом очей. Народився В'ячеслав Богомолов у родині економістів, другою дитиною. І мати, Марія Панасівна, і батько, Анатолій Олександрович, у війну залишилися сиротами. Дід Панас (по матері) воював у першу імперіалістичну і всю громадянську, був одинадцять років в армії, помер у рік Великої Перемоги; дід по батькові — Олександр загинув у війну під Можайськом. І на батьків Слави лягла тяжка ноша сирітства. Він же, Славик, вперше побачив світ у дев'ятнадцятий день серпня 1960 року. Дитячі ясла, дитячий садочок, школа... От і вся біографія. Ріс спокійним хлопцем. У п'ять років непогано читав по складах, знав багато віршів напам'ять, любив казки. В школі навчався на «чотири» й «п'ять». Грав на баяні й гітарі. І найстаршо-

го, Сашу, й Славіка вчителі ставили як приклад — і рідні були щасливі з цього. І от закінчено вісім класів, на сімейній раді вирішено: Славік повинен до армії мати спеціальність. Поступив, здавалося матері, в радіомеханічний технікум непримітний хлопчинка — і зросту маленького, і худенький, здоров'я — не похвалитися, лякали труднощі, далека дорога до технікуму, а до четвертого курсу не помітила, як став струнким, що замилуватися, юнаком...

«Зріст його сто вісімдесят сантиметрів!.. А я все вважала його дитям, став дивитися на мене зверху вниз, примовляючи з усмішкою: «А ти, мамо, все зменшуєшся і зменшуєшся». Сплив час, і в армію треба йти. Все підкралося якось непомітно й швидко, а я дуже й дуже боялася розлуки, очевидно, серце відчувало... Спочатку в сина виявили підвищений тиск. Але він не хотів нічого й чути про недугу: «Ти, мамо, і не кажи нікому про це, я не хворий, і в армію все одно піду, як усі. Чим я гірший за інших?!» У червні 1979 року захистив диплом, а через кілька днів надійшла повістка».

Марію Афанасіївну часто відвідують хлопці, які приєднувалися до Славіком ще від дитячого садка, зі школи. Їх вона разом із сином проводжала до армії в один день. Йому б ще жити й жити — розумний, не вискокча, спокійний, справний... Яким ще можна бажати матері, щоб був її син? До неї ставився лагідно, прагнув у всьому допомогти, завжди вислухає. Писав часто, розповідав про хлопців, сумував. Із Афганістану листів не було довго. Весь січень і лютий. І тільки всередині березня надійшов солдатський трикутник — син заспокоював матір, що «жив і здоров». Прохав, щоб йому писали якнайчастіше, а на нього за мовчанку щоб не сердилися.

«Про дівчину, його дівчину... Я запитала його, коли проводжали: «Чи чекатиме вона тебе?» Він відповів просто, але поглянув на мене пильно й задумливо: «Якщо повернуся, то, вочевидь, буде чекати. Але про дівчину, мамо, краще поговоримо потім — у нас на це ой скільки часу попереду».

Із листа командира:

«Ваш син, Богомолів В. А., разом із командиром взводу прикривав своїх товаришів. У бою вів себе мужньо, до кінця виконав свій воїнський обов'язок... Ви виростили справжнього патріота Батьківщини і вправі гордитися своїм сином».

Довго-довго перед очима Саші стояли проводи: давучкі, нестримні сльози на щоках, на грудях матері; гордий за свого юного і вродливого сина-лейтенанта, але раптом запеча-

лений сивий батько. Серед свіжих після теплих літніх дощів георгінів та флоксів він помічав тривожні погляди бабусів-дідусів, брата Сергія, прощальний, застелений новенькою царатою стіл під молодими осоками; клацання фотоапарата...

А опівночі, як було те в дитинстві, мамина добра та бережлива долоня востаннє доторкнулася до його волосся, рук і ніг, така лагідна, мовби дніпрове літепло, а потім щокую овіяв прохолодний степовий вітерець...

*О пам'яте тривожних днів
і незабутньої печалі,
коли нас роки розлучали,
ми залишалися з одним —
із думкою про нашу зустріч.
Все те являлося у сні,
і знову двоє бігли врозтіч...*

Там, у далеких степах і горах, Саша бачив рідні дніпровські доли в тополях та вербах, які любив він душею і з якими навіки зрісся. Йому часто пригадувалися рядки вірша, який він написав ще вісімнадцятирічним юнаком і послав до газети «Советский воин», але обпалився. І ми прочитаємо те віршування в оригіналі:

*Нам поезда сулят возврат
к местам покинутым, родным,
как спутники, они летят,
вонзаясь в прошлое, как в дым.
В них мы живем на новый лад,
годиной грозной стеснены.
И стьки рельс нам отстучат
последний день войны...*

Служба. Нові, незнайомі місця, готель, звичний для військових, і тривожний для дружин і матерів подих рядків із листа — «іду в тривале відраджєння»... Тільки починався жовтень, але в горах лежали сніги. Саша радів білому диву: «Дихаю свіжим повітрям, п'ю джерельну водицю, кашляю на висоті двох тисяч із невеличким гаком метрів — вам не чути?»

Йому здавалося, що на такій запаморочливій висоті в людини виростають крила і вона перетворюється на птаха.

Колись він був зовсім-зовсім маленьким, і вони поїхали родинною в Олексіїво-Лутківку, в дідусеве село. Гули, літаю-

чи над листям кленів та білих вишень, травневі жуки-хрущі, а святково зодягнені селяни, присівши на призьбах хатів та дубових колодах під столітніми дикими грушами, співали задушевних українських пісень — «*За байраком байрак...*», «*Ой у полі верба*», «*Ой не шуми, луже...*», «*Ой при лужку, при лужку*», «*Їхав козак на війноньку...*» Слова й мелодія були такими щирими, що створювалося враження, немов співала сама душа, саме серце землі й народу...

Тоді й почув Саша дивовижну легенду.

Домовилися одного разу жінки й дівчата села зібратися побіля семи струмків, під вербами і яворами. Й не просто зібратися, а принести кожна своє найкраще творіння — рук, серця, душі...

І от у призначений час принесли майстрині до тих семи живодайних струмків — хто небаченої краси одяг із сніжно-го полотна, а хто гаптовані рушники й ніжні, як таїна інею на вікнах, блузи й сорочки з узорами сизого морозу...

У дідусів та бабусь, кому довірено було назвати найчародійніших майстринь, очі розбіглися. Погляд не можна було відірвати й од вишивки, й від гаптованих золотом покривадл, і тонких мережив, на яких, здавалося, співали писаної краси птахи. Такі дива принесли дружини й дочки багатих селян.

Але перемогла біднячка Марія. Вона не принесла ні казкових мережив, ні гаптованих скатерок чи рушників, хоч усе на світі вміла робити умілиця. Вона привела з собою світлочубого ясноокого синочка. Малюк тримав у руках лелеку-аїста, якого вирізьбив із кленового дерева. Він приклав своє творіння до губів, і чарівлива, із клен-дерева птаха заклацала живим дзьобом аїста-лелеки-чорногуза-бусла...

Й раптом — на подив і захоплення Саші й селян, які слухали легенду, — у вечірній тиші, що настала, на стовпі, де дід Прокіп прилаштував аїстове гніздо, як би відгукуючись на голоси людей і на поклик весни, збуджено зацмокотав дзьобом лелека-аїст, що прилетів із ірлю!

Таке ж відбулося і в легенді.

Коли найшанованіший із старих виголосив переможницею біднячку Марію, голубі небеса розрізав велетенськими крилами живий аїст, якого прикликала до людей закличне «че-лі-чи-лін», що видушував із клен-дерева хлопчик.

Старому тільки й залишалося, що промовити, вказуючи на дитину: «Той, хто створив розумного й доброго малюка, — найвинахідливіший майстер».

...Високо в горах Саша уявляв себе птахом.

Про це дізнаємося з його листів:

«Я, власне відчув уперше свободу тільки тут. Регулярно харчуюся. Не одержую зауважень. Старший від мене начальник тільки один. Так що повертається на обличчя рум'яність».

«Я за будь-якої погоди вмиваюся із гірського джерела й річечки. Вода, прямо скажу, не тепла...»

«Даруйте, що мало пишу й рідко пишу. Але, слово честі, ніколи. Раніше час можна було викроїти на лекції, а зараз — сам читаєш лекції, «нотації»...»

«...тут, у горах, вже випав сніг: зараз, щоправда, майже розтав. Я збирався на гору заввишки три тисячі метрів, навіть більше. Відчуття на вершині — ти ширяєш, як птаха! А доки збираєшся, думка нав'язливим черв'ячком підточує тебе: вниз, униз, униз... Вранці цікаво дивитися, спостерігати, як формуються хмари. Вони легкою димчастою заволокою збираються побіля підніжжя піків, а потім, підштовхнуті вітром та повітряними потоками, піднімаються догори. Я попервах гадав, що то туман, але виявилось насправді — то хмари.

Тут до нашої ери мешкали племена саків, найближчої рідні скіфів. У цій місцевості працюють археологи — розкопують могили...»

Сашкові очі помічають і картини місцевої природи та побуту; чим живе в дикому аулі крамниця — стоїть у ній арабський бальзам «Абу Симбел» і натуральна мелена кава у баночках...

Він устигає покататися на вісліюку й зробити нехитрий висновок: «Ця істота надзвичайно витривала — чим більше завантажиш, тим вона швидше йде. Але вперта».

8

Після закінчення училища доля звела Сашу з молодим офіцером **Тахіром УСМАНОВИМ**. Разом вони знімали кімнатку й починали влаштовувати холостяцьке життя; разом через деякий час їх направили для проходження служби в Афганістан. Пізніше саме Тахір Усманов став одним із найтрудолюбивіших синів Лідії Петрівни. Чотири рази він приїздив до Дніпродзержинська — поклонитися Сашиній могилі.

Про нього, про Усманова, скажу кілька слів. Народився він у Кузбасі, мешкав і навчався в станиці Абадзехській, Краснодарського краю. Його захоплення — спорт, вірші, музика. Ретельна підготовка до вступу у військове училище завадила йому закінчити музичну школу.

На важкому солдатському шляху відбулося їхнє знайомство.

Пригадає Тахір УСМАНОВ.

«Вважаю за благородну мету розповісти про мого друга. Підкреслюю, — про життя, тому що для мене Саша й нині живий у кожному моєму дні, в моїй роботі.

В 1979 році, після закінчення загальновійськового училища, я прибув для проходження подальшої служби на місце призначення. Вже наступного дня виїхав на навчання. Треба сказати, що солдати й командири цієї частини багато навчального часу проводили в полі, що пізніше дуже нам знадобилося.

Через два дні прибула група з Київського загальновійськового. Був серед них й Олександр Стовба. Ми познайомилися, але ще не заприятелювали, хоч до цього молодого, симпатичного юнака одразу потяглася душа. Завжди в гушці подій, вічний заводій захоплюючих суперечок, оптиміст. Мене вразило коло його знань, сміливість і в той же час тверезість мислення. Поряд із глибокими, системними військовими знаннями, дуже похвальними для молодого офіцера, він непогано знався на техніці, літературі, історії. Мені часто доводилося звертатися до нього за порадою. А якщо траплялося, що він не міг дати вичерпної відповіді, то широко усміхався й жартував: «Тахіре, дорогий мій, я ж — поет. Я витаю у занебессі. Навіть дивуюся, як міг усе життя бути хорошистом. Запитай щось легше. І — як музикантові — я прочитаю тобі кілька рядків:

*Хай мій нестримний рух
із щастям щиро дружить.
І в шалі завірюх
хай квітнуть білі ружі.*

*Хай з ранньої весни
нас зігрівають квіти.
Те, що приходить в сни,
хай завше буде світлим».*

Я нахвалявся, що вивчу українську мову, а його причащу до музики. В розумінні музики він мені поступався, люблячи слухати мелодії, все ж скаржився, що слон наступив йому на обидва вуха. Але підспівував із задоволенням, до того ж — гарно.

Певен, що однією з причин нашої приязні було те, що я добре грав на гітарі та на баяні, мав непоганий голос.

А щодо мови? Розмовляли з ним російською, і трохи, зізнаюся, ломаною українською мовою, тобто суржиком. Такі балачки побутують в індустріальних центрах півдня

України.

Саша пишався, коли вдало вживав українське слово, що чекало свого часу в якихось незримих джерелах душі.

Пробудження в Сашковій душі українця відчувалося і в тому, як він жадібно тягся до солдатів-земляків, як довго сидів із кожним із них за розмовою — широчю, я сказав би, зацікавленою, навіть родинною.

Повертаючись із навчань, Саша часто шкодував, що в офіцерському готелі мало умов для серйозної праці. В багажі в нього була маса різної літератури — художні книжки, посібники... В кімнаті практично їх не було де розкласти...

Мені наше становище також не подобалося, й ми вирішили шукати помешкання. Нам дуже поталанило — окрема кімнатка, точніше — тимчасова хатинка, мінімум зручностей, зате ніяких обмежень з боку господині.

Я одразу відчув Сашкову доброзичливість. Для нього не було поділу горя на «чуже» і на «своє». Скажімо, засумував солдат... І взводний одразу ж веде хлопчину в нашу хатинку, садовить його за стола, налле чаю. І той за розмовою висповідается перед Сашею, як перед найближчою людиною. Розповість що і як, а піде — і вже Стовба одразу ж сідає за листа до дівчини, що не пише солдату. Або — до батьків. І незабаром зустрічаєш того солдата — а він веселий, із вогником служити, зовсім не підозрюючи про зворотний зв'язок.

У Стовби все виходило якось із усмішкою, із примовкою та веселинкою.

Вам важко повірити, але за три місяці нашої служби й життя в хатинці, напевне, можна на пальцях порахувати вечори, коли ми збирались разом. Уже на самому початку Саша поїхав у відрядження майже на місяць. Повернувшись, він зрадів моїм турботам про облаштування нашої кімнатки. Два ліжка з частини, солдатські тумбочки, стіл, книжкова полицка, вішалка, ящик для взуття... «Оце я розумію — шша-арм! На що мені кинути моє загубіле тіло?» Я показав на ліжко.

А потім сюрприз.

Саша сів, розкрив свій нещодавно придбаний чемоданчик, називав він його — «тривожний», і почав виймати з нього

якісь камінці. Я спочатку не роздивився їх, а потім на мить втратив дар мови: кожен камінчик — казковий витвір скульптури! На одному засушений коник грає на скрипці з красивим барвистим метеликом; на іншому — сцена бою на списках-соломинках сірих трав'яних коників із зеленими; на третьому зафіксовано зодче творіння — мурахи зводять свій дім...

Це було щось неповторне! А того й матеріалу що — клей, мох, засушені комахи... Навіть там, у відрядженні, займаючись і поглинутий військово-інженерними роботами, він викроював час для творчості.

*Заклякли в ритуальнім танці
фігурки в кіптяві віків...
Їх витворив неандерталець
під музику і неба, і ріки...*

*Його я бачу —
першого художника, —
з очей той образ сивий
не зника:
на пальці зраненім
листочок подорожника,
метка і дужа
в пристрасті
рука!*

Коли нам щастило зібратися вдвох, вечір, як правило, запам'ятовувався надовго. Закон був простий: хто прийшов перший — той готує картоплю або смаженю. Частіше випадало куховарити мені (в мене був несперечливий командир роті).

Саша прочиняв двері і, втягуючи повітря, торжествував:

«Петро Перший був справжнім другом!»

«Чому?» — запитував я.

«Він знав, що без картоплі ми пропадемо!»

Коротко підсумовував наслідки дня або тижня. Звичайно, іноді лаяв начальство й казав про те, що можна було б виконати краще якесь завдання, якби... не стандартна й догматична тупорилість, причому в питаннях теорії я завжди йому довіряв. У Стовби зберігалися завидні конспекти лекцій, окрім іншого, він багато що тримав у голові, часто з пам'яті міг відтворити статтю, навіть певну сторінку. Наприклад, він казав: «Стоп! Зараз ми погортаємо настанову із стрілецької справи і завтра ошелешимо комбата ультиматумом!»

До наступного дня все було відпрацьовано. Й конспекти написані.

Саша знову, немов витрушуючи з душі таємничі діаманти, загадково усміхався й читав із пам'яті свої поезії, я розумів, що він збирав усе написане, прокручував переді мною, своїм терплячим і вдячним слухачем. Ми говорили про Євгена Євтушенка й Андрія Вознесенського, про Олжаса Сулейменова й Муміна Каноата, про Расула Гамзатова й Чингіза Айтматова. Про прозу й поезію. Але українську, окрім класики, він майже не знав. Та одного разу в його руках опинилася книжечка «Тиша і грім» Василя Симоненка. Я розумів мову Тараса Шевченка. Тільки ж розмовляти не вмів, хоч підтримував Сашу в тому, що мову краю, де ти народився, мусиш вивчити, знати.

*О книго непрочитана душі!
перед тобою никну повсякчас...
Ти сонцебризна, хоч шумлять дощі,
мене ведеш крізь темінь,
як свіча.*

*Дитяті хочеться потрапити на фільм,
що для дорослих.
Вже горять огні,
казкове море та безмежність хвиль...
Бери з собою ласку, бери гнів!*

А одного разу Саша прийшов із побачення, був дуже й дуже розхвилюваний і прочитав мені вірша про Цвіркуна, справжнє кохання якого було відкинено заради вродливого та багатого Жука. Й ані слова більше про інші вірші... І я здогадався: Сашу відвідала жива Муза!

Іноді ми весь вечір філософствували. Та ще й як! У своїх фантазіях ми витали за «тридев'ять земель», линули в Київ і північну Пальміру, на Соловки, де в сирій ямі цариця ув'язнила останнього кошового Запорозької славної Січі, а той незламний дід-невмирака Петро Калнишевський прожив аж сто дванадцять літ! Ми витали в Божих небесах, до далеких зоряниць і поверталися в моря, де вражала душу піратська, флібустьєрська відвага...

О як тут багато знав Саша!

А якогось синього вересневого вечора товариш розповів мені про Олю. Була ніч у швидкому потязі. Дівчина спала міцно на другій полиці й не почула, як на станції Ілєцьк у вагон зайшло двоє молодих офіцерів, киян. Плацкартний вагон був переповнений, і ті двоє військових — Саша Стовба й Ігор Білоножко, перевдягшись у спортивні костюми, залізли на третю («камчатську») полицю, «до хмар». Вранці вони познайомилися...

Але ні тоді, ні потім Саша жодним словом не обмовився про почуття до Олі, очевидно, він ще сам до кінця не розібрався в ньому.

Мила, доброї душі дівчина, просто дивовявлення... Я потім бачився з нею: Оля дуже тяжко пережила загибель Саші...

Минули роки, а я досі не перестаю дивуватися, пригадуючи, як його вистачало на все.

Над ліжком закріпив кусень оксамиту і в короткий термін заповнив його значками. Господині, старенькій жінці, привіз машину вугілля на зиму. Був він, мій Сашко, людиною неймовірної доброти. Він ніколи не міг стояти осторонь. «ЯКЩО НЕ Я, ТО ХТО Ж?!», «ХТО Ж, ЯК НЕ Я?!» — ось його кредо.

Незабаром ми опинилися вдалині від своїх кордонів... Не перебільшуючи, скажу: солдати просто обожнювали Сашу, він був для них і другом, і командиром. Вони вірили йому, поважали за вдачу, за військові знання, за принципиовість, оптимізм і життєрадісність; любили за батьківську (і це в двадцять два роки!) турботу про підлеглих.

Він, наприклад, міг віддати наказ так:

«Джигіте, ти не забув, що в тебе є прекрасні кирзові чоботи, в яких ти можеш збігати (туди-то) й зробити (те-то)?»

Це означало, що солдат уже через кілька митей біг: Стовба сказав — так треба.

Взводний знав про своїх підлеглих все: риси їхньої вдачі, здатність діяти у критичній ситуації, стан справ у них дома, на батьківщині; міг до кожного підібрати чарівний ключик довіри, поставитися з теплотою і сердечністю. Можна тільки пошкодувати, що за два місяці до загибелі йому довелося залишити хлопців, що здружилися, в кого він безмежно вірив, немов у себе. То був взвод — «творіння його серця». І все через ротного, з ким у Саші взаємини не склалися. Саша був простий у спілкуванні з солдатами, але від порушників вимагав покаяння, був вимогливий. Без сентиментів привчив солдатів берегти зброю, техніку, один одного. І як результат — висока боєздатність взводу.

Стовба не боявся сказати правду прямо в очі навіть старшому званиям. Був у нас один, що брав усе горлом, з таким було надзвичайно важко вжитися Стовбі, бо до бундючного «індика», як іноді називав того командира Сашко, якимось не пасувало навіть високе слово: командир. І Стовба написав вірша:

*Легко ли жить, обманывая глупость,
ее в душе по надежам склоняют,
выслушивая умственную скудость,
легко ли кровь горячую унять?*

*И вот он рядом... О молчите губы,
не бормочите спешно: «Идиот!»
Он сам себя —
ненужный, слишком грубый... —
терзаньем нервным насмерть изведет...*

Тип, звичайно ж, сухаря, солдафона, що прагне отримувати зірочки і кар'єру. Той горластик і Саша були просто несумісні й непримиренні. Але про вірша з посвятою ми дізналися вже після загибелі лейтенанта...

Одного разу Стовба підбрав у селищі напівсліпого песика, зовсім маленького, назвав його Тобиком, для нього міняв у місцевих людей концентрати на молоко. Він вирощував і виховував собача. Тобик постійно був у підрозділі, промандрував із солдатами їхніми «вогнями й водами», знав свою роту; коли наближався хтось чужий, подавав голос, допомагав вартовим. Бігав із перебитою правою лапкою і ямкою на носі від кулі (важко тварині наказати лягти й окопатися...). Тобик — ветеран роти, улюбленець і щоденне нагадування про загиблого командира...

А як томно Саша і всі ми чекали листів із Союзу. Вони були для нас, наче далекі спалахи пульсарів, нагадували про те багате, справжнє життя, про рідних та знайомих, про життя, яке протікає незалежно від тривоги.

Добре пам'ятаю нашу останню зустріч у дванадцятий день лютого. Саша опинився в госпіталі.

На марші основне навантаження лягає на механіка-водія. Дороги підступні, важкі, та ще по камінню, в ущелинах і «вовчих ямах» ховаються душмани. В час тривалих маршів навіть міцний фізично водій не здатний протягом багатьох годин вести на великій швидкості БМП. Відставати від колісних машин не можна, й Саша замінив водія, який втомився. Несподівано машина, що йшла попереду, різко загальмувала... Міни... Завал... БМП Стовби, уникаючи зіткнення із передньою машиною, вдарилася в скелю. В результаті удару довгі ноги Саші із силою вперлися в прилади...

Накульгуючи, Стовба міг потроху ходити, але лікарі наполягли на госпіталізації. Для Саші було карою валятися в лікарняному ліжку.

Знаючи це, я взяв гітару й увечері був у його палаті. Удвох ми переконали медсестру, що музика позитивно вплине на недужих. Я присів на сусіднє ліжку, і без будь-якого вступу ми почали співати. В цій же палаті виявилися афганські

офіцери, поранені під час перестрілки з душманами. Саша коротко розповів мені про них. І з першими звуками гітари ті з них, хто міг, повернулися до нас. А хто не міг, попросили підняти їм голови, щоб бачити нас.

Пісня! — рідна, далека... Пісня, народжена вже тут, на небезпечних гірських перевалах, де постійно нагадували про себе вибухи й міни, сумна й весела, вона скрашувала настрої, повертала солдату бажання й жадобу жити і ще зійтися в герці з ворогом у бою, як билися на фронтах наші батьки, чию задьористу пісню ми, імпровізуючи, переінакшували на афганський лад.

*Может быть, в Союзе неким лицам
наша песня будет невдомек...
Мы ж не позабудем, если живы будем,
тех афганских выжженных дорог...*

І, навіть не знавши російської мови, афганські хлопці дружно прагнули підхопити за нами приспів:

*Эх, путь-дороги Афганистана,
не страшны нам засады душманов...*

Знаючи про Олю, про Сашину дівчину, я підморгував йому, і під звуки гітари потекли тихі рвані ритми:

*Подымалась зорька за хребтом горбатым,
пробивалось солнце сквозь туман проклятый.
А с рассветом снова по незримым тропам,
по земле афганской долго ищет опадь...*

*И тоскуют струны по студеным росам,
по девчонкам юным золотоволосым...
Не грустите, струны, струны, перестаньте,
мы ведь с вами, струны,
служим здесь, в Шерванде...*

Потім ми знову співали «Дивлюсь я на небо», співали «Літо» Алли Пугачової в нашому аранжуванні. Афганці не розуміли слів, але слухали уважно й усміхалися, коли сміялися ми.

Знову й знову мова зайшла про майбутній демократичний Афганістан, про те, який бідний і темний його народ, які непосилля впали на нього через провокації душманів і як треба допомогти йому визволитися. Потім Саша тихо запитав; правильніше сам відповів на якесь своє внутрішнє запитання: «Що мої ноги, Тахіре... Я пожертвував би своїм серцем — тільки б цей принижений, знедолений, але добрий, працюю-

витий народ ступив одразу із чотирнадцятого в наш двадцятий вік. Ти бачив, Тахіре, як вони живуть — безграмотні, обдерті, голодні... Виорюють биками; дітки, жінки в упряжі; старий керує бороною, дітки босоніж по снігу...И хто допоможе їм, коли це треба — навіть ціною свого життя — якщо не я, не ти, не такі юнаки, як наші?!»

Це останнє, що буквально вкарбувалося в пам'ять.

Ми ще раз заспівали «Дивлюсь я на небо»...

Хтось сумно, зроняючи в душу кожнісіньке слово, почав співати нову афганську пісню, яку склав військовий хірург Геннадій Костюк:

*Рыдала
операционная сестра...
За двадцать лет
я не видал такого:
сержанта —
танцевал он с ней вчера —
со скал сегодня сняли
чуть живого...*

Потім я взяв листи, й ми попрощалися.

Вранці я поїхав у відрядження, а коли повернувся, то дізнався про непоправне...

Саша був дивовижною людиною, це скаже кожен, хто знав його. В одному із записників Олександра Стовби я бачив слова Михайла Пришвіна: «*Все прекрасне на землі — від сонця, і все добре — від людини*». Думки й серце Аїста завжди випромінювали тільки гарне...»

9

Приголомшена горем мати готова була їхати, летіти хоч на край світу, а не тільки за три тисячі кілометрів до Алма-Ати. Ночі й дні безперерву Лідія Петрівна зверталася до імені незнайомої дівчини, яка могла стати її донькою, а отже, продовжити у своїй долі життя її сина, життя Саші. Й плакала, плакала, плакала: не могла змиритися з думкою, що навіки урвалася життєва нитка її Сашка.

«*Мамо, — ще й ще перечитувала Лідія Петрівна рядки Сашиного листа, написаного за чотири дні до від'їзду в Афганістан, — я не знаю, як складеться в мене, але я познайомився з дуже гарною людиною, яка мене любить. Олі 19 років. Вона працює медсестрою, сподівається навчатися далі. Батьків у неї практично немає — вона виховувалася в інтернаті... Не хвилюйся — я не поспішаю, цей лист не запрошення на весілля. Але ця людина дуже гарна; вона поки що не вміє готувати, але позитивно — хоче навчитися. Я не запи-*

тую поради, я хочу, щоб ви знали, що цю людину я кохаю. Не в моїй вдачі робити дурниці. Оля не любить фотографуватися, хоча симпатична...»

Материнська надія й ніжність до Олі, до невідомої далекої дівчини сина, покликали Лідію Петрівну в дорогу. Вона поїхала до Алма-Ати із Сергієм, щоб побачити її й сказати, що Саша мовчить тому, що його більше немає...

Пізніше Лідія Петрівна зізналася мені:

«Десь у душі жила й інша, може, щемлива, але все ж надія — а раптом! Трава... Її виривають, витолочують, а вона все одно тягнеться до сонечка, лізе, росте... А тут дорога, неповторна молода людина! Не може ж бути, щоб вона пішла із життя так... безслідно... без нічого... без свого продовження... Я тоді не думала, що життя сина в якійсь мірі продовжать його вірші...

Я везла милій незнайомій дівчині свої материнські болючі думки, сердечність, теплоту... Я печальною чайкою летіла...»

*В яким краю,
в кінці яких доріг,
о доле
(мені місце ти назви...),
відкрій кохання
чисті острови
й скажи:
для неї серце я беріг...*

Протягом трьох днів Лідія Петрівна й Сергійко шукали незнайому дівчину. В них не було адреси, не було прізвища Олі, а було тільки ім'я та Сашин лист...

«Понад дев'ятсот тисяч людей мешкають в Алма-Аті, а ми знали тільки, що Оля — медсестра, що вона майже сирота і їй дев'ятнадцять літ... Але знайти треба, будь-що треба!

Я заходила в лікарні й запитувала:

«У вас працює медсестра Оля?»

Якщо казали «так», то я показувала черговій Олі знімок Саші:

«Чи ви знали цього хлопця?»

«Ні...»

І ми йшли далі.

На третій день зупинилися біля великого медичного закладу: запитуємо у зустрічних дівчаток, чи не знають вони медичну сестру Олю?

Довгий-предовгий коридор і двері, двері...

«Які відкрити?» — в повній розгубленості запитую в Сергійка. А він: «Ось ці, мамо...»

Не знаю, що підказало йому, але ми відчинили саме потрібні двері. В кімнаті над чимось схилилися дівчата.

«Олю!» — наче поклик відчаю, вирвалося з моїх грудей.

Одна з дівчаток звела голову, підійшла до мене.

«Олечко! Ти не впізнаєш мене?!» — про що запитую, що кажу — не знаю. Боюся, що втрачу свідомість, знепритомнію...

«Ні, не впізнаю», — якимось спокійно відповіла Оля і цим спокоем допомогла мені: я зрозуміла, що це вона, його Оля, світло-русява, зеленоока дівчина.

Я запропонувала вийти в коридор: не будеш же розпитувати при свідках. Відкрили двері, а біля дверей, у коридорі, чекає мене мій молодший, Сергійко. Оля ледве краєм ока побачила його і як закричить:

«Сергійку!»

Все ж ми таки знайшли її!

Оля одразу здогадалася про все й розплакалася. Й ми обидві плакали, тримаючись за стінку й одна за одну, щоб не впасти.

Миле, гарне, славне дівчатко!..»

Виявилось, що Саша не встиг сказати їй про своє почуття... Він тільки написав у листі:

«Олю, я візьму відпустку, ми поїдемо до моїх рідних, і ти дізнаєшся, яка в мене надзвичайна мама...»

Бережно, завжди з хвилюванням і піднесенням душі ставився Саша до жінки — найсвітлішого і найсвятішого на землі. Почуттям ніжності сповнені його рядки про матір, про Джоконду, про кохану...

І любов у його поетичному рядку сприймається як щось безмежно прекрасне, що дарує людині крила. У випробуванні вона звіряє нас на міцність, вона, як і боротьба, робить нас кращими, сильнішими, морально вищує:

*Кохання зéмле,
де на картах ти,
тебе сховаю в серці я
від задрих, від біди...*

З-поміж Сашиних паперів, залишених у тимчасовій хатинці в Алма-Аті Ліда Петрівна й Сергійко знайшли арку-

шик із пробою вірша, присвяченого Олі. Округлі прописні літери до болю рідного почерку:

*Безкрая ніч,
крилатість снів...
Вони про відстані не знають.
Явилась ти крізь сон мені,
та, що безмежно я кохаю.
Для ніжних рук, сміливих слів.
Багато буде в нас розлук,
ще більше і гіркот, і туги...
Ми в потязі.
Коліс сталевих перестук,
і усмішка кохана друга...*

10

Останні Сашині листи з Афганістану схожі на далекі, вицвілі від часу та сліз листи-трикутники з далекої війни. Розлютувалася, закипіла в крові людей Півдня й Півночі «неоголошена війна», ніч крізь ніч і день крізь день із ущелин, із-за скель на гірських перевалах і «вовчих ямах» свистіли кулі, й ніколи і як тут писати?!

Свистіли кулі, шаліли міни...

«Мамо, тату, дядю Сергійку!

Я живий і здоровий. У мене все гаразд. Знову відрядження, як завжди. Не хвилюйтеся, якщо протягом місяця не напишу ні рядка.

В думках із Вами завжди.

Ваш син Саша».

В листах він залишається таким же чуйним, турботливим до рідних, як і в житті.

Оптимізм ні на хвилину не залишає його. Він поривається туди, де небезпечно, де найнебезпечніше. Олександр Стомба — командир першого взводу...

В його дитинстві в середині січня дніпрового рідною землею від хати й до хати ходили маленькі посипальники й житом, пшеницею і всякою пашницею засівали святі кутки хат, покіттю, бажали добрим господарям на старий Новий рік довгих років життя, здоров'я і щастя... Через багато років у цей день Саші випало супроводжувати автоколонну, що везла дехканам (селянам) Кундузу сільськогосподарські машини. І яка лютя оскалилася на них із ущелин!.. То було найперше «хрещення» — цей смертельний герць між незнайомих гір, в ущелині — перші загиблі, найперша кров... Але хлопці виконали завдання.

«Життя наше на даний час, звичайно, здорово відрізняється від колишнього, і я навіть десь дивуюся, пригадуючи, як гаяв дні в порожнечу, на дріб'язки.

Харчують нормально; що роздратовує, так це підвищена сирість і, як наслідок, — кашель, але ми намагаємося тримати ноги в теплі.

Єдине, про що й нині залишається мріяти, — це про відпустку. Коли вона буде, поки що не знаю, але неодмінно приїду додому».

«За мене не хвилюйтеся. Листів поки що не пишеть — адреси не знаю... Відрядження моє затягується... Власне, і писати немає про що. Все як завжди».

«У мене все гаразд. Живий і здоровий, а це, звичайно ж, найголовніше. Нормальний, вовчий апетит; здоровий, професійний сон... Чого мені не вистачає, то це — розкладайки, а так є все. Стривайте, вам мусили переказати мої дві зарплати, використуйте їх, як вам забажається».

«Я живий і здоровий, почуваю себе прекрасно. Ви цікавилися, як служба? Скажу чесно, не ладиться в мене з моїм ротним — він такий собі Бонапарт, народжений повелівати і володарювати. Я з ним двічі лаявся, і це для нього не минуло даремно, у розмові зі мною він став вести себе стриманіше й скромніше.

Після першої розмови я відбув у відрядження на місяць, це він мені влаштував. Зараз була друга розмова.

...Несправедливо й гірко відчувати себе на роботі дурнем, коли ти розбиваєшся в дошку, щоб виконати доручене, а натикаєшся на тупу байдужість «народженого повелівати».

... І все ж... Служити цікаво... Роки, проведені в училищі, я не вважаю за втрачені: все ж це був етап дорослішання, етап набуття впевненості в собі. Все це зараз допомагає. Знаючи все те, що належить, користуєшся цим легко й вільно...»

Згадаймо Сашине, поетичне, що знімало напругу:

*Найзвичайнісіньке...
Воно з тобою, поруч,
його торкнешся поглядом чуть-чуть,
як враз завітнуть луки й гори,
й трембіту хочеться почути!*

*О подиху життя у кожній грані —
в штриху, у мові тітонів,*

*в бігу стрімкім легкої лані,
в пелюстці й пахощах герані...*

Скажи: ти любиш це, чи ні?

*Як жаль, що побут метушливий
і часто нам не до краси.
В краю батьків лиш той щасливий,
хто в крапельнощі роси
найзвичайнісіньке побачить,
а може, казку, тайни суть.
Хто має добру й чесну вдачу,
підмітить у росі красу:*

*«Знаю, знаю, дівчинонько,
чим я тебе розгнівив,
що я вчора ізвечора
із другою говорив.*

*Вона ростом невеличка,
ще й літами молода,
руса коса до пояса,
в косі лента голуба...»*

Життєлюбство Аїста, його віра в справедливість, розумну доцільність людської місії на землі просто невичерпні. Й нічого не зміниш тепер. Все відійшло в минуле. Гірко, звичайно, усвідомлювати, що якийсь час поряд із Аїстом, але трохи вищий за званням був чоловік, який «володів кролячою тактичною логікою», «невичерпний вигадник на безглузді накази» під час занять і навчань, людина-людець, який брав горлом і гнучкістю перед ще вищими, здобував свою кар'єру... Такі бувають часи... І таким не затьмарити своєю убогістю полум'я Аїста, Саші...

Перед тим, як передати слово Сашиному товаришеві по службі в Афгані **Олександр** **ПАРАСКЕВІ**, який супроводжував ув останню дорогу тіло лейтенанта, хоч на мить замислимося над смислом рядків поета Миколи Грибачова:

*Вставал вопрос в любые времена —
Что жизнь такое? Для чего она?
Сто мудрецов на то ответ искали
У звезд, богов, земли, воды, огня.
А что известно? То же, что в начале, —
На старой тайне старая броня.*

*Так, может, надо подойти иначе
К извечно нерешаемой задаче
И суть в другом аспекте изложить —
Раз есть она, то как ее прожить?*

Саша Параскева спив до дна всю гіркоту втрати товариша, випробував на собі, де і як знайти мужність і ті людські заспокійливі слова, коли, безутішний, опечалений, везеш тіло друга до матері, а потім на віко цинкової домовини кидаєш прощальну жменьку сирої землі... Найтяжчий обов'язок — хоронити вирвану немов із твоїх грудей частинку серця...

11

Олександр ПАРАСКЕВА. «Випробувавши на собі всю тяготу втрати, я все ж не можу змиритися з тим, що його більше немає. Сашині вірші, Сашків голос лунає в мені... Я чую, як він читає, відчутно до кожнісінького акценту й наголосу:

*Коли підводиш ризику ти в житті
під тим, чого так прагнув і чекав...*

Так, Саша постійно зі мною, і я постійно думаю, що от-от на вулиці, у багатолюдному натовпі перехожих, я побачу його. І все буде так, як уперше...

Щоб усе повторилося і ми знову пройшли нашу дорогу, я пригадую слова, з якими Муса Джаліль звернувся до дружини Аміні й доньки Чулпан. Їх я почув від Саші: «*Якщо я за життя робив щось важливе та безсмертне, то цим я заслуговив на довге життя — життя після смерті*».

Пам'ятаю, як ми познайомилися. Був я помічником чергового по полку, а Саша — черговим по їдальні. Я прийшов, щоб проконтролювати прийом їжі, і Стовба доповідав мені. Хоч він розмовляв російською без акценту, та все ж я відчув, що цей красивий лейтенант — мій земляк, з України. Запитав — звідки, й ми розговорилися... Виявилось, що коріння його роду в рідній мені Кіровоградщині. Як зворушливо під чужими зорями згадували ми про рідний дім, про тихі річечки, про роси й трави!.. Зрозумійте, далеко від Батьківщини найсокровеннішими чуттями людської сутності ти усвідомлюєш усю глибину такого томливого стану душі, який іменуємо ностальгією... Із серця це почуття не викинеш, як не викинеш слова із пісні: «*А сниться нам трава, трава у дома, зелена, зелена трава...*» або «*Тече вода з-під явора, та попід горою, хлопощуться качаточка поміж осокою...*»

Саша виявився дуже простим і дружелюбним, я сказав би, по-справжньому задушевним хлопцем. Звичайно ж, я не знав, що він пише вірші. Але що він любив поезію, це безумовно. Про слова Муси Джаліля я казав. Пригадали ми й нашого Тараса Шевченка, його «Заповіт», і наші думки, як стрімкі гурти нестримних птахів, потяглися через круті перевали й хребти гір на Україну, до Чернечої гори, гори Тарасової, де зупинився він у камені як саме наше безсмертя й куди тягнеться наша душа. І — тіло... Даруйте, але про це, живі, ми думали...

Хтось із тільки-от прибулих солдат привіз переписані відрізки вірші Василя Симоненка, й Саша з пам'яті читав їх, кажучи, що так написати може тільки справжній поет:

*«Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину».*

Я не знав і не допускав навіть у думках, що Олександр Стовба, як струмок, що прагне повноти, прагнув увійти в береги рідної поетичної ріки, де вже дзвеніла, чарувала талановита хвиля Дмитра Павличка, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Миколи Вінграновського... Про спорідненість поетичної інтонації громадянської мужності та й трагічних поетичних доль Василя Симоненка й Олександра Стовби я мимоволі подумав тільки через кілька років, прочитавши рядки Аїста про те, як потрібний на землі людям, як **«потрібний, нарешті, світ тиші, любові, усмішки, світла, світ щирих, відкритих сердець»**. Хіба це не такої ж пристрасті, як у Симоненка, утвердження неповторності на землі кожної людини, пелюстки, річки?

*Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні...
Більше тебе не буде.*

*Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі...*

Ну, а найбільше Олександр Стомба запам'ятався мені в госпіталі. Одного разу, коли ми супроводжували колону, підірвалася на міні БМП. Саша, який вів машину слідом, різко загальмував. Сильний синяк на коліні...

Я приїхав провідати Сашу наприкінці лютого. Віддав гостинці, як Стомба одразу розділив принесене між усіма. Він запитав: «Коли виходите?» Я відповів, що через день. Саша тяжко зітхнув: «Очевидно, не встигну залікуватися. Нога ще болить...» У його погляді було так багато туги, що в мене стиснулося серце.

Наступного дня Стомба з госпіталю втік...

Саша володів якоюсь магічною здатністю притягувати до себе людей. Ніколи не був набридливим, не ліз в душу. З ним хотілося говорити тільки ширю. Мені він видавався мудрішим, дорослішим, серйознішим від нас, його однолітків. Не нав'язувався й не нав'язував своєї дружби. Може, ця стриманість, якесь невловиме вміння берегти в собі таїну постійно вабило, викликало довіру й повагу.

В ставленні до колег і підлеглих Стомба був дуже уважний і добрий. І в той же час стриманий. Мені завжди здавалося, що він вважав себе відповідальним у всьому за друга, за солдата. За його вчинки і навіть думки. Часто бачив, як він сідав десь збоку від усіх і розмовляв із солдатом.

Командир взводу й рядовий довірливо розмовляють. Попервах я подумав був, що взводний виховує, повчає порушника, а виявилось — вони про щось радилися...

Особливо Саша був у дружбі з Миколою ПОПЕЛЬСЬКИМ й Анатолієм (Тахіром) УСМАНОВИМ.

Анатолій (Тахір) Усманов: Мені випала гірка участь — привезти до рідних тіло їхнього сина. Не забуду, як тихо й печально підійшла до мене мати й повела в іншу кімнату. Першим її запитанням було: «Як тебе звать, синку?» Я відповів: «Саша». Й одразу ж, почувши моє ім'я, ім'я свого сина, Лідія Петрівна обняла мене й розплакалася. Хвилини через десять вона прийшла в себе і запитала: «Як він загинув? Розкажи, якщо можна...» Причому вона не запитала — **як трапилось, що він загинув, а — як він загинув...** Пізніше я часто замислювався над тим, де ця вбита горем мати знайшла тоді в собі сили, щоб почути правду: що робив її син, як учинив у фатальну хвилину, чи все, залежне від нього, зро-

бив? Відчувалася її відповідальність за сина — чи так вона його виховала...

Після похорону вона не відпускала мене від себе, все турбувалася — чи не болять моя нога?..

Через деякий час я знову зустрівся з мамою Саші, я просто не міг не прийти до неї. Чесно кажучи, все це пояснити дуже важко. Та й чи потрібно? Справа в тому, що вона сказала мені на прощання: «Я шкодую, все життя буду шкодувати, що в Саші немає дітей. Навіть бур'ян залишає після себе насіння, а мені від сина нічого не залишилося». І я дав собі слово: якщо в мене буде син, ми з дружиною назвемо його Сашею, щоб він жив на землі замість Аїста й завжди нагадував нам про нього.

Я хотів не в листі, а дивлячись в очі затерзаної, знегомленої матері Саші, сказати їй, щоб вона знала: живе замість її сина з його ім'ям мій син; що ми, друзі Аїста, завжди будемо пам'ятати про лейтенанта, який пожертвував собою заради життя інших. Мені хотілося знову побувати в доброму колі рідних Саші, підійти до його вікон, доторкнутися до його книг, речей, віршів... Поклонитися його могилі... Просто нагадати, що ми, живі, всі роки, що залишилися, будемо берегти пам'ять про нього. Мені хотілося втішити його маму, може, в чомусь допомогти. Адже в мене також є мама, і вона може опинитися в такій же ситуації, випити гірку чашу неправної втрати... У нас у всіх є мама — найрідніша людина. І пекучі, найпекучіші її сивини... Я не міг усе пояснити словами, просто хотілося побачити посивілу неньку друга, яка стала ще ближчою і ріднішою, покласти квіти на могилу — адже там похована моя юність...

І під час зустрічі й у листах Лідія Петрівна довго допитувалася у мене. Відповіді на ці запитання, я гадаю, взагалі потрібні людині як повітря; вони прості й складні, і без них не можна жити. Вона просила написати, як я ставлюся до дружби.

Мені здається, почуття дружби, як і кохання, не можна пояснити словами, знаю тільки, що дружба, як і все, що повинно стати справжнім, піддається випробуванням. Й не тільки випробуванням вогнем, небезпеками. Вона іноді перевіряється часом — під тихим небом, коли людині, здається, ніщо не загрожує. Якщо ти відчуваєш, що потрібний комусь, а він потрібний тобі, потрібний постійно і безкорисно, якщо ти готовий піти на будь-які особисті жертви заради цієї людини — це виявлення дружби.

Втрачаючи друзів, ми ставали добрішими, уважнішими один до одного, наче боялися, що, полаявшись, можемо не встигнути помиритися. І чомусь тягло до дітей, хотілося голубити, пригортати їх, афганських бідних діточок, хотілося віддати їм своє тепло і за друга, який уже впав на їхню крем'янисту землю; хотілося будувати їм школи, розповідати про рідний і далекий Дніпро, про Тараса Шевченка і про ту нестримну тугу за Батьківщиною, яка переймає людину й до країв переповнює її: **«Як умру, то поховайте мене на могилі...»**

Як нам хотілося, щоб афганські діти — майбутні країни — правильно зрозуміли нас, адже це в ім'я їхнього світлого життя так рано обпалюються серця наші й наші слова... Хоч ми не раз дивилися смерті прямо в очі, й вмирали як чоловіки, і пізнали за своє коротке життя стільки, що того вистачило б на кілька віків, ми залишалися все ж дорослими дітьми; кожному хотілося, щоб, як у дитинстві, тобі на голову поклала свою лагідну долоню матуся й запитала:

«Як ти, синку?»

«Я живий. Все добре, не турбуйся, рідна...»

... Тепер у мене росте син, і я чекаю тієї хвилини, коли ми поїдемо з ним у Дніпродзержинськ і я, поклавши квіти на Сашину могилу, скажу синочкові:

«Цього чоловіка вже немає, але ти, синку, живеш і за нього. Живи ж так, щоб мені не було соромно перед його пам'яттю».

Пробачте, може, в моїх словах немає вишуканості та художності. Я — не письменник, я — солдат».

Постскрипtum Олександра Параскеви:

«Пригадався випадок.

Ми прибули на нове місце. Тільки вишикували колону, як зірвався холодний проливний дощ. Швидко поставили намети й почали сушитися. Раптом в намета заходить Саша. Промок до ниточки, але радісний, збуджений:

«Допомагав солдатам ставити намети, всіх влаштував, уже обсихають. Яка злива, лле як із відра!»

І в цьому весь він: наплювати, що сам весь промок, зате людей влаштував; щоб кожному знайшлося місце, про кожного потурбувався, а про себе — в останню чергу.

Велика подяка за нарис, у мене вже зібралася ціла тека з написом: «АІСт». Виросте мій синочок Саша, і я віддам йому все, хай знає — за кого він живе».

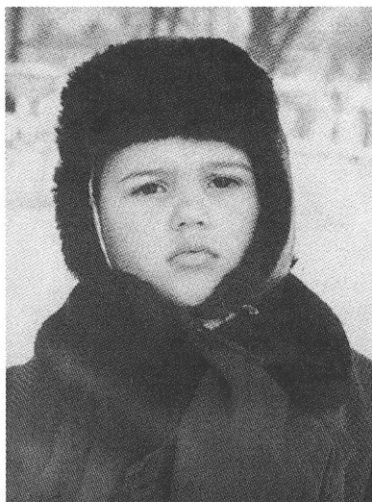
Олександр Стубі — 14 років.

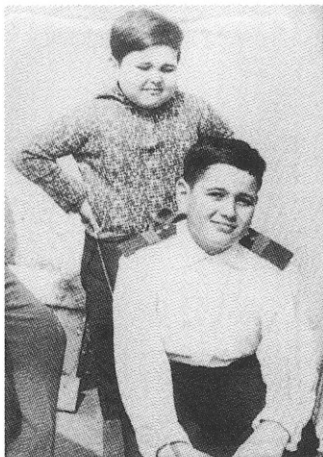
*Громадяни сімейної республіки «ЛІОС-100» у повному зборі:
батько Іван Андрійович Стовба та мати Лідія Петрівна
із синами — старшим Сашею і молодшим Сергієм. 1971 рік.*

*Іван Андрійович Стовба,
батько Саші. 1946 рік.*

Саші три рочки. 1960 рік.

*Сашко Стовба із самого дитинства мріяв стати військовим.
А за ним — і молодший брат Сергій...*

Курсантські будні: 1976–1979 роки.

*Олександр Стовба —
курсант Київського вищого
загальновійськового
командного училища
ім. Фрунзе в Києві.*

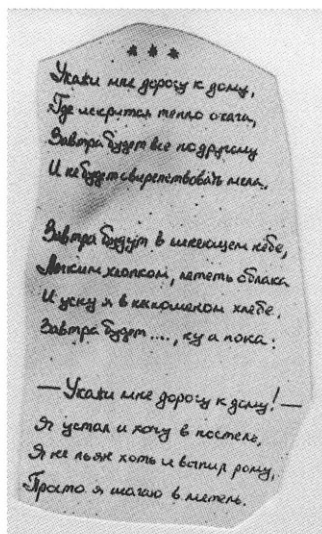
Олександр Стовба біля прапора свого військового училища.

*Олександр Стовба — лейтенант. 1979 рік.
Нарешті його мрія бути військовим здійснилася...*

Перший взвод, яким командував АІСТ, 1980 рік. (Олександр Стовба – 4-й зліва у верхньому ряду).

Сторінка із блокнота
 з віршами, який
 лейтенант Олександр Стовба
 завжди носив при собі —
 у офіцерському планшеті.

Лідія Петрівна Стовба, мати АІСТА, під час зустрічі
 із школярами. 1980-ті роки.

Олександр Стовба влітку 1979 року. Ось таким він і ступив у вічність — із відкритим високим чолом і яким сміливим поглядом... Він був одним із перших, хто загинув в Афганістані в неоголошеній і невідомій війні.

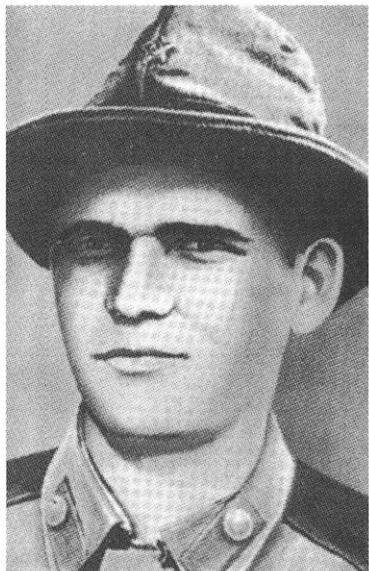
*В'ячеслав Богомолов.
1979 рік.*

*Михайло Литвинов.
1979 рік.*

*Володимир Валишев.
1979 рік.*

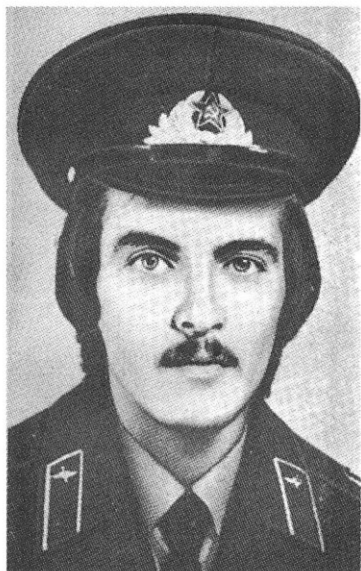
*Ці троє юних звитяжців
і четвертий Олексій Ільїн
загинули разом
зі своїм командиром
Олександром Стовбою.*

Олексій Гльїн. 1979 рік.

Олександр Гурін. 1980 рік.

*Віталій Пустовар.
1979 рік.*

Ось так повертались з «Афгану» молоді воїни у рідний дім у 1980-х роках...

Перші бої, перші нагороди, перші похорони... З Афганістану перші домовини, які вертали на рідну землю із прахом синів...

Тяжка ноша, важка дорога..., похорони воїна -афганця... 1980-ті роки...

В останню путь проводжають земляки солдата, що загинув під час боїв у Афганістані. 1980-ті роки.

Віктор Киян зі своїм взводом.

*Віктор Киян
в Афганістані.
1982 рік.*

В Кандагарі. (Крайній справа — Костя Прокопчук).

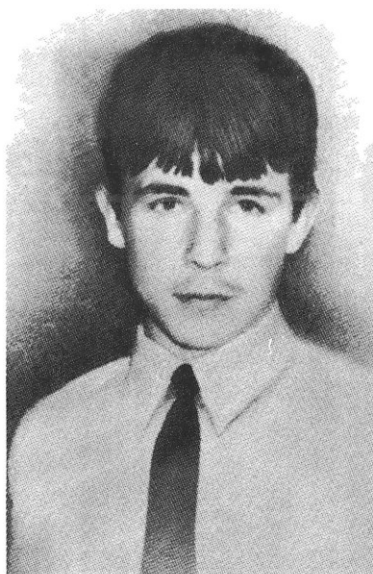
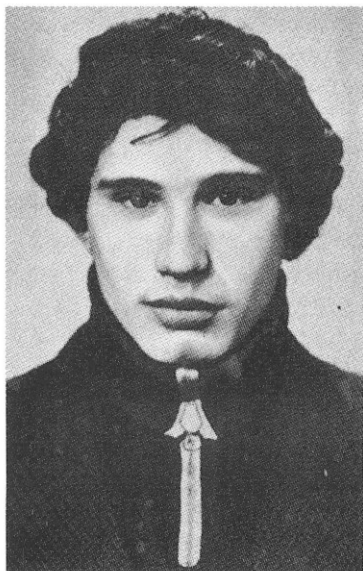
Костя Прокопчук навчався в тому ж самому Київському військовому училищі, що й АІСТ.

Сергій Карев. 1980 рік.

Юрій Орлов. 1979 рік.

Ігор Веклич. 1987 рік.

*Олександр Шевченко.
1980 рік.*

*Олександр Лупінін.
1982 рік.*

Ігор Шалімов. 1982 рік.

Трофеї афганської війни: радянський борець сидить у машині "Тойота-Сімург", захопленій у моджахедів.

Навчальні стрільби: підготовка до бойового виходу.

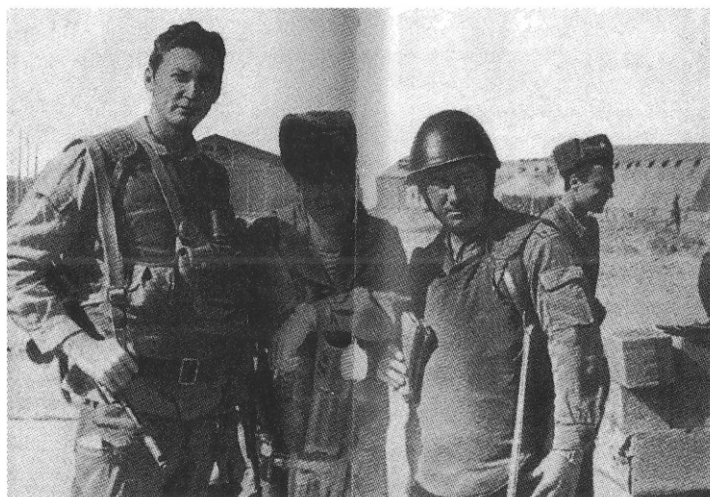
Афганські діти у військовому госпіталі в Кабулі.

За Гіндукушем побували: Фазу Алієва, Еркін Вахідов, Юрій Верченко, Алевтина Герасимова, Олексій Дмитренко, Шавкат Ніязі, Кім Селіхов, Юліан Семенов, Віра Феонова. 1980-ті роки.

*У шахтарському селищі
Сніжному: Надія із синами
Михайликом і Костею —
вдова капітана медичної
служби Анатолія Костенка.
Фото зробив
сам Анатолій Костенко.*

*Анатолій Костенко (крайній праворуч) із бойовими друзями
— гвардії капітаном Михайлом Мухом (зліва)
та старшим лейтенантом Сергієм Алпатовим (посередині).
1986 рік.*

Анатолій Костенко (посередині) з товаришами і афганськими дітьми. 1980-ті роки, Афганістан.

В музеї пам'яті неоголошеної афганської війни...

*Він навчався у Чернігівському вищому військовому училищі — воїн і поет
Володимир Шевчук. 1977 рік.*

Незабутній щасливий день одруження: Ірина і Володимир Шевчуки. 30 листопада 1979 року. Красноярськ.

За сім годин до подвигу (у другому ряду, посередині — старший лейтенант Володимир Шевчук). 5 травня 1980 року.

*Андрій Розумовський — зліва, Петро Петренко — праворуч.
Кандагар. Лютий, 1988 року.*

В. Гринчак, капітан, командир розвідувальної роти, учасник війни 1979–1989 років в Афганістані. Йому судилося не тільки повернутися живим, одержати Золоту Зірку Героя (1985 рік.), але й сказати слово до сучасників і потомків від імені всіх воїнів–учасників бойових дій в Афганістані у передмові до цієї книги.

Вшанування загиблих біля Всеукраїнського пам'ятника-меморіалу загиблим в афганській війні 1979–1989 років, що знаходиться біля Храму-пам'ятника жертвам афганської війни – церкви Воскресіння Христового у Києві. В центрі – полковник Валерій Гринчак, праворуч – Білас Іван Григорович, гетьман України, гвардії генерал-лейтенант, ліворуч Шушковський Григорій Володимирович, головний отаман Українського козацтва. Лютий, 2009.

Олексій Дмитренко, автор книги «АІСТ» (1985), що вперше розкрила завісу над «невідомою» війною в Афганістані, під час зустрічі із курсантами і викладачами Київського військового училища, в якому навчався Олександр Стовба.

*«Зустріч із долею Аїста, дотикання серцем до його серця й подвигу, до його поезії — все це робить кращими наших дітей...»
(О. Дмитренко).*

Очолює Спілку ветеранів Афганістану України колишній афганець, учасник бойових дій в Афганістані, нині генерал-майор, народний депутат України Сергій Васильович Червонописький.

Плосконос Ігор Миколайович, Голова Державного комітету України у справах ветеранів, Герой Радянського Союзу (1983) – учасник бойових дій в Афганістані (1981–1983), командир розвідувально-десантної роти.

Колишні воїни-афганці та представники Українського козацтва відзначають 20-річчя виведення радянських військ з Афганістану 15 лютого 2009 року. За ними фотографія – 20-річної давності...

В Україні та в Прибалтиці, Грузії та Середній Азії, в Заполяр'ї і на Далекому Сході побувала Лідія Петрівна Стовба, мати легендарного АІСТА, розповідаючи про сина, зустрічаючись з матерями, сини яких теж загинули в Афганістані.

*Ігор Моїсеєнко. 1982 рік.
Служив у Афганістані,
під Джелалабадом, саме
в тому батальйоні,
де незадовго до цього загинув
лейтенант Олександр Стовба
– «АІСТ». Пізніше,
повернувшись в Україну,
створив прадиву
повість про афганську війну,
що побачила світ як російською,
так і українською мовами, –
«Сектор обстріла»
(2006).*

Навічно двадцятилітні... Він грав на гітарі і співав пісні Аїста. Чимало по всій Україні подібних могил, позначених роками смерті — 1980-ті, на яких викарбувано «Погиб... в Афганістані».

*Побачення матері із сином. Ставище на Київщині.
9 травня, 1989 року.*

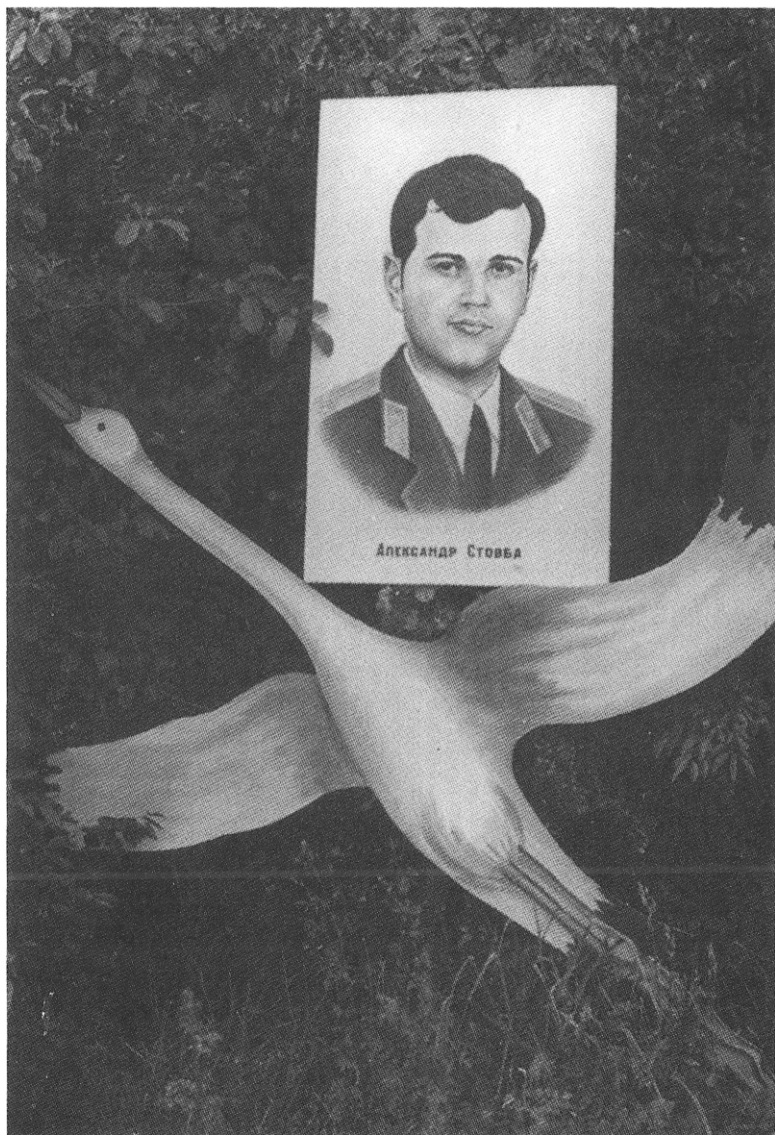

*Афганістан. 1983 рік. Провінція Кабул. Ущелина Аліхейль.
Розвідники 781 ОРБ (окремого розвідувального батальйону).*

*Перший зліва – фельдшер Шуба Володимир,
другий – москвич Іванов Сергій Іванович, третій – киянин,
старший лейтенант Михайлюк Валерій Васильович,
четвертий – капітан, харків'янин Воротняк Сергій.*

*А вдома
їх чекають...*

*АІСТ: Сильніший від смерті.
Пам'ятник на могилі О. І. Стовби у місті Дніпродзержинську.
Невдовзі поруч з'явилися передчасні могили його батька і матері.*

*Час — це те, з чого беруться роки.
Роки — те, з чого береться вічність.
Чи ж не скажеш сам собі ти знічено
перед тим, в житті останнім кроком:
я тебе не бачив, часу мій, у вічі...*

Миколі ПОПЕЛЬСЬКОМУ здається, наче все було лише вчора: посадка яблунь і каштанів на території училища; міцний, хоч із гармати стріляй — не добудишся, сон у казармі; «мала війна» за «Прохоровку» на тактичному полі, де друзі — Сашко й Микола — сміливо лягають під танк, що мчить на повній швидкості прямо на них, а потім знову ж вони, радісні й сильні, біжать всіяним білими ромашками полем, а потім, побравшись за руки, борюються в траві, кладуть один одного «на лопатки»... І навіть сповнена жахіть «неоголошена війна», що часто змушує серце здригатися навіть уві сні... — усе це, печальне й непоправне, сприймається як дарунок долі. Дике каміння Кундузу, Осмара, Сераї та Кунарської ущелини, де в неймовірні випробування потрапила їхня молодість, усе те незабутнє.

Живильне повітря рідних карпатських полонин і перевалів, немов бальзам, виліковувало, зцілювало душу. І все ж протягом багатьох місяців Микола ходив сам не свій; в тиші й свіжості стрімких модрин не вірилося, що десь далеко-далеко від куль і вибухів зупиняються серця і здригається під ногами земля...

З кожним вихлопом випускної труби в машині він мимовіль стискався, як ніби поряд вибухав снаряд...

Час повільно заспокоював розхитані нерви, знімав напругу, та все ж він не міг урівноважити душу, заспокоїти щемкі рани пам'яті:

*Пам'ятаю й повік не забуду,
не знайду я для втіхи слова.
Друг мій — Аїст поліг за свободу
на афганській землі в двадцять два...*

Ці рядки народилися одразу ж після загибелі Аїста на тому пекучому, в крові побратима квадраті гірської землі. Микола розумів, що він втратив значно більше, ніж товариша, із загибеллю Аїста його покоління недораховалося справжнього лицаря честі — одного з найобдарованіших поетів, свого юного Лермонтова...

Перед очима знову й знову оживало все до найменших подробиць...

Їм, сімнадцяти-вісімнадцятирічним юнакам, в тому липні 1975 року все уявлялося цікавим і незабутнім. І білосніжна постіль, і голубі суворі ліжка, і вмивальник у казармі, й те, що вранці треба обов'язково шикуватися на зарядку, й те, що на них покрикує старшина...

На зарядці, раптом помітивши, як іскряться в промінні сонця карі очі смаглявого, схожого на африканця парубчачка, Микола розсміявся: позавчора на алеї перед училищем, де він із батьком уперше побачив Стовбу, йому чомусь здалося, що в Сашка очі блакитні, а вони, виявляється, сповнені блиску стиглих каштанів — жаскі, карі...

Невимовне щастя: вони — курсанти, найперша перемога в дорослому житті! На строевому плаці їх зібрав командир роти капітан Галкін, відрахував кілька чоловік — це перший взвод.

Переодяглися. І як же вони, зачаровані й збуджені своїм виглядом, видивлялися перед дзеркалом!

Потім хтось сказав: «Підемо честь віддавати!»

І вони майже побігли на центральну алею й віддавали честь усім підряд. Рука втомилася... Їм було приємно відчувати себе військовими — в новеньких шинелях із золотою курсовкою на рукаві!

Курс молодого бійця — напруження, жарти... Діти як діти...

Одного разу Юра Єгоров закутався в біле простирадло, заліз на горище. Туди ж хдопці повели довірливого Михайла Синеліна подивитися на привида, що нібито мешкав на даху. Всі заховалися. А привид крутиться навколо Михайла, який розгубився й знітився, — у хлопчини безмалу серце не вискочило з грудей...

Було дуже смішно.

А потім, десь насеред серпня, їздили на заготівлю картоплі. За працю колгосп виділив хлопцям бідон молока — по кухлю випало на кожного. Під вечірніми зорями купалися в мілкому сільському ставку, шувбовскали у хвилю разом із зорепадом. Наче гострі багнети, врізалися хлопчачки у воду, й та миттю перетворювалася в чорну бовтанку-каламуть-боршаницю, аж риба переверталася догори червом і просто благала: «Зжальтеся! Хочу повітря!»

Кожного місяця батальйон виїздив на полігон — стріляли, водили бойові машини, навчалися мистецтву воювати. Неподалік від села жили в одному наметі — Стовба, Попельський і ще п'ятеро курсантів. Зранку й до вечора споруджували протитанковий рів. Горіло у завечір'ї багаття, хлопці, наче язичники, стрибали через будяки й вогонь.

Саша за щось зачепився, впав прямо на гарячі головешки... А вибіг із полум'я — весь чорний, тільки зуби та очі блищать... І миттю отримав прозвисько: «Ефїон!»

Жевріла ватра і в афганській ущелині.

Дивлячись на зоряні небеса і в очі один одному, Микола й Сашко пригадували курсантські будні. В училищі Попельський наполегливо осиловав військове триборство й до третього курсу став майстром спорту. Одного разу до нього підійшов Стовба й попрохав допомогти осилити «підйом переворотом». Минув місяць, може, три, й одного вечора Микола не втримався, вигукнув: «Оце так сила волі!» Стовба «витав» над турніком, крутив «сонце»!

Тут, у неймовірно тяжкі дні втрат, згадувалося більше веселе, наприклад, здача вогневої підготовки, коли кидали гранати з навчальним запалом. І раптом — курйоз... Той же Михайло Синелін висмикнув чеку, кинув її, а гранату... засунув у кишеню. Вибух!.. Хлопець розгубився, стоїть весь у диму, вклякає від переляку, на ньому спалахнуло, горить бавовняно-паперове обмундирування... Що робити? А поряд окоп із водою, ось туди, як бувалий пожежник, Саша Стовба під загальний сміх зіштовхнув невдачу.

Непогамовний народ — ці курсанти, що отримали погони лейтенантів. Це в них іскрився жарт: за один просвіт і дві зірочки — доля подарувала тобі чотири безпросвітних роки...

Все склалось би добре, якби на шляху до щастя раптом не стала неоголошена війна: під загрозою, так пояснили їм, були завоювання Квітневої (Савурської) революції, і перед Сашком, перед Миколою, перед сотнями молодих солдат конкретною очевидністю стало виконання військового обов'язку далеко від батьківщини.

Кундуз, Толукан, завали на гірських дорогах; небезпека і смерть. Але присяга залишається присягою.

Хто, як і що хотів бачити. Їм же прищеплювався погляд «шураві», тобто радянських воїнів: *душмани стріляють у серце афганського народу, та безсилі вони в боротьбі — дерево нового життя вже росте, тягнеться до сонця в центрі Кабула; його віття, жадібне до життя й світла, шумить над обпаленими степами й горами країни, що прагне зробити гігантський крок одразу через шість віків.*

У Толукані Попельський дізнався, що Олександр Стовба продовжує віршувати. То вже була афганська тема. Віршів, за твердженням Миколи Попельського, було чимало. Й найсокровенніше Саша довірив товаришеві в один із березневих вечорів. Строфи, які Олександр Стовба написав на остан-

ньому відтинку життя, могла народити тільки жагуча любов і непоборна ненависть громадянина й патріота, який раз і назавжди зробив вибір — боротися за щастя землі, яку за покликом долі й серця ти захищаєш.

У сутінках в ущелині горіло скупе багаття, тихо співали солдати. А молоді командири, обіпершись крутими раменами об виступи скель, дивилися, як відсвіти вогню розрізають вечірню птьму. Пам'ять повертала обох до рідної хати: рідні обличчя, хвилі сивого Дніпра-Славути, їхній стольний Київ, місто, якому оце-от мало виповнитися півтори тисячі років...

Час і простір наче спресувалися в поетичних рядках, які несподівано почав читати Стовба. Товаришеві здалося, що навіть скелі й зорі заслухалися до мудрих людських слів. І білий Молочний Шлях, названий в Україні Чумацьким Шляхом, над чужою землею раптом ліг на плечі двох офіцерів немов коромисло з чистою джерельною студеницею у відрах. Ту джерельну поезію тільки б пити й пити, вгамовуючи спрагу людської душі, обпаленої та приголомшеної втрачати... В безконечності світів наша Земля — наш єдиний берег, створений для щастя. В серці кожного з нас непокоїться Всесвіт, все людство з його радощами й печалями, кожна пилінка й травинка... Серця воїнів ніколи не здригнуться в бою з темними силами зла; доля на синіх крилах несе їм сонцебризний світанок, ранкова зоря запалює день. Світлий день для всіх і для кожного. **Миколі Попельському випало, може останнім із наших хлопців, потримати той потім зниклий блокнотик товариша з афганськими віршами.** Над неймовірно прекрасною поезією був епіграф — слова Геракліта: *«Сонце нове щодня»*. Вони ще засперечалися — чи мудрець розумів просто появу спочилого після сну небесного світила кожного ранку, чи мав на увазі, що ти по-іншому сприймаєш сонечко, коли кохаєш... Як там, але того сонця вистачить кожному. На всіх. Як дня, що сонце запалює. В ньому, в тому дневі — життя, а життя — вище від смерті.

Темне, немов смоляне чи галчиного крила, волосся вибивалося з-під Сашкової шапки, що приверне пізніше увагу багатбох: на останньому знімку в афганських горах Саша стоятиме, мабуть же, саме в цій шапці. Їх шестеро — молодих воїнів на тлі снігових верховин, що за ними, а попереду — камені-валуни... Мабуть же, цю шапку знайдуть однополчани Стовби, які вранці 30 березня, на «теплого Олексія», придуть на допомогу. Але буде пізно. В тій шапці буде багато крові, почорнілої крові й шмаття мозку... Як виявиться, душманських...

А поки що у завечір'ї біля вогню вони не думали про смерть. Ніхто з них двох у ті хвилини не здогадувався, що спливе лише один день — і на розбитому об гірське каміння годиннику одного з них для одного з них зупиниться час...

В уяві десь далеко-далеко, за ущелиною, за скелями, виростала мила, добра дніпрова земля, що по-весняному стрімко мала незабаром згойднутися білим квітуванням вишень і каштанів, розродитися щедрістю українських пшениць...

Із листа Миколи Попельського:

«У Саші, я це усвідомив у ті хвилини, було яскраве поетичне обдарування. І закономірно, що вірші лейтенанта здобули визнання, а з ним і крила. Крила, на превеликий жаль, до кінця не розгорнуті. Юний поет тільки прагнув досягнути висоту.

І не хочеться думати, що з непоправною втратою людини безслідно зникли на чужині вірші в записнику, загинули назавжди...

Вони були прекрасні в мужній красі солдатської сповіді в любові й вірності матері, рідній землі, в синівній готовності поета-воїна на самопожертву в ім'я миру й щастя нашої сивої від тривог Планети.

Завтра — це ми з Сашею знали — наш батальйон, в тому числі й наші два взводи, мали вийти на важке завдання, в якому могло обірватися життя кожного з нас...»

13

*...Юність!..
Не шкодую ні за чим —
жив вигнанцем я,
та трепетно беріг
пам'ять,
і в руках катюги
не здригнувсь,
бо до безтямю
Вітчизну я любив...*

Він повз, час від часу впадаючи в обморок, весь немов облутаний сталевим колючим дріттям. І не пам'ятав, як довго повз по холодній нічній землі. Непривітній, чужій землі. На тілі не було живого місця, де б не запеклася кров. Порізані ступні ніг... Жодної можливості звестися на ноги, тільки повзти, пересилювати жадливий біль, повзти «через не можу»... Дотикання свіжими ранами до гострого каміння й колючого, сухого чагарникового хмизу, що впливався

шпильками в закривавлені лікті, коліна й живіт, завдавало нестерпних мук; щоб не застогнати й не закричати, він ще сильніше стискав зуби. Розумів, що треба повзти якнайшвидше до шляху в ущелині Дігаль — тільки там ще може жевріти хоч якийсь порятунок, там на нього можуть натрапити або свої, або... чужі. Інакше: просто стече кров'ю. Там, де дорога, все ж якась надія на порятунок. Тільки тепер він до кінця збагнув, що людині, навіть перетвореній майже в суцільне криваве місиво, — все ж хочеться жити.

Своїм затерзаним, закатованим тілом Саша долав нескінченні сантиметри до життя, відчуваючи, що будь-якої миті може стекти кров'ю, впасти у непам'ять, і тоді сили й життя залишать його назавжди.

«Жити... Жи-ити!..» — для нього не було сильнішого бажання.

Жи-и-ити!

Густа березнева ніч і велетенське каміння, за яким під час сутички ховалися «невловимі», тепер стали помічниками тяжко пораненого, а потім ще й найжорстокіше катованого, до світанку могли приховати його від погоні, коли б не закривавлені сліди...

Саша продовжував повзти тільки неймовірними зусиллями волі. В пальцях правої, замученої руки він тримав напоготові маленький ПМ, пістолет Макарова, — зброю, яку приховав був під каменем чи під пахвою, і яка потім, коли прийшов до пам'яті, дарувала надію, з того пістолета він вистрелив, коли залишений, щоб його вартувати, «невловимий», несподівано насунув на свою голову лейтенантову шапку.

Тверезість свідомості — ось що боявся він втратити. Здавалося, людина безсила перебороти й щось протиставити провалам пам'яті... Це Саша випробував на собі. Він пам'ятав до найдрібніших подробиць і міг відтворити початок раптового нападу бороданів у нічній ущелині. Ворожа засідка була схожою на жорстокий обруч удава, що накинувся й намагався стиснути мертвою хваткою жертву у своїх диких лещатах. Але Саша, а з ним сержант Михайло Литвинов, молодший сержант Володимир Валишев, ефрейтор Олексій Ільїн, рядовий В'ячеслав Богомолів, — рішучим вогнем розрубали зашморг, що стягувався, прикрили відхід товаришів, а самі залишилися в ущелині, в пастці.

...Отямився він укотре від несамоговитого болю, що, здавалося, роздирав тіло на часточки: де він, що з ним?! Хтось грубою ногою перекинув його на бік, квалливо витяг із

внутрішньої кишені бушлата документи й, наче та тінь, відбіг до скелі й там причаївся.

Підсвідомо лейтенант здогадався, що то «несвій», що він і зараз дивиться на муки пораненого, не знаючи добити його чи пощадити, гаразд, що хоч цей не зробив звірячого кроку, не вдарив чимось, хоч знав, що «шураві» беззахисний, без зброї і без сил...

Чого ж він боїться, цей бородань, що причаївся за камінням? Для доказу, що він убив офіцера, йому годі відрізати в загиблого вухо, ніс, пальці або зняти скальп... Чому ж він квапиться? Може бути, на когось чекає, замисливши мене, пораненого й закатованого, залишити живим для якоїсь підступної мети? Ні, тільки не це!..

Застогнала й знову занімала двічі поранена ліва рука, порізана кисть... Судомно стиснулося серце... Поруч із ним також пробила тіло куля — навиліт... Де він знайшов у собі сили, щоб не застогнати, не ворухнутися?! Сподівався вижити? Так, саме так. Бо — зневажив смерть, переборов себе, коли щось тверде, наче камінь, притиснуло неймовірним тягарем, здушило серце, вп'ялося в самісіньку кров...

І раптом думка, ясна, наче блискавка: значить, обшукавши, душман не помітив прихованого пістолета; отже, треба зловити мить...

Тепер секунди здавалися годинами, течія часу немов пригальмувалася, кожен удар серця відгукувався в скронях...

Під світлом Місяця під скелею душман витяг з-за пазухи якусь зіжмакану волосяну ганчірину, склавши поклін убік небесного серпа, що продирав Аллахові володіння, натяг те шмаття на голову: так, то була шапка Сашка, яку чомусь вирішив приміряти бандит, погладжуючи густу темну бороду.

І в цю мить пролунав постріл!

...Лейтенант знав, що треба повзти до дороги, куди може надійти допомога, а сюди, до скель, обов'язково повернутися чужі. Де вони? Відносять своїх убитих чи пішли, щоб перекрити дорогу, боячись що полоненого будуть виручати свої. Він кликав їх на допомогу навіть у маренні, коли зовсім понівечений лежав між камінням: «Я — «Стріла»... Я — «Стріла»... Ми напоролися на засідку й вступили в нерівний бій. Закінчуються патрони... Я прикриваю відхід... Я — «Стріла»...

Зрешечена кулями рація валялася під скелею, а Саша повз...

Позад була найжорстокіша із ночей ніч, а попереду також незоглядна в жахіттях, у провалах пам'яті ніч. Кілька разів

лейтенант намагався встати на ноги, він не розумів, що в нього порізані ступні, й одразу впадає у непритомність.

У багатьох віршах він не раз нею усе це передбачав, якимсь незбагненим чуттям ішов попереду своєї долі, там в уяві, він опинявся віч-на-віч із смертю, та оскільки та розмова була просто творінням уяви, а отже, тільки передчуттям герцю в чужих горах, він не надавав їй реального значення, як просто змаганню з жорстокою силою палахкої душі. Тут же він конкретною дією відповідав за слова і вчинки, не абстрактною строфою відповідав, а своїм життям. Він не відповзав од небезпеки, як відповзав смертельно поранений звір, він мусив боротися й жити, щоб розповісти людям про мужність й незлам звичайних хлопців, з ким став на останній герць із ворогом.

«І смерть в одному віці дає їм життя у всіх наступних віках!» — наче крила могутнього птаха, ці слова Джордано Бруно, непокірного еретика із чотирнадцятого століття, раптом заворушилися на висохлих, запечених устах Саші.

І я не вдаватимуся до повного цитування лейтенантової поезії, присвяченої Джордано Бруно, наведу лише фрагмент у українському інтерпретуванні:

*Вогонь, як смерч, що вибухнув і згас,
історію устигши обпалити.
Де беремо той міцності запас,
що й у вогні дає нам змогу жити?
Прив'язаний до чорного стовпа
великий мудрознай і геній...
Для нього суть життя —
то боротьба,
дух Бруно закодовано у генах.*

У ці неймовірно тяжкі, екстремальні хвилини, до пораненого приходили наймужніші із незборимих, хто став для нього провідними зорями. Джордано був одним із них, і, щоб якось відволіктися від нестерпного болю, Саша, то провалюючись у непам'ять, то знову воскрешаючи, повертаючись у життя, прагнув утримати в жолобках пам'яті свої рядки про непокірного генія:

*...Шумє вогнище.
І метушиться кат:
щось хмиз одсирів;
хто його підсушить?*

*В крові замучених
слизька й ряба рука,
і не розчулить плач
бездушну звіра душу.
Джордано, рідний мій,
на Площі Квітів ти
як пам'ятник стоїш,
скажи ж мені бодай однеє слово.
Жагуча думка, та, що прагла висоти,
у кам'яну передалася мову.*

Світ безберегий і безконечний: початок, кінець, кінець і знову початок — ось що рухає життя в незоглядному відсвічуванні життів...

*...О мислі дерзновенної політ,
чи в змозі хто тебе перепинити?
Привів кат Генія на ешафот,
а той не вмер... —
забаг на п'едесталі жити!*

Саша в нерівній сутичці був поранений у живіт; дві кулі обпалили ліву руку; ще дві — пробрили груди навиліт, мало не зачепили серце... На вогні кати затерзали юних хлопців Михайла, Володю, Альошу, Славка — Литвинова, Валишева, Ільїна, Богомолова... А йому, Сашкові, якимись звірячими лецатами закривавили праву руку, а на лівій розрізали п'ясткові кістки; роздерли ноги нижче коліна, закручували жили... Порізали ступні ніг...

Ще школярем Саша подружив із Джордано, в снах і наяву бачив небо його блакитної батьківщини, усвідомлював, що для людини немає дорожчої землі за свою, рідну. Не раз на берегах Дніпра йому уявлялася сонцесяйна, у вишнях, яблунях та каштанах італійська Нола та гора Чикала, з якої і вдень і вночі видно, як клекотить у димах верховина Везувію... Земля й небо Джордано Бруно... Непоборний вогонь глибин народжував полум'яний вогонь в душі Джордано-хлопчика — **«життя творять насінини вогню, що запалюється звідусюди, сяє і звідусюди розсіюється...»** Ніщо не виникає з нічого, і ніщо не зникає безслідно. Джордано був одним із найперших, хто відкрив Саші таємниці матерії у світоворенні: Всесвіт безмежний, невичерпно й безконечно рухається в ньому небесні тіла, незчисленні світи мають **«той же лик, образ, ті ж переваги, сили й дії»**, що й Земля. **«Незчисленні сонця»** існують, існують **«без-**

конечні кількісно землі, які обертаються довкола своїх сонць, подібно тому, як наші планети крутяться навколо нашого Сонця». А тому — є життя... є люди... на інших планетах.

Людина під зорями та світами і зорями-світами над головою землян — це не зникне, не вмере ніколи. Гаряча й холодна земля, гаряче й холодне тіло — нехай сперечаються філософи про кінець і про безконеччя, про життя й смерть. Людина в боротьбі, і тільки в боротьбі, утверджує себе як людину. Інакше вона — зеро, нуль, порожнеча...

«Те, що було насінням, стає стеблом, із того, що було стеблом, виникає колосся, із того що було колоссям, виникає хліб, із хліба — шлунковий сік, із нього — кров, із неї — насіння, із нього — зачаття, із нього — людина, із неї — труп, із нього — земля, із неї — камінь або інша річ... Всі речі перебувають у всесвіті й всесвіт — у всіх речах; ми — в ньому, він — у нас. Так усе зіходить ся у найповнішій єдності».

День спалення Джордано Бруно збігся із сильним землетрусом під час виверження Везувію. Хитаючи ґрунту, писав біограф, докотилася до Риму. На П'яцца Навона випало багато тварин. Перелякана череда биків поворивала прикормі й розбіглася вулицями, витоптуючи зустрічних. Загибло під тими ратицями до півтори сотні людей... Цей факт дозволив зробити ще трагічнішою легенду про мученицьку смерть Бруно. Ця легенда була співставлена з розповіддю самого Бруно в поемі «Про безсмертя і незчисленне». В ній Везувій уявлявся Джордано другом та братом. І тепер Везувій немов розгнівився за те, що Бруно закатували.

Тільки зараз, із величезними труднощами звівшись на лікті, Саша раптом побачив за визубнем скелі блакитні зорі. Вони мерехтіли над холодними хребтами гір, спосилаючи з висоти на землю дивовижної зваби іскри вогню...

Вранці в ущелині побіля закруту річечки, безіменної річечки, Сашині друзі знайшли з-поміж каміння прострелену шапку лейтенанта...

Але самого тіла ніде не було...

Дощ, раптовий дощ, що несподівано прорвав березневе небо над чужими горами, майже змив сліди крові на каменях, що розтрусилися, ведучи в долину, до дороги. Більше шести годин під прицілом «невловимих» випало стерпіти побратимам, щоб наздогнати мертвого Сашу... Він уже був май-

же біля дороги. Побіля вбитого валялися два трупи бороданів. Їх убив лейтенант із пістолета, але третій устиг кинути в нього ніж, а потім вистрелив уже в зупинене серце... Для — певності.

Лейтенант лежав звернений до неба, де назавжди зникли недосяжні для нього світи й зорі. Зранена рука в останню мить потяглася до серця, і друзям здалося, що Саша стискав у долоні слід зорі, що запікся звугленими «залізними дощонами» його метеорита...

Був передостанній день березоля. День «теплого Олексія»...

Пробуджувалася весняна земля, сонце осяяло глибоку ущелину Дігаль, що недалеко від Джелалабада, в горах. Жити б і жити ще, коли в тебе тільки починається шлях, коли тобі не більше двадцяти двох...

З печаллю дивилися товариші Стовби на туманні окреслення скель, вони зрозуміли, як усе відбулося: рішення командира не підлягало обговоренню — Аіст із чотирма солдатами прикрив відхід групи. Так він вирішив сам, усвідомлюючи, що поплатиться життям, адже допомога вночі навряд чи надійде. Він просив, викликав вогонь на себе, але ротний відповів з холодом у голосі: треба було тобі економити набої... Його підступний ротний немов не розумів, що економити не було можливості... Ротний, новоявлений вискочка, найжорстокіший, свій такий собі Бонапарт, вони в усі часи топтали по підлеглих, до нагород — «скороходячі», як гірко пожартував колись Саша, переінакшуючи прізвище ротного, до успіхів у кар'єрі приходили найперші...

Й от, геть зраний, затерзаний, що й живого місця не знайти на тілі, Аіст повз, зовсім не думаючи про мужність чи ще які високі якості воїна, він просто повз, зневаживши власну смерть, як і мало бути — до цього він готував себе все попереднє життя.

За гори відійшла найжорстокіша з ночей. Він повз, наближаючись до дороги, коли раптом почув за собою квапливі кроки тих, що бігли. Ті, що бігли, наближалися до нього, тяжко пораненого й затерзаного. Вони не боялися, що цей, затерзаний «шураві», ще знайде в собі сили, щоб вистрелити.

Але він вистрелив, двічі вистрелив!

Й помітив ще, як у небі здригнувся ніби стрімкий ключ журавлів; кидаючи на землю печальні скрики, птахи квапилися в рідні краї. Чіпкістю свідомості, що згасала, кароокій, вродливий юнак, у якому хіба що небо могло вгадати слов'янина, він попрахав долю, щоб та дала йому крила ви-

дертися з цього жахливого пекла «неоголошеної» війни за прозорим ключем журавлів...

І раптом — чи то йому привиділося, чи то був уже його вічний сон, що потяг юнака у свою безодню — перед ним згойдулися хвилі сивого Дніпра, а з ними, чомусь такими чіткими й окресленими, наче церковні дзвони, задзвеніли, шелеснули золотом рідні хвилі українських пшениць. **«Я не навчився любити свою батьківщину із закритими очима, з похиленою головою, із стуленими вустами, — крізь ті неймовірні дзвони раптом ніби почув він слова декабриста Петра Чаадаєва, що колись вразили й приголомшили його. — Я вважаю, що людина може бути потрібною своїй країні в тому випадку, коли вона чітко бачить її...»**

Неймовірним зусиллям волі він востаннє відкрив очі — над ним пропливало небо й гори. Чуже небо... Й — чужі гори...

14

В передостанній день березня, березолю...

Чи буде лежати земля в снігах, чи на полудневих схилах проклонеться молада травичка, а в дніпровому краю бджоларі-пасічники неодмінно винесуть на осоння вулики — Божя комаха, бджола, має неодмінно ж за будь-якої години зробити свій перший обліт.

У березневий день у сільській хаті у важких пологах моя мама подарувала мені життя... — в передостанній день березоля, на «теплого Олексія»...

В мирний, передостанній день березня — через чотири десятиріччя по тому — залякли від чорної жорстокості навіть холодні нічні скелі в Дігаль-ущелині: мій день народження для молодої людини, про яку я розповів, став останнім днем.

І на мої іменини впала вічна печаль ...

Ніколи не зможу розвіяти смутку, що заронився в моє серце з утратою талановитого юнака:

У передостанній день березоля, що додаватиме мені роки, осиротіло буду шукати в Божому небі ключ білих птахів, що летітимуть з іррю в рідні краї. І з тими прозорими ключами журавлів, лелек щемливим дзвоном і клекотом будуть вчуватися мені підняті на крила поезії вірші лейтенанта, воїна й поета Аїста.

Скільки судитиметься, визначатиметься небесами мені жити, буду шкодувати, що так рано, до несправедливості рано обірвався його рядок. І буду прагнути, щоб це слово «АІСТ», таке близьке й співзвуче слову «гайстер» (лелека)

Григорія Сковороди, — без перекладу, як повноправний синонім, увійшло в рідну мені українську мову.

За віком вік Земля нестиме нас довкола Сонця-сонечка, даруючи поколінням пристрасне й красиве насіння вогню. А я вдесьте, всоте й утисячне буду звертатися до долі юного АІСТА, до його віршів та листів — там буде все те, що людина мусить узяти з собою в життя, щоб бути людиною.

За два тижні до смертельного бою в горах Саша надіслав матері листа з адресами й датами народження своїх найближчих друзів і проханням, від якого здригнулося в передчутті її серце:

«Мамо, скільки ти будеш жити, прошу: вітай моїх друзів із днями народження, якщо... зі мною щось трапиться...»

Він не гадав, що його прохання через короткий час уже не буде кому виконувати: підкошені загибеллю сина його рідні за три—п'ять літ втратять будь-яке прагнення жити; Іван Андрійович, ще порівняно молодий, заквапиться в несходимі світи, за сином... А в Лідії Петрівни, оптимістичної, завжди неспокоїної раніше — через непоправну втрату затьмариться розум, діагноз жорстокий — недуга «Альцгеймера», а це значить: розлад розуму й рухів, роками вона не впізнаватиме навіть другого рідного сина Сергія, вся порине в якийсь свій химерний світ, й, останнім часом зовсім нерухома й безмовна, стане в рідній хаті непосильною для сина, нещасна мати — німий докір світовій воєнщині.

Все втратило сенс і смисл. Усе, окрім хіба Сашиних віршів, цих незміцнілих засівів, що закликають живих думати, бути бережливими. Навіть передчуваючи смерть — дбати про живих, залишаючи в їхній пам'яті людську пристрасність до добра й справедливості. Навіть написавши прекрасні рядки — бути притомним себе, скромним і вимогливим до себе, чесно усвідомлюючи, що ти встиг у житті осилити тільки частинку високого:

«Нехай ці вірші написані не зовсім вдало, і хтось інший, бувши на моєму місці, міг би написати їх краще від мене.

Але ці рядки — мої друзі.

Кожен із них має свій характер, свою думку й, окрім того, несе в собі маленьку часточку моєї, навіть для самого себе незрозумілої, неоясненої душі.

Подружжя з ними й не дорікай мені за те, що в мене не вистачило сил зробити їх кращими».

Такий запис зробив Олександр Стівба влітку 1975 року в нотатнику та рукописній збірочці віршів, подарованих коханій дівчині.

Він, Аїст, зовсім не гадав, що в передостанній день березня 1984 року, його, воїна, буде причислено до Співки письменників України. Як талановитого поета. Посмертно.

Ще через деякий час, на жаль, також посмертно, його воїнський подвиг в Афганістані увінчає Золота Зірка Героя вже зниклої з географічних карт країни, до якої тоді входила його рідна Україна.

Січень—травень 1983 р.;
січень 1988 р.;
україномовний варіант повісті:
1—31 грудня 2002 р.

АФГАНІСТАН:
ВУЛКАН
І
ЛОМИКАМІНЬ

В НЕБІ ВІЙНИ

Літак різко втрачав висоту, й, відчувши це, я очима прикипів до алюмініатора, але нічого розгледіти не міг — густі то червоногарячі, то сірі хмари, наче безкінечні кучугури снігу або безладні натовпи пухнастих білих ведмедів, що бігли невідь-куди, невтримно застелили летючий простір. Перебуваючи в цьому лункому безгомінні, не хотів вірити, що десь там, далеко внизу на невидимій землі, для когось уже настав прощальний світанок, і десь, може, в ущелині, побіля кишлака або гірської караванної непрохідної стежки, знову спалахне бій, і зла куля зупинить чиєсь юне серце...

Безкінечна сіра прірва оповила все довкруг. У цій хисткій, можливо, невідворотній невпинності долі, що насувалася, відчувалася повна залежність людини від надійності дюралевих крил, що тремтіли в розрідженій невагомості. В пам'яті ворухнувся останній рядок, яким я завершував повість «Аджимушкай» — про безприкладні сто сімдесят днів і ночей підземного гарнізону: «**Я не бачив війни...**» І пригадалася недавня розповідь Михайла Кожухова, талановитого журналіста «Комсомольской правды». З ним тільки вчора, у вересневий ранок 1985 року, я познайомився в Кабулі. Схвилювано Михайло розповідав про своє бойове хрещення на нічному перевалі й про те, що відбулося за кілька днів до прильоту в Афганістан нашої письменницької групи на Дні радянської літератури. Банда Гауза ракетною «стінгер» («**стінгер**» — означає: *та, що жалить*) знищила афганський цивільний літак. Начальник кандагарського аеропорту Якуб Юсуфі, який побував на місці злочину, свідчив: «Ніщо раніше не вражало мене так, як це видовище. Уламки літака впереміж з частинами людських тіл розкидані на смузі завдовжки близько трьох кілометрів... Там було п'ятдесят дві особи, тільки афганці. Я знав чотирьох із них — співробітника аеропорту, його дружину, їхніх маленьких дітей. Я сам проваджав їх до трапу...»

Так, я не бачив, а отже, й не пам'ятав війну, але тут, опинившись в афганському небі, над Гіндукушем, коли наш металевий птах майже вертикально почав падати вниз, і з касети, встановленої у фюзеляжі літака, з лунким вихлопом через кожні п'ятнадцять—двадцять секунд почали вистрілювати, розбризкуватися теплові ракети, щоб створити загороджувальне кільце (та, що «жалить», іде на тепло, на шум-звук, на свист, на метал і б'є прямо в сопло...), ти одразу ж відкидаєш будь-які сумніви щодо оманливої тиші — ти уже на жорстокій війні, і кожна мить може коштувати життя...

Найперше відчуття: реальність небезпеки, але не страх. Відриваючись від злітної смуги, літак одразу ж зі старту рветься вгору й набирає висоту... Гостре головокружіння, різкий біль у скронях. Ти ж не космонавт і не звик до таких різких навантажень і перепадів тиску. Миттю переборюєш психологічний бар'єр: стискується серце, і в унісон йому свідомість неспокійно шукає вихід. Нав'язлива паралель із степовою ящіркою: відчувши небезпеку, ящірка раптом відкидає хвоста... Непомітно навіть для самого себе ти напружуєш волю, щоб відкинути від себе страх та розгубленість, всі твої думки зосереджені в одному напрямку — тільки не розгубитися, відкинути те, що може тебе зламати. Несамовито гуде й тріщить у вухах, у голові; внизу — про це ти не забуваєш ані на мить... — уже не вечірній вересневий дощик, що шумить у відсвітах вогню, не аеропорт Шереметьєво, не мельхіорове сьєво кафе, де урочисто розкошує, буянить, вгамовуючи свою розкрийдушність, частуючи всіх то міцною кавою, а з нею лєнінградським морозивом, що знову коньяком непогамовний автор «Сімнадцяти миттєвостей весни»... Він також пильно дивиться в ілюмінатор, цей відчайдушний у зеленій плямистій формі нікарагуанського командос Юліан Семенов. Він зробив свій жест: усіх буквально залив за свій рахунок кавою, коньяком, віскі...

А у віконці відчутно прорізаються гори.

Гори й гори...

Нестримні, величні, наче чорні свічки!.. Я міг би молитися на них, коли б не щемкі очі матерів...

Наших, які не дочекалися, зболених, відстраждалих рідних матерів, сестер, удів та коханих... Більше сотні «афганок», які втратили своїх юних солдат за Гіндукушем, зустрів я до цього польоту в найгарячішу точку Планети, коли збирав матеріали для «АІСТА»... Й тепер, прихопивши з собою ще не книгу, а тільки свіжу, не вчитану верстку, приробивши до неї відтиск обкладинки (перший варіант і вихід друком писалися до моєї поїздки в Афганістан), очима саме посивілих матерів та батьків з борту літака бачив уперше цю гірку й крем'янисту землю, щоб навіки її полюбити й оплакати — адже юні життя моїх співвітчизників, обірвані у дев'ятнадцять і двадцять літ, не воскресити... А значить, ніякими високими словами не замінити те, що приходиться у життя лише раз.

Мудрість і Сходу, й Волги, й Німану, й Дніпра завжди одна: той, хто має вуха — та почує, а хто має очі — та побачить, у кого не зчерствіло серце, той почує біль, співпереживе. Годі відвідати будь-яке кладовище в Україні, в Росії, в Білорусі,

щоб зрозуміти, як жорстоко — в дні миру — помолоділи за останні вісім років могили.

*В Афганістані, в «черном тюльпані»,
ми молча над землею пльвем...
Скорбная птица через границу
к русским зарницам
несет ребятишек домой...*

Літак, немов на гострому хресті хребта, повис над крем'янистою ущелиною... В цю мить подумалося про інтернаціональну чесність наших повпредів ув Афганістані, а з-поміж них Віталія Примакова, Лариси Рейснер... Особливо хвилювала чистота почуттів автора, на жаль, майже забутої книги «Афганістан в огні», яку написав усиновлений Михайлом Коцюбинським Віталій Примаков. Те видання тридцятих років значиться в каталозі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР в Києві, хоч насправді воно безслідно зникло — його вкрадено, спалено?.. І я натрапив на цю давню реліквію в Москві буквально перед самісіньким вильотом в Афганістан — може, останній примірник... Примаков розповідав про важку долю афганців, про хижацтво Чингісхана, а потім Англії, Франції, царської Росії, про невдалі спроби Наполеона, за сприяння царя, пробитися караванними стежками до Індії й захопити її... В 1808 році в лещатах гір афганські племена буквально затерзали наполеонівську воєнну експедицію — понад дванадцять тисяч солдат...

А чого тільки коштували в минулому й на початку нинішнього сторіччя для Англії три криваві провали в англо-афганській війні!.. Й це цілком закономірно: Фрідріх Енгельс відгукнувся про афганців як про один із найнезалежніших, найволелюбніших і найхоробріших народів на землі... Вони першими підтримали нашу соціалістичну революцію.

Й ми повинні були, нас зобов'язувала історична пам'ять, добросусідство відгукнутися у тяжку хвилину.

*В Шинданде, Кандагаре и Баграме
опять на душу класть тяжелый камень,
опять нести на Родину героев,
которым в двадцать лет могилы роют...
Которым в двадцать лет могилы роют...
Но надо добратся, надо собратся,
если нарватся, то можно сорватся и тут:
горы стреляют, «стингер» взлетает...
Если нарватся, то парни второй раз умрут...*

Так співається в пісні афганця Олександра Розенбаума...
Цю «афганську рану», гіркоту «чорних тюльпанів» видно
з Паміру, цього «даху Землі», з Гімалаїв і Гіндукушу... Звідки

рукою кинути до Уралу й Сибіру, до Волги, до Неви, до Дніпра... Тут зовсім поруч — Індія, Китай, Ірак, Іран і Перська затока. Й тут не місце війні й не місце «загніздуванню» «чорних відьм» — крилатих ракет і «першингів»... Стратегічно регіон дуже гарячий і важливий для збереження миру на землі. Тому, із найжорстокішими втратами захищаючи незалежність південного сусіди, наші юнаки подали руку дружби захисникам Савурської революції й далі захищають і своє недоторкане майбутнє — без війн, без ракетного й нейтронного зла. В цьому смисл їхнього людського й воїнсько-обов'язку на Планеті.

Знову й знову я вдивлявся вниз, на гори; крізь біле молоко туману вони проступали дедалі чіткіше — чорні, наче підведені сажею або графітом, схожі на скопища безсистемної, мертвої жужелиці, що застряла в затверділому, захололому попелі... Велетенські піраміди, цілі гори перегорілої, рудої й чорної циндри й каміння, в яких уже не було життя... Тільки де-не-де між цими великими кам'яними брилами, чіплялося руденке, безлисте, немов щітка, деревце, та ще серед валунів тяглися тоненькі ниточки — травичка... І це — все життя...

І знову голі, гострі хребти, розлиті немов слюда, випростані, простягнуті до тебе рученята виснажених річечок, раптово, бурхливо й ненадовго вони закипали в долонях ущелин, тільки в розпал весни набирали сил, а над ними спалені у вибурах магми кратери, ущелини, долини... Пливли й пливли кудись у сніги верховини, як айсберги. Сонце пробивалося крізь туман, підсвічувало гори — неказанна краса та велич гірських храмів. Ущелини, скелі... Немов нескінченний караван верблюдів ступав кудись у долину під вранішнім сонцем... І все ж розумієш, що перед тобою напівпустельне життя, кладовище землі — цей урочистий, непокірний і до безмежу красивий Гіндукуш... Закам'янілі хвилі давно віднесамовитілого народження землі.

Як усе ж нелегко було мандрівникові за сторіччям сторіччя підкорювати твої хребти, Гіндукушу! Чорні, до синяві, коричневі й сірі валуни, каміння, піна закипілої магми... У білому, рожевому, рудому озлобленому зіткненні хмар, наче в сажі, в димі й попелі топтана й перетоптана земля — її від краю й до краю розшматовували завойовники від ахманідів, гоплітів Александра Македонського, орд Чингісхана й Тамерлана до англійських навальних військ... Земля, що під крилом авіалайнера раптом видалася тобі схожою на старість і смерть... Тут десь у «вовчих ямах», в ущелинах і вдень і вночі не дрімає око бородатого «духа», щоб послати у твій бік смерть.

Я заплющив очі, але не зміг відмахнутися від мертвої без кінця-краю безмежності, яку ніколи не переміряти зором — сіра, немов присипана сухою, зітертою на порошок полинами та шпилькими травами сива земля... Які важкі, справді материнські пологи їй довелося випробувати в огні, в муках, перш ніж з'явилися під небом оці затвердлі кам'яні брили! Як тяжко було людині, трудівнику заселити її, полюбити й назвати назавжди своєю батьківщиною...

Іскрився сніг, засліплювало очі. Але я дивився й дивився вниз. Не знаю чому, але мені раптом згадалося давнє порівняння землі з великою черепахою. Велика сіра черепаха — символ старої, вистражданної Планети. Адже це не тільки міф: наша старенька Мати-Земля схожа на панцир черепахи... Мені уявлялось, як тисячі велетенських черепах несли на своїх спинах панцирі з хвиль моря на берег, щоб продовжити свій рід. Кам'яні брили бігли кудись у далину. Я справді бачив жахіття нестерпно болючих родів гірської землі. Так, знемагаючи від мук, вся в стогоні й поті, відкладала велика морська черепаха — це бачив я одного разу в науковому телефільмі про тварин — свої яйця, заривала їх глибоко в пісок. Виснажена на спекоті берега, в піску, зовсім обезсиліла велика черепаха із останніх сил все ж відповзала до моря... І вже, відчувши поклик справжнього народження, поклик життя, черепашата незабаром пробивали шкаралупу і, як за сигналом, в одну мить кидалися до моря, до хвиль, радісні, зміцнілі буквально на очах, повзли, бігли, тікали в море, щоб жити далі й продовжити свій рід.

На очах вивищувалися гори так схожі на панцир старої черепахи... То снігові в молочному тумані, то раптом чорні, як свічі. Наче злий демон обікрав цю землю півдня, позбавив її рослин і дерев. І скільки потім я дотикався поглядом до ілюмінатора, весь час, усю дорогу до Афганістану мене не залишала, дзвенячи в душі й серці, рідна пісня про траву, траву побіля хати, пісня про зелену-зелену траву, що нам сниться...

А під крилом літака за гребенем гребінь пропливали стрімкі гори, все нові й нові верховини й кряжі. Тут, у цьому обпаленому, крем'яному краю, скропили своєю кров'ю непрохідні гірські стежини наші вчорашні школярі, зовсім хлопчачки, хто солдатською мужністю обезсмертив себе: Олександр Стовба, Володя Шевчук, Валерій Гринчак, Микола Чепик, Костя Прокопчук, Сапа Сенчук, Олег Онищук, Ярослав Горощко, Михайло Литвинов, Володя Валишев, Альоша Ільїн, Славко Богомолів, Євген Євсєєв, Вадим

Сушко, Віталій Пустовар, Ігор Веклич, Саша Гурін, Ана-толій Костенко, Віктор Мирутенко, Олександр Бідний, Сергій Червонописький, Алі Алієв..., і тисячі, ціле покоління дев'ятнадцяти-двадцятирічних...

Я відірвав погляд від ілюмінатора й подивився на вродливу жінку, що сиділа поруч зі мною. Склавши перед собою стиснуті в кулак пальці, як чіпкі пружини, бліда і схвильована, вона читала верстку мого «АЙСТА» й нестримні сльози текли по її щоках. Це була Фаза Алієва, народна поетеса Дагестану, член нашої групи. В Афганістані, як дізнаюся потім, в одній із найнебезпечніших точок служив її четвертий син капітан Алі Алієв. Тихо, але відчутно вона раптом сказала: «Тільки оце зараз, своїм серцем, опинившись на війні, все випробувавши на собі, я по-справжньому зрозуміла матерів, які не дочекалися з Вітчизняної війни своїх чоловіка чи сина...»

Наш літак, — незахищена друзочка в небі, — як магніт, міг у будь-яку мить притягти до себе підступну зенітну стрілу, що могла вжалити, й перетворити нас у полум'я й попіл. Але нам ще судилося жити, щоб розповісти про юнаків, які прийшли й ще не прийшли з війни...

НА ШЛЯХУ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

Небезпека чатувала в небі, складнощі чекали й на землі. Кожного дня протягом вересня—жовтня по три, а то й вісім виступів — у навчальних закладах, школах, заводських та фабричних цехах, у військових залогах — радянських та афганських, у кишлаках... Перед дехканами, студентами, інтелігенцією... І все без підготовки, експромтом. Виїзди змінювалися перельотами в провінцію. І що прикметно — завжди і скрізь нам виявляли увагу, відчувалася жива зацікавленість до нашої країни, її людей, до нашого суспільного ладу. Сьогодні все відійшло в минуле й немає потреби щось дуже деталізувати. Але Афганістан справді був схожий на вулкан і ломикамінь: тут зігнулися в жорсткій боротьбі далеке чотирнадцяте сторіччя з бурхливим космічним віком, а значить, накреслилися якісні соціальні перетворення. Контури нового життя, що тяглося до світла, були особливо помітні в ліцеї «Револуція», дитячому будинку «Ватан» («Батьківщина»), в Кабульському університеті, в Інституті суспільних наук.. **Й не хотілося думати про все це, як про невадалу, передчасну спробу...**

Знедолені, доведені до жебрацтва — вихудлі й стражденні — школи, самі учні, що позаздрили б навіть безпросвітній

хаті дядя, в якій у минулому сторіччі осягав науку Тарас Шевченко... Три стіни, немає дверей, над головою свігиться, весь на дірках дах, протяги... Немає парт, підручників, зошитів... Діти пишуть, поклавши аркуш на коліна, на цеглину чи камінь... Але — пишуть! Приходять до школи на півтори — дві години, потім працюють у заводських чи фабричних цехах. Гірко було дивитися, як гнуться плечі дітлахів від непосильної ноші, від важких труб... Діти з малих років стають годувальниками. Родини великі, бідність неймовірна.

Був створений інститут вдосконалення вчителів, відкритий педагогічний інститут, було вжито кардинальних заходів щодо перебудови системи освіти. У найскладніших умовах проводилася реформа афганської школи, пропагувався Декрет про загальне обов'язкове початкове навчання. Мене вразили цифри: до початку 1985 року (за мусульманським календарем 1363 рік) у країні існувало 1014 шкіл. До революції їх було 3746. Більше двох з половиною тисяч шкіл, головним чином у провінції, знищили ті, хто не забажав схилити себе до нової долі Афганістану. У багатьох випадках, руйнуючи, піддаючи вогню, вибухам школи, «невловимі» вбивали й мулл, і школярів, і матерів... А якою проблемою стали підручники, шкільний інвентар. У тому ж 1985 році Міністерство освіти не змогло доставити в провінцію жодної шкільної парти. Понад сім мільйонів підручників для шкіл та інших навчальних закладів нерухомо лежали на кабульських складах... А що казати про географічні карти, глобуси, обладнання для лабораторій з фізики й хімії... За останні роки близько п'ятнадцяти тисяч вчителів залишили працю. І найголовніша причина — провінція стріляла, застосовувала до борців за просвіту народу фізичні розправи.

Очевидно, щось не було враховано, а може, й не настав час, щоб переступити через сторіччя.

Глинобитні будинки, візки на міських вулицях, що не мали назв; стрункі дівчата в паранджі, вони уникають чужих чоловічих поглядів — романтичні й нереальні, як привиддя. А поряд буяли розкішні східні базари, прямо на тротуари звисали з вікон і вітрин свіжі тулуби баранів, овечі кожухи, національні халати, криклива західна, японська, китайська, штатівська «фірма», підкинена торговцями зі всього світу... Франція, Японія, Таїланд, Ізраїль, Пакистан... Тут можна купити все, що тільки забажає душа, були б лише у тебе афгані. І тут же можна несподівано напоротися на кулю з безшум-

ного пістолета, на міну... Зброю мав майже кожен зустрічний — при собі чи приховану, роздобути її не складало особливих труднощів: гострий ніж, допотопний англійський бур, італійська пластикова міна, китайський, ізраїльський автомати, американські зенітні ракети «стінгер» і англійські ракети з тепловим наведенням «блоупайпи»... Їх уже не одиниці, а сотні... Гроші породжували гроші, тобто — зброю, зброя — найманців, убивць, а значить, насилля. Гроші, гроші, гроші... Справді, там, де бідність, спрацьовувало зло: хто платив, до того й ішли. За вбитого радянського офіцера в залежності від звання «заохочували» сумою від тридцяти до сотні тисяч афгані, за збитий літак або гелікоптер — «винагорода» досягала цілих мільйонів... Швидкий і легкий спосіб розбагатіти на крові, натиснувши на спусковий механізм.

У провінціях шал насилля «духів»: не захотів піти в банду, тобі вирвали язик, викололи око, відрізали вухо, ніс... Народ утратив орієнтири й щирість, замкнувся в собі. Під постійною загрозою «невловимих» не могло бути й мови про майбутнє країни, про перетворення в життя того, про що мріяв і з чого починав Таракі.

Тому в Кабульському військовому госпіталі, де ми виступали, часто опинялися не тільки дорослі, а й діти — жертви насилля. Поранення грудей навиліт, прострелені стегна, відірвані руки, ноги... Травми, одержані від вибуху іграшки-міни, підібраної в траві, в піску... Кілька годин ми провели в госпіталі й бачили очі покалічених, таких, що сиділи на камінні, на стільцях. Юнаки, дівчата, діти в синіх халатах з коричневими комірями й такими ж коричневими кишенями. Вони уважно слухали нас під розлогою шовковицею. Ми розуміли смуток в їхніх очах — тугу за домівками, за матерями й коханими... Серед них було дуже багато хлопців із Союзу, і як томливо й довго чекали вони листів від рідних!.. Це не уникало погляду. Особливо запам'яталися очі тяжко пораненого лейтенанта Романа Забзалюка. У відділі реанімації лікарі тільки-от вирвали львів'янина з лабет смерті. Й тепер він мусив жити й боротися за життя. Людина мужності, Роман Забзалюк у це вірив. Вірили й ми.

ПЕКУЧІ РАНИ АФГАНІСТАНУ

Несподіваний перший афганський дощ зашумів над Кабулом, підкріпився дружнім перелунням грому. О, яке то божественне було розлуння у небесах! Здавалося, розкололася навпіл чаша гір за вікнами Кабульського університету, коли розпочалася наша розмова з Асадуллою Хабібом, ректором цього найбільшого в республіці навчального закладу. Після палючої спекути пустелі й напівпустелі, після шпильких, зухвалих обіймів гострого, наче наждак, суховію-афганця, після виснажливих перельотів до Кундузу, Балха, Мазарі-Шарифу, де наша письменницька група — Фазу Алієва, Еркін Вахідов, Юрій Верченко, Алевтина Герасимова, Шавкат Ніязі, Кім Селіхов, Юліан Семенов і Віра Феонова, — виступали у воєнних частинах, госпіталях, кишлаках, на заводах... — розмова одразу ж набрала щирості. Дощ і гроза стихли так же несподівано, як і розпочалися.

Асадулла Хабіб був прекрасним поетом, і ліричність, слово боротьби за незалежність, органічно перепліталися з розлунням грому, одразу ж зароняли взаємну сердечність. Сім тисяч студентів навчалося в університеті, воїстину зеленій оазі з-поміж крем'яного громаддя гір, серед сипучих, непокірних пісків, де обривалася й знову чіплялася за течію майже висохлого річища Кабул-річечка... Не вірилося, що там, де навесні іноді закипала гірська вода, тепер сиділи на сухому піску жінки, просушували і провітрювали вовняну в'язь нитки, строкаті доріжки. На цій порепаній від спекути землі все жадібно боролося за життя — природа, людина, рослина... Все прагнуло вологи й тиші.

Напружено в умовах війни і комендантських годин жив університет: робфак, і це в той час, коли не вистачало підручників, коли студентів постійно зустрічали небезпеки, недоїдання, голод і смерть. Та одначе непоборна жадоба знань допомагала не тільки вижити, але й перемагати. В загони захисників нового влилося немало студентів університету, групи просвіти неписьменних жінок-домогосподарок, рейди в школи. Країна, чого б те не коштувало, мусила видертися із темряви. Щоденно сотні студентів із зброєю в руках ішли на війну. Багато з них не поверталися з тієї жорстокої м'ясорубки. Незадовго до нашого приїзду загинув за ідеали революції молодий декан Султан Поян, загинув у Гераті, у своє тридцятье літо. Й таких, саможертовних, непохитних, в університеті багато.

Була в університеті асоціація молодих поетів і журналістів. У цій волелюбній країні, яка дала світові Джамі, Навої, кожне дитя народжується поетом. Мрійливість афганця — це від матері, від гір, від пустель... Не раз у далеких кишлаках, у глибинці, босоногі обірванці читали нам із пам'яті строфи Сааді, часто зовсім не знаючи, кого вони читають і хто він, Сааді. Це передавалося з поколінь, від роду й до роду, від бабусів до матерів, а від них — дітям... Мудрість неперершеного поета Сходу Сааді й сьогодні бентежить серце й розум: *всі люди з одного тіста, якщо тобі не болить чужий біль, ти не людина*. Народові, який у силу обставин опинився в одній із найгарячіших точок Планети, не треба шукати героїв на сторінках «Шахнаме», з ними він зустрічається щогодинно в житті.

Мене вразило, як швидко став легендою в Афганістані наш і мій АІСТ. Це слово звучало, як гордий помах крил, на устах солдатів, школярів, студентів. У багатьох своїх виступах я розповідав про Сашу Стовбу, про самовідданих однолітків лейтенанта. Долею і віршами Саші Стовби зацікавилися талановитий архітектор, письменник і перекладач Гайрат Сахі та цікавий поет Саїд Агзам, вони часто супроводжували нас у дорозі. Ідеалом шурави, тобто радянської людини, Олександр Стовба та його юні співвітчизники стали й для Асадулли Хабіба, який написав повість про самовіддану молодь. Ризикуючи життям, юні афганці здійснювали на гелікоптерах небезпечні рейди в Балх, щоб запалити ідеєю нового життя тисячі афганців. Немало безстрашних полягло в бою... Він, Асадулла Хабіб, окрім роботи в університеті, очолював клуб літераторів, який носив ім'я Максима Горького. Особливо любили афганці «Пісню про Буревісника» й «Стару Ізергіль». Їхня мрія — зробити літературу літературою справедливості й праці, що перетворить навіть безживий камінь у розквітлий сад.

Афганські поети порівняли життя, що пробуджується, з ранковою зорею, і вона сяє на небосхилі після чорної ночі, освітлює пристрастю боротьби все довкруг. Обличчя поезії Афганістану визначають Васеф Бахтарі, Абдулла Нагібі, Сулейман Лаїк, Достангир Панджшері... Якщо казати про прозу, то тут ще потрібний час. Але вже помітна самотність, яку диктують буревії та боротьба. Олім Офтехор, Бабрак Арганда, Асадулла Хабіб, подружжя — Служмей та Азам Рохнавард Заряб... Коли серце не може більше мовчати, коли проливається кров за свободу країни, з'являються, неодмінно з'являються свої буревісники, які кличуть до бурі й щастя.

В пам'яті досі залишилося прощання. Вчаровані величчю духу та подвигу наших воїнів, воїнів афганської народної армії, ми все ж поспівчували один одному, адже кожен розумів, що таке біль втрати юного життя в дні, коли на десятиріччя й десятиріччя відійшла в минуле жорстока війна з фашизмом, коли на землю, здавалося, вже прийшов міцний мир. Розуміли без слів, а тому в наших очах зупинялися сльози... Ми не знали тоді про ще страшніші звірства, які чекають землю поетичного Сходу — непоборну Ічкерію й такий же незламний Афганістан, цю милу землю Оріани, коли на витоці третього тисячоліття на них упадуть нищівні жала сильних світу цього.

Пекучі рани Афганістану, рани матерів обпалювали душу кожної людини на Дніпрі, Волзі, в Заураллі... Це горе побілило скроні батьків і матерів — пекучі балканські, афганські, іракські, чеченські сивини... І тому найбільшим нашим бажанням було прагнення до миру й тиші на працелюбних землях горян.

Саме в кабульському готелі «Оріана» 25 вересня 1985 року, вимкнувши світло — за вікном гримотіла далека перестрілка, і сліпа куля могла поцілити у твоє вікно... — за лічені хвилини я написав два вірші рідною мені українською мовою «Оріана» й «Цинк». Оріана — прадавня назва афганської землі. Оріана чимось схожа була в перепалці перестрілки на далеку Ярославну, що прийшла в ті хвилини до мене із «Слова про Ігоревий полк...»

ОРІАНА

*Коли не сплять і сплять земляни,
і кров тече у людські душі, —
за перевали Гіндукушу
зве брата мила Оріана.*

*В ній щось святе від Ярославни,
від почуття її до князя —
він клав до ніг букети слави,
яка біда з ним не стряслася б.*

*О Оріано бірюзова,
горять очей живі агати,
ти в ніч мою прийшла зі «Слова...»,
хлюпнула в душу пахоц м'яти,*

*терпку тривогу України,
що мов ячить над головою.
І, як долоні, раптом стіни
звела між кулями і мною,*

*щоб свіжий вітер революцій
бив дужим клекотом у груди,
і на землі, від воєн злющій,
тяглись, як брат до брата, люди.*

*Моя афганська Оріано,
не затуляйся паранджею,
в огні святому осіянна —
ти не чужа мені душею.*

*І хай втомились автомати... —
ти здатна вічність прочекати.*

*Щоб запишалась ти, як мати,
безвусі в бій ідуть солдати,
вмирають з-над Дніпра солдати,
що можуть з мертвих воскресати.*

Кабул, готель «Оріана»,
ніч 25 вересня 1985 року.

ЦИНК

*В молодій жоні, у гіркої вдови
забіліли зболілі сивини —
в цинк закутий солдат,
ще без вус, неживий,
до Дніпра, мов кайданник, прилинув.
В рідний край з полинами прилинув.*

*І немає життя у вдови на землі —
не заб'ється під серцем кровина...
Тільки плач, що на крила взяли журавлі...
Рве їй груди і в снах домовина.*

*Хтось благає незримий:
«Хутчіше проснись,
дай огню, що згасає, притулок!...»
І ввижаються гори... початок весни...
з «ями вовчої» глипає дуло.*

*І немає спокою вдові на землі —
гілка роду, відтята, урвалася.
Почорніли надії у чорній імлі,
потягло їх в жорстоке провалля.*

*Стогне серце, ячить...
Не вгамуєш: «Та ж ци-ить!»
Не повернеш і диво-водою...
Дорогою ціною добуваємо цинк,
нарікаємо землю вдовою...*

*В молодій жоні, у гіркій вдови
день без сонця і сходить, й заходить.
Не сніги... То сивини течуть з голови —
нагортають лопати щемкі острови
на тіла рядових піхоти...*

Кабул, третя година ночі,
30 вересня 1985 року.

ПРО ДРУЖБУ ЛЮДЕЙ І НАРОДІВ

Іноді було нестерпно моторошно...

Ланцюжки наших автомашин дерлися серпантином на гори Шердаварза й Асмаї, де розташовувалися посилені афганські варті — протягом ночі потужні стріли ліхтарів промацували звідси окраїни Кабула й гори на десятки кілометрів: не заховатися навіть мурашці... А «невловимі» знаходили шпарини... Ці дві гори з'єднують Кабул. Саме ж місто заховалося в долину — немов своєрідну кам'яну чашу... На горі невблаганно росте кладовище, щоденно копають сотню могил... Але й їх виявляється мало... Війна спустошлива для всіх. Хтось підірвався на міні, когось убила сліпа чи й не сліпа куля, хтось помер від голоду... За вісім років тільки афганці втратили понад мільйон мешканців гір... Комусь і далі вигідна різанина, кровопролиття, братовбивства, заклики «кров за кров» і «зуб за зуб»... Бізнесу потрібна «священна війна» — джихад...

Ми піднімалися над скелястими прірвами. З'явився зустрічний транспорт — не розминутися, а ледве — на півкроку, на півметра, на метр — необережно занеси колесо праворуч, і машина шкереберть полетить униз, по косяку... Й не зібрати кісток...

Десь посеред Асмаї наш ланцюжок зупинився. Шлях перегородило товпище людей: у довгих халатах, чадрах, чалмах, у строкатих сорочках, платтях... Старі, жінки й діти... Як цигани, яких ти бачив у далекому дитинстві... Стоять, сидять, напівлежать... Їй-же, далекий циганський табір... На добру сотню метрів витяглися відра, бідончики, різна місткість... Обідрані дітки одразу ж заметушилися, застрибали перед нашими фотоапаратами, витинаючи всеможливих кривляк чи дідьків; їм дуже хотілося, щоб хтось зафіксував їх. Ми розговорилися й дізналися, що тут по шість, по десять годин щоденно вистоюють люди в чеканні привозної води. А машина з цистерною може привезти воду, а може й не привезти... Кабул задихається від спраги. Й особливо ті, хто самочинно побудувався на горі; за два роки мазанки, як ластівчині гнізда, залпили половину гори. За десять літ кількість населення столиці виросла з п'ятисот тисяч десь до двох з половиною мільйонів чоловік. І все тому, що провінція стріляє. Ліпиться глинобитна, валькована хатинка, одна на одній, плескатий дах однієї глинобитної будови стає маленьким подвір'ям іншого, вхитряється вчепитися за скелі вище... Ані травинки, ні дерева... Двері й вікна виходять на подвір'я, а глуха стіна — на вулицю... Немає рам. Син прибудовує свій дім до дому батьків. Хтось використовує як житло навіть печери... Кількість поселенців із року в рік неухильно росте, відбувається демографічний вибух: за останні чверть віку населення столиці збільшилося в півтора рази... Й кожен просить хліба, води, дров.. А води, буває, що ні відра... Стоять на сотню, на дві сотні метрів порожні бідончики, бутелі... Блокадний Ленінград...

Треба щось рішуче робити. Але ті, хто знає, як це зробити, не хочуть, саботують, а інші — розгубилися, обрали вичікувальну позицію: нехай хтось воює... Молодий товариш Спенгар (із ЦК НДПА) підмітив: «Треба добути цінний діамант й у той же час не розбити серце коханої». Прискорення в боротьбі може відштовхнути багатьох. Але чекати чогось, споглядаючи, не можна... Спенгар тричі опинявся в тюрмі, тікав... І знову боровся. За свій працьовитий народ, за своїх маленьких дітей. Після двадцяти восьми місяців в'язниці Спенгара послали в Міністерство вищої освіти. Переступив поріг, а там сидить той, хто знущався над Спенгаром у катівні. Спенгар уперся: приберіть зі шляху цього злочинця, тоді я й візьмуся за роботу. Але йому відповіли: «Тобі велить партія, вона в тебе вірить. І з ворогом, який знає завдання просвіти, ти мусиш навчитися вирішувати корінні питання, це необхідно сьогодні, щоб вирвати народ із столітнього раб-

ства й приниження». Сьогодні важко скрізь — і в Кабулі, й у провінції. Затишних місць немає ніде. Й не можна врахувати побажання кожного. Іноді треба й перетерпіти. На всіх не вистачає води і дров. Ціни підскочили неймовірно. Вартість кілограма дров (сучки та коріння...) рівна вартості двох кілограмів хліба, тобто — два до одного. Торгаші наживаються на зброї, на продуктах... Треба допомогти народу видертися з жорстокого зашморга, в його душу треба вселити справжню віру.

Коран не дозволяє афганцю красти. Це добре. Але фанатизм та вайлуватість зв'язують афганця по руках і ногах.

Аллах дав, Аллах — взяв... Мулла — посланець всевишнього на землі... І так у кишлаках. Так і в місті. Так і в армії. Якщо афганського солдата благословить на бій мулла, то солдат забуде про страх і піде на смерть.

Але де знайти муллу, якщо тисячі з них стали жертвами кривавих розправ...

Ось один із прикладів. Між Файзабадом і Кундузом продерлася банда. Зав'язався бій. Дві з половиною тисячі афганців і сотня наших юнаків. Це з одного боку. А з іншого — озброєний найновішою зброєю ворог. Після перших ударів із кулеметів необстріляні афганські солдати повтікали. З місця не зрушили тільки наші хлопці. Стояли на смерть, доки не надійшла допомога.

А мир на землі потрібний усім. І в Джелалабаді, і в Донецьку, і на Капітолійському заокеанському горбаку.. Й захищати його мусять усі. Хай це тільки поодинокий приклад, не норма. В Кабулі 340 мечетей щоденно закликають віруючих здійснити намаз (молитву), а поруч гинуть люди, ті ж афганці, для кого справа революції стала справою життя, тому вони зводяться в бій за «нову» людину й ідеали «нового» мислення...

Потужна операція в Хості, найперша перемога афганської народної армії зміцнила віру, довела, що волелюбний афганський народ мужніє від дня до дня. І матерям не доведеться червоніти за своїх синів. Але як наполегливо треба працювати, щоб день усенародного миру настав на обпаленій землі! В цілому прикордонному районі Понтика немає жодного лікаря, жодної школи, жодного судді... Ніхто не хоче добровільно їхати туди, де вбивають. У Понтиці асоціація молодих письменників провела мітинг — мітинг проти війни. Але релігійний фанатизм, що корінням уріс у сторіччя, за один виступ не зламаєш. Бідні дехкани не квапляться підтримати земельно-водну реформу.

У невидячні, темні ночі банди прочісували кишляки, вербували, силою вели в гори, погрожували... Відмовився взяти землю — ти молодчина; а взяв те, про що дні й ночі мріяли твої діди й прадіди, але боялися гніву Аллаха... — і тобі розпороли живіт... І як тут протримати родину, скажімо, Саїду Ібрагіму, простому кабульцю (Саїд близький товариш нашого перекладача Гайрата Сахі), якщо в нього сорок братів і сестер, якщо він не знає всіх на ім'я!.. В батька в різних провінціях своє життя, п'ять дружин. Іслам дозволяє багатоженство...

І в цьому також глибоке коріння феодалізму. Йї треба переступити через сторіччя, щоб усім разом іти в ногу. Темний колір одягу, паранджа, чадра... Рано, зовсім дівчам — дванадцяти-чотирнадцяти літ — видають заміж. За калім... Народ, який уміє робити все й нерідко — навіть краще, ніж ми... — безпросвітний до принизливості, до напівтваринного життя.

Про який рівень культури можна мовити, якщо навіть королів тут душили подушкою, якщо збивали ракетою — в двадцятому сторіччі — мирний транспортний літак з дітьми й книгами для школи на борту...

І невідомо — чи дійде те світло до них, доки не стихне війна. На Грязному базарі, в натовпі, може пролунати постріл із безшумної гвинтівки або пістолета: впадеш — не підніме ніхто. Бо як поводитися в даному випадку, Магомет-пророк нічого конкретного не сказав усьому натовпу. Чи треба давати руку потерпілому?.. А доля конфронтації вирішується щогодинно, на кожному метрі пролитої крові, вирішується в бою, дорогою ціною, оволодіваючи свідомістю сотень і тисяч.

Квітка саркофаги тягнеться до сонця, й на шляху до світла росточок піднімає, розриває асфальт, пробиває камінь. Його — саме тому! — й називають ломикаменем, той росточок-квітку. В ньому, в тій квітці, непоборне прагнення вулкана, що бере сили з глибин матері-землі, той дух, який не може жити у темряві. Дух вогню. Мати афганця поступово скидає з себе паранджу, щоб її діти дивилися на світ відкритими очима, бачили світло. Першою скинула паранджу Сурайо, дружина Аманулли-хана, який підтримав наші поривання до світла на зорі нашої дружби... Спектр сучасного Афганістану різноманітний. У нурестанців, нащадків Македонського, — досі не переборено ідолопоклоніння. Багато афганців не купаються — забороняє коран. Але вітер пере-

творень уже згойднув життя у бік щастя. В дорозі мені не раз пригадувалися слова нашого повпреда Віталія Примакова, який протягом кількох років був військовим аташе в Аманулли: *головне не впасти на обидва коліна, а хто впав на одне коліно — той ще збереться духом*. Це стосується й усього народу, й окремої людини. Примаков ще казав: *«Якщо ти вже виришиш, відважився плюнути тигрові в пащу, то ні в якому випадку не озирайся»*.

В Кабулі тільки одна вулиця має назву — вулиця Загиблих героїв. Героїв, яких розстріляв Дауд. Але ще будуть вулиці.

Під час наших виступів я бачив полум'яні очі молодих робітників Джензалакського авторемонтного заводу. Потім у музеї прочитав імена тих, хто обезсмертив себе в боротьбі.

Тепер їх запалює саможертвований приклад і нашого Аїста, лейтенанта, який віддав життя за волелюбний оновлений Афганістан. Принаймні, він у це вірив.

Про непохитність народу в гордому пориванні до новго життя пишуть вірші поети. Яскрава мудрість афганця вивищує народ: доблесть солдата революції і з могили встає; від мужності синів молодшають матері. Афганець від дитинства готується бути військовим, це традиція, що береться з історичних глибин. Кожен рід, кожне племено передусім повинні виховати з малюка мужчину, воїна, щоб зіпертися на його плече.

Кожен хлопчик-афганець від дитинства навчається і вміє стріляти, загнздувати й упокорювати коня. Образно: з п'яти літ афганець повинен без промаху поцілити в ліве око джайрана або архара, а у вісім — у праве око. В правого ока краща реакція. Про це сказав мені афганський хлопчик Саїд у далекому кишлаку Кушкак. А ще він сказав: ніж — брат душмана, а ніч — його сестра. Тому: треба вміти захищатися.

В мене, кажучи щиро, не раз виникала тривога, правильніше — вона постійно була зі мною. Від наших матерів та батьків, які витримали на собі найжорстокішу з війн — війну з гітлерівцями, а потім сповна спізнали, що таке голод і холод, ми часто переймали тепличність, звичку й, здається, обов'язок такий — кутати своїх чад. То веління серця. Й немає нічого поганого в тому, що вони нам, а ми своїм дітям віддаємо те, що самі на повну силу не змогли взяти від батьків, чого нам у дитинстві вистачало. І маємо — заборона на забороні: туди не ступи, того не візьми... Гаразд, коли хлопчатко розвиває себе в спорті. Адже запізнитися і в дев'ятнадцять опинитися око-в-око з небезпекою, із навченим

воювати супротивником, який не місяць і не два (коли ще це — найманець...) навчався хитрошам справжнього бою, це, даруйте, вже не дригалки на дискотеках, не «задурманення» («подбалдение») за чашкою кави... Тут зовсім інша ціна — найдорожча і ні з чим не порівнянна. Тут платять життям. Тому ті, хто випробував на собі Афганістан, — немов народжені двічі, тричі й стократ, вони по-іншому дивляться на відміряне тобі, кров'ю власною і кров'ю товариша вимірюють, — що є насправді таке — життя.

Тут наміцно зв'язує солдата рука друга, лікоть товариша. Вертольоти-гелікоптери літають тут тільки парами. І ми також, почувши гудіння й шум лопастей, задирали до неба голови. Й знали: якщо летить один, самотній, то трапилася біда...

Про дружбу людини й народів у небі й на землі ми говорили часто. Дружба скріплювалася словом, вона ж — і зміцнювала слово. Про неї, про непорушну дружбу, свідчила історія.

У віддаленому кишлаці талановитий узбецький поет Еркін Вахідов зустрів дехканина, зрозуміли вони одне одного на узбецькій мові, на рідній мові для обох, хоч мешкали пообіч Гіндукушу. Треба було бачити щирість, що буквально відсвічувала в очах. Потім нас радісно запросив до себе на гостини заступник міністра культури Нуролла Талокані та його дружина Хума — вони за національністю також узбеки. Щось у цьому земляцтві було неповторне, що нагадувало течію однієї й тієї ж річки — через сторіччя, через степи й гори, зігріті одним Сонцем. Між Узбекистаном й Афганістаном, згадалося, протікає бурхлива гірська річечка Чайхун. У ній спільність доль двох народів, їхньої історії. Разом узбеки й афганці боролися в незапам'ятні часи — ще проти греків, супроти орд Чингісхана. І кров'ю мужніх наповнювалися води Чайхун та Амудар'ї... Сьогодні береги річки Чайхун з'єднує місток — він символізує дружбу народів. Місток завжди має бути надійним. Така ж місія покладається й на літературу, на культуру — вони зв'язують, еднають душі людей, їхні серця. Я був свідком того, як схвильовано слухали афганці Фазу Алієву, Шавката Ніязі, Еркіна Вахідова і як часто — покvapливо й пристрасно — наші поети записували щось у свої блокноти. Їхні обличчя миттю змінювалися: вже там, у кишлаках, на заводських майданчиках, перед солдатами, в госпіталі... — народжувалися рядки про серце, що ненавидить жорстокість і неоголошену війну, в тих зустрічах засівалися дбайливі й добрі думки про весняне пробудження кожної національної галузки — там, за перевалами Гіндукушу, у найскладніших умовах війни діячі культури й

літератури не забували про необхідність видання книг белушською, узбецькою, таджицькою мовами, мовою пушту й фарсі. На обпаленій кулями й вибухами мін та снарядів землі утверджувалася й випробовувалася віра в художнє, правдиве слово, у книжку — в надійність нашого майбутнього дня. Романи «Овод», «Тихий Дон», «Мати» й «Пісня про Буревісника»... — ці та багато інших творів називалися з-поміж тих, що запам'яталися афганській молоді. Саме поняття дружби людина відчуває завдяки передусім слову. На зустрічі в Товаристві афгано-радянської дружби його голова Анахіба Ротбзод висловила певність, що мир буде виплеканий на добрих і чистих руках. І хоч би сьогодні вороги прагнули запалити пожежу недовіри — яскраве світло бурхливого життя, що пробудилося, вже охопило цілу країну. І мати, й син будуть боротися за це нове життя. П'ять тисяч тільки озброєних жінок, матерів, дівчат — ось чим відповіла полум'яна гірська земля, захищаючи свою незалежність. Сензала́ Фірюза́, Моного, Сакіна Якубі — (вона ж професор, директор Афганського інституту навчання) — імена жінок, які стали за життя легендами. Легендами будуть і діти, які випоїлися на їхньому молоці.

Поїздка за Гіндукуш дала можливість кожною клітинкою серця відчути, що таке війна і як необхідно нам, землянам, активно, всім разом думати й боротися за долі окремих людей і цілих народів, усіх, хто живе під одним Небом і Сонцем, під Місяцем і Зорями на нашій Планеті. Вона, поїздка на війну, поглибила розуміння Вітчизни й ностальгії, твоєї відповідальності й причетності до майбутнього світу. Саме тут, на обпаленій сонцем і вибухами найжахливішої сучасної ракетної, ядерної зброї, на цих крем'яних перевалах ти відчув кожнісінькою частинкою душі й серця відтінки й барви афганської мудрості: «Своя батьківщина — наче квітка...» А з нею ще сильніше випробував томливу тугу за Батьківщиною, за рідним Дніпровим небом і материнським джерелом, що жебонить під зеленим лісом, тугу за рідними та близькими обличчями, за найдорожчим материним, батьковим українським словом... Не раз, притиснувшись до ілюмінатора, я шептав, як молитву, вірші Дмитра Павличка, його рядки, що народилися в Афганістані, на війні, й розумів, чому тут майже кожен юнак взявся за перо:

*Чом я на білім перевалі,
прибитий, як під снігом цвіт,
біля чужих могил з печалі
шептав Шевченків «Заповіт»?*

*Я почувався до провини
за те, що тут горить земля,
за металеві домовини,
що йдуть додому звідсіля...*

Там, у важкому афганському небі й на розораній мінами й вибухами снарядів, лазерних установок крем'яній землі, ми мріяли про мир у цьому найскладнішому на землі регіоні, й наші думки зверталися до Женеви, до прагнення сил миру й прогресу, що мали перемогти.

І близько-близько — немов присуваючись до милого Дніпра, Карпат і Волги — важкі та все ж надійні, як плече друга, гори Гіндукушу, за їх щастя, за їх майбутнє всі ми були відповідальні. Кожна земля, кожен народ не можуть жити без сподіванки на краще, без твердої впевненості у своєму завтрашньому дні. Афганістан — то рана та біль нашого серця, душі, розуму. Він немов часточка нашої історії, боротьби, він — ціна тисяч і тисяч наших синів, їхніх утрачених життів.

Вдячна пам'ять ніколи не забуде безсмертних. Про них, про людей, які до кінця віддали себе боротьбі, ми пам'ятали і в громохкому афганському небі, коли з різким вихлопом із фюзеляжа літака вилітали стрімкі теплові ракети, про них ми думали на землі, в Мазарі Шарифі, в мечеті пророка Алі (до нас поріг мечеті не переступала нога іновірця, не мусульманина), але рада мулл була вдячна нам, хто своїм словом боровся за мир на землі, в тому числі й на правічній землі Оріани-Афганістану, і для нас зробили виняток. Близько, наче крізь товщу століть, до нас прийшла мудрість Алі, людини, яку за життя (Алі — четвертий халіф, брат у других і зять Мухаммеда) возвели в ранг святих, а пізніше, в тому ж сьомому сторіччі, поховали в мавзолей-мечеті, назвавши її його ім'ям. Це Алі залишив людям перлини, діаманти думок: *«Найбільший гріх — це страх, найбільше багатство — впевненість у собі, найбільший секрет — смерть, найбільший відпочинок — праця, найбільше надбання — гарні діти...»*

Так, діти...

Ми бачили сльози в очах мужнього сина Фазу Алієвої, нашого юного воїна капітана Алі-Аліка Алієва.

Коли — після довгих нічних хвилювань і злих пригод — наш літак, нарешті, повернувся із Кундуза в Кабул, син і мати міцно обнялися й розцілувалися. Ще з борту літака, в ілюмінаторі, ми бачили, що Алі щось тривожно тримав у руках. То були осколки жорсткого металу — душмани кинули на місце нашого приземлення дев'ять ракет «земля — земля»... Й син всю ніч не знав про долю матері.

Я привіз із собою шматочок того жорсткого й злого металу.

І тривоги, і сльози, і слово, і дружба, все найнеобхідніше на землі, все найсвятіше, як ніде, ти розумієш на війні...

ПОЛІТ «АІСТА» У ВІЧНІСТЬ

На жаль, мені не вдалося побувати на місці служби й загибелі Олександра Стовби — програма Днів літератури (в ту групу я просився понад два роки) не передбачала поїздки туди, а відлучення одного з членів групи, куди б ти хотів, виключалася. Небезпека підстерігала, чатувала скрізь, а хтось ніс відповідальність за тебе... До того ж підрозділ, у якому служив Аїст, давно вже змінився і повернувся на Батьківщину. Десь там, унизу, під білими хмарами, пропливали афганські міста, Чаукайська, Кунарська ущелини й, ущелина Дігаль і Сераї... Коли летіли вбік Хайберзького перевалу, до «лінії Дюранда», я витяг із дипломата кілька аркушків, які надіслав мені із Харкова поет Іван **Петрович ШКВАРКО**; скупю, та все ж вони заповнювали прогалину. Ці рядки Шкварка, поета, якому за кілька днів до поїздки в Афганістан я дав рекомендацію для вступу до Спілки письменників і кого днями причислили до письменницького гурту, були про Стовбу:

«В Афганістан я прибув через кілька місяців після загибелі лейтенанта Олександра Стовби. Але вже від першого дня прибуття зрозумів, що пам'ять про подвиг лейтенанта та його героїчних солдатів тут свята. Вона окрилює хлопців. Крила для них і його пісня:

*В каламутно-блакитних відтінках
море горне безмежжя хвиль.
Вирушаю в тумани — й тільки!
Повернусь, як буду живий.
Пропливають, кормою гойдаючи,
мимо нас кораблі-острови,
і зникає, ген там, у мареві,
те, що в юності недолюбив.*

Комсомольський секретар старший лейтенант В'ячеслав Ромайкін (це він перший розповів мені про поета, лейтенанта Стовбу) кинув убік наметового містечка:

— Чуєте? Пісню Аїста співають!

*Бриз холодний, смагу солону
вітер кидає прямо в лице,*

*і пригадуєш рідне, соснове
степове, в теплій стружці крильце.
Вирушаю, прощайте чудесні
друзі із мого дніпрового села.
Пам'ятайте, у морі дець я,
не тримайте на мене зла!*

Кажучи щиро, мені, людині небайдужій до поезії, припали до душі ті слова й мелодія. Я так і відзначив про себе: людина залишила добрий слід на землі — його подвиг, і його вірші. Але попервах я думав більше про Стовбу-офіцера, так і належало мені за посадою. Як про поета, про Стовбу тоді я думав мало — не знав і не чекав, яким багатим виявиться його внутрішній світ...

Легенький вітерець погойдував Бойовий Прапор та орденські стрічки. На шовковому полотнищі чітко були, загаповані кульові та осколочні пробоїни... Бойова святиня полку пропливала над завмерлою шерегою. В полку було шикування з нагоди звільнення в запас тих, хто з честю виконав свій воїнський обов'язок. Серед тих, хто пам'ятав Стовбу і хто з ним поруч пройшов гірськими схилами Гіндукушу і знав, що таке справжній бій і справжнє солдатське братерство, були ефрейтор Олег Овчинников, брати Іван та Олександр Синякіни, Андрій Бовкун, земляк Миколи Островського Анатолій Мельников...

Високою славою вкрила себе частина. Бойові виходи в гори, скупі, але пам'ятні хвилини біля похідного багаття під зоряним небом чужої країни, пісні — й передусім його, Стовбині, — під акомпанемент гітари...

А одного з осінніх днів мені вручили конверт, перетягнутий шпагатом. Я відкрив його. В ньому була збілочка «Песня грозы сильней» та Ваша, як виявиться пізніше, ризана й перескубана повість «АИСТ» із трьома топольками на блакитній обкладинці. (Видавництво «Молодь» у Києві, 1985 рік). Лідія Петрівна до дарунку додала листа.

Душу переповнили почуття надзвичайні: я доторкнувся до безсмертя Аїста, вчора, здавалося, звичайного лейтенанта.

Буквально на одному диханні прочитав і вірші, й повість. І не відклав кудись, а тут же почав читати все спочатку. Це були не просто вірші, й не просто повість, а — кредо, поетична словідь цілого покоління воїнів і талановитого юнака, лейтенанта, який зрозумів найсвятіше, найголовніше в нашому житті — що є Батьківщина, людина, мати, краса, кохання, обов'язок...

Передусім, мене підкупила щирість, довірливість віршів і розповіді, чистота рядків, відчувалося щось шире, есе-

нінське... З часом він був би великим поетом, адже тільки справжній поет міг, ще не осиливши важке мистецтво віршування, сказати: *«О Вітчизно, ти моя потреба, світла доле, — в ній лиш я — поет!»*, *«Крізь піски та гуркіт водоспадів Я проніс, Вітчизно, подих твій, Шкодував — бо із тобою поруч Я не був, як вдерся буревій, У криваву, ув огненну пору»*. Я знав, але якась свіжа й довірлива лірика юної людини тут, на гірській чужині, що запеклася в кривавицях, якось по-особливому передалася мені. Особливо ж схвилювало його чесне відчуття, *«Що Всесвіт є тим храмом, який береться із малих джерел. Тут велич нагорталась грам за грамом, щоб заширяв над горами орел: тут злагода зірок, і хмар, і вітру, тут чистота струмка, мов тих очей... Твою сльозу, Кавказе гордий, витру, схились тобі, Паміре, на плече»*. Це з вірша *«О книго непрочитана душі!»* Цитую АІСТА за листом від Лідії Петрівни, де вона вказала, що Сашині рядки, окрім російською, подає у Вашому перекладі та переспівах українською, рідною й для Стовби мовою.

Щоправда, мені тоді не сподобалася фраза в анотації: «по-смертна книга». Адже для мене поет був живий. Він продовжував боротися тут, у вогненних горах, кликав своєю присутністю юних солдатів до подвигу.

Зав'язалося наше листування з мамою Саші. І з кожним листом Аіст ставав для нас дедалі ріднішим, він — як безсмертя — увійшов у душу кожного з нас, допомагав жити, боротися й не здаватися. А його мама — виснажена й змучена до краю нервовими потрепіннями через непоправну втрату — стала для нас начеб рідною мамою, отим феноменом, що дозволив кожному кожного дня й ночі, не боячись, дивитися прямо в очі смерті. Й — перемагати її!

Після однієї з таких вісточок з України від «нашої матері» до мене підійшов один солдат: *«Сильно б'є по нервах і запам'ятовується кожне слово Саші, кожен рядок його матері...»* Рядки Саші з віршів, рядки з листів Лідії Петрівни, рядки з книги часто лунали на наших солдатських зібраннях, на тематичних вечорах. Слово — воїстину зброя. Розмножене на друкарській машинці чи просто переписане від руки, воно береглося в солдатській світлиці, йому відводилося спеціальне, почесне місце, доступне для всіх.

В одному з листів Лідія Петрівна писала:

«...Велика дяка Вам за добру пам'ять про мого Аіста. Саша загинув, рятуючи своїх товаришів по зброї, й віддав усе до останньої краплини крові, щоб назавжди зникли постріли, біль і страждання, щоб над землею промінилося щирим сонечком мирне небо й діти раділи пробудженню дня, могли спокійно навчатися в школі, працювати, кохати й бути коха-

ними. Девізом його короткого життя були слова: «**Якщо не я, то хто ж?!**» Джерело його сили — віра в Батьківщину та любов до неї, безмежна любов... Саша був непохитним, мужнім і добрим. Тяжко матері втрачати сина, але в сотню разів було б важче, коли б хтось сказав матері, що її син, її надія, виявився боягузом...

...Моє життя сьогодні — це продовження справи сина. Мені багато пишуть, буквально — сотні й сотні листів... Багато чудесних справ запалив сьогодні мій син. В його школі навчається 1200 чоловік, а тільки 4-ому «В» дозволено носити військову форму. Це дуже підтягує хлопчентя. Саша — їхня гордість. Діти взяли шефство над могилою мого сина, там вони посадили дві плакучі вербички-иви... Я багато плачу, але коли подумаю, що десятирічні хлопчики й дівчатка прагнуть у всьому бути схожими на мого сина, то усвідомлюю — син прожив своє життя марно, він залишив яскравий слід у пам'яті тисяч на роки й роки...»

Ми відповіли Лідії Петрівні через газету «Красная Звезда», сказавши, що ім'я її сина назавжди носитиме його взвод. Кожен із нас пишається, що служить під тим же Бойовим Прапором, що своїм шовком торкався серця й цього красивого душею і помислами талановитого командира. Я зримо бачу, як ідуть в розігріті спекотою афганські долини солдатські роти. Молоді воїни достойно продовжують справу, якій віддав життя Аіст. Йому я присвятив багато поезій, написаних під свист куль в Афганістані:

*Строки о звездах подхватят ребята,
те, кто остался внизу, под горой...
Песня его, словно аист, — крылата,
гордо парит над землей голубой.
Вы этой песне, как другу, поверьте,
с нею любая беда не страшна.
Аиста песня взлетела в бессмертье,
в сердце живом не умолкнет она.
Память! Я снова туда возвращаюсь,
в горы, где жарко стучит пулемет...
Туда, где крылатый и светлый наш Аист
за мир и за братство на подвиг идет!»*

Учитель сільської восьмирічки на Поділлі, а потім десантник, курсант Військово-політичної академії в Москві, **Іван ШКВАРКО** зберіг на важких дорогах військового свою чутливу душу. В найжорстокіший із війн, у сорок п'ятому, під Будапештом помер від найтяжчих поранень його батько...

І син вибрав дорогу військового, щоб завжди, постійно стояти на варті миру й тиші. Його служба в Афганістані відзначена орденом Червоної Зірки. Іван Шкварко тримав у руках записник із віршами Олександра Стовби, той блокнот зберігав запечену кров лейтенанта, а тому як поет розумів талант загинлого поета й доклав своїх сил, щоб Аіст дійшов до людей, здобув поетичні крила. В ночі й дні він писав свої самотні вірші, став професійним поетом. Шкода, що його життєва межа дуже рано стала перед людиною, але то провина не його, а триклятущої війни в Афгані... Вірші сповнені ліричних приваб і сердечності:

*Присіло, бачу, сонце відпочити
зі мною поруч — аж нагрівсь погон...*

*Живу я так, як дуб на видноті —
вітрам відкритий і сльотою битий.
Мені повік судилося в житті,
як і йому, когось в біді прикрити...*

*Батьківщино! Дозволь мені, як солдату,
просто доповісти тобі:
— З джерел твоїх воду я пив —
і сил набравсь для походів...
Із серця мого виросла пісня про тебе...
Лиш раз тобі клятву можна скласти,
бо ти лиш на тих покладаєшся,
хто від тебе не відцурається й на вогні...*

*Якщо на світі вірна є любов —
твої у неї коси посивілі...*

Іван Шкварко писав українською й російською мовами. Але завжди, в кожному віршеві його думки звертаються до тихої Мурафи-річечки, до рідного вінницького села: «Яким би бідним був я у житті, якби мене ці руки не стрічали...», «Лягає спати моя бідна хата, щоб в сні забутих від голодних днів...», «Повіки сон мені стулити взявся, а картоплина із очей не йде...», «Село жнивує — ця пора свята. І пахне свіжим хлібом на півсвіту. А я ж бійцем заради того став, щоб хтось хліба такі зумів зростити...»

Його книжки — «Место в строю», «Запрошую в небо», «Рубіж атаки» — свідчать, що душа сучасних воїнів ніжна й поетична, воїн бере з собою те, що йому заповіла й передала мати, — любов до життя, до рідної землі, а все це прилинює до нас від неповторної стежини дитинства, від рідного слова...

НЕЗЛАМНА ПУШТУНКА

Істина неспростовна: діти бачать у своїх батьках минуле, а батьки — майбутнє. І то протиприродно, коли шлях сина уривається раніше, й сльоза непоправної втрати обпалює щокиматері... Одначе, не над цим замислився, дізнавшись про долю цієї афганки, яку привів до нашого готелю «Оріана» Гайрат Сахі — талановитий афганський архітектор, хто супроводжував нас у поїздках як перекладач, і з ким я щиро заприятзвився.

Було це другого жовтня. І, дізнавшись із величезними труднощами — яке саме дерево означає ім'я СЕНЗАЛА (Санзала), я враз подумав про схожість трагедії афганської матері й матері-українки. **Сензала, Санзала** — то **олива** (дерево, кущ), а **Стовба**, як про це я вже писав вище, означає **головний корінь, найпряміший корінь дерева**.

Через кілька місяців, уже в Києві, я прочитаю повідомлення газети «Правда» — лаконічене, але дуже приємне для мене: афганка Сензала, саме ця жінка, буде вдостоєна почесної нагороди за зміцнення миру й радянсько-афганської дружби, їй вручено Почесний диплом і нагрудний знак лауреата.

Олива й корінь, підрубай той головний корінь — і зів'яло життя дерева...

...І от зустріч із Сензалою, що буквально потрясла мене своєю трагедією. Проста пуштунка, мати... В чорній довгій хустині-*тикраї*, в калошах... Грецький профіль; погляд гострий, наче полиск блискавиць, очі агатові, пекучі: в Кабул вона привезла свою дочку Бібіхаво з кулею в голові, й треба було негайно оперувати її. Про Сензалу говорили, як про живу легенду. Та й чи могло бути інакше? Неписьменна жінка підняла супроти «невловимих» цілий жіночий загін у тисячу осіб, і протягом дев'яти місяців, озброєні лише автоматами, гвинтівками-бурами, палюжжям, вилами, сокирами й камінюччям, жінки утримували кишлак...

З допомогою Гайрата нам пощастило поспілкуватися кілька годин. І говорили ми про Сашу Стовбу та про її сина Давлата, обидва вони віддали життя за майбутнє правічної Оріани. Наче також крилаті легенди, однолітки — українець Аїст і пуштун Давлат, також лейтенант. Коли я сказав Сензалі, що мати Стовби через втрату сина опинилася в психоневрологічному відділенні й зараз на грані божевілля, не впізнає навіть свого другого сина, Сензала заплакала.

Її кишлак Джаджі-Майдан заховався далеко в горах, де Хайберзький прохід, в Пуштуністані, у найгарячішій і най-

важчій точці боротьби. Був я схвильований мужністю пуштунок, які, повторюся, за місяцем місяць камінням, старими бурами й автоматами виборювали в нерівних боях свою честь. А коли чоловіки пішли в гори на пост Тані, щоб контролювати караванні стежки, і в ту нещадну спекоту буквально задихалися од спраги, Сензала вдалася до неймовірної хитрості — як допомогти воїнам: донести воду в глеках чи в яких інших місткостях? А що коли під час сходження по камінню в гори хтось випадково спіткнеться і глек чи відро зірветься з рук, вдариться о камінь і викаже всіх?! І жінки відважилися на нестямний крок: за глухою стіною дувала починалося непрохідне хиже болото, притулок гадюк, кобр та іншої отруйної погані. Й жінки відкрили таємний хід у дувалі. А перед тим занурили свої тикраї (великі вовняні хустини) у воду, й, швидко натягши їх на себе, пішли через Чорне болото, розганяючи гидь, подерлися в гори, на пост. Там вони викрутили свої тикраї — й воїни «одержали» фронтові краплини рятівної вологи... А коли повернулися назад, то побачили жахливу картину: кишлак був знищений... Ворог зігнав у мечеть усіх мешканців Джаджі-Майдану, спалив їх живими... Під дувалом лежав син Сензали — Давлат... Йому, як і Саші Стовбі, ледве сповнилось двадцять два... Вороги автоматною чергою прострелили груди молодого борця за волю... Люта несамовить кинула жінок на бандитів. А потім високо в горах Пуштуністану жінки-воїни закріпили афганські національні прапори.

Отож, із пушту Сензала означає — *олива, гілка миру...*

Про неї поема «Сензала», написана практично в Афганістані — на борту літака під час перельотів та в готелі «Оріана» — вночі...

Може, неписьменна й затьмарена маревами революції, Сензала

бореться проти тих

душманів, але віковичним чуттям жінки-матері вона самовіддано захищає свій рід, своїх дітей, свою честь, чинить те, що веде голос крові, непокірна, бачить серцем.

І жовтневого ранку за п'ятнадцять літ до третього тисячоліття, палючо-чорна, вся в чорному, вона сиділа на стільчику в готелі «Оріана» — кожнісінька зморшка на її вродливому обличчі з різьблено точеним профілем, немов грекині, свідчила про немислимі страждання... Начерки поєми лягли на папір ще в Афганістані. Й одразу ж по поверненні в Україну варіант твору я надрукував (ціла сторінка) в газеті «Літературна Україна». Але то були ще надзвичайно перестраховальні часи, коли чорне вето заборон накладалося на афганську тему.

*Героїчна мати —
афганка Сензала.*

чоловічих рук, що стискали б зброю, на боротьбу зводиться Жінка-Мати, здатна не тільки народжувати, а й захищати. Саможертвна, вона непримиренна в помсті.

Непоборний характер простої, неписьменної Сензали-пуштунки утверджує: народ, який вдихнув на повний розмах грудей живлющий ковток волі, не перемогти, як би хто несамовито й толочив гори, ущелини й саме серце. І коли вже не стає

Сензала — легенда. Сензала — жінка-мати, олива.
І — пересторога.

СЕНЗАЛА

Поема

1

Санджала, санджіт, сензала
і маслина срібляста вона ж...
Сензала — лох, вербичка гірська,
що оливою в ліс мій прийшла
і горить, як гірлянда ясна.

Сензала — це й жінки ім'я.
До грудей, немов немовля,
пригортає вона косак,
і тремтить
той, хто звіром став,
вовкулак,
що вбив сина, спалив кишлак —
в Сензали не здригнеться рука.

Сензала — пуштунка.
Народ,
до якого належить вона,
знали гори, знав Геродот,
знали праця, слава й війна...
Сензала вдачу роду несе в собі.
І, щоб смерть не нипала зла,
всіх жінок підняла на бій
неписьменна оця Сензала.

«Кров людська — не водиця-вода,
горе душу наповнило вицертъ...
Матір з племені джаджі-майдан
дошматовує звірств круговерть...» —
так сказала жінкам Сензала.
Й ціла тисяча клятву дала
не схитнутись — стояти на смерть!
За кишлак, супроти наруг!
Та збагни тут — хто ворог, хто друг,
коли в горах, здається, «свій»,
а розстрілює в брата набій...
Зором серця вгадай, Сензала...

«Невловимі» б'ють,
б'ють шураві —
кров на камені й на траві...
І за кого ти, жінко, збагни
на підступних стежках війни.
Присягнули: ні кроку в кишлак
озвірлим, що прагнуть зла.
Тільки син, та — батько, та брат
довкіл себе здатні зібрать
всіх пуштунів, зневажити смерть,
хай летить геть усе шкереберть!

Хто що мав під руками, те й взяв —
гострий камінь, важкий ціпок,
ніж, сокиру або молоток,
в кого — бур чи дідівський косак...

І не спала ще рання роса —
стали лавою, всі як одна:
Маліга, Джоного, Фірюза...
Ватажок же загону — Вона,
санджала, санджіт, сензала,
та, — що жінкою в світ цей прийшла!
Цілу тисячу підняла, повела
на гірські стежки Сензала.
Не злякали ні ніч, ні Аллах...
Громовисна у грудях мста!
Крізь каміння кров пророста,
залишає оливовий плід
в революції слід.
Хай хоч що там — чи плач, чи крик,
хай од крові запікся крок,
хай вікторії чи ганьба... —
згуртувала жінок — боротьба!

Сензала — легенда жива,
я сказав би: Мадонна ще...
В її серці — пекучий щем,
на вустах перешерхли слова,
наче квіти зів'яло живі:
«О Давлате мій... шураві...»

А Давлат — то був рідний син;
шураві —
син з Дніпра,

друг Давлата, —
русин...
Так вже сталося:
бій був, бій...
А за тиждень в болоті знайшли
хлопця...
Мертвий?!
Ні, ще живий,
весь у ранах... криваві шви...
Біля нього кобра незла,
що збагнула людський незлам,
гострозуба, мов чорний дрюк,
одганяє від хлопця гадюк...
Із правіку Джаджі-Майдан
був гостинний.
Хліб-сіль-вода... —
все Максиму з Дніпра дали,
і волошки очей зацвіли...
Взяв недужий до рук автомат,
вже Давлат — його брат...

В Сензали ніжність матері,
дух бійця,
в Сензали немає лиця...
А лиш рани й за болем біль,
що в сивинах відкрились тобі,
в чорних ранах, немов рілля,
Сензала — афганська земля,
що в готель зазирнула здаля.
То з її тополиних свічадь
защеміла в серці печаль.
Й не забудеш, о ні, повік
те, до чого з дитинства звук,
що в борні протяло межу
і від правди одвіяло лжу.

В громадянську, в дідівську війну,
в Решетилівці, у селі,
ось такий же вихор крутнув
і твоїх батьків.
З-за тинів
вони, ще малі,
визирали, мов миші з нори,
і те бачили, як прапори

в день по тричі мінялись, було,
 бо змішалось добро і зло;
 й, гречкосію, ось тут добери
 ти ключі до кривавої гри,
 передбач — де «свій», де «чужий»:
 то Маруся, то враз мужі —
 «білі», «красні»... То знов Махно
 на тачаниці, йому все одно,
 ачи «красний» ти, чи «біляк»,
 од Махна у всіх переляк —
 злива куль повз вуха свистить,
 тим і тим гнівний «батько» мстить:
 «Любо, братиці, любо,
 Любо, братиці, жить,
 з нашим отаманом
 не приходитьсья тужить...»

З ніг на голову стало все:
 кулі... тупіт кінських копит...
 Хто ти? З ким? І чи пронесе?
 А тополя своє — рипить:
 то нещасний Кузьма Вахно,
 щоб не встрілив його Махно,
 а чи інший який отаман
 раптом зашморга не зсукав
 і не стиснув в руці наган,
 на тополю мерщій, по сучках
 лізе й лізе — міня прапори...
 Не полізе — уб'ють «свої»;
 а полізе — повісять «чужі»...
 На тополю, Вахно, дерись,
 сам за себе борись...

Сензала — легенда сама.
 Сензала — поема німа.
 Стала там, де впав її син;
 його правда чи ні — син один.
 А за ним ще — цілий кишлак...
 Чи ж, мов риба, зловились на гак?!
 Те не знали, а пан чи пропав —
 із жінок вже ніхто не спав!

Де гіркотою день пропах,
 «Сен-за-ла-а-а!» — чую в перших громах.

*Крізь шпилькі куці, Сензала,
продираюсь до тебе в снах,
бо кров сина твого, Сензала,
відболить і в моїх синах:
і для них ти — мати жива,
і для них ти — олива жива.*

*Сензала, санджіт, санджала!..
Ти не плач в мені, Сензала...*

2

*...Був день в готелі, де не виснуть кулі,
де осінь в шибах сонцем виграє...
Проста пуштунка, з краю Гіндукушу,
мов чорна птаха, вкрита тикраєм,
мов статуя, що взулася в калюші,
війнула поглядом приємної пороші,
пречистої, що падає з небес,
теплом і холодом осяяла тебе.*

*Війнула, глянула і, як могила, змовкла,
пішла від стопекелля в небуття.
Невже ж привидівся завислий меч Дамоклів,
що стільки літ розтерзував життя?!
І я здригнувся. В розкошах, в безпеці,
зашкаралущені, ми іноді — черстві...
Щоб зняти біль, купуємо в аптеці
пігулки і від серця, й голови...
І тільки й клопоту, і тільки й муки,
що ось під оком зморшка потекла,
а ми ж, бач, добрі і не вбили й мухи,
душа в нас чиста, як прозорість скла.
За що покарані? За що відплата?
Ми ж навіть пересиджуємо день...
Моя безцінна «розуму палата»
печеться світом —
в жилах аж гуде!*

*А тут... пуштунка,
мати,
грецький профіль,
жагучі очі — полиск гострих лез...
І доброта, а не жорстокість крові,
що навіть в радості не забуває зле.*

*В них все, в очах — ясних, мов два агати,
що сонцем променять із темноти, —
і сумніви, й душевні перегати,
й заговорити прагнення «на ти»,
відкритись мовчки — ранами самими,
крик серця доки свіжий, не зачах...*

*А ти шукай санджіт неопалимий,
ось той,
перегорьований,
в очах!..*

*Шукай санджіт —
і символ, і реальність,
крізь крик чужий,
як свій крик,
продерись!
Забудь про біль, про метушню вокзальну,
живи, як дерево, позбавлене кори!
Живи — із порізами на душі й на тілі,
ти вибрав сам такий ось гороскоп;
не нарікай на нерви ошалілі...
Лиш смерть свою в чужім краю проскоч!
Проскоч ген там, де рядові солдати
і в снах твоїх ідуть на смертний бій...*

*Деся матері їх будуть виглядати,
і рідні діти довго пам'ятати...
Ти ж приведи санджіт хоч
до верби...*

*Так, приведи крізь кулі та ракети,
крізь гір суцільний, хажий землетрус...*

Скажи про квіт підкошений
і юність,
народжену для щастя і життя,
навіки оцинковану у труни —
з могил нема до Сонця вороття.

Скажи про відчай,
про печаль і тугу,
та просіки,
сирітства і журбу...
В одну ріку не ступиш, сину, вдруге,
не виплекаєш мрію голубу.
Твій цинк наплавлено жорстокою ціною —
ціною втрат безвусих ще синів...
О скільки хлопців рідних після бою
домів вертало в цинковій труні?!

І шито-крито,
так, мовляв, і треба —
за рев-волю-юцію й інтер-націона-алл...
Обов'язок святий —
що аж до неба
здрігались гори:
Кремль бо то сигнал
давав ракетами тіпажити кошари
і люд гірський, незламний цей нарід...

Колись полізуть в сні —
вся дикість, всі кошмари,
бичача лють імперських злих «корид»...

Й ти не забудеш,
ні:
Кабул, проста пуштунка,
відкинута на цілих шість сторіч,
прийшла в твій день, шукаючи рятунку
кровині, що не встигла відгоріть,
Бібіхаво-дочці, яка, мов свічка,
що віддала возню свій ярый віск,
вмирала на очах, бо чорну стрічку
прошрамувала куля в голові
і там засіла цупко, ще й ятрила,
отрутою озвавшись у крові...
Удосвіта літак недужу взяв на крила —
крізь шість віків проніс в двадцятий вік,

*у госпіталь воєнний до хірурга
із берегів далекої Неві...*

*І Сензала знайшла хвилину-другу
для зустрічі з тобою, з шураві.*

*Світ знав жінок, що забирали лаври
в чоловіків, возносились на трон;
світ знав жінок з безтямністю Кассандри
і з амазонським полум'ям корон.
Світ опівав Лауру і Джульєтту,
для чоловіка жінка — божий дар,
достойний і поем, і пієтету,
вона і ніжність, і незламна д'Арк.*

*А тут — горянка, у старих калосах,
ще й руки чорні, сховані під стіл...
Цей погляд материнський перепрошує,
жене безжально геть слова пусті.
«Почати з чого? З діда чи з Давлата?
Чи з днів дитинства, скільки зір сягне?
Чи з миті, коли зважилась стріляти
в жало вороже,
підле,
вогняне?»*

*Почну з народу, з гір, з Саїд-Караму.
Я народилась тут. Тут вічно жив мій рід,
до воєн ще і до писань Корану,
під сяйвом Сонця, Місяця й Зорі
спускався в доли, тирлував отари
овець в оазах, де росла трава.
Дитину в горах здоганяла старість,
і сивіла на вітрі голова...*

*Та кожен знав, що смерть — то і безсмертя,
є ж істина зерна — воскреснути в ріллі.
Мов ломикамінь, крізь каміння вперто
ми право жити на своїй землі
виборювали в злиднях і скорботі,
не знавши раю кращого, ніж наш, —
пісний, голодний, у тяжкій роботі,
травинка до травинки — й весь сінаж...
В краю орлів судилося коліску
нам колисати між холодних скель.*

*До неба тут, як до сусіди, близько —
й ми припинали зорі до осель,
свою зорю знайшовши в міріадах
жарин, як мак, розсипаних безмеж...
Горіла пристрасть у зіниць лампадах,
мов дух гірський і полум'я саме.*

*Пуштуни, ми — кочівники відомі,
а тут осіли в горах, це наш край!
Не жити ж птасі без гнізда, без дому,
ти рай собі, пуштуне, вибирай,
найвищий рай,
де на каміння камінь поклав Аллах
і тим збіднив тебе...
А землю по землиці вже руками
збери, знедолений,
і возроди тепер!
Та ми боролись з лютим суховієм,
вели арик за кілька верств із гір.
Гайрат, Давлат, Бабрак — сини, моя надія —
робили все від нас, батьків, не згірш.
А ще ж Делібегом, Ширін, Бібіхаво умілі,
майстрині милі, наші три дочки,
немов огонь, гарячі в кожному ділі...
Це ж кров бджолина, рід мій беручкий!»*

*Непрошена сльоза враз застелила очі
мої убитій горем Сензали,
бо далі, наче хтось лихий зурочив,
не забажала доля пожаліть
афганську матір і кишлак під Хостом.
Мов чорна хмара, вдарила війна
неоголошена.
Й кишлак, немов той острів,
товпища облягли.
Цвіла весна...
Хошхал і всі чоловіки на пост Тані
пішли.
А тут хоч плач, хоч падай з ніг...
А тут самі жінки, старі та діти;
глибокі ночі, в горах тара-рах...
В тривозі серцю нікуди подітись,
холоне в жилах кров.
Шалений страх...*

«Я ще не розуміла, що то — революція...
 Був шах — нас гнули долу злидні та мулла.
 Дауд був... Таракі... Амін... Земля гула,
 і, неписьменна, чи стерплю це я?
 Сама не знала — що, куди й чому?..
 А світло краяло і краяло пільму!»

Тут жінка обіперлась о край столу,
 взяла тіалу й одпила води,
 годинник на руці сляйнув своїм півколом,
 немов шепнув їй: «Поспішай, не жди-и!..
 Зацокав лунко. Сензала заметушилась,
 бо треба в госпіталь военний, до дочки:
 душа розбита в матері й несила
 просиджувати так ось день тяжкий.
 «Ю, може, я піду?» — сказала й розгубилась —
 балачка ж наша лиш напівпугі,
 у сивих скронях калатала біла,
 і розум підказати щось хотів...
 Зачовгали нараз калоші чорні,
 шелеснули каміз червоний і партук...
 Обличчя — зморшками гіркими переоране,
 об стіл пучок нервовий перестук,
 і прядиво волосся сиве-сиве,
 з-під нього зблиск очей-агат вразливий...

«Ще трохи докажу, бо бігти треба,
 моя Хаво заждалася мене,
 не думайте, що товариством гребую.
 Ми стрінемося. Хай горе промине...
 Хай витягне хірург ваш кулю тільки,
 і я зберу докупі всі слова...
 О тяжко як! Відмучились ми гірко,
 болить моя від куль тих голова!..
 На смерті смерть. Забули ми про рало.
 Одне, що рятувало, — то арик.
 Кров черпаками з нього вибирали —
 пеклися на жорстві криваві кольори,
 від спраги й голоду ми просто вимирали...
 Що вдієш тут, коли й душа горить?..
 Як це було, ще докажу як-небудь,
 смерть на Хаво налаштувала невід,
 я бігти мушу, серця чую скрик...»
 Та доля нам дала ще трохи часу —
 машина десь барилась на шляху.

*Й розмова, що урвалась передчасно,
знов ожила і повела строфу...*

3

*«Батьки мої в цих горах предковічних
не раз насмерть стояли за кишлак.
З британцями вели криваві війни
пуштуні.*

*І санджітом поросла
Дарвазагай-гора,
вкрита тілами вбитих...*

*Це звідси й Сензала,
ім'я моє,
взялось.*

*Санджіт, як цвях, в граніт зумів вчепитись —
і злу навперекір,
і всім смертям назло!*

*І в гожий день сівби, і в осінь золотаву
ми поклонялись*

Сонцю, росам і траві.

*Той білий голуб наш санджіт уславив —
поніс над світом віть,
у дзьобі срібну віть.*

*Той символ Миру —
голуб, віть оливи... —*

близький народам всіх материків.

*Я мати — й вірою у мир щаслива,
а в щастя, знаю, і лице вродливе,
і щебетлива радість малюків.*

*Нас революція, мов той вулкан, струсила,
вогнем роздерла тьму на всі віки.*

*Кишлак пуштунський в річище стосиле
одразу влився. Всі чоловіки*

*Джаджі-Майдану звелися до бою,
зійшли на пост Тані.*

Й горою на горі

*стояли, освятившись боротьбою,
під світлом Сонця, Місяця й Зорі...*

*Ми ж залишилися за гребенем, мов острів,
зі всіх боків обкладені вогнем.*

*Кишлак, одрізаний від гір, і леза гострі,
свинцеві, вогнеметні,*

*день за днем,
мов хижка віспа,*

цяткували стіни
дувалів глинобитних.
Смерть тихцем
до нас жалом кривавим повернулась,
націлила в дітей нещасних дула
й ходила, присмоктавшись, злою тінню...
Та чи, обпалені, ми думали про це?
Не думали,
де куля й міна матір перестрінуть...

Аж дев'ять місяців душила нас облога —
жінок,
дітей
і немічних старих...
Ціпками відбивались ми від злого
нападника. І камені з гори
пускали в нього.
День чи темна ніч,
жінки, мов ластівки,
вздовж битих стін кружляли,
і, смерть зневаживши,
й зі смертю віч-на-віч,
латали під вогнем зрешечені дували.
Звірюка ж ліз
із вовчих ям, з пільми,
стежки топтав через драгву боліт
в ущелинах, де доти не ступала
людська нога,
глумився над дітьми,
немов не чув,
що матері болить
кровиночка, дитятка кожен палець...

...Був серпень.
Суш-ша...
«Пити, пи-ить...» —
благали і земля, і камінь.
«Во-ди-и-и!» — просили гори і степи,
і розсипалось груддя під руками.
Під кущиком сухої сензали
пташина й та дзьоби порозкривала.
Арик же висох геть,
і ми взяли
води
останні глеки під дувалом

з криниці нашої,
що майже не текла,
лиш кволий трепет...

У воду вкинула і я вовняний свій тикрай...
І, не викручуючи, одягла на себе.
Й мерщій — у пітьму!
Ген, де пост Тані,
де й мій Хошхал знеможений від спраги...

Взяли ноні ледь-ледь.
Мов хмари рятівні,
мов привиди чи усесильні маги,
подерлись в гори.
Й що за дощ, за зливу
нежданну й радісну подарували їм,
чоловікам,
коханим, незрадливим,
викручуючи воду з чадр, із тикраїв,
скупу,
від золота дорожчу —
по краплині!

О як раділи, спрагли, в ті хвилини,
зволожуючи смагу на губах...
Тані, їх пост, пожежами пропах...
А тут,
із одягу жінок,
тече жива краплина
води,
що зілить рани і вуста, —
не зловтішатиметься патолоч густа,
щось, мов цемент в'язкий, додаючи у слину,
це й одбираючи і сили, і слова —
з водою
віра в успіх
ожива!

Я знала певно,
що тепер Тані,
наш пост у горах,
невмирущим стане.
Так справді й склалось.
Мов раптовий сніг
з висот довоколишніх,

на голови поганих
нападників удари сипались,
як блискавиці з хмар.
Дарвазагай, і Марзі-Кац, і Ландагар
ми визволили з-під п'яти страшної.
А ще й — Гердейвану, Циру, тоді ж, весною...
Був 1362 рік,
дофеодальний вік,
в двадцятий вік.
Супроти нас ракети й автомати,
а тут —
ціпок
та камінь,
та безстрашна мати...

І... зав'язався бій —
нещадний.
Серпень.
Жарінь прорвала небо,
просто спопеляла.
Від спраги губи висохли,
отерпли.
Стебло, мов дзвін,
злим порохом стріляло...
Ми задихались у чіпкій облозі,
вмирили діти,
голод, тиф і страх...
Через «не можу», через кров і сльози
переступали все ж,
щоб не поглинув прах...
Та в смерті тій ми вознеслись над смертю,
й наш кишлак
«незламним»
нарекли.
А шураві — «Москвою»,
бо, мовляв,
питання так і став:
якщо впаде кишлак Джаджі-Майдан,
впаде і весь Афганістан.
Ми ж бо вперто
в огні, і в попелі, і в голоді жили!..
«Москвою», то й «Москвою» —
що, напівтемним, нам?!
Ми далі гір, свого кишлака,
анічоgetь не бачили й не знали.

Взялись за гуж — чимдуж...
Читати вчилися і дітей навчали,
дежканам землю й воду роздали —
хоч з вовчих ям гадюча гидь сичала
і прагнула отрутою вжалить...
Та зась їй. У кулак єдиний
серця ми стиснули, і волю, і незлам.
І от гіркої, пам'ятаю, днини,
коли ворожа чорна зграя зла
з усіх боків кишлак наш роздирала,
обрушивши на нас кривавий град вогню,
Давлат, мій син, моя і плоть, і радість,
не витримав, почорнілий, зігнувсь
і каже: «Мамо, в одному з дувалів
(в горожі, значить, в глиняній стіні...)
пробила міна дірку. Там чагар за нею,
дикі колючки... Пройти по них —
то стежка для рятунку:
ми вийдемо з облоги, вір мені,
в болоті Чорнім, за гадюччям,
проповземо на животах. Дарунку
від долі кращого не буде нам. А ні,
то всі загинемо в цім пеклі та вогні».
Він це сказав і зблід, дитя моє — Давлат,
що був бійцем хоробрим царандою.

Та ці слова, немов тяжка стріла,
у мозок вдарили:
«То ж чи не на посту я —
пуштунка, мати? Й ти, мій рідний сину,
щоб жити гнаним — ладен відступати?!
То слово матері —
хай чують гори сині:
я вб'ю тебе! Сама із автомата
прошию чергою...
В собі затисну біль.
і крик, і плач, і материнський відчай...

Тебе я народила,
кроку більш
не ступиш ти.
За батьківщину вмерти —
для пуштуна гордість.
І доки в серці
тріпоче кров, ти мусиш вперто
боротися.
У лютім герці —
твоя і честь, і слава, і життя,
наш дух до відступу шлях назавжди відтяв!...»

...Був бій жорстокий. Ще й нестерпна спека...
А лиш зчорнила ніч і гори, і стежки,
жінки і Сензала взяли останні глеки
з водою,
зодягли вогкі хустки
й, невидимі, розтанули в пільмі,
на пост Тани крізь варту прослизнули
до рідних воїнів.
А потім, світку мій,
не чорний сон, а жах, як повернулись,
роздер і зір, і серце, і чуття:
кишлак був знищений і спалений дотла.

Під час вечірнього намазу нечисть зла
напала раптом, і людське життя
в нарузі лютей, в крові потонуло.
В мечеті був святий Коран,
мулла, там вчилися діти...
То під дулом
зігнали немічних дідів, бабусь у храм,
живими всіх в мечеті тій спалили.
Ходжі ж Султану, дуже вже старому
(колись Ходжа ходив, аж ген, у Мекку),
за те, що син його був у джирзі племен,
відтягли руки просто на порозі
калі, в драгву болота смерклу
без голови, оцуп'я кинули саме...
Ось так закатували й діда Саїр Джана...
Мішком, що з-під цементу, затулили рот
старому (цей мав славу й шану...),
він навіть мертвий ще, здавалося, боровсь,
бо четвертоване худе старого тіло
тонути в Чорному болоті не хотіло...

А Давлат...
лежав з Максимом
вбитий
за дувалом,
три дні лежав.
Пробита голова...
І кров під кущиком санджіту запеклась...

О, як вона і плакала, і вила, й завивала
в той вересень!
Де брала сили і слова,
на все життя відречена від щастя?!
Звірила в люті, билася в нестямі,
а серце розривалося, мов міна,
коли земля важка і эле каміння
сінам здушили груди в хижій ямі...

Звідтоді...
ні, не матір, а орлицю,
мою гірку, нестямну Сензалу,
що не змогла нарузі покоритись,
кишляк вже бачив,
як стрімку стрілу!

На перевалах, в синьо-синім небі,
де серце гір —
їй Пуштуністан,
де Хост, як воїн гребенем на гребінь
наліг в звитязі бою і атак,
там Сензала
під дужі серця дзвони,
ісламка з племені джаджі-майдан,
вкріпила прапори —
зелені та червоні,
і вітер,
мов черак,
їх розгойдав
між горами, над горами, над Хустом,
де племена мокбаль,
іспайльхель,
тані,
де сабарі
та нурзаї,
де так непросто
насмерть стояти жінці на війні;

*де Хайберзький прохід і «лінія Дюранда»
 вся в пасмугах кривавиць і пожеж,
 де афріди та шинварі,
 моя Оранта,
 плакуча й горда,
 над смертями все ж
 звелась,
 мов дух землі
 гірської, крем'яної.
 Оливою — вся в сріблі — заквіла...
 Вербичка дика, зрана вайною,
 жива легенда — Мати й Сензала!..*

Кабул — Київ,
 жовтень 1985 — січень 1986 рр.

КОРОТКИЙ СЛОВНИЧОК (Пояснення до поеми):

Шураві — тобто: радянські, так афганці називали «радянських» людей.

Тикрай — жіноче покривало, на голову й плечі, схоже на довгу хустину.

Кабульський воєнний госпіталь — у неоголошеній війні став унікальним «полігоном», де випробовувалися найсміливіші операційні ідеї в залікуванні черепних, суглобних та інших поранень вогнепальною зброєю. Мабуть же, то був винятковий воєнно-операційний центр, де здобували практичне втілення численні експерименти, що їх проводили медики (кандидати наук, доктори, професура), насамперед із Ленінградської (нині — Петербурзької) військово-медичної академії, головної поставальниці воєнних хірургів у Афганістан.

Каміз, партук — жіночий одяг.

Ноні — хліб.

Царандой — народна міліція.

Намаз — молитва.

Джирга — рада племен.

Кала — дім, глиняна фортеця.

Черак — сонце.

ЛЕГЕНДА ОРІАНИ

Наш юний АІСТ став буквально легендою на афганській землі. Це я розумів, виступаючи в краю Оріани перед цивільними й військовими людьми гірського Півдня. То були численні виступи-експромти, завдяки перекладам, що синхронно скорочували відстані й нерозуміння, ми відкривали цілу душу красивого народу, який опинився в лабетах підступної неоголошеної, веденої партизанськими методами війни.

Юний поет, лейтенант схвилював тисячі, а може, й мільйони сердець і в нас — на Дніпрі, на Волзі, на Неві... Він один із найперших яскравих представників покоління двадцятирічних, що стали жертвами афганської війни. І в ньому двадцятирічній сьогодні бачать свій життєвий ідеал.

Наведу дослівно листа, що його отримав у січні 1988 року. Лист не потребує коментаря. Написала його **Наташа КОРИТЬКО** з Макіївки: «...Про Сашу Стовбу дізналася напередодні закінчення середньої школи, тоді мені було 17 років. Відтоді минуло більше семи років. І весь цей час я дбайливо зберігала пам'ять про Аїста, його вірші...

І напевне, не випадково пам'ять про Сашу тісно пов'язалася з пам'яттю про дорогу мені людину. Його звали Сергієм. Познайомилися ми з ним навесні 1983 року в невеличкому прибалтійському містечку, де він, зовсім юний лейтенант, відбував свою службу, а я після закінчення технікуму, за розподілом, працювала в бібліотеці.

То було моє щастя — мій добрий друг. Завжди веселий і щирий, завжди надійний і ніжний. А як він умів радіти чужому щастю й ділити незлагоди в житті близьких, як самовіддано любив те життя!..

А потім Сергій опинився в Афганістані. Настали сповнені мук дні розлуки й чекань. Я могла перетерпіти все. Мені здавалося, що листи йдуть нестерпно довго, хоч їх отримала — всього 17 конвертів. Сімнадцять святинь... Це щиро: вони стали святою пам'яттю про Сергія. А загинув він, мій Сергійко, як і Саша Стовба, в передостанній день березня 1984 року, в той день, коли нашого Аїста посмертно було причислено до Спілки письменників.

Кожного разу, приїжджаючи до Ленінграда, де вчилася, я із печалю згадую про свого коханого загиблого друга. Адже це його місце, його провулки, сади... Тут він ріс, тут його поховано. Й, опускаючись на коліна на гранітну плиту його могили, я згадала епіграф до одного з розділів Вашої книжки:

*Час — це те, з чого беруться роки.
Роки — те, з чого береться вічність...*

Й справді, це так. Минає час і ми переводимо його в роки, а минулі роки — у вічність. І чим далі від нас відпливають роки, то дедалі більше розумієш подвиг тих, хто колись був з тобою поруч, подвиг юних хлопчиків 80-х, які поклали свої голови на далекій землі Півдня, за Гіндукушем. А скільки цих юнаків — інвалідів, скільки їх досі перебуває в госпіталях... Я пишу Вам ці рядки і з надією думаю: може, Ви зможете мені допомогти... Адже Ви часто зустрічаєтеся з афганцями, напевне, знаєте військові госпіталі, де лікують наших хлопців, які потрапили туди з Афгану. Я з великим би милосердям поїхала працювати до них хоч нянею, хоч санітаркою. За фахом я — бібліотекар. Але — вмію робити все, ніяких труднощів не боюся...

Мені сумно. Але й радісно від усвідомлення, що таких, настраждалих юнаків, як Саша Стовба, в нашому житті немало. Одного з прекрасних хлопців покоління Аїста я відкрила в своєму Сергійкові. В ньому мої сподівання й моя любов. Він — мій птах щастя, мій Аїст».

*Серпень 1985 —
лютий 1988.*

ВИСОХЛИЙ ДУНАЙ

Зі спогадів молодого киянина,
колишнього воїна-афганця

*Вдарило навідліг чи навиліт
(От же підлий вибух!).
Та невже... невже навіки вільним
З цього бою вибув?*

*Перша (може і остання) рана.
— Ох, как больно, братиці... —
Тільки, хлопче, шепотіти рано:
— Друг, пора прощатся.*

*Закружляв, завіяв чорний чад
Валом над землею,
І тоді ти по-українськи закричав:
— Мамо, де я?!*

*В хащах підсвідомості, в огні
Голос твій блукає:
— Де я? У яким страшному сні —
Висохлім Дунаї?*

*Нащо у пільмі збудився злом
Жити знову?
Як на цім камінні проросло
Рідне слово?*

*Скільки їх — рососою вглибині?
Ворухнув устами — ...!!!
Інші ще не впливли, ще ні.
Тільки перші: «Де я... мамо...»*

(Вірш Тетяни Майданович подаємо
за книгою «Покаянна молитва»,
К.: Криниця; 1999, 2000)

СТРАНА ЛЮБВИ МОЕЙ*

* * *

На склонах синих гор,
Где рыжие закаты так радовали взор,
Я научился снова жить,
А значит, верить и любить.

Страна любви моей —
ее на карте нет,
Ее я спрятал в сердце, подалее от бед.
Она в рассветах синих,
она в моих мечтах,
Вся в песнях соловьиных
и в радужных цветах.
И люди в ней прекрасны, —
прекрасны и честны,
Так искренны и страстны,
как первый луч весны.
Лишь в них себя нашел я,
и, сердцем слыша зов,
За них без промедленья
я жизнь отдать готов.

* * *

О Родина!
Ценой разлуки с ней
Мы постигаем родниковость дней,
Глубинный свет которых так сполина
Дарила нам днепровская волна.

*Примітка. Цю збірку укладено у видавництві «Криниця» на основі поетичних книг Олександра Стовби, які видавалися в різні роки у різних видавництвах (Ред.).

* * *

Закатные стрелы небесных лучей
Раскинул седой небосвод,
Как звездная юность весенних ночей,
Любовь предо мною встает.

Я помню ее, дорогая моя,
Не думай, что мог я забыть,
И ты мне порою как воздух нужна,
Как имя, зовущее жить.

* * *

Есть неземная красота
В нагромождених утесов,
Она пленительно проста,
И, как паренё альбатросов,
Захватывает дух она.

...И хочется
Своей Отчизне,
Ее навек одну любя,
Отдать себя
И стать волной
Или утесовой скалой,
Холмом, поляной, лесом, полем,
Ее и радостью и горем,
Ее любовью и мечтой.

И так же, как утес простой,
Ей верностью своей служить
И как святыней дорожить
Ее широкими полями,
Непроходимыми лесами,
Ручьями, реками, горами
И в бури грозными морями.
Она пленительно проста,
И, как паренё альбатросов,
Захватывает дух она.

* * *

Не подвластны бегу времени
Дружбы светлые года,
В самом строгом измерении —
Молоды мы навсегда.
Ни о чем не забыли мы,
И никто не забывает.
Над святыми могилами
Гром войны не гремит.
Не забыто строительство
Первых пламенных лет,
Днепростроя величество,
Первый сельский комбед.
Не забыты сражения,
Не забыта война.
Нашей дружбы свершения
Не разбила она.
И по-прежнему молодо
Песня пусть зазвучит —
Создается история,
В ней никто не забывает!

* * *

От боли и любви,
От счастья и утрат,
От ярости в крови
Сердца у нас стучат.

Но больше от того
Что все-таки у нас
Есть что-то от отцов:
От их разреза глаз,

От их надежных рук,
От крутизны бровей,
От мужества разлук
И от кипучих дней.

* * *

*Моему деду –
Андрею Ивановичу Стовке*

Не будет речи над могилой...
Да и могилы, где они?
Нас всех, как землю, опалило
В обыкновенный день войны...
Мы в сорок первом отступали
От Прута, Немана, Двины,
Их с болью в сердце оставляли
В обыкновенный день войны.
В тылу врага ми пробирались,
Не раз в бою окружены,
Мы погибали, но сражались
В обыкновенный день войны.
Не обозначены на карте
И в сводках не освещены,
В июне гибли мы и в марте
В обыкновенный день войны.
В обыкновенный день, тоскуя,
Мать ожидала сыновей,
И радость жизни к ней, ликуя,
Пришла в один из этих дней...
Но что до сей поры бесшумно
Нас всех тревожит по ночам?
В обыкновенный день военный
Уходит строй однополчан...

* * *

Серебряную чашу поднимаю,
Хваля и воспевая небеса,
При этом никогда не забываю
Земных дорог, земные чудеса:
Могучих рек весенние разливы,
И тополя, нацеленные ввысь,
И щедрым солнцем залитые нивы,
Где все земные запахи слились...

АЛЕКСАНДРУ МАТРОСОВУ

У офицеров и солдат
В бою тяжелом время сжато...
Вот, приготовив автоматы,
Твои товарищи лежат.

Их жизнь зависит от тебя.
О подвига полет бессмертный!
Ты бросился на выстрел первым,
Друзей и Родину любя.

И, смяв атакой рубежи,
Пошла вперед родная рота.
А ты у вражеского дота
В снегу, недогнанный, лежишь.

Отчизны юный гражданин,
Мы за тобой идем по следу.
Ты отдал жизнь за День Победы,
А мог дожить и до седин.

* * *

С подлостью совесть сражается,
Над жадностью жизнь смеется.
За деньги не всё покупается,
За деньги не всё продается.

Полны кошельковые вены.
Иены, доллары, франки,
Фунты, эскудо, гульденны
В карманы текут и в банки.

Пусть деньги с деньгами слагаются,
Чеканятся или куются...
За деньги не всё покупается,
За деньги не все продаются.

* * *

О тайны человеческой души!
Их разгадать порою не дано.
Мы перед ними просто малыши,
Попавшие на взрослое кино.

Просмотрен фильм, и зажжены огни,
Пустым остался кинозал...
Что нового о жизни ты узнал,
Что можешь взять на будущие дни?

Вселенная в твоём планетном храме
Рождается из скромных родников.
Те родники, безвестные веками,
Хранят согласие звезд и облаков.

Они, как люди, чистотою глаз
Доверчиво и прямо смотрят в мир.
В них отразились ивы и Кавказ,
И крыша мира — ледяной Памир.

* * *

Что вечно — деньги или слава?
Машины, неприступность стен?
Веков всерушавшая лава
Крушит и превращает в тлен
Дворцов сверкающие своды,
Полотна древних мастеров
И к нам доносит дым костров
Сожженной заживо свободы!
О истина, ты дай ответ,
За что страдали, гибли люди
И в пытках разрывали грудь им,
Когда они твердили: нет!
Они стояли за тебя,
Ты им была всего дороже...
Стою за истину и строже
Смотрю на мир и на себя.

* * *

Бежит сквозь пальцы времени песок,
Песчинками-секундами сочась.
Жизнь началась, недавно началась,
А ветер впутал седину в висок.

Спеши, мой друг, еще все может быть,
Разбудишь к действию уставшего меня,
Подскажешь,
 не ругая, не виня,
Где взять мне силу верить и любить!

Мы входим в жизнь наивно и легко,
Действительное путая со снами,
Глядим на мир открытыми глазами,
Не пряча веру в чудо глубоко.

Бежит песок, секундный холм растет,
Проходит жизнь, не зная окрылений.
И мне скажи, себя кто узнает
В конце пути в минуты откровений?..

Мы станем старше, проще и грубей,
Все будем знать и многое уметь,
Но, жизнь, прошу: дай крылья улететь
С прозрачной стаей белых журавлей...

* * *

Глаза людей — они неповторимы,
Глаза друзей — до глубины чисты,
Глаза врагов — упрятаны в глубины
Холодной неприязни, пустоты.

* * *

Весенних трав нетронутую нежность
Сберег бы я как юности красу,
Ее росистую с прохладой свежесть
Сквозь все заботы мира пронесу.

* * *

Дни за днями спокойно идут,
Дни за днями спокойно летят,
Лишь друзья иногда забегут,
Рассмешат и расшевелят.

С ними вспомню беспечность минут,
С ними вспомню приветливость глаз...
И пусть в минус мне не зачтут
Нелогичность веселых проказ.

* * *

А любовь звучала песнею рассвета,
Кличем журавлиным, солнцеликим днем.
В звездные узоры радостью одета,
То была росой, то была огнем,
То в туманы стылые утром уходила,
То в ночи вставала, зорькою горя.
Она людям силу, мужество дарила,
Звала в поднебесье,
в грозные моря.

* * *

Под музыки бешеный ритм
Над ареной, залитой светом,
Девичье тело парит,
Сверкая подобно кометам.

Сколько мужества надо иметь
Юной ей под куполом цирка,
Чтобы зрителя замереть
Заставляла ее улыбка?!

* * *

Молча смотрю, улыбаясь,
В глазах твоих вижу зарницы,
Весеннюю свежесть мая,
Полет легкокрылой птицы,
Зеленую музыку леса,
Летних цветов поляны,
Вьюги снежной завесу,
Штормящие океаны,
Росистую синь рассвета,
Плакучую гибкость ивы,
Короткие ночи лета
И рек полноводных разливы...
Всю жизненность суши и рек,
Все краски морей и гор
Тебе я дарю, человек,
За твой жизнерадостный взор.

* * *

Незабываемые дни
Незабываемой печали...
Когда нас годы разлучали,
Мы оставались лишь с одной,
С той думой общою о встрече,
Что нас сближала в трудный час,
И становилось сердцу легче,
И зажигалось пламя глаз
От слов любви, что говорила
Ты мне, родная, столько раз!

* * *

Порой паденье равносильно взлету.
Пусть ты упал, что толку унывать?
Лишь на земле мы учимся полету,
Лишь на земле мы учимся летать.

* * *

Обыкновенное...
Знакомо,
рядом.
Его едва коснешься
взглядом —
К нему привык.
Но чудо жизни
Растит свои цветы вокруг
И ты им с детства близкий друг.
О, трепет жизни
В каждой грани,
В штрихе, в движении теней
И в беге легкокрылой лани!
Как жаль,
Что была суетливость
Порой и мной руководит
Но знаю — сердце победит,
Отбросив мелочей детали.
И я увижу то обыкновенное,
Всем человечеством забытое пока...
О жизнь, позволь
Увидеть сокровенное
Один лишь раз
И на века!

* * *

В каком краю, в конце каких дорог,
Судьба (мне это место назови),
Откроешь острова моей любви,
Той, для которой тайну я берег?

* * *

Брату Сергею

Наш Новый год — он города и села,
Плотины, домны и в хлебах поля.
Все сделает наш труженик веселый,
Такой, как все, такой, как ты и я.
Но для него, для нас, для всей планеты
Необходим, так нужен, наконец,
Мир тишины, любви, улыбки, света,
Мир искренних, распахнутых сердец.

* * *

Безбрежная крылатость снов...
Она не знает расстояний,
В ней нет предела для желаний,
Для нежных рук и смелых слов.

С тобой, любимая,
Тоску разлук
Делить привык я пополам.
И, как ребенок, доверяю снам,
Навеянным в колесный перестук...

* * *

Укажи мне дорогу к дому,
Где искрится тепло очага,
Завтра будет все по-другому
И не будет свирепствовать мгла.
Завтра будут в сияющем небе
Легким хлопком летать облака,
И усну я в несопошенном хлебе,
Завтра будет...

Ну а пока
Укажи мне дорогу к дому,
Я как друга тебя прошу,
Ведь тропинку к порогу родному
Я полжизни, поверь мне, ищу.
Укажи мне дорогу к дому...

* * *

Песня музыкой живет вечной...
Пусть сияет в небе Путь Млечный,
Но зовут тебя дороги,
Что полны земной тревоги.
Покоряя горизонты мыслью,
Ты, пока живешь, — борись и мысли!
И сквозь боль зови песню,
Знай, что она придет, если:
Мир зеленый любишь ты нежно,
Покоряешь перевал снежный,
Все заботы и мечты вместе
Посвящаешь своей песне.
Если ценишь в себе верность
И попутчиком с тобой — нежность,
Если веришь в звездный мир вечный,
Если слышишь стук сердец встречный.
Песня музыкой звучит прежней,
Не восторженно-слепой — нежной.
Песня вдаль с тобой идет снова —
Закаляя в пути слово!

* * *

Давно ли ты, оставив отчий дом,
Ушел с мечтой по собственной дороге?
Пусть путь тернистый искровавил ноги,
Ты снова на родном пороге —
Так оглядись внимательно кругом.
Да, это он, твой сказочный дворец,
Обжитый роскошью привычных мелочей.
Казалось бы, нет проще кирпичей,
Нет проще половиц и рам,
Ведь этот храм построил твой отец.
Умерь волнение и, шаг ступив, войди.
Вот где всего тебя начало!
Здесь мать тебя уставшая качала,
Прижавши бережно к груди.
Пусть стал другим ты — это все равно,
И пусть тобой немало уже прожито,
Войди в свой дом — последнее звено
В цепи событий настоящего и прошлого.

* * *

Величие Днепра,
Его могучих вод
И пламенный восход
Слагают песнь с утра.
А первая волна —
Из молока тумана —
Своим сынам
Омоет раны...
Водой живую одарит сполна.

ЗМІСТ

ПРАВДА МОЄЇ ДОЛІ ПРОСТА, МОВ ЯБЛУКО

Пролог до майбутнього.....	14
----------------------------	----

РЕСПУБЛІКА «ЛІОС-100»

Тобі рости на землі людиною.....	34
«...Від шалу, що в крові, серця вогнем горять...».....	37
В колобігу часу.....	48
За таїною — таїна.....	51
Хвиля, що жадає берега.....	56
Як биття крові у скронях.....	58
Небо лишня, стигле сонце серпа.....	59
Берегти тишу.....	63
«Все одно, що вирвати частинку серця...».....	68
Одвічний ліричний трикутник.....	77
Вітрила романтики.....	82
Вибудовувати кожен майбутній день.....	92
На вітер, до блискавиць!.....	107
Мати й земля не розрізняють наших погонів.....	125
Хустина навпіл.....	128
Таємниця давно промовленої фрази.....	155
...Пізнати самого себе, або Від Монсеґюра, «Храму Сонця» і морських стежин «джентельменів удачі» до загадкових кратерів і морів на Місяці та ясного полум'я Персея, метеоритних «залізних дощів».....	158
Усвідомлення чоловічої долі.....	197
Небо любові та пристрасті.....	201
Єдиного слова заради.....	204
Джерела, що жебонять із серця землі.....	211
Дивовижний птах сонця і весни.....	222
Спокій Вітчизни — спокій матерів.....	228

ПЕРЕСУВАЮЧИ КАМІНЧИК ПЛАНЕТИ

«Я ваша перша вчителька. Звати мене — Тетяна Іванівна...»	236
Ази людяності.....	244
Усмішкою жінки живи.....	247
Таран.....	249
Ідеал на все життя	252
Не розпрощавшись із найдорожчими дарами	341
«Його «Гренада» — то щира мрія моя, без неї я — вже не я...»	356
«Зоря народжується в огні...».....	387
«Чи порівняю всю красу земну я...».....	393
Павутинка сонячного світла.....	412

ЖИТИ «ПОПЕРЕДУ СЕБЕ»

Людина, в якій іскриться серце	436
Кров землі	453
«Збережіть квіти...».....	476
Жити «попереду себе»	489
«АІСТ» залишається з нами.....	505

АФГАНІСТАН: ВУЛКАН І ЛОМИКАМІНЬ

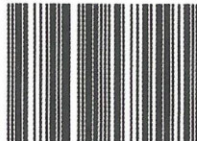
В небі війни	592
На шляху до національного примирення.....	598
Пекучі рани Афганістану.....	601
Про дружбу людей і народів	605
Політ «АІСТА» у вічність.....	613
Незламна пушгунка.....	618
Сензала (<i>Поема</i>).....	621
<i>Короткий словничок (Пояснення до поеми)</i>	638
Легенда Оріани.....	639

Майданович Тетяна. Висохлий Дунай (Вірш) 647

Стовба Александр. Страна любви моей (Стихи) 657

ISBN 978-966-7575-59-5

9 789667 575595 >